

GASTARBAJTERSKA ISELJENIČKA POEMA - OD STVARNOSTI DO ROMANTIZMA

ZBORNİK RADOVA S PRVE MEĐUNARODNE ZNANSTVENO-STRUČNE KONFERENCIJE

HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
ZAGREBIA

ZBORNİK RADOVA S PRVE MEĐUNARODNE ZNANSTVENO-STRUČNE KONFERENCIJE
„GASTARBAJTERSKA ISELJENIČKA POEMA – OD STVARNOSTI DO ROMANTIZMA“

PROCEEDINGS OF THE FIRST INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PROFESSIONAL CONFERENCE
„GUEST WORKER (GASTARBAITER) EMIGRANTS' POEM – FROM REALITY TO ROMANTICISM“

IZDAVAČI / PUBLISHERS

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu / University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies
Borongajska cesta 83 d, 10 000 Zagreb, Hrvatska

Hrvatsko katoličko sveučilište / Catholic University of Croatia
Ilica 242, 10 000 Zagreb, Hrvatska

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Izv. prof. dr. sc. Tado Jurić, Hrvatsko katoličko sveučilište

Doc. dr. sc. Monika Komušanac, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Doc. dr. sc. Wolfy Krašić, Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

LEKTURA / LANGUAGE PROOFREADERS

Lektorica za hrvatski jezik / Croatian Language Proofreader: Tamara Bodor

Lektorica za engleski jezik / English Language Proofreader: Nina Šterc

GRAFIČKI UREDNIK / GRAPHIC ART DIRECTOR

Zvonimir Džoić

ISBN 978-953-8349-40-9 (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu – Mrežna inačica)

ISBN 978-953-8014-69-7 (Hrvatsko katoličko sveučilište – Mrežna inačica)

Digitalno izdanje zbornika čine radovi znanstvenih kategorizacija i stručni radovi. / The digital edition of the Proceeding is consisted of papers with scientific categorization and professional papers.

Nijedan dio ovoga zbornika ne smije se umnožavati, fotokopirati, prenositi ni na bilo koji način reproducirati bez pismenoga odobrenja izdavača. / No part of this publication may be duplicated, photocopied, transmitted or reproduced in any way without the written permission of the publisher.

Zbornik je tiskan uz djelomičnu potporu Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske. / Journal is published with a partial financial aid from the Central State Office for Croats Abroad.

ORGANIZATORI KONFERENCIJE / THE CONFERENCE ORGANIZERS

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu / University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies
Hrvatsko katoličko sveučilište / Catholic University of Croatia

RECENZENTI / REVIEWERS

Dr. Sebastian Kiessig

Prof. dr. sc. Tihomir Luković

Dr. Regina Meyer

Izv. prof. dr. sc. Mirjana Milićević

MEĐUNARODNI ORGANIZACIJSKI ODBOR / INTERNATIONAL ORGANIZATIONAL COMMITTEE

Doc. dr. sc. Stjepan Šterc (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu),

izv. prof. dr. sc. Tado Jurić (Hrvatsko katoličko sveučilište),

doc. dr. sc. Monika Komušanac (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu),

doc. dr. sc. Wolly Krašić (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu),

dr. sc. Goran Radoš (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu),

Tamara Bodor, mag. croat. et mag. comm. (Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu),

dr. sc. Damir Bećirović (Visoka škola „Internacionalna poslovno-informaciona akademija“, Tuzla),

dr. Vera Klopčič (Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana),

dr. Sebastian Kiessig (Katholische Universität Eichstätt, Ingolstadt)

Sadržaj

Predgovor.....	11
Vrijeme kad je Hauptmarkt bio hrvatski.....	13
Stjepan Šterc	

GASTARBAJTERSKI ROMANTIZAM (SAN O POVRATKU)

San o povratku umjesto sna o odlasku.....	19
Iva Buljan, mag. iur.	
Ramski „Gastarbeiter“	35
prof. dr. sc. Ivan Markešić	

DRUŠTVENA I POLITIČKA MARGINALIZACIJA GASTARBAJTERA

Utjecaj dijaspore i recentnoga iseljavanja na rezultate izbora u Republici Hrvatskoj.....	65
izv. prof. dr. sc. Tado Jurić	
Medijska prezentacija fenomena gastarbajtera – analiza sadržaja hrvatskih internetskih portala	85
Marija Zelić	

ULOGA GASTARBAJTERA U OBRANI I OSLOBAĐANJU HRVATSKE

Contributions to research of the role of foreign workers in the Homeland War; example of Prozor-Rama municipality.....	99
dr. sc. Mijo Beljo, Danijel Jurković, mag. comm., mag. hist. et mag. educ. hist.	
Pomoć hrvatskoga iseljništva napadnutoj Hrvatskoj – prikaz djelovanja kroz tekstove <i>Večernjega lista</i> u drugoj polovici 1991. godine	115
Josipa Maras Kraljević	
Nekoliko izvora srpske provenijencije o povratku u Hrvatsku i pogibiji Mire Barešića 1991. godine.....	133
Ilija Vučur	
The contribution of Croatian émigrés to the formation of Croatian State (Republic of Croatia).....	141
Stjepan (Stephen) Asic	

POLITIČKE I EKONOMSKE UVJETOVANOSTI ISELJAVANJA

Povratak korijenima: iseljenici otoka Suska između otoka i SAD-a	155
Vid Kovačić, mag. hist., izv. prof. dr. sc. Mario Bara	
Povezanost nacionalnoga identiteta, religioznosti i povjerenja u institucije sa željom mladih za iseljavanjem	171
Domagoj Dalbello, mag. psych., Ana Tomašković, univ. bacc. soc.	
Labour Migration from the Socialist Republic of Croatia in the first half of the 1960-ies – an economic and sociological or political issue?	183
doc. dr. sc. Wollfy Krašić	
Potisni faktori pri iseljavanju iz Hrvatske: usporedba gastarbajtera i iseljenika u Njemačku nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju	199
Marijan Vinogradac, mag. psych., dr. sc. Vlatka Ružić	
National Directions of Emigration from Monarchist Yugoslavia to the USA – Card Files of the Emigration Commissariat	209
izv. prof. dr. sc. Darko Vitek	

DEMOGRAFSKI POTENCIJALI I GUBITCI

Intensity of Modern Emigration from Republic of Croatia During the COVID-19 Pandemic	221
dr. sc. Monika Balija	
Internacionalne migracije	243
Grgur Lesar	
Demografski izazovi postgastarbajterske Hrvatske	255
doc. dr. sc. Stjepan Šterc, doc. dr. sc. Monika Komušanac	
Demografski gubitci Virovitičko-podravske županije uvjetovani suvremenim iseljavanjem	269
izv. prof. dr. sc. Mirko Lukaš, Mihael Puljić	
Vanjska migracija stanovništva Istočne Hrvatske u svjetlu rezultata popisa 1971., 1981. i 1991.	281
dr. sc. Dražen Živić, prof. dr. sc. Nenad Pokos, dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić	
The impact of the COVID-19 pandemic on population migration in Bosnia and Herzegovina	303
mr. sc. Faruk Hadžić, Lecturer, dr. sc. Damir Bećirović, mr. sc. Admir Čavalić, mr. sc. Adnan Fehratbegović	
Prijeratno iseljavanje iz Gorske Hrvatske (1971. – 1991.) kao čimbenik demografske (ne)otpornosti toga područja: historijsko-demografski uvid	317
dr. sc. Ivo Turk, dr. sc. Nikola Šimunić	

IDENTITETSKO BOGATSTVO DIJASPORE

Bogatstvo identitetskoga sadržaja u udžbenicima za hrvatsko iseljništvo	339
doc. dr. sc. Renata Burai, dr. sc. Goran Radoš	
Hrvatska nastava u inozemstvu kao čimbenik nacionalnoga identiteta među iseljenim Hrvatima u Njemačkoj	355
doc. dr. sc. Marijana Togonal, izv. prof. dr. sc. Tado Jurić, Marko Raič, mag. pov.	
Pastoral care for Croats in Germany in transition: Pastoral theological notes on the challenges since 2017	373
dr. sc. Sebastian Kießig	
Gastarbajteri u Njemačkoj na primjeru Berlina	385
Anica Krstanović, Suzana Smolković	
Slika hrvatskoga iseljništva u kršćanskoj obiteljskoj reviji <i>Kana</i>	395
doc. dr. sc. Suzana Peran, Zrinka Planinčić	
Institucionalizacija dušobrižništva za Hrvate u Njemačkoj	407
izv. prof. dr. sc. Vine Mihaljević, prof. dr. sc. Stipe Tadić	
Hrvatska migracija u Njemačkoj – nekad i danas	425
dr. sc. Adolf Polegubić	

UMJETNOST U EGZILU

Važnost hrvatske književnosti nastale izvan Hrvatske, pogled iz 2020. godine	449
dr. sc. Milan Bošnjak	
Hrvatsko seljačko pjevačko društvo <i>Podgorac</i> iz Gračana i prva božićna ploča u Jugoslaviji i hrvatskom iseljništvu	465
dr. sc. Domagoj Novosel	
The Croatian diaspora literature in Venezuela	477
M/Sc. Oliver Zambrano Alemán	

POLITIČKA EMIGRACIJA I EMIGRANTSKI TISAK

Bogdan Radica – hrvatski izvandomovinski politički i kulturni poslanik	491
Mirko Ćosić	
Nova Hrvatska i Hrvatski pravopis – Londonac	509
Darko Marinac	

Predgovor

Prva međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“ održana je u Zagrebu 19. i 20. listopada 2020. godine u organizaciji Fakulteta hrvatskih studija i Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta. Dvodnevna konferencija održana je uz potporu i pokroviteljstvo Ministarstva znanosti i obrazovanja te Zaklade Konrad Adenauer. Usprkos tome što se odvijala u jeku pandemijske krize, konferencija je okupila 95 renomiranih predavača koji su predstavljali različite institucije iz svih krajeva Hrvatske te 12 međunarodnih sudionika iz Europe, Južne Amerike i Australije.

Premda su migracije bolna činjenica hrvatske narodne egzistencije tijekom čitave povijesti, takozvana gastarbajterska era šezdesetih godina prošloga stoljeća ostavila je traga na cjelokupni hrvatski razvoj u narednim desetljećima sve do danas. Unatoč tome, posebnosti toga iseljeničkoga razdoblja i dalje nisu dovoljno istražene.

Stoga je međunarodna konferencija „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“ značajan doprinos stručno-znanstvenom rasvjetljavanju uzroka koji su uvjetovali silinu iseljavanja toga razdoblja kao i posljedica gastarbajterske ere koje su nepovratno obilježile moderno hrvatsko društvo.

S tim ciljem okupili smo hrvatske i međunarodne povjesničare, sociologe, politologe, ekonomiste, filologe i druge znanstvenike i stručnjake koji su prvoga dana konferencije predstavili svoje radove u sklopu nekoliko panela i podpanela; Gastarbajterski romantizam (san o povratku), Društvena i politička marginalizacija gastarbajtera, Uloga gastarbajtera u obrani i oslobađanju Hrvatske, Političke i ekonomske uvjetovanosti iseljavanja, Demografski potencijali i gubitci, Identitetsko bogatstvo dijaspora, Umjetnost u egzilu te Politička emigracija i tisak.

Drugoga dana konferencije održana su tri online panela u kojim su se sudionici iz različitih krajeva svijeta, neki od njih i sami gastarbajteri i potomci gastarbajtera, povezali u interdisciplinarnim pristupima gastarbajterskoj problematici.

Znanstveno-stručna konferencija „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“ prva je u nizu ciklusa konferencija koje će se periodično ponavljati svake dvije godine kao nastavak primjerenoga vrednovanja gastarbajterske problematike na institucionalnoj, znanstvenoj i javnoj razini.

Zbornik radova koji predstavljamo rezultat je znanstvenih napora sudionika konferencije u pogledu novih spoznaja kao i otvaranja dodatnih pitanja o ovoj važnoj temi hrvatske iseljeničke stvarnosti. Stoga se radujemo da Zbornik izlazi upravo uoči druge znanstveno-stručne konferencije koja će se održati u listopadu ove godine pod naslovom „Suvremeni usud gastarbajterskoga naslijeđa Hrvatske“. Zahvaljujemo svima koji su na bilo koji način doprinijeli uspješnom održavanju konferencije „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“ i radujemo se novim zajedničkim uspjesima.

Organizacijski odbor
Zagreb, srpanj 2022.

Vrijeme kad je Hauptmarkt bio hrvatski

Hauptmarkt i sve ulice u središtu Nürnberga preplavili su hrvatski simboli i ljudi u hrvatskim dresovima. Moj je drugi grad u mojoj drugoj državi postao hrvatski. Ali samo na dan! Samo osjećaji zadovoljstva, naše pjesme... Znaš Hans, to ti je Hrvatska. Ista ona koja ima najljepšu europsku obalu...

Ponekad se mislima vratim u šezdesete kad je cvjetalo stotine cvjetova, kad je razdraganost štafetom bila dio političke doktrine i potvrda demokracije, kad su bratstvo i jedinstvo bile vrijednosti u koje se ne sumnja, kad su otvorene granice prema mrskoj Europi i njezinom nakaradnom sustavu kao dokaz širine, kad nije bilo ozbiljnih izbora, kad smo svi trebali misliti isto... kad se odlazilo uglavnom samo iz Hrvatske. Privremeno, najduže na godinu dana. Sjećam se mojih roditelja i ostalih. Bili su mladi, odlučni i nisu sumnjali u nepoznatu zemlju Njemačku. Kao uostalom ni današnja mladost, koja ih slijedi kako bi se jednoga dana vratila. Barem kao starci, da još jednom osjete i vjetar, i sunce, i kišu, i mirise zemlje koja ih nije razumjela, ali koja je duboko u njima. Ista želja, iste vrijednosti i nikad dočekan povratak. Jer je Hrvatsku jednostavnije voljeti iz druge zemlje. I jer su za Hrvatsku već bili otpisani. Govorili su „gastarbajteri“, zatucani primitivci, neobrazovani ruralci, antikomunisti, klasni neprijatelji...Ništa lijepog. Ne vraćajte se više i šaljite samo doznake. Jako sam šezdesetih i kasnijih godina volio „gastarbajtere“, jer su bili moj svijet nade i jer su znali kako se gradi radom, vjerom, skromnošću, uvažavanjem nove sredine i hrvatskom osobnošću. Zato su i uspijevali i zato su ih tamo razumjeli.

Hrvatska kao iluzija nestvarnog svijeta

Prolazile su godine, putovanja su postala sve rjeđa, a želja za povratkom sve jača. Rastao je samo žal za Hrvatskom koja je čekana kao iluzija nestvarnog svijeta. Nikad ju nećete dočekati jer vam ju ne damo i jer nas ne zanimaju vaše iluzije. Ali oni su uvijek vjerovali i nikad ih nije napuštao idealizam ni privlačio komunizam. Bili su graditelji novog njemačkog društva i gospodarstva i stvaratelji novog načina uređenog života koji nam je s vremenom postao drag. Zato što je stvaran radom, odricanjem i u okvirima u kojima su se znale vrijednosti.

Nürnberg je miran i siguran grad na sjeveru Bavarske. Kažu najsigurniji po svim pokazateljima u Njemačkoj, iako mu baš prošlost nije uvijek bila svjetla. Nešto je manji od Zagreba, ali pun ljepote, uređenosti, prošlosti i umjetnosti. Osjećate se nekako mirno i sigurno kad prolazite njegovim ulicama i trgovima i možete se uvijek zadubiti u svoje misli, razmišljati o povratku, kovati planove i vjerovati kako ste u sredini koja je slična vašoj, koja vas razumije i koju bi barem na tren voljeli vidjeti kao Hrvatsku. Stalno sam sanjao te dvije slike: uređenu domovinu na način nove i novu s obilježjima moje. Uvijek sam volio iluzije.

Iluzije postaju stvarnost – san se nastavlja

Kasniji su me događaji uvjerali kako je dobro vjerovati u iluzije i kako je moguće njihovo pretvaranje u stvarnost. Usprkos svemu dočekali smo slobodnu, samostalnu i neku novu Hrvatsku i tada vjerovali kako nikad više iz nje nitko neće odlaziti zato što će ih ona razumjeti. Nismo tada znali da s njom nužno ne dolazi i novo društvo, novih vrijednosti, zbog kojeg smo se borili i zbog kojeg su mnogi otišli. Mnogi su otišli, a malo ih se vratilo. I san o povratku se nastavio u novom vremenu koje je neumitno prolazilo.

Nürnberg je postajao sve ljepši, sigurnost sve naglašenija, domovina sve otuđenija, a nepromijenjeni snovi o povratku nikad nisu prestajali. Hauptmarkt i njegove okolne crkve i uredno složeni štandovi uokolo samo su nam misli skretale prema Dolcu. Može li, barem na tren, taj Hauptmarkt u koji svaki namjernik skrene koji posjeti ovaj dio Europe, postati mjesto gdje ćemo osjetiti hrvatski ponos i dostojanstvo? Iluzija ili moguća stvarnost, neostvarena želja ili hrvatske slike na ulicama i trgovima tamo nekog srednjoeuropskog grada ili samo nostalgija koja ne prestaje?

Dogodilo se iznenada. Kao uostalom i sve lijepo u životu. Znali smo kako će se Svjetsko nogometno prvenstvo 2006. održati u Njemačkoj. Znali smo da će i jaka hrvatska nogometna reprezentacija biti tamo, ali nismo znali kako će ju naša želja usmjeriti prema Nürnbergu. Hrvatska u mom (našem) gradu udaljenom oko 800 kilometara otkuda smo došli. Bili smo jako uzbuđeni i jedva dočekali taj 18. lipanj. Topao i sunčan, blag i rascvjetan, i još protiv Zemlje izlazećeg sunca.

Zašto ih nismo razumjeli? Jesmo li što god od njih naučili?

Tog je još uvijek proljetnog lipanjskog jutra bilo mirno i prelijepo. Gledam dolje prema ulici i osjećam uzbuđenje u nama, oko nas, u zraku... svuda. Kad mirnoću nürnbergskog jutra i njegove ulice iznenada prekine dolazeći kombi koji uz škripu kočnica staje točno ispred naše zgrade. Nije nam samo to privuklo pažnju. Bio je to kombi njemačkih registracija, cijeli obojen hrvatskim crveno-bijelim kvadratićima, a iz njega je izašlo osmero mladih ljudi u hrvatskim prepoznatljivim dresovima. Nisu bili previše bučni, ali se jasno razaznalo kako svi govore njemačkim jezikom kao materinjom i kako je među njima atmosfera posebna. Morao sam sići i osjetiti ju izbliza. Već prvi kontakt otkriva poznanika među njima i odmah se prelazi na hrvatski. Susjedovog sina koji mi predstavlja svoje prijatelje spremne za utakmicu njihovog života. Mladi, obrazovani, zaposleni i ponosni ljudi. Ponosni na svoj hrvatski identitet i na posebnu priliku u kojoj ga mogu pokazati. Tko su oni? Gastarbajteri? Primitivci? Zatucani...? Ništa od toga. Oni su Hrvati koji su uspjeli u novoj sredini i koji stalno sanjaju o zemlji svojih očeva. I čija su oni budućnost? Hrvatska, ako ih želimo razumjeti.

Bio sam tako ponosan na njih, na njihove stavove, na njihov uspjeh i na vrijednosti koje nose u sebi. Negdje oko podneva uputio sam se na taj slavni Hauptmarkt na kojem inače dokoličare svi mogući gosti grada. Ostao sam zaprepašten. Nigdje tih gostiju ni vječnih putnika Japanaca. Hauptmarkt i sve okolne ulice u središtu Nürnberga prepune su hrvatskih simbola i ljudi u hrvatskim dresovima. Susrećem i poznanike iz Zagreba koje tako rijetko srećem u svom gradu. Kakvi su to susreti bili. Koji ostavljaju trag u vama i nakon kojih ste bogatiji za osjećaje izvan svakodnevice. Moj je drugi grad u mojoj drugoj državi postao hrvatski. Samo osjećaji zadovoljstva, naše pjesme i nigdje agresije ni napetosti. Samo dostojanstvo i ponos, a vrijeme kao da je stalo. Takve su bile reakcije i malobrojnih Nijemaca slučajno zatečenih na na tren prisvojenom Hauptmarktu. Znaš Hans, to ti je Hrvatska. Ista ona koja ima najljepšu europsku obalu.

Hrvatska je reprezentacija napustila Nürnberg, a mi smo se vratili svakodnevici i rutini, ipak svjesni kako je taj 18. lipanj bio po svemu poseban jer je Nürnberg tada vidio najljepšu Hrvatsku. Čije vrijednosti gotovo nismo ni sami svjesni. Ništa te događaje i osjećaje ne može izbrisati jer su ostali duboko u nama. Ipak, vrijeme nije za dugo stalo. Počelo je teći već sljedećeg dana i ubrzavalo se do konačnog povratka u Zagreb. Nakon gotovo 40 godina privremenog odlaska samo na godinu dana. Mislili su da je ponovo pronađen mir. Ali Hrvatska ih opet nije razumjela. Svaki im je dodir sa sustavom bio mora koju nisu mogli razumjeti. Dosegnuti su mir mogli samo novim odlaskom u zemlju njihove mladosti i uređenog života, kako bi tamo i konačno usnuli. Za konačni povratak kojeg više nisu bili svjesni. Tko su oni? Zašto ih nismo razumjeli? Jesmo li što god od njih naučili? Koliko li pitanja trebamo postaviti kako se sve ne bi ponovilo? I konačno: je li to naš povijesni usud kojeg ne možemo izbjeći?

Zato želimo shvatiti i drugima pokazati kako je to ista naša Hrvatska. Bogatija za njihove vrijednosti koje želimo razumjeti i na njima graditi zajedničku budućnost, a ne mirno promatrati kako s njima nestajemo i mi.

Stjepan Šterc

Tekst je prenesen s portala *7Dnevno.hr* gdje je objavljen 2. veljače 2017.

Gastarbajterski romantizam (san o povratku)

Pregledni članak

Iva Buljan, mag. iur.¹
Trgovački sud u Zagrebu
Amruševa 2/II, Zagreb
iva.buljan@tszg.pravosudje.hr

San o povratku umjesto sna o odlasku

Sažetak

U protekla dva desetljeća bilježimo masovno iseljavanje stanovništva iz Hrvatske. Ranija iseljavanja bila su uvjetovana jakim ekonomskim razlozima, neimaštinom te političkom represijom, a iseljavao je uglavnom najsiromašniji dio pučanstva. Danas svjedočimo iseljavanju mladih ljudi i obitelji zbog gubitka dostojanstva, nemogućnosti konkuriranja na adekvatno radno mjesto, korupcije te nesređenoga pravnoga sustava. Sloboda kretanja kapitala, roba i usluga kao i globalizacijski trendovi učinili su odlazak jednostavnim što je nezadovoljne odvelo i izvan granica EU-a. San o odlasku san je koji sanja sve više mladih ljudi koji ne vide svoj život u Hrvatskoj. Ljubav prema domovini kopni ako se u toj domovini svatko ne može osjećati ravnopravnim pred zakonom i ako nema na raspolaganju efikasne alate za rješavanje svakodnevnih životnih problema. Tromost, birokratiziranost anakronoga sustava odbija i strane ulagače što sve zajedno pridonosi nesigurnom investicijskom okruženju. Postoje pokazatelji koji ukazuju na to da će se negativni trendovi iseljavanja zaustaviti zbog nesigurnoga ozračja koje je nastupilo nakon pandemije koja je prvi puta zatvorila europske granice, a moguće je i da će se dio „gastarbajtera 21. stoljeća“ vratiti u domovinu. Naša je zadaća ponovno probuditi san o povratku kod onih koji su otišli iz domovine te u povratnicima prepoznati potencijal za artikulaciju politika koje će pokrenuti hrvatsko društvo u željenom smjeru; koristeći se prije svega njihovim stečeno iskustvom i akumuliranim znanjem te svježim pristupom problemima.

Ključne riječi: Hrvatska, suvremeno iseljavanje, uzroci iseljavanja, povratak iseljenih, globalna kriza 2020, povratnici kao potencijal

1. Uvod

Osnovna zadaća moderne države je skrbiti se o učinkovitom radu institucija, stvaranju poticajnog poslovnoga okruženja, uklanjanju manjkavosti u funkcioniranju tržišta, općem blagostanju te očuvanju vladavine prava. Iseljavanje stanovništva jasan je pokazatelj narušene ravnoteže između države i pojedinca. Dosadašnja istraživanja fenomena iseljavanja iz Hrvatske bila su fokusirana uglavnom na pojedinačne aspekte iseljavanja kao i na pokušaj detektiranja broja i strukture iseljenoga stanovništva.

Hrvatska je punopravnim članstvom u EU-u ostvarila pristup jedinstvenom tržištu što podrazumijeva slobodno kretanje robe, kapitala, ljudi, usluga i pravo poslovnoga nastana. Građani su dobili mogućnost slobodno raditi, studirati i poslovati na čitavom prostoru EU-a zbog čega je bilo

¹ Iva Buljan, sudac Trgovačkoga suda u Zagrebu. Stajališta iznesena u radu stajališta su autorice i ne predstavljaju stajališta Trgovačkoga suda u Zagrebu.

očekivano da će doći do akademske i gospodarske mobilnosti, no nije bilo moguće predvidjeti da će se nastaviti negativan trend iseljavanja iz Hrvatske te da će u iseljavanju prednjačiti upravo mladi i obrazovani ljudi. U svim dostupnim anketama koje su provedene među iseljenicima ispitanici su iskazali da ne vide svoj život u okruženju koje ne potiče kompetitivnost, tolerira korupciju, ne teži modernizaciji državne uprave i pravosuđa, ne omogućava mladima rješavanje stambenoga pitanja te ne poštuje ljudsko dostojanstvo.

U ovom radu tematiziramo ključne uzroke iseljavanja iz Hrvatske te nastojimo ponuditi pozitivna rješenja za izlazak iz nastale demografske krize. Svijet se zbog pandemije, a posljedično zatvaranja granica te ograničavanja sloboda i prava čovjeka i građana našao u potpuno novom kontekstu. Stvarnost je dinamična i nepredvidiva stoga svaki problem koji iskrsne na horizontu zahtjeva promptnu reakciju. Otvaranje granica potaknulo je naše građane na odlazak iz Hrvatske, a recentno zatvaranje granica i epidemiološke restrikcije prema nekim pokazateljima, pridonijet će njihovom povratku. Promjena odnosa političkih snaga unutar EU-a, kriza odlučivanja te narušavanje temeljnih vrijednosti pravne i civilizacijske stečevine dovelo je do tektonskih poremećaja i unijelo ozračje neizvjesnosti u sva područja života.

Pretpostavimo da će se pod pritiskom globalnih previranja dio naših najpotentnijih građana vratiti u Hrvatsku, a te nositelje potencijalnoga preobražaja za potrebe ovoga rada, nazvat ćemo *gastarbaajterima 21. stoljeća*. Ako do povratka uistinu dođe, moramo biti spremni iskoristiti njihovo iskustvo življenja u uređenim sustavima kao i akumulirano znanje te ga ugraditi u naše društvo i sustav vrijednosti. Za uzvrat moramo biti spremni modernizirati naše institucije, suzbiti korupciju te osigurati optimalne uvjete za egzistenciju, rad, poslovanje, obrazovanje i napredovanje sukladno naobrazbi i osobnim postignućima. Na taj način postići ćemo da san o odlasku postane tek noćna mora iz koje ćemo se konačno probuditi. Primjer uzoritoga vladanja moraju pokazati ponajprije ljudi koji su zauzeli najvažnije državne funkcije kako bi se vratilo poljuljano povjerenje građana u institucije.

Uvodne misli zaključit ćemo riječima rimskoga govornika, filozofa i državnika Marka Tulija Cicerona (106. – 43. g. pr. Kr) kako bismo ukazali na to da je promišljanje o državi, vlasti i dobrobiti ljudske zajednice oduvijek prisutno u ljudskoj svijesti. „To je dakle osobita zadaća državne vlasti da shvati kako predstavlja osobu države, te da je dužna držati do njezinog dostojanstva i moralnosti, čuvati zakone, određivati građanska prava i pamtiti da joj je to predano na povjerenje“ (Ciceron, 2006: 71).

2. Iseljavanje iz Hrvatske

2.1. Politička represija, loša ekonomska situacija i ratna zbivanja

Fenomen iseljavanja iz Hrvatske nije novijega datuma zbog čega se uvriježilo govoriti o Hrvatskoj kao tradicionalno iseljeničkoj zemlji. Turbulentna povijesna zbivanja zajedno s geopolitičkim položajem Hrvatske i sukobima moćnih carstava i država još od 15. stoljeća rezultirala su iseljavanjem našega stanovništva u Austriju, Mađarsku, južnu Moravsku, Slovačku te slovenske zemlje. Isti trend nastavlja se i nakon sloma Habsburške Monarhije kada iz Hrvatske ne sele samo Hrvati, već i Nijemci, Mađari i drugi narodi, a što se kontinuirano događa i tijekom Drugoga svjetskoga rata, nakon čega bilježimo povratak izbjeglica koje su iselile s područja NDH (Karaš Obradov, 2016).

Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća službene statistike bilježe iseljavanje stanovništva radi odlaska na „privremeni rad“ u inozemstvo, a većinom je bila riječ o odraslim muškarcima kojima se pridružuju i članovi obitelji.

Veliko iseljavanje stanovništva, prisilne migracije (prognanici i izbjeglice) kao i prirodnu depopulaciju, bilježimo i tijekom Domovinskoga rata². Ratna zbivanja na prostoru bivše Jugoslavije značajno su utjecala na demografske trendove kao i na redistribuciju stanovništva te su u Hrvatsku useljavali uglavnom etnički Hrvati iz Bosne i Hercegovine i Srbije, pod političkim pritiskom, dok su iz Hrvatske iseljavali uglavnom Srbi, posebice nakon redarstvenih i vojnih operacija 1995. iako su ih hrvatske vlasti bile pozvale na ostanak. Živić (2014) procjenjuje bilancu ratnih migracija na 1 469 316 ljudi. Valja napomenuti da nakon proglašenja neovisnosti Hrvatske bilježimo povratnički iseljenički smjer, a riječ je pretežno o starijoj iseljeničkoj populaciji koja je iz političkih razloga nakon Drugoga svjetskoga rata napustila Hrvatsku (Lajić, 2002). Dio iseljenika vraća se kako bi pripomogao obrani sa željom trajnoga ostanka u Hrvatskoj, no mnogi od njih razočarani ovdašnjim prilikama ponovno odlaze u zemlje svoga prvobitnoga polazišta. Najveće razočaranje doživljava onaj dio emigracije koji je patriotski uložio značajna financijska sredstva u gospodarstvo te stavio na raspolaganje svoj intelektualni potencijal i znanje stečeno u zemljama razvijene demokracije da bi potom njihov kapital progutao bezdan posttranzicijske hobotnice, a realizaciju nematerijalnoga potencijala nisu dočekali budući da su brazgotine pojedinih interesnih skupina već bile duboko urezane u sve pore našega društva. Navedena iseljavanja iz Hrvatske bila su uvjetovana lošom ekonomskom situacijom, političkom represijom koja je onemogućavala slobodu govora, izražavanja nacionalnih i religijskih osjećaja te političkoga djelovanja kao i ratnih zbivanja.

U protekla dva desetljeća bilježimo zabrinjavajući porast iseljavanja iz Hrvatske unatoč tome što se uspostavom demokratskoga društva moglo očekivati da će taj trend opadati zbog stabilizacije ekonomske situacije te sociopolitičkih procesa koji su trebali dokinuti političku represiju i mentalne ostatke totalitarnoga režima. Ovaj put iseljavaju mladi, obrazovani ljudi kao i članovi njihovih obitelji, što znači da se razumna predviđanja boljitka nisu ostvarila, a negativni demografski procesi nastavljaju se kao i depopulacija i starenje nacije, što u najnovijoj povijesti čini najveći problem Hrvatske. Može se zaključiti da je potisni čimbenik vanjskih migracija prvoga desetljeća 21. stoljeća bila i globalna kriza (2008.), no to svakako nije bio jedini i odlučujući čimbenik iseljavanja.

Primjenjujući elementarna pravila logike, možemo zaključiti da kada pojedinac iseli s članovima obitelji iz domovine, u svojoj voljnoj sferi nema projekciju povratka, osim možda u mirovini i to pod pretpostavkom da zadrži sentiment vezan uz zavičaj. To je ono o čemu vladajuće strukture pri kreiranju državnih strategija moraju voditi računa budući da nije vjerojatno da će iduće generacije zadržati domoljublje kao poticaj za povratak, a što nam kazuje da povratak nećemo moći temeljiti na, kako se uvriježilo govoriti, snu o povratku zasnovanome na subjektivnoj emociji.

Gastarbajteri 21. stoljeća počeo će ponovno sanjati o povratku u Hrvatsku ako ostvarimo nužne pretpostavke za život u kojem pojedinac može očuvati svoje dostojanstvo, nesmetano raditi i stvarati te ubirati plodove svoga rada, a da pritom ne mora misliti na голу egzistenciju. Što prije tu zadaću ostvarimo, to su nam izgledi za opstanak veći. Netransparentno provedena pretvorba i privatizacija (Gregurek, 2001)³, uništavanje zdravih poslovnih subjekata, nezadovoljavajuće stanje vladavine prava, korupcija, loše stanje u pravosuđu te nezdrava društvena klima glavni su čimbenici modernoga iseljavanja o čemu detaljnije izlagati u daljnjem dijelu rada.⁴

2 Domovinski rat bio je obrambeno-osloboditeljski rat za nezavisnost i cjelovitost Republike Hrvatske (1991. – 1995).

3 Malverzacije su najvećim dijelom nastale u porijeklu novca kojim su kupovana poduzeća ili nakon njihova preuzimanja. Privatizirana poduzeća često su služila kao izvor novca za dalje kupnje poduzeća i dionica. Načelo njegove nepovredivosti vlasništva drastično je smanjilo transparentnost u različitim financijskim kombinacijama plaćanja dionica i udjela. Prohibirani menadžerski krediti i obročne otplate dionica i udjela otplaćuju se najvećim dijelom iz dividendi nastalih od očekivane dobiti. Nedostatak dividende nadomještan je prodajom dijelova poduzeća pa je dodatno smanjivana materijalna osnovica poslovanja. Teret stagnacije nosili su zaposlenici, a tehnološki višak i drugi načini otpuštanja izazivali su nezaposlenost. Taj je dio nezaposlenosti izravna posljedica privatizacije, a ne strukturne prilagodbe.

4 Vidi: Izvješće o vladavini prava za 2020.

2.2. Iseljavanje iz Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju

Nakon ulaska u Europsku uniju (EU) iz Hrvatske je iselio velik broj hrvatskih državljana. Prema dostupnim podacima Državnoga zavoda za statistiku od 24. srpnja 2020. u 2019. u Hrvatsku je iz inozemstva doselilo 37 726 osoba, a u inozemstvo je odselilo 40 148 osoba. Saldo migracije stanovništva Hrvatske s inozemstvom bio je negativan i iznosio je -2 422. Iako je došlo do smanjenja negativnoga salda u odnosu na ranije godine, moramo primijetiti da sudeći prema dostupnim podacima nije riječ o povratnicima koji bi mogli donijeti ekonomski i intelektualni potencijal Hrvatskoj, već o “radnoj snazi”, a što je uglavnom posljedica ukidanja radnih dozvola. Motreći statističke podatke iz suverenističkoga kuta, primjećujemo da je u Hrvatsku doselilo 26,2 % naših državljana te 73,8 % stranaca, dok je iz Hrvatske odselilo 80 % hrvatskih državljana i tek 19,1 % stranaca. Navedeni statistički podatci jasno pokazuju da su u Hrvatskoj najnezadovoljniji upravo hrvatski državljani.

U potrazi za odgovorom zašto je situacija takva valja nam poći od razloga koje su ponudili sami iseljenici odgovarajući na anketna pitanja. Istraživanje Hrvatske udruge poslodavaca od 6. lipnja 2018. koje je provedeno među hrvatskim iseljenicima (podjednako su bili zastupljeni muškarci i žene) s osnovnom zadaćom detektiranja razloga odlaska iz Hrvatske⁵, pomoći će nam u razmotavanju klupka koje nerazmotano stoji pred nama već duže vrijeme i drži nas u nedopustivoj stagnaciji.

Prema rezultatima istraživanja zajedno s partnerima je iz Hrvatske iselilo 82 % ispitanika, a 72 % ispitanika napustilo je Hrvatsku s cijelom obitelji. Ono što je suštinski najporaznije u sferi perspektive prosperiteta našeg društva jest da je nešto manje od polovice ispitanika imalo srednju stručnu spremu, a 50 % ispitanika fakultetsko obrazovanje. Većina je bila u dobi između 20 i 44 godina što je nesumnjivo najproduktivnije razdoblje ljudskoga života stoga i najveći gubitak za Hrvatsku.

Kao glavne razloge odlaska (potisne faktore) ispitanici su naveli neorganiziranu i loše vođenu državu (8 %), beznađe, besperspektivnost zemlje, propadanje države, društva i naroda (7,6 %), zapošljavanje podobnih, stranačkih ljudi, nepotizam i “rođaci” (7,4 %), korupciju i kriminal u državi u svim segmentima društva (7,3 %), prepucavanja o prošlosti, ustašama i partizanima, ‘41. i ‘91. (6,4 %), nedostatak perspektive za obitelj (6,3 %), rastući primitivizam, vjersku netoleranciju i nacionalizam (6,2 %) te izostanak potrebnih promjena u državi / neprovođenje strukturnih reformi (6,1 %). Tek svaki deseti iseljenik izjavio je da razmišlja o povratku unutar narednih deset godina. Jedna četvrtina iseljenika planira povratak tek u mirovini dok je najveći udio onih koji se ne planiraju vratiti u zemlju (42 %). Svaki drugi sudionik istraživanja ne vjeruje da će se stanje u Hrvatskoj popraviti, svega 11,5 % iseljenika smatra da će se stanje popraviti, a 27,2 % smatra da će ostati sve kako je bilo i dosad.

Ono što zaključujemo iz danih odgovora ispitanika je da obrazovani mladi ljudi nisu napustili Hrvatsku isključivo radi usavršavanja odnosno specijalizacije (tzv. akademska mobilnost), već u velikom postotku s namjerom trajne promjene prebivališta zbog nezadovoljstva uvjetima i okruženjem u kojem žive. Dakle, riječ je o odljevu mozgova u pravom smislu riječi, o čemu su pisali neki autori problematizirajući ključne odrednice i dosege takvoga iseljavanja s osvrtom na istočnoeuropske države članice koje su bile najviše pogođene navedenim fenomenom (Troskot, Prskalo, 2018) stoga dijele svoja početna iskustva. Ne ulazeći detaljnije u navedenu temu, za potrebe daljnje analize dovoljno je osvijestiti istaknutu činjenicu koja nam daje naslutiti što će se dogoditi s Hrvatskom ako se takvo prosipanje najposposobnijega kadra ne zaustavi.

Posljedice migracija mladih neminovno se odražavaju na demografsku strukturu stanovništva budući da izravno utječu na natalitet i mortalitet te na taj način dolazi do prirodne depopulacije stanovništva. Iseljavanje stanovništva općenito negativno djeluje na rast BDP-a u državi. Procjenjuje se, naime, da je Hrvatska odlaskom stanovništva izgubila 13 % potencijalnoga BDP-a. Polazeći

5 Istraživanje je rađeno metodom CAWI (engl. Computer-assisted web interviewing). Riječ je o kvantitativnoj istraživačkoj metodi koja podrazumijeva prikupljanje podataka na internetu.

od toga da demografska slika društva ovisi u dobroj mjeri o političkoj volji vladajućih struktura, moramo se zapitati postoji li politička volja da se situacija poboljša nužnim društvenim promjenama te aktivnim djelovanjem i stimulacijom povratnika smislenim benefitima.

Kad govorimo o smislenim benefitima, ne mislimo pritom na kratkoročne poteze koji suštinski ne rješavaju detektirani problem, već isključivo kumuliraju nove probleme i generiraju nezadovoljstvo drugih društvenih skupina koje nisu u danom trenutku izborile neku povlasticu ili poticaj.

Tako su, primjerice, u novijoj hrvatskoj povijesti učitelji u borbi za svoja prava odnosno veća primanja i status potaknuli nezadovoljstvo ostalih društvenih skupina koje su također smatrale da su bagatelizirane. Od početne podrške javnosti, ubrzo je došlo do osude i do rasta netrpeljivosti u društvu. To je razumna reakcija ljudi u društvu u kojem svi imaju „premalu“ i žive u prosjeku lošije od građana većine članica EU-a.

„U Hrvatskoj se siromaštvo smanjuje, ali je i dalje iznad prosjeka EU-a. Zahvaljujući poboljšanju stanja na tržištu rada dodatno je smanjen udio stanovništva izloženog riziku od siromaštva i socijalne isključenosti. No kućanstva s nižim dohotkom nemaju odviše koristi od poboljšanja gospodarskih uvjeta. Obuhvat sustava zajamčene minimalne naknade nedovoljan je, a rascjepkan sustav socijalne zaštite općenito nije učinkovit u ublažavanju stanje na tržištu rada i socijalnih problema.“⁶

Svaka legalna borba za prava u takvim okolnostima percipira se kao ugroza za sve ostale koji također iz državne blagajne „potražuju“ svoj dio, a onda pak državi ne preostaje ništa drugo nego da u nedostatku rješenja podržava duboko ukorijenjene sukobe u društvu (ustaše i partizani) s ciljem izbjegavanja vlastite odgovornosti i preusmjeravanja potrage za krivcem u suprotnom smjeru.

Medijima se komuniciralo da će za povratnike koji se vrte u domovinu zbog gubitka radnih mjesta te poremećaja poslovnih procesa na cijelom području EU predviđa financijska potpora. Nema sumnje da je svaka inicijativa koja ide za poticanjem iseljništva na povratak korisna, no mišljenja smo da je mudro tražiti dugoročna rješenja koja će doprinijeti očuvanju likvidnosti poslovnih subjekata te stvoriti zdravu društvenu klimu koja pogoduje napretku i ravnopravnoj tržišnoj utakmici. Pružanje jednokratne pomoći sigurno neće biti dovoljan motiv za povratak, s obzirom na razloge koji su vodili naše iseljenike na odlazak iz Hrvatske, a koji su dublji od pukih financijskih nedaća.

Takav politički pokušaj bi naprotiv mogao biti protumačen kao davanje „milostinje“, što iseljenoj, sposobnoj i hrabroj „Hrvatskoj“ može zadati konačan udarac na dostojanstvo. Imajmo na umu da su iseljenici jasno iskazali kako žele da im se omogući aktivno sudjelovanje u izgradnji društva, a nipošto nisu pokazali interes za život u nefunkcionalnoj državi koja je usredotočena na banalne teme koje nemaju stvarnoga doticaja s realitetom. Jednokratne financijske pomoći i naknade prikladnije su za ugrožene skupine stanovništva koje iz određenih objektivnih razloga ne mogu samostalno i dostatno privrijediti za život dok se mladom i obrazovanom kadru treba omogućiti adekvatno usavršavanje te normalni uvjeti za rad i napredovanje. Valja nam se stoga probuditi iz neshvatljivoga dogmatskoga drijemeža i pozabaviti se korijenom problema zbog kojega visokokvalificirani kadar napušta zemlju pri čemu bi bilo mudro uvažiti smjernice i savjete stručnjaka iz pojedinih resora.

Američka trgovačka komora u Hrvatskoj donijela je proteklih godina vrlo korisne preporuke u različitim domenama koje su aktualne, suštinske i mogu poslužiti kao dobar putokaz za pronalaženje rješenja. Tako je za povećanje likvidnosti predložena uspostava državnih zajmova i garancija HBOR-a u vrijednosti 10 % BDP-a, uspostava fondova za industrijske sektore pogođene krizom (npr. turizam) te osiguranje sredstava za male i srednje poduzetnike s narušenom likvidnošću, prema uzoru na Austriju i Njemačku. Važnim nam se čini i ukazati na to da u Hrvatskoj nije predviđeno oslobađanje od PDV-a u slučaju nenaplativoga duga, a što predstavlja velik problem u okolnostima epidemije koronavirusa u kojoj je naplata otežana ili potpuno onemogućena.

6 Vidi: Izvješće za Hrvatsku 2020.

Porazno je da unatoč svim gospodarskim nedaćama, porezne vlasti u Hrvatskoj i dalje ne shvaćaju svoju primarnu ulogu (edukacijsku, savjetodavnu i preventivnu) što nas vraća na potrebu promjene staroga „mentalnoga sklopa“ koji se nažalost nije zadržao samo u glavama ljudi, već se kao avet nadvio i nad institucije države. Naime, porezne vlasti morale bi biti partneri poslovne zajednice odnosno savjetnici gospodarstva, a ne činovnici usmjereni na traženje i najsitnije pogreške s ciljem kažnjavanja naših poduzetnika enormnim kaznama, što smo imali prilike vidjeti u dosadašnjoj praksi.⁷

3. Razlozi suvremenoga iseljavanja

3.1. Unutarnje tržište EU-a

Iseljavanju iz Hrvatske nakon ulaska u EU uvelike je pogodovalo jedinstveno unutarnje tržište koje podrazumijeva slobodu kretanja robe, kapitala, ljudi i usluga i u kojem građani mogu slobodno živjeti, raditi, studirati i poslovati. Tržišna sloboda kao temelj strukture i razvoja EU-a stavila je hrvatske poduzetnike u ravnopravan položaj s ostalim dionicima i omogućila im poštenu i ravnopravnu tržišnu utakmicu na čitavom prostoru EU-a.

Budući da je strateški interes Hrvatske bio ulazak na jedinstveno tržište EU-a u kojem smo po prirodi stvari trebali prosperirati, nije bilo za očekivati da će se nastaviti negativan trend iseljavanja iz Hrvatske. Sloboda kretanja robe značila je za naše gospodarstvenike ukidanje carina i pristojbi, zabranu državnoga monopola te u širem smislu slobodu trgovanja što je trebalo pridonijeti gospodarskom napretku. Jednako tako sloboda pružanja usluga i poslovnoga nastana koja je omogućila slobodu obavljanja gospodarskih aktivnosti te također plasiranja proizvoda na zajedničko tržište otvorila je put hrvatskim gospodarstvenicima do krajnjih potrošača na cijelom području EU-a. Što se tiče slobode kretanja kapitala, važno je istaknuti da su njome naši građani i poslovni subjekti dobili slobodan pristup financijskim uslugama na cijelom području EU-a.

Postavlja se pitanje zašto do očekivanoga prosperiteta nije došlo, a iskustvo nas uči da nije dovoljan pravni okvir za ostvarenje pojedinih prava, već je ta prava potrebno i konzimirati da bi sama mogućnost dobila svoj praktični, a ne tek deklaratorni smisao. Da bi se to učinilo u konkretnoj situaciji, potrebna je adekvatna edukacija koja ne može biti prepuštena pojedinačnom interesu i angažmanu, već mora biti inicirana od strane države, točnije resornoga ministarstva. Naime, veliki poslovni subjekti uspjeli su financirati naobrazbu svoga kadra o mogućnostima povlačenja sredstava iz EU-fondova, dok manji i srednji poduzetnici nisu mogli snositi navedene troškove. Valja napomenuti da su edukacije koje je iniciralo resorno ministarstvo bile periodične i poprilično apstraktne, što nije u dovoljnoj mjeri pomoglo da naši poslovni subjekti steknu potrebna znanja u cilju ravnopravnoga konkuriranja na europskom tržištu.⁸

Za istaknuti je da spomenuta konkurentnost ne ovisi samo o kvaliteti usluga i proizvoda, već i o digitaliziranoj javnoj upravi, učinkovitom pravosuđu te dokidanju nepotrebnih birokratskih zapreka. Prirodno je da radnici žele naći posao u državi koja im omogućava veća primanja, poslodavci žele poslovati tamo gdje im troma i neučinkovita javna uprava te nepotrebni i visoki nameti

7 Vidi: AmCham, ožujak 2020.; rujan 2020.; lipanj 2020.

8 Vidi: Izvješće za Hrvatsku 2020. Hrvatska poduzeća polako uvode digitalne tehnologije. Rezultati Hrvatske u kategoriji integracije digitalne tehnologije u poduzeća slabiji je od prosjeka EU-a. Hrvatska ima 15,5 % poduzeća s visokom i vrlo visokom razinom digitalnoga intenziteta, čime zaostaje za prosjekom EU-a od 18 %. Visoko je digitalizirano manje od 20 % malih poduzeća i 47 % velikih poduzeća (Europska komisija, 2020a). Hrvatski MSP-ovi ostvarili su skroman napredak u inovacijama procesa/proizvoda (Europska komisija, 2019g). Većina velikih hrvatskih poduzeća (62 %) organizirala je 2019. specijalizirano osposobljavanje za stjecanje dodatnih vještina ili prekvalifikaciju radne snage u području IKT-a (u odnosu na 22 % MSP-ova) (Europska komisija, 2020a). Dostupnost specijaliziranih osposobljavanja i radionica u području IKT-a posebno je ograničena u mikro i malim poduzećima zbog troškova, malog broja osoblja ili kasnijeg pritiska za povećanje plaće.

ne onemogućavaju nesmetano poslovanje, a studenti žele studirati na najprestižnijim europskim sveučilištima gdje će unaprijediti strane jezike i steći vrhunsku naobrazbu.

Upravo iz navedenoga razloga svaka je država dužna osigurati svojim građanima sve potrebne alate nužne za nesmetano odvijanje poslovnih procesa i stvaranje kompetitivne klime u društvu, kao i osvijestiti važnost upravljanja ljudskim potencijalima (Jambrek, Penić, 2008)⁹. Nemotiviranost zaposlenika često je posljedica nedostatka svijesti o potrebi horizontalnoga upravljanja koje je nužno za uspješno funkcioniranje poslovnih subjekata, ali i institucija posebno u dinamičnoj svakodnevnici koja zahtijeva brze i stručne odgovore i reakcije. Dinamičnost poslovnoga i radnoga okruženja pojavom korona-krize intenzivirala se i velikom dijelom prenijela u digitalnu stvarnost u kojoj sposobnom, rukovodećem kadru treba prepustiti donošenje provedbenih odluka. Ne može se konkurirati na tržištu ako je mentalni sklop ugrađen u društvo takav da svaku radnju mora odobriti najviše rangirani rukovodilac u nekoj strukturi jer on naprosto ne može uvijek biti prisutan pri donošenju svakodnevnih operativnih odluka, a nema ni za to potrebna znanja. Poznato je da kadar kojem nije povjereno odlučivanje ni u najmanjem segmentu djelovanja gubi inovativnost, samostalnost, samopouzdanje i naposljetku zainteresiranost za određenu funkciju. Obrazovaniji kadar pritom smatra da ga se podcjenjuje i to je često jedan od osnovnih razloga zbog čega se napušta pojedino radno mjesto, radni kolektiv, a naposljetku i zemlja koja ne prepoznaje svoj potencijal.

Prijedlog novoga financijskoga okvira EU-a za razdoblje 2021. – 2027. koji je predložila Europska komisija fokus stavlja na ulaganja u ljude, digitalno gospodarstvo, održivost, sigurnost, migracije te podršku malim i srednjim poduzetnicima kao i inovacijama. Hrvatska upravo te ciljeve mora ugraditi u središte državne strategije kako bi bila konkurentna i uspješna te posljedično i poželjna država za život svih građana.

Otkad je korona-kriza zaustavila normalno funkcioniranje tržišta i ograničila slobodu kretanja robe i usluga, ekonomiji je oduzet „kisik“. Sićušni virus koji nalikuje kruni učinio je više zla globalnoj ekonomiji i ograničio slobodu kretanja (lockdown-strategija) negoli svi tiranski zakoni dosad, uključujući i one rasne (Niekerk, Munga, 2020).¹⁰

3.2. Vladavina prava

Počevši od temeljnih postulata moderne države, važno je istaknuti da upravo stanje vladavine prava ukazuje na stupanj uređenosti neke države i razine demokracije u njoj. Poštivanje temeljnih sloboda i prava svih građana nužan je preduvjet za život dostojan čovjeka. Hrvatska je osamostaljenjem 90-ih godina započela put tranzicije iz socijalizma u uređenu demokratsku državu, no na tom putu se, nažalost, susrela s boljkama koje su zadesile većinu posttranzicijskih država; ponajprije korupcijom, nepotizmom, tromošću i birokratiziranošću uprave te nemotiviranim sudačkim kadrom. Zašto je važno isticati pojam vladavine prava u vezi s temom iseljavanja ne treba podrobnije razlagati jer se u svim provedenim ispitivanjima i anketama pokazalo da su gastarbajteri 21. stoljeća žrtve upravo navedenoga fenomena, odnosno nezadovoljavajućega stupnja izgradnje pravne države koja ne pruža okvir za napredovanje u skladu s naobrazbom i sposobnostima, neadekvatanoga sustav nagrađivanja kao i loše ekonomske situacije. Tado Jurić (2017)¹¹ predstavio je rezultate istraživanja motiva i karakteristika novijih iseljavanja Hrvata u Saveznu Republiku Njemačku. Analiza iseljeničkih stavova pokazala je da je glavni poticaj odlasku iz zemlje predodžba da

9 Autori problematiziraju važnost upravljanja ljudskim potencijalima te pojašnjavaju novi koncept funkcije rada kao i pristup kadru kroz motivaciju, suočavanje sa stresom, upravljanje konfliktom te općenito o važnosti novoga pristupa upravljanja ljudskim potencijalima

10 Autori se u tekstu pitaju može li takvo stanje trajati dugo, a odgovaraju da može trajati samo do one točke u kojoj će ljudi kolabirati, ali ne od COVIDA 19, nego od gladi.

11 Kao polazište u analizama autor je upotrijebio službene hrvatske i njemačke statističke podatke koji su poslužili kao deskriptivni i komparativni okvir provedene studije. Rezultati istraživanja pokazali su povezanost između političke etike, slabih institucija i iseljavanja

u Hrvatskoj nisu institucionalizirane vrijednosti radne etike i uopće poštenja te iseljenici smatraju da se hrvatsko društvo moralno slomilo.

Istraživači s Odsjeka za psihologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu¹² proveli su istraživanje od lipnja do listopada 2019. u kojem je sudjelovalo 1126 sudionika koji su napustili Hrvatsku u razdoblju od 2013. do 2019. (uzorak su činile osobe do 40 godina, 58 % žene i visokoobrazovani 66 %). Analize su pokazale da je posljednji iseljenički val potaknut lošom ekonomskom situacijom u kombinaciji s osjećajem da zbog korupcije društvo stagnira. Kao razlozi navode se i opći osjećaj netrpeljivosti u društvu, nemogućnost rješavanja stambenoga pitanja te loša kvaliteta rada institucija.

Država koja prepušta svoje građane agoniji dugotrajnih i netransparentnih ovršnih postupaka i u kojoj ne postoje elementarni uvjeti za napredovanje i egzistenciju zasigurno na građane djeluje obeshrabrujuće. Broj blokiranih građana je enorman, a posebna ironija jest u tome što je upravo državnoj agenciji koja „ovršava“ građane povjerena uloga pokušaja posredovanja između građana i njihovih vjerovnika u „osobnom stečaju“ ili, kako se taj institut kod nas naziva, „stečaju potrošača“. Dakle građani bi kada dodirnu samo dno egzistencije i nađu se u bezizlaznoj situaciji te proglase osobni stečaj, što nije samo ekonomski krah već i udar na temeljno ljudsko dostojanstvo te nedvojbeno priznanje poraza, trebali potražiti pomoć od toga istoga tijela koje je sinonim za ovrhe, blokade i sl.

Takav modalitet osobnoga oporavka od strane države svakako valja izmijeniti, vodeći se pritom skrbi za očuvanje dostojanstva već dovoljno poniženih građana. Stečaj potrošača je pritom nazivlje koje je potpuno pogrešno rabiti u kontekstu hrvatske stvarnosti budući da naši građani nisu došli u bezizlazno stanje jer su se odali neprimjerenim troškovima kao nuspojavi potrošačkoga društva (ulazak u minuse na računima), već su uglavnom ostali bez posla zbog stečaja poslodavca kod kojega su bili u radnom odnosu, a zbog čega nisu mogli podmiriti ratu kredita, režije i sl. Stoga bi za navedeni institut valjalo rabiti naziv „osobni stečaj“, a ne stečaj potrošača misleći pritom na dostojanstvo ljudi i pokazujući minimum poštovanja prema njihovoj situaciji.

Ustav Republike Hrvatske među najveće vrednote uvrstio je upravo individualna prava čovjeka, nepovredivost vlasništva i vladavinu prava te je tako postavio temelj za ostvarenje demokratske države (Jelušić, Šarin, 2016). Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda¹³ stavlja ljudsko dostojanstvo u samo središte vrijednosti te je temeljna postavka kojom se Europski sud za ljudska prava vodi u svojoj praksi pri tumačenju Konvencije.¹⁴ Venecijanska komisija¹⁵ 2011. u svom izvješću o vladavini prava istaknula je osnovne postulate navedenoga pojma, a to su:

1. Zakonitost (legality)
2. Pravna sigurnost (legal certainty)
3. Zabrana arbitrarnosti (prohibition of arbitrariness)
4. Pristup pravdi pred nepristranim i neovisnim sudovima uključujući i sudski nadzor administrativnih akata (access to justice before independent and impartial courts, including judicial review of administrative acts)
5. Poštivanje ljudskih prava (respect of human rights)

12 Istraživački tim su činili Zvonimir Galić, Nikola Erceg, Antun Palanović i Mitja Ružojić.

13 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 4. 5. 1950., CETS No. 005) Konvencija je u Republici Hrvatskoj na snazi od 5. studenog 1997. stupanjem na snagu Zakona o potvrđivanju Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i Protokola 1, 4, 6, 7 i 11 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. Narodne novine – Međunarodni ugovori, 18/97, 6/99 – pročišćeni tekst, 8/99 – ispravak.

14 ESLJP, Refah Partisi i drugi protiv Turske, presuda, 31. srpnja 2001., br. 41340/98 i dr. „Ljudska prava čine integrirani sustav za zaštitu ljudskog dostojanstva. S tim u vezi, demokracija i vladavina prava imaju ključnu ulogu.“

15 Venecijanska komisija (Europska komisija za demokratizaciju kroz pravo) je savjetodavno tijelo Vijeća Europe koje se bavi djelovanjem demokratskih sustava. Osnovana je odlukom Odbora ministara Vijeća Europe 10. svibnja 1990. Izdaje studije i mišljenja.

6. Zabrana diskriminacije i jednakost pred zakonom (non-discrimination and equality before the law).

Kako bi se osiguralo da sve države članice doista poštuju vladavinu prava kao temeljnu vrijednost EU-a, u kontekstu europskoga semestra provode se analize i daju preporuke u domeni borbe protiv korupcije, efikasnosti pravosudnoga sustava i reforme javne uprave. Indikacije mogućih problema u vladavini prava postoje i u godišnjim istraživanjima povjerenja građana u pravosuđe – tzv. EU Justice Scoreboard.¹⁶ Europski sud je kroz svoje rješidbe naglašavao da vladavina prava podrazumijeva pravo pojedinca na pravičan pristup sudu koji pak ima zadaću prekontrolirati je li neko političko tijelo suprotno pravu ograničilo njegova subjektivna prava. Neovisnost sudstva u konceptu vladavine prava nužan je uvjet funkcioniranja sustava.

Zanimljivo je istaknuti da se tek u ovom stoljeću „posumnjalo“ u nezavisnost sudova nekih država članica (Mađarska i Poljska) što je dosad bilo nezamislivo jer se predmnijevalo da su nacionalni suci europski suci koji „čuvaju“ pravnu stečevinu EU-a te da su posljedično i nezavisni u svom radu. To je stoga što se smatralo da su u svim državama članicama demokratski procesi završeni te nisu ugrozi osnovni mehanizmi funkcioniranja vlasti. No ocijenjeno je da su nedemokratski politički režimi u nekim od država članica narušili trodiobu vlasti te je tako ugrožena dosad neprikosnovena teza o nezavisnosti sudova.¹⁷

Time se otvorilo sasvim novo poglavlje europske političke i pravne povijesti (Ćapeta 2020)¹⁸, a epidemiološka kriza dodatno je pomaknula granice sloboda i prava čovjeka u korist, nazovimo to tako, općega dobra. Novo normalno ima prizvuk trajnoga stanja što predstavlja veliku opasnost za daljnju ugrozu općih prava čovjeka i građana. Dosad nezabilježeni poremećaji moralnih, etičkih, pravnih i socijalnih normi izazov su za svaku državu i pitanje je kako će se odraziti na čovječanstvo.

Upravo zbog toga Hrvatska 21. stoljeća mora biti zemlja koja je spremna osloniti se na vlastite ekonomske i prirodne resurse te ljudski potencijal u slučaju ponovnoga zatvaranja granica i mogućih političkih turbulencija ove nove Europe i svijeta koji se nezaustavljivo mijenja.

3.3. Korupcija

Etimološki riječ korupcija dolazi od latinske riječi „con rumpere“ što znači razbijanje, lomljenje, kidanje. Kada se zapitamo što se to lomi, razbija, možemo odgovoriti da se ponajprije lomi odnos pojedinca i države, posebice u odnosu na institucije koje bi morale imati snage i volje onemogućiti pojedincima stjecanje neprikladne koristi. Notorna je činjenica da korupcija usporava gospodarski rast te negativno utječe na državni proračun i investicijsku klimu u poslovnom okruženju.

Prema izvješću Doing Business 2020. koje je Svjetska banka objavila 24. listopada 2019. godine u odnosu na Doing Business 2019., Hrvatska je s 58. mjesta došla na 51. mjesto u svijetu, te sa 71,4 na 73,6 % udaljenosti od zemlje s najboljom poslovnom klimom (tzv. distance to frontier). U usporedbi s 27 država EU-a Hrvatska je na 19. mjestu. Iza Hrvatske su Mađarska, Rumunjska, Cipar, Italija, Bugarska, Luksemburg, Grčka i Malta.¹⁹ Vidljivo je da bilježimo blagi pomak na ljestvici „poslovnoga rejtinga“, no stanje bi bilo bolje kad bi se iskorijenila korupcija koja je od ključne važnosti za

16 Najnovija izvješća za pojedine države objavljena su 26. veljače 2020.

17 Komisija je u okviru nove strategije EUROPA 2021-2027 predložila stroge mjere u slučaju narušavanja vladavine prava u pojedinoj državi članici. Najintrigantniji prijedlog je usvajanje uredbe kojom bi se uvjetovalo povlačenje sredstava iz europskoga proračuna s poštivanjem vladavine prava. Mehanizam bi omogućio odbijanje financiranja iz europskoga proračuna u slučaju povrede vladavine prava.

18 U radu autorica problematizira pitanje postojanja granice između prava i politike, nove događaje u EU-u vezane uz poremećaje vladavine prava te reakcije europskih tijela na navedene promjene unutar pojedinih država članica.

19 Projekt Doing Business Svjetske banke omogućuje mjerenje „lakoće poslovanja“ s pomoću niza objektivnih pokazatelja koji se odnose na učinke propisa i njihovu provedbu radi olakšavanja poslovanja dok ukupno poslovno okruženje u zemlji ovisi o mnogim čimbenicima, od veličine tržišta do makroekonomskih uvjeta, propisi koji se učinkovito provode, koji su transparentni, pristupačni i usmjereni na jačanje prava vlasništva od presudne su važnosti za rast i stvaranje radnih mjesta. Pokazatelji u izvješću Doing Business obuhvaćaju važnu skupinu takvih propisa.

konkurentnost, smanjenje privatnih ulaganja, a što ima domino efekt na financije u javnom sektoru budući da se tako smanjuju porezni prihodi.

Iako propisi predstavljaju temelj za učinkovitu borbu protiv korupcije, nužna je u prvom redu njihova primjena. Korupcija je uz prostituciju jedan od najstarijih ljudskih „zanata“. Riječ je o složenoj kombinaciji društvene, kulturološke i političke devijacije koja se može suzbiti ponajprije strogim sankcijama i osudom društvene zajednice. Ključna je pritom sinergija državnoga odvjetništva i sudstva u učinkovitom procesiranju svakoga oblika korupcije.

U sferi prevencije valjalo bi djelovati na svijest građana o neprihvatljivosti koruptivnoga ponašanja te edukaciji mladih sveobuhvatnim pristupom u čemu bi morali sudjelovati i mediji. Naime, mediji bi morali biti svjesni da osim informativne uloge imaju i edukativnu ulogu te bi stoga morali u javni prostor slati jasnu poruku da koruptivno ponašanje nije samo kršenje pravne norme, već i etičkoga standarda te da uvriježeno opravdanje „da to rade i drugi“ nije prihvatljivo i, što je još značajnije, da takvo ponašanje dovodi do toga da građani korupciju ne prijavljuju nadležnim institucijama.

Istraživanje Ekonomskoga instituta u Zagrebu iz 2011. o iskustvima građana vezanim uz korupciju (Budak, Rajh, 2011) pokazuje nam da u prosjeku 18,2 % građana u dobi od 18 do 64 godine ima posredno ili neposredno iskustvo s podmićivanjem javnih službenika, a 11,2 % ispitanika barem jednom dalo je mito u razdoblju od godine dana. Muškarci češće daju mito u novcu, a žene u piću ili hrani. U više od 58 % slučajeva građani sami nude mito, a u 40 % slučajeva davanje mita posljedica je prethodnoga dogovora. Nadalje, 35 % građana podmićuje da bi ubrzalo neki postupak dok 18 % to čini kako bi dobilo povoljniji tretman. Na prvom mjestu su u navedenom kontekstu liječnici i liječničko osoblje.²⁰

Alarmantan je podatak da tek 2 % građana prijavi korupciju nadležnim tijelima, od čega njih 24 % smatra da prijavljivanje ne bi polučilo nikakvu korist. Kako je javna uprava najveći poslodavac u zemlji koja ujedno jamči sigurnost i trajnost zaposlenja, to je 18 % ispitanika apliciralo za posao u javnoj službi (ili su to činili članovi njihovoga kućanstva) u posljednje tri godine. Porazno je da čak 16 % ispitanika priznaje da je dalo novac, poklon ili je pružilo protuuslugu.

Prema istraživanju Eurobarometra²¹ koje je provedeno u razdoblju od 6. do 19. prosinca 2019. u RH 97 % građana misli da je korupcija rasprostranjena u svim segmentima društva te smo time dospjeli na sam vrh europske ljestvice u sferi promatranoga fenomena.²² U navedenom istraživanju anketirani građani odgovarali su na pitanja o općoj percepciji korupcije, korupciji u javnim institucijama i poslovnom sektoru, učinkovitosti vlade, pravosuđa i institucija u suočavanju s korupcijom u kontaktima s ustanovama i u javnom zdravstvu, pri čemu je posebno zabrinjavajuće da je 54 % građana izjavilo kako je osobno pogođeno korupcijom. Kao davatelji mita detektirani su upravo obični hrvatski građani.

Za zaključiti je da običan čovjek nemoćno stoji pred tromim institucijama koje pred njim nastupaju s potplaćenim i nemotiviranim službeničkim kadrom stoga je prisiljen koristiti se nedopuštenim metodama kako bi postigao u naravi legalan i dopušten rezultat koji bi u uređenom demokratskom društvu trebao biti dio usluge i servisa države. Do takvoga zaključka dolazimo stoga što, da je običan čovjek zadovoljan trenutačnim stanjem, zasigurno ne bi potražio spas u nekoj od uređenih zemalja suvremene demokracije u potrazi za zadovoljenjem primarnih potreba iz definiranoga seta koji smještamo pod pojam „vladavine prava“. Građani ne vjeruju ni sudovima.

20 56 % građana dalo je mito liječnicima, 36 % medicinskim sestrama, a 30 % policijskim službenicima.

21 Europske institucije od 1973. naručuju redovita istraživanja javnoga mijenja u svim državama članicama, a koja obuhvaćaju širok raspon tema (tzv. Eurobarometar).

22 Na prvom mjestu po rasprostranjenosti korupcije je Hrvatska u kojoj 97 % ispitanika misli da je korupcija široko rasprostranjena, slijedi Cipar (95 %) Španjolska i Portugal (94 %) te Litva (92 %).

Kao što možemo vidjeti iz promatrane ankete, građani smatraju da nema smisla prijavljivati korupciju jer bi u iščekivanju epiloga mogli ostati bez posla budući da je doista moguće da je na službeničko mjesto zasjeo neko tko ima moćnoga zaštitnika koji, možebitno, ima utjecaj na suca koji rukovodi zamišljenim predmetom. U tom začaranom krugu korupcija prolazi ispod radara, a osudu javnosti dobiva prekasno ili pak slabašno jer i urednici medija možda su u strahu pred nekim od moćnika ili naprosto nisu svjesni svoje edukativne uloge u širem društvenom kontekstu. Medijima je interesantno izvještavati o korupciji političara, državnih dužnosnika te pripadnika kvazi elite jer se to naprosto „prodaje“. Problem je u tome što procesi koji se vode protiv osoba iz tih krugova teku presporo te često završavaju presudama koje se ne percipiraju u hrvatskoj javnosti kao pravedne, što dodatno pridonosi ozračju netrpeljivosti i beznađa u društvu.²³ Uvriježeni mentalitet koji u sprezi s medijskim simulakrumom naglašava isključivo negativne pojave u društvu i idealizira život izvan granica naše domovine također pridonosi iseljavanju iz Hrvatske.

Jedini način da se negativna društvena klima promijeni jest sinergija učinkovitoga, nepristranoga, specijaliziranoga i motiviranoga pravosuđa s medijima koji će savjesno obavljati svoju osnovnu funkciju izvještavanja kao i utjecati na pozitivniju percepciju javnosti na stanje u društvu.

„Važno je uspostaviti postojanje jasnih društvenih mehanizama koji će svaku povredu izložiti javnosti, ali i mehanizmima jasne osude. Osim toga postupci odlučivanja moraju biti otvoreni javnosti, pravila dobivanja poslova jasna i podložna kontroli javnosti. Konačno, etičnost ponašanja mora se smatrati i sastavnim dijelom ocjene kvalitete Čovjeka i njegova obavljanja službe. Dakle jasno je da se korupcija ne suzbija samo sankcijama već i jasnom društvenom akcijom osude, izlaganjem o šteti koju ona izaziva, da se sprječava i odgojem i mjerama odgovornosti i javne preglednosti obavljanja društvenih službi. Ali ipak, gdje i kako početi? Od vrha i od jasnih primjera“ (Kregar 1999).

3.4. Pravosuđe

Kada se dotičemo zaštite ljudskih prava, mislimo ponajprije na učinkovitu sudsku zaštitu koja se sukladno temeljnim europskim zasadama očituje u pravo na pravično (pošteno, *fair trial*) suđenje.²⁴ Mišljenja smo da alati koji stoje našim sucima u provedbi navedenoga zadanoga načela i obveze doista postoje ako uzmemo u obzir da su integrirani u naš Ustav te da proizlaze iz odluka odnosno tumačenja Konvencije od strane Europskoga suda za ljudska prava te Ustavnoga suda Republike Hrvatske, pri čemu ne smijemo smetnuti s uma da je pravično suđenje važan instrument kojim se jamči i osnažuje vladavina prava. Pravo na pristup sudu također zauzima važnu ulogu u zaštiti pojedinačnih prava te u bitnom predstavlja obvezu državnih sudova da svojim građanima pruže zaštitu od povrede njihovih pojedinačnih, građanskih prava.

Na razini poslovanja, tržišne utakmice i brzine te učinkovitosti pri naplati dugova problem je još uvijek velik. Svakim danom broj stečajeva raste, a do čega dolazi zbog svojevrstne kulture neplaćanja vjerovnicima od stane dužnika, brojnih blokiranih odnosno ovršenih poslovnih subjekata, kao i dugotrajnih postupaka koje vode naši suci koji nisu uspješno usvojili i ne primjenjuju sve alate koji im stoje na raspolaganju od novijih izmjena zakona. Kada se suđenje odvija u razumnom roku, omogućava se zdrav protok novca, a što potom utječe na poslovno okruženje i investicijski rejting.

Još uvijek nije prisutna svijest o tome da bi postupanje u bagatelnim sporovima trebalo pripomoći oslobađanju resursa sudova i smanjenju broja zaostalih predmeta što bi uvelike doprinijelo tome da se sudovi mogu posvetiti složenijim i društveno značajnijim predmetima. Nužno je razmotriti

23 Vidi: Izvješće o vladavini prava za 2020. „ (...) unatoč negativnoj percepciji, specijalizirani uredi kontinuirano ostvaruju dobre rezultate kada je riječ o kaznenom progonu koruptivnih kaznenih djela, no predmeti protiv bivših visokih dužnosnika koji izazivaju veliko zanimanje javnosti ostaju neriješeni i podložni su dugotrajnim sudskim postupcima. Tako da iako postoji znatan broj istraga i optužnica u predmetima povezanim s organiziranim kriminalitetom i korupcijom, predmeti protiv bivših visokih dužnosnika koji izazivaju veliko zanimanje javnosti ostaju neriješeni i podložni su dugotrajnim sudskim postupcima. Jedini način da se negativna društvena klima promijeni jest učinkovito, nepristrano, specijalizirano, motivirano i efikasno pravosuđe.“

24 Vidi članak 6. Konvencije i članak 29. stavak 1. Ustava Republike Hrvatske.

uvođenje unificiranih obrazaca te se orijentirati na pisani postupak po uzoru na europski. Opremanje sudova modernom tehnologijom imperativ je bez kojega je moderno suđenje nezamislivo. Naše težnje u pogledu nužnih promjena trebale bi početi od Preporuka danih u okviru Europskoga semestra²⁵, a koje upiru na potrebu skraćivanja trajanja sudskih postupaka i unaprijeđenje elektroničke komunikacije na sudovima. Navedeni imperativ valja ostvariti, imajući na umu postojeću regulativu i dobru praksu država članica, a s obzirom na trenutačno stanje u Hrvatskoj.²⁶

Nakon relaksacije epidemioloških mjera koje će očekivano uslijediti suci će biti suočeni s velikim brojem zaostataka jer sudovi nisu bili u mogućnosti normalno funkcionirati zbog nedovoljnoga stupnja digitalizacije te nemogućnosti učinkovitoga rada od kuće (Buljan, 2020: 90). Moguće rješenje je uvođenje rokova u kojima bi suci bili dužni riješiti pojedine tipske predmete, poticanje alternativnih metoda rješavanja sporova (medijacija i arbitraža) kao i održavanje ročišta putem sredstava elektroničke komunikacije. U svakom slučaju učinkovito i pravovremeno rješavanje predmeta te svjež pristup suđenju svakako će vratiti poljuljano povjerenje građana u suce kao i pravosudni sustav u cjelini.

Konačno, svaka presuda mora biti valjano obrazložena što znači da u njoj moraju biti navedeni razlozi koji su vodili sud pri donošenju neke odluke. U Hrvatskoj su pojedina obrazloženja presuda posebice u kaznenim predmetima izazvala gnjev javnosti budući da su bila neshvatljiva i protivna zdravom razumu. Ne postoji zakon koji bi mogao unaprijed urediti sve društvene odnose budući da je zakon po svojoj prirodi opća norma. Zbog toga je uloga suda zakone tumačiti i jedinstveno primjenjivati, a ujednačena sudska praksa jedan je od temeljnih odrednica vladavine prava. Stalna prisutnost oprečnih sudskih odluka stvara ozračje pravne nesigurnosti te se tako smanjuje povjerenje javnosti u pravosuđe.²⁷

Kada bi stranke unaprijed mogle predvidjeti ishod spora, možda ne bi uvijek ocijenile da je smisleno ići pred sud ako nemaju adekvatne dokaze ili im ne ide u prilog aktualna sudska praksa. Moramo imati na umu da svaki dolazak pred sud za građana predstavlja veliku frustraciju, osim što je i financijski trošak, a ako nakon toga još uslijedi i neočekivana odluka, razočaranje je često nemjerljivo. Prema tumačenju Europskoga suda za ljudska prava, oprečne odluke domaćih sudova mogu predstavljati povredu prava na pošteno suđenje, upravo iz navedenih razloga.

Ovih dana svjedočimo javnom objavljivanju imovinskih kartica sudaca i državnih odvjetnika što se dogodilo pod pritiskom javnosti zbog negativne percepcije pravosuđa. Iako je namjera bila omogućiti transparentnost i otkloniti navedene sumnje javnosti, kao nuspojava dogodilo se i to da je objava bila „poziv na linč“ te su građani uzeli u svoje ruke ocjenjivati tko je pošten, a tko bi trebao biti pasivno legitimirana strana nekoga budućega kaznenoga postupka. Mišljenja smo da sama objava ne bi bila potrebna kad bi građani vjerovali da će svako nedopušteno ponašanje biti zamijećeno i da će završiti odgovarajućim provođenjem postupka i odgovarajućom sankcijom, no nažalost nije tako i osim nekoliko slučajeva koje su mediji vrlo ažurno popratili, nije stvoren dojam da netko vodi brigu o nezakonitom stjecanju imovine od stupanja na dužnost pojedinih dužnosnika, a što i jest svrha imovinskih kartica. U takvoj situaciji građani se osjećaju pozvanim uzeti pravdu u svoje ruke, što je vrlo negativno za same temelje demokratskoga društva kao i uvijek kada se pravda promišlja i dijeli mimo institucija države.

25 Preporuke Vijeća o Nacionalnom programu reformi Hrvatske za 2019. i davanje mišljenja Vijeća o Programu konvergencije Hrvatske za 2019.

26 Vidi: Izvješće o vladavini prava za 2020. „Unatoč napretku u rješavanju najstarijih predmeta, broj neriješenih predmeta i duljina postupka na građanskim i trgovačkim sudovima i dalje su među najvećima u EU-u. Prosječna duljina postupka pred prvostupanjskim sudovima 2019. i dalje je bila među najvećima u EU-u. Prosječna duljina parničnih građanskih predmeta bila je oko 855 dana, a trgovačkih oko 735 dana, što je porast u usporedbi s 2018.“

27 Vidi: Savjetodavno vijeće europskih sudaca (10. 11. 2017.).

4. Povratak gastarbajtera 21. stoljeća

Prethodna promišljanja uvertira su za našu završnu etapu, a to je povratak gastarbajtera 21. stoljeća čiji povratak željno iščekujemo. Oni su naši stručnjaci, intelektualci, poduzetnici, ljudi koji žele raditi i zaraditi i što je najvažnije ljudi koji su bili dovoljno hrabri otići u nepoznato da bi mogli pristojno i normalno živjeti.

Već u tom herojskom činu odlaska vidljiva je njihova snaga jer, složit ćemo se, nije lako napustiti poznato okruženje i staviti svoju obitelj u stanje egzistencijalne neizvjesnosti bez obzira na stupanj nezadovoljstva koje pojedinac osjeća. Iz prethodne analize zaključujemo kako postoje jasni pokazatelji da će se dio naših *gastarbajtera 21. stoljeća* vratiti u Hrvatsku zbog zatvaranja granica, poremećaja gospodarskih procesa te naprosto stoga što se u velikom broju poslovnih kompanija rad odvija „od kuće“, odnosno na sveučilištima nastava teče „online“.

Ne tvrdimo da smo strukturnim reformama stvorili klimu povratka, no okolnosti su nam donekle išle na ruku i to valja optimalno iskoristiti. Na nama je da učinimo da se naši gastarbajteri 21. stoljeća ponovo ne upute u inozemstvo nakon relaksacije mjera i restrikcija, već da u svom privremenom povratku uvide da su promjene moguće i to s njima kao temeljnim nositeljem inovacija, tehnološkoga razvitka, kompetitivnosti, motivacije i svježega naboja.

Radne navike i radna etika koju su usvojili u uređenim državama u sinergiji s uređenim sustavom očišćenim od korupcije donijet će željene pomake. Ne možemo davičeka prodavati more, sunce, planine i čist zrak i misliti kako je to dovoljno za prosperitet cijele nacije, a usporedno još puštati da se manjina koristi na račun većine i protuzakonito grabi novac i privilegije. Zasižno će priroda, mirno okruženje kao i mogućnost digitalnoga poslovanja doprinijeti ostanku, što možemo vidjeti iz činjenice da mnogi stranci odlučuju doći u neke od naših mediteranskih destinacija i otamo posloovati (tzv. digitalni nomadi), no to neće biti ključan faktor u odluci o ostanku.

Stoga, u čekanju njihovoga povratka moramo očistiti javni prostor od potenciranja i stvaranja negativnoga ozračja u kojem se idealizira život izvan granica. Vladajuće elite konstruktivnu kritiku ne bi trebale shvaćati kao napad, već kao pozitivan impuls promjena. Sudovi bi morali ubrzati i racionalizirati postupanje posebice u trgovačkim predmetima, procesirati pravovremeno sve kriminalne radnje. Društvo mora pokazati nultu stopu tolerancije na korupciju, a napredovanje mora biti u skladu s kvalifikacijama i obrazovanjem.

5. Zaključak

Otuđenje od vlastite države izvor je najvećega poniženja, a upravo to poniženje tjera ljude u potragu za životom dostojnim čovjeka izvan granica naše domovine. Osjećati se strancem u tuđoj državi nije neobično, no osjećati se strancem u svojoj državi nepodnošljivo je i porazno za državu koja je u pojedincu proizvela taj tjeskoban osjećaj. Država koja gubi svoje stanovništvo nema perspektivu opstojnosti i ona je u svojevrsnom odumiranju i nestajanju zbog čega neminovno dolazi u ugrozu da izgubi svoj osnovni smisao i postane tek okvir bez slike. Sve navedeno nameće nam odgovornost istražiti uzroke iseljavanja, sagledati moguće posljedice promatranoga fenomena te sačiniti projekciju strategije oporavka i zadržavanja našega stanovništva u Hrvatskoj. Povratak našega visokokvalificiranoga kadra i općenito mlađe populacije koja je živjela u uređenim sustavima donijet će državi potrebnu svijest o svim manjkavostima posttranzicijske zbilje. Efikasno pravosuđe, iskorištavanje prirodnih resursa, poticanje inovacija, malih i srednjih poduzetnika te resetiranje sustava vrijednosti primarni su ciljevi oporavka našega ranjenoga društva i osnovne pretpostavke vraćanja dostojanstva hrvatskim građanima.

Literatura

- Američka gospodarska komora u Zagrebu (ožujak, 2020). Preporuke za pomoć gospodarstvu. *Amcham.hr*. https://www.amcham.hr/storage/upload/doc_library/amcham_preporuke_za_pomoc_gospodarstvu_93942.pdf
- Američka gospodarska komora u Zagrebu (lipanj, 2020). Preporuke za unaprjeđenje pravosuđa. *Amcham.hr*. https://www.amcham.hr/storage/upload/doc_library/amcham_preporuke_za_unaprijeđenje_pravosuđa_94823.pdf
- Američka gospodarska komora u Zagrebu (rujan, 2020). Preporuke za reformu poreznog sustava u 2020. *Amcham.hr*. https://www.amcham.hr/storage/upload/doc_library/preporuke_za_reformu_poreznog_sustava_u_2020._godini_12056.pdf
- Budak, J. i Rajh, E. (2011). *Korupcija u Hrvatskoj: Stvarna korupcijska iskustva građana*. United Nations Office on Drugs and Crime. <https://repozitorij.eizg.hr/islandora/object/eizg%3A289/datastream/FILE0/view>
- Buljan, I. (2020). Nova rješenja uvođenja moderne tehnologije u parnični postupak na pandemij-sko-potresnom testu. *Pravo i porezi* (6), 90.
- Ciceron, M. T. (2006). *O dužnostima*. Nova Akropola.
- Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 4. 5. 1950., CETS No. 005). Narodne novine – Međunarodni ugovori, 18/97, 6/99 – pročišćeni tekst, 8/99 – ispravak.
- Ćapeta, T. (2020). Može li Europski sud spasiti vladavinu prava? U: A. Bačić (ur.), *Pravo i politika EU – stara pitanja, novi odgovori* (57-87). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Državni zavod za statistiku (2018). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2018*. Priopćenje od 24. srpnja 2019.
- Državni zavod za statistiku (2019). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2019*. Priopćenje od 24. srpnja 2020.
- Državni zavod za statistiku (2020). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2020*. Priopćenje od 23. srpnja 2021.
- Europska komisija (30. rujna 2020.). Izvješće o vladavini prava za 2020. Poglavlje za Hrvatsku (prilog). *Komunikacija Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i odboru regija*. https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/rule-law-mechanism/2020-rule-law-report_hr
- Europska komisija (26. veljače 2020.). Izvješće za Hrvatsku 2020. (prilog) *Komunikacija Komisije Europskom parlamentu, Europskom vijeću, Europskoj središnjoj banci i Euroskupini. Europski semestar 2020.: ocjena napretka u provedbi strukturnih reformi te sprječavanju i uklanjanju makroekonomskih neravnoteža i rezultati detaljnih preispitivanja u skladu s Uredbom (EU) br. 1176/2011*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hr/TXT/?uri=CELEX%3A52020SC0510>
- Europska komisija (9. srpnja 2019.) Preporuke Vijeća o Nacionalnom programu reformi Hrvatske za 2019. i davanje mišljenja Vijeća o Programu konvergencije Hrvatske za 2019. <https://op.europa.eu/fr/publication-detail/-/publication/6dd53145-cffb-11e9-b4bf-01aa75ed71a1/language-hr>
- Galić, Z. (2019). Iseljavanje visokoobrazovanih: prihodi, ali i korupcija, opći osjećaj netrpeljivosti u društvu... *ideje.hr*. <http://ideje.hr/iseljavanje-visokoobrazovanih-prihodi-ali-i-korupcija-i-opci-osjecaj>
- Gregurek, M. (2001). Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj. *Ekonomski pregled*, 52(1-2), 155-188. <https://hrcak.srce.hr/28706>
- Hrvatska udruga poslodavaca (2018). HUP predstavio rezultate istraživanja među iseljenicima o razlozima odlaska (2018). *Hup.hr*. <https://www.hup.hr/>

- Jambrek I. i Penić. I. (2008). Upravljanje ljudskim potencijalima u poduzećima – ljudski faktor, motivacija zaposlenika kao najvažniji čimbenici uspješnosti poslovanja poduzeća. *Zbornik pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 29(2), 1181-1206. <https://hrcak.srce.hr/40704>
- Jelušić, M. i Šarin. D. (2015). Vladavina prava i uloga Ustavnog suda Republike Hrvatske. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 52(1), 175-201. <https://hrcak.srce.hr/138133>
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33(3), str. 337-371. <https://doi.org/10.11567/met.33.3.4>
- Jurić, T., Kardaš, L. i Bakota, A. (2020). Medijska analiza sadržaja online medija o fenomenu suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Crkva u svijetu*, 55(3), 453-494. <https://hrcak.srce.hr/247651>
- Karakaš Obradov, M. (2016). Migracije stanovništva na hrvatskom području neposredno prije i nakon završetka Drugog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*, 48(3), 653-672. <https://hrcak.srce.hr/171372>
- Kregar, J. (1999). Globalizacija i korupcija. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 1(4), 687-699. <https://hrcak.srce.hr/197511>
- Lajić, I. (2002). Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća. *Migracijske i etničke teme*, 18(2-3), 135-149. <https://hrcak.srce.hr/107364>
- Savjetodavno vijeće europskih sudaca (10. studenoga 2017.). *Mišljenje br. 20 (2017). Uloga sudova u jedinstvenoj primjeni prava*. <https://rm.coe.int/ccje-opinion-no-20-croatian-/1680780338>
- Troskot, Z., Prskalo, M. E. i Šimić Banović, R. (2019). Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: Slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 56(4), 877-904. <https://hrcak.srce.hr/file/331625>
- Van Niekerk, B. i Munga, P. (2020). COVID-19 and the right to freedom of movement. *Sabinet. African Journals*, 20(4). <https://journals.co.za/doi/epdf/10.10520/EJC-1d0de69336>
- Živić, D. (2014). Prisilne (ratne) migracije kao čimbenik demografskih promjena u Hrvatskoj (1991. – 2011.). U: I. Čipin i M. Strmota (ur.), *Demografija u Hrvatskoj (297-317)*. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju (ekspertiza)*. Friedrich Ebert Stiftung – Zagreb.

Dream of Returning Instead of Dream of Leaving

ABSTRACT

During the past two decades we have witnessed a novel mass emigration from Croatia. Earlier emigrations were influenced by strong economic reasons, poverty and political repression and emigrants were mainly members of the poorest part of population. Today we are witnessing the emigration of young people and families due to the loss of dignity, the inability to compete for an adequate job, corruption and a unmethodical legal system. The free movement of capital, goods and services as well as globalization trends have made leaving easy and even sent dissatisfied Croats beyond the EU's borders. The dream of leaving is a dream of more and more young people who do not see their life in Croatia. Love for the homeland evaporates if in that homeland not everyone can feel equal before the law and if there are no effective tools available to solve everyday life problems. The sluggishness, bureaucratization of the anachronistic system also repels foreign investors while creating an uncertain investment environment. There are indications that negative emigration trends will stop due to the precarious atmosphere that followed the pandemic that closed European borders for the first time and it is possible that some "21st century gastarbeiters" will return home. Our task is to reawaken the dream of return in those who have left their homeland and to recognize in returnees the potential for articulation of policies that will move Croatian society in the desired direction, using primarily their acquired experience, accumulated knowledge and a fresh approach to problems.

Keywords: Croatia, 21st century emigrations, causes of emigration, global 2020 crisis, return of contemporary emigrants, returnees as potential

Pregledni članak

Prof. dr. sc. Ivan Markešić, Zagreb
ivan.markesic22@gmail.com

Ramski „Gastarbeiter“

Sažetak

Autor će analizom skulpture *Ramski gastarbajter* poznatoga akademskoga kipara Petra Dolića (Travnik, 1985) analizirati svu životnu složenost ramskoga čovjeka koji, došavši s manjim kovčežićem (kuferčićem) negdje na neki njemački ili austrijski kolodvor (banov – Bahnhof), sjedi na klupi ne znajući kamo krenuti, u kojem pravcu. U ruci mu je oveći, trolisni *vozni red* [Fahrplan] vlakova. Razmotao ga i gleda nerazumljive riječi i oznake pogađajući u kojem će pravcu krenuti.

Slika 1. Petar Dolić, *Ramski Gastarbeiter* (2017)

Usporedno s tim, autor će analizirati i društveno-političke prilike 1960-ih godina u Bosni i Hercegovini, Rami posebno, tragične posljedice izgradnje Ramskoga jezera i prisilnoga iseljavanja tih godina te posebno položaj i ulogu ramskih žena „bi(je)lih udovica“ koje su, nakon odlaska muževa u tuđinu, ostajale same kod kuće, radile sve „muške“ poslove: orale, kopale, kosile, a poslije svakoga Božića sa suzama u očima i s nadanjima da će se ipak vratiti, ispraćale su svoju djecu, muževe i braću koji su – nenaviknuti na rastanke na dulje vrijeme – odlazili gotovo nepismeni i u novim zanimanjima neobučeni u neki daleki i nepoznati svijet.

Ramski gastarbajteri išli su u Nepoznato na poziv Nepoznatih, onih kojima su trebali kao jeftina radna snaga. I bili su sretni da mogu otići od svoje kuće i svoje obitelji da bi u tome vremenu velike neimaštine mogli zaraditi dovoljno za svoju obitelj: izgraditi novu i veliku kuću s dosta soba, kupiti još obradive zemlje. O sebi nisu razmišljali. Željeli su kod Nepoznatih raditi danonoćno bez obzira na to koje bi im poslove ponudili. A kao zemljoradnici, radili su većinom najteže, a najmanje plaćene poslove po tvornicama, bauštelama, rudnicima, šumama.

Ključne riječi: Rama, Ramsko jezero, selidba, gastarbajteri, „bi(je)le udovice“

1. Uvod

Pred čitateljima je fotografija skulpture *Ramski gastarbajter* poznatoga akademskoga kipara Petra Dolića (Travnik, 1985) koja je uzeta kao podloga za analizu sve životne složenosti ramskoga čovjeka koji, došavši s manjim kovčežićem (kuferčićem) negdje na neki njemački ili austrijski kolodvor (banov – Bahnhof), sjedi na klupi ne znajući kamo krenuti, u kojem pravcu. U ruci mu je oveći, trolisni *vozni red* (Fahrplan) njemačkih međugradskih vlakova. Razmotao ga i gleda nerazumljive riječi i oznake pogađajući u kojem će pravcu krenuti.

Usporedno s tim, nastojat će se analizirati i društveno-političke prilike 1960-ih godina u Bosni i Hercegovini, Rami posebno, tragične posljedice izgradnje Ramskoga jezera i prisilnoga iseljavanja tih godina te posebno položaj i ulogu ramskih žena „bi(je)lih udovica“ koje su, nakon odlaska muževa u tuđinu, ostajale same kod kuće, radile sve „muške“ poslove: orale, kopale, kosile, a poslije svakoga Božića sa suzama u očima i s nadanjima da će se ipak vratiti, ispraćale su svoju djecu, muževe i braću koji su – nenaviknuti na rastanke na dulje vrijeme – odlazili gotovo nepismeni i u novim zanimanjima neobučeni u neki daleki i nepoznati svijet.

Ramski gastarbajteri išli su u Nepoznato na poziv Nepoznatih, onih kojima su trebali kao jeftina radna snaga. I bili su sretni da mogu otići od svoje kuće i svoje obitelji da bi u tome vremenu velike neimaštine mogli zaraditi dovoljno za svoju obitelj: izgraditi novu i veliku kuću s dosta soba, kupiti još obradive zemlje. O sebi nisu razmišljali. Željeli su kod Nepoznatih raditi danonoćno bez obzira na to koje bi im poslove ponudili. A kao zemljoradnici, radili su većinom najteže, a najmanje plaćene poslove po tvornicama, bauštelama, rudnicima, šumama.

Način na koji Dolić prikazuje usamljenoga ramskoga gastarbajtera, kako došavši iz Rame u velegrad sjedi na kolodvorskoj klupi i gleda vozni red vlakova, predstavlja vrhunac osobne unutarnje drame čovjeka koji napustivši svojom voljom jedno, makar i veoma siromašno, ali ipak sigurno, skrovito, bezbrižno i obiteljskom ljubavlju ispunjeno stanište propituje sam sebe; je li možda ovim odlaskom u tuđinu učinio neki krivi korak u životu. Tada ni slutiti nije mogao da će neposredno nakon ženidbe, ostavljajući kod kuće curu (tek udanu ženu) nakon trideset godina kada se kao proćelavi, s nešto ispunjenijim trbuhom umirovljenik bude vratio natrag u Ramu, naći kod kuće babu, već ostarjelu i osijedjelu ženu u pedesetim godinama, s unucima u krilu.

Također, u analizi sudbine ramskih gastarbajtera dat će se opširniji pregled demografskih prilika na području ramskoga kraja tijekom povijesti, a posebno u razdoblju od austrougarskoga do današnjega vremena s rezultatima popisa stanovništva kako bi se stekla slika o povećanju odnosno smanjivanju broja domicilnoga ramskoga stanovništva.

2. Rama – geografski okvir¹

Pred vama je karta Rame kojom je prikazano područje današnje općine Prozor-Rama, a koje se uobičajeno zove Rama. Iako pojam *Rama* nalazimo u Bibliji, hinduističkoj literaturi, Tajlandu te Nikaragvi, Rama u Bosni je, prema kazivanju fra Ljube Lucića (2002: 7) „i kraj i rijeka“ (po kojoj je cijeli kraj i dobio ime)². Naime, imenom Rama naziva se „mala, ali izrazita predeona celina stešnjena između Bosne i Hercegovine“ koja je obuhvaćala „čitav sliv reke Rame, desne Neretvine pritoke, kao i gornji i srednji sliv rečice Doljanke, također pritoke Neretvine“ (Filipović, 1955: 1).

1 Opširnije u: Markešić, 2016.

2 Fra Lucić na istom mjestu navodi da rijeke zapravo više nema „jer je sama sebe potpila kad su je zagradili branom za umjetno jezero“, a sastojala se od tri izvora: Rama, Buk i Krupić, te nekoliko manjih pritoka.

Slika 2. Nikola Badanković, *Karta Rame* (2003)

Govoreći o različitim ramskim krajevima, fra Lucić (2002: 8) kaže da se Rama dijeli na Gornju Ramu (u koju spadaju gornjoramska kotlina, župe Šćit, Rumboci, Prozor, Uzdol) i Donju Ramu (u koju spadaju područja župa Gračac i Doljani), dok Filipović (1951: 7-9) navodi da se u Rami kao cjelini mogu prepoznati četiri manje oblasti: Gornja Rama (Rama), Donja Rama (Župa), Srednja Rama (Uzdolska župa) i područje oko gornjega i srednjega toka rijeke Doljanke koje Miloš Okuka (1983: 11) naziva Doljani, napominjući da se u narodu za Gornju Ramu jednostavno kaže *Rama*, a za Donju Ramu *Župa*, dok za druge predjele, kako on ističe, ne postoje posebni nazivi.

Slika 3. Grb Rame prema djelu Paola Rittera Vitezovića „*Stemmatographia*“ (1701)

Usto, Okuka u istom djelu navodi da na osnovi svoga reljefa i drugih prirodno-geografskih elemenata „ovo područje čini posebnu, izolovanu cjelinu“ koju od vrbaske doline na sjeveru odvajaju planine Raduša (1807 m), Makljen (1279 m) i Mejnik (1276 m), na sjeveroistoku Konjsko i Studena

planina (1223 m), dok na jugoistoku granica ramskoga kraja presijeca Jablaničko jezero (na koti 401), da bi potom na jugu, prema pravoj Hercegovini, išla prijevojima planina Rogulje (1648 m), Vitlenice (1512 m) i Vrana (2074 m), na zapadu i sjeverozapadu planinama Ljubuša (1797 m), Dašnik (1514 m) i Križ (1141 m) i da ukupna površina naznačenoga područja iznosi 432 km². Fra Lucić (2002: 8) navodi da je najviše brdo u Rami Idovac i ono se nalazi na planini Raduši, visoko je 1956 m i ispod njega se nalazi najviše jezero u Bosni, Gornje jezero, na visini od 1860 m.

Na temelju takvoga položaja ramskoga kraja danas cio „ramski kraj“ pripada tzv. visokoj, odnosno planinsko-dinarskoj Hercegovini dok se za taj kraj u knjizi *Komune i privreda Jugoslavije* (1962) navodi da po izgledu pejzaža Rama „više podsjeća na Bosnu“; naime, u njoj nema izrazitih krških površina, dobro je pošumljena i ne oskudijeva vodom. Usto, područje Rame spada u „planinsko-stočarske oblasti BiH“ koje je u poslijeratnom razdoblju u fizičkom izgledu doživjelo krupne promjene: izgradnjom hidrocentrala na Neretvi (1955) i Rami (1969) i stvaranjem dvaju akumulacijskih jezera – Jablaničkoga (s 3,2 km² ramske površine) i Ramskoga jezera (12,6 km²), čime su potopljeni veliki dijelovi plodnoga i obradivoga ramskoga zemljišta (Okuka, 1983: 12).

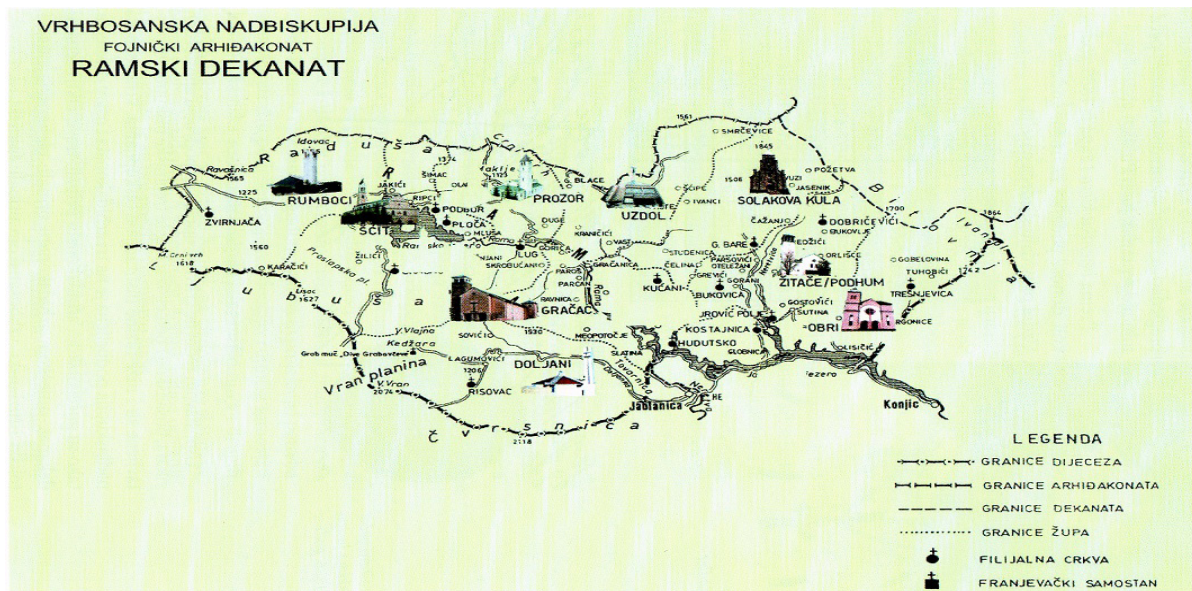
Slika 4. Ćiril Ćiro Raič, *Rama prije potopa* (1966)

Iako se područje Rame nalazi u slijevu rijeka koje preko Hercegovine gravitiraju prema Jadranu, ipak je, napominje Filipović, „Rama dio Bosne“, a „nekada je tim imenom nazivana mnogo prostranija oblast“. A da je ona istinski dio Bosne, o tome svjedoče kako njezina današnja duhovna tako i materijalna kultura, a posebno ramski govor koji je na poseban način u svojoj doktorskoj disertaciji obradio i u ranije spomenutoj knjizi *Govor Rame* objavio Miloš Okuka.

Slika 5. Ćiril Ćiro Raič, *Markešići (Proslap) prije potopa* (1966)

Naime, Rama je prema administrativno-teritorijalnoj podjeli tijekom cijeloga trajanja osmanlijske, austro-ugarske, zatim starojugoslavenske, endehazijske i jednim dijelom novojugoslavenske vlasti bila u Bosni, pripadala je Travničkom okrugu. Od druge polovice XX. stoljeća pripada mostarskome srezu.

Slika 6. Župni ured Uzdol, *Ramski dekanat* (2007)

3. Rama – demografski okvir³

Povijesno gledano, ramsko područje bilo je naseljavano od najstarijih prethistorijskih vremena o čemu svjedoče i mnogi materijalni dokazi, npr. u naselju Varvara u Gornjoj Rami, u kojem je

3 Opširnije u: Markešić, 2016.

utvrđeno najstarije ljudsko naselje u Rami – Velika Gradina. Fra Ljubo Lucić (2002: 9) navodi da je još neidentificirani stanovnik iz doba mousteriena (razdoblje od 125 000 do 60 000 godina pr. Kr.) ostavio u Rami, u Velikoj Gradini, tragove svoje djelatnosti, a u doba zvanom eneolit (od 24 000 do 18 000 godina pr. Kr.) keramiku vučedolske kulturne grupe.

Povijesni izvori govore da su u ranom brončanom dobu (od 18 000 do 1600 godina pr. Kr.) u Varvaru prodrli narodi s istoka, jugoistoka i sjevera (iz Podunavlja) koji su se, navodi fra Lucić, bavili stočarstvom i lovom, ali i zemljoradnjom, što znači da su nakon svoga dolaska postali sje-dilačko stanovništvo.

Također i rani Iliri su tragove svoga postojanja na ovim prostorima ostavili u „gromilama“⁴, pa su tako osim Bile Gromile u Varvari, slične gromile iz toga vremena nađene i u drugim ramskim mjestima (Lucić, 2002: 10-11). Filipović (1955: 7) navodi da su mještani u gromilama nalazili ljudske kosti, paljevine, grnčarije ili metalno oruđe (koplja).

Ne zna se točno kad su Rimljani zavladaali Ramom. Međutim, kako im je od velikoga značenja bio put koji je od Jadrana preko Rame vodio u središnju Bosnu, u Varvari su pronađeni fragmenti rimskih nadgrobnihi spomenika.

Kad je riječ o Slavenima u Rami, fra Lucić – oslanjajući se na Filipovića i njegovu knjigu „Rama u Bosni“, navodi da uopće nema podataka o njihovom dolasku u Ramu, ali se može pretpostaviti da su se naselili u Rami i stopili sa starosjediocima, na što upućuju imena nekih lokaliteta (Lucić, 2002: 13).

Posebno svjedočanstvo o naseljenosti Rame i njezinihi krajeva nude *stećci*⁵, kojih je u Rami ranije bilo jako puno o čemu izvješćuju i fra Jeronim Vladić u svom djelu *Uspomene o Rami* odnosno *Urežnjacima*⁶ iz Rame kao i M. Filipović u spomenutom djelu.

Također, teško je reći jesu li ti stanovnici bili kršćani ili su ispovijedali slavensku religiju i kultove. Ono što je sigurno, navodi fra Lucić, jesu dvije činjenice: 1) varvarska crkva, koja je srušena nakon dolaska Slavena u 6. stoljeću, nije bila jedina na tome području i 2) kršćani ovoga područja bili su rimokatolici jer se ovo područje nalazilo pod rimskom jurisdikcijom.

Fra Lucić navodi da se u srednjem vijeku ime Rame javlja veoma često, ponajviše kao područje koje su „svojatali sad istočni, sad zapadni pretendenti“. Godine 1138. ime Rama uneseno je u titulaturu hrvatsko-ugarskih kraljeva (*Rex Ramae*), a 1405. godine *regnum nostrum Ramae seu Bozne*.

U političko-vojnom smislu Rama je veoma često „mijenjala gospodara“. U Povelji bana Stjepana II. Kotromanića iz 1323. kao knez Rame spominje se Ostoja Pribojević dok se 1345. godine sam Stjepan naziva banom, da bi ban Tvrtko 1366. godine izdao pod Prozorom u Rami povelju Vukcu Hrvatiniću kojom ga „nagrađuje za zasluge u ratu“.

No ono što je povijesno provjerljivo kazuje činjenica da su ugarski vladari iz kuće Arpadovića nosili naslov „Rex Ramae“ (Kralj Rame), a o čemu govori i Nada Klaić u svojoj knjizi *Srednjovjekovna Bosna* (1989).

4 Gromile su posebni lokaliteti na kojima se nalaze velike gomile kamenja. Bilo ih je jako puno. Kamenje su kasnije koristili za gradnju kuća.

5 U svom opsežnom djelu *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka* (2009) Dubravko Lovrenović navodi da se „umjetnost stećaka, bolje rečeno njezina najnaprednija faza između polovice XIV. stoljeća i pada Bosne pod osmansku vlast 1463., vremenski i prostorno poklapa s političkim prostorom srednjovjekovne Bosne“ (str. 18). Iako je običaj klesanja stećaka zabilježen i u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, njih se, kako u svojoj knjizi *Stećci – kultura i umjetnost* (1982) navodi Šefik Bešliagić, smatra „bosanskohercegovačkom pojavom. Stoga se općenito može reći da su stećci „kameni nadgrobni spomenici koji su karakteristični za područje stare Bosanske države“ (str. 32).

6 *Urežnjaci* su ramski naziv za odreske pri završetku tkanja: odrezane niti daju se upotrijebiti kao konci za šivanje. Usp. Gavran, 1993: 73-77.

Da je Rama bila u sastavu bosanske države, bjelodano svjedoči i povelja bana Tvrtka koju je on pisao 11. kolovoza 1366. godine „pod našim gradom Prozorom“ u župi Rami i kojom se zahvaljuje Vukcu Hrvatiniću što mu je pomogao pobijediti ugarskoga kralja Ljudevita⁷. Fra Lucić (2002: 17) navodi da je neposredno prije pada Bosne ban Tvrtko II. 1433. primio u Prozoru dubrovačke poslanike i da je Matija Korvin 1463. poklonio župu Ramu knezu Vladislavu Hercegoviću.

Nakon Osmanskoga osvojenja Bosne 1463., a time zacijelo i cijele Rame, s povijesne scene iščezavaju tri bosanske srednjovjekovne institucije: Bosansko kraljevstvo, „Bosanska crkva“ i bosansko srednjovjekovno plemstvo, koje su se u tom razdoblju međusobno prožimale, zbog čega se i stvaralo jedno, povijesno nepotvrđeno mišljenje o „bogumilskom duhu“ bosanskoga plemstva te o „Bosanskoj crkvi“ kao državnoj crkvi (Džaja, 1992:23). Osmanlije su uradile tzv. deftere (defied : porezne knjige) u kojima su popisani ne samo „vlasništvo imovine“, nego i ljudi razvrstani po vjerskoj pripadnosti. Iz tih deftera, otkrivenih tek nakon Drugoga svjetskog rata, moguće je zaključiti tko je i u kojem broju živio u Bosni prije njezinoga pada pod osmansku upravu te slijedom toga pratiti širenje islama u Bosni, odnosno islamizaciju Bosne, uspostavu novih i pomjeranje, odnosno ukidanje (brisanje) starih religijsko-konfesionalno-etničkih granica, o čemu govori i Noel Malcolm u svome djelu *Povijest Bosne: kratki pregled* (Zagreb-Sarajevo, 1995). Osvrćući se na tu činjenicu, Malcolm navodi da najstariji defteri, posebno oni iz 1468. i 1469. godine, pokazuju „da je islam u prvim godinama nakon osvajanja pridobio tek šačicu ljudi za sebe: na području istočne i srednje Bosne koju te knjige obuhvaćaju bilo je 37.125 obitelji kršćanskih, a svega 332 muslimanske (Malcolm, 1995: 72). Pretpostavljajući da je svaka obitelj imala prosječno po pet članova, Malcolm navodi da je kršćana bilo 185.625. On također navodi da je u tome defteru bilo navedeno poimenično gotovo 9.000 pojedinaca, neženja i udovica kršćanske vjere, da su polovica kršćanskih obitelji i dvije trećine muslimanskih (234) bili obična *raja* koja je živjela na običnim timarima, dok su ostali živjeli na veleposjedima, *kasovima*, ili u gradovima, ili na svojoj zemlji“ (Malcolm, 1995: 72).

No, s određenom sigurnošću može se kazati da su za ubrzano širenje ne samo islama nego i pravoslavlja „zaslužni“ bili Osmanlije jer je „otomanski režim favorizirao Pravoslavnu crkvu“ u odnosu na Katoličku crkvu.

Austrougarskim zaposjedanjem Bosne i Hercegovine u bitnom se mijenja religijska, a time i nacionalna struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini. Novi, kršćanski okupatori Bosne i Hercegovine, nakratko su „razveselili“ bosanskohercegovačke katolike koji su u njima, nakon negativnih i teških iskustava s turskom, odnosno osmansko-islamskom okupacijskom vlašću, u novom okupatoru (Austro-Ugarskoj Monarhiji) vidjeli vlastitu nadu i probitak. No, uskoro će se prevariti u svojim nadanjima i procjenama jer novi okupatori nisu bili zaposjeli Bosnu i Hercegovinu kako bi katolicima učinili dobro u odnosu na muslimane i pravoslavce, nego su radi provedbe vlastite osvajačke politike podupirali na štetu hrvatskoga katoličkoga življa upravo bogate muslimanske veleposjednike preko kojih su željeli kontrolirati preostalo muslimansko stanovništvo, kao i bogate pravoslavne trgovačke obitelji dajući im posebne povlastice. Hrvatima, kao i ostalim nacionalnostima, u početnom razdoblju austrougarske vlasti bilo je zabranjeno vlastita nacionalna kulturna društva nazvati nacionalnim (hrvatskim srpskim, muslimanskim) imenom. No da bi nova austrougarska vlast mogla znati koliko članova kojega vjerozakona (nacionalnosti) ima na novoosvojenome teritoriju – a sve da bi njime mogla „uredno“ vladati – odmah se nakon formiranja vlasti (1878) započelo s pripremama popisa stanovništva.

Bosna i Hercegovina bila je na početku austrougarske vladavine administrativno-teritorijalno podijeljena na šest okruga: Sarajevo, Banja Luka, Bihać, Travnik, Zvornik (Donja Tuzla) i Mostar.

7 Povodom 650. obljetnice otkako je bosanski ban Tvrtko izdao povelju svome vojvodi Vukcu Hrvatiniću „pod Prozorom u Rami“ (11. kolovoza 1366.) u Prozoru je 11. kolovoza 2016. organiziran Međunarodni znanstveno-stručni skup *Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami“* i objavljen istoimeni zbornik radova.

Okruzi su bili podijeljeni na kotare, odnosno kotarske oblasti koji su bili s političkim ispostavama odnosno ekspoziturama (a koji su – kotari – ujedno bili i kotarski sudovi i porezni uredi) ili bez njih. Prema toj raspodjeli, Kotar Prozor (u čijem sastavu je bila Rama) pripao je odnosno nastavio je iz osmanskoga razdoblja pripadati Travničkome okrugu.

1) Prema rezultatima prvoga austrougarskoga **Popisa stanovništva provedenoga 1879.**, u Bosni i Hercegovini te je godine živjelo ukupno 1 158 449 stanovnika, od čega 209 391 (18,14 %) katolika, 448 613 (38,72 %) muslimana te 496 761 (42,83 %) Srba (Sarajevo, 1880).

Kotar Prozor činilo je 13 općina (džemata), jedan grad i 44 sela. Na tom području živjelo je 1879. godine ukupno 9419 stanovnika (5062 muških i 4357 ženskih) od čega 5357 katolika i 4062 muslimana. Pripadnika drugih vjeroispovijesti (pravoslavaca, židova ili nekih drugih) uopće nije bilo.

Tablica 1.

Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Židovi	Ostali	Ukupno
5.357	4.062	0	0	0	9.419

2) Prema **Popisu stanovništva iz 1885. godine** (Sarajevo, 1886) u Bosni i Hercegovini živjelo je ukupno 1 336 091 stanovnika (705 025 muških i 631 066 ženskih), od čega 492 710 (36,88 %) muslimana, 571 250 (42/76 %) pravoslavaca, 265 788 (19,89 %) katolika, 5805 (0,47 %) židova te 538 ostalih.

Na području 13 općina Kotara Prozor živjelo je 1885. godine ukupno 10 322 stanovnika (5611 muških i 4711 ženskih) od čega 5977 rimokatolika, 4312 muslimana, 30 pravoslavaca te tri židova.

Tablica 2.

Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Židovi	Ostali	Ukupno
5.977	4.312	30	3	0	10.322

3) U Bosni i Hercegovini je prema **Popisu stanovništva iz 1895. godine** (Sarajevo, 1896) živjelo ukupno 1 568 092 stanovnika, od čega 548 632 (34,99 %) muslimana, 673 246 (42,93 %) pravoslavaca, 334 142 (21,31 %) katolika, 8213 židova, 3596 evangelika te 263 pripadnika drugih vjerozakona.

Na području **Kotara Prozor** živjelo je 1895. godine ukupno 11 380 stanovnika (6148 muških i 5232 ženskih) od čega 6765 rimokatolika, 4572 muslimana, 39 pravoslavaca te četiri židova.

Tablica 3.

Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Židovi	Ostali	Ukupno
6.765	4.572	39	4	0	11.380

4) Konfesionalna slika Bosne i Hercegovine prema **Popisu stanovništva iz 1910. godine** (Sarajevo, 1912) izgledala je ovako: od ukupnoga broja stanovnika 1 898 044 koji je živio u BiH, bilo je 612 137 (32,25 %) muslimana, 825 418 (43,49 %) pravoslavaca, 442 197 (23,30 %) katolika, 11 868 (0,86 %) židova, 6342 evangelika (0,33 %) te 82 ostalih.

Na području **Kotara Prozor** živjelo je 1910. ukupno 12 542 stanovnika (6809 muških i 5733 ženskih) od čega 7759 rimokatolika, 4745 muslimana, 35 pravoslavaca te 3 ostala.

Tablica 4.

Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Židovi	Ostali	Ukupno
7.759	4.745	35	0	3	12.542

Nakon završetka Prvoga svjetskoga rata 1918. godine, Bosna i Hercegovina našla se u sasvim novim političkim i socijalnim okolnostima. Nakon razdoblja austrougarske vlasti pod kojom je bila od 1878. do 1918. godine, sada je bila u sastavu novoformirane Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a od 1. prosinca 1918. godine u sastavu Države odnosno Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a kasnije Kraljevine Jugoslavije.

1) Prema **Popisu stanovništva iz 1921. godine** (Sarajevo, 1932) na području Bosne i Hercegovine živjelo je 1 890 440 stanovnika, od čega 588 173 (31,11 %) muslimana, 829 360 (43,87 %) pravoslavaca, 453 617 (24,00 %) katolika, 12 031 židova, 6627 evangelika te 632 ostalih.

Na području 14 političkih općina Kotara Prozor⁸ živjelo je 1921. godine ukupno 12 449 stanovnika, od toga 7955 rimokatolika i 1 grkokatolik, 4438 muslimana, 46 pravoslavaca te 9 židova (Izraelićana).

Tablica 5.

Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Židovi	Grkokatolici	Ostali	Ukupno
7.955	4.438	46	9	1	0	12.449

2) Prema **Popisu stanovništva iz 1931. godine** (Beograd, 1938), u Bosni i Hercegovini je živjelo 2 323 555 stanovnika, od čega 547 949 (23,58 %) katolika, muslimana 718 079 (30,90 %), pravoslavaca 1.028.139 (44,25 %), židova 11 267 te 18 121 ostalih.

Na temelju administrativno-teritorijalne podjele Kraljevine Jugoslavije Srez Prozor pripadao je Primorskoj banovini i na njegovu području bilo je 1931. godine ukupno 14 713 stanovnika od toga 9 578 ili 65,10 % katolika, 5067 ili 34,44 % muslimana, 61 ili 0,42 % pravoslavaca, 5 ili 0,03 % židova te 2 ili 0,01 % evangelika.

Tablica 6.

Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Židovi	Evangelici	Ostali	Ukupno
9.578	5.067	61	5	2	0	14.713

Sporazumom između hrvatskoga vođe Vladka Mačeka (1879 – 1964) i predsjednika Vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiše Cvetkovića (1893 – 1969) uspostavljena je 1939. godine Banovina Hrvatska, koja je objedinila najveći dio hrvatskih zemalja (Pehar, 2009: 121). U njezin sastav ušla je i Rama.

Tijekom Drugoga svjetskog rata Rama je bila u sastavu Nezavisne Države Hrvatske (1941 – 1945). Bila je dio župe Pliva-Rama. Tijekom toga razdoblja u Rami je stradao veliki broj nevinih ljudi, ponajviše u vrijeme četničkoga pohoda na Ramu u listopadu 1942. kada je, prema najnovijim podacima, pobijeno sveukupno 1211 ljudi, od toga 876 Hrvata i 335 Muslimana (Brković i sur., 2014).

⁸ Kotar Prozor činile su sljedeće općine: Varvara, Gmiće, Doljani, Donja Vas, Duge, Kopčiči, Lapsunj, Lizoperci, Orašac, Podbor, Prozor – grad, Proslap, Soviči i Ščipe.

Prema navodima don Pavla Crnjca u knjizi *Oteto djetinjstvo* (2015), iz Rame je neposredno nakon četničkoga pohoda, dakle krajem listopada 1942., na prehranu u Hrvatsku upućeno 628 djece, a tijekom 1943., u vrijeme velike gladi, još 72 djece. Sveukupno 700 djece, od kojih se mnoga nisu vratila (str. 143).

Dolazak jugoslavenskih komunista na vlast nakon završetka Drugoga svjetskoga rata, uspostavljanje jugoslavenske federacije republika te zauzimanje posebnoga negativnoga stava prema religiji i vjerskim zajednicama, imat će i veoma značajnih posljedica na rezultate popisa koji se budu vršili u drugoj polovici 20. stoljeća. U mnogima od njih neće biti popisani vjernici, bez obzira na to kojoj konfesiji pripadali stanovnici nove države. U tom smislu, u ovom se poglavlju donose podatci o nacionalnoj pripadnosti stanovnika kako Bosne i Hercegovine tako i kotara, odnosno sreza te na kraju općine Prozor. No kako se najveći dio onih koji su se nacionalno izjašnjavali kao Hrvati, Muslimani ili Srbi bili ujedno katolici, muslimani i pravoslavci, navedene „nacionalne podatke“ iz popisa nakon Drugoga svjetskoga rata može se prihvatiti istodobno u najvećoj mjeri kao konfesionalne.

Značajka ovih popisa stanovništva sve do 1971. godine u tome je što se muslimani nisu mogli izjasniti u nacionalnom smislu, zbog čega će ih se veliki dio izjasniti kao nacionalno neopredijeljeni, a mnogi su se u tim popisima izjasnili kao Srbi ili kao Hrvati. Priznavanjem muslimanima prava da se mnogu izjasniti u nacionalnom smislu kao Muslimani pokazat će trend opadanja broja Srba na području prozorske općine, a što se može jako dobro pratiti na temelju donjih popisa.

1) Prema **Popisu stanovništva iz 1948. godine** (Beograd, 1954) na području Bosne i Hercegovine živjelo je ukupno 2 565 277 stanovnika, od čega je bilo 1 136 116 (44,3 %) Srba, 614 123 (24,0 %) Hrvata, 885 689 muslimana [od toga 788 403 (30,7 %) neopredijeljenih muslimana, 71 991 muslimana koji su se opredijelili kao Srbi i 25 295 koji su se opredijelili kao Hrvati]. U tome popisu Židovi su popisani u rubrici „Ostale i nepoznate narodnosti“.

Na području sedam mjesnih – gradskih odbora (Doljani, Gmići, Gračanica, Prozor, Rumboci, Ščit, Uzdol) koji su pripadali srezu Prozor te je godine živjelo ukupno 14 745 stanovnika, od čega 100 Srba, 10 261 Hrvata te 4357 neopredijeljenih muslimana.

Tablica 7.

Hrvati	Muslimani (neopredijeljeni)	Srbi	Ukupno
10.261	4.357	100	14.745

2) U Bosni i Hercegovini je prema **Popisu stanovništva iz 1953. godine** živjelo 2 847 459 stanovnika, od čega 1 264 372 (44,40 %) Srba, 654 229 (22,97 %) Hrvata, 891 800 (31,32 %) Jugoslavena, od toga najveći broj muslimana te 39 398 (1,34 %) ostalih.

Na području sreza Prozor živjelo je prema popisu iz 1953. godine ukupno 18 392 stanovnika, od čega 480 Srba, 12 385 Hrvata te 5479 neopredijeljenih muslimana.

Tablica 8.

Hrvati	Muslimani (neopredijeljeni)	Srbi	Ukupno
12.385	5.479	480	18.392

3) Prema **Popisu stanovništva iz 1961. godine** (Beograd, 1967) na području Bosne i Hercegovine živjelo je 3 277 948 stanovnika, od čega 1 406 057 (42,89 %) Srba, 842 248 (25,69 %) Muslimana, 711 665 (21,71 %) Hrvata te 275 883 (8,42 %) Jugoslavena (neopredijeljenih).

Na području općine Prozor, koja je tada već pripadala okrugu Mostar, prema tom popisu iz 1961. godine živjelo je ukupno 17 276 stanovnika, od čega 271 Srba, 5135 Muslimana, 11 588 Hrvata, te 249 Jugoslavena (neopredijeljenih).

Tablica 9.

Hrvati	Muslimani	Srbi	Jugoslaveni	Ukupno
11.588	5.135	271	249	17.276

4) Prema **Popisu iz 1971. godine** (Beograd, 1974) u Bosni i Hercegovini je živjelo 3 746 111 stanovnika, od čega 1 482 430 (39,57 %) Muslimana, 1 393 148 (37,19 %) Srba, 772 491 (20,62 %) Hrvata te 43 796 (1,17 %) Jugoslavena.

Na području mjesnih zajednica Gračac, Prozor, Ščit i Uzdol, koje ulaze u sastav općine Prozor, 1971. godine živjelo je ukupno 17 963 stanovnika, od čega 11 792 Hrvata, 5988 Muslimana te 94 Srba.

Tablica 10.

Hrvati	Muslimani	Srbi	Jugoslaveni	Ukupno
11.792	5.988	94	0	17.963

5) U Bosni i Hercegovini je prema **Popisu iz 1981. godine** (Sarajevo, 1983) živjelo 4 124 256 stanovnika, od čega 1 630 033 (39,52 %) Muslimana, 1 320 738 (32,02 %) Srba, 758 140 (18,38 %) Hrvata te 326 316 (7,91 %) Jugoslavena.

Na području općine Prozor živjelo je prema popisu iz 1981. godine 19 108 stanovnika, od čega 12 088 Hrvata, 6698 Muslimana, 49 Srba te 197 Jugoslavena.

Tablica 11.

Hrvati	Muslimani	Srbi	Jugoslaveni	Ukupno
12.088	6.698	49	197	19.108

6) Od ukupno 4 377 033 stanovnika BiH koliko ih je popisano **Popisom iz 1991. godine**, njih 1 902 956 (ili 43,5 %) izjasnilo se kao Muslimani, zatim 1 366 104 (ili 31,2 %) kao Srbi te 760 852 (ili 17,4 %) kao Hrvati, dok se kao Jugoslaveni izjasnilo 242 682 (ili 5,5 %) stanovnika.

Na području općine Prozor prema ovom popisu uz 1991. godine bilo je ukupno 19 760 stanovnika, od toga 12 259 Hrvata, 7225 Muslimana, 45 Srba, 100 Jugoslavena te 131 ostalih i nepoznatih.

Tablica 12.

Hrvati	Muslimani	Srbi	Jugoslaveni	Ukupno
12.259	7.225	45	100	19.760

Prema istom popisu iz 1991. godine, u BiH je bilo 772 392 (ili 17,65 %) rimokatolika (većinom Hrvati), 1 317 379 (ili 30,10 %) pravoslavaca (većinom Srbi) te 1 872 422 (ili 42,78 %) pripadnika

islamske vjeroispovijesti (većinom Bošnjaci), dok su ateisti činili 5,7 %. Pripadnika ostalih vjeroispovijesti bilo je tek 3,7 %. Prema *Hrvatskoj enciklopediji Bosne i Hercegovine*, udio rimokatolika u Bosni i Hercegovini od druge polovice 19. do početka 21. st. kreće se između 17,7 % i 24 %, s tendencijom laganoga smanjenja od druge polovice 20. stoljeća (Pehar, 2009: 301).

Zbog posljedica ratnih djelovanja (1991 – 1995) i poslijeratnih političkih neusuglašenosti, u Bosni i Hercegovini popis stanovništva nije proveden ni 2001. ni 2011. godine, nego tek 2013. i to u vremenu od 1. do 15. listopada.

Na temelju priložene tabele može se napraviti usporedba ukupnoga broja Bošnjaka (Muslimana), Hrvata i Srba u oba popisa, 1991. i 2013.

Tablica 13.

Stanovništvo BiH	1991.	2013.
Ukupno	4.377.033	3.531.159
Bošnjaci	1.902.956 (43,5 %)	1.769.592 (50,1 %)
Hrvati	760.852 (17,4 %)	544.780 (15,4 %)
Srbi	1.366.104 (31,2 %)	1.086.733 (30,8 %)
Ostali	347.121 (7,9 %)	130.054 (3,7 %)

Prema popisu iz 2013. na području općine Prozor-Rama živjelo je 14 280 stanovnika, od toga 10 702 Hrvata ili 74,9 %; 3525 Bošnjaka ili 24,7 %; 3 osobe srpske nacionalnosti dok je ostalih bilo 50 ili 0,4 %.

Tablica 14.

Hrvati	Muslimani	Srbi	Ostali	Ukupno
10.702	3.525	3	50	14.280

Usporedimo li rezultate iz popisa 1991. godine s rezultatima posljednjega popisa iz 2013., dobit ćemo jako porazne rezultate, koji bi, da se popis izvrši danas – u proljeće 2021., bili još porazniji. Naime, u navedenom razdoblju (1991 – 2013) na području općine Prozor-Rama bilo je ukupno 5480 stanovnika. Broj Hrvata (katolika) smanjen je za 1557 osoba (12 259 – 10 702), dok je broj Bošnjaka muslimana smanjen za 3700 osoba (7225 – 3525).

4. Iseljavanja iz Rame

U Ramu se tijekom povijesti neprestano doseljavalo i iz nje odseljavalo. Ipak, moguće je naznačiti četiri velika i traumatična događaja iz dalje i bliže ramske povijesti koji su u bitnom obilježili kolektivno pamćenje ljudi ovoga kraja, a odnose se na prisilno iseljavanje iz Rame.

Prvi put, prigodom prisilne seobe iz Rame u Cetinsku krajinu 1687., zapravo „humanim prese-ljenjem“ jer je tada, nakon pobjede nad Osmanlijama, trebalo katoličkim pukom iz Bosne, a time i iz Rame, naseliti ispražnjenu Cetinsku krajinu (Markešić, 2014: 15-28), o čemu su posebnu brigu vodili mletački providuri.

1. Drugi put, četničkim genocidnim pokoljem početkom listopada 1942., kad je u dva dana pobijeno više od 1000 ljudi što je bilo najveće stradanje Hrvata u Drugom svjetskom ratu uopće i u BiH i u Hrvatskoj. S tim stradanjem povezano je i prisilno slanje djece iz Rame na prehranu u Hrvatsku, o čemu je don Pavo Crnjac napisao i knjigu *Oteto djetinjstvo*, po kojoj je snimljen i istoimeni film.
2. Treći put, gradnjom brane Ramskoga jezera 1960-ih godina, puštanjem u rad HE Rama i prisilne seobe velikoga broja ljudi ovoga kraja, ponajviše u područja današnje Republike Hrvatske od Iloka do Zaprešića, o čemu je organiziran i znanstveno-stručni skup i tiskana monografija *Rama 1968. Od iseljavanja do integracije*.
3. Četvrti put, početkom 1960-ih godina odlaskom velikoga broja Ramljaka na privremeni rad u Njemačku, Austriju i Švicarsku o čemu je objavljeno više članaka u spomenutoj monografiji *Rama 1968.*, jer su tih 1960-ih godina u ramskome kraju istovremeno tekla dva velika iseljenička vala: 1) prisilni odlazak zbog izgradnje brane i 2) polu-prisilni odlazak na rad u inozemstvo zbog siromaštva i neimaštine.

U sva ta četiri događaja Rama je ostajala bez radno sposobnoga stanovništva, posebno bez muškaraca. Ne čudi stoga da su ti događaji u kolektivnom pamćenju Ramljaka sve do danas ostali kao neizbrisivi ožiljci.

Općina Prozor pripadala je razredu nerazvijenih općina, a jedan od pokazatelja nerazvijenosti bio je visok udio nepismenoga stanovništva, posebice ženskoga, pri čemu je, kako u svome tekstu „Bijele udovice“ – uloga supruge u ramskoj gastarbajterskoj obitelji“ navodi Marija Rotim, „najveći udio nepismenih obuhvaćao kontingent radno sposobnih u dobi od 35 do 64 godine života“. Tako se u 1971. godini postotak nepismenih u općini Prozor kretao do 32 %, što je odskakalo od republičkoga prosjeka koji je iznosio 23,2 % u istom razdoblju (Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina – osnovni pokazatelji razvoja). Visoka nepismenost bila je osobito vidljiva kod ženskoga stanovništva općine Prozor u kojoj je 1971. godine „dosezala gotovo polovinu ženskoga stanovništva, odnosno 47,1 % od ukupno svih žena u općini“ (Rotim, 2018: 531). Rotim dalje navodi da opismenjavanju i školovanju u Rami nikako nije išao u prilog njezin geografski položaj koji je često rezultirao izoliranošću sela te velikom potrebom za radnom snagom u poljoprivrednim djelatnostima, što je ljude odvrćalo od potrebe za dodatnim obrazovanjem i školovanjem. Brojke iz popisa 1971. godine donose podatke o tome da su ramske djevojčice, ako su i pohađale osnovnu školu, u neznatnim brojkama nakon završetka osnovnoga školstva nastavljale srednjoškolsko obrazovanje.

Navedene brojke, ističe Rotim, ukazuju na određene posebnosti ramskoga kraja koje su razvidne samo putem statističkih podataka koji ukazuju na to da je ramsko područje bilo izrazito ruralno područje s primarnom poljoprivrednom djelatnošću s naglaskom na stočarstvo. Ono što je u konačnici određivalo život sveukupnoga ramskoga društva bilo je, kako navodi Rotim, „prevladavanje hrvatskoga katoličkog stanovništva, nedostatak obrazovnog kadra te patrijarhalni način života“ kao i velike „obiteljske zajednice koje su predstavljale jezgru društva i čuvanja tradicije“ (2018: 531). Napominje i da je „smrtnost djece u ramskome kraju bila na visokoj razini, jer naporan rad tijekom trudnoće nije bio isključen, a loši uvjeti poroda bez prisutnosti stručne osobe (babice) bili su česti (Rotim, 2018: 535).

Fra Stjepan Lovrić, ramski fratar, govoreći 24. listopada 2019. godine na otvaranju izložbe radova akademskoga kipara Petra Dolića pod nazivom „Amblemi ramskog zavičaja“ postavljene u studiju Moderne galerije „Josip Račić“ u Zagrebu (kojom prigodom je bio izložen i *Ramski Gastarbeiter*), naveo je da je „prvi i najlakše uočljiv detalj u mozaiku priče o gastarbajterima bila činjenica naglog prekida kontinuiteta jednog ustaljenog načina života u velikom dijelu Bosne i Hercegovine“, a time i u Rami, pri čemu taj „nagli životni obrat možda najbolje ilustrira melankolični monolog starih ljudi, izgovaran u trenutcima zbnjenosti pred novim svjetonazorom. A monolog izgleda ovako: *Živjelo*

se svakako, više u nemanju nego u imanju. Išlo se na rađu u Sarajevo, u Crnu Goru, u jesen u kukuruz u Bačku. Nosio se duvan iz Hercegovine pa sve do Maglaja. U jesen prodaj koju ovcu pa kupi beslemu. Muka i dever. A onda se otvoriše granice...“.

Upravo o posljedicama otvaranja granica za ramsko područje govori fra Eduard Žilić⁹, tadašnji ramski gvardijan, u svom tekstu „Rama staro Gospino svetište“, objavljenom u nastavcima u mjesničniku „Naša ognjišta“ iz Duvna / Tomislavgrada. On kaže: „Nema sela u gornjoramskoj kotlini koje nije jezerom osakaćeno, a obitelji gospodarski veoma unazađene. Stoga se zadnjih deset, osobito zadnjih šest godina, stotine muškaraca u najboljoj snazi (s njima i poneka ženska) svake godine privremeno zapošljava u drugim zemljama (ponajviše u Zapadnoj Njemačkoj i Austriji). Tamo rade sedam do deset mjeseci, a pred Božić se vrata na zimski odmor sa stečenom zaradom, a već od druge polovice veljače kreću natrag, tako da su početkom travnja već svi na svojim radnim mjestima. Najranije oni koji rade u tvornicama“. Fra Eduard navodi da su velika većina sezonskih radnika iz Rame bili građevinski radnici koji su radili na građevinama (bauštelama) i koji stoga „osim zimskog odmora uzimaju i kraći ljetni odmor ili posve kratko odsustvo s posla kad to traži potreba obitelji ili kućne zadruge“.

A kakvi su ti „novi“ ramski gastarbajteri bili, fra Eduard kaže: „Golema većina sezonskih radnika iz Rame shvaća zasad posve ozbiljno potrebu i cilj svoga rada u inozemstvu. Rade savjesno i zarađuju pošteno, a sa zaradom prave nove kuće i gospodarske zgrade, nabavljaju namještaj i odjeću, podižu sveukupni životni standard, više školuju djecu, posvećuju puno veću brigu i pozornost održanju zdravlja“.

Govoreći o negativnim posljedicama tih gastarbajterskih odlazaka u inozemstvo, fra Eduard će reći da se „negativne posljedice tih seoba i miješanja našeg naroda po svijeta još jače ne uočavaju.“ Naime, smatra on, Ramljaci, muškarci, a zapravo oni su jedino i išli raditi vani, „imaju dosta razvijenu vjersku svijest, a dobar primjer vjernika u zemljama gdje oni rade, izgrađuje ih i u vjeri učvršćuje, posebno opet nedjeljna sv. misa i povremena ispovijed, koju im omogućuju radnički dušobrižnici u inozemstvu.“

Fra Eduard gvardijanskom preciznošću ističe da „u inozemstvu iz Gornje Rame (župa Šćit) ima približno 500 muškaraca, „prosječno iz svake obitelji po jedan. Ako iz nekih obitelji nema nitko, iz drugih su opet po dvije ili čak tri osobe.“ Razmjerno veličini ramskih sela, najviše gastarbajtera bilo je iz sela Rumboci, a time i iz tek novoformirane župe Rumboci, nastale odvajanjem od župe Rama-Šćit zbog izgradnje ramske brane.

Svoj iskaz o ramskim gastarbajterima fra Eduard završava riječima: „Tako se naš ramski svijet odupire s pomoću Božjom, svojim radom i pronicavošću svim zlima koja su ga trla ili ga danas taru, živeći uvijek s vjerom u Boga, s nadom u bolje dane i s pouzdanjem u svoju snalazljivost i izdržljivost, u poštivanju pravih i vječnih vrednote.“

Anto Jeličić u svom tekstu „O iseljenim Ramljacima i gastarbajterima“ u spomenutoj monografiji *Rama 1968.* (2018: 499-528) navodi da se tek početkom 1960-ih moglo ići na rad u zapadne „kapitalističke zemlje“, i to ne samo iz Rame, nego i iz drugih ruralnih krajeva u bivšoj Jugoslaviji. Da bi otišli na rad u Njemačku ili Austriju, svi su morali imati ulazne vize. Do njih su zainteresirani dolazili na razne načine; preko susjeda, rođaka i prijatelja koji su ranije bili otišli u te zemlje ili preko mjesnih župnika koji su imali dobru komunikaciju s nekim od njemačkih ili austrijskih

9 Dr. fra Eduard Žilić (Proslap, Rama 1905. – Šćit, 1971.), filozofiju i teologiju započeo u Sarajevu, završio u Parizu gdje je 1929. godine doktorirao iz dogmatike. Za svećenika je zaređen u Parizu 1927. godine. Djelovao je kao profesor na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, obavljajući u međuvremenu službu urednika Glasnika sv. Ante i kraće vrijeme Kalendara sv. Ante te definitora i ekonoma Provincije. Bio je gvardijan i župnik u Beogradu (1945. – 1964.) i Šćitu (1964. – 1970.). Uspješno je organizirao i vodio građevinske radove na crkvi Sv. Ante u Beogradu prema planu Jože Plečnika. Došao je u Ramu za vrijeme izgradnje brane u Kovačevu Polju. Predvidio je kako će Šćit kao poluotok ostati nepotopljen te je temeljito obnovio i uredio župnu i samostansku crkvu (Brković, 2019: 215; Žilić, 2017; Radoš, 2017).

kolega, među kojima su se posebno isticali već spomenuti ramski župnik i gvardijan fra Eduard Žilić i župnik prozorske župe Srca Isusova vlč. Vlado Jurjević (Jeličić, 2018: 504).

Kao i u drugim bosanskohercegovačkim mjestima iz kojih se odlazilo na rad u inozemstvo – a riječ je najvećim dijelom o mjestima naseljenim pretežito hrvatskim katoličkim življem – tako je i u Rami proces od podnošenja zahtjeva za dobivanje putovnice do njenoga dobivanja trajao jako dugo, ponajprije iz političkih razloga. Istraživalo se je li podnositelj zahtjeva pjevao kakve, socijalističkom sustavu neprimjerene, pjesme, je li mu netko bio u ustašama ili domobranima itd. Kako su njemačkoj privredi bili prijeko potrebni radnici, njemačke vlasti su, navodi Jeličić, do kraja 1973. organizirali zdravstvene preglede budućih gastarbajtera u Mostaru, Sarajevu i drugim većim gardovima u BiH.

Time je Rama „ostala bez muške radne snage“. A ljudi su, kako je već rečeno, išli isključivo na privremeni rad kako bi zaradili za gradnju kuća, za podizanje štala, za troškove pri udaji sestre ili kako bi isplatili troškove vlastite ženidbe ili ženidbe brata i sl.“ (Jeličić, 2018: 505). Na rad u Njemačku i Austriju nije se odlazilo, navodi dalje Jeličić, da bi se tamo ostalo, nego „da bi se u Rami podigla kuća, djeca školovala i na bilo koji način postiglo bolje življenje od onoga koje je dotada bilo moguće voditi“, kao i da bi se „zaradio novac potreban za kupnju zemlje, uglavnom u Republici Hrvatskoj, ali često i za kupnju gradilišta u Bugojnu, Sarajevu, u Mostaru i njegovoj okolini.“

Tako se prema Popisu stanovništva za 1971. godinu na „privremenom“ radu u inozemstvu iz prozorske općine „nalazilo 1516 osoba, većinom mladih i ljudi srednjih godina, muškaraca i žena“, od toga „u Saveznoj Republici Njemačkoj 1148 i Austriji 301“, što je iznosilo „24,2 % od ukupnoga aktivnoga stanovništva u prozorskoj općini. Broj Hrvata je iznosio 80,9 %, a broj Muslimana (danas Bošnjaka) 17,9 %“ (Jeličić, 2018: 507).

Koliko god bilo otužno njihovo napuštanje obiteljskih kuća, odlazak u inozemstvo imao je za njihove obitelji u Rami, kao i za sam kraj u kojem su živjeli, pozitivne posljedice. Došlo je do snažnoga ekonomskoga, građevinskoga i obrazovnoga napretka, o čemu opet na poseban način govori fra Mato Topić u tekstu „Paralele između stare Rame i nove kulture življenja“ (2018: 543-598). Fra Mato u sažetku toga članka kaže: „Izgradnja brane i Ramskoga jezera ostavila je nesagledive posljedice za kulturu života cijele Rame. Izgradnjom Ramskoga jezera nisu se raselili samo Ramljaci, već je iz gotovo svake obitelji koja je ostala živjeti u Rami, otišao poneki član u Njemačku ili neku od zapadnoeuropskih zemalja. U razdoblju između 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća, dakle, u svega desetak godina iz temelja se promijenila kultura života ovoga kraja. Te su promjene najprije vidljive u seoskoj infrastrukturi koja počinje koristiti struju i vodu u kućanstvima, s poljoprivrednim strojevima na njivama, s prijevoznim sredstvima stanovnika i tereta, s načinom ishrane i higijene, s načinom oblačenja, s radijom i televizijom, s narodnim melosom kao i drugim događajima. Razvojem infrastrukture poboljšavaju se radni, zdravstveni i prehrambeni uvjeti“ (Topić, 2018: 543).

Promjene su bile vidljive ne samo u seoskoj infrastrukturi nego i u promjeni nošnje. Ne samo da su muškarci, posebno mlađi, „odbacivali“ tradicionalnu ramsku nošnju, nego su to počele činiti i ramske žene, posebno one mlađe, oblaćeci, kako navodi A. Jeličić, „tisnu robu“.

Slika 7. Ćiril Ćiro Raiĉ, *Ivuša Grbeš pred ulazom u kuću i livoić*, Kovaĉevo Polje (1966)

Slika 8. *Tradicionalna ramska (misna) ženska nošnja*

Slika 9. Tradicionalna ramska (misna) muška nošnja

Fra Stjepan navodi da je ono vanjsko i vidljivo što je karakteriziralo gastarbajtere bilo njihovo odijevanje pa se tako trebalo „naviknuti na novu odjeću, posve različitu od one u kojoj su svi odrastali. Oni stariji i ozbiljniji bili su uočljivi po šeširima i šarenim kaputima, a mlađi po trapez hlačama i dugoj kosi. Ostalo je negdje u sjećanju da je duga kosa prvi put viđena u Zvirnjači na momku koji je tu diskutabilnu novotariju donio baš iz Njemačke“ (Lovrić, 2019).

Slika 10. Ramljaci u novoj (Tomo – dječak i Ivan Markešić Anđanov zaposlen u Austriji) i Joško Markešić u starinskoj ramskoj nošnji te u drugom redu Ramkinje u ramskoj narodnoj (kućnoj) nošnji: Ruža Markešić, r. Šunjo – Ivanova žena, Delfa Markešić, r. Žilić i njezin sin Marko, zatim Ruža Markešić Rumbočka, Ivka Markešić r. Faletar (Valička) te Ana Markešić, kći Markova

Slika 11. *S lijeva na desno: Jozo (Jozan) Beljo, Mato Markešić i braća: Jakov, Marko i Niko(la) Čuljak, negdje na sjeveru Njemačke početkom 1960., nedjeljom nakon teškoga rada u njemačkom rudniku*

Na rad u inozemstvo nisu odlazili samo Ramljaci koji su nakon potopa i izgradnje Ramskoga jezera 1968. godine ostali u Rami, nego i oni Ramljaci koji su upravo zbog izgradnje Ramskoga jezera bili odselili u Hrvatsku, koji su se bili nastanili u mjestima od Šida do Zagreba, ali i oni koji su bili odselili u okolicu Sarajeva, Mostara, Bugojna ili Travnika.

Odlazeći u inozemstvo Ramljaci su, kako navodi Jeličić, nastojali biti i tamo zajedno, onako kao što su znali biti u Rami. Nastojali su raditi i živjeti u istim gradovima u Njemačkoj i Austriji i svi su znali gdje se tko nalazi i koje poslove obavlja, je li sâm u Njemačkoj, ili je možda došao sa ženom. Bit će to razlog da su se u kasnijim godinama „spuštali“ sa sjevera Njemačke na jug, u Bavarsku, najvećim dijelom u München, odakle su svakoga petka poslije podne, kad bi završili poslove na bauštelama, kretali iznajmljenim autobusima u Ramu i potom se nedjeljom poslijepodne vraćali natrag u München da bi već sutradan, u ponedjeljak, mogli doći na vrijeme na bauštelu.

U svrhu organiziranja skupnoga prijevoza ramskih gastarbajtera od Münchena do Rumboka u Rami, neki su Ramljaci kao npr. Andrija Burečić, Petar Baketarić, Mato Kovačević (svi iz Rumboka) te Anto Franjušić iz Ripaca unajmljivali autobuse od njemačkih prijevoznika. S odmakom vremena i ta su skupna putovanja prestala. Sada se iz Njemačke i Austrije dolazi nekim manjim autobusima ili osobnim automobilima.

Slika 12. München, petak poslijepodne: Andrija Burečić sa svojim autobusom prije polaska iz Münchena za Rumboke

Slika 13. Rumboci, nedjelja poslijepodne: Mato Kovačević iz Rumboka sa svojom suprugom Delfom (Delficom) r. Brković prije polaska iz Rumboka za München

Posebno mjesto u životu ramskih gastarbajtera imale su njihove supruge koje su – iako udane, dakle sudbeno i crkveno vjenčane – živjele zapravo kao „bi(je)le udovice“ gotovo cijelo vrijeme gastarbajterskoga rada njihovih muževa. Događalo se veoma često da su Ramljaci odlazili u inozemstvo odmah nakon svadbe, ostavljajući tako kod roditelja novopridošlu nevjestu. U Ramu su se vraćali, kako je već rečeno, najviše dva puta, o Božiću zbog božićnih blagdana i novogodišnjih praznika i ljeti zbog godišnjih odmora u firmama / bauštelama u kojima su radili. Najveći broj djece tih godišta rođeno je u rujnu i listopadu. Djeca su očeve viđale dva puta godišnje. Svu brigu o djecu vodila je majka. Kad su se prošlih godina mnogi počeli vraćati, već osijedjeli Ramljaci nalazili su kod kuće već ostarjele žene, odnosno *babe*, te udane kćeri kao i oženjene sinove i njihovu djecu, svoje unuke. Kad bi se sve sabralo, mnogi od njih u svom 30-godišnjem gastarbajterskom vijeku nisu kod kuće bili ni pune tri godine.

Fra Stjepan to dočarava na poseban način, i svi mi čiji su očevi išli na rad u Njemačku ili Austriju znamo da je to bilo tako: „Danas su bili u starom zavičaju s njegovim zahtjevima i pravilima, a već sutra na njemačkim gradilištima bez znanja ijedne njemačke riječi. Išli su i oženjeni i neoženjeni. Nerijetko bi se vjenčali srijedom u prva dva zimska mjeseca, a već sljedećeg tjedna ostavljali bi mladu ženu kod kuće u novoj obitelji. Poseban oblik sažaljenja budio se u onima koji su slušali iskrene i otužne ispovijesti gastarbajtera o tomu kako bi se drugi dan vratili da ih nije bilo stid i da su imali čime platiti kartu za povratak“ (Lovrić, 2019).

Marija Rotim u svom članku o bijelim udovicama ističe da je „odlazak supruge i ostalih članova obiteljske zajednice u inozemstvo značio je da žene preuzimaju do tada tradicijski propisane muške zadaće. Radilo se tu o iznimno zahtjevnim poslovima na polju poput oranja koje se obavljalo uz pomoć volova i konja, kosidbe trave, skupljanja sijena te vođenja stoke na ispašu (Rotim, 2018: 536). A kako su muškarci bili na privremenom radu u inozemstvu, žene su sudjelovale i u javnim radovima, posebno prigodom izgradnje crkava, kao npr. u Prozoru, Orašcu i Rumbocima.

Slika 14. Cure i žene iz sela Dobroše sudjeluju u izgradnji župne crkve u Prozoru (1964)

Izvor: Brković i Markešić, 2018: 536

Slika 15. Cure i udane žene zajedno s momcima i oženjenim muškarcima na izgradnji crkve u Orašcu (1970)

Izvor: Brković, 2019: 241

Slika 16. Uređenje crkvenoga dvorišta u Rumbocima 1976. godine

Izvor: Brković i Markešić, 2018: 649

U zaključku svoga rada Rotim ističe da je zbog odsutnosti supруга većim dijelom godine „bije-
lim udovicama“ unatoč patrijarhalnim odnosima koji su vladali u Rami pripalo „preuzimanje
svih tradicionalnih muških poslova, čuvanje opstanka obiteljskih zajednica, odgoj djece te briga
za opstanak hrvatskoga katoličkog identiteta u Rami.“ Odoljevale su brojnim izazovima koji bi
im se ispriječili, bilo da se radilo o poštivanju tradicijskog običajnog poretka ili pak održavanju
moralne čestitosti“ (Rotim, 2018: 539).

Odlazak Ramljaka na privremeni rad početkom 1960.-ih nije prestao. On još uvijek traje. Zapravo
on je jedina konstanta ovoga područja. Sada ne odlaze samo radno sposobni muškarci, nego odlaze
i muškarci i žene, odlaze cijele obitelji pa je u Rami ovih dana sve više starijih i dvo- ili jednočlanih
obitelji, a sve manje djece tako da se u nekim područnim školama upisuje po samo jedno dijete.

Odlazak današnjih žitelja iz Rame u inozemstvo značio je i znači pravi demografski slom, iako
se tih godina odlazak na rad u inozemstvo uopće nije odražavao na demografsku sliku ovoga
područja. Tako je u osnovnoj školi u Ripcima, koja tada nosi ime „OŠ 18. februar“, i kojom su
bila obuhvaćena djeca iz Šćita, Ripaca, Jaklića, Družinovića, Rumboka, Varvare, Zahuma, Orašca,
Proslapa, Kovačeva Polja, Mluše, Maglica, Ploče, Sopota i Podbora,¹⁰ u školskoj godini 1973./74.
bilo upisano 40 odjela s ukupno 1098 učenika. Godine 1978. škola je imala 1167 učenika, da bi se
taj broj 1986. smanjio na 909 učenika.

Godine 1991. u toj školi, koji dobiva ime „OŠ fra Jeronima Vladića“, formirana su 34 odjela s
ukupno 895 đaka. Te godine, u središnjoj školi u Ripcima formiran je 21 odjel, a nastavu je pohađalo
585 đaka. Područna škola u Rumbocima imala je 8 odjela i 202 učenika; područna škola Orašac
imala jednu kombinaciju (I. i II. razred) i dva čista odjela (III. i IV.) sa 68 učenika, a područna škola
u Kovačevu polju 2 kombinacije i 40 učenika.

Zbog ratnih djelovanja nastava se nije odvijala redovito. Školsku godinu 1994./95. upisuje 725
učenika. U školskoj 2012./2013. godini OŠ fra Jeronima Vladića pohađa ukupno 438 učenika. U

¹⁰ Osnovna škola fra Jeronima Vladića Ripci: <http://www.os-ripci.org/stranice/o-skoli>

središnjoj školi u Ripcima formirano je pet odjela razredne nastave i jedanaest odjela predmetne nastave (ukupno 333 učenika), u područnoj školi u Rumbocima pet odjela razredne nastave (ukupno 78 učenika), u područnoj školi na Orašcu formirane su dvije kombinacije i jedan čisti odjel (ukupno 24 učenika) i područnoj školi u Kovačevu Polju jedna kombinacija (3 učenika).

Ove školske 2020./21. godine u Osnovnu školu u Ripcima upisano je ukupno 24 učenika, u odnosu na prošlu školsku godinu 7 učenika više.¹¹

- Središnja škola Ripci - 10 učenika
- Područna škola Rumboci - 13 učenika
- Područna škola Orašac - 1 učenik

Iz sljedeće tabele vidljivo je kakvo je stanje s brojem učenika u Srednjoj školi u Prozoru kao i u osnovnim školama na području općine Prozor- Rama. Temeljem navedenih podataka može se zaključiti da je u školskoj 2018./2019. godini u svim školama na području općine Prozor Rama bilo manje djece (186) negoli ih je 40 godina ranije bilo samo u Osnovnoj školi u Ripcima.

Tablica 15. Podatci o broju učenika za razdoblje od školske godine 1990./1991. do 2018./2019.

Škola	1990./1991.	1995./1996.	2000./2001.	2005./2006.	2010./2011.	2015./2016.	2018./2019.
Fra J. Vladića Ripci	895	704	646	629	532	344	276
OŠ M. Marulića Prozor		770	660	560	558	442	386
OŠ V. Tenžere Uzdol	378	23	40	45	39	35	29
OŠ I. Mažuranića Gračac	388	133	135	115	106	87	75
OŠ Šćipe		161	140	114	103	76	55
OŠ A. Isakovića Prozor				138	177	176	160
Ukupno u OŠ Prozor-Rama	1661	1791	1621	1601	1515	1160	981
Srednja škola Prozor	675	219	235	199	196	231	201
Ukupno učenika	2336	2010	1856	1800	1711	1391	1182

Izvor: Brković i Markešić, 2018: 725

5. Zaključak

Ramski gastarbajteri bili su i ostali poseban ramski fenomen. Oni su obilježili vrijeme krajem 20. i početkom 21. stoljeća. Njihov odlazak na rad u inozemstvo 1960-ih godina bio je potaknut siromaštvom i neimaštinom, a isprepleten s prisilnim iseljavanjem iz Rame zbog izgradnje brane Ramškoga jezera.

Dolićeva skulptura ramskog gastarbajtera s već istrošenim putničkim kovčegom (kuferom) kako usamljen sjedi na klupi nekog od njemačkih ili austrijskih željezničkih odnosno autobusnih kolodvora trebala bi naći primjereno mjesto u gradu Prozoru kako bi mlađim generacijama bila svjedočanstvo o patnjama koje su njihovi očevi, djedovi i pradjedovi - odlazeći „truhom za kruhom“ na rad u inozemstvo - podnosili da bi radeći na njemačkim ili austrijskim bauštelama osigurali njima pristojan život u Rami ili pak osnovu da bi mogli započeti novi život negdje izvan svoga rodnog kraja. Bit će to spomenik ne neznanom nego jako poznatom junaku našega vremena pred kojim će Ramljaci trebati u vrijeme božićnih blagdana polagati cvijeće kao spomen na one koji su

¹¹ Upis prvašića u Osnovnu školu u Ripcima, u: <http://www.os-ripci.org/novost/339/upis-provasica>

zbog vlastite vizije bolje budućnosti svojih obitelji i svoga kraja gotovo nepismeni i bez poznavanja njemačkog jezika odlazili u zemlje njemačkoga govornog područja i tamo započinjali svoju novu životnu etapu.

Bit će to spomenik pred kojim će mlade generacije Ramljaka polagati cvijeće u spomen na ramske žene, djevojke, majke i bake koje su zbog odlaska muškaraca na rad u inozemstvo preuzimale sve tzv. muške poslove rušeći time već stoljećima usidreni i okamenjeni ramski patrijarhalni sustav u kojem su bili detaljno regulirani muški i ženski poslovi. Pojavom ramskih gastarbajtera taj sustav se počeo polako urušavati da bismo ga danas nalazili samo u tragovima.

Bit će to dakle istodobno i spomenik ramskim „bi(je)lim udovicama“, ženama koje su upravo zbog toga ramskog patrijarhalnog sustava ostajale nepismene i koje su morale odlaziti u selo djevojkama i ženama koje su znale čitati i pisati kako bi im one pročitale pismo koje su dobile od momka ili muža i kako bi im, ne skrivajući pred njima svoje osobne i iskrene osjećaje privrženosti i ljubavi, odgovorile na ta pisma i rekle da je i „kod nas fala Bogu sve dobro i zdravo kao što i mi tebi želimo“.

Bit će to spomenik jednome prijelomnom vremenu, vremenu u kojemu su se u Rami „zahvaljujući“ upravo gastarbajterima mijenjale mnoge stvari, o čemu na posebno zoran način govori fra Mato Topić u već naprijed spomenutom tekstu „Paralele između stare Rame i nove kulture življenja“, objavljenom u zborniku radova „Rama 1968“. Bilo je to vrijeme koje pamti moja (starija) generacija, vrijeme u kojem su se gradile nove kuće s novim građevinskim materijalima i strojevima, kada se beton nije miješao ručno već mješalicama na struju ili gorivo ‘mješavinu’, kada se više se nisu koristile drvene civare s drvenim nego metalne kariole s gumenim kotačem. Bilo je to vrijeme u kojem se umjesto kuća s mogazom, sobama za boravak i spavanje i tavanom za pospremanje zimmice, žita i sušenje mesa gradile kuće s podrumom i s nekoliko katova s novim ‘kupovnim’ namještajem i posuđem; umjesto svijeća s gazom i cilindrom sada su po sobama i ispred kuća sjale električne žarulje; u novim kućama su umjesto glinenih peći i šporeta na drva bili električni štednjaci na kojima se kuhalo i u kojima se peklo; umjesto ralom i volovima oralo se traktorom ili frezom; drva su se u šumi umjesto sjekicom ‘sjekla’ (pilala) motornom pilom većinom marke Stihl; umjesto sijela i seoskih večernjih razgovora slušalo se radio, posebno Glas Amerike i Grgu Zlatopera ili gledalo televizore koji će polako istisnuti i večernje obiteljske molitve; višestoljetnu ramsku mušku i žensku narodnu nošnju izrađenu „od konoplje, pamuka, lana i vune“ zamijenili su sasvim novi kupovni odjevni predmeti prilagođeni novome vremenu, itd., itd.

Gastarbajterska globalizacija učinila je svoje i ostavila duboke tragove na i u životu ramskih ljudi. Imala je kako pozitivnih tako i negativnih posljedica, posebno kad je riječ o obiteljskome životu, o odgoju i školovanu djece, o njihovoj usmjerenosti prema budućnosti. Iako su materijalne prilike dopuštale, ipak je veliki broj mladih (posebno ženske djece) ostao samo na osmogodišnjoj školi, rijetko na završenoj strukovnoj srednjoj školi. Rijetki su bili oni koji su pohađali i završavali više i visoke škole.

No, sve u svemu Dolićeva skulptura *Ramski Gastarbeiter* u Prozoru ostat će vjeran dokaz i trajni simbol jednoga vremena u kojemu se odlazilo u tuđi svijet da bi se u svome kraju bolje živjelo.

Izvori

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. (1932). Sarajevo: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije.

Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895, nebst Angaben über territoriale Eintheilung, öffentliche Anstalten und Mineralquellen. Zusammengestellt vom Statistischen Departement der Landesregierung mit einer Übersichtskarte. (1896). Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina.

Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und Hercegovina (Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine“ (1880). U: *Ortschafts und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina. (Štastitika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine)*. Amtliche Ausgabe (Službeno izdanje).

Komune i privreda Jugoslavije, knj. 1. (1962). Zagreb.

Kraljevina Jugoslavija: Definitivni rezultati Popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Prisutno stanovništvo po veroispovesti (1938). Beograd.

Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. (Štastitika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.). (1886). Sarajevo: Aemtliche Ausgabe (Službeno izdanje). Popis je objavljen na njemačkom i hrvatskom jeziku, ali i na latiničnom i ćirilichnom pismu.

Popis stanovništva 1961. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Knjiga VI. (1967). Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. Vitalna, etnička i migraciona obilježja stanovništva. Rezultati za Republiku (1983). Sarajevo: Republički zavod za statistiku.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. (1912). Sarajevo: Statistički odsjek Zemaljske vlade sa preglednom kartom konfesija. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina – osnovni pokazatelji razvoja (siječanj 1984.). Sarajevo, str. 13.

Stanovništvo po narodnosti. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Knjiga IX. (1954). Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Stanovništvo: etnička, prosvetna obeležja stanovništva i domaćinstva prema broju članova. Popis stanovništva i stanova 1971. Rezultati po opštinama, Knjiga VI. (1974). Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Literatura

Bešlagić, Š. (1982). *Stećci – kultura i umjetnost*. Veselin Masleša.

Brković, T. (2019). *Orašac u Rami. U povodu 50. obljetnice podružne crkve*. Synopsis.

Brković, T. (ur.) (2016). *Bosanski ban Tvrtko “pod Prozorom u Rami”*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstveno-stručnog skupa održanog u Prozoru 11. kolovoza 2016. Synopsis.

Brković, T. i Markešić, I. (ur.) (2018). *Rama 1968. – od iseljavanja do integracije. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa „Rama 1968. Od iseljavanja do integracije“ održanog u Prozoru 7. prosinca 2018.* Skupština općine Prozor-Rama.

Brković, T., Lovrić, S., Petričević, M. i Šarčević, J. (ur.) (2014). *Rama 1942*. Franjevački samostan Rama-Ščit.

Crnjac, P. (2015). *Oteto djetinjstvo – djeca iz Rame na prehrani u Zagrebu nakon četničkog pokolja 1942. i gladi 1943. godine*. Vlastita naklada.

Džaja, S. M. (1992). *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. Svjetlost.

Filipović, M. (1955). *Rama u Bosni. Srpski etnografski zbornik, knjiga LXIX*. Srpska akademija nauka.

Gavran, I. (1993) *Putovi i putokazi II, niz članaka o našoj prošlosti*. Svjetlo riječi.

Jeličić, A. (2018). O iseljenim Ramljacima i gastarbajterima. U: T. Brković i I. Markešić (ur.), *Zbornik radova „Rama 1968. Od iseljavanja do integracije“* (499-528). Općina Prozor-Rama.

Klaić, N. (1989) *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Grafički zavod Hrvatske.

Lovrenović, D. (2009). *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Rabic.

- Lovrić, S. (20. listopada 2019). Gastarbajteri. *Prometej*. <http://www.prometej.ba/clanak/kultura/gastarbajteri-4123>
- Lucić, Lj. (2002). *Rama kroz stoljeća*. Franjevački samostan Rama-Šćit; Svjetlo riječi.
- Malcolm, N. (1995). *Povijest Bosne: kratki pregled*. Erasmus Gilda; Novi Liber; Dani.
- Markešić, I. (24. travnja 2014). MAJKA OD MILOSTI – Jedinstven kult u dva mjesta, u dvije države, u dva termina. *Rama – Šćit. Franjevački samostan*. <http://www.rama.co.ba/novost/629/majka-od-milo->
- Markešić, I. (2016). Promjene religijskoga zemljovida prozorsko-ramske općine tijekom povijesti. U: T. Brković (ur.) *Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami"*. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstveno-stručnog skupa održanog u Prozoru 11. kolovoza 2016.* (685-688). Općina Prozor-Rama; Synopsis.
- Okuka, M. (1983) *Govor Rame*. Svjetlost.
- Osnovna škola fra Jeronima Vladića Ripci. *Upis provašića u Osnovnu školu u Ripcima*. <http://www.os-ripci.org/novost/339/upis-provasica>
- Osnovna škola fra Jeronima Vladića Ripci *O školi*. <http://www.os-ripci.org/stranice/o-skoli>
- Pehar, J. (2009). *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine, I. sv. A-Đ*. Hrvatski leksikografski institut Bosne i Hercegovine.
- Radoš, I. (8. lipnja 2017). Kako su komunisti potopili ramska sela. Zbog izgradnje umjetnog jezera novi je dom moralo pronaći 3355 Hrvata. *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/premium/kako-su-komunisti-potopili-ramska-sela-1175149>
- Ramski dekanat (2007). U: *U sjeni križa. Spomenica o župi sv. Ivana Krstitelja Uzdol prigodom obilježavanja 150. obljetnice utemeljenja samostalne kapelanije Uzdol (1856. – 2006.)*. Župni ured Uzdol.
- Rotim, M. (2018). „Bijele udovice“ – uloga supruge u ramskoj gastarbajterskoj obitelji. U: T. Brković i I. Markešić (ur.), *Zbornik radova „Rama 1968. Od iseljavanja do integracije“* (529-542). Općina Prozor-Rama.
- Topić, M. (2018) Paralele između stare Rame i nove kulture življenja. U: T. Brković i I. Markešić (2018) (ur.) *Zbornik radova „Rama 1968. Od iseljavanja do integracije“* (543-598). Općina Prozor-Rama.
- Uredništvo (5. srpnja 2020). Fra Eduard Žilić. *Ramski vjesnik*. <https://ramski-vjesnik.ba/clanak/fra-eduard-zilic/138408/>
- Vladić, J. (1882. i 2008). *Uspomene o Rami i ramskom franjevačkom samostanu*. Zagreb: Dionička tiskara; Franjevački samostan Rama-Šćit.
- Žilić, E. (ožujak-travanj, 1972). Rama staro Gospino svetište. *Naša ognjišta*, str. 11.

The Gastarbeiter from Rama

ABSTRACT

The author will analyze the Ram guest worker sculpture by the famous academic sculptor Petr Dolić (Travnik, 1985) to analyze all the complexities of life of a Ram man who, having arrived with a small suitcase (suitcase) somewhere in a German or Austrian station (banov - Bahnhof), sits on a bench without knowing where to move, in which direction. In his hand is a large, three-level timetable [Fahrplan] of trains. Unwrapped it and looks at the incomprehensible words and markings, guessing in which direction it will go.

Parallel to this, the author will also analyze the socio-political conditions of the 1960s in Bosnia and Herzegovina, especially in Rama, the tragic consequences of the construction of the Rama lake and the forced emigration of those years, and especially the position and role of Rama women, “white widows” who are, after their husbands went abroad, they stayed alone at home, did all the “men’s” work: plowing, digging, mowing, and after every Christmas with tears in their eyes and with hopes that they would return after all, they saw off their children, husbands and brothers who - not used to parting for a long time - went almost illiterate and untrained in new occupations to some distant and unknown world.

Guest workers from Ram went to Nepoznato at the invitation of the Unknowns, those who needed them as cheap labor. And they were happy to be able to leave their home and their family so that in that time of great poverty they could earn enough for their family: to build a new and large house with plenty of rooms, buy more arable land. They didn’t think about themselves. They wanted to work with the Unknowns day and night, regardless of what jobs they were offered. And as farmers, they mostly did the most difficult and least paid jobs in factories, warehouses, mines, forests.

Keywords: Rama, Rama lake, moving, guest workers, “white widows”

Društvena i politička marginalizacija gastarbajtera

Izvorni znanstveni članak

izv. prof. dr. sc. Tado Jurić
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, Zagreb
tado.juric@unicath.hr

Utjecaj dijaspore i recentnoga iseljavanja na rezultate izbora u Republici Hrvatskoj

Sažetak

Hrvatska dijaspora zbog recentnoga iseljavanja svake je godine sve brojnija dok je istovremeno broj birača u dijaspori sve manji, kao i interes za izbore u Republici Hrvatskoj. Ova činjenica predstavlja ozbiljnu indiciju o nepovjerenju iseljenika u hrvatski politički sustav. Ključan administrativni problem čini zakonska stavka prema kojoj iseljenici ne mogu glasovati u XI. izbornoj jedinici (za dijasporu) dok se potpuno ne odjave iz Hrvatske. Pored činjenice što EUROSTAT, DESTATIS i BAMF pokazuju da hrvatski Zakon o prebivalištu ne poštuje više od 60 % hrvatskih iseljenika jer se pri iseljavanju ne odjavljuju iz Hrvatske, birački popis nije uređen. Problematičnu stavku čini i sama metodologija kreiranja biračkoga popisa prema kojem se čak i oni iseljenici koji se odjave na pet godina ne smatraju iseljenicima s trajnom namjerom iseljenja, što rezultira zadržavanjem netočnoga registra i popisa birača. Osnovna metodologija rada zasniva se na analizi primarnih baza podataka kao što su registar birača i popis birača, službenim demografskim bazama EUROSTAT, DESTATIS, BAMF, DZS te Zakonu o registru birača i izvješćima Ministarstva pravosuđa, kao i sekundarnim izvorima.

Rezultati: Analiza podataka pokazuje da Hrvatska 2021. godine ne može imati 3 674 695 milijuna birača s prebivalištem u zemlji. S druge pak strane, u dijaspori je registrirano svega 184 786 birača (uključujući i Hrvate iz BiH). Analiza pokazuje da je broj birača u dijaspori znatno veći nego što se pokazuje u službenim izvješćima. Unatoč činjenici eksponencijalnoga porasta trenda iseljavanja od ulaska Hrvatske u EU i činjenici da je 2018. u Njemačkoj živjelo 405 000 hrvatskih građana, u isto vrijeme u Registru birača bilo je samo 86 984 hrvatskih birača dok je brojka registriranih aktivnih birača bila svega 29 000. U Njemačkoj je na hrvatskim parlamentarnim izborima 2020. glasalo svega 2103 glasača, što na više od 300.000 osoba s pravom glasa predstavlja izlaznost od 0,7 %. Konkretno mjere koje bi poboljšale odnose s izvandomovinskom Hrvatskom su: 1. Uvođenje elektroničkoga glasovanja putem aplikacije e-građanin; 2. Podjela XI. izborne jedinice na: Iseljništvo u Europi, Hrvati u BiH, Prekooceanske zemlje; 3. Automatska registracija osoba koje izbivaju iz zemlje dulje od pet godina u registru i popisu birača kao osobe koje glasuju u XI. izbornoj jedinici.

Ključne riječi: dijaspora, hrvatski izborni sustav, izborni inženjering, utjecaj dijaspore na izbore, Popis birača, iseljavanje

Uvod¹

U hrvatskoj javnosti uvriježena je percepcija o tome kako dijaspora svojim biračkim glasom značajno utječe na predsjedničke i parlamentarne izbore u Hrvatskoj (Pavić, 2010). U ovom radu preispitat ćemo tu uvriježenu pretpostavku. Posebno ćemo se fokusirati na uočen paradoks prema kojem hrvatska dijaspora zbog recentnoga iseljavanja zapravo svake godine sve više raste dok interes za izbore u Hrvatskoj opada. Najvećim problemom biračkoga popisa, i metodologije kojim se on kroji, smatramo zakonsku stavku prema kojoj iseljenici ne mogu glasovati u XI. izbornoj jedinici za dijasporu dok se potpuno ne odjave iz Hrvatske. Budući pak da većina iseljenika još uvijek ima prebivalište u Hrvatskoj, njihov glas odlazi u izborne jedinice u domovini prema mjestu prebivališta. Istovremeno EUROSTAT i njemački službeni podatci (DESTATIS i BAMF 2015., 2016, 2017, 2018, 2019) pokazuju da hrvatski Zakon o prebivalištu ne poštuje više od 60 % hrvatskih iseljenika jer se pri iseljavanju ne odjavljuju iz Hrvatske.

Prema važećem Zakonu o prebivalištu (NN 144/12, 158/13), iseljavanje hrvatskih građana, kojem svjedočimo od ulaska Hrvatske u EU, de iure i de facto ne tretira se kao namjera trajnoga iseljenja iz Republike Hrvatske. Time se oni u registrima ne registriraju kao dijaspora. Kao neke od nelogičnosti koje proizlaze iz podataka prikupljenih ovakvom popisnom metodologijom Hrvatska je 2020. imala 3 674 695 milijuna birača dok je ukupan broj stanovnika Hrvatske bio oko 4 milijuna (MPU, 2021.; DZS 2020).

Imajući na umu da je udio maloljetnika u hrvatskoj populaciji oko 20 %, broj birača trebao bi zapravo biti za pola milijuna manji (Jurasić, 2019). Istovremeno se i sama metodologija popisa stanovništva odražava na birački popis jer ne postoji način provjere fiktivnoga stanovništva i točnosti izjava anketiranih pojedinaca.

Zbog svega navedenoga, smatramo utemeljenim postaviti istraživačko pitanje koliko je hrvatski službeni Popis birača vjerodostojan. Osnovna teza rada je da je broj birača u dijaspori znatno veći nego što se pokazuje u službenim izvješćima. Osnovna metodologija rada se zasniva na analizi primarnih baza podataka kao što su registar birača i popis birača, službenim demografskim bazama EUROSTAT, DESTATIS, BAMF, DZS te Zakonu o registru birača i izvješćima Ministarstva pravosuđa, kao i sekundarnim izvorima, među kojima ponajprije radovima Mirjane Kasapović i Roberta Podolnjaka.

U radu ćemo najprije postaviti okvir za raščlambu navedenih problema u teorijskom poglavlju o dijaspori te empirijskim rezultatima percepcije domovinske Hrvatske o iseljenoj Hrvatskoj. Zatim ćemo analizirati učestalu raspravu u hrvatskoj javnosti po pitanju treba li dijaspora imati pravo glasa, nakon čega ćemo analizirati utjecaj iseljavanja na rezultate izbora u Hrvatskoj. Članak završava poglavljem o izbornom inženjeringu koji se, kada je riječ o Hrvatskoj, osobito manifestira u stalnim promjenama izbornoga sustava, bez zadiranja u njegov najproblematičniji dio – izborne jedinice (Žugaj i Šterc, 2017). Na samom kraju predlažemo set mjera koje smatramo nužnim u popravljanju odnosa izvandomovinske i domovinske Hrvatske.

2. Percepcija domovinske Hrvatske o iseljenoj Hrvatskoj

Mnogi hrvatski iseljenici cijeloga su života živjeli za Hrvatsku i ulagali u nju sav svoj kapital, znanja i emocije. Koliko god je proteklo vremena od njihova iseljenja i koliko god velika udaljenost bila od zavičaja, njima nije svejedno što se događa u domovini. S druge strane, činjenica je i kako su vlastitu domovinu desetljećima idealizirali i pretvarali u predmet čežnje. Zbog toga su među iseljenim Hrvatima česta razočaranja (Jurić, 2018). Tako pri susretu iseljenika i Hrvatske, nakon prvoga ushita, u pravilu slijedi osjećaj nelagode. Jer niti je Hrvatska ono što je iseljenik očekivao,

1 Rad je napisan u svibnju 2021.

нити iseljenik odgovara slici koju su o njemu stvorili Hrvati u domovini. Upravo zbog toga su važne stalne kulturne veze iseljenika i domovine. Ne samo da iseljenik ili pripadnik hrvatske manjine u inozemstvu treba imati realnu sliku svoje domovine, nego i Hrvati u domovini trebaju steći osnovna znanja o Hrvatima izvan Hrvatske. Pri tom susretu poseban naboj za izazivanje sukoba nose dvije pojave. S jedne strane tzv. „mesijansko hrvatstvo“ jednoga dijela Hrvata izvan Hrvatske, koje se temelji na predodžbi da su upravo i samo Hrvati izvan Hrvatske sačuvali „pravi“ hrvatski identitet, a onaj identitet koji posjeduju domovinski Hrvati često smatraju manjkavim pa i iskvaženim (Knezović, 2014). Na drugoj strani domovinski Hrvati, izmučeni ratom, tranzicijom, ratnim profiterima, kriminalnom pretvorbom i privatizacijom često doživljavaju iseljene i izvandomovinske Hrvate u prvom redu strancima s iskrivljenim poimanjem hrvatskoga identiteta dok ih hrvatske političke elite često smatraju opasnošću (Knezović, 2014).

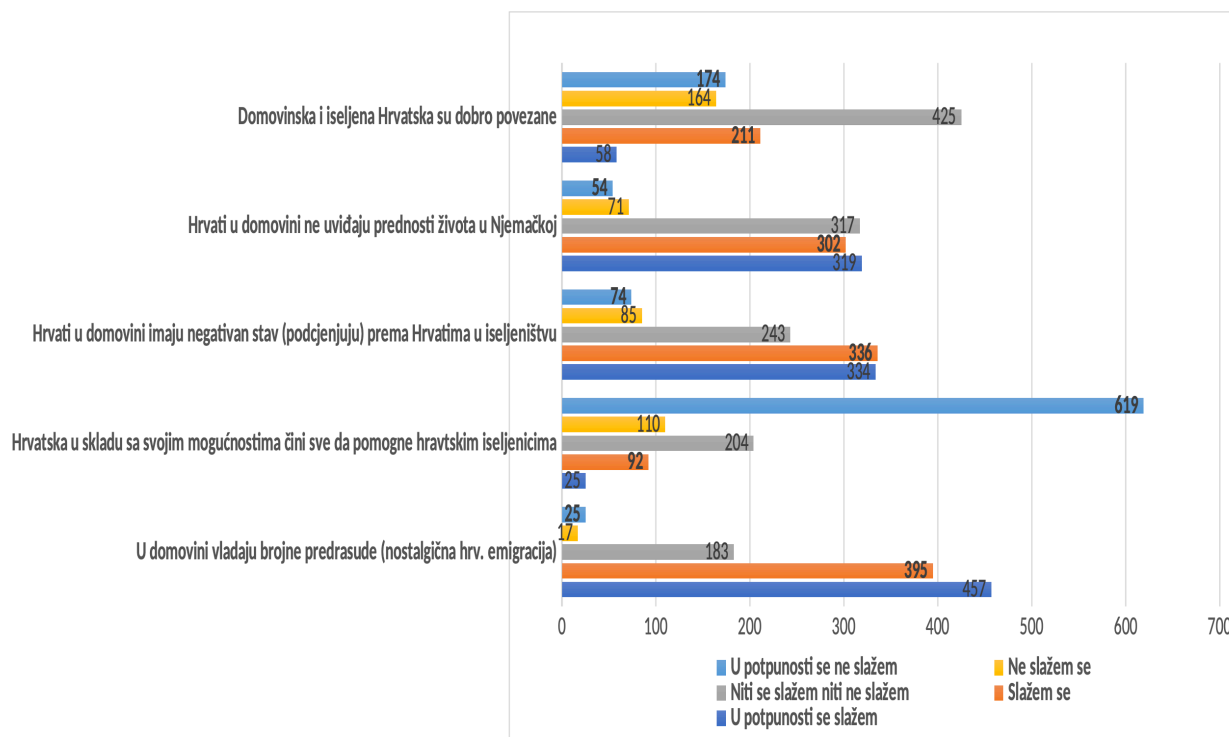
Prema Čizmiću, Sopti i Šakiću (2005: 487), znatno veću korist od odnosa domovine i dijaspore imala je hrvatska država i Hrvati u domovini nego dijaspora. Prema autorima tri se doprinosa iseljenih Hrvata domovini ističu pred ostalima: 1. Prvi doprinos odnosi se na trajnu ekonomsku potporu iseljenih Hrvata domovini tijekom cijele druge polovine 20. stoljeća, a posebice tijekom hrvatskoga obrambenoga rata za neovisnost. Najpoznatiji oblik su doznake iseljenih Hrvata od kojih su živjeli članovi obitelji u Hrvatskoj. 2. Drugi doprinos odnosi se na političku dimenziju odnosa domovinske i iseljene Hrvatske. Potpora iseljenih Hrvata i u ovom kontekstu bila je trajna, a osobito važna nakon Drugoga svjetskoga rata i tijekom procesa osamostaljenja. 3. Treći doprinos odnosi se na diplomatsku i sigurnosnu aktivnost iseljenih Hrvata koja je bila gotovo jedini način da se u inozemstvu suprotstavi snažnoj velikosrpskoj propagandi koja se koristila jugoslavenskim diplomatskim i sigurnosnim institucijama kako bi diskreditirala hrvatsku težnju i borbu za samostalnost (Čizmić et al., 2005: 487).

Kako bi se povezivanje iseljene i domovinske Hrvatske moglo ostvariti, nužno je ukloniti čitav niz sustavnih zapreka.² Prva zapreka odnosi se na nedovoljnu poznatost identiteta i postignuća hrvatskoga iseljeničtva u domovini. Odnos prema iseljenim Hrvatima u domovini više se gradi na temelju stereotipa proizvedenih u Jugoslaviji nego na stvarnim identitetskim obilježjima i postignućima. Druga je zapreka nepriznavanje prinosa iseljenih Hrvata modernomu hrvatskomu nacionalnomu, kulturnomu i socijalnomu identitetu te njihova gospodarska postignuća. Treća je zapreka doživljavanje iseljenih Hrvata u privatnom sektoru nepoželjnim i opasnim konkurentima, koja je ponajprije posljedica hrvatskoga privatizacijskoga modela (Čizmić et al., 2005: 487).

Ozbiljnu zapreku čini i hrvatski izborni sustav koji je u fokusu ovoga rada. Naime, davanje biračkoga prava hrvatskim državljanima bez prebivališta na području Hrvatske nije dovelo do stvarnoga uključivanja izvandomovinskih Hrvata u hrvatske političke procese, već je sve ostalo samo na simboličnoj dimenziji. Odnosno, predstavljanje Hrvata izvan Hrvatske prema Podolnjaku je eklatantni primjer izbornoga inženjeringa. Ono je čak i protuustavno jer Ustav naglašava da svakom građaninu Republike Hrvatske mora biti omogućeno nesmetano glasovanje, što u dijaspori često nije osigurano jer glasači u dijaspori nerijetko moraju prijeći nekoliko stotina pa i tisuća kilometara da bi ostvarili to pravo (vidi iduće poglavlje).

Ozbiljan problem čini i sama negativna percepcija domovinske Hrvatske o iseljenoj Hrvatskoj. Naše istraživanje provedeno u hrvatskoj dijaspori na uzorku od 1200 ispitanika (Jurić, 2017) pokazalo je da iseljenici smatraju kako domovinska i iseljena Hrvatska nisu učinkovito i uspješno povezane; da Hrvati u domovini imaju negativan stav prema hrvatskom iseljeničtvu i njeguju brojne predrasude te da Republika Hrvatska ne čini dovoljno da pomogne hrvatskim iseljenicima i Hrvatima izvan Hrvatske.

2 Posljednjih godina na tome djelomično radi Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, osnovan 2012. te Savjet hrvatske Vlade za Hrvate izvan RH, osnovan sredinom 2013. Nešto malo ranije Hrvatska je donijela Strategiju i Zakon o odnosima s Hrvatima izvan RH.

Slika 1. Percepcija domovinske Hrvatske o iseljenoj Hrvatskoj
 Izvor: Jurić, 2018.

3. Dijaspورا u 21. stoljeću

Brojni autori tvrde da je nacionalna država kao i nacionalni identiteti u krizi, opadanju pa i nestajanju zbog sve složenijih globalizacijskih procesa, ali i uloge međunarodnih migracija (Brubaker, 1992). S druge su pak strane autori koji tvrde da su tekuće međunarodne migracije nacionalne države Zapada prisilile da se „ponovno izmisle“, kao što to tvrdi npr. Roger Brubaker. Tako je, paradoksalno, globalizacija zapravo obnovila potragu za korijenima, osobito etničkim i vjerskim i dovela do retradicionalizacije svijeta, kako taj fenomen naziva Huntington (Huntington, 1998).

Nacija je kod Hrvata shvaćena kao kolektivitet obilježen zajedničkim porijeklom, vjerom, sviješću o zajedničkoj prošlosti, jezikom i kulturom (Letica, 2011). Državljanstvo se kod nacija koje su nastale navedenim konceptom i danas stječe tzv. pravom krvi – što odgovara srednjoeuropskom i istočnoeuropskom modelu nacije. Ovom modelu suprotstavljen je koncept nacije kao „zajednice tla“ (tzv. građanski tip nacije), kako naciju definiraju Francuzi, Amerikanci i drugi narodi koji su prvo imali državu pa zatim tvorili naciju, a ne obrnuto – prvo nacionalnu svijest pa onda državu kako je to slučaj bio kod Hrvata. Tradicionalni koncept državljanstva svodi se dakle ili na „pravo krvi“ ili na „pravo tla“.

U posljednje vrijeme sve su glasnije kritike klasične koncepcije državljanstva (kako etničkoga, tako i građanskoga), a njihov je argument da one više nisu primjerene za razumijevanje dinamike članstva i pripadnosti u suvremenoj Europi (Mesić, 2002: 15). Gabriel Sheffer definira dijasporu kao „socijalno-političku formaciju nastalu dobrovoljnim ili prisilnim iseljavanjem pripadnika jedne etničke odnosno nacionalne zajednice, kao „entitet“ čiji pripadnici održavaju redovite ili povremene veze sa svojom domovinom i sa skupinama istoga etničkog podrijetla u drugim zemljama“ (prema Kasapović, 2010b). Ipak, premda su se za stalno nastanili u drugim zemljama i odlučili ostati u njima, pripadnici dijaspore u pravilu ustrajno nastoje očuvati svoj nacionalni identitet. Danas se pak događaju značajne migracije stanovništva koje prekidaju uređene koncepcije nacionalne

države kao „omeđenog teritorijalnog entiteta s utvrđenom populacijom građana“ (Mesić, 2002). Prema Podolnjaku, prebivalište se više ne preklapa s nečijim državljanstvom – ono je dugo bilo „simbolom ukorijenjenosti, isključivosti i trajnosti“, a sada se otkriva kao „prenosivo, izmjenjivo i sve više višestruko“ (Podolnjak, 2011).

Politička prava predstavljaju najvažniju značajku institucije suvremenoga građanstva, a glasovanje je često jedino značajno pravo koje razlikuje građanina od stranca u suvremenim demokracijama (Barry, 2006 prema Podolnjak, 2011). Građani koji iseljavaju sve češće „nose sa sobom politička prava“, čak i u slučaju kada postaju državljani i drugih država. Primjerice u EU je dopušteno imati dvojno državljanstvo (Središnji državni portal). Dvojno državljanstvo vezano je uz interes osoba da budu građani više država, ali i interes pojedine države da osobe ostanu njeni građani i nakon promjene mjesta življenja te u uvjetima kada dobivaju državljanstvo druge države (Podolnjak, 2011). Naime, u pojedinim ustavima (kao i Ustavu Republike Hrvatske) nalaze se klauzule „o brizi za pripadnike matičnoga naroda“. Iz te stavke proizlazi da je tu brigu najlakše ostvariti na način da se pojedincima vlastitoga naroda, koji žive u drugim državama, osigura dvojno državljanstvo jer im se na taj način mogu osigurati nacionalna prava i zaštita po više osnova (najbolji primjer ovoga su Hrvati u BiH). Stoga prema Podolnjaku (2011) postoji interes i pojedinaca i pojedinih država da se dvojno državljanstvo daje dosta široko.

Brojni političari i znanstvenici ističu pak niz otvorenih normativnih pitanja vezanih uz glasovanje vlastitih građana u drugoj državi (vidi: Kasapović 2010a, b; Podolnjak; Žižić). Je li širenje građanskih prava na građane u inozemstvu znak demokratskoga napretka? Treba li ohrabrivati takvo ponašanje? Treba li kritizirati države koje pravo glasa ne omogućuju svojim državljanima izvan državnih granica ili bi trebalo osuditi one države koje to omogućuju? (Kasapović, 2010a, b). U Hrvatskoj se posebno prijepornim ističe rješenje kojim je omogućeno da Hrvati izvan Hrvatske imaju pravo na određeni broj mjesta u Saboru kako bi na taj način aktivnije sudjelovali u političkom životu zemlje u kojoj ne žive. Stoga se nameće pitanje: „Treba li dijaspora imati pravo glasa?“

4. Treba li dijaspora imati pravo glasa?

Od 115 država koje su omogućile glasovanje svojih građana u inozemstvu 41 je u Europi, 28 u Africi, 20 u Aziji, 16 u Sjevernoj i Južnoj Americi te 16 na Pacifiku. Sve su one omogućile svojim građanima da zadrže državljanstvo i biračko pravo, ali se međusobno jako razlikuju prema motivima svojih odluka, uvjetima dodjele biračkoga prava i oblicima njegova ostvarivanja (Kasapović, 2010a). Kasapović u svojoj studiji iz 2010. pokazuje da je samo 20 država omogućilo sudjelovanje svojim građanima i na parlamentarnim i na predsjedničkim izborima, 7 na parlamentarnim izborima i referendumima, 7 na predsjedničkim izborima i referendumima, a 11 na parlamentarnim i predsjedničkim izborima te na referendumima. Od svih samo je 11 država ili manje od 10 posto uspostavilo posebne oblike političkoga predstavljanja te skupine svojih državljana u nacionalnim parlamentima (isto). U Europi to su formalno učinile četiri: Francuska, Hrvatska, Italija i Portugal.

Tablica 1. Zastupljenost inozemnih državljana u zakonodavnim tijelima

DRŽAVA	Broj mjesta dijaspore u parlamentu	Ukupni broj mjesta u zakonodavnom tijelu	% mjesta dijaspore	Napomena
FRANCUSKA	11+12	576 + 331	1,9 u Nac. Skupštini; 3,6 u Senatu	Neposredan izbor 11 zastupnika dijaspore u Nacionalnu skupštinu na prvim sljedećim parlamentarnim izborima i indirektan izbor 12 senatora predstavnika dijaspore od ranije
ITALIJA	12 + 6	630 + 315	1-9	Izbor 12 zastupnika u 4 izborna okruga u Zastupnički dom i 6 zastupnika Senata
PORTUGAL	4	230	1,7	Dvije izborne jedinice (jedna za Europu, druga za ostatak svijeta) u kojima se biraju 2 zastupnika ako broj glasača premašuje 55 000, a inače samo 1
HRVATSKA	3	151	2,0	Tri zastupnika biraju se u jednoj izbornoj jedinici razmjernim sustavom putem D'Hondtove metode

Izvor: Fierro i sur., prema M. Kasapović, 2010b, editirao autor

U hrvatskom slučaju problem nastaje u činjenici da hrvatsko zakonodavstvo nije ozakonilo biračko pravo klasične dijaspore, nego je pravo glasa dalo državljanima koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj. Prema Kasapović (2010b), hrvatskom je zakonodavcu bilo ponajprije stalo do toga da pravo glasa dobiju hrvatski državljani u BiH, a ne zapravo klasično hrvatsko iseljništvo. U Hrvatskoj je paralelno s tom odredbom prevladalo shvaćanje dijaspore kao „imaginarnе zajednice“ (Anderson, 1992) svih Hrvata i njihovih potomaka na svijetu, neovisno o odnosu prema izvornom nacionalnom identitetu, vezanosti za domovinu, povezanosti s drugim skupinama istoga etničkoga podrijetla i sudjelovanju u migrantskim mrežama pa je, prema Kasapović, iz te perspektive i moguće govoriti o četiri ili više milijuna pripadnika hrvatske dijaspore u svijetu. Iz takve su perspektive, a na osnovi hrvatskoga podrijetla ili obiteljskih predaja o njemu, svi koji su htjeli automatski stekli pravo da zatraže i, po pravilu, dobiju hrvatsko državljanstvo te, posljedično, i biračko pravo (Kasapović, 2010a). Prema Kasapović, nema nijedne zemlje koja je tako velikodušno podijelila biračko pravo svima na svijetu koji su ga htjeli kao Hrvatska (isto). Mnoge države traže da građani koji borave u inozemstvu imaju stalno boravište u zemlji, da mogu zadržati biračko pravo samo propisani broj godina te da se kane vratiti u zemlju. Temeljni prigovor koji se ističe protiv glasovanja državljana koji žive trajno u inozemstvu sadržan je u tome da ti građani više nisu podložni zakonima i obvezama kao njihovi sunarodnjaci koji žive u zemlji pa stoga ne bi trebali imati pravo odlučivati o tome tko će upravljati onima koji u zemlji žive. Na drugoj strani, Podolnjak (2011) iznosi argumente da je glasovanje ustavno pravo svih državljana, da ti inozemni državljani u značajnoj mjeri gospodarski doprinose matičnoj domovini (doznake zaposlenih, investicije u zemlji itd.), da postoje vrlo izražene domoljubne sveze, da su inozemni građani spremni izvršavati obveze koje proizlaze iz statusa građanstva (primjerice, služenje u vojsci u domovini, plaćanje određenih poreza) u zamjenu za dodjelu političkih prava.

Rainer Baubock nalazi najmanje tri razloga zašto vlade žele ostati politički povezane sa svojom dijasporom: 1. očekujući korist od njihovih vještina i kapitala u slučaju njihova povratka u domovinu; 2. koristi od novčanih doznaka koje se šalju članovima obitelji u zemlji koje predstavljaju dodatan dohodak i 3. uspostava unutarnje političke interesne grupe unutar zemlje domaćina radi promoviranja državnih interesa domovine (prema Podolnjak, 2011). Mirjana Kasapović navodi sljedeće argumente: 1. biračko je pravo izraz zahvalnosti domovinske Hrvatske za goleme doprinose dijaspore nacionalnoj ekonomiji. Dok Hrvatska nije bila samostalna država, iseljenici su slali novac svojim obiteljima u zemlji, ulagali u državotvorni projekt i u hrvatsku ekonomiju. 2. Diaspora je zaslužila biračko pravo svojim dragovoljnim su djelovanjem u Domovinskom ratu. Ona se, uz to, izravno angažirala i u ilegalnoj nabavi oružja nakon što je UN stavio embargo na uvoz oružja u zemlje bivše Jugoslavije. No, prema Kasapović, niti ratne zasluge mogu biti izvorište biračkoga prava niti biračko pravo može biti nagrada za političke, ekonomske ili ratne zasluge. Ono, prema Kasapović (2010a), mora proizlaziti iz podložnosti pojedinaca zakonima države u kojoj žive, a temeljne su zakonske obveze državljana plaćanje poreza i služenje u vojsci. Iseljenici pak ne mogu biti ni oporezovani ni unovačeni u vojsku. Protivnici takva stava pak odgovaraju da ni svi državljani Hrvatske (učenici, studenti, nezaposleni) ne plaćaju porez i ne služe vojsku (žene).

Nadalje, kako je hrvatska dijaspora uvelike nastala kao rezultat političkih progona Hrvata iz vremena Austro-Ugarske, Kraljevine Jugoslavije i naročito SFRJ, pravo na državljanstvo i biračko pravo jest način reintegriranja domovinske i iseljene Hrvatske te politička naknada emigrantima za zla što su im nanosena zbog zauzimanja za „hrvatsku stvar“. Protivnici takve argumentacije opet tvrde da biračko pravo ne smije biti oblik kompenzacije žrtvama političkoga nasilja u prošlim režimima jer nisu svi emigranti napustili zemlju zbog političkoga progona. Praktično je nemoguće razdvojiti prave žrtve političkoga progona od ostalih emigranata i parcijalno ih nagraditi biračkim pravom. Ako pak biračko pravo dobiju žrtve i ne-žrtve, a možda čak i počinitelji nasilja, argument prema Kasapović (2010a) „pada u vodu“.

Dieter Nohlen i Florian Grotz (2000: 1144) navode sljedeće argumente koji se javljaju kod pitanja za ili protiv inozemnoga glasovanja:

Tablica 2. Pregled argumenata „za“ i „protiv“ uvođenja glasovanja inozemnih državljana

	ZA	PROTIV
TEORIJSKI ARGUMENTI	<ul style="list-style-type: none"> - Povećanje političke participacije - Potpuna provedba univerzalnoga prava glasa kao dijela ljudskoga prava 	<ul style="list-style-type: none"> - Prebivalište kao glavni kriterij za pravo glasa i političke zastupljenosti - Problematična transparentnost samoga procesa inozemnih izbora te rješavanje inozemnih izbornih sporova
POVIJESNE I EMPIRIJSKE ČINJENICE	<ul style="list-style-type: none"> - Mali broj trajnih inozemnih glasača u odnosu na domaće - Jednaka distribucija političkih preferencija inozemnih glasača 	<ul style="list-style-type: none"> - Velik broj trajnih inozemnih glasača u odnosu na domaće - Jednoobrazna ideološka orijentacija inozemnih glasača - Nove demokracije s problemima provedbe izbora i slučajevima izbornih prevara

Izvor: Nohlen i Grotz, 2000: 1144, editirao autor

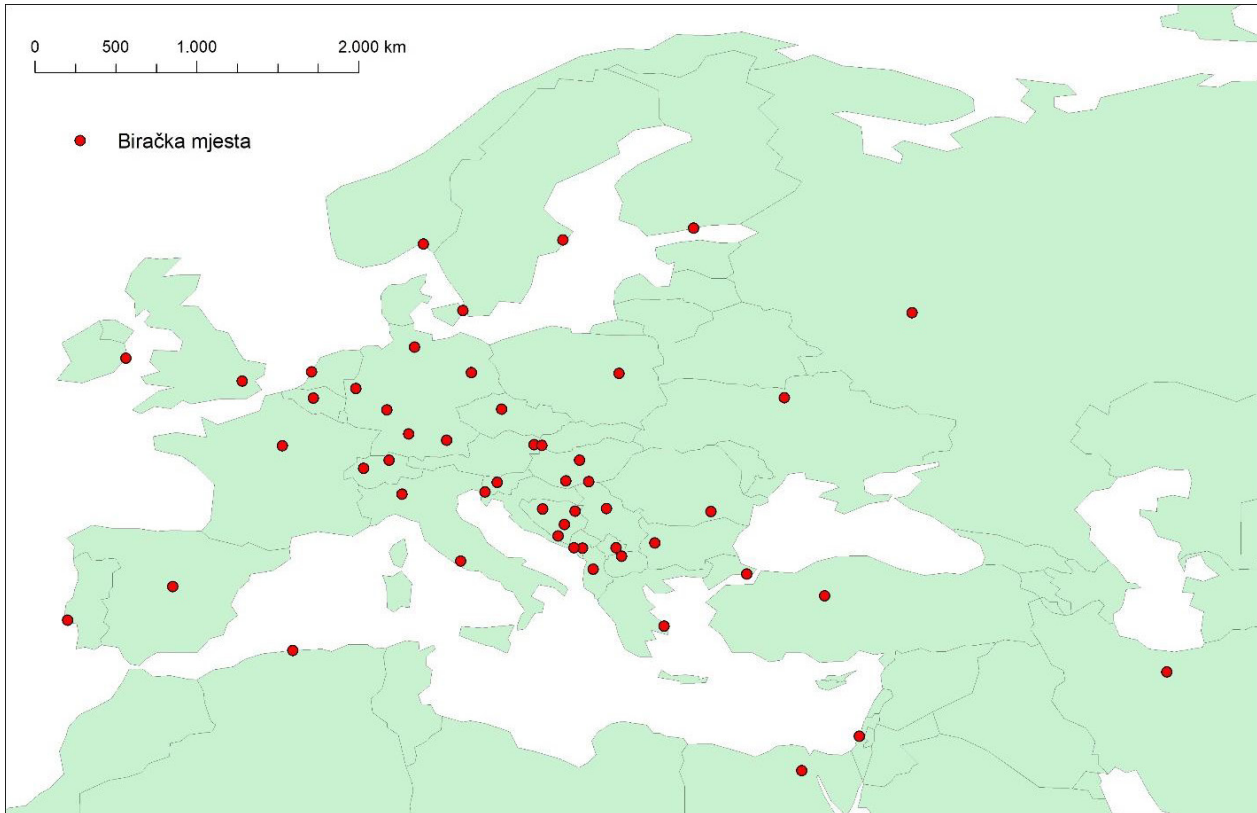
Mirjana Kasapović u svojim studijama nedvosmisleno pokazuje kako je dijaspora diskriminirana: „ako je ozakonjenje prava glasanja Hrvata izvan Hrvatske izvorno i bilo motivirano zamisli o reintegraciji dijaspore u hrvatski politički život, ono danas opstoji gotovo isključivo zbog Hrvata u BiH. Jer Hrvati u BiH čine više od 80 posto državljana Hrvatske koji žive u inozemstvu, više od 70 posto registriranih birača u izornoj jedinici za „diasporu“ i više od 90 posto glasača u njoj“ (2010b). Stoga da nema Hrvata iz BiH, klasična dijaspora uopće ne bi imala svoje predstavnike u

Saboru prema nefiksnoj kvoti. Prava hrvatska dijaspora u svijetu samo simbolično sudjeluje u izborima pa su moguća samo dva zaključka: ili se izvorna intencija hrvatske vlasti posve izjalovila ili je pak namjera i bila da se onemogućí glasovanje dijaspore jer biračko pravo u XI. izbornoj jedinici za iseljništvo konzumiraju samo oni koji nisu hrvatska dijaspora – Hrvati iz BiH (isto).

Na taj način problemi dijaspore nisu nikada dobili priliku artikuliranja dok su prezastupljeni Hrvati iz BiH uvijek imali zastupnike koji su bili pod patronatom onih kojih su ih u Sabor postavili (Pavković, 2019). Tako često ili gotovo nikada nisu mogli nametnuti ključna vitalna pitanja kao primjerice „gdje su nestali i kakva je sudbina Hrvata Bosanske Posavine“ ili pak upozoriti na iseljavanje mladih Hrvata iz BiH. Istovremeno klasična dijaspora nije uspjela otvoriti specifične probleme koji njih tište. Tako, primjerice, u Hrvatskom Saboru nije raspravljena potreba jačanja sustava Hrvatske nastave u inozemstvu koji je zbog priljeva 370 000 novih iseljenika od ulaska Hrvatske u EU suočen s brojnim novim izazovima i potrebom za izmjenom postojećega kurikuluma. Daljnja nepravda u očima dijaspore je što Hrvate izvan Republike Hrvatske u pravilu predstavljaju tri zastupnika koji stalno žive u Hrvatskoj i koji nemaju iskustvo stvarnih problema dijaspore. Idući bitan neartikuliran problem je što mladi u dijaspori sve manje govore hrvatski, sve manje posjećuju hrvatsku nastavu i sve manje pripadaju i žele pripadati starim hrvatskim zajednicama. Potaknuti konzumerističkim trendovima i gubitkom vrijednosti u globaliziranom društvu, oni danas mnogo lakše kidaju poveznice s prošlošću svojih roditelja i asimiliraju se u novim društvima. Suvremeni hrvatski iseljenici pokazuju posebne kulturne potrebe s bitno različitom ideološkom podlogom od one starijega iseljništva. Ovo hrvatsko iseljništvo iz objektivnih razloga donijelo je pak sa sobom prilično frustracija iz domovine i teško da će biti i želi biti promotor Hrvatske u inozemstvu. Istraživanje pokazuje da čak polovica ima negativno mišljenje o Hrvatskoj (Jurić, 2018). Toj se skupini nitko još nije sustavno posvetio.

5. Odražava li se iseljavanje na rezultate izbora u Republici Hrvatskoj?

U ovom poglavlju raspravit ćemo uvriježenu pretpostavku u velikom dijelu hrvatske javnosti prema kojoj dijaspora ali i Hrvati iz BiH izabiru državnu vlast građanima u Hrvatskoj (Pavić, 2010) te ćemo pokazati zašto je takva percepcija netočna. Kao prvo, utjecaj dijaspore naprosto nije dovoljan za takav pothvat. Brojevi birača iz dijaspore koji izlaze na izbore (vidi tablicu u nastavku), pokazuju da hrvatsku dijasporu izbore u Hrvatskoj ili uopće ne zanimaju ili pak da im je onemogućeno glasovanje. Naime, mnogi moraju prijeći i po nekoliko stotina pa čak i tisuća kilometara do konzularnih predstavništava kako bi iskoristili to biračko pravo.

Slika 2. Biračka mjesta za hrvatsku dijasporu na području Europe na parlamentarnim izborima 2016. godine
Izvor: Ostović, 2019, editirao autor

Na apstinenciju birača u dijaspori svakako utječe i odredba prema kojoj čak i u slučaju da se omogući elektronsko i dopisno glasovanje dijaspora neće moći birati više od tri zastupnika, bez obzira na to koliko ih je izašlo na izbore. Naime, izašlo 700 birača, 7000 ili 70 000 birača zastupljenost predstavnika dijaspore u Saboru je uvijek ista (Žižić, 2013 i 2015). Poseban uočen paradoks je da hrvatska dijaspora zbog recentnoga iseljavanja zapravo svake godine sve više raste (Jurić, 2017 i 2018) dok interes za izbore u Hrvatskoj opada. Najbolje to pokazuje primjer Irske u kojoj je od 2013. do 1. travnja 2018. identifikacijski broj – tzv. PPS (administrativna prijava bez kojega je nemoguće zapošljavanje itd.) zatražilo 22 400 hrvatskih državljana, dok je za izbore 2018. godine automatski registrirano njih samo 279. To u prijevodu zapravo znači da samo 279 iseljenih građana u Irskoj ima prijavljeno novo prebivalište na važećoj hrvatskoj osobnoj iskaznici. Poseban kuriozitet je da je na predsjedničkim izborima 2015. u cijeloj Irskoj izišao samo jedan glasač (Al Jazeera, Šerić, 2018). Po svim uočenim karakteristikama useljenici očito imaju više poticaja registrirati se u državi u koju se useljavaju jer tamo očekuju zaposlenje, plaćaju poreze i ostvaruju socijalna prava. Ovaj će problem neupitno postojati i dalje, sve dok se ne promijene načini registracije prebivališta kako na razini Hrvatske tako i na razini Europske unije (Pavić, Ivanović, 2019: 27) i dok Hrvatska ne uvede Registar stanovništva (Jurić, 2021).

Ključan administrativni problem čini zakonska stavka prema kojoj iseljenici ne mogu glasovati u XI. izbornoj jedinici za dijasporu dok se potpuno ne odjave iz Hrvatske. Budući pak da većina iseljenika još uvijek ima prebivalište u Hrvatskoj, njihov glas odlazi u izborne jedinice u domovini prema mjestu prebivališta. Zakon o prebivalištu (NN 144/12, 158/13) propisuje obvezu prijave privremenoga odlaska izvan Republike Hrvatske koji će trajati duže od godinu dana. Privremeni odlazak može se prijaviti na razdoblje najduže od 5 godina, s tim da ako postoje valjani razlozi (studiranje i sl.) privremeni se odlazak može i dalje produljivati. Svim ovim građanima neće se

po službenoj dužnosti odjaviti prebivalište u Republici Hrvatskoj jer se prema važećem Zakonu njihov odlazak iz zemlje ne tretira kao namjera trajnoga iseljenja iz Republike Hrvatske (MUP, 2021) dok naše prethodne studije jasno ukazuju da je riječ o trajnoj namjeri iseljavanja (Jurić, 2017 i 2018). Zbog ove mogućnosti, ali i straha od gubitka određenih beneficija u zemlji, velika većina hrvatskih iseljenika odjavljuje se na jednu ili pet godina, unatoč činjenici da su iselili s namjerom trajnoga iseljenja. Time, prema Zakonu o registru birača³, i dalje ostaju u biračkom popisu Republike Hrvatske. Tehnički, oni se zapravo ne vode kao dijaspora. Dakle, 370 000 novih iseljenika (Jurić, 2021) i dalje se pretežito vodi u izbornim jedinicama u Hrvatskoj.

Da je došlo do ozbiljnoga disbalansa svjedoči i činjenica da je na parlamentarne izbore 2020. godine izašlo samo 46 % birača, što je ponovno indicija da je veliki broj birača iselio. Naime, zbog potisnih motiva iseljavanja novi iseljenici u pravilu nemaju povjerenje u državne institucije te su izgubili svaku nadu da vladajuće političke elite i oporba mogu izvesti zemlju na put oporavka (Jurić, 2018), a što se odražava na apstinenciju od glasovanja. Mlade iseljenike politička elita u Hrvatskoj pak ignorira jer je njihova izlaznost na izbore svega 18 %, što je daleko ispod prosjeka EU-a gdje iznosi 42 %. U klasičnoj dijaspori (bez BiH) izlaznost mladih je ispod 1 % dok prosječni glasač dviju najvećih stranka u Hrvatskoj ima 55 godina (Jurić, 2020). Posebno zabrinjavajućim pokazuju se rezultati izlaznosti u dijaspori u Njemačkoj, kada je na hrvatskim parlamentarnim izborima 2020. glasalo svega 2103 glasača, što na više od 300 000 osoba s pravom glasa predstavlja izlaznost od 0,7 % (Izbori.hr).

EUROSTAT i njemački službeni podatci (BAMF 2015., 2016., 2017., 2018., 2019.) pokazuju da hrvatski Zakon o prebivalištu ne poštuje više od 60 % hrvatskih iseljenika jer se pri iseljavanju ne odjavljuju iz Hrvatske. Udjeli hrvatskih građana koji se iseljavaju iz Hrvatske prema podacima DZS-a u broju hrvatskih državljana i onih kojima je Hrvatska zemlja porijekla, prema podacima šest europskih država, variraju u velikom rasponu, od 6 do čak 81 % (Pavić, Ivanović, 2019). Po pitanju statistika vanjske migracije, njemački i hrvatski službeni podatci daju potpuno oprečne rezultate koji variraju od godine do godine od 40 % do čak 80 % (isto). Fokus na Njemačku ovdje nam je važan zbog činjenice da je 85 % svih iseljenih od 2013. odselio u Njemačku (Jurić, 2017). Otkako je 2013. postala članicom EU-a, Hrvatsku godišnje napušta u prosjeku 50 tisuća ljudi (podatci od 2015. do 2019., BAMF 2019.) – uglavnom mladih između 20 i 39 godina. Od 2013. dolazi do pojačanoga iseljavanja Hrvata u Njemačku, koje se još više intenziviralo od 2015. godine, tako da je 2018. u Njemačkoj živjelo 405 000 hrvatskih građana (Jurić, 2018). U isto vrijeme bilo je pak samo 86 984 hrvatskih birača (Ministarstvo uprave, 2018.) dok je brojka registriranih aktivnih birača bila svega 29 000. Ovi podatci bili su mjerodavni kako za predsjedničke izbore 2019. tako i za parlamentarne izbore 2020. godine. Ta činjenica zapravo govori da se više od trećine iseljenih građana nije uopće odjavilo iz Hrvatske ili pak da su uzeli odjavu na godinu ili pet godina.

Velike razlike u brojkama između registra i popisa birača iz godine u godinu su i posljedica izmjene Zakona o registru birača prema kojem se sada automatski svi birači u dijaspori koji imaju važeću osobnu iskaznicu, a nemaju prebivalište u Hrvatskoj, stavljaju na popis. Hrvatski državljani bez prebivališta u Republici Hrvatskoj – kojima je u osobnim iskaznicama navedeno prebivalište izvan zemlje više se ne moraju aktivno registrirati za izbore (MPU).

3 Registar birača je zbirka osobnih podataka o svim biračima hrvatskim državljanima s prebivalištem u Republici Hrvatskoj, hrvatskim državljanima koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj te državljanima drugih država članica Europske unije koji ostvaruju biračko pravo u Republici Hrvatskoj. U evidenciju birača hrvatskih državljana koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj birači se u pravilu upisuju po državama i adresnom podatku koji se za njih vodi u službenim evidencijama u Republici Hrvatskoj. Upisivanje u registar birača obavlja se na temelju podataka iz evidencije o državljanstvu, zbirke podataka o prebivalištu i boravištu i evidencije putnih isprava. Popis birača je dio registra birača koji se sastavlja nakon zatvaranja registra. Ovisno o vrsti izbora koji se održavaju, popis birača sadrži podatke o biračima koji imaju prebivalište u Republici Hrvatskoj i važeće osobne iskaznice.

Andelko Akrap kao neke od nelogičnosti koje proizlaze iz podataka prikupljenih ovakvom popisnom metodologijom u RH navodi da je Hrvatska krajem ožujka 2019. imala 3,73 milijuna birača dok je ukupan broj stanovnika Hrvatske bio oko 4 milijuna (MPU). Imajući na umu da je udio maloljetnika u hrvatskoj populaciji oko 20 %, broj birača bi trebao zapravo biti za pola milijuna manji (Jurasić, 2019).

Poseban problem u razumijevanju izbornoga prava i praksi glasovanja u Hrvatskoj stvara metodološka neujednačenost podataka popisa stanovništva na osnovi kojih se kreira Popis birača, i to kako s prethodnim popisima stanovništva tako i s vanjskim izvorima podataka kao što su EURO-STAT, DESTATIS i drugi. Pri popisu stanovništva popisivači nemaju bazu podataka na osnovi koje bi mogli kontrolirati točnost navoda. Primjerice, navodi jednoga člana kućanstva o ostalim članovima obitelji koji su živjeli u Hrvatskoj do referentne točke popisa uzimaju se kao neupitna činjenica. Time oni bivaju ubrojani u stanovnike Hrvatske iako su se možda odselili, a nisu se odjavili (Jurasić, 2021). Nadalje, dovoljno je da pojedinac navede da namjerava živjeti u Hrvatskoj godinu dana, čime automatski ulazi u evidenciju kao stalni stanovnik (vidi: Popis 2021.hr). Takav način popisivanja može utjecati naročito na popisno stanje u pograničnim područjima. Mogućnost zlorabe popisne metodologije ostaje i u prostoru samopopisivanja, odnosno popisivanja online u sustavu *e-gradani* (Popis.hr) koje je predviđeno za Popis stanovništva 2021. (Jurić, 2021). Ne samo da jedna osoba iz kućanstva može popisati ostale članove kućanstva online, bez ikakve provjere vjerodostojnosti takvih navoda, nego ne postoje ni mogućnost provjere je li samopopisivanje uopće izvršeno u Hrvatskoj, ili primjerice iz Njemačke, gdje je iselio najveći broj hrvatskih građana koji se nisu odjavili iz Hrvatske (Jurić, 2017). Time i nadalje ostaje mogućnost da iseljeni građani ne prijave činjenicu iseljenja iz zemlje. Međutim, sve to nije samo administrativno pitanje jer netočne statistike o iseljavanju imaju stvarne posljedice. Ujednačavanjem statistika omogućili bi se jasniji znanstveni uvidi u razloge iseljavanja te mogle jasnije i preciznije planirati mjere koje bi ublažile negativne aspekte iseljavanja. Također, ujednačenjem podataka o osobama koje se iseljavaju izbjegle bi se razne zlorabe socijalnih i inih sustava u Republici Hrvatskoj (Jurić, 2021).

Ovakva zakonska odredba neupitno je još jedan primjer izbornoga inženjeringa kojih je u suvremenoj povijesti Republike Hrvatske bio čitav niz. Prvi takav izborni inženjering na štetu dijaspore je u pregovorima s Vladom Jadranke Kosor uobličio SDP 2010. godine. Hrvatska je pred ulazak u Europsku uniju morala mijenjati neke ustavne odredbe, pri čemu je tada vladajući SDP s HDZ-om dogovorio da se broj zastupnika dijaspore ograniči na samo tri, a koji je prije toga bio dvostruko veći (Šare, 2018).

Tablica 3. Sudjelovanje hrvatske „dijaspore“ na parlamentarnim i predsjedničkim izborima 1995. – 2020.

Godina	Vrsta izbora	Ukupan broj upisanih birača u XI. jedinici	Glasovalo	
			Ukupan broj	Postotak
1995	Parlamentarni	398 839	109 389	27,4
1997	Predsjednički	377 705	89 726	23,8
2000.	Parlamentarni	360 110	127 046	35,3
2000.	Predsjednički	336 325	75 161	19,0
		394 028 (II. krug)	70 110	17,8
2003.	Parlamentarni	336 617	70 527	17,8
2005.	Predsjednički	400 030	77 578	13,4
		337 258 (II. krug)	101 425	25,5
2007.	Parlamentarni	404 350	90 482	22,3
2009-2010.	Predsjednički	406 208	66 164	16,3
2011	Parlamentarni	411 758	21 098	
2015	Predsjednički	-	37 028	-
2020	Predsjednički	registrirano 178 920	37 272	

Izvor: autor

Podatci djelomično preuzeti iz: Kasapović, 2010a i Državno izborno povjerenstvo, www.izbori.hr

Pokazatelj sve veće nelegitimnosti i nereprezentativnosti postojećega modela posebnoga političkoga predstavljanja je i smanjenje odaziva na izbore Hrvata u Bosni i Hercegovini, čija je izborna participacija u zadnja dva ciklusa izbora za Hrvatski sabor pala za gotovo 80 %.⁴

Jurica Šare u svojim analizama iz 2018. pokazuje da Hrvati iz BiH cijelo proteklo desetljeće nisu imali gotovo pa nikakav utjecaj kako na izborima za predsjednika Republike Hrvatske tako i na parlamentarnim izborima. Prema Podolnjaku (2013) izborni sustavi zapravo su najmanipulativniji instrument politike, a ne pravo glasa dijaspore. Koliko su oni obilato korišteni u kreiranju izbornoga sustava u Hrvatskoj pokazat ćemo u sljedećem odjeljku.

6. Izborni inženjering

Izborni inženjering je „sredstvo da se pogoduje određenom subjektu ili određenim subjektima koji sudjeluju u izborima, kako bi se njegova ili njihova izborna pobjeda učinila što izglednijom, a prisutan je u nekim suvremenim demokratskim državama kao legalno (iako ne i legitimno) sredstvo kojim se želi u granicama pravno dopustivog utjecati na rezultat izborne utakmice“ (Podolnjak, 2013: 157).

Prema Podolnjaku najistaknutiji oblici izbornoga inženjeringa su 1. dizajn izbornoga sustava odnosno pretvaranje glasova u mandate, 2. mijenjanje broja zastupnika koji se biraju u izbornom okrugu (veličina izborne jedinice) te 3. krojenje izbornih okruga (izborna geometrija). Naročito je važan dizajn izbornoga sustava (i njegovo mijenjanje) jer izborni sustavi uvelike utječu na političko ponašanje (Podolnjak 2013) – njihov učinak odražava se na broj političkih stranaka i vrstu političkoga natjecanja, stabilnost vlade, političku stabilnost itd. (Grofman, Fraenkel, 2008). Kako to sve izgleda u praksi najbolje se vidi u Bosni i Hercegovini, gdje izborni inženjering provodi već godinama međunarodna zajednica (Manning, Antić, 2003).

4 Predsjednički kandidat Milan Bandić je 2010. u drugom krugu dobio više od 113 183, a 2019. je u prvom krugu u dijaspori izašlo sveukupno 40 782 glasača, od čega u BiH 24 646 (Žižić, 2015).

Kada je riječ o Hrvatskoj, izborni inženjering osobito se manifestira u stalnim promjenama izbornoga sustava, uvođenjem posebne izborne jedinice za dijasporu 1995. godine koja je nekoliko puta podvrgnuta izmjenama te krojenjem izbornih jedinica za izbor zastupnika prema novom razmjernom sustavu iz 1999. godine (Podolnjak, 2013). U početku je Hrvatska vrlo često i radikalno mijenjala izborni sustav za parlamentarne izbore. Nijedna druga država nije tijekom jednoga desetljeća (1990. – 2000.) koristila sustav apsolutne većine, sustav relativne većine i razmjerni izborni sustav za izbor zastupnika (Kasapović, 2000). Pritom su prema Podolnjaku (2013: 37) promjene izbornoga sustava prije svakih parlamentarnih izbora osmišljene kako bi pogodovale vladajućoj stranci.

Hrvatska se u komparativnoj literaturi često navodi kao primjer države koja je u značajnoj mjeri eksperimentirala s različitim rješenjima, ali i kao zemlja koja je bila suočena sa značajnim političkim prijedorima u samoj državi vezano uz ta rješenja (isto, 38). Za gotovo sve promatrače najveće kontroverze izaziva određivanje Hrvata iz Bosne i Hercegovine kao dijela hrvatske dijaspore kao i veličina toga biračkoga tijela. Naime, hrvatska dijaspora nalazi se u 43 različite države, a više od 70 % glasača je na teritoriju Bosne i Hercegovine, s tim da Hrvati u toj državi nisu klasična dijaspora ili nacionalna manjina, već jedan od tri konstitutivna naroda te države.

Uzrok tomu je, prema Kasapović: 1. arhaično shvaćanje dijaspore, 2. silno preuveličavanje njezine veličine te 3. netransparentan postupak registracije hrvatskih državljana i birača u inozemstvu. Naime, cijeli projekt državnoga osamostaljenja pratio je mit o golemoj hrvatskoj dijaspori pa se tvrdilo da u svijetu živi više Hrvata nego u zemlji, dakle najmanje pet milijuna ljudi, dok je prema dostupnim podacima 1995. bilo evidentirano 364 933 državljanina Republike Hrvatske bez prebivališta u zemlji. Hrvatske su vlasti zaključile da to čini oko 10 % biračkoga tijela u zemlji te da mu, sukladno tome, pripada 10 % mjesta u Zastupničkom domu Sabora. Kako je taj dom 1995. imao 120 članova, državljanima u inozemstvu dobili su pravo da biraju 12 zastupnika (Kasapović, 2010b). Izborni sustav se za državljanima u inozemstvu se od tada mijenjao čak pet puta.

Tablica 4. *Političko predstavljanje „dijaspora“ u Saboru*

Godina	Broj mjesta u Zastupničkom domu ¹	Broj mjesta za državljane bez prebivališta	Postotni udio	Napomena
1995.	128 (108+12+8)	12	9,4	Fiksnih 10% zastupnika birano je u jednome izbornom okrugu koji je obuhvaćao cijeli svijet.
2000.	151 (140+6+5)	6	4,0	Nefiksna kvota. Broj zastupnika utvrđivao se tako da se ukupan broj glasova u XI. jedinici podijelio s prosječnim brojem glasova koji je bio potreban za osvajanje jednog mandata u zemlji.
2003.	152 (140+4+8)	4	2,6	Nefiksna kvota.
2007.	153 (140+5+8)	5	3,3	Nefiksna kvota.
2011.	151 (140+3+8)	3	2,0	Fiksna kvota od 3 zastupnika koji se biraju u jednom okrugu koji obuhvaća cijeli svijet.

Izvor: Kasapović, 2010b

Iako je političkim kompromisom iz 1999. praktički ograničen broj zastupnika iz dijaspore na četiri do šest, pitanje toga posebnoga predstavništva ostalo je i dalje politizirano, a najviše zbog glasovanja Hrvata u Bosni i Hercegovini (Podolnjak, 2011). Glasovanje dijaspore na predsjedničkim izborima 2009. – 2010. posebno je potencirao postojeći raskol dviju najvećih stranaka po tom pitanju, a činjenica da je na predsjedničkim izborima 2015. kandidat SDP-a dobio svega oko 8 % glasova birača u dijaspori dodatno je, prema Podolnjaku, utjecao na stav SDP-a da se što više smanji broj glasača u dijaspori i njihov utjecaj na rezultat budućih parlamentarnih izbora. Pozivajući se na nedovoljnu transparentnost glasovanja u Bosni i Hercegovini, oporbene stranke inzistirale su u ustavnim raspravama na ograničenju glasovanja „dijaspore“ isključivo u konzularnim predstavništvima Republike Hrvatske, što je istovremeno značilo da će izlaznost dijaspore biti bitno ograničena u odnosu na dotadašnje rješenje (isto).

Ovo pak ustavno rješenje čini upitnim jednako biračko pravo svih hrvatskih državljana jer dijaspora, bez obzira na to što čini oko 10 % ukupnoga biračkoga tijela, može birati tek 2 % zastupnika. Pored toga, s obzirom na to da više od 2/3 birača bez prebivališta u državi živi u Bosni i Hercegovini, to bi čak i jedna izborna jedinica samo za te birače po broju birača bila veća nego jedinica za klasičnu dijasporu. Ovakav izborni sustav čak ni ne teži stvarnoj zastupljenosti hrvatske dijaspore u svijetu, već se želi zadržati u biti isključivo pseudo-zastupljenost Hrvata u BiH u Hrvatskom saboru. I prema Kasapović i prema Podolnjaku pokazuje se da hrvatski izborni sustav nije osmišljen radi predstavljanja istinske hrvatske dijaspore, već isključivo radi njenoga najspornijega dijela – Hrvata u BiH koji zapravo nisu dijaspora u pravom smislu riječi i trebali bi stoga biti zastupljeni odvojeno od iseljništva. U tom je smislu, prema Podolnjaku (2013) riječ o sofisticiranom izbornom inženjeringu i namjeri da se pojam „dijaspore“ namjerno pogrešno interpretira.

Tablica 5. Glasovanje dijaspore na izborima od 2007. do 2019. u 10 država s najviše registriranih birača s posebnim osvrtom na BiH i Njemačku

Država	Broj biračkih mjesta	Broj upisanih birača	Glasovalo	
			Ukupan broj	Postotak
Argentina	2	2909	187	6,4
Australija	12	5013	715	14,3
Austrija	8	8652	838	37
Bosna i Hercegovina	124	284023 (2007.)	82226 (2007.)	23,0
	4	307 983 (registar 2018.) Aktivnih birača: 84 382 (2015.) 92 663 (2019.)	20 524 (2010.) 16 912 (2011.) 17 229 (2015.) 28 327 (2019.)	
Kanada	3	2753	453	16,5
Njemačka		38 233 (2007.) 29 000 (2019.)	2323 (2007.) 7240 (2019.)	6.1
SAD	6	5376	255	4,7
Slovenija	1	4376	98	22
Srbija	15	23 716	1120	4,7
Švicarska	5	8350	509	6.1

Izvor: autor

Podatci do 2007. preuzeti od Kasapović, 2010b

Uvođenje dodatne mogućnosti elektroničkoga glasovanja putem elektroničke aplikacije (vidi: Oesterreich.gov.at) zasigurno bi riješilo brojne administrativne prepreke koje Hrvatima izvan Hrvatske otežavaju glasovanje (npr. velika geografska udaljenost do glasačkih mjesta te njihov manjak), čime bi se povećala njihova izborna participacija te reprezentativnost i legitimnost izabranih zastupnika kao i pitanje neustavnosti dosadašnjega rješenja. No tu postoji problem i što je hrvatska država broj zastupnika koje biraju Hrvati izvan Hrvatske fiksirala na tri zastupnička mjesta pa je onda praktički svejedno koliki će biti odaziv na izbore (Žižić, 2015). Naime, izašlo njih na izbore malo više od 20 000 kao na posljednjih nekoliko parlamentarnih i predsjedničkih izbora ili pak 300 000, u oba slučaja mogu izabrati samo tri svoja predstavnika.

Ovo poglavlje završavamo setom konkretnih mjera koje smatramo nužnim u popravljajući odnosa izvandomovinske i domovinske Hrvatske.

1. Podjela izbornih jedinica u inozemstvu na a) iseljeničtvo u Europi b) Hrvatima u BiH c) Prekooceanske zemlje
2. Oslobođanje od poreza na dobit na tri godine za iseljenike koji otvore tvrtku u Hrvatskoj uz uvjet zapošljavanja minimalno tri radnika
3. Osnivanje Ministarstva iseljeničtva i demografske obnove RH 4. Osnivanje posebnog ureda za odnose s Hrvatima u BiH
5. Uspostavljanje Investicijskoga fonda hrvatske dijasporne s točno određenom svrhom i ulaganjima u konkretne razvojne projekte. 6. Razvijanje aplikacije koja će točno pratiti svaki utrošeni i investirani iznos.
7. Povratak recentnih iseljenika koji su tijekom pandemije COVID-19 ostali bez posla u Njemačkoj i Irskoj (procjena Svjetske banke je oko 30 000 hrvatskih iseljenika)
8. Sustavna briga za djecu rođenu izvan domovine jačanjem sustava hrvatske nastave u Europi i prekooceanskim zemljama. 9. Osiguranje besplatnoga online tečaja za poučavanje hrvatskoga jezika i kulture za Hrvate izvan Hrvatske. 10. Povećanje mobilnosti u obrazovnom procesu razmjennom učenika i studenata, kao i znanstvenih novaka i istraživača iz dijasporne i Republike Hrvatske. 11. Jačanje edukativnoga i kulturnoga turizma (ljetne škole jezika, kulture i povijesti za hrvatske iseljenike).
12. Organizacijska i financijska pomoć države doseljavanju Hrvata iz Južne Amerike u kojoj je nekoliko tisuća Hrvata pokazalo interes za povratak. 13. Poticanje povratničke migracije umirovljenika i produženoga boravka u domovini.
14. U društvu je stvorena slika da su oni koji su otišli uspješni, a da su oni koji ostaju gubitnici. Preokrenuti ovu paradigmatu ulaganjem u znanstveno istraživanje dijasporne i suvremenoga iseljavanja kao i objektivnim izvještavanjem o ovim procesima.
15. Uvođenje dodatne mogućnosti elektroničkoga glasovanja putem platforme e-gradani ili elektroničke aplikacije (slično kao u Švicarskoj ili Republici Austriji, što će ne samo ukloniti diskriminiranost dijasporne, nego i znatno smanjiti troškove provođenja izbora).

6. Zaključak

Hrvatska je 2020. imala 3 674 695 milijuna birača dok je ukupan broj stanovnika Hrvatske prema DZS-u bio oko 4 milijuna. Imajući na umu da je udio maloljetnika u hrvatskoj populaciji oko 20 %, broj birača trebao bi zapravo biti za pola milijuna manji. S druge strane, bez prebivališta u Hrvatskoj registrirano je svega 184 786 birača, što je zbog eksponencijalnoga iseljavanja od ulaska Hrvatske u EU nemoguće. Naša analiza pokazuje da je broj birača u dijaspori znatno veći nego što se pokazuje u službenim izvješćima Ministarstva uprave.

U Njemačkoj je na hrvatskim parlamentarnim izborima 2020. glasalo svega 2103 glasača, što na više od 300 000 osoba s pravom glasa predstavlja izlaznost od 0,7 %. Ova činjenica pokazuje ozbiljnu krizu hrvatske demokracije. Unatoč činjenici da hrvatska dijaspora zbog recentnoga iseljavanja svake godine sve više raste, broj birača u dijaspori opada, kao i interes za izbore, što je ozbiljna indicija o nepovjerenju iseljenika u hrvatski politički sustav. Tome doprinosi i hrvatski izborni sustav koji je izbornim inženjeringom hrvatsku dijasporu faktički onemogućio u političkoj participaciji u domovini, jer izašlo 7700 ili 70 000 birača u dijaspori, participacija je uvijek ista – tri mjesta u Saboru.

Osnovna metodologija rada zasnivala se na analizi primarnih baza podataka kao što su registar birača i popis birača, službenim demografskim bazama EUROSTAT, DESTATIS, BAMF, DZS te Zakonu o registru birača i izvješćima Ministarstva pravosuđa, kao i dodatnim sekundarnim izvorima.

Sam sustav predstavljanja Hrvata izvan Hrvatske posložen je tako da nijedna hrvatska vlast, ali ni opozicija, nije dosad željela u Saboru doista predstavnikove dijaspore iz Amerike i Europe, nego poglavito Hrvate iz BiH. Na taj način problemi dijaspore, ali i Hrvata iz BiH nisu nikada dobili priliku artikuliranja u Hrvatskom Saboru.

Ključan administrativni problem čini zakonska stavka prema kojoj iseljenici ne mogu glasovati u XI. izornoj jedinici za dijasporu dok se potpuno ne odjave iz Hrvatske. Budući pak da većina novih iseljenika još uvijek ima prebivalište u Hrvatskoj, njihov glas odlazi u izborne jedinice u domovini prema mjestu prebivališta. Međutim, sve to nije samo administrativno pitanje jer netočne statistike o iseljavanju imaju stvarne posljedice. Popravljanjem metodologije i ujednačavanjem statistika omogućili bi se jasniji znanstveni uvidi u razloge migracija iz Hrvatske te mogle jasnije i preciznije planirati mjere koje bi ublažile negativne aspekte iseljavanja. Također, ujednačenjem podataka o osobama koje se iseljavaju izbjegle bi se razne zlouporabe socijalnih i drugih sustava u Republici Hrvatskoj, ali i shvatio razmjer iseljavanja koji je pogodio Hrvatsku od ulaska u EU. Nadalje, dijaspora bi se poboljšanjem ove metodologije mogla pozvati na konkretne pokazatelje čime bi svoju borbu za adekvatnu zastupljenost u Hrvatskom Saboru mogla lakše opravdati.

Konkretne mjere koje bi olakšale ovaj proces su: 1. Uvođenje elektroničkoga glasovanja putem aplikacije e-građani; 2. Podjela XI. izborne jedinice na Iseljeničtvo u Europi, Hrvati u BiH, Preko-oceanske zemlje; 3. Odlazak osobe iz zemlje na dulje od godinu dana zakonski, prema UN-ovoj metodologiji, tretirati kao činjenicu iseljenja te građanina automatski registrirati u registru i popisu birača kao osobu koja glasuje u XI. izornoj jedinici.

Literatura

Anderson, B. (1983.) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso editions: NLB.

App „Digitales Amt“. *Ministarstvo uprave Republike Austrije*. https://www.oesterreich.gv.at/ueber-oesterreichgvat/faq/app_digitales_amt.html

- BAMF, *Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Bürgern nach Deutschland*, 2015., 2016., 2017., 2018., 2019.
- BAMF, *Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Bürgern nach Deutschland*, 2020.
- Baubock, R. (2003). Towards a Political Theory of Migrant Transnationalism. *International Migration Review*, 37(3), 700-723.
- Brubaker, R. (1992.) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge.
- Čizmić, I., Sopta M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Golden marketing-Tehnička knjiga; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Državni zavod za statistiku. Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2015., 2016., 2017., 2018., 2019., 2020. *podaci.dzs.hr*. <https://podaci.dzs.hr/hr/arhiva/stanovnistvo/migracija-stanovnistva-republike-hrvatske/>. Pristupljeno 19. ožujka 2021.
- Državni zavod za statistiku. Popis 2021 – Pitanja i odgovori. *Popis2021.hr*. <https://popis2021.hr/pitanja-i-odgovori.html>. Pristupljeno 19. ožujka 2021.
- Državni zavod za statistiku. Popisni upitnik. *Popis2021.hr*. <https://popis2021.hr/popisni-upitnik.html>. Pristupljeno 19. ožujka 2021.
- Grofman, B. i Fraenkel, J. (2008). Electoral Engineering, Social Cleavages and Democracy. U: Peter f. Nardulli (ur.), *Domestic Perspectives on Contemporary Democracy* (75-98). University of Illinois Press.
- Huntington, S. (1998). *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvori.
- Izbori za zastupnike u Hrvatski sabor. *Izbori.hr*. <https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/479>.
- Jurasić, D. (2019). Popis se ne ukida, a dobit ćemo napokon i registar stanovništva. *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/vijesti/popis-se-ne-ukida-a-dobit-cemo-napokon-i-registar-stanovnistva-1342855>
- Jurasić, D. (14. ožujka 2021). Ovako će izgledati popis stanovništva. *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/vijesti/ovako-ce-izgledati-pitanja-za-popis-stanovnistva-vazan-je-broj-kokosi-u-kucanstvu-ali-ne-i-internet-1476325>
- Jurić, T. (2018). *Iseljavanje Hrvata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku?* Školska knjiga.
- Jurić, T. (14. srpnja 2020). Postoje li u Hrvatskoj stranke kojima odgovara iseljavanje? *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/vijesti/postoje-li-u-hrvatskoj-stranke-kojima-odgovara-iseljavanje-1416895>
- Jurić, T. (2022). Razvoj pomoćne metode procjene broja stanovnika: Potrošnja vode kao indikator depopulacije. *Mostariensia*, 24(3), 100-131. <https://hrcak.srce.hr/clanak/403593>
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33(3), 337-371. <https://hrcak.srce.hr/198700>
- Kasapović, M. (2000). Electoral Politics in Croatia 1990 – 2000. *Politička misao*, 37(5), 3-20. <https://hrcak.srce.hr/26735>
- Kasapović, M. (2010a). Hrvati, hrvatski državljani i dijaspora. *Političke analize*, 1(2), 21-24. <https://hrcak.srce.hr/102512>
- Kasapović, M. (2010b). Tko i kako predstavlja „dijasporu“. *Političke analize*, 1(3), 15-19. <https://hrcak.srce.hr/102673>
- Knezović, M. (2013). Izazovi Savjeta Vlade RH za Hrvate izvan Republike Hrvatske. *Hrvatski iseljenički zbornik 2014* (19-26). Hrvatska matica iseljenika.
- Letica, S. (2011). Tko smo, što smo i kakvi smo zapravo mi Hrvati. *Hrvatski identitet* (25-52). Matica hrvatska.
- Manning, C. i Antić, M. (2003). Lessons from Bosnia and Herzegovina: The Limits of Electoral Engineering. *Journal of Democracy*, 14(3), 45-59.

- Mesić, M. (2002). Globalizacija migracija. *Migracijske i etničke teme*, 18(1), 7-22. <https://hrcak.srce.hr/107346>
- Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. Prijava privremenog odlaska izvan Republike Hrvatske koji će trajati duže od godinu dana. mup.gov.hr. <https://bit.ly/3nBYvJz>
- Ministarstvo unutarnjih poslova. Hrvatsko državljanstvo. E-građani. <https://gov.hr/hr/hrvatsko-drzavljanstvo/296>. Pristupljeno 11. ožujka 2021.
- Ministarstvo uprave. Registar birača. uprava.gov.hr. <https://www.uprava.gov.hr/registar-biraca-14626/14626>. Pristupljeno 11. ožujka 2021.
- Nohlen, D. i Grotz, F. (2000). External Voting: Legal Framework and Overview of Electoral Legislation. *Boletín Mexicano de Derecho Comparado*, XXXIII(99), 1115-1145.
- Nohlen, D. i Grotz, F. (2007). The legal framework and an overview of electoral legislation. *Voting from abroad: The international IDEA Handbook*. IDEA, 65-89.
- Ostović, M. (2019). *Sudjelovanje hrvatske dijaspora u izbornom sustavu Republike Hrvatske* [doktorska disertacija]. Prirodoslovno-matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Pavić, D. i Ivanović, I. (2019). Razlike u prikupljanju migracijskih podataka: usporedba Hrvatske i odabranih europskih zemalja. *Migracijske i etničke teme*, 35(1), 7-32. <https://hrcak.srce.hr/230454>
- Pavić, S. (27. siječanj 2010). Samo u Hrvatskoj dijaspora bitno utječe na ishod izbora. *Jutarnji list*. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/samo-u-hrvatskoj-dijaspora-bitno-utjece-na-ishod-izbora-2218011>
- Pavković, J. (24. prosinca 2019). Dijaspore nikad nije presudila o pobjedniku, a optužuju je da odlučuje. *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/premium/dijaspora-nikad-nije-presudila-o-pobjedniku-a-optuzuju-je-da-odlucuje-1368427>
- Podolnjak, R. (2011). Dijaspore i izbori za Hrvatski sabor – Prijedlog novog modela izbora tri zastupnika hrvatskih građana bez prebivališta u Republici Hrvatskoj. U: J. Barbić (ur.) *Izbori zastupnika u Hrvatski sabor i referendum* (33-52). HAZU.
- Podolnjak, R. (2013). Suvremeni hrvatski izborni inženjering kao sofisticirani oblik izborne manipulacije. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 63(1), 155-187. <https://hrcak.srce.hr/103810>
- Rajčić, M. (20. veljače 2010). Pusić: Hrvati iz BiH ne plaćaju porez, njihovo pravo glasa može biti tek simbolično. *Jutarnji list*. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/pusic-hrvati-iz-bih-ne-placaju-porez-njihovo-pravo-glasa-moze-biti-tek-simbolicno-2226704>
- Šare, J. (29. listopada 2018). Utječe li hrvatska dijaspora na rezultate izbora u Hrvatskoj? *Duboka voda*. <https://dubokavoda.com/utjece-li-hrvatska-dijaspora-na-rezultate-izbora-u-hrvatskoj>
- Zakon o prebivalištu*. NN 144/12, 158/13. <https://www.zakon.hr/z/557/Zakon-o-prebivali%C5%A1tu>
- Zakon o registru birača*. NN 144/12, 105/15, 98/19. <https://www.zakon.hr/z/558/Zakon-o-registru-bira%C4%8Da>
- Žižić, J. (2015). Razvoj, obilježja i perspektive posebnoga političkog predstavljanja Hrvata izvan Republike Hrvatske. U: Marin Sopta i sur. (ur.) *Hrvatska izvan domovine: zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014.* (465-469). Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Žižić, J. (2013). Što je hrvatska politička emigracija? *Političke analize*, 4(16), 61-64. <https://hrcak.srce.hr/142470>
- Žugaj, M. i Šterc, S. (2016). Hrvatske izborne jedinice – postojeći nesklad i buduće promjene. *Pilar*, XI (22 (2)), 9-33. <https://hrcak.srce.hr/187784>

The Impact of the Diaspora and Recent Emigration on the Election Results in the Republic of Croatia

ABSTRACT

Due to the recent emigration, the Croatian diaspora is growing every year, while at the same time, the number of voters in the diaspora is decreasing, as well as the interest in elections in the Republic of Croatia. This fact is a serious indication of emigrants' distrust in the Croatian political system. A key administrative problem is a legal item according to which emigrants cannot vote in XI. constituency (for the diaspora) until they are completely deregistered from Croatia. In addition to the fact that EUROSTAT, DESTATIS and BAMF show that the Croatian Residence Act does not respect over 60% of Croatian emigrants because they do not check out of Croatia when emigrating, the voter list is not regulated. A problematic item is a methodology of creating a voter list, according to which even those emigrants who deregister for five years are not considered emigrants with a permanent intention to emigrate, which results in maintaining an incorrect register and voter list. The basic methodology is based on the analysis of primary databases such as the voter register and voter list, official demographic databases EUROSTAT, DESTATIS, BAMF, CBS (DZS) and the Law on Voter Register and reports of the Ministry of Justice, as well as secondary sources.

Results: Data analysis shows that Croatia cannot have 3,674,695 million voters residing in the country in 2021. On the other hand, only 184,786 voters (including Croats from B&H) are registered in the diaspora. The analysis shows that the number of voters in the diaspora is significantly higher than shown in official reports. Despite the exponential increase in the emigration trend since Croatia's accession to the EU and the fact that in 2018 405,000 Croatian citizens lived in Germany, at the same time, there were only 86,984 Croatian voters on the Voter Register, and only 29,000 registered active voters. In Germany, only 2,103 voters voted in the Croatian parliamentary elections in 2020, which represents a turnout of 0.7% for over 300,000 eligible voters. Specific measures that would improve relations with non-foreign Croatia are: 1.) Introduction of electronic voting through the e-citizen application; 2.) Division XI. constituencies on Emigration to Europe, Croats in B&H; Overseas countries; 3.) Persons who have been absent from the country for more than five years shall be automatically registered in the register and voter list as a person voting in XI constituency.

Keywords: diaspora, Croatian electoral system, electoral engineering, the influence of diaspora on elections, Voters' List, emigration

Prethodno priopćenje

Marija Zelić

Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, Zagreb

marijazelic1412@gmail.com

Medijska prezentacija fenomena gastarbajtera – analiza sadržaja hrvatskih internetskih portala

Sažetak

Hrvatska i njeno stanovništvo tijekom 20. stoljeća prolazi kroz proces česte migracijske pokretljivosti, točnije, kroz valove iseljavanja u europske i američke države. Poslije 1960-ih godina započinje novi val seljenja kroz prizmu ekonomske emigracije i dolazi do pojave fenomena gastarbajtera (radnik-gost). Gastarbajter je naziv za strane radnike koji su se tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina doseljavali u Saveznu Republiku Njemačku (Zapadna Njemačka) na privremeni rad, a u tom procesu sudjeluje i velik broj hrvatskih stanovnika koji tada egzistiraju unutar SFR Jugoslavije. Cilj ovoga rada je ukazivanje na mogućnost davanja javnoga i medijskoga prostora fenomenu novih iseljenika unutar konteksta hrvatskih internetskih novinskih portala. Analizom sadržaja tematski vezanih internetskih članaka želi se dati odgovor na pitanje kakvu sliku o novim iseljenicima određeni mediji konstruiraju, koliki se prostor poklanja takvom pitanju te kroz kakav se društveno-vrijednosni filter sam sadržaj kreira.

Ključne riječi: gastarbajter, mediji, prezentacija, javni prostor, novi iseljenici

1. Uvod

Migracijski procesi horizontalne pokretljivosti stanovništva koje zbog različitih potisnih (*push*) faktora odlazi iz prostora gdje je naseljeno i seli se na nove prostore gdje su privlačni (*pull*) faktori iznimno izraženi, fenomen je koji prati društvo od njegovih početaka. Društvena mobilnost može se manifestirati kako vertikalno (uzlazna ili silazna pokretljivost) tako i horizontalno gdje svojim migracijskim tokovima mijenja demografsku sliku zemlje koje napušta, a ujedno i zemlje u koju se useljava. Hrvatska nije iznimka u procesima migracijske mobilnosti, naprotiv, hrvatsko stanovništvo tijekom velikoga dijela svoje povijesti može se okarakterizirati kao visoko migrantna točka iseljavanja u druge zemlje ili kontinente. Ovaj rad fokusirat će se isključivo na proces iseljavanja Hrvata u 20. i 21. stoljeću ukazujući na specifičnosti dviju značajnih pojava – fenomen gastarbajtera (radnik-gost) nekad (1960-ih godina) i novih iseljenika danas. Gastarbajter je naziv za strane radnike koji su se tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina doseljavali u Saveznu Republiku Njemačku (Zapadna Njemačka) na privremeni rad, a u tom procesu sudjeluje i velik broj hrvatskoga stanovništva koje tada egzistira unutar SFR Jugoslavije. U ovom radu glavni fokus bit će medijska prezentacija fenomena novih iseljenika, točnije, analizirat će se dobiveni rezultati analize sadržaja provedene unutar pet medijskih internetskih portala (T-portal.hr, Jutarnji.hr, Večernji.hr, 24 sata.hr i Index.hr) u vremenskom rasponu od 2008. do 2020. godine. Bitno je naglasiti da je vremenski interval provedenoga istraživanja ograničen upravo nepostojanjem baze podataka o pojmu suvremenih, uvjetno

rečeno, gastarbajtera prije 2008., a ujedno, članci koji su dobiveni internetskom pretragom ukazuju na manjak kvantitete i pokrivenosti ove bitne teme u hrvatskom medijskom diskursu. Konačno, cilj ovoga rada je ukazivanje na mogućnost davanja javnoga i medijskoga prostora fenomenu novih iseljenika gdje se postavlja pitanje kakvu sliku o njima određeni mediji konstruiraju, koliki prostor se poklanja takvom pitanju te kroz kakav se društveno-vrijednosni filter sadržaj kreira. U radu se zaključuje da je medijska reprezentacija društvenoga procesa migracija u kontekstu iseljeničkoga rada u europskim državama kvantitativno nedovoljno izražena, a kvalitativno (forma i sadržaj) konstruirana javni diskurs u kojem se na takav fenomen gleda s iznimno negativnom konotacijom u kontekstu depopulacijskih i demografskih posljedica egzodusa hrvatskoga stanovništva ili pak iznimno pozitivnom (ekonomska „mesijanska utopija“ koja pruža bolji standard) kroz kritiku državne vlasti RH.

2. Fenomen gastarbajtera – nekada i sada

Govoreći o migracijama u povijesnom kontekstu Hrvatske gdje je najčešći uzrok iseljavanja bio ekonomske (krize u sektorima poljoprivrede i brodogradnje, prenapučenosti u agrarnim područjima itd.) ili političke naravi (sukobi različitih sila poput Habsburgovaca, Mlečana i Osmanlija) (Župarić-Iljić, 2016: 2), naznačuju se tri glavne faze emigracije hrvatskoga stanovništva. Prva se odnosi na razdoblje od 15. do 18. stoljeća kada se naseljavao američki kontinent, druga od 18. stoljeća do početka Drugoga svjetskoga rata, kad su se oblikovale nove države na američkom i australskom kontinentu, a treća na razdoblje od 1965. do danas (Čizmić i dr., 2008: 16). Iseljavanje Hrvata od kraja Drugoga svjetskoga rata pa do 1960-ih godina bilo je karakterizirano političkim (i/ili ekonomskim) razlozima trajnoga oblika, no 1960-ih i 1970-ih godina, nakon ukidanja državnih restrikcija, sve veći broj radno sposobnoga stanovništva legalno napušta Hrvatsku i zadobiva naziv gastarbajtera („radnici na privremenom radu“ (Čizmić, 1998: 49, 52)) (Mežnarić, 1991, prema Župarić-Iljić, 2016: 2). Emigracija šezdesetih godina primarno je ekonomski uzrokovana, kada nakon jugoslavenskoga otvaranja granica i legaliziranja radničkoga iseljavanja velik broj Hrvata odlazi na „privremeni rad u inozemstvo“ što se dijelom preobrazilo u trajnu emigraciju (Nejašmić, 2014: 415). U početku se migracija radnika odvijala po modelu privremenih, cirkulirajućih radnika (prema modelu gastarbajtera) gdje se računalo na to da će u vrijeme konjunktura migranti osigurati potrebnu radnu snagu, a s nastupom krize vraćat će se kući, ali je s vremenom ojačalo pretvaranje privremenih radnika migranata u trajne migrante – radnik u inozemstvu postaje iseljenik. (Nejašmić, 2014: 416) Godine 1972. radnici s područja bivše SFRJ s brojem od gotovo pola milijuna zauzimali su prvo mjesto među svim skupinama stranih radnika u SR Njemačkoj. Uračunavši u tu brojku neprijavljene radnike, smatra se da je potkraj 80-ih njihov ukupni broj iznosio od 650 000 do 700 000 (Čizmić i sur., 2005, prema Jurić, 2017: 338).

Prema izračunima demografa, obujam iseljavanja iz Hrvatske gotovo je uvijek dominirao nad obujmom useljavanja pa je tako tijekom cijeloga 20. stoljeća zemlju napustilo ukupno barem 1,2 milijuna stanovnika više nego što se u nju uselilo (Gelo i dr., 2005, prema Župarić-Iljić, 2016: 2). Govoreći o statističkim podacima migracijskih procesa hrvatskoga stanovništva, može se reći da se brojke nužno moraju uzeti s rezervom. Prema Nejašmiću (2014), 1971. godine broji se 254 856 iseljenih Hrvata (radnici 224 722, članovi obitelji 30 134), 1981. godine 210 330 Hrvata (radnici 151 619, članovi obitelji 58 711) i 1991. g. 285 216 Hrvata (radnici 175 338, članovi obitelji 109 878). Procjenjuje se da je od 1961. do 1991. na rad u inozemstvo iz Hrvatske otišlo oko 450 000 osoba. (str. 416) Prema Nejašmiću (2014), tijekom 20. stoljeća s teritorija današnje Republike Hrvatske iselilo se 2,3 milijuna ljudi: od početka 20. stoljeća do nekoliko godina poslije Drugoga svjetskog rata (1900. – 1948.) iselilo se 26,7 % prosječnoga broja stanovnika ili oko 19 600 prosječno godišnje, od Drugoga svjetskoga rata do raspada druge Jugoslavije (1948. – 1991.) otišlo je 20,1 % prosječnoga

broja stanovnika ili oko 20 000 godišnje, a u desetljeću samostalne Hrvatske (1991. – 2001.) iselilo se 11,5 % prosječnoga broja stanovnika ili oko 50 000 prosječno godišnje (str. 418).

Procesi suvremene horizontalne mobilnosti i danas su usmjereni ponajprije na Njemačku upravo zbog dugogodišnje tendencije hrvatskoga stanovništva da živi i radi upravo u toj zemlji gdje je popratna posljedica postojanje već dobro formirane hrvatske migrantske mreže koja i danas olakšava odluku pri relokaciji mjesta rada (Jurić, 2017), a „sukladno teoriji socijalnih migrantskih mreža tu već postoje tradicionalne i brojne obiteljske, rodbinske, socijalne i druge poveznice koje omogućuju lakše snalaženje i integriranje u lokalne ekonomske i društvene tokove u okruženju već prisutnih sunarodnjaka“ (Župarić-Iljić, 2016: 4). Također, sama mogućnost migracijske mobilnosti olakšana je pri ulasku RH u Europsku uniju 2013. godine, kada se brojne restrikcije radne pokretljivosti ukidaju s ciljem slobodnoga protoka kapitala, rada i ljudi. Prema podacima Saveznoga zavoda za statistiku SR Njemačke, od ulaska Hrvatske u EU do 2017. u Njemačku se doselilo oko 200 000 hrvatskih državljana, od kojih je gotovo 100 000 zaposlenih. (Jurić, 2017) Prema Župarić-Iljiću (2016), velik skok u broju iseljavanja nakon pristupanja Europskoj uniji vidljiv je već u 2014. kada se od ukupnoga broja iseljenika (20 858, neto migracija -10 220) najveći broj odselio u Njemačku (38,2 %), Srbiju (14,4 %), Austriju (9,6 %) te BiH (8,5 %) gdje je vidljivo da su zemlje koje su privlačile hrvatske emigrante tijekom ere gostujućih radnika u inozemstvu i danas najvažnija emigracijska odredišta za hrvatske građane jer je u njih primjerice u 2015. otišlo 62,5 % svih iseljenika.

Tablica 1. *Prijavljene hrvatski građani u SR Njemačkoj*

1994.	2001.	2011.	2013.	2014.	2015.	2016.
176.251	223.819	220.199	240.543	263.347	297.895	332.605

Izvor: Destatis, <http://www.destatis.de/> (prema Jurić, 2017: 345)

Tablica 2. *Iseljenici iz Hrvatske u Njemačku 2010. – 2016.*

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.
Broj iseljenika iz RH	4836	8089	9019	18.633	37.060	50.646	51.163

Izvor: Freizügigkeitsmonitoring: Migration von EU-Bürgern nach Deutschland, Jahresbericht 2016, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Forschungszentrum Migration, Integration und Asyl, Nürnberg, 2017a (prema Jurić, 2017: 347)

No ovdje se nužno stavlja naglasak na razliku između migracijskih procesa iseljavanja šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća u Njemačku i suvremenih migracija hrvatskoga stanovništva. Tijekom iseljavanja 1960-ih i 1970-ih godina prošloga stoljeća u Hrvatskoj nema prirodnoga pada u kretanju stanovništva. Iseljavanje je uglavnom bilo privremeno, a iseljavali su uglavnom muškarci ili parovi bez djece odnosno parovi koji su djecu ostavljali u Hrvatskoj, obično kod svojih roditelja, dok suvremeno iseljavanje karakterizira iseljavanje mlađe populacije s visokom naobrazbom (smanjivanje demografskoga potencijala stanovništva te slabljenje profesionalne skupine sposobne usmjeravati hrvatsko društvo prema modernijemu i kvalitetnijemu razvoju), iseljavanje visokoobrazovanih, zaposlenih osoba i osoba u braku te iseljavanje cijelih obitelji (Jurić, 2017). Također, Hrvati su u kontekstu suvremene Njemačke idealni radnici za njihove potrebe jer su svojom obrazovnom razinom i načinom života već i prije dolaska u Njemačku vrlo dobro adaptirani potrebama njihovoga društva i tržišta rada te njihova integracija košta manje nego kod useljenika iz drugih država. (Jurić, 2017) Dakle, najčešći oblik suvremenih hrvatskih emigranata jest mlađa populacija koja nema jak osjećaj obveze prema obitelji, visoko obrazovani koji svoja znanja teže kapitalizirati

na vanjskom tržištu rada te oni koji već imaju migracijsko iskustvo i čiji će proces integracije u novu okolinu biti lakši i jeftiniji (Jurić, 2017).

Prema Župarić-Iljiću (2016), društveno-gospodarsko stanje u RH „od kraja 2008. do kraja 2015. karakterizira negativni rast bruto domaćeg proizvoda, nepovoljna gospodarska situacija, smanjenje opće stope zaposlenosti, visoka stopa nezaposlenosti i dugotrajne nezaposlenosti, pad životnog standarda za mnoge građane, nemogućnost pronalaženja zaposlenja u struci, dugo čekanje na zaposlenje, neadekvatna plaća s obzirom na kvalifikaciju i loša poduzetnička klima, uz ostalo, najvažniji su ekonomski parametri zbog kojih su pojedinci mogli donijeti odluku o privremenom ili trajnom iseljavanju, dok strane zemlje nude ekonomski privlačnije faktore za useljavanje koji se tiču veće ponude radnih mjesta, viših primanja i bolje poduzetničke klime hrvatske građane i dalje privlače u prosperitetnija gospodarstva brojnih europskih, ali i prekomorskih zemalja“ (str. 3). Svi navedeni potisni (*push*) i privlačni (*pull*) faktori migracijskih procesa unutar konteksta hrvatskoga stanovništva dovode do toga da relevantni demografsko-statistički pokazatelji impliciraju da suvremeno stanovništvo Hrvatske obilježava smanjujući fertilitet, negativni prirodni prirast (prirodna depopulacija), emigracijska depopulacija, ukupna depopulacija i starenje stanovništva (Nejašmić, 2014).

Prema Župarić-Iljiću (2016), stanje u Hrvatskoj još uvijek nije „alarmantno i katastrofalno“, no svakako jest zabrinjavajuće uz vidljiv trend porasta iseljavanja hrvatskoga stanovništva. (str. 11) Postavlja se pitanje, s obzirom na navedene demografsko-statističke podatke raznih autora koji su se bavili problematikom hrvatske emigracije, kakvu ulogu u konstrukciji javnoga diskursa fenomena novih iseljenika imaju hrvatski medijski portali? Pridonosi li medijski narativ oslikavanju suvremenih tendencija iseljavanja kao „alarmantnog i katastrofalnog“ ili se pak konstruira nezabrinjavajući javni diskurs o toj temi? U kojoj mjeri je pojam iseljenika zastupljen u javnom medijskom prostoru i koliko pažnje mu se posvećuje? Kakva se forma zadaje tijekom novinarskoga izvještavanja i kakav se sadržaj modelira? U idućem poglavlju ponudit će se analiza sadržaja hrvatskih novinskih internetskih portala da bi se došlo do adekvatnoga zaključka i odgovara na postavljena pitanja.

3. Analiza sadržaja hrvatskih novinskih portala

U ovom poglavlju prezentirat će se rezultati provedene analize sadržaja hrvatskih novinskih internetskih portala vezanih uz pojam „suvremenih gastarbajtera“, tj. novih iseljenika, i medijske prezentacije fenomena migracijskoga procesa iseljavanja Hrvata u Njemačku. Vremenski okvir provedene analize sadržaja medijskih članaka je od 2008. do 2020. godine (T-portal – 2008. – 2020., Jutarnji.hr – 2017. – 2020., Večernji.hr – 2010. – 2020., 24 sata.hr – 2012. – 2018. i Index.hr – 2010. – 2020.). Analizirani su portali T-portal.hr, Jutarnji.hr, Večernji.hr, 24 sata.hr i Index.hr kao glavni i najčešće posjećivani portali u Hrvatskoj, gdje je ukupno analizirano 114 članaka (T-portal – 30 članaka, Jutarnji.hr – 30 članaka, Večernji.hr – 30 članaka, 24 sata.hr – 10 članaka i Index.hr – 14 članaka). Jedinice analize predstavljali su tekstovi priopćenja za medije navedenih portala u kojima se kao glavna tema spominje pojam „suvremenih gastarbajtera“, iseljavanje Hrvata u Njemačku, njihova iskustva te suvremeni migracijski procesi u RH. Naslov, podnaslov i tekst predstavljali su jedinicu sadržaja. Analizirane su kategorije veličine priloga (prosjeak riječi), vrsta priloga (po zastupljenosti), autor, naslov / podnaslov, tematski okvir / kontekst radnje, naglašeni tematski sadržaj, dodatni tematski sadržaj, opis radnje, aktualnost, vrijednosna orijentacija, „tko i kako o...“, akter naglasak, akter dodatni, „povezanost sa...“.

Značajnija razlika zamijećena je u veličini priloga (prosjeak riječi) gdje T-portal ima prosjeak od 375,6 riječi, Jutarnji.hr 871,3, Večernji.hr 848,7, 24 sata.hr 534,9 i Index.hr 699,6 što upućuje na to da različiti mediji pridaju različiti opseg javnoga i medijskoga prostora temi novih iseljenika, gdje T-portal ima najmanji broj prosjeka riječi, a Jutarnji.hr najveći (no bitno je naglasiti da ponuđeni broj članaka ne korespondira s veličinom priloga u kontekstu prosjeka riječi, gdje primjerice T-portal

nudi veću kvantitetu članaka naspram 24 sata.hr koji nudi samo 25 pronađenih rezultata na temu gastarbajtera ili Index.hr koji nudi 76 članaka). Što se tiče kategorije vrste priloga svih pet novinskih portala pružaju informacije u obliku vijesti, izvještaja i/ili izjave. U kategoriji autora T-portal navodi Hinu, novinare ili T-portal.hr, Jutarnji.hr navodi novinare, Hinu, Jutarnji.hr, Novac.hr ili 100 posto, Večernji.hr navodi novinare, Hinu, Večernji.hr ili Deutsche Welle, 24 sata.hr navodi novinare, Hinu, Gastarbajterica.com ili 24 sata i Index.hr navodi novinare ili Hinu.

Kategorija naslova/podnaslova ukazuje na sličnost u formi izvještavanja koja je senzacionalističkoga oblika, no sadržaj izvještavanja ukazuje na diferencijaciju samih medija. T-portal.hr (slanja novca iz inozemstva od strane iseljenika u RH, privlačni faktori Njemačke u obliku ponude boljih i bolje plaćenih poslova itd.) i 24 sata.hr (izvještaji o tome kako je Hrvatima općenito bolje na radu u Njemačkoj, izvještaji o novom valu iseljenika i njihovim osobnim pričama) najčešće ukazuju na pozitivne strane fenomena iseljenika, dok Jutarnji.hr (loše strane iseljavanja i zabrinjavajuće posljedice egzodusa hrvatskoga stanovništva u Njemačku), Večernji.hr (kritika trenutačne vlasti, izvještaji o novom valu iseljavanja, usporedba gastarbajterstva nekad i sad, ukazivanje na loše strane novoga vala iseljavanja) i Index.hr (izvještaji o lošim mjerama hrvatske vlade, izvještaji o ekonomskom faktoru slanja novca u RH od strane iseljenika u inozemstvu, izvještaji o procesu depopulacije Hrvatske, izvještaji o lošim stranama rada izvan RH te razlozima odlaska sve većega broja Hrvata u europske zemlje) nude negativni medijski narativ vezan uz temu novih iseljenika.

Tematski okvir/kontekst radnje, naglašeni tematski sadržaj i dodatni tematski sadržaj također ukazuju na različitost među novinskim portalima gdje T-portal.hr najčešće izvještava o ekonomskoj strani inozemnoga rada u kontekstu novih iseljenika koji uplaćuju velike iznose novca Hrvatskoj u obliku doznaka, razlozima za odlazak Hrvata iz RH, broju Hrvata u Njemačkoj, novim valovima useljenja Hrvata u Njemačku i depopulacijskom trendu Hrvatske. Jutarnji.hr izvještava o iseljavanju Hrvata u Njemačku, pričama iseljenika o vlastitim lošim iskustvima rada i života u inozemstvu i negativnim posljedicama iseljavanja Hrvata za RH, dok Večernji.hr nudi kritiku aktualne hrvatske vlasti, izvještaj o tome kako je nekada izgledao fenomen gastarbajterstva, donosi priče samih iseljenika o vlastitim lošim iskustvima rada i života u inozemstvu te govori o spašavanju hrvatske ekonomije od strane iseljenika koji uplaćuju novac matičnoj zemlji i sve većem broju iseljavanja hrvatskoga stanovništva. 24 sata.hr izvještava o individualnim pričama mladih iseljenika, masovnom odlasku Hrvata u Njemačku i iseljeničkoj slici života izvan RH, dok Index.hr nudi priloge o lošoj demografskoj slici Hrvatske, sve većem odljevu hrvatskoga stanovništva u inozemstvo, razlozima odlaska mladih ljudi te ekonomskom pridonnošenju hrvatskom proračunu u obliku priljeva novca iseljenika.

U kategoriji opisa radnje T-portal, Jutarnji.hr, Večernji.hr i Index.hr nude izvještaj, deskripciju i konkretne podatke, dok 24 sata.hr nudi samo izvještaj i deskripciju. U kategoriji aktualnosti T-portal.hr, Jutarnji.hr i Večernji.hr nude informacije vezane uz prošlost, sadašnjost i budućnost, 24 sata.hr izvještava o sadašnjosti, a Index.hr nudi priloge vezane uz sadašnjost i budućnost, dok kategorija vrijednosne orijentacije ukazuje na to da svi portali nude pozitivnu, negativnu i neutralnu orijentaciju unutar konteksta fenomena novih iseljenika („suvremenih gastarbajtera“).

Unutar kategorije „tko i kako o...“ ne postoje značajnije razlike između portala. T-portal.hr izvještava o pozitivnoj i negativnoj vrijednosnoj orijentaciji samih iseljenika; novinari imaju pozitivnu, negativnu ili neutralnu orijentaciju; Središnja banka Njemačke, Moj Posao, Institut za istraživanje tržišta rada i Zavod za statistiku imaju neutralnu; HNB ima neutralnu i pozitivnu; Hrvati, Hrvatska udruga poslodavaca, Vesna Mamić i ministar Lalovac imaju negativnu; ekonomisti imaju negativnu ili pozitivnu te SDP, EU, Savez samostalnih sindikata Hrvatske i Međunarodni fond za poljoprivredu i razvoj imaju pozitivnu orijentaciju. Jutarnji.hr izvještava o pozitivnoj i negativnoj vrijednosnoj orijentaciji novih iseljenika; novinari imaju negativnu ili neutralnu orijentaciju; politolozi, demografi, Zavod za statistiku, analitičari RBA, Europska komisija i kardinal Bozanić imaju negativnu; premijer Plenković, Njemačka i liječnici imaju pozitivnu; Svjetska banka ima

neutralnu, a ekonomisti imaju negativnu ili neutralnu orijentaciju. Večernji.hr izvještava o negativnoj vrijednosnoj orijentaciji demografa i Hrvatskoga gospodarskoga saveza; novinari i iseljenici imaju negativnu, pozitivnu ili neutralnu orijentaciju; ekonomisti imaju neutralnu ili negativnu dok Njemačka ima pozitivnu orijentaciju. 24 sata.hr izvještava o pozitivnoj ili negativnoj vrijednosnoj orijentaciji iseljenika; iseljenica-blogerica ima pozitivnu; građevinari imaju negativnu dok novinari imaju pozitivnu, neutralnu ili negativnu orijentaciju. Index.hr izvještava o negativnoj vrijednosnoj orijentaciji demografa, HRT-a, ekonomista i Udruge povratnika; iseljenici imaju negativnu ili pozitivnu, a novinari pozitivnu ili neutralnu orijentaciju.

Manje i ne toliko značajne razlike postoje i u kategoriji „akter naglasak“ gdje T-portal i Jutarnji.hr izvještavaju o iseljenicima, Njemačkoj i Hrvatskoj, Večernji.hr i Index.hr izvještavaju o iseljenicima i Hrvatskoj, a 24 sata.hr izvještava o iseljenicima i iseljenici-blogerici. Unutar kategorije „akter dodatni“ također nema značajnije razlike gdje T-portal.hr, Jutarnji.hr i 24 sata.hr izvještavaju o iseljenicima, Njemačkoj i Hrvatskoj kao dodatnim akterima, Večernji.hr izvještava o vladi RH, Njemačkoj i Hrvatskoj, a Index.hr izvještava o Udruzi povratnika, Hrvatskoj i iseljenicima kao dodatnim akterima. Unutar kategorije „povezanost sa...“, izvještaji T-portala mogu se povezati s ekonomijom, migracijama, kulturom i politikom, Jutarnji.hr uz sve navedeno navodi i povezanost s religijom, kod Večernji.hr sadržaj se može povezati s ekonomijom, migracijama i politikom, 24 sata.hr sadržajno je poveziv samo s migracijama, a Index.hr nudi povezanost s ekonomijom, politikom, glazbom, sportom i migracijama.

Tablica 3. *Analitička matrica analize sadržaja*

	T-Portal.hr	Jutarnji.hr	Večernji.hr	24 sata.hr	Index.hr
Veličina priloga (prosjeak riječi)	375,6	871,3	848,7	534,9	699,6
Vrsta priloga (po zastupljenosti*)	-Vijest -Izvještaj -Izjava	-Vijest -Izvještaj -Izjava	-Vijest -Izvještaj -Izjava	-Vijest -Izvještaj -Izjava	-Vijest -Izvještaj -Izjava
Autor*	-Novinar -Hina -T-portal.hr	-Novinar -Hina -Jutarnji.hr -Novac.hr -100 posto	-Novinar -Hina -Večernji.hr -Deutsche Welle	-Novinar -Hina -Gastarbajterica.com -24 sata	-Novinar -Hina
Naslov/ podnaslov*	-Senzacionalizam -Pozitivne strane fenomena gastarbajtera (slanje novca u RH od strane gastarbajtera, bolja ponuda poslova u Njemačkoj)	-Senzacionalizam -Loše strane gastarbajterstva -Egzodus Hrvata u Njemačku	-Senzacionalizam -Kritika aktualne vlasti u RH -Novi val iseljavanja -Loše strane gastarbajterstva -Usporedba gastarbajterstva nekad i sad	-Senzacionalizam -Priče gastarbajtera kojima je bolje u Njemačkoj -Novi val iseljenika -Osobne priče mlade gastarbajterice	-Senzacionalizam -Loše mjere hrvatske vlade - Slanje novca u RH od strane gastarbajtera -Nogometišti gastarbajteri -Hrvatska depopulacija -Loše strane rada izvan RH i razlozi odlaska

Tematski okvir/ kontekst radnje*	-Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera -Razlozi za odlazak iz RH -Broj Hrvata u Njemačkoj -Novi valovi useljenja u Njemačku -Depopulacijski trend RH	-Iseljavanje Hrvata u Njemačku -Priče gastarbajtera o lošim iskustvima izvan RH -Oslikavanje loših posljedica iseljavanja	-Kritika vlasti -Slika nekadašnjega fenomena gastarbajterstva -Priče gastarbajtera o lošim iskustvima izvan RH -Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera -Sve veći broj iseljavanja	-Priča o mladim gastarbajterima -Masovni odlazak Hrvata u Njemačku -Gastarbajterska slika života izvan RH	-Demografski loša slika RH -Sve veći odljev ljudi -Razlozi odlaska mladih ljudi iz RH -Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera
Naglašeni tematski sadržaj*	-Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera -Razlozi za odlazak iz RH -Broj Hrvata u Njemačkoj -Novi valovi useljenja u Njemačku -Depopulacijski trend RH	-Iseljavanje Hrvata u Njemačku -Priče gastarbajtera o lošim iskustvima izvan RH -Oslikavanje loših posljedica iseljavanja	-Kritika vlasti -Slika nekadašnjega fenomena gastarbajterstva -Priče gastarbajtera o lošim iskustvima izvan RH -Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera -Sve veći broj iseljavanja	-Priča o mladim gastarbajterima -Masovni odlazak Hrvata u Njemačku -Gastarbajterska slika života izvan RH	-Demografski loša slika RH -Sve veći odljev ljudi -Razlozi odlaska mladih ljudi iz RH -Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera
Dodatni tematski sadržaj*	-Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera -Razlozi za odlazak iz RH -Broj Hrvata u Njemačkoj -Novi valovi useljenja u Njemačku -Depopulacijski trend RH	-Iseljavanje Hrvata u Njemačku -Priče gastarbajtera o lošim iskustvima izvan RH -Oslikavanje loših posljedica iseljavanja	-Kritika vlasti -Slika nekadašnjega fenomena gastarbajterstva -Priče gastarbajtera o lošim iskustvima izvan RH -Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera -Sve veći broj iseljavanja	-Priča o mladim gastarbajterima -Masovni odlazak Hrvata u Njemačku -Gastarbajterska slika života izvan RH	-Demografski loša slika RH -Sve veći odljev ljudi -Razlozi odlaska mladih ljudi iz RH -Uplaćivanje novca RH od strane gastarbajtera
Opis radnje*	-Izveštaj -Deskripcija -Konkretni podatci	-Izveštaj -Deskripcija -Konkretni podatci	-Izveštaj -Deskripcija -Konkretni podatci	-Izveštaj -Deskripcija	-Izveštaj -Deskripcija -Konkretni podatci
Aktualnost*	-Prošlost -Sadašnjost -Budućnost	-Prošlost -Sadašnjost -Budućnost	-Prošlost -Sadašnjost -Budućnost	-Sadašnjost	-Sadašnjost -Budućnost
Vrijednosna orijentacija*	-Negativno -Pozitivno -Neutralno	-Negativno -Pozitivno -Neutralno	-Negativno -Pozitivno -Neutralno	-Negativno -Pozitivno -Neutralno	-Negativno -Pozitivno -Neutralno

Tko i kako o ... *	-Gastarbajteri, pozitivno, negativno -Novinar, pozitivno, negativno, neutralno -Središnja banka Njemačke, Moj Posao, Institut za istraživanje tržišta rada, Zavod za statistiku, neutralno -HNB, neutralno, pozitivno -Hrvati, negativno -Hrvatska udruga poslodavaca, negativno -SDP, EU, Savez samostalnih sindikata Hrvatske, Međunarodni fond za poljoprivredu i razvoj, pozitivno -Ekonomisti, negativno, pozitivno -Vesna Mamić, ministar Lalovac, negativno	-Gastarbajteri, pozitivno, negativno -Novinar, negativno, neutralno -Politolog, negativno -Premijer RH, pozitivno -Demografi, negativno -Zavod za statistiku, negativno -Svjetska banka, neutralno -Njemačka, pozitivno -Analitičari RBA, Europska komisija, negativno -Liječnici, pozitivno -Bozanić, negativno -Ekonomisti, negativno, neutralno	-Novinar, negativno, pozitivno, neutralno -Demografi, negativno -Gastarbajteri, negativno, neutralno, pozitivno -Ekonomisti, neutralno, negativno -Njemačka, pozitivno -Hrvatski gospodarski savez, negativno	-Gastarbajteri, pozitivno, negativno -Građevinari, negativno -Novinar, pozitivno, neutralno, negativno -Gastarbajterska blogerica, pozitivno	-Gastarbajteri, negativno, pozitivno -Novinar, pozitivno, neutralno -Udruga povratnika, negativno -Demografi, negativno -HRT, negativno -Ekonomisti, negativno
Akter naglasak*	-Gastarbajteri -Njemačka -Hrvatska	-Gastarbajteri -Njemačka -Hrvatska	-Gastarbajteri -Hrvatska	-Gastarbajteri -Građevinari -Gastarbajterska blogerica	-Gastarbajteri -Hrvatska
Akter dodatni	-Gastarbajteri -Njemačka -Hrvatska	-Gastarbajteri -Njemačka -Hrvatska	-Hrvatska vlada -Njemačka -Hrvatska	-Gastarbajteri -Njemačka -Hrvatska	-Udruga povratnika -Hrvatska -Gastarbajteri
Povezanost sa ... *	-Ekonomija -Migracije -Kultura -Politika	-Ekonomija -Migracije -Kultura -Politika -Religija	-Ekonomija -Migracije -Politika	-Migracije	-Ekonomija -Politika -Glazba -Sport -Migracije

*Pojmovi su rangirani jedan ispod drugoga prema zastupljenosti u prilogima

Iz provedene analize i iznesenih rezultata može se zaključiti da unutar kvantitativne kategorije izvještavanja hrvatskih novinskih internetskih portala značajna razlika postoji u količini ponudnoga obujma javnoga i medijskoga prostora za temu suvremenih iseljenika u kontekstu sve većega iseljavanja hrvatskoga stanovništva. Određeni portali nude veći ili manji prosjek riječi unutar svojih priloga dok, s druge strane, sama količina ponuđenih članaka unutar pretraživanja pojma

„suvremeni gastarbajter“ ukazuje na manjak kvantitativne zastupljenosti ove teme u hrvatskom medijskom prostoru. Što se tiče sadržajne kategorije medijskih portala, postoji jasna razlika u ponuđenom sadržaju priloga. Portali nude ili izrazito negativno ili izrazito pozitivnu novinsku naraciju o temi modernoga iseljavanja što indicira izrazitu polariziranost javnoga diskursa o toj iznimno važnoj temi. Istraživanje koje su proveli Jurić, Kardaš i Bakota (2020) na temu medijske analize sadržaja internetskih medija o fenomenu suvremenoga iseljavanja iz Hrvatske ukazuje na relativno slične rezultate. Autori su usporednom analizom internetskih portala došli do zaključka da hrvatski portali imaju pristran stav prema temi iseljavanja (kritička nastrojenost te prezentiranje negativne slike ostanka u Hrvatskoj) dok to nije slučaj s njemačkim medijskim servisom Deutsche Welle. Oblikovanje i konstrukcija narativa o iseljavištvu, dakle, ovisi o tome unutar kojega medija će se takvi pojmovi pretraživati. Postavlja se pitanje koji pol medijske „istine“ biva i znanstveno potvrđen? U idućem poglavlju prezentirat će se recentna znanstvena istraživanja na temu suvremenoga fenomena novih iseljenika i iseljavanja hrvatskoga stanovništva u europske zemlje da bi se utvrdilo u kojoj mjeri sami medijski diskurs prati točnost i relevantnost znanstvenoga bavljenja tom temom.

4. Medijska i znanstvena konstrukcija suvremenoga fenomena novih iseljenika

Na temelju teorije Everetta S. Leeja (1966), prema kojoj se migracije analiziraju u kontekstu potisnih (*push*) i privlačnih (*pull*) čimbenika te njihovu odnosu (Jurić 2017: 340, 341), a potvrđeno i samim rezultatima analize sadržaja hrvatskih medijskih portala, može se zaključiti da je uzrok sve većim migracijskim procesima hrvatskoga stanovništva iskazan u hibridnom spoju ekonomskih (slaba mogućnost zaposlenja, niska primanja, loši radni i životni uvjeti) i društvenih čimbenika (otuđenost od vlastite zajednice, nemogućnost napredovanja i usavršavanja znanja). S druge strane, europske države (a poglavito Njemačka) nude privlačne faktore poput znatno boljih ekonomskih mogućnosti (viši životni standard, bolja zarada i mogućnost zaposlenja), mogućnosti stjecanja željenoga obrazovanja, specijalizacije i sl. te životnih uvjeta (poput stanovanja, škola i ostalih usluga) (Jurić, 2017; Župarić-Iljić, 2016). Također, za većinu ispitanika odgovornost za sadašnju situaciju i masovno iseljavanje mladih iz zemlje snose nesposobni političari, neučinkovito pravosuđe i ratni profiteri (Jurić 2017), što se potvrđuje i u medijskom diskursu izvještavanja o mladim gastarbajterima i njihovim razlozima napuštanja Hrvatske. Navodeći pozitivne strane iseljavanja radno sposobnoga stanovništva Hrvatske, nužno je spomenuti protok novca i novčanih doznaka koje Hrvatska ostvaruje sa svojim državljanima kao iseljenicima na privremenom ili trajnom boravku i radu u inozemstvu (Župarić-Iljić, 2016), što se u analizi medijskoga narativa pokazalo kao najčešće zastupljeni sadržaj priloga kada se govori o pozitivnoj konstrukciji fenomena novih iseljenika.

Prema istraživanju Jurića (2017: 360-364), unutar relacije između hrvatskih iseljenika i iseljenika u Njemačkoj i njihove procjene zadovoljstva svojim „novim životom“ došlo se do rezultata da je čak 79 % ispitanika zadovoljno, a svega 3 % nezadovoljno, što potvrđuje i rezultat da 65,2 % iseljenika nije požalilo što se odselilo u Njemačku, a 80 % tvrdi da su im se ispunila očekivanja u vezi s poboljšanjem životnih okolnosti u Njemačkoj. Nadalje, 73 % hrvatskih građana zadovoljno je svojom plaćom u Njemačkoj, dok samo 5 % nije zadovoljno. Također, većina ispitanika osjeća se „generalno bolje“ nego u matičnoj zemlji, nostalgija nije prevladavajuća emocija, a znatna većina osjeća kako u Njemačkoj više dobiva u subjektivnom i objektivnom smislu nego što gubi u matičnoj državi. Rezultati pokazuju da se hipoteza da se hrvatski iseljenici u Njemačkoj osjećaju otuđeno te da imaju izrazit osjećaj da su stranci može odbaciti (velik postotak ispitanika čak počinje doživljavati Njemačku svojom domovinom). No nisu svi ispitanici obuhvaćeni ovim istraživanjem zadovoljni životom u Njemačkoj; za dio njih migracija se pokazala životnim razočaranjem. Rezultati ovoga

istraživanja reflektiraju se i unutar analize medijskoga diskursa hrvatskih portala – dok neki portali navode izrazito pozitivna iskustva i veliki afinitet hrvatskoga stanovništva prema životu u Njemačkoj (bolji standard, veća plaća, bolji radni i životni uvjeti itd.), drugi pol medijskoga narativa ukazuje na razočaravajuća iskustva novih iseljenika koji koriste medijski prostor da bi naglasili i upozorili da u Njemačkoj ipak „ne teče med i mlijeko“ za sve.

Ono što se zaključuje na temelju provedenoga istraživanja (Jurić, 2017) i analize sadržaja medijskih portala ipak je zabrinjavajuća činjenica da novi iseljenici odlaze u Njemačku (ili druge zemlje) ne isključivo „trbuhom za kruhom“ u nadi da će se jednom vratiti u Hrvatsku kao što je to bilo šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Novi val iseljenika odlazi zbog zasićenja javnom politikom koja se vodi unutar RH, nepovjerenja u hrvatske institucije, lošega ekonomskoga standarda u usporedbi s drugim zemljama, loših radnih uvjeta i nemogućnosti adekvatnoga kapitaliziranja obrazovnoga znanja koje se stječe u matičnoj zemlji. Novi iseljenici više nisu gastarbajteri (gostujući radnici), oni postaju trajni emigranti bez želje za povratkom u Hrvatsku. Sve veći pritisak potisnih i privlačnih čimbenika dovodi do toga da Hrvatska ulazi u fazu demografske depopulacije i/ili negativnoga prirasta što će u doglednom vremenskom okviru dovesti ne samo do demografske destabilizacije hrvatskoga društva, već i do ekonomski, gospodarski i politički negativnih posljedica.

5. Zaključak

Hrvatska je zemlja koja se može okarakterizirati kao visoko frekventna migracijska točka čije stanovništvo pribjegava horizontalnoj migracijskoj pokretljivosti tijekom čitavoga povijesnoga perioda i konteksta. Iseljavanje hrvatskoga stanovništva je tijekom povijesti najčešće imalo ekonomske ili političke motive, što ostaju bitni uzroci i današnjih migracijskih procesa. U ovom radu glavni teorijski fokus bila je analiza fenomena gastarbajtera (radnik-gost) 1960-ih i 1970-ih godina i komparacija sa suvremenim oblicima novih iseljenika. Metodom analize sadržaja hrvatskih medijskih novinskih portala pokušao se dati odgovor na pitanje na koji se način suvremeni fenomen iseljenika konstruira u javnom prostoru. Svrha ovoga rada bila je dati znanstveni doprinos u kontekstu medijske konstrukcije fenomena iseljenika gdje je na temelju dobivenih rezultata iznesen zaključak da mediji kvantitativno ne pružaju dovoljan i adekvatan javni prostor za informiranje o ovoj iznimno važnoj suvremenoj temi dok je unutar kvalitativne kategorije vidljiva izrazita polariziranost između sadržajno-vrijednosne konstrukcije suvremenih iseljenika (mediji konstruiraju ili izrazito pozitivnu ili izrazito negativnu sliku suvremenoga iseljavanja). Komparirajući rezultate Jurićeva (2017) istraživanja na temu suvremenih iseljenika u Njemačkoj i njihova zadovoljstva života u inozemstvu i rezultate same analize sadržaja hrvatskih medijskih portala pokazalo se da se rezultati istraživanja reflektiraju i u medijskom narativu i formaciji samoga diskursa o temi novih iseljenika. Zaključno, znanstveno bavljenje temom suvremenih migracijskih procesa u kontekstu RH od iznimne je važnosti upravo zbog mogućih opasnih posljedica po samo hrvatsko društvo. Sve veći porast iseljavanja mladoga i radno sposobnoga stanovništva iz RH dovodi do destabilizacije same demografske slike Hrvatske, no ujedno dovodi i do destabilizacije unutar ekonomske, gospodarske i političke sfere javnoga prostora. Također, sami medijskih informacijski kanali koji, ne nudeći adekvatan i dovoljan kvantitativni javni prostor za informiranje stanovništva o ovoj temi dovode do indiferentnosti s jedne strane, a nudeći kvalitativno izrazito oprečna i vrijednosno polarizirana mišljenja o temi suvremenoga iseljavanja, s druge strane, dovode do konfuzije i disperzije jasno definiranoga masovnoga stava o samim uzrocima, posljedicama i istinitoj slici fenomena novih iseljenika u 21. stoljeću.

Literatura

- Čizmić, I. (1998). O strukturi i društveno-političkim odnosima u hrvatskom iseljeništvu u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata. U: V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (49-56). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2007). Hrvati u svjetskom migracijskom kontekstu. *Hrvatski iseljenički zbornik 2008.* (11-23). Hrvatska matica iseljenika.
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33(3), 337-371.
- Jurić, T. (2018.) *Iseljavanje Hrvata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku?* Školska knjiga.
- Jurić, T., Kardaš, L., Bakota, A. (2020). Medijska analiza sadržaja online medija o fenomenu suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Crkva u svijetu*, 55(3), 453-494. <https://hrcak.srce.hr/247651>
- Nejašmić, I. (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, 30(3), 405-435. <https://hrcak.srce.hr/135718>
- Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Friedrich Ebert Stiftung – Zagreb.

Media presentation of the phenomenon of “gastarbeiter” – analysis of the content of Croatian Internet portals

ABSTRACT

Throughout the 20th century, Croatia and its population went through a process of frequent migratory mobility, more precisely, through waves of emigration to European and American countries. After the 1960s, a new wave of migration began through the prism of economic emigration and the phenomenon of “gastarbeiter” (“guest worker”) emerged. Gastarbeiter is the name for foreign workers who immigrated to the Federal Republic of Germany (West Germany) during the 1960s and 1970s for temporary work, and a large number of the Croatian population that then existed within SFR Yugoslavia also participated in the process. The aim of this paper is to point out the possibility of giving public and media space to the phenomenon of new emigrants within the context of Croatian online newspaper portals. Through the analysis of the content of thematic related online articles, we want to answer the question of what kind of image of new emigrants certain media construct, how much space is given to such a question and through what social value filter the content itself is created.

Keywords: gastarbeiter, media, presentation, public space, new emigrants

Uloga gastarbajtera u obrani i oslobađanju Hrvatske

Prethodno priopćenje

dr. sc. Mijo Beljo
Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
Borongajska cesta 83 d, Zagreb
mbeljo@hrstud.hr

Danijel Jurković, mag. comm., mag. hist. et mag. educ. hist.
Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
Borongajska cesta 83 d, Zagreb
djurkovic@hrstud.hr

Contributions to Research of the Role of Foreign workers in the Homeland War; Example of Prozor-Rama Municipality

Abstract

Croatian foreign workers from Bosnia and Herzegovina and their role in the Homeland War is one of the rarely explored topics of the past war. The reasons for absence of such research are multiple and range from the most general to the most complex. Based on the available sources of certain micro-areas of Bosnia and Herzegovina (B&H), in this case the area of Prozor-Rama municipality, the paper deals with the research method and significance of assistance provided by Croatian foreign workers to the defense of the municipal area of Prozor-Rama during the Homeland War. Given the lack of specific archival sources that would give a detailed insight into the number of foreign workers who arrived in 1992 and joined the defense of B&H, the paper describes two present ways of providing assistance. The first, much more frequent, but rarely emphasized course of assistance, describes the manner and difficulties in the process of financial assistance provided by Croatian foreign workers from the area of Prozor-Rama during the Homeland War in B&H. Others relate to description of individuals and groups of foreign workers for whom aggression and war in B&H were an incentive for immediate return and direct practical involvement in combat operations. The combination of these two types of assistance was extremely important for the local municipal system of government in B&H, which after the aggression and the blockade of the state system was largely dependent on aid arriving outside B&H.

Keywords: foreign workers, Prozor-Rama, help, war

1. Introduction

The process of democratic change that began in the second half of 1980s led to a collapse of communist regimes in Europe in the early 1990s. One of the states affected by the aforementioned process of disintegration of communism was the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). However, unlike most European communist states where the process of dissolution of communist systems and their transformation into systems of liberal democracy was carried out in the form

of civilizational norms of negotiation and mutual agreement, in the SFRY this process had several developmental stages.

The reason for this was the fact that with the death of longtime party and state leader Josip Broz Tito, the central cohesive factor that kept the multinational community together - disappeared. As a result, between the Serbian communist elite on one side and the Slovenian and Croatian communist elites on the other, a political dispute developed over the character of the common state in the future. The Serbian communist elite led by Slobodan Milošević insisted on reconstructing the previous governing model, promoting centralization as a desirable form of Yugoslavia's future structure. Since such a model of government put the Serbian communist elite in a more favorable position than other republican communist elites, with propagation of such a form of government began a period of disagreement within the relatively unified Yugoslav ruling elite. This disagreement led to open conflict, and thus, indirectly, to disintegration of the League of Communists of Yugoslavia („SKJ“) as the only allowed political party in Yugoslavia. Disintegration of the hitherto unified and ruling party took place on its XIV. Congress, held in Belgrade in January 1990 (Vjesnik, 23 January 1990, front page). Disintegration of „SKJ“ consequently paved the way for the first multi-party elections in socialist Yugoslavia. In these elections, Communists lost power in Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina (B&H). Unlike these states, the Serbian and Montenegrin communists won a landslide victory in their home republics (Radelić, 2006: 590). The change of government in the three republics further deepened the gap with Serbian communist elite (which then, in addition to Serbia, also controlled Montenegro). Under these conditions, lack of agreement on the future character of the common state led to the outbreak of the Homeland War, in which the Serbian communist elite made extensive use of the Yugoslav People's Army (YNA) as its own armed force. The war started by the Serbian side lasted until December 1995, when a combination of military force and diplomacy defeated Serbian politics (Marijan, 2018: 14-15).

In accordance with the above, based on the analysis of original archives, publications and available literature, the paper will present the foreign workers' assistance provided to local Croats and Muslims (now Bosniaks) in today's municipality Prozor-Rama during the Homeland War. In that sense, research will focus on providing material and describing practical assistance clearly visible in the process of foreign workers return and their involvement in the war, i.e. defense against YNA aggression and actions of Bosnian- Herzegovinian Serb forces.

2. War in B&H

The war waged by the Serbian communist elite against the Republic of Croatia, with the commitment of the international community resulted in truce in late 1991. The armistice was formalized by signing the Sarajevo Agreement in the first days of January 1992. One of the most important points mentioned in the agreement was the departure of YNA forces from Croatia. This agreement point was fulfilled by transferring most of the existing YNA forces to the area of neighboring B&H (Marijan, 2018: 85). It was in those moments that B&H was experiencing a deep political crisis caused by impossibility of articulating a common position on the future of the state, which required the consent of political representatives of all three constituent peoples. This circumstance was most evident in late February and early March 1992 in the case of referendum on B&H independence. This referendum was mostly boycotted by Serbs in B&H, so only Croats and Muslims (Bosniaks) participated in it (Lučić, 2018: 219).

Although they boycotted the referendum, Serbs in B&H did not observe developments passively. Namely, the intention of their political elite was to carry out violent occupation of parts of B&H that they considered their own, relying on previously withdrawn YNA forces from Croatia. This intention soon resulted in development of armed conflicts in which militarily superior forces of

the YNA and Bosnian- Herzegovinian Serbs sought to take control of much of B&H. Despite clear disparity in military equipment, they were opposed by Croats and Muslims.

Since the beginning of the wider open armed conflict in April 1992, the Croatian side in B&H, taught by the experiences of the Homeland War in Croatia, organized two of its own military organizations; The Croatian Defense Council (HVO= CDC) and, to a lesser extent, Croatian Defense Forces (HOS = CDF). A significant number of Muslims became actively involved in such organized units of CDC and CDF, being the first military organizations (Marijan, 2006: 385). Thanks to timely organization, in certain parts of B&H, such as the cities and municipalities of Maglaj and Mostar, the CDC has been declared the only official defense structure¹. Such a status of CDC, apart from exceptionally good relations between Croats and Muslims, was also a clear indicator of the incompetence of the Muslim political leadership led by the President of the Presidency of B&H, Alija Izetbegović. Namely, unlike leadership of Croat and Serb people in B&H, who clearly defined their political goals even before the outbreak of open conflicts, i.e. the war, Muslim leadership led by Izetbegović was largely unprepared for the upcoming conflicts, trying to avoid them. Accordingly, Izetbegović entrusted the CDC with defending positions not occupied by the YNA, while at the same time trying to reach an agreement with the commanders of YNA forces stationed on B&H territory to transform them into “Armed Forces of Bosnia and Herzegovina”. However, the YNA did not accept the offer, as it openly represented the Serbian side, to which such an agreement did not suit at the time. (ICTY; Phonobel, April 1992, 3).

3. “He came back from Germany ...”

In the new conditions of war, only help to Croat and Muslim people in B&H came from Croatia. A specific type of assistance that arrived to B&H during escalation of war in April 1992 was related to volunteers, Croats, temporary workers abroad, known as “foreign workers”. In most cases, the mentioned returnees - foreign workers², were working Croats who were forced to change their place of residence in the domicile area of B&H with a place of residence mainly in Western European countries. The reasons for their previous departure in the direction of Western Europe can be summed up to two general reasons. The first one was of existential nature which as such contained a number of minor additional reasons which fundamentally referred to inability to materially support oneself or the family. In addition to existential, another reason that often influenced the decision to go to “temporary work abroad” was related to conflicting opinions and view in relation to proclaimed views of state policy of the SFRY (Radelić, 2006: 425). More specifically, personal animosity such an individual had towards communist Yugoslav system often prevented him from securing employment in his home environment that would very likely stop him from seeking employment in other European countries. These two often-present reasons for leaving domicile areas were closely related to the point that they complemented each other.

Although Croatian foreign workers of B&H origin have been an important part of its defense since the beginning of the Homeland War, their presence in armed formations defending B&H from the Serb side is not particularly prominent in available sources. Lack of such records can be partly explained by the fact that vast majority of able-bodied foreign workers were actually

1 RB&H, Municipality of Maglaj, Crisis Staff of the Municipality of Maglaj, Maglaj, Decision, no. 01-98-1 / 92 of 2 June 1992; RB&H, Municipal Assembly of Mostar, Crisis Staff of the Municipality, Mostar, Decision, no. 427/92 of 29.4. 1992 Signed by members of the Mostar Crisis Staff.

2 Croatian Homeland War Memorial and Documentation Center (hereinafter: HMDCDR = CHWMDC): Croatian Army (HV=CA), 150th no. CA “R”, no. 1400, Reverse no. 2/92 of 15 April 1992 Taken over by Marko Grbeš; RB&H, Konjic Municipal Assembly, Security and Crisis Staff Council, no. 07-1-800-40 / 92 of 12 April 1992, signed by Dr. Rusmir Hadžhuseinović; Armed Forces of the Konjic Municipal Assembly, CDC and TD, Census of Training Personnel, no. 02-244 / 92 of 3 June 1992, signed by Omer Borić and Dinko Zebić.

considered permanent residents of their local areas, which classified them as conscripts as well as all other existing able-bodied residents. Therefore, the return of foreign workers to the war-torn areas of B&H was viewed by the local municipal authorities as fulfilling obligations arising from the current state of war. Contrary to such an official view, the return of foreign workers had quite the opposite effect on the local population. Namely, return of people from the relative security of foreign countries gave the population affected by the war a positive moral impetus, which had an important impact on the decision to stay in the endangered area. Such an affirmative attitude towards the arriving foreign workers was especially important in conditions when the phenomenon of deliberate evasion of military service, i.e. desertion, became frequent in areas exposed to Serbian attacks (Rama vjesnik, October 1992: 8).

Therefore, positive attitude of local population towards returning foreign workers was caused by the act of their return to their home areas in the period of unfavorable initial moments in the war, i.e. in the key period of stopping military advance of the YNA and the Serb side in B&H. The same positive response was also given to all other individuals who arrived as volunteers in the attacked areas of B&H (Markešić, July 1992, 6). Consequently, the period of return and involvement of individual foreign workers in the defense process will have a relatively important impact on their later affirmation, in terms of advancement and influence in military structures they joined (HR- HMDCDR; CDC; box 1825).

4. Foreign workers in the defense of B&H; micro example of Prozor municipality (Prozor-Rama)

Given the lack of more precise and detailed data on participation and role of foreign workers in defense efforts at B&H level, reconstruction of their impact on the defense process can, to some extent, be analyzed on examples of events in individual war-affected areas. In this particular case, we will try to show the significance of foreign workers and their influence on local circumstances on the example of nationally heterogeneous northern Herzegovinian municipality of Prozor, today Prozor-Rama (Statistical Bulletin, 1993: 85).

As a municipal area inhabited exclusively by Bosnian- Herzegovinian (B&H) Croats and Muslims, the Prozor-Rama area was in danger of war at the end of March 1992 from YNA and B&H Serb forces who occupied most of Kupres by mid-April after a heavy battle with Croatian forces (Marijan, 2000: 39-42). The Croatian side in the, then, municipality of Prozor based their home area defense from the expected Serb attacks from Kupres, like all other municipalities where there was a greater concentration of Croatian population, through political and military organization of the Croatian Community of Herceg Bosna (CCHB), CDC and somewhat CDF. Unlike these Croatian military organizations, local Muslims in Prozor were partly organized through their own Muslim military structures, the Territorial Defense of B&H (TD B&H), later the Army of B&H. However, during first conflicts with the Serb side, some local Muslims joined the CDC and CDF due to general disorganization of their own military forces (Rašić, July 1992, 6-7). Under leadership and support of the majority CDC, local Croats and Muslims gathered and managed to set up defensive positions by the end of April 1992, thus preventing the advance of the YNA and Serb forces from Kupres towards the municipality of Prozor (Rašić, May / June 1993, 10).

In those moments of initial warfare in the Prozor municipality and expectations of Serb forces penetrating the municipal center, the town of Prozor, local Croats and Muslims were burdened by having insufficient weapons and material resources which could not be procured. The mentioned problem of lack of weapons was caused by expropriation of weapons by local authorities in Prozor by the YNA according to the same pattern as was visible in Croatia in May 1990 when the, then, Croatian Armed Forces were disarmed (Vjesnik, May 1990, front page). In addition, local municipal

institutions at that time were unable to raise material and other funds for defense, which occurred due to collapse of central government institutions in Sarajevo (Lučić, 2013: 369). All this happened at the time of escalation of war in B&H, having a direct impact on local municipal government structures, which were forced to find ways to organize and finance defense (Rama vjesnik, October 1992, front page).

Accordingly, no later than April 1992, local municipal authorities in Prozor found themselves in an extremely unfavorable situation in which they largely undertook state obligations to organize defense of their municipality territory. Also, the problem of raising financial and other resources needed to equip soldiers was from the very beginning one of the major shortcomings faced by the majorly Croatian municipal government in Prozor. Finding a solution to this problem meant establishing a new financing system in which the largest share should have been provided by the working population of the municipality. Therefore, in accordance with the state of war, it was expected that collecting financial assistance for defending the municipality would be carried out outside home territory of B&H, from those European countries with a large number of foreign workers from B&H, namely areas of the Prozor-Rama.

A concrete step in the mass involvement of local foreign workers from the municipality of Prozor in the process of providing more substantial financial assistance was launched on April 1 and was further regulated in late May 1992 when the municipal government in Prozor decided on "general work and military conscription" (Rasic, May / June 1993, 10). On 22 June 1992, it was further strengthened, but also specified by the adoption of the new "Decision on General Mobilization", adopted by the local Presidency of the Municipal Assembly of Prozor as the main civilian representation of the government. The decision obliged all men between ages of 18 and 55, as well as all women between ages of 18 and 50, to make themselves available for military or civilian duty and to take up conscription. The subject of the decision, in addition to clearly differentiating groups of local municipal taxpayers, provided insight into regulations on the basis of which someone is exempt from the said decision. Among several other categories, the list included "citizens in permanent employment abroad". That conclusion of the decision referred to local workers, permanently employed abroad. According to the decision in question of 22 June 1992, all foreign workers could be released from military participation in the defense process. However, such a possibility was achievable only in case of meeting financial obligation according to which foreign workers were obliged to allocate certain monthly income for the defense of home municipality. Therefore, separate dislocated municipal committees based in Munich and Vienna have been set up by local authorities of Prozor to facilitate this type of funding. Viewed in more detail, the said mobilization decision of 22 June stipulated that foreign workers who were still working abroad, for the needs of defending their home area should deduct $\frac{1}{4}$ of total personal income which, on the other hand, could not be less than 500 German marks³. (Rama vjesnik, July 1992, 11; Rama vjesnik, January 1993, 9). Given that the said decision did not prescribe the age limit of the foreign workers to whom it referred, it is to be assumed that the decision presupposed obligation of all those who were employed at the time. The decision made in this form obliged financial expenses even to those foreign workers whose blood relatives or more of them (sons) were actively involved in the defense process in the municipality, which was also confirmed in practice.⁴

However, the said decision on financial assistance of foreign workers for the needs of defending the municipality, up until December 1992, was met to a lesser extent than expected. Thus, at the

3 As salary of CDC soldiers for most of 1992 was around 40-50 German marks, which rose to around 100 German marks in 1993, it can be concluded that the required financial benefits were a serious expense for guest workers; See in HR-HDA-HMDCDR; CDC; box 4972.

4 For example, the name of Stipe (Martina) Zadro is listed on the publicly published list of those who fulfilled all the obligations arising from the mobilization decision (Rama vjesnik, January 1993, 9). At the time of his duties, his son Martin (Stipe) Zadro was an active member of the CDC. See in: HR-HDA-HMDCDR; CDC; box 7760.

end of 1992, it was publicly announced that 447 foreign workers originating from the Prozor-Rama municipality had fulfilled their financial obligations, of which 145 had paid the full amount requested by the aforementioned mobilization decision (Rama vjesnik, January 1993, 9). Thus, according to the report, only a little over 32% of foreign workers fulfilled their obligations from the mobilization decision by the end of 1992. The reasons why the obvious majority of other foreign workers failed to fully meet the required financial benefits are explained by reduced income resulting from sick leave, reduced working hours and other unplanned events. Local representatives of CDC authorities cautiously accepted these excuses and inability to meet their obligations, asking most foreign workers for additional evidence to prove their own claims (Rama vjesnik, January 1993, 9).

The stated financial obligations, more precisely larger financial allocations, were obviously a serious burden to majority of foreign workers, which was also noticed by municipal authorities of Prozor. It was for this reason that in late 1992, Prozor municipal authorities issued an amendment to the mobilization decision. This amendment determined that foreign workers who were obliged to allocate the prescribed funds were considered to be those who were legally or permanently employed. This item was an extremely important addition as legally employed foreign workers could clearly prove their income on the basis of pay slips and thus justify the amount of money they had to allocate for the defense of the municipality. In this sense, a certain problem was posed to those foreign workers who could not bring such proof, that is, those who fulfilled their work obligations within the framework of illegal “undeclared work”. In addition to clearly defining those who were obliged to pay cash benefits, with the same amendment, municipal authorities reduced monthly cash benefits in the coming period (1993) for all those foreign workers who would fully pay the prescribed cash benefits by mid-February 1993 for the period from April 1, 1992. Also, since February 1993, all of them have been obliged to regularly pay funds in the amount of 300 German marks for those who were active in Germany and Switzerland and 2,000 Austrian schillings for those who performed their duties in Austria.

In addition, unlike original general decision on mobilization of June 1992, which did not specify obligations of female foreign workers, the amendment to the decision clearly stipulated their obligation to pay 100 German marks, which applied retroactively from 1 April 1992. According to amendment to the decision, women foreign workers were required to settle part of their 1992 financial obligations by mid-February 1993. Also, amendment to the decision also prescribed conditions of financial allocations for the needs of the municipality for those foreign workers who due to injury, illness or job loss were not able to regularly perform the prescribed obligations. Accordingly, such foreign workers with such had to set aside $\frac{1}{4}$ from their total income for the needs of the municipality's defense (Rama vjesnik, January 1993, 9).

According to the decision from the aforementioned amendment, the collection of funds from foreign workers was additionally regulated by a clearer specification of the prescribed obligations. The aim of such reconstruction was to prevent certain deviations, but in fact to avoid breaking the obligations, which, if we take into account the aforementioned percentage of foreign workers who fully met their obligations, was a common case. However, despite public regulations and amendments and clarification of decisions, the process of collecting funds from foreign workers was not sufficiently met to the extent that the municipal government could count on regular inflow of funds.

Table 1. Total funds raised for the needs of defense of Prozor (Rama) municipality, which mostly consisted of provisions from local foreign workers (Rama vjesnik, January 1993, 9)

Razdoblje 1992. godine	Prikupljena sredstva u njemačkim markama DEM	Prikupljena sredstva u austrijskim šilinzima ATS	Prikupljena sredstva u švicarskim francima CHF	Prikupljena sredstva u drugim valutama Dolari (US), Kanadski dolar (CAD), Hrvatski dinar (HRD)		
				200 US	106.000 HRD	1950 CAD
travanj	2030	-	-			
svibanj	45.850	77.000	-			
lipanj	35.500	111.250	200			
srpanj	87.720	247.550	800	200 US	106.000 HRD	1950 CAD
kolovoz	239.120	239.700	3040			
rujan	123.030	140.250	100			
listopad	124.462	206.700	100			
studeni	147.150	102.300	-			
prosinac	470.650	707.123	3300		280.000 HRD	
1.-15. siječnja 1993. godine	202.542	163.300	500			

According to the table above, collection of funds for the defense of Prozor municipality was oscillating. The largest amounts of money were collected in the period of August and December 1992 and in the first months of 1993. The reason for this can be explained by periods of summer vacations and especially holidays, Christmas and New Year, when most foreign workers take several days to return and stay in the home area. Accordingly, it can be concluded that a larger amount of funds was made through a direct payment, i.e. personal transfer of funds to municipal services. This way of fulfilling the obligations can be partly explained by the assumption that a significant number of foreign workers did not have enough confidence in organized municipal committees and individuals who collected funds on behalf of the municipality.

Confirmation of certain distrust in the established system of collecting cash benefits as well as the amount of funds from foreign workers was a problem that was present from the very beginning of practical implementation of this part of the mobilization decision. Confirmation of this was evident in a joint session of foreign workers and municipal authorities of Prozor held in Ripci during Catholic feast of the Assumption on August 15, 1992. In addition to civilian representatives of Prozor municipality, military representatives of the local CDC also took part in the meeting, informing the participants about the military situation and the need to maintain the defense process. Their presentation was attended by a large number of gathered foreign workers relatively calmly, which could not be said for the moment when the explanation of the situation in the municipality was taken over by civilian government representatives.

Unlike those of military representatives, speeches of civilian representatives of the authorities were interrupted, actually the whole session was interrupted due to dissatisfaction of the gathered foreign workers, but subsequently resumed. The reason for this stemmed from dissatisfaction of foreign workers with the amount of material resources demanded from them and the way they were collected. A local journalist who followed that discussion later described the foreign workers who took part in the discussion as "old misers".

This description referred to a part of foreign workers who had inappropriate verbal responses to local civilian authorities in an uncontrolled discussion, and who were found to have failed to

meet their obligations. Since the description of the meeting was published in a local newspaper, avoidance of cash provisions by some foreign workers was sought by comparing the difference in their financial obligations with salaries received by soldiers on the front lines of defense, which at the time amounted to 50 German marks (Rama vjesnik, September 1992, 4).

The mentioned meeting and noted disagreements between civilian representatives of authorities and foreign workers, pointed out to practical distrust regarding the handing over of the prescribed funds to municipal committees and individuals who acted for that purpose in Munich and Vienna. It seems that the obvious mistrust accelerated transition from fulfillment of financial obligations through intermediary to direct form, i.e. so that A foreign worker settled his financial obligations during his personal stay in the home municipality. Finally, despite the described shortcomings and efforts of some foreign workers to use these problems in mutual relations to avoid their obligation to provide the funds, a number of foreign workers continued to fulfill their commitments, which was clearly visible in December 1992 and January 1993. (Table 1).

On the other hand, municipal authorities of Prozor-Rama sought to find different ways to ensure full collection of monetary claims from foreign workers. For this reason, in 1993, separate certificates were introduced, which were issued to foreign workers by the military or civilian authorities only after settling whole or majority of their financial obligations. In current circumstances of the war, this confirmation was key evidence that enabled issuance of a pass to leave the municipality and go to work.

P R I O P Ć E N J E

S ciljem onemogućavanja malverzacije oko obveznih uplata inozemaca i njihovog prolaska kroz punktove, ako nisu izmirili svoje obveze po općinskoj odluci od 22.06.1992 godine br.01/1-17/92 priopćavamo slijedeće:

Svi inozemci koji žele napustiti našu općinu nakon Uskrsnih blagdana morat će uz potvrdu o napuštanju općine od uređa obrane imati i potvrdu iz financijske službe da su izmirili iznos od 5100DM.

Radi toga molimo sve koji su već uzeli potvrde o napuštanju općine da još jedanput svrate u financijsku službu i izmire određeni iznos kako bi dobili potvrdu o tom iznosu, a svi koji još nisu uzeli potvrdu do sada da uzmu obadvije.

U protivnom neće im biti dopušteno napuštane općine.

Document no. 1. Statement of the Municipal Authorities of April 1993

REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA
HRVATSKA ZAJEDNICA HERCEG BOSNA
HRVATSKO VIJEĆE OBRANE

BRIGADA "RAMA" PROZOR

Broj: 01-732/93

Prosj: 12.04.1993.g.

FINANCIJSKA SLUŽBA BRIGADE
"RAMA" PROZOR

Predmet: Zapovjed

1. Svim inošnci koji pripadaju u obvezu materijalnog dađanja pored prišnica a uolatu mođa im se izdati i prišnanica za ukuonu uplatu do dana izđavanja (od 15.04.1992.g. 5.100 BEM).
2. Potvrda vijedi uz propusnicu o napuštanju općine.
3. Zapovjed o načinu protoka išala je V.P. MUP i oš ali svaki po svojoj liniji.
4. Rok izvñnja apovjedi odmah

Document No. 2 Order of the Commander of the CDC Brigade in Prozor on the Issuance of Certificates (prerequisite for a pass)

The mentioned certificates and passes were not the only attempt of local municipal authorities to try to regulate insufficiently harmonized relations between foreign workers and the parent municipal authority. As early as the second half of 1992, after penetration of the Serbian side from Kupres area towards Prozor was no longer likely, new requests for "temporary work" abroad appeared in the municipality. Apart from individuals who had not been employed abroad until then, these requests were also made by returnee foreign workers who returned to the municipality during March and April 1992, in the most difficult months of the war, and decided to come back to the municipality and actively participate in the defense process. Reasons for such applications probably had, in addition to existing dangers of war, another more practical reason related to the fact that fewer returnee foreign workers who joined military organizations were often the only source of income for their families. Appropriate to such circumstances, the Prozor municipal authorities allowed some CDC soldiers to go abroad to work. However, in order to obtain the said departure pass, several conditions had to be met. First of all, all CDC soldiers who were allowed to go abroad for work were obliged to return to their home municipal area in case of service or public call in case of military need. In addition, by leaving for temporary work, former and new foreign workers were obliged, like all other workers abroad, to set aside part of their income for defense purposes (HR-HDA-HMDCDR; CDF, Box 4972).

IVKA KOVAČEVIĆ
s. Rumboci
Rama-Prozor

Republika Bosna i Hercegovina
HRVATSKA ŽUPANIJA HERCEGOVINA
OPĆINA RAMA
ZAPOVEDNIŠTVU

Primljeno: 11.02.93	
Org. jed.	Vrijednost
01-53/93	

ZAPOVEDNIŠTVU BRIGADE " RAMA "

Predmet : Zahtjev za odsustvovanje iz brigade

Molim Vās da uvažite moj zahtje za odsustvovanje iz brigade " RAMA " u trajanju od 3 (tri) mjeseca.
Odsustvovanje mi je potrebno zbog toga što se nalazim u teškoj materijalnoj situaciji, imam teže bolesnu majku, a ukazala mi se prilika za posao u Njemačkoj.
Pošto su mi braća angažirana u postrojbama te oni ne mogu otići negdje raditi to Vas molim da uvažite ovaj moj zahtjev.
Pošto sam u brigadi već 7 mjeseci po povratku bi se ponovo javila ovdje za posao, a Vas bi molila da mi to omogućite i zagarantirate mi da ću po povratku imati posao.
Unaprijed HVALA!

PODNOŠITELJ ZAHTJEVA

Ivka Kovačević -
Kovačević

Document No. 3. Application for going abroad

Emergence of similar new departures abroad in 1993 was further intensified, as confirmed by the local head of the CDC's municipal financial service in Prozor when expressing a public complaint about the relatively poor filling of the budget by foreign workers. He stated that there are more than a thousand foreign workers working abroad on various grounds. Out of that total number, for the needs of the local CDC brigade, 540 obligors fulfilled their obligation, which at that time amounted to 300 German marks, and thanks to them, more than 160,000 German marks arrived at the local treasury in May (Rama vjesnik, May / June 1993, 4). In line with the above, despite obvious evasions and further ignoring to provide financial assistance to the defense process of the municipal area, the more prominent part of foreign workers still continued to fulfill their financial obligations.

For most of 1993, the area of Prozor municipality was characterized by an eruption of new conflicts that followed between Croats and Muslims (Bosniaks) (Marijan, 2018: 77). In these new circumstances, which further burdened Croatian side in military and every other sense, financial assistance from foreign workers, noticeable in the form of mandatory but also voluntary assistance, had a profound impact on the emerging additional defense process, as a relatively secure source of fixed income. In the period of this new escalation of the conflict in May 1993, a new series of decisions was made at the level of Prozor-Rama municipality concerning rights and obligations of working and retired foreign workers. According to that decision, starting 1 July 1993, all active foreign workers were still obliged to pay a previously valid monthly obligation of 300 German marks or 2,000 Austrian schillings and 100 German marks, which was the obligation for female

foreign workers. The new decision provided for a 10% increase in the monthly installment for each previous month of delay. However, unlike previous amendments, the new decision of May 1993 also prescribed the amount of monthly allocations that included close to retirement or retired foreign workers who were required to pay 15% of total pension or reduced income. In addition, the decision exempted those foreign workers whose close blood relative, more precisely his son, died as a member of the local brigade, while those foreign workers whose sons were seriously injured in the current circumstances of war and conflict were exempted from paying in the month when the accident occurred (Rama vjesnik, April 1993, 2). On the other hand, the decision reiterated the decision to continue with previously determined funds from women working abroad, which was a confirmation that this requirement has in fact been carried out.⁵

The enactment of a new series of decisions from May 1993, despite obvious problems with timely collection, clearly confirmed the importance of financial assistance paid by foreign workers and its impact on the existing Croatian defense process in Prozor. The process of such financing to a greater or lesser extent, with all the accompanying shortcomings of irregular allocation, will be maintained until end of active conflicts with the Muslim (Bosniak) side in B&H during the first half of 1994 (Marijan, 2018: 420).

5. Military contribution of foreign workers to the defense of the municipality of Prozor

Another way of foreign workers providing assistance was direct military participation in the process of defending the municipal area of Prozor-Rama, which meant their inclusion in local military units of the CDC and CDF. This process of direct involvement in Croatian military units that existed in the area during escalation of war was largely accepted by “younger workers employed abroad” who began to arrive in the municipality of Prozor in the first half of 1992. However, a small part of them arrived to the municipality for the first time in 1991 in their short return from the territory of the Republic of Croatia. Namely, several such individuals, local foreign workers from the area of Prozor-Rama in 1991 returned to territory of Republic of Croatia where they actively participated in the process of its defense as members of the National Guard or CDF (Rama vjesnik, November 1992, 6-7).

Accordingly, in the period from the beginning of escalation of war in B&H during April 1992 to mid-1993, in the area of Prozor-Rama municipality, in the CDC and CDF units, according to the local defense office, there were about 50 foreign workers for whom it was clearly confirmed that they had left their permanent job and were directly involved in the defense process. In relation to the number of members of the local brigade of the CDC “Rama”, which in mid-1993, according to local defense office, numbered slightly more than 1,500 members, it can be seen that the number of foreign workers involved in military units was just over 3% of total number of soldiers involved in the local Croatian brigade “Rama”. (Rama vjesnik, August 1993, 6). Although the mentioned number of foreign workers in CDC soldier units at the municipal level was more or less symbolic, their presence, despite their small number, certainly had a positive moral incentive to other members of the local CDC brigade “Rama”. In fact, this was evident in the example of several of them who

5 According to the testimony of one of local female foreign workers, certain allocations were indeed given for the needs of the municipality's defense. However, in most cases, female foreign workers were not required to pay higher cash benefits. The reason for this could be lower income of female foreign workers, but also the fact that most local female foreign workers lived in a joint family community in which the father or close relative met the prescribed obligation to allocate funds to the municipality. Part of female foreign workers set aside part of their earnings for the needs of defense, regardless of the decision. Interview with Ivus Thorwart (nee Zadro) Lindenstrasse 22, 73550, Waldstetten, Germany conducted on 16 September 2020; Interview with Danica Jeličić, Zagreb, conducted on September 29, 2020.

in the further course of war managed to impose themselves on leading military positions within existing military organizations, despite the fact that they had no military education. Namely, foreign workers' past and timely return to their homeland and expressed organizational skills, in the new war circumstances, evident through gathering and equipping people, provided some arriving foreign workers an unexpected opportunity to take over leadership of local military organizations CDC and CDF, despite their lack of military experience and education.

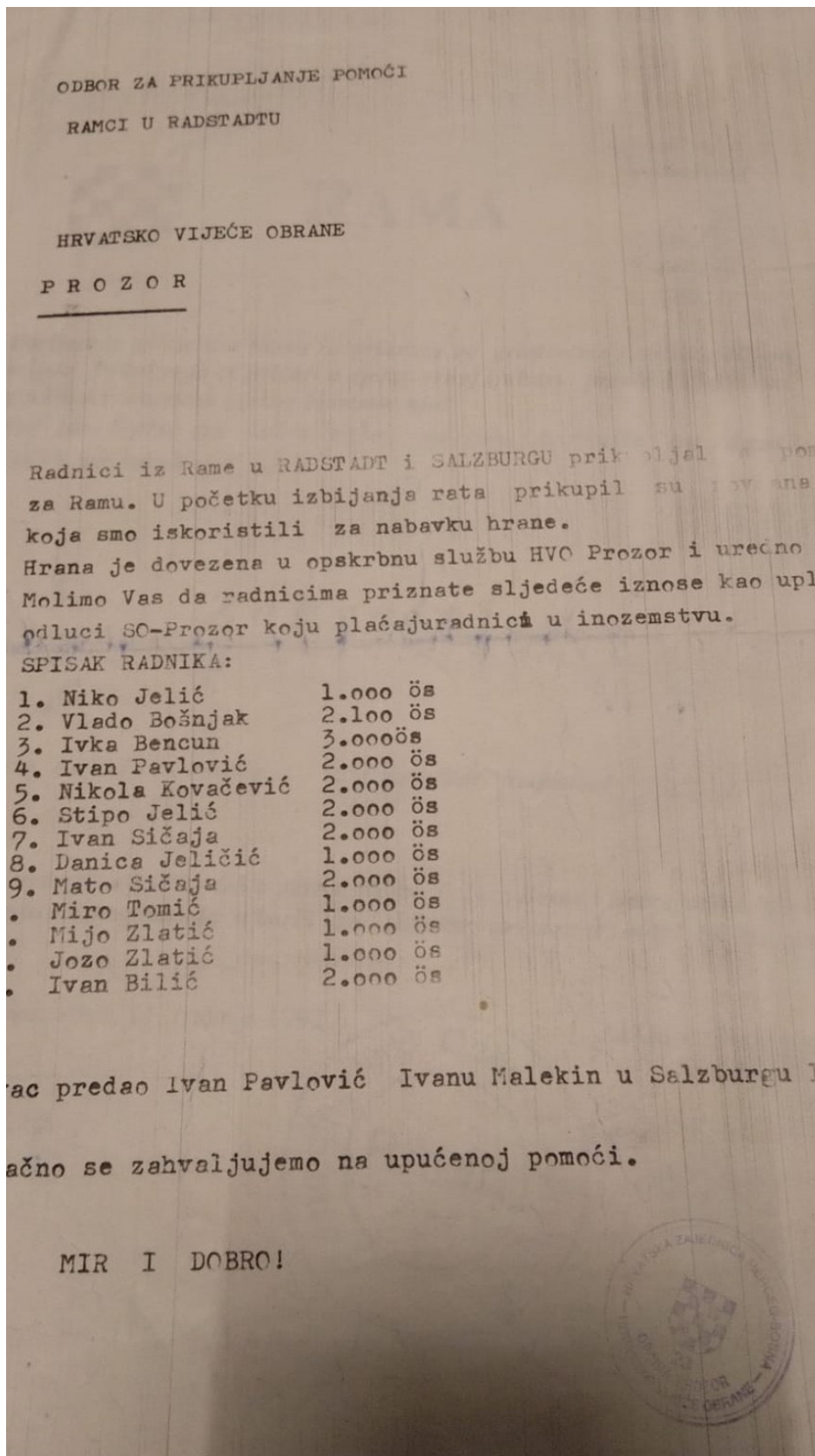
A practical example of a situation in which a previous foreign worker became the commander-in-chief of the local Croatian military forces is Marinko Beljo. The aforementioned Beljo was a generation of younger local foreign workers who began working abroad in 1980s. The beginning of YNA aggression against the Republic of Croatia and revolt of a part of the Serb population was the reason for his return to Croatia, where he joined the defense process by joining CDF units. As aggression of YNA and insurgent Serbs in Croatia decreased and war conflicts were transferred to B&H in 1992, M. Beljo became actively involved in the process of gathering local Croats, who he, after escalation of war, organized through local CDF unit in which he was elected commander. After first clashes with YNA and Serbs in the border area of Kupres and Prozor municipalities in April 1992, CDF members took over parts of defensive positions around the village of Zvirnjaca, where they spent the next few months. With deterioration of relations between Croats and Muslims and the conflict that erupted between them in the Prozor metropolitan area in late October 1992, Beljo and his CDF members played an important role in fighting in and around Prozor, eventually enabling Croatian control over urban center of Prozor (Rama vjesnik, November 1992, 6-7). Thanks to his role in this process, Beljo was soon proclaimed commander of the CDC Military Police, to which he transferred most of CDF members (HR -HMDCDR; CDC, box 1825). Four months later, in the moments of new escalation of the conflict with the Muslim side, i.e. the Muslim military organization of the Army of B&H, in February 1993, Beljo became the commander of the local brigade "Rama" within the CDC (HR-HDA-HMDCDR; CDC, box 4756) . Beljo remained in this position until his death in May 1993 (Rama vjesnik, May 1993, 14).

Thus, although in a number that was symbolic and as such did not have a decisive influence on key military events, some foreign workers returning to municipality of Prozor-Rama left an undoubted mark on local circumstances. This positive image was not too disturbed by the process of subsequent departures of some CDC foreign workers who were returning abroad, as noted by the head of local defense office in Prozor, who sent a public apology to all foreign workers for "suspicion of their patriotism" and sometimes harsh objections made to them in the previous period (Rama vjesnik, August 1993, 6).

6. Conclusion

In conclusion, it is obvious that the influence of foreign workers in certain parts of B&H, and especially in those areas traditionally known for people leaving for temporary work, has made a significant contribution to successful defense process. The example of Prozor-Rama municipality shows that this assistance was provided in two forms. The first form of assistance referred to significant financial assistance of foreign workers sent to local military and civilian authorities of the municipality, for which these funds were one of the main sources of income used to maintain the existing defense process, i.e. purchase of weapons and equipment, as well as payments to soldiers on front lines of defense. In addition to this type of assistance, Prozor-Rama municipality recorded personal returns of a small number of foreign workers who were directly involved in the existing defense process by becoming CDC or CDF soldiers. Given a relatively small number of such foreign workers, their combined military value cannot be interpreted as crucial assistance to the local defense system. However, despite this, some of the arriving foreign workers managed to help defend the domicile areas with their efforts and personal example, which is why some of them later became key military commanders in the municipality.

Additional attachments

Annex 1. Collective application for recognition of fulfillment of monetary obligations of foreign workers

Quittung

Nr. 38

netto	DM		Pl
+ % MWSt	DM		Pl
gesamt	DM	100	Pl

Gesamtbetrag DM in Worten: JEDNH STOTINA

von DAN IČ IĆ J E L I Ć

für RAMA

dankend erhalten

Buchungsvermerk

Datum 19.07.1992

Empfänger Unterschrift des Empfängers

Koordinacijski Odbor za pomoć RAMA

Annex 2. Usual certificate form for donated funds

 RAMA

Povijest će govoriti o Vama raspršenim po gradovima i selima diljem svijeta. Pokoljenja će pričati o djelotvornoj ljubavi prema Vašoj Rami u teškim trenucima njenog bivstvovanja!

Sve što činite na dobro Vašeg naroda, to činite na dobro Vaših potomaka!

Zahvalnica

Danica J e l i ć , Podbor, A - 5550 Radstadt, Weißenhof

Vi ste pomogli s 2.000,- ÖS u obrani Rame, države Bosne i Hercegovine kao i cijelog hrvatskog naroda u borbi za slobodu, državnost i bolju budućnost svih nas.

U Münchenu, 11. travnja 1992.

Za Odbor Rame
Jure Radoš

Koordinacijski Odbor za pomoć RAMA

Annex 3. Acknowledgment for donated funds

Archival sources

Croatian Homeland War Memorial Documentation Center (HMDCDR)

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). Notes from the conversation between Branko Kostić and Blagoje Adžić and Alija Izetbegović in Skopje on April 26, 1992, no number, from May 4, 1992. Edited by Jordan Živković.

References

- Lučić, I. (2013). *Uzroci rata Bosna i Hercegovina od 1980 do 1992. godine*. Hrvatski institut za povijest; Despot Infinitus.
- Lučić, I. (2018). *Od vila ilirskih do Bijeloga puta – stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*. Hrvatska liječnička komora; Hrvatski institut za povijest.
- Marijan, D. (2000). Borbe za Kupres u travnju 1992. *Polemos*, III(5), 11-49.
- Marijan, D. (2006). Sukob HVO-a i Armije BiH u Prozoru, u listopadu 1992. *Časopis za suvremenu povijest*, 38(2), 379-402.
- Marijan, D. (2016). *Domovinski rat*. Hrvatski institut za povijest; Despot Infinitus.
- Marijan, D. (2018). *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992 do 1994*. Hrvatski institut za povijest.
- Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva od razlaza*. Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga.
- Statistički bilten. (1993). *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991.; Nacionalni sastav stanovništva*. Sarajevo.

Newspaper articles

Vjesnik

„Oružje nije otuđeno od TO“, *Vjesnik*, January 24, 1990, cover page.

„Slovenski delegati napustili Kongres“, *Vjesnik*, January 23, 1990, cover page.

Ramski vjesnik

„Godinu i nešto dana mobilizacije“, *Ramski vjesnik*, August, 1993., p. 6.

„Stide se, a ipak bježe“, *Ramski vjesnik*, October, 1992., p. 8.

Ante Markešić, „Čelavci brane Zvirnjaču“, *Ramski vjesnik*, July, 1992., p. 6.

Nikola Rašić, „Oni hoće a imaju sa čime“, *Ramski vjesnik*, July, 1992, pp. 6-7.

Nikola Rašić, „Ratna kronika za travanj i svibanj 1992“, *Ramski vjesnik*, May / June, 1993., p. 10.

„Izmirenje obveza obrane“, *Ramski vjesnik*, January, 1993, p. 9

„Odluka“, *Ramski vjesnik*, April, 1993., p. 2.

„Rama apelira za pomoć“, *Ramski vjesnik*, October, 1992., p. 1.

„Odluka o općoj mobilizaciji“, *Ramski vjesnik*, July, 1992, p.11.

Nikola Rašić, „Naši inozemci na okupu“, *Ramski vjesnik*, September, 1992., p. 4.

Nikola Rašić, „Prozor je noćas morao pasti“, *Ramski vjesnik*, November, 1992., pp. 6-7.

Prilozi za istraživanje uloge gastarbajtera u Domovinskom ratu; primjer općine Prozor-Rama

SAŽETAK

Tema bosanskohercegovačkih Hrvata gastarbajtera i njihove uloge u Domovinskom ratu spada u jedno od rijetko istraživanih područja razdoblja minuloga rata. Razlozi nepostojanja takvih istraživanja višestruki su i kreću se od onih najopćenitijih do onih složenih koji su zbog nedovoljne vremenske udaljenosti od predmetnih događaja još uvijek aktivni i kao takvi ometaju istraživača u njegovu nastojanju objektivnijega uvida u prošlost. Na temelju dostupnih izvora pojedinih mikropodručja Bosne i Hercegovine (BiH), u konkretnom slučaju područja općine Prozor-Rama, rad se bavi istraživanjem načina, ali i značenja pomoći koji su hrvatskih gastarbajteri pružali obrani općinskog područja Prozora-Rame u razdoblju Domovinskoga rata. S obzirom na nepostojanje konkretnih arhivskih izvora koji bi dali detaljan uvid u brojnost gastarbajtera koji su tijekom 1992. stigli i uključili se u obranu BiH, u radu su prikazana dva prisutna načina pružanja pomoći. Prvi, mnogo češći, ali rijetko naglašavani tijekom pružanja pomoći opisuje način i poteškoće pružanja financijske pomoći koji su hrvatski gastarbajteri s područja Prozora Rame pružali tijekom razdoblja Domovinskoga rata u BiH. Drugi od njih odnosi se na opis pojedinaca i grupa gastarbajtera kojima je agresija i rat u BiH bio poticaj za hitan povratak i izravno, praktično uključivanje u borbena djelovanja. Kombinacija spomenutih dviju vrsta pomoći imala je izuzetno značenje za lokalni općinski sustav vlasti u BiH koji je nakon agresije i blokade državnoga sustava najvećim dijelom bio ovisan o pomoći koji je stizala izvan BiH.

Ključne riječi; gastarbajteri, BiH, Hrvati, pomoć, Prozor-Rama

Pregledni članak

Josipa Maras Kraljević

Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata

Marulićev trg 21, Zagreb

josipa.maras@centardomovinskograta.hr

Pomoć hrvatskoga iseljeničtva napadnutoj Hrvatskoj – prikaz djelovanja kroz tekstove *Večernjega lista* u drugoj polovici 1991. godine

Sažetak

Naglasak rada je na analizi novinskih tekstova o hrvatskom iseljeničtvu i njihovoj pomoći Republici Hrvatskoj početkom Domovinskoga rata koju su organizirali kroz razne vrste podrške te donacijama humanitarnih pošiljaka. Obradeni tekstovi objavljeni su u *Večernjem listu* od srpnja do prosinca 1991. godine.

Hrvatsko iseljeničtvo pokazalo je da stoji uz Hrvatsku u njenim najtežim trenucima. Nakon proglašenja hrvatske neovisnosti 25. lipnja 1991., u vremenu djelovanja sve jačega i agresivnijega velikosrpsstva te ratnih djelovanja pobunjenih Srba uz pomoć Jugoslavenske narodne armije tijekom 1991., hrvatski su iseljenici slali svoju pomoć na hrvatske adrese. Osim humanitarne pomoći u vidu lijekova, namirnica, odjeće, novčanih priloga i sl., iseljenici su organizirali i prosvjede u namjeri senzibiliziranja međunarodne javnosti i upoznavanja sa sve težom ratnom situacijom u Hrvatskoj. Pomoć su organizirali i pojedinci i udruge iseljenika, a često su ih podržavali i stranci, prijatelji iseljenika, koji su shvatili značaj takve pomoći državi koja je bila prisiljena organizirati svoju obranu s malo vlastitih početnih resursa.

Ključne riječi: Domovinski rat, hrvatsko iseljeničtvo, *Večernji list*, aktivnosti, humanitarne pošiljke, 1991.

1. Uvod

Tekstovi pregledani za ovaj rad broje više od stotinu naslova u *Večernjem listu* u razdoblju od 1. srpnja do 31. prosinca 1991. godine. Novine *Večernji list*, uz *Vjesnik*, duže vremensko razdoblje bile su najčitnije odnosno najtiražnije dnevne novine na hrvatskom prostoru te su kao takve nastojale pratiti zbivanja na dnevno-političkom i društvenom polju. Razdoblje praćeno kroz ovaj tekst važno je jer se odnosi na prvih šest mjeseci novouspostavljene hrvatske države, a ujedno i najkritičnije vrijeme opstanka nje same. Vrijeme je to najžešćih napada udruženih snaga jugoslavenske vojske i snaga pobunjenih Srba na civile, svježe stvorene oružane obrambene hrvatske snage, na hrvatska sela i gradove. Vrijeme je to početka i rasplamsavanja rata, nastanka velikoga broja prognanika i masovnih razaranja, vrijeme stvaranja postrojbi Hrvatske vojske (do tada je naglasak bio na policijskim snagama koje su imale i vojnu ulogu upravo zbog zakonodavnih prepreka u saveznim/jugoslavenskim zakonima koje su zabranjivale stvaranje republičkih vojnih postrojbi). Hrvatska se u jeku ratnih napada na nju suočavala i s nedostatkom naoružanja i opreme. Od oduzimanja oružja u vlasništvu hrvatske Teritorijalne obrane 1990. do međunarodne zabrane uvoza naoružanja

na područje Jugoslavije 1991., a što je najviše išlo na štetu Hrvatske: Odlukom Europske Zajednice (EZ) na sastanku ministara vanjskih poslova u Haagu u srpnju 1991. uvodi se embargo na nabavu naoružanja u SFRJ, a Rezolucija 713 Vijeća sigurnosti UN-a iz rujna 1991. potvrđuje odluku o zabrani „uvoza oružja i vojne opreme u Jugoslaviju sve dok Vijeće sigurnosti ne donese drukčiju odluku nakon konzultacija glavnoga tajnika s Vladom Jugoslavije“ (Sekula, 2008: 78).

Pregledavajući novinske tekstove vidljivo je da su hrvatski iseljenici brzo i adekvatno reagovali na zabrinjavajuće slike koje su stizale iz Hrvatske.¹ Kako donatorskim pošiljkama (lijekova i medicinske opreme, sanitetskih vozila, odjeće i obuće za civile i branitelje, ...) tako i organiziranim akcijama podrške i upoznavanja međunarodne javnosti sa situacijom u Hrvatskoj. Ipak, velika je vjerojatnost da mnoštvo od toga nije ni dospjelo u novine jer su kanali dopreme humanitarne akcije bili raznorazni te često i na lokalnoj, gotovo privatnoj razini. Države koje se spominju u tekstovima, a iz kojih je dopremana pomoć bile su Australija, Austrija, Belgija, Finska, Francuska, Italija, Nizozemska, Norveška, Njemačka (najviše spominjana), SAD, Švicarska te Velika Britanija.

Prema podacima Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske procjenjuje se da oko 3,2 milijuna Hrvata i njihovih potomaka živi izvan Hrvatske. Podatci su to koji se temelje na procjenama hrvatskih diplomatskih misija i konzularnih ureda, hrvatskih katoličkih misija i hrvatskih zajednica u državama gdje su hrvatski iseljenici te na temelju službenih popisa stanovništva. Iseljavalo se iz gospodarskih i političkih razloga, a koji je razlog prevladavao kao poticaj iseljavanju ovisilo je o situaciji u kojoj se Hrvatska nalazila i u kojem je političkom okviru bila (Austro-Ugarska ili određena jugoslavenska država) od 1880-ih pa do 1990. godine. Najveći broj iseljenika i njihovih potomaka nalazi se na prostoru SAD-a (1,2 mil.), Njemačke (500 000), zatim Argentine, Australije, Kanade (po 250 000), Čilea (200 000), Novoga Zelanda (100 000) te Austrije, Brazila, Italije, Švicarske (između 40 000 i 90 000) i drugdje.

U pojedinim europskim državama Hrvati postoje kao autohtona manjinska zajednica još od 15. stoljeća. Riječ je o Austriji, Bugarskoj, Češkoj, Slovačkoj, Italiji, Sjevernoj Makedoniji, Sloveniji, Crnoj Gori, Kosovu, Srbiji, Rumunjskoj i Mađarskoj. No to ne znači da imaju priznat status i pripadajuća prava kao nacionalna manjina u svim navedenim državama. U Sjevernoj Makedoniji, Bugarskoj i Sloveniji tek treba poduzeti određene diplomatske korake kojima bi se Hrvatima trebao priznati status manjine.

Kratko vrijeme nakon proglašenja neovisnosti i nametnutoga moratorija na tu odluku (*Brijunski sporazum*), i u tom razdoblju iskazane otvorene ratne agresije, hrvatski je predsjednik Franjo Tuđman u intervjuu Hrvatskoj radioteleviziji izjavio da Hrvatska ne može trpjeti agresiju i da će morati poduzeti čak i potpunu mobilizaciju svih snaga u domovini i inozemstvu („Predstoji nam odlučna bitka“, 23. 8., 3). U obraćanju građanima Hrvatske 5. listopada, svega dva dana uoči isteka moratorija na *Brijunski sporazum*, ali i uoči pokušaja ubojstva hrvatskoga predsjednika u Banskim dvorima s ciljem sprječavanja ostvarenja potpune neovisnosti, Tuđman je ponovno naglasio da je borba za ostvarenje slobodne Hrvatske bio cilj ne samo domovinske već i iseljene Hrvatske („Svi u obranu Hrvatske“, 6. 10., 3).

Što se tiče suradnje s iseljenim Hrvatima, informacije koje iznosi Ivica Kostović, tadašnji pomoćnik zapovjednika Glavnoga štaba saniteta Republike Hrvatske, govore da je traženje pomoći prema dijaspori krenulo iz Ministarstva zdravstva RH. Pisalo se svim hrvatskim društvima kao što su *Alma Mater Alumni*, *Caritas* i *Crveni križ*, a zahvaljujući širenju vijesti u akcije su se uključivali i državljani

1 Vjerojatno najzvučnije ime hrvatskoga iseljeničtva iz razdoblja Domovinskoga rata je ono Antona Kikaša. Iskazao se svojim dugogodišnjim humanitarnim radom i promocijom hrvatske kulture i jezika u svijetu, a svakako je zapamćen po pokušaju dopreme naoružanja razoružanoj Hrvatskoj i uhićenju koje je organizirala JNA. Spominje se u nekoliko članaka izabranoga razdoblja, ali upravo zbog svega nabrojanoga A. Kikaš zaslužuje posebno istraživanje i rad. O njemu, ali i drugim hrvatskim iseljenicima iz Kanade koji su dali svoj doprinos Hrvatskoj tijekom Domovinskoga rata više u tekstu Marina Sopte „Prinos kanadskih Hrvata u stvaranju i obrani Republike Hrvatske“ (Čapo i sur., 2014: 77-95).

mnogih europskih i svjetskih zemalja koji nisu imali izravne (rodoslovne) veze s Hrvatskom. Iz inozemstva su stizale donacije vrijedne i po 500 tisuća šilinga, 50 tisuća dolara, 100 tisuća švicarskih franaka itd. Prema njegovim riječima Hrvatska je imala onoliko lijekova koliko joj je trebalo u mirnodopskim uvjetima za razliku od JNA koja je napunila svoje rezerve lijekovima i sanitetskim materijalom za vremensko razdoblje od šest do osam mjeseci ratovanja (Glavina, 31. 08., 40). Spremnost iseljništva da pomogne Hrvatskoj pozitivno je naglasio zapovjednik Glavnoga sanitetskoga štaba (kasnije stožer, op. a.) RH dr. Ivo Prodan još u kolovozu u intervjuu za *Večernji list* (Đuretek, 1. 8., 4). Slično je izjavio i ministar zdravstva RH Andrija Hebrang nešto ranije, 21. srpnja, na redovitoj konferenciji za novinstvo kao i mjesec dana kasnije (Glavina, 21. 7., 2; Glavina, 16. 8., 4).

Zanimljivost koja se provlači analiziranim tekstovima jest ta da se Ministarstvo iseljništva RH² gotovo ne spominje vezano uz aktivnosti dijaspore, traženja pomoći ili upućivanja humanitarnih pošiljaka na određene adrese.

2. Aktivnosti hrvatskih iseljenika

Organiziranje raznih aktivnosti među hrvatskim iseljenicima imalo je za cilj podržavanje Hrvatske na putu osamostaljenja, a to su činili pisanjem apela, prosvjedima, postavljanjem izložbi, medijskim informiranjem međunarodne javnosti i sl.

Nekoliko dana nakon proglašenja hrvatske suverenosti i samostalnosti 25. lipnja 1991., hrvatski su iseljenici u Njemačkoj pokrenuli akciju s ciljem pomoći svojoj matičnoj zemlji. Organizirali su prosvjede protiv jugoslavenske države i vojske: po nekoliko desetaka tisuća Hrvata prosvjedovalo je u gradovima Frankfurtu, Stuttgartu i Münchenu noseći transparente „Volim svoju zemlju Hrvatsku“, ali i „Šutnja Zapada – smrt demokracije“ dobro procijenivši da su države zapadne demokracije pasivno pa čak i negativno gledale na stvaranje hrvatske države. Na tim skupovima sudjelovali su i predstavnici Inozemnoga ureda Hrvatske u Stuttgartu (Zdenka Babić), Hrvatskoga ureda u Münchenu (Josip Pavešić) te Hrvatske demokratske stranke/HDS (Vladimir Veselica) („Šutnja Zapada – smrt demokracije“, 1. 7., 11). Auto-kuća Baotić u Frankfurtu utemeljila je društvo *Croatia – pomoć za Hrvatsku* koje je suorganizator dobrotvornoga koncerta 24. studenoga.³ Plan je bio da se prihod s koncerta uplati u Fond za pomoć Hrvatskoj („Koncert za Hrvatsku“, 16. 11., 39). Krajem srpnja ispred palače Ministarskoga vijeća EZ-a u Bruxellesu okupilo se oko šest tisuća Hrvata i Albanaca iz Njemačke, Francuske, Nizozemske i Belgije prosvjedujući protiv agresije JNA i Srbije (Galić, 30. 7., 12-13). Prosvjedi su također organizirani i u Beču 11. kolovoza. Zajedničkim su snagama Hrvati, Slovenci i Albanci tražili priznanje neovisnosti, poštivanja prava na mir i slobodu, ali su i prosvjedovali protiv „četničke agresije i krvoprolića.“ Prosvjednicima su se obratili i bečki gradonačelnik i pojedini austrijski parlamentarci (Souček, 12. 8., zadnja str.).

Na drugom kraju svijeta, u Australiji, hrvatski su prosvjednici u Melbourneu u znak protesta spalili jugoslavensku zastavu („Spalili jugoslavensku zastavu“, 1. 7., 11). U Buenos Airesu, hrvatski i slovenski su prosvjednici ispred zgrade jugoslavenskoga diplomatskoga predstavnika otpjevali argentinsku, slovensku i hrvatsku himnu („Unuci demonstriraju“, 1. 7., 11) dok je na ulicama Vancouvera demonstriralo više od pet tisuća Hrvata, Slovenaca i Kanađana te je prikupljeno više tisuća potpisa u peticiji kojom se tražilo da kanadska Vlada što prije prizna neovisnost Hrvatske („Peticija za Hrvatsku“, 1. 7., 11).

U srpnju 1991. u Seattleu je osnovan *Croatian American Alliance for Democracy* (CAAD) koji je okupljao Hrvate na sjeverozapadu SAD-a. Sjedište je bilo u gradu u kojem je, uz okolicu, bila brojna hrvatska iseljenička zajednica s oko sto tisuća pripadnika. Cilj im je bio ne samo materijalno pomoći

2 Na čelu mu je bio povratnik iz Kanade Gojko Šušak do 18. rujna nakon čega preuzima Ministarstvo obrane RH. Novi ministar iseljništva postaje Zdravko Sančević, hrvatski povratnik iz Venezuele (Gregurić, 1998: 330, 661, 666).

3 Najavljen je bio nastup Ive Robića, Krunoslava Slabinca, Ljerke Palatinuš, Marte Nikolini i grupe Osijek.

Hrvatskoj, već i boriti se protiv uvriježenoga javnoga mišljenja da se na hrvatskom državnom prostoru vode „etnički sukobi“ („ethnic battle“) te borba za priznanje nezavisne i suverene Hrvatske. Organizirali su mirne demonstracije s dobrim odazivom hrvatskih iseljenika, a nakon toga dobili su i termin na lokalnoj radio-stanici. (Jirasek, 5. 10., 42-43)

Tijekom kolovoza 1991. John Ivsek (Ivan Ivšek) poslao je pismo predsjedniku SAD-a Georgeu Bushu u kojem iznosi mišljenje da američka javnost nije objektivno informirana o događanjima u Hrvatskoj i da se same SAD ne odnose politički korektno prema Zagrebu. Odgovor je dobio početkom rujna, potpisala ga je asistentica američkoga predsjednika za korespondenciju u kojem se naslućuje i mijenjanje službene američke politike prema Hrvatskoj: „(...) Administracija dijeli vašu zabrinutost za narod Hrvatske i simpatizira želje hrvatskog naroda. SAD se snažno izjasnio protiv srpskih pokušaja okupacije i pripajanja dijelova Republike Hrvatske (...)“. (Marušić, 5. 10., 43) Stav američke politike koji nije naslućivao davanje podrške hrvatskoj neovisnosti samo koji mjesec ranije izrekao je državni tajnik James Baker na sastanku s (između ostalih) predsjednicima svih šest jugoslavenskih republika: „Sjedinjenje Države podržavaju jedinstvo Jugoslavije, ali su istodobno protiv uporabe sile radi održanja tog jedinstva.“ (Nazor i Pušek, 2018: 91-92)

U kraćem, ali informativno bogatom tekstu *Tisuće ruku za domovinu* od 28. listopada (str. 19), spomenute su brojne akcije hrvatskih iseljenika organiziranih širom SAD-a. Mnoge je organizirao Hrvatski ured u Washingtonu ili preko brojnih hrvatskih društava, ali i preko pojedinaca koji su također organizirali mnoštvo humanitarnih poduhvata. U New Yorku je središnja točka djelovanja bio Hrvatski centar oko kojeg su se okupili brojni aktivisti. Akcijom „Pomoć za Hrvatsku“ prikupljeno je uglavnom lijekova i medicinske opreme u vrijednosti višoj od 250 tisuća dolara. U koordinaciji s Hrvatskim uredom u Washingtonu, njujorški Centar potiče slične takve akcije širom sjeverne Amerike. Možda i značajnije od vrijednih pošiljaka za potrebe hrvatskih prognanika i branitelja bilo je to što su uspjeli „probuditi“ slavne Amerikance, glumce, koji su podržali hrvatsku nezavisnost svojim javnim istupima⁴ ili što je *New York Times* uz ime Gorana Ivaniševića napisao „Croatia“ umjesto dotadašnjega „Yugoslavia“. (Drobnjak, 28. 10., 19)

Spomenuti Hrvatski ured u Washingtonu, na čijem je čelu bio Frane Vinko Golem, nastojao je internacionalizirati hrvatsku situaciju te je tako suradnja s američkim *Crvenim križem* dala dobre rezultate: plan je bio da se do kraja 1991. u Hrvatsku uputi nešto više od 325 tona hrane u vrijednosti od oko 2,3 milijuna dolara. (Ujević, 18. 9., 11) Ured je službeno počeo s radom 8. srpnja kao „hrvatska diplomatska postaja“ za čiji su početak rada svakako zaslužni iseljeni Hrvati dajući izdašne novčane priloge. Jedan od prvih zadataka Ureda bilo je organiziranje velikoga protestnoga skupa sazvanoga za 26. srpnja na prostoru ispred Kongresa i Bijele kuće u Washingtonu. (Drobnjak, 21. 7., 11; Piškor, 26. 7., 4) Na skupu se, prema pisanju *Večernjega lista*, okupilo oko 30 tisuća Hrvata iz SAD-a i Kanade te američkih Slovenaca, Albanaca s Kosova i Muslimana. Govornici na skupu, osim Golema i hrvatskoga zastupnika Stjepana Sulimanca, bili su američki senatori i kongresmeni. Čule su se i oštre riječi protiv službene američke politike pa je tako senator Alfonse D'Amato izjavio: „State Department griješi održavajući silom Jugoslaviju na okupu“, a kongresmen Dana Rohrabacher: „Amerika mora među prvima priznati slobodnu Hrvatsku“. Rečenice „ (...) na prostoru današnje Jugoslavije mora se izgraditi jedna nova konfederacija koja bi vodila računa o etničkim i drugim posebnostima svakog naroda koji u njoj živi (...)“, uz izražavanje nade da će „Amerika priznati hrvatsku neovisnost i da će (se) ona ostvariti bez krvi i nasilja.“, izjavio je kongresmen Joseph Kolter (Drobnjak, 28. 7., 10-11). Tijekom boravka ministra vanjskih poslova Zvonimira Šeparovića u Washingtonu održan je još jedan prosvjed američkih Hrvata u tom gradu tražeći da SAD i međunarodna zajednica zaustave agresiju na Hrvatsku i priznaju njezinu neovisnost („Možemo zaustaviti rat!“, 26. 9., zadnja str.).

4 Među njima su i John Malkovich, Robert Mitchum, Richard Dreyfuss, Jane Seymour i dr.

Hrvatska iseljenička zajednica u Phoenixu (Arizona) dogovarala je s *Crvenim križem* da se prikupljeni novčani prilozi za hrvatske prognanike šalju izravno u Hrvatsku, a ne, kako je bilo uobičajeno dotad, u središnjicu *Crvenoga križa* u Beograd. U tekstu se, što je indikativno, spominje nepovjerenje Hrvata prema najjačoj i najmasovnijoj iseljeničkoj organizaciji Hrvatskoj bratskoj zajednici. Smatrali su da je izazvala veliko nepovjerenje unutar hrvatske populacije zbog svoga stava i oklijevanja oko organiziranja pomoći Hrvatskoj. (Šimunović, 28. 9., 34)

Navedeni problem s *Crvenim križem* i usmjeravanjem pomoći na pravu adresu dogodio se i u Nizozemskoj (nije isključeno da se to događalo s većinom organizacija *Crvenog križa*). Iako je većina pomoći prikupljena zahvaljujući nizozemskim Hrvatima (uz iznimku gradonačelnika Tilburga), ono što je prikupljeno preko nizozemske organizacije slalo se u središnji *Crveni križ* (odnosno *Crveni krst*) u Beograd odakle se nije distribuiralo na adrese u Hrvatsku. Ipak, sredinom prosinca 1991., predstavnik pet nizozemskih humanitarnih organizacija izjavio je da će prikupljena pomoć za Hrvatsku zaista tamo i stići (Mes, 11. 12., 40).

U Južnoj Americi, u zemlji *gaucho croata*, Argentini, velikim uspjehom hrvatskih iseljenika smatra se potpisivanje apela za što skorije priznanje⁵ hrvatske neovisnosti upućeno predsjedniku Carlosu Menemu. Apel su potpisali brojni argentinski političari i intelektualci (Kurbel, 27. 10., 16).

Iseljenici su aktivno sudjelovali i u obrani kao hrvatski branitelji, pa su tako iz mnogih europskih zemalja i Australije dolazili kao dragovoljci na kruševačko bojište (Radulić-Toman, 9. 8., 5) ili na mnoga druga kako je opisano u tekstu „Ratnici sanjaju kolače“ o američkim, kanadskim i australskim mladim Hrvatima kao pripadnicima hrvatskih postrojbi (Švec, 26. 10., 36).

Da ljubav i suosjećanje zbog ratnih strahota nisu osjećali samo hrvatski iseljenici, pokazuje sljedeći slučaj. Hrvat iz Dubrovnika i njegova supruga Finkinja odlučili su osnovati *Hrvatsko – finski klub* u državi u kojoj je bilo registrirano tek 48 hrvatskih doseljenika. Osim materijalne pomoći Hrvatskoj, angažirali su se i medijski radi upoznavanja finske javnosti s činjenicama o nametnutom ratu („Darovi gospođe Sinikki“, 16. 12., 11).

Iz Norveške je u sklopu humanitarne akcije „SOS Croatia“ poslano božićno drvce radi postavljanja na Trg bana Jelačića u Zagrebu. Akciju su, uz hrvatske iseljenike, podržali i brojni Norvežani. Cilj akcije nije bilo samo poslati humanitarnu pomoć. već upoznati norvešku javnost s istinom o ratu, ali i sudjelovati u poslijeratnoj obnovi razrušene Hrvatske (Meić, 12. 12., 19).

Još jedan od načina upoznavanja međunarodne javnosti s ratnim događanjima u Hrvatskoj bilo je i organiziranje izložbi s ratnom tematikom. Takvo upoznavanje s ratnim zbivanjima u Hrvatskoj preko fotografija i videozapisa organizirano je u jednom berlinskom hotelu. Izložbu je organiziralo Hrvatsko kulturno društvo⁶ iz Berlina u suradnji s Ministarstvom znanosti RH i *Hrvatskom maticom iseljenika* („Berlinska izložba o Hrvatskoj“, 21. 10., 20). Pokretači akcije dolaska na slavonsko bojište sedmeročlane njemačke medicinske ekipe iz Bundesverbanda⁷ bio je hrvatski bračni par iz Mainza, ujedno i članovi Hrvatske demokratske zajednice / HDZ-a („Humanost na ratištu“, 8. 8., 4).

Pripadnice hrvatskoga Bedema ljubavi upoznavale su i upozoravale europske institucije i cjelokupnu javnost na dramatično stanje u Hrvatskoj susretima s mnogim osobama iz javnoga i političkoga života. Primali su ih europski parlamentarci, H. D. Genscher, H. Kohl, gradonačelnici brojnih gradova te mnogi drugi, ali bez pomoći hrvatskih iseljenika išlo bi puno teže. Oni su ih podržavali na svakom koraku, organizirali gostoprimstva za žene iz Bedema u vlastitim domovima kao kad je trebalo pronaći smještaj za oko osam stotina žena koje su doputovale iz Hrvatske (Stipić, 5. 9., zadnja str.). Na putu do Bruxellesa dočekivali su ih Hrvati u Austriji, Njemačkoj, Belgiji... (Stipić, 3. 9., zadnja str.).

5 Inače, Argentina je priznala Republiku Hrvatsku 16. siječnja 1992. godine (Nazor, 2011: 334).

6 Navedeno društvo registrirano je 1990. u Berlinu upisom u sudski registar te je do kolovoza 1991. brojilo dvjestotinjak članova. Predsjednik Društva bio je Ninoslav Mogorović.

7 Organizacija koja objedinjuje i koordinira sve humanitarne organizacije u Njemačkoj.

Rad na širenju istinitih informacija pokrenuli su i Hrvati u Belgiji kojima nije bio problem obilaziti veleposlanstva u Bruxellesu i prikazivati snimke s ratišta: „ (...) Za sada Belgijci još uvijek malo znaju o zbivanjima u našoj Republici jer su vijesti koje daju belgijski mediji štore. Štoviše, prikazuju se samo one koje šalje Tanjug⁸ odnosno beogradska televizija.“ Kao pratnja i pripomoć na rasvjetljavanju medijskoga mraka pomagao im je Hrvatski inozemni ured za zemlje Beneluxa (Ivanović, 2. 9., 7).

U Italiji je, točnije u Padovi, prema pisanju *Večernjega lista*, osnovano prvo hrvatsko društvo *Croazia* s osnovnom zadaćom širenja istine o ratu u Hrvatskoj. Predsjednik društva bio je Nikola Duper⁹ ujedno i snimatelj čije su ratne snimke preuzele mnoge TV kuće na talijanskom medijskom prostoru. Društvo se angažiralo i na prikupljanju humanitarne pomoći prognanicima („Društvo prijatelja Hrvatske u Padovi“, 20. 12., 4).

Neki su se u gorljivoj želji za pomoći Hrvatskoj odlučili i na drastičnije mjere te su odabrali štrajk glađu. Američki državljani Anton Irek, jedan od osnivača *Hrvatsko – židovskog društva*, započeo je štrajk s ciljem da izdrži sve dok ne dođe do američkoga priznanja hrvatske suverenosti („Štrajk glađu za suverenost“, 30. 8., 3; Gregurić, 1998:124). Na isti način reagirao je i gradišćanski svećenik Joško Preć kojega je na tom putu odlučila pratiti i skupina gradišćanskih Hrvata i molitvena skupina Tomislava Ivančića („Štrajk glađu za suverenost“, 30. 8., 3).

3. Prikupljanje humanitarne pomoći

Humanitarna pomoć prikupljala se među hrvatskom dijasporom širom svijeta, od europskih do prekoceanskih zemalja. Prikupljala su se novčana sredstva, sanitetski materijal i oprema, odjeća i obuća za civile i branitelje, hrana, vojna oprema...

Akciju prikupljanja novčane pomoći u Australiji u više je navrata organizirala Hrvatska zajednica u Canberri. Tako je tijekom kolovoza u akciji pod nazivom „Milijun Hrvata po 1 000 dolara domovini“ prikupljeno milijun dolara u prvom valu na večerama organiziranim po regionalnom principu. Polovicu te svote donirali su Zadrani, Ličani i Karlovčani na organiziranim zabavama. Novčani su se prilozima prikupljali širom Australije. U Sydneyu je prikupljeno milijun dolara dok su u Melbourneu hrvatski poduzetnici najavili osnivanje Fonda solidarnosti za pomoć Hrvatskoj („Pomoć iz Australije“, 20. 8., 13). Akcija je započela još tijekom proljeća 1991. te je u razdoblju od tri mjeseca Hrvatska zajednica u Canberri prikupila 629 tisuća dolara, a krajem srpnja prikupljeno je dodatnih 217 tisuća na svečanoj večeri. Hrvatska zajednica u Canberri, prema pisanju *Večernjega lista*, okupljala je oko 1300 obitelji s oko 5 tisuća članova („Pomoć domovini“, 25. 7., 4).

Dvojicu australskih hrvatskih iseljenika Nikolu Babića i Fabijana Lovokovića u Zagrebu su primili visoki državni dužnosnici.¹⁰ Iseljenici su donijeli ček na 840 tisuća dolara te naglasili da u Australiji prevladava jedinstveni stav oko pomoći Hrvatskoj, ne samo oko materijalne pomoći već i oko rada na širenju istine o ratu („Pomoć Hrvatskoj iz Australije“, 12. 9., 10). Uz Hrvatsku zajednicu aktivno je djelovao i Katolički centar u Melbourneu: na susretu mnogobrojnih iseljenika iz srednjodalmatinske Zagore postignut je rekord u prikupljanju pomoći. Naime, u jednom je danu prikupljeno čak 340 tisuća australskih dolara. Značajnu pomoć prikupili su iseljenici u državi Victoriji i to najmanje sedam milijuna dolara te više od sto tona lijekova, hrane i odjeće („340 000 dolara u danu!“, 30. 9., 3). Svakako treba spomenuti i donaciju Širokobriježana iz Sydneya i Canberre. Kao pomoć napadnutoj Hrvatskoj prikupili su i u Fond za pomoć napadnutoj Hrvatskoj 74 900 uplatili australskih dolara („Iz Australije domovini“, 31. 10./1. 11., 13).

8 Telegrafska agencija nove Jugoslavije osnovana 1943., a djeluje još i danas kao novinska agencija u Republici Srbiji.

9 Više o radu Nikole Dupera u: Glas Grada, 2017.

10 Primili su ih Žarko Domljan, predsjednik Sabora, ministar unutarnjih poslova Ivan Vekić, ministar vanjskih poslova Zvonimir Šeparović te Ante Babić, savjetnik u Ministarstvu vanjskih poslova.

Na javni apel medicinskoga osoblja upućen iz osječke bolnice koju su svakodnevno napadali pobunjeni Srbi jakim artiljerijskim oružjem, reagirala je australska zajednica Hrvata. Preko svoga izaslanika, Nine Grizelja, uručili su bolnici lijekove u vrijednosti od 20 tisuća dolara te novčanu pomoć od 52 tisuće dolara. I ovaj se hrvatski iseljenik susreo s visokim hrvatskim predstavnicima vlasti¹¹ s kojima je dogovarao načine budućega prikupljanja pomoći („Hrvati iz Sidneya domovini“, 13. 11., 13).

Pažani na radu u SAD-u poslali su značajna novčana sredstva svom rodnom kraju za koja je planirano da se upotrijebe za kupnju i uspostavu nužno potrebnih radio-veza jer je u to vrijeme otok Pag ostao bez struje i prometnih veza s kopnom. I paški Dom zdravlja dobio je pošiljke lijekova i sanitetskoga materijala koje je prikupila hrvatska dijaspora u Njemačkoj („Iseljenici svom Pagu“, 19. 10., 14).

Zanimljiva je ideja povezana s poslanim novcem iz SAD-a. Zagrepčanki je brat poslao određena novčana sredstva da učini nešto brzo i korisno za Hrvatsku te je ona odlučila s određenim krugom žena iz Novoga Zagreba isplesti tople džempere, čarape, kape itd. za hrvatske branitelje. U akciji su sudjelovale i prognanice pletilje iz Hrvatske Kostajnice i Petrinje koje su osjetile da ovim činom mogu pomoći Hrvatskoj (Ševčik, 3. 11., 28). Oko blagdana sv. Nikole stigla je u Sesvete pošiljka hrane i odjeće iz SAD-a, a dio toga bio je prepakiran te je složeno oko 1 500 darova za prognanu djecu („Pošiljka iz SAD“, 9. 12., 11).

Što se tiče iseljeničke pomoći iz europskih država, također je bila značajna i uz Hrvate je u njezinom prikupljanju sudjelovalo i domicilno stanovništvo. Uključene su bile i mnoge organizacije ili kao posrednici ili kao organizatori prikupljanja pomoći. Tako je na poticaj Hrvatske kršćanske demokratske stranke /HKDS-a pokrenuta akcija „Milosrdni Samaritanac“ u Austriji. Uključili su se brojni Hrvati, ali i njihovi prijatelji Austrijanci u prikupljanje humanitarne pomoći koja je uključivala krevete, madrace, hranu, odjeću i higijenske potrepštine. Poslana je u Zagreb u Gradski sekretarijat za zdravstvo te dalje prema *Croenom križu* i *Caritasu* („Milosrdni Samaritanac u Hrvatskoj“, 19. 11., 13).

Zagrepčanin Darko Sagrak, na radu u Grazu, bio je jedan od organizatora jedne od najvećih humanitarnih akcija za pomoć Hrvatskoj. Uključile su se mnoge austrijske institucije, gotovo svakom austrijskom kućanstvu odaslano je više od milijun pisama s pozivom na uključenje u akciju i priloženom uplatnicom. Medijima se pozivalo na prikupljanje pomoći. Početkom prosinca prikupljena su tri puna kontejnera pomoći koja su, prema preporuci hrvatskoga Ministarstva rada i socijalne skrbi, trebala biti upućena u Dugu Resu. Ono što je u mnogim humanitarnim akcijama predstavljalo problem i trošak, prijevoz, u Austriji je odlukom Udruženja špeditera Austrije riješeno tako da se pomoć preveze besplatno (Godrijan-Videc, 9. 12., 11).

Otprilike u isto vrijeme iz Beča je, zahvaljujući donaciji poslovnih ljudi hrvatskoga podrijetla, stigao kamion s opremom (pokrivači, rukavice, čizme) za hrvatske branitelje na široj zagrebačkoj fronti uz Koranu i Kupu te za ličko bojište. Oprema je dopremljena u organizaciji Hrvatske demokratske stranke /HDS-a („Hrvatskoj vojsci“, 10. 12., 13). Grupa bosanskih Hrvata zaposlenih u jednoj austrijskoj građevinskoj tvrtki donirala je svoju mjesečnu plaću za obranu Hrvatske. Donaciju je prihvatilo Ministarstvo obrane RH („Po plaću za obranu Hrvatske“, 31. 12., 11).

Još je jedan iseljenik učinio veliku stvar za Hrvatsku. Hrvat na radu u austrijskom Linzu darovao je kombi za potrebe Narodne zaštite u zagrebačkim Gajnicama, a koji mjesec kasnije poslao je na istu adresu i kombi pun odjeće, hrane i lijekova („Dobrotvor iz Linza“, 31. 12., 11).

U organizaciji hrvatskih ministarstava, iseljeničtva i zdravstva te uz pomoć gradišćanskih Hrvata iz Željeznoga u Zagreb je dopremljena prva pošiljka lijekova i sanitetskoga materijala („Pomoć iz Gradišća“, 27. 7., 6).

11 Između ostalih susreo se s Gojkom Šuškom i Vladimirom Šeksom.

Iz švedskoga Malmöa, zahvaljujući Odboru za humanitarnu pomoć Hrvatima, dopremljena je pomoć u hrani, odjeći i obući („Pošiljke *Caritasu*“, 10. 12., 13).

U Belgiji, osim već spomenutoga Hrvatskoga inozemnoga ureda za zemlje Beneluxa, hrvatskim su iseljenicima kao podrška bili i ogranci stranaka ili su se iseljenici povezivali u klubove kako bi uspostavili kontakte s europskim parlamentarcima radi pružanja pomoći Hrvatskoj. Tako su na tjednoj bazi iz Antwerpena stizali tegljači puni hrane, odjeće, lijekova i sanitetskoga materijala za hrvatske prognanike. Slično je djelovao i Odbor hrvatskih iseljenika S.O.S. *Croatia*. Značajnu ulogu u Belgiji imala je i Hrvatska katolička misija koja je djelovala kao posrednik između iseljenika i zagrebačkoga Caritasa. U slanje humanitarne pomoći uključile su se mnoge belgijske tvrtke i njihove humanitarne organizacije kao npr. S.P.E.S. („Od lijekova do igrački“, 2. 9., 7). Za hrvatske prognanike, njih 1 600, smještene na području Novoga Marofa, hrvatske obitelji iz Bruxellesa prikupile su pomoć u vrijednosti 450 tisuća franaka („Bruxelles za izbjeglice“, 12. 12., 11).

Pojedinci su, kako se vidjelo u mnogim novinskim tekstovima, učinili jako puno za branitelje i prognanike. Tako je i jedna Koprivničanica na radu u Njemačkoj prikupila pomoć za Medicinski centar u svom rodnom gradu („Bratstvo Djevice Marije“, 16. 12., 11). Tijekom rujna stizale su pošiljke sa sanitetskim materijalom iz Njemačke koje je Hrvatska katolička misija prikupila u brojnim humanitarnim akcijama, a u akcijama slanja pošiljaka sudjelovali su i mnogobrojni hrvatski iseljenici („Kamioni iz Njemačke“, „Sanitetski materijal iz Hofheima“, 6. 9., 22).

Hrvatsko kulturno društvo iz Berlina do sredine je kolovoza uspjelo skupiti i poslati u Hrvatsku nekoliko stotina tona humanitarne pomoći. Tajnica Društva Ankica Halužan napominje da u humanitarnim akcijama ne sudjeluju samo Hrvati već se pridružuju i „...Nijemci, Turci pa čak i Srbi“. Suradivali su s Ministarstvom zdravstva RH koje je preko svog opunomoćenika dr. Antuna Križića slalo popis lijekova i sanitetskoga materijala za potrebe hrvatskih bolnica te s Crvenim križem i Caritasom vezano za slanje humanitarnih pošiljki (Ivanović, 19. 8., 7). Također su prikupili donaciju lijekova te ju poslali na adresu Crvenoga križa u Zadar. U akciju su se uključile mnoge njemačke tvrtke i pojedinci („Iseljena Hrvatska“, 10. 8., 6). Zanimljivost vezana za prijevoz te pošiljke jest da su, prema pisanju *Večernjega lista*, kamioni na austrijsko-slovenskom prijelazu Karavanke zadržani više sati radi pregleda dok su između Njemačke i Austrije sve obavili za 15-ak minuta („Lijekovi Hrvata iz Berlina“, 12. 8., 4).

Hrvatica i suprug joj Nijemac organizirali su akciju kojoj su se odazvali brojni građani Frankfurta. Upravo u božićno vrijeme prikupili su 700 darova za prognanu djecu, između ostalih i iz Vukovara. Planirali su poslati i tople jakne za šibenske branitelje („Božićni darovi iz Frankfurta“, 23. 12., 11).

„Pomoć za Hrvatsku“, akcija prikupljanja pomoći u Njemačkoj među hrvatskim iseljenicima zamišljena je na način da se svatko tko potpiše pristupnicu obvezuje da će na mjesečnoj osnovi uplaćivati iznos koji sami odrede na račun navedene akcije. Prikupljena sredstva upotrijebit će se za kupnju lijekova i sanitetskoga materijala („Pomoć za Hrvatsku“, 2. 8., 6). Još jedna organizirana pomoć pod nazivom „Humanitarni odbor za pomoć Hrvatskoj“ pokrenuta je na inicijativu HDZ-a u Heilbronn (Njemačka) kojom je u trodnevnoj akciji prikupljeno 60 tisuća maraka („Akcija za domovinu“, 2. 8., 6). Također u Njemačkoj, ogranak HDZ-a i Katolička misija iz Königheima u organiziranoj su akciji omogućili slanje pošiljke vrijedne 100 tisuća maraka za prognanike smještene na području Novoga Zagreba. Pošiljku je preuzeo Crveni križ Novoga Zagreba („Treća pošiljka“, 9. 12., 11). *Njemačko-hrvatsko društvo liječnika za humanitarnu pomoć*, osnovano na inicijativu bračnoga para Lemke iz Stuttgarta odnosno dr. Pavice Lemke. Društvo je u suradnji s Ministarstvom zdravstva u Hrvatsku poslalo vrijednu medicinsku opremu i lijekove („Hrvatskoj od srca“, 27. 11., 13). Također krajem studenoga 1991. u koordinaciji više sudionika (hrvatskih iseljenika, Crvenoga križa Novi Zagreb, zagrebačkih tvrtki Gortan i Infosistem) dopremljena je pomoć iz Bielefelda i Hannovera u iznosu od 100 tisuća maraka („Pomoć vrijedna 100 000 DEM“, 28. 11., 11).

U njemačkoj humanitarnoj akciji „Pro Croatia“ krajem studenoga prikupljeno je pomoći u vrijednosti 2,5 milijuna maraka. Pomoć je dopremljena na Zagrebački velesajam, a lijekovi i sanitetski materijal preuzelo je Ministarstvo zdravstva RH („*Pro Croatia prijateljima*“, 28. 11., 11). Na samom kraju 1991. hrvatski su iseljenici okupljeni u Kriznom štabu Berlina dovezli u Zagreb konvoj s medicinskom opremom u vrijednosti od oko milijun maraka. U suradnji hrvatskih iseljenika i njemačkoga Ministarstva zdravstva medicinska pomoć iz Berlina kontinuirano je pristizala u Hrvatsku („*Medicinari iz Berlina za Hrvatsku*“, 31. 12., 11). Mnogi su Hrvati u Njemačkoj uspjeli svojim poslovnim, prijateljskim ili bračnim vezama pokrenuti uključivanje domicilnih Nijemaca u akcije pomoći Hrvatskoj. Tako je bilo i u gradiću Geretsried pokraj Münchena, odakle se Udruženje Sankt Peter und Paulus Missionskrols uključilo u prikupljanje pomoći te su za Hrvatsku poslali pošiljku vrijednu 20 tisuća njemačkih maraka („*Za Osječane*“, 31. 12., 11). Značajna i vrijedna pošiljka u iznosu od 250 tisuća maraka prikupljena je u Ravensburgu i dopremljena u Zagreb na daljnju distribuciju. Zahvaljujući Hrvatici, kuharici u bolnici u Hattingenu, prikupljena je pomoć za područni odjel Bolnice Sestara milosrdnica u Velikoj Gorici. U tom joj je pomogla pastorica navedene njemačke bolnice („*Pomoć iz Hattingena*“, 17. 12., 11). Još jedna akcija Hrvatske katoličke misije iz Braunschweiga i Wuppertala u kojoj je prikupljena značajna količina odjeće, hrane i sanitetskoga materijala („*Iz Luksemburga hrana i odjeća*“, 17. 12., 11). Ogranak HDZ-a u Njemačkoj prikupili su više od 160 tisuća maraka te su kupljene zimske američke uniforme, vreće za spavanje i naprt-njače za hrvatske branitelje upravo u samom jeku zime. Koordinaciju akcije vodio je kelnski HDZ („*Gardistima za Božić*“, 21. 12., 11).

Akcija koju je organizirao ogranak HDZ-a iz Bad Mergentheima uz pomoć Katolische Gemeinden Königheima, bilo je prikupljanje pomoći u vrijednosti 100 tisuća maraka. Akcija je bila usmjerena na pomoć prognanicima i ranjenim braniteljima („*Pomoć iz Njemačke*“, 24. 10., 13). Ogranak HDZ-a za Sindelfingen i Böblingen poslao je lijekove u vrijednosti 22 tisuće maraka na zamolbu Ministarstva zdravstva RH, a prikupili su dovoljno sredstava za kupovinu sanitetskoga vozila (uz to su kupili lijekove i sanitetski materijal), a sve je dopremljeno u Zagreb („*Pomoć za Hrvatsku*“, 2. 8., 6). Sinjski Dom zdravlja dobio je na dar sanitetsko vozilo opremljeno za saniranje težih ranjenika. U prikupljanju sredstva za kupnju vozila sudjelovali su Hrvati iz Frankfurta, a uz njih i svećenici franjevačke provincije. („*Sanitetsko vozilo na dar*“, 25. 8., 7) Iz njemačkih gradova Gerolsteina i Dauna iseljenici su poslali vrijedne pošiljke u Osijek, Biograd i Split za potrebe hrvatskih branitelja, prognanika i bolnica („*Župnom Caritasu*“, 31. 10./1. 11., 13).

Ravnatelj osječke bolnice, koja je bila pod stalnom neprijateljskom vatrom, dr. Krešimir Glavan izjavio je da su mnogi pojedinci i udruženja iseljenih Hrvata kao i brojne Hrvatske katoličke misije značajno pomogle bolnici šaljući lijekove, sanitetski materijal pa čak i vozila. (Pichler, 5. 10., 40) Hrvatska katolička misija iz Bonna i Kölna darovala je metkovskom Domu zdravlja bolničko vozilo, lijekove i sanitetski materijal, a australski su Hrvati poslali ultrazvučni aparat istom Domu. Hrvatska katolička misija iz Geislingena i Göppingena, kao i članovi Hrvatskoga športskoga kluba/HŠK Slavonija i HDZ-a iz tih mjesta te prijatelji Nijemci poslali su pošiljku humanitarne pomoći za Đakovo i Dom zdravlja („*Pokloni katoličke misije*“, „*Lijekovi iz Geislingena*“, 22. 10., 12). Isto tako, iseljenik na radu u Høxteru u Njemačkoj koordinirao je akciju „*Djeca Høxtera za djecu Hrvatske*“ kojom je prikupljeno 22 tone odjeće, hrane i lijekova („*Djeca za djecu*“, 12. 12., 11). Pošiljku pomoći za 1 600 prognanih Petrinjaca smještenih u Velikoj Gorici poslali su Hrvati iz Hamburga („*Prognanim Petrinjcima*“, 23. 12., 11).

Hrvati iz Ulma i Kölna svaki su tjedan slali pošiljke s nekoliko tona hrane, odjeće i lijekova. Neke su pošiljke upućene u Vukovar i na bojišta u Baranji. Veliku ulogu u prikupljanju pomoći imala je Hrvatsko – njemačka zajednica iz Kölna. („*Svaki tjedan pošiljka*“, 13. 11., 13) Na inicijativu hrvatskoga bračnoga para iz njemačkoga gradića Leutkircha prikupljeno je deset tona pomoći (hrane, igračka, odjeće i lijekova) koja je uručena KBC-u Rebro („*Paketi stižu stalno*“, 10. 12., 13).

Sanitetska pošiljka u vrijednosti 100 tisuća njemačkih maraka prikupljena je u roku 24 sata te uručena Institutu za zaštitu majki i djece.¹² Poziv za nadopunu zaliha osim navedene Dječje bolnice uputio je i Glavni štab saniteta RH, a u prikupljanju su sudjelovale njemačke tvrtke i hrvatski iseljenici na inicijativu hrvatskih liječnika iz Njemačke te podružnice HDZ-a („Pomoć za dječju bolnicu“, 14. 9., 2).

Hrvatska akademska kiparica Pavica Pirc Petrinjak i njezina obitelj inicirali su prikupljanje pomoći u njemačkoj pokrajini Baden Württemberg. Pomoć je pristigla u Sisak („Pomoć iz Pforzheima“, 15. 9., 7).

Iz pokrajine Lorraine stigla je dvotonska pošiljka humanitarne pomoći zahvaljujući akciji koju je organizirao iseljenik na 30-godišnjem „privremenom“ radu u Francuskoj („Pošiljka iz Francuske“, 20. 12., 9), a oko Božića 1991. iz Francuske je poslana pošiljka pomoći u hrani i odjeći, a organiziran je i dobrotvorni koncert „Božić za Hrvatsku“ („Božić za Hrvatsku“, 27. 12., 9).

Hrvatski građani u Nizozemskoj organizirali su akciju „Pomoć za Hrvatsku“, a veliku ulogu u prikupljanju pomoći imala je Hrvatska kulturna zajednica te je osigurano više stotina tona pomoći u vidu hrane, lijekova i odjeće („Za najmlađe“, 27. 12., 9).

Značajna pošiljka pomoći čija vrijednost iznosi oko 60 milijuna lira stigla je sa Sardinije zahvaljujući Hrvatici podrijetlom iz Slunja. Pomoć je bila namijenjena hrvatskim prognanicima. („Darovi sa Sardinije“, 27. 11., 13) Sa sjevera Italije, zahvaljujući Hrvatici udanoj za talijanskoga farmaceuta, poslani su mnogi kamioni lijekova. Suradnju su ostvarili sa zagrebačkim Muzejsko-galerijskim centrom koji je osigurao kamionski prijevoz pošiljaka od Italije do Zagreba (Mikac, 28. 11., 18).

I zagrebačka romska obitelj na radu u Italiji pomogla je Hrvatskoj dopremom odjeće, a planirali su dopremiti i pošiljku toplih zimskih čarapa za branitelje. Svojim primjerom pokazali su ljubav prema domovini, ali i pozvali druge pripadnike romske nacionalne manjine širom Europe da se uključe u akcije pomoći Hrvatskoj („Poziv Romima“, 16. 12., 11).

Od moliških Hrvata iz sela Mundimitar, Štifilić i Živa Voda Kruč, ali i od njihovih prijatelja Talijana stigla je pomoć u lijekovima, hrani, odjeći, obući... („Pokrajina Molise Zagrebu“, 16. 11., 39).

Članovi hrvatske dijasporne iz švicarskoga grada Vispa prikupili su oko 15 tona lijekova, odjeće, pokrivača i sanitetskoga materijala te je sve dopremljeno u Zagreb. („Tegljači bez granica“, 20. 12., 9) Hrvatska katolička misija osnovala je „Club 1 000“ u Švicarskoj. Ideja je bila da član na godišnjoj razini uplati na račun kluba tisuću franaka. Prikupljena sredstva slala bi se u Hrvatsku gdje bi hrvatska Vlada odredila za što bi se utrošila. („Club 1 000“, 31. 7., 9) Također su Švicarci i hrvatski iseljenici prikupili značajnu količinu lijekova u vrijednosti većoj od 30 tisuća franaka za potrebe novogradiške veterinarske stanice te građana. („Naši i Švicarci“, 30. 12., 11) Prognanici smješteni na području Zaprešića primili su pošiljku pomoći koju su, u organizaciji župnika Nikole Banovića iz Koblenza, prikupili Hrvati i Muslimani¹³ uz prijatelje Švicarce („Zahvala Švicarcima“, 23. 12., 11).

Iz Velike Britanije za ličko područje hrvatski su iseljenici, uz pomoć britanskih građana, poslali pomoć koja je odmah dostavljena hrvatskim braniteljima na bojištu, ali i civilima. Dogovoreno je s britanskim Crvenim križem da se pomoć šalje izravno za istu podružnicu u Zagrebu, a ne više u Beograd („Britanci Hrvatskoj“, 16. 11., 39).

4. Fondovi pomoći u Republici Hrvatskoj

Radi pokušaja sustavnoga praćenja dolazaka i racionalnoga raspoređivanja humanitarnih pošiljaka, ali i uplata novčanih priloga pokušalo se osnivanjem fondova bilo na državnoj bilo na privatnoj

12 Današnja Klinika za dječje bolesti u Klaićevoj ulici u Zagrebu.

13 Naziv Bošnjaci postaje službeni termin kao nacionalna odrednica tek od ožujka 1994., kada se termin uvodi u Ustav Federacije BiH.

razini. U tekstovima *Večernjega lista* moglo se tako uočiti njih nekoliko. Koliko su bili uspješni u tome, ne može se u potpunosti iščitati u novinskim člancima.

Fond za pomoć izbjeglim Hrvatima preuzimao je humanitarnu pomoć na carini te ju je raspoređivao i upućivao prema želji pošiljatelja ili, ako toga nije bilo, onda prema potrebi. (Rebić, 13. 8., 10) Prema navodima u članku „Iseljenici šalju pomoć“ od 8. kolovoza, navedeni je fond privatna humanitarna organizacija registrirana tijekom ljeta 1990. pri Ministarstvu uprave i pravosuđa RH. Osnovna zadaća bila mu je prikupljanje pomoći za izbjegle obitelji i Hrvate u dijaspori. Povezani su bili s mnoštvom hrvatskih iseljenika u SAD-u, Kanadi, Australiji i Europi. Djelatnici Fonda radili su na volonterskoj osnovi. Predsjednik Fonda Krešimir Alerić ujedno je bio i pomoćnik ministra pravosuđa. Do početka kolovoza 1991. do Zagreba je stiglo više od 200 tona pomoći. Na distribuiranju pomoći radili su u suradnji s Crvenim križem i centrima za socijalni rad, barem prema izjavi zaposlenice Fonda Vesne Alerić (Rebić, 13. 8., 10; „Iseljenici šalju pomoć“, 8. 8., 4).

Drugi fond koji se u tekstovima *Večernjega lista* spominje je Fond za dijete. Osnovan je tijekom listopada 1991. unutar Matice iseljenika. U njegovo financijsko podržavanje uključila se i hrvatska dijaspora pa je, između ostaloga, nudila i plaćanje stipendija za školovanje ratne siročadi.¹⁴ Fond se punio, prema informacijama Matičine suradnice Tuge Tarle, iz obveznih deset posto prihoda umjetnika prilikom inozemnih gostovanja, ali i deset posto od svih akcija vezanih uz hrvatsko iseljeničtvo. Usto, tu su bili i dobrovoljni prilozi pojedinaca i institucija (Tafra, 23. 11., 46; „Račun za školovanje ratne siročadi“, 24. 10., 3).

U Hrvatskoj su otvoreni, pri Privrednoj banci, posebni devizni i (tada još) dinarski računi za kupnju lijekova i sanitetskoga materijala za ranjene u obrani Hrvatske. Nositelj toga računa bio je Republički fond zdravstvenog osiguranja i zdravstva Hrvatske. Nema sumnje da su i na taj račun hrvatski iseljenici uplaćivali novčane priloge („Poziv građanima“, 8. 8., 8).

Još jedan fond, osnovan i pod skrbi institucija Republike Hrvatske, bio je Fond Zrinski i Frankopani. Osnovan je pri Ministarstvu rada i socijalne skrbi radi pružanja novčane pomoći i sve druge pomoći pripadnicima oružanih snaga RH ranjenima u obrani njena suvereniteta te obiteljima poginulih pripadnika. Također su bile omogućene dinarske i devizne uplate na dobrovoljnoj bazi. Rad Fonda nadzirala je Vlada RH, a popis imena darovatelja objavljivan je na stranicama *Večernjega lista* („Fond Zrinski i Frankopani“, 12. 8., 9).

5. Kristalizacija problema u suradnji s inozemstvom

Tijekom prikupljanja i slanja humanitarne pomoći iz inozemstva iskristaliziralo se nekoliko problema. Prvi je što se tiče prijevoza odnosno načina prijevoza pošiljaka čija je masa ponekad iznosila nekoliko desetaka tona te troškovi vezani uz prijevoz (razna osiguranja, dnevnice, gorivo i sl.). Novinar *Večernjega lista* u broju od 17. listopada s pravom propituje zašto se ne osnuju određena tijela za koordinaciju prijevoza pošiljaka odnosno tijela koja bi riješila sva pravna pitanja vezana uz prijevoz. Spomenuti troškovi prijevoza u konačnici značili su i smanjenu količinu humanitarne pomoći jer bi dio doniranoga novca otišao na podmirenje troškova prijevoza. Cijena transporta humanitarne pomoći kretala se između 1 200 i 3 000 njemačkih maraka. Isto tako, novinar postavlja pitanje zašto se ne osigura transport pomoći po cijeni stvarnih troškova bez dodatne zarade (Toth, 17. 10., 20). Ono što je u mnogim humanitarnim akcijama predstavljalo problem i trošak (prijevoz) u Austriji je odlukom Udruženja špeditera Austrije riješeno tako da se pomoć preveze besplatno. (Godrijan-Videc, 9. 12., 11) Iako je bilo uobičajeno da se iz daleke Australije pošalju novčana sredstva upravo zbog troškova prijevoza pomoći, zahvaljujući utjecaju iseljenika australska je vlada dopustila

14 Prema Uredu za žrtve rata pri Vladi RH koji je vodio podatke, osim o poginuloj i ranjenoj djeci te o djeci kao neizravnim stradalicima rata, vidljivo je da su 4273 djeteta tijekom rata ostala bez jednoga roditelja, bez oba roditelja njih 54, a za 936 djeteta roditelji su na popisu nestalih (Hebrang i sur., 2015: 630).

prijevoz više od sto tona lijekova, hrane i odjeće humanitarne pomoći vojnim zrakoplovima („340 000 dolara u danu!“, 30. 9., 3). Događalo se da bi se slali i kamioni iz Hrvatske da se preveze pomoć. Tako je zagrebački Muzejsko-galerijski centar osigurao kamionski prijevoz pošiljaka od Italije do Zagreba kako navodi *Večernji list* (Mikac, 28. 11., 18).

Očito su se, uz nabrojane probleme, javljali još neki, sudeći prema obrađenim novinskim tekstovima za ovaj rad, ipak rijetki slučajevi. Tako je pošiljka poslana iz Berlina bila očito jako sumnjiva carinskim službenicima na austrijsko-slovenskom prijelazu Karavanke jer su kamioni s pošiljkama zadržani više sati radi pregleda dok je između Njemačke i Austrije sve obavljeno za 15-ak minuta („Lijekovi Hrvata iz Berlina“, 12. 8., 4).

Drugi problem javljao se u organizaciji dostave prikupljene pomoći i njezinoj distribuciji na adrese na kojima je ta pomoć zaista bila potrebna. Nužnost koordinacije više institucija vezano uz prognane osobe i pomoć koja se osiguravala za njih spoznalo je Ministarstvo rada i socijalne skrbi RH. Iz toga je razloga osnovan Republički centar za zbrinjavanje i pomoć izbjeglicama u čijem su radu sudjelovala i druga ministarstva (zdravstva, prosvjete, kulture i obrazovanja, uprave i pravosuđa, obrane) te razne humanitarne organizacije iz Hrvatske i inozemstva odnosno hrvatski iseljenici. Upravo da bi se spriječile manipulacije s humanitarnom pomoći te da bi se ta pomoć što svrsihodnije i racionalnije upotrijebila, trebalo je javiti Republičkom centru za svaku organiziranu akciju („Koordinacija na najvišem stupnju“, 27. 8., 3). Koliko se to poštovalo, pitanje je.

Vezano za prikupljanje humanitarne pomoći u organizaciji pojedinih društava Crvenoga križa u Europi odnosno u SAD javljao se problem dostave pošiljaka na pravu adresu. Naime, tijekom postojanja jugoslavenske države, središnjica toga društva bila je, kao i za većinu organizacija, u Beogradu te su se pošiljke s prikupljenom pomoći tamo i slale iako su bile namijenjene Hrvatskoj. Sudeći prema navodima u tekstovima *Večernjeg lista* te pošiljke nisu ugledale „hrvatsko Sunce“ (Šimunović, 28. 9., 34; „Britanci Hrvatskoj“, 16. 11., 39; Mes, 11. 12., 40).

Kao i u svim situacijama u kojima je bitna brza reakcija u pomaganju, vjerojatno su se i u ovom ratnom razdoblju događale situacije koje su iznjedrile ljude koji su zlorabili dobronamjernost pomagača. Tako je iz Ministarstva vanjskih poslova RH upućen dopis hrvatskom MUP-u kojim se traži provjera određenih navoda oko prikupljanja pomoći na području Münchena. Naime, tamošnji Hrvatski ured gotovo na dnevnoj bazi zaprimao je informacije o dolascima osoba koje u ime hrvatskih kriznih štabova prikupljaju novčane priloge, navodno za potrebe Zbora narodne garde. Jednoga takvoga „emisara“ pritvorila je njemačka policija pod optužbom „trgovine oružjem“. Jesu li se navodi pokazali istinitim, iz navedenog dokumenta nije vidljivo.¹⁵ Oprez je svakako bio pohvalan zbog mogućih neugodnosti koje su eventualno mogle proizaći iz takvih situacija koje su uključivale emotivno i materijalno angažiranje hrvatskih iseljenika. Da su se ljudi zaista slali u inozemstvo radi prikupljanja pomoći, potvrđuje „Potvrda“ povjerenika Vlade RH za općinu Benkovac u kojoj se navode imena osoba te ovlaštenje za nabavku vojne opreme, naoružanja, sanitetskoga materijala, hrane iz inozemstva za potrebe Benkovačkoga abataljuna.¹⁶

Kao problematična situacija gledano samo kroz jednu običnu, ljudsku dimenziju pojavljuje se sljedeće, barem sudeći prema zapisu povjesničara umjetnosti Radovana Ivančevića koji se, na svojoj jednomjesečnoj turneji u SAD-u i Kanadi s nizom predavanja početkom 1992., susreo s brojem hrvatskom emigracijom. Prema njegovoj procjeni omjer uloženoga truda oko širenja istinitih informacija o ratu u Hrvatskoj te prikupljene donacije ne odgovaraju reakciji kojom je odgovorila Hrvatska. Uvidio je da su iseljenici duboko razočarani jer često nisu primili ni potvrdu o primitku pošiljke, a kamoli zahvalu i što je najvažnije, kako ističe, ni obavijest kako je i kome prosljeđena

15 HR-HDA-1745-MUP RH-Operativni štab, Dnevna izvješća, br. 1.2.458., Ministarstvo inozemnih poslova, 2. 11. 1991.

16 HR-HDA-1745-MUP RH-Operativni štab, Dnevna izvješća, br. 1.2.458., Povjerenik Vlade za općinu Benkovac, 20. 10. 1991.

njihova pomoć (Ivančević, 1993: 134-135). Možda je ovo samo izolirani slučaj koji ne može biti reprezentativni uzorak za sve odnose između Hrvatske i dijaspore. Moguće je da su informacije o prosljeđenoj pomoći i zahvale stizale na adrese većine darovatelja. Eventualno opravdanje manjka uzvratnih reakcija prema inozemstvu može se pronaći u činjenici da je u Hrvatskoj vladalo prilično kaotično stanje (rat, prognanici, međunarodni politički pritisci, neorganiziranost vezana za distribuciju humanitarne pomoći i sl.), međutim to ne bio trebao biti izgovor da se retrogradno nije nešto poduzelo po tom pitanju.

Iako pregledavajući tisak zadnjih šest mjeseci 1991. nije pronađeno puno podataka takve vrste (što naravno ne govori u prilog da toga nije bilo, već samo da medijski nije popraćeno), ipak se u određenim novinskim tekstovima pronalaze riječi zahvale upućene iseljenicima („Iseljenici svom Pagu“, 19. 10., 14; Pichler, 5. 10., 40; Đuretek, 1. 8., 4; Glavina, 21. 7., 2). Jesu li hrvatski političari, udruge i institucije zaista izravno slale pisanu zahvalu na adrese dobrotvora, ovaj tekst ne nudi konkretne odgovore iako sljedeći primjer pokazuje da su postojale takve namjere. Tako je na 11. sjednici Regionalni krizni štab za Zagrebačku regiju (RKŠZ)¹⁷ održanoj 2. rujna zabilježeno, nakon što je pristigla pošiljka sanitetskoga materijala upućena iz Njemačke zahvaljujući Hrvatskoj katoličkoj misiji, da: „Na primjeren način valja zahvaliti pokretačima i izvršiteljima ove akcije.“¹⁸

6. Zaključak

Analizirajući članke tiskane u *Večernjem listu* tijekom zadnjih šest mjeseci 1991., otprilike nešto više od stotinu njih, mogu se uočiti određeni elementi vezani za upućivanje pomoći iz inozemstva. Riječ je o sljedećem: uočavanje o kojoj je vrsti pomoći riječ, načini prikupljanja donacija odnosno organizacija akcija podrške, analiza u kojem je vremenu pristiglo najviše pošiljaka i odakle, analiza održanih akcija hrvatskih iseljenika te sudjelovanje domicilnoga stanovništva u znak podrške aktivnostima hrvatskih iseljenika.

Vrste pomoći jesu donacije odnosno organizacija aktivnosti. Donacije ili humanitarne pošiljke uglavnom su bile manje-više iste bez obzira odakle se slale. Radilo se odjeći i obući, hrani, lijekovima, sanitetskim materijalima i vozilima i sl., a namijenjeno je bilo hrvatskim braniteljima, prognanicima, djeci, medicinskom osoblju odnosno ustanovama... Isto tako prikupljala su se i novčana sredstva i to najviše u izvaneuropskim područjima jer je odatle bilo jednostavnije transferirati novac nego pakete (iako je bilo i takvih slučajeva, npr. iz Australije). Iznosi koji se spominju u novinama iznimno su visoki, međutim više impresionira brzina kojom su prikupljeni uz nevjerojatnu volju za pomaganje prisutnu kod iseljenika.

Što se tiče organizacije određenih aktivnosti, radilo se o pisanju pisama podrške odnosno apela koji su trebali ukazati na to da je Hrvatskoj potrebna pomoć na njezinu putu ostvarenja nezavisnosti i očuvanja teritorijalnoga integriteta. Zatim, tu su razni javni skupovi na kojima su se okupljali ne samo Hrvati, već i Slovenci i Albanci te svi oni koji su bili prijateljski raspoloženi prema Hrvatskoj. Organizirale su se i izložbe različite tematike te molitveni skupovi, ali isto tako i štrajkovi glađu u znak potpore Hrvatskoj. Osim navedenih vrsta pomoći, svakako je bitno naglasiti da su mnogi iz dijaspore dolazili i uključivali se u postrojbe Hrvatske vojske.

Humanitarna pomoć prikupljala se i slala privatnim kanalima, preko iseljeničkih društava odnosno ureda koji su okupljali ili vodili brigu o hrvatskoj iseljeničkoj zajednici. U tekstovima *Večernjega lista* spominju se Inozemni ured Hrvatske u Stuttgartu, Hrvatski uredi u Münchenu i Washingtonu, Hrvatski centar u New Yorku, Hrvatska bratska zajednica, Hrvatsko – finski klub, Hrvatsko kulturno društvo iz Berlina, Hrvatski inozemni ured za zemlje Beneluxa, Udruga Croazia u Italiji, Hrvatska zajednica u Canberri, Katolički centar u Melbourneu, Hrvatska katolička misija

17 Prethodnica Kriznoga štaba Grada Zagreba.

18 HR-HMDCDR-18-Krizni štab Grada Zagreba – Mapa 1, Sjednice RKŠZ, 2. 9. 1991.

– Belgija, Njemačka, Švicarska, Odbor hrvatskih iseljenika S.O.S. Croatia iz Belgije, Njemačko – hrvatsko društvo liječnika za humanitarnu pomoć, Krizni štab Berlina, Hrvatska kulturna zajednica – Nizozemska, „Club 1 000“ u Švicarskoj... Uz njih, djelovale su i podružnice nekih stranaka poput HDZ-a, HDS-a i HKDS-a. Hrvatske institucije poput Crvenoga križa i Caritasa, sindikata (SSSH) te ministarstava (najčešće se spominjalo Ministarstvo zdravstva RH dok podataka o ulozi Ministarstva iseljništva u novinskim tekstovima gotovo da i nema) također su dale svoj doprinos u humanitarnim akcijama. Često su pojedinci iz dijaspor organizirali prikupljanje pomoći u kojima je sudjelovalo i domicilno stanovništvo (npr. u Njemačkoj, Austriji, Norveškoj, Francuskoj...). Hrvatsko – njemačko društvo i Hrvatsko – židovsko društvo u SAD-u također su dali svoj doprinos u humanitarnim akcijama, a neke od inozemnih organizacija koje su se uključile u humanitarne akcije bile su S.P.E.S iz Belgije, Crveni križ, Udruženje Sankt Peter und Paulus Missionskrols iz Njemačke, Katolische Gemeinden Kønigheima iz Njemačke te Udruženje špeditera Austrije koje je omogućilo besplatan prijevoz pošiljaka.

Daljnjom analizom članaka vidljivo je da je gotovo trećina navedene humanitarne pomoći pristigla u prosincu. Uzrok tome može biti teška situacija u Hrvatskoj odnosno veća ratna razaranja, veći broj prognanika te ranjenih i ubijenih hrvatskih branitelja i civila. Drugi razlog je vjerojatno i samo razdoblje kršćanskih blagdana odnosno božićno vrijeme. Šaljući pomoć hrvatski su iseljenici pokazali veliku empatiju s pogođenom Hrvatskom. Tijekom ostalih mjeseci pronađeno je 50-ak članaka s podacima o humanitarnim pošiljkama. Većina članaka odnosi se na hrvatsku dijasporu u Njemačkoj, a što se tiče organizacije određenih akcija podrške najviše članaka, gotovo dvije trećine, odnosi se na izvaneuropsku dijasporu (SAD, Kanada, Australija), a ostatak na europske zemlje (Njemačka, Belgija...).

Doprinos hrvatske dijasporu u vremenu stvaranja hrvatske države odnosno tijekom obrambenog Domovinskog rata je nemjerljiv. Ne samo što se tiče materijalne pomoći, već i ono što su radili na promidžbi ideje o stvaranju hrvatske države i njezinom priznanju te, naravno, na trudu uloženom u širenje istine o karakteru rata koji se odvijao na hrvatskom teritoriju. Na kraju se može postaviti pitanje na koje historiografija tek mora odgovoriti; jesu li Republika Hrvatska i njezine institucije doista prepoznale značaj doprinosa hrvatskih iseljenika tijekom Domovinskoga rata.

Izvori

HR-HDA-1745-MUP RH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1745, MUP RH, Operativni štab.

HR-HMDCDR-18-Zbirka digitaliziranog arhivskog gradiva: Hrvatska, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, fond 18 – Mapa 1, Krizni štab Grada Zagreba.

Literatura

Čapo, J., Hornstein Tomić, C. i Jurčević, K. (2014). *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*. Institut za etnologiju i folkloristiku; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Gregurić, F. (1998). *Vlada demokratskog jedinstva Hrvatske 1991-1992*. Naklada Zadro.

Hebrang, A. i sur. (2015). *Hrvatski sanitet tijekom srpsko-crnogorske agresije na republiku Hrvatsku 1990.-1995*. Medicinska naklada; Udruga hrvatskih liječnika dragovoljaca 1990. –1991.

Ivančević, R. (1993). Obnova spomeničke baštine Hrvatske i Alma Mater Alumni Croatie u SAD. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17(1), 134-135.

Nazor, A. (2011). *Velikosrpska agresija na Hrvatsku 1990-ih*. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskoga rata.

- Nazor, A. i Pušek, T. (2018). *Domovinski rat. Pregled političke i diplomatske povijesti*. Nakladni zavod Globus; Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskoga rata.
- Sekula, J. (2008). Vanceov plan i rezolucije UN o Hrvatskoj (razdoblje prije „Oluje“). U: skupina autora (ur.), *Specijalna policija MUP-a RH u oslobodilačkoj operaciji „Oluja“ 1995. (prilozi)*. Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.

Internetski izvori

- Glas grada (8. prosinca 2017). Nikola Duper – snimatelj, montažer i redatelj „Zalog za bolju budućnost“. Preuzeto s <https://www.glasgrada.hr/nikola-duper-snimatelj-montazer-i-redatelj-zalog-za-bolju-buducnost>
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci. [Hroatiizvanrh.gov.hr](https://hroatiizvanrh.gov.hr). <https://hroatiizvanrh.gov.hr/hroati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hroatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749>
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. Hrvatska nacionalna manjina u 12 europskih država. [Hroatiizvanrh.gov.hr](https://hroatiizvanrh.gov.hr). <https://hroatiizvanrh.gov.hr/hroati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-nacionalna-manjina-u-12-europskih-drzava/736>
- Večernji list*, 1991. (autorski tekstovi):
- Drobnjak, V.(21. 7.). Mostobran Zagreba u svijet. Str. 11.
- Drobnjak, V. (28. 7.). Iseljena Hrvatska podržala Domovinu. Str. 10-11.
- Drobnjak, V. (28. 10.). Tisuće ruku za domovinu. Str. 19.
- Đuretek, D. (1. 8.). Humanost u prljavom ratu. Str. 4.
- Galić, M. (30. 7.). Promatrači u Hrvatsku! Str. 12-13.
- Glavina, D. (16. 8.). Liječnici nadomak fronti. Str. 4.
- Glavina, D. (21. 7.). Zdravstvo prilagođeno ratu. Str. 2.
- Glavina, D.(31. 8.). Donacije spašavaju živote. Str. 40.
- Godrijan-Videc, N. (9. 12.). Moja je Domovina u opasnosti!. Str. 11.
- Ivanović, R. (19. 8.). Svekolika pomoć domovini. Str. 7.
- Ivanović, R. (2. 9.). Obilazak ambasada. Str. 7.
- Jirasek, D.(5. 10.). Glas s Pacifika. Str. 42-43.
- Kurbel, V.(27. 10.). Nezaboravljeni *gaucho croata*. Str. 16.
- Marušić, N. (5. 10.). Ponovo ću pisati Bushu. Str. 43.
- Meić, D. (12. 12.). Norveška na Jelačić placu. Str. 19.
- Mes, S. (11. 12.). Pomoć Hrvatskoj – ne Jugoslaviji. Str. 40.
- Mikac, N. (28. 11.). Udinska krvna veza. Str. 18.
- Pichler, G. (5. 10.). Vrhunski i u podrumu. Str. 40.
- Piškor, M. (26. 7.). Volja naroda jača od sile. Str. 4.
- Radulić-Toman, E. (9. 8.). Teror nećemo dopustiti. Str. 5.
- Rebić, G. (13. 8.). Hrvati za domovinu. Str. 10.
- Souček, B.(12. 8.). Dostojanstveno za mir. Zadnja str.
- Stipić, B. (3. 9.). Majke u prstenu ljubavi. Zadnja str.
- Stipić, B. (5. 9.). Bedem ljubavi u Njemačkoj. Zadnja str.

- Ševčik, M. (3. 11.). Džemper ispleten srcem. Str. 28.
Šimunović, Pjer (28. 9.). Bombe se čuju do Phoenixa. Str. 34.
Švec, V.(26. 10.). Ratnici sanjaju kolače. Str. 36.
Tafra, M. (23. 11.). Pomoć čeka najmlađe. Str. 46.
Toth, T. (17. 10.). Pomoć za pomoć. Str. 20.
Ujević, D. (18. 9.). Dvostruko iscrpljivanje neprijatelja. Str. 11.

Večernji list, 1991. (tekstovi bez potpisanih autora):

- „340 000 dolara u danu!“. 30. 9. Str. 3.
„Akcija za domovinu“. 2. 8. Str. 6.
„Berlinska izložba o Hrvatskoj“. 21. 10. Str. 20.
„Božić za Hrvatsku“. 27. 12. Str. 9.
„Božićni darovi iz Frankfurta“. 23. 12. Str. 11.
„Bratstvo Djevice Marije“. 16. 12. Str. 11.
„Britanci Hrvatskoj“. 16. 11. Str. 39.
„Bruxelles za izbjeglice“. 12. 12. Str. 11.
„Club 1 000“. 31. 7. Str. 9.
„Darovi gospođe Sinikki“. 16. 12. Str. 11.
„Darovi sa Sardinije“. 27. 11. Str. 13.
„Djeca za djecu“. 12. 12. Str. 11.
„Dobrotvor iz Linza“. 31. 12. Str. 11.
„Društvo prijatelja Hrvatske u Padovi“. 20. 12. Str. 4.
„Fond Zrinski i Frankopani“. 12. 8. Str. 9.
„Gardistima za Božić“. 21. 12. Str. 11.
„Hrvati iz Sidneya domovini“. 13. 11. Str. 13.
„Hrvatskoj od srca“. 27. 11. Str. 13.
„Hrvatskoj vojsci“. 10. 12. Str. 13.
„Humanost na ratištu“. 8. 8. Str. 4.
„Iseljena Hrvatska“. 10. 8. Str. 6.
„Iseljenici svom Pagu“. 19. 10. Str. 14.
„Iseljenici šalju pomoć“. 8. 8. Str. 4.
„Iz Australije domovini“. 31. 10./1. 11. Str. 13.
„Iz Luksemburga hrana i odjeća“. 17. 12. Str. 11.
„Kamioni iz Njemačke“. 6. 9. Str. 22.
„Koncert za Hrvatsku“. 16. 11. Str. 39.
„Koordinacija na najvišem stupnju“. 27. 8. Str. 3.
„Lijekovi Hrvata iz Berlina“. 12. 8. Str. 4.
„Lijekovi iz Geislingena“. 22. 10. Str. 12.
„Medicinari iz Berlina za Hrvatsku“. 31. 12. Str. 11.

- „*Milosrdni Samaritanac Hrvatskoj*“. 19. 11. Str. 13.
„Možemo zaustaviti rat!“. 26. 9. Zadnja str.
„Naši i Švicarci“. 30. 12. Str. 11.
„Od lijekova do igrački“. 2. 9. Str. 7.
„Paketi stižu stalno“. 10. 12. Str. 13.
„Peticija za Hrvatsku“. 1. 7. Str. 11.
„Po plaću za obranu Hrvatske“. 31. 12. Str. 11.
„Pokloni katoličke misije“. 22. 10. Str. 12.
„Pokrajina Molise Zagrebu“. 16. 11. Str. 39.
„Pomoć domovini“. 25. 7. Str. 4.
„Pomoć Hrvatskoj iz Australije“. 12. 9. Str. 10.
„Pomoć iz Australije“. 20. 8. Str. 13.
„Pomoć iz Gradišća“. 27. 7. Str. 6.
„Pomoć iz Hattingena“. 17. 12. Str. 11.
„Pomoć iz Njemačke“. 24. 10. Str. 13.
„Pomoć iz Pforzheima“. 15. 9. Str. 7.
„Pomoć vrijedna 100 000 DEM“. 28. 11. Str. 11.
„Pomoć za dječju bolnicu“. 14. 9. Str. 2.
„Pomoć za Hrvatsku“. 2. 8. Str. 6.
„Pošiljka iz Francuske“. 20. 12. Str. 9.
„Pošiljka iz SAD“. 9. 12. Str. 11.
„Pošiljke *Caritasu*“. 10. 12. Str. 13.
„Poziv građanima“. 8. 8. Str. 8.
„Poziv Romima“. 16. 12. Str. 11.
„Predstoji nam odlučna bitka“. 23. 8. Str. 3.
„*Pro Croatia* prijateljima“. 28. 11. Str. 11.
„Prognanim Petrinjcima“. 23. 12. Str. 11.
„Račun za školovanje ratne siročadi“. 24. 10. Str. 3.
„Sanitetski materijal iz Hofheima“. 6. 9. Str. 22.
„Sanitetsko vozilo na dar“. 25. 8. Str. 7.
„Spalili jugoslavensku zastavu“. 1. 7. Str. 11.
„Svaki tjedan pošiljka“. 13. 11. Str. 13.
„Svi u obranu Hrvatske“. 6. 10. Str. 3.
„Štrajk gladu za suverenost“. 30. 8. Str. 3.
„Šutnja Zapada – smrt demokracije“. 1. 7. Str. 11.
„Tegljači bez granica“. 20. 12. Str. 9.
„Treća pošiljka“. 9. 12. Str. 11.
„Unuci demonstriraju“. 1. 7. Str. 11.
„Za najmlađe“. 27. 12. Str. 9.

„Za Osječane“. 31. 12. Str. 11.

„Zahvala Švicarcima“. 23. 12. Str. 11.

„Župnom *Caritasu*“. 31. 10./1. 11. Str. 13.

Croatian Emigrants Assistance to Attacked Croatia – Presentation of Activities Through *Večernji list* Newspaper Articles in the Second Half of 1991

ABSTRACT

The emphasis of the paper is on the analysis of newspaper articles on Croatian emigrants and their assistance to the Republic of Croatia at the beginning of the Homeland War. They organized help through various types of support and donations of humanitarian shipments. These texts were published in the *Večernji list* from July to December 1991.

Croatian emigrants have shown that they stand with Croatia in its most difficult moments. After the declaration of Croatian independence on June 25th 1991, during the time of the increasing Greater Serbian rebellion backed by the Yugoslav People's Army in 1991, Croatian expatriates sent their assistance to Croatian addresses. In addition to humanitarian aid in the form of medicines, groceries, clothing, cash contributions, etc., emigrants organized protests to inform and sensitize the international public about the increasingly deteriorating war situation in Croatia. The aid was organized by both individuals and expatriate associations and often supported by foreigners, friends of expatriates, who understood the importance of such assistance to a state that was forced to organize its defenses with few initial resources of its own.

Keywords: Homeland War, Croatian emigrants, *Večernji list*, activities, humanitarian shipments, 1991

Pregledni članak

Ilija Vučur

Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata

Marulićev trg 23, Zagreb

ilija.vucur@centardomovinskograta.hr

Nekoliko izvora srpske provenijencije o povratku u Hrvatsku i pogibiji Mire Barešića 1991. godine

Sažetak

Dostupni izvori srpske provenijencije nastali djelovanjem sigurnosnih službi Jugoslavenske narodne armije (JNA), Teritorijalne obrane (TO) i policije „Srpske autonomne oblasti (SAO) Krajine“, informacije objavljene u srpskom tisku te svjedočenja jednoga od zapovjednika Teritorijalne obrane „SAO Krajine“ na Haškom sudu u značajnoj mjeri doprinose rasvjetljavanju okolnosti povratka, djelovanja i pogibije Mire Barešića u Hrvatskoj 1991. godine. Kao što je poznato Miro Barešić bio je hrvatski politički emigrant, izuzetno gorljiv i aktivan u zalaganju protiv jugoslavenskoga komunističkoga sustava, zbog čega je osuđivan te se nalazio visoko na listi državnih neprijatelja. Nekoliko karakterističnih dokumenata na početku rada govori nam o razini spoznaja srpske strane o povratku i djelovanju Barešića u zemlji, sredinom 1991. godine. Nekoliko dokumenata u nastavku rada govore nam o mogućem razlogu neuspjeha diverzantske akcije i vjerojatnim razlozima Barešićeva stradanja u danim okolnostima. Činjenica da je u pripremi akcije sudjelovala osoba visokopozicionirana u obavještajnoj zajednici bivšega jugoslavenskoga komunističkoga sustava, uz dvojbene i nepodudarne izjave ostalih sudionika akcije o okolnostima događaja, ostavlja dojam suspektosti Barešićeve pogibije. Navedeni dokumenti u komparaciji s ostalim izvorima svakako mogu biti doprinos daljnjem znanstvenom istraživanju i rasvjetljavanju ovoga (iz donekle razumljivih razloga) ostrašćenoga, mistificiranoga i politiziranoga događaja.

Ključne riječi: Miro Barešić, Hrvatski državotvorni pokret, organi bezbjednosti, doušnik, diverzantska skupina

Nakon sloma komunizma u Europi i provedbe demokratskih izbora sredinom 1990. u Hrvatskoj, novoizabrana vlast bila je suočena s oružanom pobunom znatnoga dijela srpskoga stanovništva u Hrvatskoj potpomognutim iz Srbije i ostalih dijelova Jugoslavije. Neposredno pred izbore stare komunističke vlasti razoružale su Teritorijalnu obranu (TO) Hrvatske, oduzevši joj time jedinu učinkovitu mogućnost u tom trenutku da se obrani od velikosrpske agresije. Stavljeno pred svršen čin, hrvatsko vodstvo nastojalo je republičkim policijskim sustavom doći do potrebnoga naoružanja i ustroja koliko toliko paritetnih oružanih snaga. Pored zapovjednoga sastava iz policije i manjega dijela hrvatskih časnika iz redova Jugoslavenske narodne armije (JNA), hrvatsko vodstvo oslanjalo se i na doprinos hrvatskoga iseljništva, posebice obučenih vojnika, dočasnika i časnika koji su vojna znanja stjecali i u najelitnijim vojnim i policijskim postrojbama u svijetu (Marijan, 2016: 17-35, 50-54; HR-HMDCDR-18, Intervju s general bojnikom Hrvatske vojske Miljenkom Filipovićem).

Važnu ulogu, osim u popunjavanju sastava i djelovanja na ustroju hrvatske policije a kasnije i vojske, hrvatsko iseljništvo imalo je i u predstavničkim i izvršnim tijelima nove hrvatske vlasti. Tako je najprije ministrom iseljništva, a potom pomoćnikom ministra obrane Republike Hrvatske

imenovan povratnik iz Kanade Gojko Šušak koji je preuzeo ulogu veze između hrvatskoga iseljništva i hrvatskih vlasti. Šušak je, prema dostupnim izvorima, igrao važnu ulogu i prilikom povratka u zemlju te uključivanja u oružane postrojbe Mire Barešića, koji je nakon samo 19 dana od povratka poginuo u diverzantskoj akciji (Peratović, 2017).

Miro Barešić je iz Jugoslavije u Švedsku pobjegao 1969. godine nakon odsluženja zatvorske kazne na Golom otoku, gdje je upoznao pravu narav komunističkoga sustava. Po dolasku u Švedsku povezo se s pripadnicima hrvatske političke emigracije u toj zemlji o kojima je imao informacije još iz zatvora na Golom otoku i s kojima je započeo političku djelatnost i revolucionarni aktivizam usmjeren protiv režima u Jugoslaviji. Nakon dolaska Vladimira Rolovića, partizanskoga generala i bivšega zapovjednika Gologa otoka na mjesto jugoslavenskoga veleposlanika u Švedskoj, koji je najavljuvao oštar obračun s hrvatskom političkom emigracijom u toj zemlji, a povodom najavljene smrtne kazne za nekoliko hrvatskih političkih aktivista na jugoslavenskom sudu u Beogradu, Barešić je s dvojicom prijatelja u travnju 1971. sudjelovao u otmici veleposlanika Rolovića s namjerom njegove razmjene za spomenute osuđenike. Barešić je od organizatora akcije odnosno vodstva emigrantske organizacije Hrvatski narodni otpor, čiji je bio član, uključen zbog znanja borilačkih vještina i opće fizičke sposobnosti te je kasnije, razvojem događaja, vođenje akcije preuzeo na sebe. Akcija je u dramatičnim okolnostima završila smrtnim ranjavanjem Rolovića, uhićenjem sudionika akcije te njihovom osudom na dugogodišnje zatvorske kazne. Neposredni izvršitelji akcije Miro Barešić i Anđelko Brajković osuđeni su na doživotnu kaznu zatvora. Pripadnici hrvatskih političkih organizacija u Švedskoj u rujnu 1972. organizirali su otmicu putničkoga zrakoplova s ciljem oslobađanja i razmjene Barešića, Brajkovića i ostalih sudionika akcije za oteći zrakoplov i putnike. Pregovori između otmičara i švedske vlade završili su dogovorom o pomilovanju i odlasku osuđenika iz Švedske u Španjolsku u zamjenu za puštanje putnika i zrakoplova. Nakon boravka u Španjolskoj Barešić je 1974. prebačen u Paragvaj, gdje je služio u paragvajskoj vojsci i sigurnosnim službama te se institucionalno nastavio baviti borilačkim vještinama. Ukupno političko i revolucionarno djelovanje Mire Barešića u inozemstvu priskrbilo mu je glas i ugled neumorna, nepokolebljiva i sposobnoga borca za slobodu hrvatskoga naroda. Istovremeno je od komunističkih vlasti u Jugoslaviji smatran državnim neprijateljem broj jedan dok je Barešićevo djelovanje motivirajuće djelovalo na hrvatski narod, posebno omladinu u domovini. Tijekom drugoga boravka u švedskom zatvoru nakon što su ga američkih vlasti izručile 1980., Barešić je postao član Hrvatskoga državotvornoga pokreta (HDP) s čijim je čelnikom Nikolom Štedulom započeo blisku suradnju. Dolaskom na slobodu u Paragvaj krajem 1987. Barešić je nastavio živjeti u nadi da će, kako je govorio: „brzo svanuti (...) dan kada ću skupa sa svojom satnijom krenuti u Hrvatsku i priključiti se hrvatskom oslobodilačkom okršaju s hrvatskim okupatorom.“ Čvrsto je vjerovao da će „u tome okršaju hrvatski narod pobijediti (...) i izboriti svoju državnu slobodu.“ (Lasić, 2009: 7-84.)

Krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća skupina mladih ljudi predvođenih Antonijom Lekićem i Ivicom Drvišem osnovali su u Zagrebu ilegalnu podružnicu HDP-a koju su povezali s vodstvom organizacije u Škotskoj i Njemačkoj. Početkom Domovinskoga rata pripadnici podružnice HDP-a u Hrvatskoj uključili su se u hrvatske oružane i sigurnosne snage te su nakon stupanja u vezu s Barešićem, putem pripadnika HDP-a, organizirali njegov povratak i prihvata u Hrvatskoj. Nakon sastanaka skupine s Gojkom Šuškom i pomoćnikom ministra obrane Josipom Perkovićem¹ organiziranih s ciljem upoznavanja i uvođenja Mire Barešića u obrambeni sustav Hrvatske, dogovoren je odlazak Barešića sa skupinom iz HDP-a na teren u zadarsko zaleđe gdje je skupina već izvodila diverzantske akcije u neprijateljskoj pozadini (Lasić, 2009: 310-315). Važno je znati da su Hrvatski državotvorni pokret, odnosno članovi organizacije koji su se isticali svojim djelovanjem, nadzirani od jugoslavenskih sigurnosnih službi najmanje od 1980. godine pa do početka Domovinskoga rata (Perković, Gabriš, 1997: 108-111).

1 Josip Perković do demokratskih promjena bio je jedan od najvažnijih rukovodilaca Službe državne sigurnosti u Hrvatskoj zadužen za hrvatsku političku emigraciju (Josip Perković, 2016).

Interes pobunjenih Srba u Hrvatskoj za Miru Barešića zapažen je već od rujna 1990. godine kada je potpredsjednik Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj i saborski zastupnik Dušan Zelenbaba na jednom skupu izrekao tvrdnju da je Barešić u Hrvatskoj i da radi kao instruktor Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske (MUP RH). Zelenbabinu tvrdnju objavila je beogradska *Politika* i još neki listovi, što je Ministarstvo negiralo i najavilo kaznenu prijavu protiv Zelenbabe zbog širenja lažnih vijesti. Zelenbabina očigledno lažna tvrdnja imala je za cilj, s obzirom na to da je reputacija koju je Barešić imao u komunističkoj Jugoslaviji bila proustaška, pojačati optužbe o ustaškom karakteru novih hrvatskih vlasti te opravdanosti oružane pobune srpskoga stanovništva u Hrvatskoj (*Vjesnik*, 1990: 16).

Još dok je Barešić boravio u inozemstvu, Organi bezbjednosti JNA u Hrvatskoj iskazivali su interes za njega, a do informacija su dolazili putem doušničke mreže među zaposlenicima MUP-a kojima su bili dostupni sadržaji telefonskih razgovora članova HDP-a u Zagrebu, prisluškivani i snimani od strane Službe za zaštitu ustavnoga poretka MUP-a RH.² Interes službe sigurnosti JNA za članove HDP-a ne bi trebao biti posebno iznenađenje s obzirom na reputaciju i dokazanu revolucionarnu djelatnost organizacije protiv Jugoslavije (Perković, Gabriš, 1997: 108).

U dostupnoj dokumentaciji Organa bezbjednosti JNA ime Mire Barešića prvi put se spominje krajem svibnja 1991. u izvještaju doušnika tajnoga imena „S-3“ koji je izvijestio nadležne da se Ivan Andabak, navodno otmičar zrakoplova kojim su svojevremeno ucijenjene švedske vlasti kako bi pustile Barešića iz zatvora, nalazi u Slavoniji te da zapovijeda nekom postrojbom specijalaca MUP-a RH. Pored Andabaka spominje se i Ante Stojanov³, koji se navodno vratio u Hrvatsku te je iz Zagreba poslan na područje Šibenika. Prvu informaciju koja se odnosila osobno na Barešića doušnik „S-3“ dostavio je pretpostavljenima 7. lipnja. U informaciji se navodi kako se iz Frankfurta vratio Vladimir Grabovac, pristaša HDP-a koji je onamo otputovao zrakoplovom. Iz telefonskoga razgovora Grabovca i Ante Barešića, člana HDP-a i rođaka Mire Barešića koji je živio u Biogradu na Moru, doušnik je zaključio da je Grabovac u Njemačku išao po Miru Barešića. Grabovac se navodno vratio u Hrvatsku 6. lipnja osobnim vozilom, međutim izvoru nije poznato je li još netko doputovao s njime.

Doušnik tajnoga imena „S-6“ 13. lipnja javio je nadređenima da je uspio saznati kako je Antonijo Lekić⁴ kontaktirao s „nekim“ Antom Barešićem između 6. i 9. lipnja te da su međusobno razmijenili informaciju o tome da će Miro Barešić uskoro doći u zemlju. Doušnik nije saznao tko je od njih dvojice bio izvor informacije. Nadređeni operativac organa bezbjednosti JNA je u opaski uz navedenu informaciju zapisao da ona potvrđuje onu koju su dobili od doušnika „S-3,“ odnosno da su podatci o povratku Barešića potvrđeni, tj. točni.

Dana 25. lipnja doušnik „S-3“ izvijestio je nadređene da se Barešić vratio u zemlju i da se nalazi u Zagrebu te da najvjerojatnije stanuje kod Grabovca u ulici I. L. Ribara.⁵ Do informacije se došlo prisluškivanjem telefonskih razgovora članova HDP-a. Doušnik je iznio tezu da će Barešić najvjerojatnije mijenjati mjesto stanovanja te da će biti „glavni komandant“. Isti doušnik je 22. srpnja javio pretpostavljenima da se prisluškivanjem telefonskih razgovora došlo do spoznaje da Josip

2 Poznato je da je MUP RH nakon demokratskih izbora u svibnju 1990. zadržao većinu kadrova iz jugo-komunističkoga razdoblja te da je nastavio s praćenjem hrvatske političke emigracije iako su pojedini pripadnici emigracije u to vrijeme zauzimali značajne političke i javne pozicije u RH. Doušnik tajnoga imena „S-3“ informacije je dobivao od svoje supruge koja je radila u MUP-u na transkripciji snimaka prisluškivanih telefonskih razgovora (HR-HMD-CDR-18, mapa br. 1).

3 Ante Stojanov je s Mirom Barešićem i Anđelkom Brajkovićem sudjelovao u pokušaju otmice veleposlanika Rolovića (Lasić, 2009: 24).

4 Antonio Lekić bio je član ilegalne skupine Hrvatskoga državotvornoga pokreta u Hrvatskoj od 1987. i sudionik akcije u kojoj je poginuo Miro Barešić (Barišić, Jukić, 2014: 12-13).

5 Prema izjavi Gojka Šuška, Miro Barešić vratio se u Hrvatsku 12. srpnja 1991. (Peratović, 2017). Više sudionika događaja iznosilo je druge odnosno različite datume povratka Barešića u zemlju. O tome više u: Barišić, Jukić, 2014: 71-74; i Petričić et. al., 2014: 55-64.

Perković u okviru Ministarstva obrane Hrvatske drži na izravnoj vezi vodstvo HDP-a te da planira i koordinira njihove aktivnosti. Doušnik je usto iz Perkovićeva telefonskoga razgovora doznao da HDP-ovci planiraju izvođenje diverzantskih akcija za koje su sve pripreme izvršene. Prema tvrdnjama doušnika organizator svega je Ministarstvo obrane, sve je izravno vodio Perković, a izvršitelji akcija trebali su biti uglavnom pripadnici HDP-a – „emigranti“. U istom je izvješću doušnik javio da se Miro Barešić nalazi u Zagrebu te da se najvjerojatnije sastao s Perkovićem jer su Lekić i ostali HDP-ovci koji su doveli Barešića kontaktirali s Perkovićem. Prema informacijama koje je prikupio doušnik, Barešić je to vrijeme boravio na području Biograda na Moru, Novigrada, Benkovca i Senja, a navodno su ga slali i u Slavoniju. Doušnik je u nastavku izvještaja obavijestio nadređene da je MUP ukinuo prisluškivanje telefonskih razgovora članova HDP-a, tako da nije u mogućnost tim putem ništa više saznati o njihovoj djelatnosti. Nešto kasnije, odnosno 22. srpnja doušnik tajnoga imena „S-2“ javio je nadređenima da su prošli tjedan Perković i Barešić bili zajedno na večeri u Zagrebu te da je Barešić upućen u Slavoniju da organizira i koordinira akcije Zbora narodne garde (ZNG) i MUP-a.⁶ Zanimljivo da je prema ocjeni nadređenih ovaj izvor nepouzdan, a podatci koje im je dostavio su neprovjereni.

Doušnik tajnoga imena „S-6“, 26. srpnja obavijestio je nadređene da se članovi HDP-a iz Zagreba, pored ostalih i Antonio Lekić, nalaze u Biogradu na Moru. U opasci uz ovu informaciju nadređeni iz Organa bezbjednosti JNA dopisao je da se tu nalazi i Miro Barešić. Informacija je dobivena prisluškivanjem člana vodstva HDP-a Zvonka Popovića, sa stanom u Zagrebu kojem se još jedino od HDP-ovaca u to vrijeme prisluškivao telefon.⁷ Lekić je nazvao Popovića i rekao mu gdje se trenutno nalazi. U nastavku informacije doušnik je iznio mišljenje da ovo može ukazivati na planiranje neke akcije u tim krajevima te da je eksplozija na benzinskoj crpki kod Benkovca najvjerojatnije njihovo djelo.⁸ Zanimljivo da je nadređeni u ocjeni izvora informacija ocijenio pouzdanim i provjerenim, a informacije točnim i značajnim te je predložio brzo reagiranje na terenu preko Uprave bezbjednosti JNA. Ovdje je važno napomenuti da iz dostupnih izvora nije moguće utvrditi je li Uprava bezbjednosti JNA poduzela nekakve mjere „na terenu“ u cilju sprječavanja akcija HDP-a.⁹

Sljedeća informacija, koju donosi doušnik „S-3“, odnosi se na događanja nakon Barešićeve pogibije. Doušnik je izvijestio nadređene da je Perković 5. kolovoza telefonom nazvao Popovića u Zagreb i pitao ga zna li gdje je Lekić na što je Popović odgovorio da zna i da se Lekić još nalazi u Dalmaciji. Perković je nakon toga zatražio od Popovića da Lekiću prenese „da ni slučajno ništa ne poduzima na svoju ruku“ te da je „jako zabrinut jer je dobio bubu u uho da je nestao onaj gore“. Zamolio je potom Popovića da „javi Lekiću da ama baš ništa sam ne poduzima, jer ćemo mi ovdje naći knjigu da pošaljemo.“ Doušnik je zaključio da se u razgovoru najvjerojatnije radi o Barešiću i kako je Perković dobio informaciju da je Barešić zarobljen živ te da ta činjenica brine Perkovića jer se do tada pretpostavljalo da je Barešić poginuo oko 1. kolovoza, kada je poginuo i Zdeslav Turić.¹⁰ Doušnik zaključuje pretpostavkom da „knjiga“ koju spominje Perković može značiti da planiraju nekoga oteti kako bi ga mijenjali za Barešića. Nadređeni djelatnik Organa bezbjednosti

6 U nastavku doušnik iznosi tvrdnju da su Gojko Šušak, Branimir Glavaš i Vice Vukojević osobno ispalili svaki po četiri tromblona ili granata iz raketnoga bacača na Borovo Selo prilikom „nedavnoga napada na Borovo Selo“. Ova informacija je zanimljiva stoga što ju je knjizi *Istina mora izaći van* u donekle izmijenjenom obliku iznio i tadašnji ministar unutarnjih poslova Josip Boljkovac (2009: 238-239).

7 Popovićev stan navodno se još prisluškivao radi toga što se u njemu nalazio štab HDP-a gdje su imali i tele-fax.

8 Noću s 25. na 26. srpnja 1991. dogodila se eksplozija na benzinskoj stanici Ine u Benkovcu. Republika Hrvatska, Ministarstvo obrane, Dnevni pregled aktivnosti i pokreta vojnih jedinica za dan 24/25. 7. 1991. (HR-HMDCDR-18).

9 Iz sačuvane dokumentacije SUP-a Knin i Teritorijalne obrane „SAO Krajine“ (koja se nalazi u arhivu HMDCDR-a) vidljivo je da su u slučajevima akcija hrvatskih diverzantskih skupina na okupiranom teritoriju lokalna policija i TO poduzimale mjere pojačanoga osiguranja teritorija i važnijih objekata (HR-HMDCDR-23, HR-HMDCDR-50).

10 Zdeslav Turić bio je pripadnik diverzantske postrojbe u istoj akciji na srpske položaje s Mirom Barešićem i suborcima. Tom prilikom poginuo je s još dvojicom suboraca na drugom pravcu napada 1. kolovoza 1991. (Lasić, 2009: 349-350).

složio se s pretpostavkom doušnika da Perkovića više brine zarobljen i živ Barešić nego mrtav te da bi trebalo vidjeti u Kninu s Milanom Martićem¹¹ „da se pokuša rekonstruirati sukob u kojem je poginuo Turić, ako je tada neko zarobljen u njemu treba tražiti Miru Barešića“. Pet dana kasnije, doušnik je izvijestio da je čovjek za čiju se sudbinu Perković bojao i kojeg je tražio mrtav te da se radi o Barešiću koji nije mogao biti identificiran jer je bio unakažen, te da je stradao negdje kod Benkovca. Sljedeći doušnik tajnoga imena „Željko“ izvijestio je 22. kolovoza Organ bezbjednosti JNA da je najvjerojatnije u blizini Obrovca za vrijeme izvođenja akcije MUP-a poginuo Miro Barešić. Doušnik je do ove informacije došao razgovarajući s nekoliko sugovornika koji nisu znali ni detalje ni vjerodostojnost informacije. Doušnik je dalje iznio kako mu je njegov izvor informacija koji živi u Zadru ispričao da je na zadarskom šetalištu prepoznao Barešića, desetak dana prije pogibije (HR-HMDCDR-18, mapa br. 1).

Od izvora srpske provenijencije vrijedno je i svjedočenje Zorana Lakića, zapovjednika TO Benkovac u vrijeme pogibije Barešića, izrečeno u listopadu 2006. prilikom suđenja Milanu Martiću na Haškom sudu. Lakić je nastojao dokazati sudu opravdanost podizanja oružane pobune 1990/91. čestim upadima hrvatskih diverzantskih skupina na teritorij „SAO Krajine“ pa je značajan dio svoga svjedočenja posvetio upravo ovoj temi. Tako je naveo okolnosti upada diverzantske skupine krajem srpnja 1991. na područje Benkovca, kada ga je rano ujutro dežurni oficir TO Benkovac obavijestio da su žene koje su čuvale ovce primijetile „pojačano kretanje i približavanje pripadnika nekih oružanih formacija“ srpskim selima „u graničnom pojasu prema Benkovcu i jednim dijelom prema pravcu Šibenika“. Lakić je dalje naveo da je obilazio pravce upada diverzantskih grupa te da je „milicija“ priskočila u pomoć narodu u selima prema kojima su djelovala diverzantska grupa iz pravca Biograda. U nastavku svjedočenja Lakić je naveo „(...) da je grupa koja je išla od južnog pravca (grupa u kojoj je bio Barešić, op. I. V.) (...) već jednom napala seosku stražu koja je stajala na barikadi. Ljudi s te seoske straže su pripucali i likvidirali jednog od te grupe. Mi nismo znali (...) tek smo saznali pet dana poslije da je on likvidiran. Da je poginuo taj čovjek“ (ICTY, Predmet br. IT-95-11-T, str. 10144-10147).

Svjedočenje Zorana Lakića u osnovnim se elementima podudara sa sjećanjem vodiča Barešićeve skupine Zrinka Šarića koji je prilikom privlačenja skupine cilju akcije zapazio dvojicu ljudi na obližnjem brdu koji su ih pratili dalekozorom. Šarićevo upozorenje da su otkriveni nažalost nisu ozbiljno i na vrijeme shvatili ostali pripadnici skupine. Da je diverzantska skupina opažena od dvojice pripadnika TO, prije dolaska na cilj akcije posvjedočio je i pripadnik TO Benkovac Željko Alavanja sudionik okršaja, u dokumentiranom iskazu Mariju Barišiću i Stipi Jukiću 2001. godine (Barišić i Jukić, 2014: 160-164).

Zaključak

Nekoliko dokumenata srpske provenijencije analiziranih u ovom radu svjedoče da je služba sigurnosti JNA imala svoje doušnike u MUP-u RH preko kojih je saznala za povratak Mire Barešića te je uspijevala s priličnom pouzdanošću pratiti njegovo djelovanje u zemlji. Doušnici odnosno služba sigurnosti JNA do podataka o Barešiću dolazili su posredno, prateći djelovanje članova Hrvatskoga državotvornoga pokreta u Zagrebu. Iz navedene dokumentacije nije moguće utvrditi je li služba sigurnosti JNA obavijestila vlasti „SAO Krajine“ kako Barešić i njegova skupina namjeravaju vršiti diverzije na „njihovom“ teritoriju. Iz dokumentacije je vidljivo da sigurnosna služba JNA zapravo nije ni znala vrijeme i mjesto izvođenja akcije u kojoj je sudjelovao Barešić. Ostali analizirani dokumenti, prije svih svjedočenja zapovjednika i pripadnika TO Benkovac (koja se podudaraju sa svjedočenjem vodiča Barešićeve skupine), nameću zaključak da je Barešićeva skupina opažena od strane neprijateljskih snaga neposredno prije dolaska do cilja akcije, nakon

11 Milan Martić, jedan od vođa srpske pobune u Hrvatskoj, u navedeno vrijeme bio je sekretar Sekretarijata unutarnjih poslova Knin, a kasnije i predsjednik „Republike Srpske Krajine“ (Barić, 2005: 104-106).

čega je iznenađena i napadnuta te je u razmjeni vatre iz neposredne blizine nastradao Miro Barešić. U zaključku je važno napomenuti da uz ostale dostupne izvore i znanstvene radove te izvore do kojih se može doći daljnjim istraživanjem, informacije koje nam donose analizirani dokumenti daju značajan doprinos rasvjetljavanju okolnosti ovoga neočekivanoga i tragičnoga događaja.

Izvori

Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (HMDCDR), Zbirka digitalnoga arhivskoga gradiva.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) (Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju). Predmet br. IT-95-11-T, Svjedočenje Zorana Lakića od 26. listopada 2006., str. 10144-10147.

Literatura

Barić, N. (2005). *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995*. Golden marketing-Tehnička knjiga.

Barišić, M. i Jukić, S. (2014). *Hrvatski vojnik Miro Barešić*. Vlastita naklada.

Lasić, V. (2009). *Miro Barešić – borac za hrvatsku državu u tuđini i domovini – nejasnoće oko pogibije*. Vlastita naklada.

Boljkovac, J. (2009). *Istina mora izaći van*. Golden marketing-Tehnička knjiga.

Marijan, D. (2016). *Domovinski rat*. Despot Infinitus; Hrvatski institut za povijest.

Perković, J. i Gabriš, J. (1997). *Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutarnje poslove SR Hrvatske, u vremenu 1980. – 30. svibnja 1990. godine* (rekonstrukcija).

Petričić, D., Bačić, I. i Belak, A. (2014). *Metak u leđa za Mira Barešića*. ITP Škorpion.

Internetski izvori:

Peratović, Ž. (20. studenoga 2017). Gojko Šušak objašnjava smrt Mire Barešića. 45 lines. <https://45lines.com/gojko-susak-kako-je-ubijen-miro-baresic>

Večernji list (1. prosinca 2016). *Josip Perković*. <https://www.vecernji.hr/enciklopedija/josip-perkovic-18260>

Uredništvo (1. veljače 2019). Dokumentarac: Miru Barešića ubila je hrvatska strana pa se kasnije slikala kod spomenika koji je napravila obitelj! *HOP nezavisni news portal*. <https://www.hop.com.hr/2019/02/01/dokumentarac-miru-baresica-ubila-je-hrvatska-strana-pa-se-kasnije-slikala-kod-spomenika-koji-je-napravila-obilj/>

Ante Stekliš. *Miro Barešić. Povratak u domovinu i smrt. Provi dio*. [Video]. Youtube.

https://www.youtube.com/watch?v=uxXLfyVpw1g&feature=emb_imp_woyt.

Novinski članci

„M. Barešić nije instruktor hrvatske policije“ (5. 9. 1990.) *Vjesnik*.

Several sources of Serbian provenance about the return to Croatia and the death of Miro Barešić in 1991

ABSTRACT

Available sources of Serbian provenance created by the security services of the JNA, Territorial Defense and Police "SAO Krajina", information published in the Serbian press, interrogation of the Commander of the Territorial Defense (TO) "SAO Krajina" at the "Hague Tribunal", significantly contribute to clarify in the circumstances of the return and death of Miro Barešić in Croatia in 1991. Several characteristic documents at the beginning of the paper on the level of knowledge of the Serbian side about the return and activities of Barešić in the country, in the summer of 1991. year. Several documents in the continuation of the paper tell us about the possible reason for the failure of sabotage actions and the probable reasons for Barešić's suffering in such circumstances. The mentioned documents in comparison with other sources can be the basis of the last scientific research of this, in previous interpretations, excessively (for somewhat understandable reasons) fierce, mystified, and politicized event.

Keywords: Miro Barešić, HDP, Security authorities, associate, sabotage group.

Pregledni članak

Stjepan (Stephen) Asic¹
asicnet@inet.net.au

The Contribution of Croatian Émigrés to the Formation of Croatian State (Republic of Croatia)

Abstract

The aim of this paper is to throw light on the important contribution made towards the formation of the Croatian State, Republic of Croatia, by Croatian émigrés. Most of the migrants were economical but also political, especially following WWII. Their contribution to the mother country was pivotal in achieving its aspirations. This article show a continuation of this process that began at the end of WWI, continued in the period between and following WWII, during the creation of the Republic of Croatia, throughout the War of Independence till present day. The following periods are reviewed: a) The collapse of the Austro-Hungarian Empire and the formation of Kingdom of Yugoslavia; b) The Croatian political parties within Kingdom of Yugoslavia; c) The WWII period; d) The national movements within Socialist Republic of Croatia; e) The activities of Croatian political émigrés post WWII; f) Formation of the democratic Republic of Croatia; g) Role of the émigrés in the defence of the Republic of Croatia in the 1991-1995 War of Independence; h) Future Croatian migrants - Croatia relations.

Keywords: Croatian émigrés, Yugoslav communist repression, Croatian National Congress, War of Independence, diaspora – Republic of Croatia relations

Croatian emigres were involved in the formation of the Croatian state, from the very beginning, when the first large wave of migrants started to arrive in America towards the end of the 19th century. "The period of more intensive mass migration started around 1880, reaching its peak in 1900 -1910. The WWI interrupted this trend to continue later, but not to such an extent, in changed conditions and other directions" (Holjevac, 1968: 30).

With the relocation to new lands, the newcomers kept in touch with the mother country. The new surroundings didn't hamper their spirits. It was only matter of time before Croatian clubs and organisations sprang up in many cities and places around the world. While their new employers basically expected them to work hard and assimilate, they could not stop the newcomer's interest in the political situation back home that was changing dramatically.

One of these occasions was in 1903, a turning point in the lives of the Croats in America.

When the political situation in Croatia, under Austrian-Hungarian tutelage, turned sour, demonstrations and unrest ensued. As a result the regime introduced martial law. Croats in Americas readily reacted to the persecutions in Croatia, by inviting the Croatian community and sympathetic

1 The writer is a Croatian born activist, politician, involved in Croatian emigre politics since 1976. Locally in (Western) Australia and on the world stage as a member of *Sabor* (Parliament) of the Croatian National Congress. In 1990s he organized aid in the defence of the sovereignty of the Republic of Croatia. Is a member of the Croatian World Congress since 1995, past secretary general and president of the CWC and the president of the Australian Croatian Congress. He also served as a member of the Croatian Government Consultative Council for Croats outside Croatia, from 20013 til 2017 representing Australia .

groups to collect material assistance to the homeland. The *Narodna Hrvatska Obrana (HNO)* People's Croatian Defence was founded, whose representatives lobbied authorities in Washington to raise their voice in defence of Croats, and to protest their concern to the Austrian mission in America against persecutions, and to highlight the situation in Croatia and of Croatian aspirations to the American public (Čuvalo, 2003).

It followed the national awakening in Europe as a whole in the wake of Napoleonic wars.

In Croatia, it started with the Illyrian Movement (1830-1843), which called for the creation of a wider pan-Slavic community of nations, which in itself was the beginning of Croatian National Revival, which was a cultural manifestation, an affirmation of Croatian language and culture. This in turn strengthened the call for the unification of Croatian lands into one entity, which accelerated with the fall of the Austrian-Hungarian Empire in 1918.

Besides having to decide its future Croatia's territorial integrity was also under attack from irredentist neighbours. In particular the Kingdom of Italy sought large parts of coastal Croatia that was promised under the secret Treaty of London in 1915 as an inducement to join the Triple Entente (Perica, 2014: 30-31, 43-44).

Leading Croatian politicians Franjo Supilo and Ante Trumbić thought that Croatia's interests would be best served by an equitable union with other South Slavic nations. For that purpose The Yugoslav Committee was founded in 1914–1915 in London (Meštrović, 1950).

Narodno vijeće, Srba, Hrvata i Slovenaca, SHS (The National Council of Slovenes, Croats and Serbs) was organized in Zagreb on October 5, 1918 by Croats, Serbs and Slovenes of pro-Yugoslav orientation. It was a self appointed not an elected body that on November 24 1918 "had declared itself for a union of Croatia with Serbia and Montenegro". The new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was proclaimed on December 1, 1918. (Cesarich, 1955: 193).

Although the Yugoslav idea was attributed to Croatian members of the Yugoslav Committee, Vesna Drapač in her book, *Constructing Yugoslavia: A Transnational History* reveals that this was also the policy of Great Britain. This was reflected in their *Transnational Project*, which grouped together several nationalities into one, thus providing kind of a buffer to either Russian or German expansion into Balkans (Drapač, 2010).

While initially welcomed by some sections of the Croatian population, it soon became apparent that such a union was in fact the creation of a Greater Serbia. The assassination of Croatian political leaders in the Belgrade's *Skupština*, (Parliament) on 20 June 1928, soon proved the point that Croats having eliminated one oppressor, the Austro-Hungarian Empire, were now taken over by another. The proclamation of dictatorship and Kingdom of Yugoslavia in 1929 was the last straw (Raić, 1955).

This period also gave rise to modern Croatian politics, with political parties that advocated Croatian rights, territorial integrity and sovereignty. Some like the *Hrvatska stranka prava, HSP* (Croatian Party of Rights), evolved from the original party created in the previous century by the father of Croatian nationalism, Dr. Ante Starčević, others like, the *Hrvatska seljačka stranka, HSS* (Croatian Peasant Party), became the leading party of the day, uniting most of the Croatian populace. Assassinations and political oppression radicalized many Croatian politicians, leading to the formation of new political bodies that advocated more radical measures, such as total separation from Yugoslavia and the creation of a sovereign Croatian state.

As there were already Croatian communities in existence throughout the world, political connections were quickly established with the homeland. Together with the promotion of Croatian culture, language and customs, politics became part of the activities of Croatian clubs and organizations in far flung regions of the globe. All the while countries neighbouring Yugoslavia, provided refuge to many Croatian nationalists seeking protection from the oppressive regime at home. Neighbouring

countries were also used as a staging platform to infiltrate and undermine the regime. Such an uprising was staged in the Croatian village of Brušane near the town of Senj and became known as *Senjski* or *Velebitski ustanak* (Senj or Velebit Uprising) in 1932. One of the earlier political bodies that was subsequently forced into exile, was the *Hrvatski domobran* (Croatian Home Defenders). Initially set up in 1928, in Croatia, it was re-established as an emigree organization in Buenos Aires, Argentina, in 1931. Branches were also formed in USA. They printed their own magazine under the same name, and were active in recruiting people and raising funds for pro Croatian activities (Jareb, 2007).

With the fall of the Versaillian order and the beginning of the WWII, Croatia found itself once again at the crossroads. A chance to declare its independence, believing that 'now' was the right time. „If a nation is fully mature it wants to exist in the form of a state“ (Makanec, 1943: 177).

To create a state in wartime, during attack and occupation by foreign forces, in this case the Axis powers, under dictatorial conditions, is not the best time. To not take the chance to set up a state, even under these circumstances, would be to abandon people to the mercy of fate. An equally questionable choice.

The end was more tragic than could ever have been anticipated . Following WWII, the reach of international communism swept everything in its way. The Independent State of Croatia perished alongside it, taking away a whole generation of Croatians, once more swelling the ranks of refugees to distant continents, such as North and South America, and Australia. If the independent Croatian state was gone, the idea wasn't. Like an olympic torch it was carried around the world, only to resurface one day in the future at its original starting point. Croatian emigres played a crucial role in keeping the flame alive.

While causes of earlier migrations were mainly economic, the post 1945 migration was primarily political. Escaping the war, mass executions and imprisonment, Croatians sought asylum where ever they could, to settle, work and dream about recreating a new, free Croatia. They were grateful to their adopted countries for the opportunity to start a new life, but were not prepared to forget the country of their origin, nor their Croatian identity. This activism set them on a collision course with their hosts countries and the earlier established Croatian migrant communities, that had drifted into supporting Yugoslav idea. Between WWI and WWII, many Croats changed their identity status due to the influence of Yugoslav propaganda. This became more pronounced after WWII. Following the WWII debacle and hostile anti-Croatian propaganda, many were simply afraid or ashamed to admit their true nationality, preferring to be non political or adopting the new 'religion' of *bratstvo i jedinstvo* (brotherhood and unity), the slogan of the Communist regime and the new Yugoslav identity (Šakić, Sopta, Čizmić, 2005).

To gain initial widespread support, the Communists propagated a democratic and pluralistic government, thus attracting followers from a wider political spectrum. To reflect this, the *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske ZAVNOH*, (State Anti-fascist Councils for the National Liberation of Croatia) was established. It held its first meeting on 13-14 June 1943 and guaranteed among other things basic rights of peoples and citizens of the Federal State of Croatia. Furthermore, that every citizen is guaranteed personal and property security, as well as the right of ownership and private initiatives is guaranteed (*Zbornik*, 1943).

It is interesting to note that the Preamble of 1990 Constitution of the Republic of Croatia cites decisions taken at these Councils during the WWII as being the bases of today's Croatian State, although these decisions and proclamations were never carried out by the Communist regime. The Anti-fascist rhetoric was another method used by the Communists to attract wider support. This wasn't hard to achieve as the whole country was occupied by foreign totalitarian forces. The aim of the Communist Party was to seize the power, and once in their hands, never let go.

Allied leaders during WWII and foreign observers at Tito's headquarters were easily fooled by Communists proclamations. Perhaps they didn't care, as Churchill famously declared in a conversation with fellow conspirator, that as neither of them intended to live there (Yugoslavia) after the war, "... the less you and I worry about the form of Government they set up, the better. That is for them (communist) to decide. What interest us is which of them is doing most harm to the Germans" (Maclean, 1943: 402, 403).

To the amazement of older migrants, refugees who escaped Croatia in 1945, didn't waste time in organising themselves into political and cultural groupings and to maintain their Croatian identity. Those were hard times to be a Croatian. They were generally equated with Fascism and the Ustashi. Later, in the 1960's and 1970's, they were equated with terrorism.

It was important to be politically active countering the ever present Yugoslav propaganda, and their equally active secret police organization, known as *UDBA*, which operated through Yugoslav embassies and consulates. It is interesting to show how *UDBA*'s agents operated in Australia, as typical example of their operations around the world. This highlights the pressure applied to countries that gave refuge to Croatian migrants, which was part of the Yugoslav Government plan to pressure and incriminate Croatian activists for crimes never committed. This strategy is best described in one of three books on the beginning and the working of the Australian Security Intelligence Organisation (ASIO). In Vol 2 entitled *The Protest Years - The Official History of ASIO 1963-1975* (Blaxland, 2015: 148, 154).

A good description is provided of Croatian activities, including descriptions of Croatian political organizations, and so called 'terrorist activities' specifically attributed to them. The writer accessed ASIO archives to write his book. In a passage from the book, the then Attorney General Ivor Greenwood wrote:

"Croatians were not anti-Australian... no evidence has been brought forward to show that the intention of Croatians in Australia was to overthrow the Australian Government". In another section of the book criticising the work of the Attorney General, the Prime Minister Gough Whitlam is quoted as saying: "He (Greenwood, the previous Liberal Government's Attorney General) steadfastly maintained that there was no credible evidence of any Croatian terrorist groups in Australia..." Further on in the book the Attorney General writes:

"...There are counter-allegations of terrorism against Croat migrants in Australia and the use of agents provocateurs, it is also said that Yugoslav secret police are active in Australia" (Blaxland, 2015: 330).

Under the influence of the Yugoslav Government, the Australian Labour Government of Gough Whitlam (1972-1975), orchestrated a raid by then Attorney General Lionel Murphy into the offices of ASIO. This was to purportedly discover, secret documents which allegedly ASIO was keeping secret on Croatian terrorist activities in Australia. Nothing was found. It is important to highlight that the raid into ASIO offices occurred just before the official visit to Australia by then Yugoslav Premier Džemal Bijedić. There was talk that an attempt on his life was planned. News of these activities became well known through Australian media (Batarelo 2014). Sydney Morning Herald wrote: "Croatian affairs have become one of the biggest political issues in the first year of the Labour Government" (*Sydney Morning Herald*, 15 of August 1973).

The Croatian political parties that sprang outside Croatia after 1945 had two major goals:

the first was an independent Croatian state, and second was Croatian unity. Both were intertwined. A free and independent Croatian state could not be achieved without political unity, and having a state without the support of at least majority of Croatians would be meaningless. This important message was understood by Croatia's first president, Dr. Franjo Tuđman, when he set out to create out modern Croatian state.

Tudjman's first contacts with the Croatia diaspora began in 1966 with a trip to SAD (Krašić, 2018: 358-362). In 1977 he visited Sweden. There he gave an interview regarding the political situation in Yugoslavia, and about the situation of Croats, for which, back in Croatia, he was later sentenced, being accused of spreading enemy propaganda. After spending some time in jail, he travelled to Canada in 1987, where he met Croatian dissidents, establishing links for future cooperation. In 1989 Tudjman led Croatian dissidents in creating a political party known as *Hrvatska demokratska zajednica*, HDZ (Croatian Democratic Union). The base was laid to set up a political movement that would eventually win government in Croatia. In addition to popular support from Croats living outside Croatia, he also managed to gain support of members of the Communist Party, thus bridging ideological divides (Sadkovich, 2010).

To engage Croatian diaspora, HDZ branches were created around the world, attracting not only politically active Croats, but also those who were previously passive on the sidelines, into declaring their nationality from Yugoslav to Croatian. Mass registration of new HDZ members began after the 15th January 1992, when the Republic of Croatia secured world recognition.

As mentioned previously, contacts among Croats living outside Croatia had existed between the different generations of settlers. This became more pronounced after WWII when the political situation forced many Croats to escape their homeland and go into exile. One of the first groupings among these political refugees, was the formation in 1950 of, *Hrvatski narodni odbor*, HNO (Croatian National Committee) in West Germany. One of its initiatives was to explore possible contacts with the Soviet Union, in seeking help for the Croatian cause (Jareb, 1982: 507).

Similarly in Argentina, the establishment of, *Hrvatski oslobodilački pokret*, HOP (Croatian Liberation Movement), was formed in an attempt to galvanize forces that had contributed to the establishment of the Independent State of Croatia in 1941-1945. (Krolo, 2017: 154).

These initiatives were directed at unifying and coordinating exiled Croats, to above all, work towards the establishment of a free and sovereign Croatian state. Unfortunately factionalism and divisions followed, undermining efforts at a common approach. The effect of the Cold War led Croatian activism into uncharted waters. After an earlier attempt at galvanising political unity had failed in 1963, renewed efforts were made amongst various political factions and politically active individuals. This culminated with the formation of a new political body known as, *Hrvatsko narodno vijeće*, HNV (Croatian National Congress). It was established in Toronto, Canada in February 1974, and would come to characterize the Croatian struggle for the next sixteen years (*Priručnik*, 1985).

Since the very inception of the new political organisation, it became evident of the absence of two leading Croatian political parties, *Hrvatska seljačka stranka*, HSS (Croatian Peasant Party), and *Hrvatski oslobodilački pokret*, HOP (Croatian Liberation Movement), with both organisations claiming their historical right to lead the Croatian people. During the life of Kingdom of Yugoslavia, the HSS was the largest Croatian party with a democratically elected leadership, while HOP was a continuation of the Ustasha movement, which had created the *Nezavisna Država Hrvatska*, NDH (Independent Croatian State), during WWII. In this context, the HNV was viewed by some as an 'illegitimate child', seeking to impose itself on two 'elderly', leading political representatives of the Croatian people.

Unlike the HSS and HOP, the HNV was not a political party but a representative body of political parties and organisations and of the Croatian people in general. The latter is important to note, because one of the successes of the HNV was that it succeeded in attracting a large number of Croats, who had not been politically involved in any of the existing political parties. In the long run it was better for HNV to be free from past restraints, and to be able to charter its own course. The subsequent historical events of the early 1990s, that led to the creation of the Croatian state, today's Republic of Croatia, would completely bypass HSS, HOP and mark the end of HNV.

The establishment of *HNV* introduced a new dynamics in the struggle of the Croatian people for their freedom and independence. By organizing free and democratic elections every two years, an emigre Croatian Parliament was elected, with leadership drawn from members of the organization. The *HNV Sabor* (Parliament) consisted of thirty members elected by a secret ballot. These were the first democratic elections of this kind among Croatian communities throughout the world. The Sabor of the *HNV* was considered by many as a Croatian Government in exile (*Priručnik*, 1985).

Not only did *HNV* achieve a *de facto* unity among many political entities and organizations, but more importantly, it linked together Croatians living both inside and outside of Croatia. This became evident when the youthful participants of the Croatian Spring of 1970-1971², with Bruno Bušić at the head, joined the ranks of *HNV* at the Convention of the *HNV Sabor* in Brussels in 1977. (Mijatović, 2010).

A crucial step was also taken by the *HNV* to position the Croatian struggle for independence and statehood on the world stage. This had the effect of legitimizing the quest in the eyes of the world, and moved away from the politics that emerged during the Second World War, and the consequent Cold War (1945-1989). This became noticeable with the election of Dr. Mate Mestrovic as the president of the Executive Body of *HNV* (1982-1990), under whose leadership, lobbying of Western democracies, USA, EU and others changed the perception how the world viewed Croatians. Instead of being classified as members of a terrorist organisation, representatives of *HNV* were received in State Department in USA, and at the European Parliament in Strasbourg in 1989. (Meštrović, 2003: 261).

The new body politic was characterised with visionary words of welcome from the president of the Working Committee of the European Parliament for Middle Europe and the President of the European Pan-European Union Dr Otto von Habsburg to the Eight Sabor of *HNV*, held in Stuttgart between and 12– 17 March 1989, to the EU Parliament in Salzburg:

“... when I attend plenary sessions of EU, I often think about the time when Croatian delegates elected in a free Croatia, will sit here in the European Parliament. You are their vanguard, but I also hope that soon you will bring along your rearguard” (*Nova Hrvatska*, 25 of March 1990).

The *HNV* closely monitored events in Yugoslavia and responded with appropriate actions to notify world media. A Memorandum entitled ‘Violations of Human and National Rights of Croatian People in Yugoslavia’ was submitted to the ‘Madrid Review Conference on Security and Cooperation in Europe’ by the Croatian National Congress. The Memorandum of 15 of November 1980 called on Yugoslavia to:

„... declare an amnesty for political prisoners; investigate conditions of abuse and torture prevalent in Yugoslav prisons; immediately stop the secret police carrying out illegal arrests, detentions, beating and torture of suspects; to stop refusing giving exit visas and the right to work by political dissidents; demand all trials, including that of political dissidents, to be held in open court and be accessible to the public in Yugoslavia and the world media; cease denying passports to political dissidents; to prevent harassment of foreign journalists by authorities and the suppression of foreign publications; to stop interference in the work of universities and the legitimate work of church organizations; respect human rights according to its own laws and international conventions“ (Meštrović, 1980).

Another significant document issued by the *HNV*, was the Croatian response to the *Memorandum Srpske akademije znanosti i umetnosti, SANU* (Memorandum of the Serbian Academy of Science and Arts). The *Hrvatsko stanovište o memorandumu srpske akademije nauka i umetnosti* (Croatian Perspective

2 The Croatian Spring was movement in the late 1960s which opposed centralised government and called for economic, cultural and political reforms within Croatia Socialist Republic. The movement was suppressed by force by Yugoslav authorities in 1971. First steps were initiated back in 1968 with the Declaration of the Status of Croatian Literary Language, seeking a separate status to the officially sanctioned Serbo-Croatian language (Krašić, 2018).

on the Memorandum of the Serbian Academy of Science and Arts) 1987, as an answer to the complaint by *SANU* on the situation of Serbian people in the Yugoslav Federation. The complaint by *SANU* was directed against the very structure of Yugoslavia and specifically the decentralization of the country as contrary to Serbs interests. In its answer *HNV* pointed out that if *SANU* Memorandum is implemented it would lead to the breakup of Yugoslavia and the creation of a Greater Serbia, with warning at the end:

„...Memorandum *SANU* represents a warning to the people of Yugoslavia, that a large portion of Serbian intelligencia still entertains the idea of a Greater Serbia, and wishes it to be created under any circumstances, within a new centralized Yugoslavia under the the guise of an 'integrated' federalism“ (Latković, 1987).

Another strategy was to inform the world of the situation in Yugoslavia, through placement of paid articles and advertisements in the local mainstream newspapers outside of Croatia. These highlighted per example, trials and imprisonment of prisoners of conscience, especially that of leading intellectuals. These included poet and politician, Vlado Gotovac, economics professor Marko Veselica, young student leader Dobroslav Paraga and Franjo Tujman, the future and first president of the Republic of Croatia. The latter was initially published by Amnesty International in 1981. (*The West Australian*, November 29, 1981).

Messages of support were also sent to Croatians living inside Croatia, informing them of the political work being conducted by emigre Croatians. Croatian Communists were especially targeted, since their support was crucial in setting up a Croatian state, as was proven later.

Independently of the *HNV*, prominent political identity Lord Nikolay Tolstoy challanged the British establishment over the responsibility for disarming and forcible repatriation of Croatian and others to Tito's Partisans. This subsequently resulted in the estimated killing of tens of thousands of Croatian soldiers and civilians, who surrendered to British forces at Bleiburg, Austria, on 15 May 1945, at the end of WWII. (Tolstoy, 1986).

While these activities were happening question have been asked whether there are other ways to achieve Croatian goals.

„Although politically engaged migrants were aiming to create a sovereign Croatian state, the difference between the „old migration“ and the youngest wave of Croatian migrants was primarily in the understanding of fundamental values and adopting of those values in their lives, in everyday behaviour models, in relation to power, organising, in relation to the means and objectives, to political parties of the receiving countries“ (Barbić, 1988).

Many younger activists wanted a more direct kind of commitment, like Armed Group *Feniks*, term used by *UDBA*, was the name of the armed group, operation, carried out by migrant organisation *Hrvatsko revolucionarno bratstvo*, *HRB* (Croatian Revolutionary Brotherhood). Numbering 19 mainly from Australia they crossed Austrian border into Yugoslavia in June 1972 to start an uprising. After two months they were mostly killed and some taken prisoners fighting Yugoslav Army. Because the action took part around the town of Bugojno they are also called *Bugojanci* (Krolo, 2017: 359).

Such activities by Croatian political emigrees resulted in retributory actions by the Yugoslav secret police *UDBA*, with the murder of more than sixty Croatain political activists, mainly in Europe, such as Stjepan Đureković, the dissident Croatain business exiled in West Germany. Two leading *UDBA* operatives implicated in his murder were eventually brought to justice in a highly publicized trial in Munich, Germany in 2016. (*BalkanInsight*, 2019).

The first multy-party elections conducted since 1938, were held in the Socialist Republic of Croatia on 30th of May 1990. The newly formed *Hrvatska demokratska zajednica HDZ* (Croatian Democratic Union) won an absolute majority of 60%. and became the first non-communist Croatian Government since WWII. The newly installed Government, aware of the importance and contributions

made by Croatian émigrés to the formation of the new Croatian state invited the HNV to conduct its own 9th Session of *Sabor* (Parliament) of HNV in Croatia. Under the instruction of the President of the Republic of Croatia Dr. F. Tudjman, the invitation, dated 20 Aug 1990, was signed by the vicepresident Josip Manolić. The letter stated:

„...It would be a historic day for the HNV to hold the parliamentary session of its *Sabor* for the first time in its own homeland. There is no need for you to wander any further in foreign lands, even if they are friendly. With this act you would confirm that the noble goals of your program have been achieved for the benefit of all Croatians“ (Manolić, 1990).

The *Sabor* of HNV was held in Munich Germany from 25 to 26 of Aug 1990 and the concluding session was held in Zagreb on the 28 of August. It represented the end of the road for the HNV. The campaign that was begun by Croatian emigres, was superceded by the democratically elected Croatian government (Meštrović, 2003: 261).

Invitations with similar sentiments were subsequently made by President Tudjman during his visit to Perth, Western Australia in 1995. Instead of „Come home and fight“, as misquoted in the local daily newspaper, his actual words were: „...to come home and help rebuild the country“ (*The West Australian*, 18 of June 1995).

The creation of the Croatian State was just the beginning. Its defense was the next stage. It was common knowledge that the separation from Yugoslavia would present difficulties but hardly anyone expected trauma on such a scale. Hostilities began with the so called *Balvan Revolucija* (Log Revolution), was an uprising that started on August 17, 1990, in mainly Serb populated areas of the Republic of Croatia and intensified into a full scale war which became known as the *Domovinski rat* (Homeland War or Croatian War of Independence).

Actually the war against Croatia started when the Eastern parts of Croatia were attacked by Serb forces. Tanks of Yugoslav Army and para- military forces took Beli Manastir July 3 1991. The war lasted until August 23, 1996 when an agreement for full normalization was signed between the Republic of Croatia and the now rump state known as the Federal Republic of Yugoslavia (Nazor, 2016).

The conflict was also a ‘war of unification’, not only for the reintegration of occupied Croatian territories but also because of the unity displayed by Croatians in Croatia with those living abroad. The sight of the Yugoslav Army, the foundation of Yugoslav state, turning their guns against the very people they were supposed to defend, was a shock to many. It was the end of the Yugoslav dream.

Croatians across the world joined together in a mass movement to help their old homeland its hour of need. Young and old involved themselves in fundraising efforts, and to provide food, medicine and clothing for tens of thousands of internally displaced refugees. Millions of dollars were raised, to buy among other necessities, weapons for Croatia’s fledging army. Ships arrived from Croatian ports to pick up much needed supplies gathered by Croatian communities scattered around the world. It was common to hear of people raising bank credits, or selling properties, to help in every way possible (Lovoković, 2016: 113-121).

It was also important politically to win over world opinion, which was heavily biased against Croatia. Efforts were made to change this situation by engaging and encouraging reporters to travel to war torn country to report directly from the ground. Pressure was mounted on foreign governments to intervene, to condemn the violence, and to recognize Croatia’s right to self determination. Mass demonstrations were also organised in all the major cities around the world to raise the general awareness of what was happening in Croatia. Attacks by the Yugoslav People’s Army and Serbian irregulars on towns and cities like Skabrnja, Vukovar became synonymous with barbarism and cruelty. As a majority of foreign governments favoured the status quo, the preservation of the Yugoslav Federation, to gain international support for Croatia was an uphill battle (Nazor, 2016).

A major breakthrough occurred on the 15 January 1992 when Croatia was recognised internationally. Among the first countries to recognise the Republic of Croatia was Germany, with Australia following the next day. One of the reasons for early recognition, was the work done over the years by the Croatian emigres, informing local governments and public in general about the Croatia's plight. When the time arrived those governments already had background knowledge about Croatian aspirations.

Also important with respect to Croatian unity, were the second democratic multiparty elections in Croatia held on 2 of August 1992, in which Croatians living outside Croatia were able to vote. It was another opportunity for Croatians around the world to present an united front.

The establishment of *Hrvatski svjetski kongres, HSK* (Croatian World Congress), an international, non-profit, non-governmental and non-partisan organization, which has the task of linking all Croatians and Croats, Croatian associations and institutions outside the homeland, in July 1993 filled the vacuum left through the cessation of activities by migrant political organisations, such as the *HNV* in the early 1990s. This once again provided a platform for emigre Croatians to coordinate their activities, to have a voice within Croatian society (Lexicon, 2019).

The founding of the *HSK* was welcomed by the first president of the Republic of Croatia, Dr. Franjo Tuđman. Local branches were soon established throughout the world, which provided a focus for many activities. The *HSK* became an effective vehicle for highlighting to the Croatian Government, the many issues that confronted Croatians living outside Croatia. These issues included Croatian citizenship, relaxing taxation on pensions, providing health cover, social benefits, and clarity for property investments and similar measures that would encourage people to return to Croatia.

The challenge to the Croatian Government was how to balance the often emotional, idealized, view of Croatia by those living outside Croatia, to more realistic expectations of those living inside Croatia. The question became how to best integrate these two opposing points of view.

Provisions were made in the Croatian Electoral Act of 1990 to enable the election of Croatian emigre representatives directly to the Croatian *Sabor*, (Parliament). In 2011 the Government of the Republic of Croatia also adopted Strategy for Relations Between the Republic of Croatia and Croats Living Outside Republic of Croatia. Next step was the creation in 2012 of a Central Office for Croats Living Outside Republic of Croatia, followed in 2013 by a Council of Government of the Republic of Croatia for Croats Living Outside Republic of Croatia.

A significant initiative of the Croatian World Congress has been the establishment of the Croatian World Games. First held in Zadar in 2006 and then every three-four years. They have become a permanent fixture in Croatian sporting calendar, with the next round to be held in Zagreb in 2022. The Games are jointly organised by Croatian World Congress and the Croatian Government. The Games attract young people from home and abroad, who are of Croatian heritage, together with some veterans categories. The Games are a kind of Croatian Olympics, a meeting of Croatian Youth of the World.

The continued involvement of the Croatian diaspora with mother country will depend on the future policies and involvement of the Government of the Republic of Croatia. As this short review has shown, Croatians emigres will always feel part of Croatia, and will identify as such. They are Croatia's best ambassadors, who promote identity, language and culture of Croatia.

Equally important is the engagement by the Croatian Government in the affairs of Croatians living outside Croatia. This is needed to keep alive the bond that has existed ever since the first Croatian migrants left their country's shores centuries ago.

„It is important not to leave Croatians outside Croatia to the elements and the passage of time“ (Tkalčević, 2013).

SAŽETAK

Cilj ovoga rada je baciti svjetlo na važan doprinos hrvatskoj državi, Republici Hrvatskoj, od strane hrvatske emigracije. Većina emigranata činila je ekonomsku emigraciju, ali i političku, osobito nakon Drugoga svjetskoga rata. Njihov doprinos matičnoj zemlji bio je ključan u ostvarenju njezinih težnji. Ovaj rad prikazuje nastavak ovoga procesa koji je započeo krajem Prvoga svjetskoga rata, u razdoblju između i nakon Drugoga svjetskoga rata, tijekom stvaranja Republike Hrvatske i tijekom Domovinskoga rata do danas. Razmatrana su sljedeća razdoblja: a) raspad Austro-Ugarske Monarhije i formiranje Kraljevine Jugoslavije; b) hrvatske političke stranke u Kraljevini Jugoslaviji; c) razdoblje Drugoga svjetskoga rata; d) nacionalni pokreti unutar Socijalističke Republike Hrvatske; e) djelovanje hrvatske političke emigracije nakon Drugoga svjetskoga rata; f) formiranje demokratske Republike Hrvatske; g) uloga emigranta u obrani Republike Hrvatske u Domovinskom ratu 1991-1995; h) budući odnosi hrvatske emigracije i Hrvatske.

Ključne riječi: hrvatska politička emigracija, represija jugoslavenskoga komunističkoga režima, Hrvatsko narodno vijeće, Domovinski rat, odnosi dijaspore i Republike Hrvatske

References

- Amnesty International (1981). *Prisoners of Conscience*.
- BalkanInsight (2019). *Germany Extradites Jailed Yugoslav Spy Chief to Croatia*.
- Barbić, B. (1988). *Političke kulture iseljenih Hrvata* [Political Culture of Croatian Emigrants]. Politics Department of Melbourne University.
- Blaxland, J. (2015). *The Protest Years-The Official History of ASIO 1963-1975*. Allen & Unwin.
- Cesarich, G. W. (1955). Yugoslavia Was Created Against the Will of the Croatian People. In: A. F. Bonifačić and C. S. Mihanovich (ed.), *The Croatian Nation in its Struggle for Freedom and Independence*. Cultural Publishing Centar „Croatia“.
- Čizmić, I., Sopta, M. and Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska* [Emigrated Croatia]. Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Čuvalo, A. (1990). *The Croatian National Movement, 1966-1972. East European Monographs*. Columbia University Press.
- Čuvalo, A. (2003). *Bilo je to unazad sto godina* [It Happened One Hundred Years Ago]. Chicago.
- Drapač, V. (2010). *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*. Palgrave Macmillan.
- HNV (1980). *Violation of Human Rights of the Croatain people in Yugoslavia*. New York.
- Holjevac, V. (1968). *Hrvati izvan domovine* [Croats Outside Homeland]. Matica hrvatska.
- Izvršni odbor HNV-a (Executive Committee CNC) (1974-1985). *Priručnik za Mjesne odbore HNV-a* [Manual for Local Branches CNC]. Caracas – New York.
- Jareb, J. (1982). *Političke uspomene i rad dr. Branka Jelića*. M. Šamija.
- Jareb, M. (2007). *Ustaško domobranski pokret – Od nastanka do travnja 1941.*[The Ustasha Movement – From Inception Till April 10 1941]. Školska knjiga.
- Krašić, W. (2018). *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija* [Croatian Spring and Croatian Political Emigration]. Školska knjiga.
- Krolo, T. (2017). *Tomislav Krolo, hrvatski politički emigrant 1941. – 1991.* [Tomislav Krolo, Croatian political emigrant 1941-1991]. Vlastita naklada.

- Latković, R. (1987). *Hrvatsko stanovište o memorandumu srpske akademije nauka i umetnosti* [Croatian Perspective on the Memorandum of the Serbian Academy of Science and Arts]. Hrvatsko narodno vijeće.
- Lovoković, F. (2016). *U pomoć Hrvatskoj – Nakon 46 godina put u domovinu početkom rata 1991* [Aid to Croatia – After 40 Years Trip Home at the Beginning of War 1991]. Sydney.
- Makanec, J. (1943). *Razvoj državne misli od Platona do Hegela* [The Development of State Thought from Plato to Hegel]. Ustaški nakladni zavod.
- Maclean, F. (1943). Maclean Mission (MACMIS).
- Manolić, J. (20 of August 1990). *Letter sent to CWC*. Zagreb.
- Meštrović, I. (1955). The Yugoslav Experiment: The Yugoslav Committee in London and the Declaration of Corfu. In: A. F. Bonifačić and C. S. Mihanovich (ed.), *The Croatian Nation in its Struggle for Freedom and Independence*. Cultural Publishing Centar „Croatia“.
- Meštrović, M. (1980). *Violations of Human and National Rights of Croatian people in Yugoslavia*. Memorandum by Croatian National Congress, N. J. USA 1980.
- Meštrović, M. (2003). *U vrtologu hrvatske politike* [In the Vortex of Croatian Politics]. Golden marketing.
- Mijatović, A. (2010). *Bruno Bušić: Prilog istraživanja života i djelovanja 1939-1978* [Bruno Basic: Contribution to Research Life and Action 1939-1978]. Školska knjiga.
- Morning Herald Sydney (15 of August 1973). *Croatian Affair has become one of the biggest political issues in the first year of the Labour Government*.
- Nazor, A. (2016). *The Croatian World of Independence: Serbia's War of Conquest Against Croatia and the Defeat of Serbian Imperialism 1991- 1995*. Healthy Eye Series.
- Nova Hrvatska (25 of March 1990). *Slijedeći Sabor u Zagrebu?* [New Croatia Weekly, Next Parliament in Zagreb] London.
- Perica, V. (2014). *Pax Amerikana na Jadranu i Balkanu* (American Peace in the Adriatic and Balkans). Algoritam d.o.o.
- Raić, V. (1955). The Development of Croat-Serbian Relations Through the Centuries. In: A. F. Bonifačić and C. S. Mihanovich (ed.), *The Croatian Nation in its Struggle for Freedom and Independence*. Cultural Publishing Centar „Croatia“.
- Sadkovich, James J. (2010). *Tuđman: prova politička biografija*. Večernji posebni proizvodi.
- Šakić, V., Dobrovšak, Lj. (ed.) (2015). *Leksikon hrvatskog iseljništva i manjina* [Lexicon of Croatian Migration and Minorities] (digital publication). Pilar Institute.
- The West Australian Newspaper (29 of November 1982). *Yugoslav Day of Independence*. Intercommittee of Croatian Organizations of Western Australia.
- The West Australian Newspaper (18 of June 1995). „Come home and fight“.
- Tkalčević, M. (2013). Speech delivered at the meeting of Central Committee of the CWC. Zagreb.
- Tolstoy, L. N. (1986). *The Minister and the Massacres*. Century Hutchinson.
- Zbornik dokumenata, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske* (1943). [Document Proceedings, State Anti-Fascist Council for the National Liberation of Croatia 1943].

Političke i ekonomske uvjetovanosti iseljavanja

Izvorni znanstveni članak

izv. prof. dr. sc. Mario Bara

mario.bara@unicath.hr

Hrvatsko katoličko sveučilište, Odjel za sociologiju

Ilica 242, Zagreb

Vid Kovačić, mag. hist.

Hrvatsko katoličko sveučilište, Odjel za sociologiju

Ilica 242, Zagreb

Povratak korijenima: iseljenici otoka Suska između otoka i SAD-a

Sažetak

Život stanovnika otoka, napose onih u fizičkom i demografskom smislu malih poput Suska, snažno je oblikovan prirodnim čimbenicima, prometnom izoliranošću i ovisnošću o kopnu. Migracije su u novijoj povijesti otočana bile sastavni dio strategija za poboljšanje položaja obitelji kao odgovor na ekonomska, društvena i politička zbivanja.

Rad se temelji na rezultatima istraživanja provedenoga među iseljenim otočanima i njihovim potomcima tijekom 2019. godine. Korištena je analiza sekundarnih podataka, metoda promatranja i intervjua. Kvalitativna metodologija odabrana je zbog specifičnosti iseljeničke populacije i njezine mobilnosti, tj. sezonskoga boravka na otoku. Analizira se nekoliko dimenzija: iseljavanje, značaj otoka za iseljeničku zajednicu, osjećaj pripadnosti i povratak. Zahvaljujući obiteljskoj povezanosti, jakim vezama unutar iseljeničke zajednice, raznovrsnim društvenim aktivnostima otok Susak je i nadalje snažan simbolički resurs za iseljenike i njihove potomke.

Ključne riječi: otok Susak, migracije, iseljenici, povratne migracije

1. Uvod

Problem iseljavanja Suščana u drugoj polovici 20. stoljeća iznimno je specifičan i zanimljiv proces koji je posljedično vidljiv i danas u svim zbivanjima na otoku Susku. Specifičnost samoga otoka, u vidu njegovih ograničenih resursa te ljudi i njihovih priča ovdje se stavljaju u suodnos s iseljavanjem i vezama s otokom.

Istraživanjem teme ovoga rada jasno je uočen nedostatak znanstvene literature izravnije vezane uz problematiku rada. Najopširnije djelo o otoku Susku je monografija *Otok Susak* (Mirković, 1957) koja svojim sadržajem pokriva širok spektar tema koje su relevantne za ovaj rad. Spomenuta monografija najčešće je referirano djelo u svim kasnijim radovima vezanima uz tematiku otoka Suska. Ondje navedene podatke potrebno je kritički sagledati budući da je riječ o starijoj literaturi. Sadržajem najširu sliku svih aspekata otoka Suska donosi djelo Antuna Turčića (1998). No valja istaknuti kako je usprkos navodu objektivno oskudnoga popisa bibliografskih jedinica, teško utvrditi točnu izvornost određenih Turčićevih iskaza. Fragmentarno o pojedinačnim migracijama

Sušćana u drugoj polovici 19. stoljeća u Australiju pisao je Ilija Šutalo (2004), odnosno u SAD Ervin Dubrović (2012). O iseljavanju otočana više podataka može se pronaći u radu Igora Rudana i suradnika (2004) i Rebeke Mesarić Žabčić (2016). Usmena povijest o iseljavanju i životu Suščana u SAD zabilježena je unutar projekta „Vanishing Hoboken“ (Volaric, 2016). Pregledno o povijesti, iseljavanju i aktualnom stanju na Susku pisali su Julijano Sokolić i Nenad Starc (2020). Izazovi asimilacije i očuvanja identiteta Suščana u SAD-u dio su širega istraživanja Ilije Živkovića, Željke Šporer i Duška Sekulića (1995). Rudolf Filipović (1984, 1997, 2001) pisao je o očuvanju susačkoga identiteta u iseljeništvu, upotrebi i njegovanju čakavskoga govora u Hobokenu dok je Miriam Shrager (2011) istraživala akcentski sustav njihova govora. Ryan Taylor (1994) istražio je njegovanje specifičnoga susačkoga obiteljskoga imenovanja i nadijevanja nadimaka u gradu Oshawa, Ontario u Kanadi. Govor stanovnika otoka Suska istraživao je od više autora (Hamm, Hraste i Guberina, 1956; Steinhauer, 1975; Kapović, 2020 i dr.). O specifičnim razvojnim problemima i temama otoka Suska pisao je Borislav Ostojić (2001, 2002). Veći broj radova o stanovništvu Suska je medicinske i antropološke provenijencije, no oni izlaze izvan okvira uske teme ovoga rada te ih nećemo posebno navoditi.¹ O održavanju veza s domovinom i posjećivanju Suska brojni podatci zabilježeni su u časopisu Matica koji izlazi u nakladi Hrvatske matice iseljenika. Prilikom izrade ovoga rada nezaobilazni su statistički podatci navedeni na stranici Državnoga zavoda za statistiku.

2. Prirodne, gospodarske i povijesne posebnosti otoka Suska

Kako bi se u potpunosti razumjele sve okolnosti koje su dovele do masovnoga iseljavanja stanovništva otoka Suska potrebno je opisati i razumjeti prirodni, ekonomski i društveni kontekst otoka Suska te ključne čimbenike koji su utjecali na njegov razvoj.

Susak pripada cresko-lošinjskoj skupini otoka koje obilježava mediteranska klima (Blašković 1957: 45-47). Otok je udaljen šest nautičkih milja od prvoga većega administrativnoga i gospodarskoga središta, Maloga Lošinja. U današnje vrijeme Susak je povezan s obližnjim otocima i kopnom katamaranskim linijama uz postojeću brodsku liniju koja povezuje otok Susak s gradom Malim Lošinjem. Baza otoka Suska je široka mezozoička ploča rudistnoga vapnenca koji tvore čvrstu bazu naslagama pijeska koje sačinjavaju otok (Blašković, 1957: 48-49). Sama površina otoka je 3,75 km², dužina otoka iznosi 3600 metara, širina 1750 metara, a cjelokupni opseg otoka iznosi 11,25 kilometra, najviša točka otoka takozvana „Garba“ iznosi 98 metara te je tu smješten svjetionik sagrađen 1869. godine (Blašković, 1957: 67). Susak ne krasi razvedenost obale tako da je glavna luka smještena u uvali „Dragočaj“ gdje se danas nalazi luka i dva pristaništa. Luka nije velikih kapaciteta tako da ne može primiti veliki broj brodica koje dolaze uglavnom u turističke svrhe. Unatrag nekoliko godina došlo je do izgradnje i proširenja postojeće luke i mola kako bi se povećao broj brodskih mjesta te kako bi se olakšalo pristajanje brzobrodskih linija.

Zbog same izgrađenosti, veličine i položaja naselja na otoku nema automobila, već se transport roba i građevinskoga materijala vrši pomoću traktora i „karijola“. Na otoku se nalazi jedno naselje podijeljeno na Gornje selo ili, kako ga Suščani nazivaju, „Selo“ i na Donje selo ili „Spjaža“ (Mirković, 1957: 5). Gornje selo ili „Selo“ je na brijegu i starijega je nastanka od Donjegaa sela. Ekonomskim i gospodarskim razvojem otoka dolazi do porasta broja stanovnika te se samim time pojavljuje potreba za životnim prostorom što se odrazilo oformljivanjem i nastankom Donjega sela ili „Spjaže“ (Mirković, 1957: 5-7). Sela su međusobno povezana sa stotinjak stepenica koje na sredini dijeli jedan mostić. Unatrag dvadesetak godina napravljena su još tri puta; jedan od tih puteva je i traktorski put kojim se olakšao prijevoz robe, građevinskoga materijala i ostalih potreština do Gornjega sela. Prije izgradnje tih puteva ljudi su svu robu i građevinski materijal potreban za gradnju ili adaptaciju kuća u Gornjem selu nosili na leđima ili u rukama.

¹ Za detaljniji uvid u ove radove vidi: Šarac, 2017.

Zahvaljujući blagoj klimi i udaljenosti od većih mjesta, jedno vrijeme otok je bio klimatsko lječilište (Ostojić, 2001: 331-333). Klimatski uvjeti nisu pogodni samo za ljude, već pogoduju i uzgoju određenih poljoprivrednih kultura, napose uzgoju vinove loze po kojoj je otok nadaleko poznat (Turčić, 1998: 59). Podatci pokazuju kako su u vrijeme najveće naseljenosti 80 % površine otoka činili vinogradi (Medarić, 1957: 202).

3. Ciljevi istraživanja

Glavni cilj istraživanja je ispitati proces i obilježja iseljavanja stanovništva s otoka Suska u drugoj polovici 20. st. Iz glavnoga cilja istraživanja proizlaze specificirani ciljevi, a oni su usmjereni na ispitivanje i definiranje motiva i razloga iseljavanja Suščana, njihovu adaptaciju i akulturaciju u SAD u drugoj polovici 20. st., održavanje socijalnih veza među iseljenim Suščanima na prostoru SAD-a, veze i posjećivanje otoka Suska i eventualni povratak susačkoga iseljeništa.

4. Metodologija istraživanja

Prilikom provedbe istraživanja korištena je metoda polustrukturiranoga intervjua, a sudionici su bili iseljenici otoka Suska. Budući da je fokus u radu najvećim dijelom usmjeren na sjećanja samih sudionika istraživanja, govorimo o usmenoj povijesti. Definicija usmene povijesti obuhvaća plansko, pripremljeno i osmišljeno ispitivanje pojedinca o nekom događaju, situaciji ili vremenu u kojima su oni aktivno sudjelovali ili im svjedočili te bilježenje (snimanje) izrečenih uspomena na audio ili videozapis. Nepisane priče „maloga čovjeka“ prepoznate su kao važan izvor u rekonstrukciji povijesnih događaja. Upravo svjedočanstva očevidaca povijesnih događanja nadopunjuju informacije koje smo dobili iz drugih izvora o nekom povijesnom događaju (Cupek Hamill, 2002: 220). Vrijednost usmenih izvora posebno je značajna za područja koja su bila zanemarena u tradicionalnoj historiografiji. Pa tako usmena povijest igra veliku ulogu u istraživanju povijesti žena, marginalnih socijalnih grupa (iseljenika, azilanata, zatvorenika), obitelji i tako dalje.

U provedbi istraživanja odlučili smo se koristiti metodom polustrukturiranoga intervjua. Naime, tema je pobliže određena, a pitanja su (relativno) slobodna te se ne mora svako postaviti svim sudionicima (Lamza Posavec, 2004: 70). Također, izbor metode polustrukturiranoga intervjua uvjetovala je i razina upoznatosti istraživača s predmetom istraživanja. Naime, ako pretpostavljamo da o predmetu znamo manje nego ispitanik, najprikladnija je upravo metoda polustrukturiranoga intervjua koja nudi dublje razumijevanje i opis pojava koje istražujemo (Milas, 2005: 47).

5. Vodič za polustrukturirani intervju

Upitnik se sastojao od 34 pitanja. Pitanja su pratila smisleni redosljed odnosno kretala su se od osnovnih podataka kao što su ime i prezime, kada i gdje su rođeni sugovornici, kakvo obrazovanje imaju i slično. Zatim smo se dotakli problematike života na samom otoku Susku, razloge iseljavanja, život u SAD-u, odnosno kako je tekao proces adaptacije i akulturacije na novo životno okruženje. Nadalje, kakve su socijalne veze među iseljenim Suščanima u SAD-u, što otočane i njihove potomke rođene u SAD-u veže uz otok Susak. I naposljetku pitanja vezana uz njihova godišnja posjećivanja otoka i eventualni stalni povratak na otok. Uz navedena pitanja, sugovornici su sami prepričavali i navodili različite zanimljivosti i anegdote vezane uz vlastiti život ili povijest otoka.

6. Sudionici intervjua

Prilikom istraživanja intervjuirani su iseljenici otoka Suska i njihovi potomci, voljni podijeliti vlastite životne priče i iskustva migracije, adaptacije i akulturacije u SAD. Korištena je metoda namjernoga uzorka, što znači da je pri izradi ove vrste uzorka istraživač sam odabrao ispitanike na osnovi kriterija koje smatra važnima za istraživanje. Potrebno je naglasiti da rezultati istraživanja provedeni na namjernom uzorku ne mogu biti reprezentativni za bilo koju populaciju iz koje su izabrani, stoga ni na kojoj razini ne omogućavaju poopćavanje dobivenih rezultata (Lamza Posavec, 2004: 114).

Prilikom odabira sudionika nastojalo se obuhvatiti osobe različite dobne, spolne i obrazovne strukture. Podatci su dobiveni na temelju iskaza sedam sugovornika. Od sedam sugovornika četvero ih je rođeno na otoku Susku dok je ostalih troje rođeno u SAD-u s iskustvom čestoga posjećivanja otoka. Prvih četvero sugovornika su izravni sudionici migracijskih procesa u drugoj polovici 20. st. Preostali sugovornici su prva ili druga generacija Suščana rođena u SAD-u. Na temelju podataka sudionika možemo dobiti kvalitetniji uvid u okolnosti i motive iseljavanja, njihovu adaptaciju i akulturaciju u SAD, socijalne odnose među iseljenim Suščanima na prostoru SAD-a, veze i posjećivanje otoka Suska i eventualni povratak susačkoga iseljeničtva.

7. Provedba istraživanja i analiza podataka

Intervjui su provedeni u razdoblju od 2. do 27. kolovoza 2019. godine na otoku Susku. Intervjue je jedino u tom razdoblju bilo moguće obaviti jer iseljenici posjećuju otok u ljetnim mjesecima. Posjeta i duljina boravka ovisi o poslu kod mladih generacija koje su radno aktivne dok umirovljenici biraju ljetne mjesece zbog vremenskih uvjeta. Najkraći intervju trajao je 26 minuta, a najduži više od dva sata. Prije svakoga intervjua sugovornicima je uručena suglasnost o sudjelovanju u istraživanju, objašnjeno im je značenje dokumenta i što njegovim potpisivanjem istraživači mogu objaviti.

Svi sugovornici su izrazili i potvrdili spremnost potpisom u informiranom pristanku da njihova imena, biografski podatci, osobne informacije iz privatnoga života budu objavljeni u rezultatima istraživanja. Nakon obavljenih formalnosti, provedeni su intervjui koji su snimani diktafonom na mobilnom telefonu. Nakon provedenih intervjua podatci su transkribirani i spremljeni pod imenima sugovornika na tvrdi disk i prenosivu memoriju. Intervjui su u većini provedeni na hrvatskom jeziku, točnije na susačkom dijalektu. Radi veće autentičnosti i vjerodostojnosti sugovornika, prilikom transkribiranja njihovi odgovori nisu usklađeni s hrvatskim standardnim jezikom, već su bilježeni što bliže onome što je sugovornik izrekao. Zbog kompleksnosti susačkoga dijalekta, poneke su pogreške moguće, ali smatramo da su one minimalne. Zbog nedovoljnoga poznavanja hrvatskoga jezika i lakšega izražavanja, troje sugovornika intervju je održalo na engleskom jeziku. Prilikom transkribiranja njihovih intervjua, odgovori su prevedeni na hrvatski jezik. Naši sugovornici bili su: Benito Mircovich (82 god.), Stjepan Mirković (74 god.), Luciano Morin (77 god.), Marry Morin Piccini (65 god.), Marydina Jordan (59 god.), Alex Andrew Morin (28 god.) i Nevio Mirkovich (36 god.). Među sugovornicima, kao i među ostalim iseljenicima i njihovim potomcima u SAD-u, pojedina prezimena, nerijetko u istim obiteljima, u službenim dokumentima bilježe se različito, npr. Mircovich/Mirkovich/Mirković. Rezultat je to različitih administrativnih praksi osoblja u SAD-u, preuzimanja transkripcije imena iz dokumenata izdanih za vrijeme talijanske vlasti kao i prilagodbe susačkih prezimena engleskom jeziku.

8. Iseljavanje – sjećanja različitih generacija Suščana

Pionirske migracije mogu se pratiti tijekom druge polovice 19. stoljeća. Pomorskim i trgovačkim usponom Lošinja javlja se potreba za mornarima koji bi radili u trgovačkoj mornarici. Zbog blizine

otoka Suska i Lošinja i njihove upravno-teritorijalne povezanosti, vlasnici lošinjskih trgovačkih poduzeća bili su upoznati s kvalitetama i vrlinama koje su posjedovali Suščani kao pomorci. Upravo zbog toga, velik broj mladih Suščana odlazio je raditi na trgovačke brodove kao mornari (Mirković, 1957: 10). Matične knjige izdanih pomorskih knjižica za pomorsko područje Lošinja, među koje je ulazio i otok Susak, od 1921. do 1939. godine, potvrđuju da je velik broj Suščana tražio i dobio pomorsku knjižicu. Upravo 1921. godine izdane su 33 pomorske knjižice Suščanima, a 1925. godine bilo je izdano 50 knjižica (Mirković, 1957: 10-11).

O ranim migracijama Suščana svjedoči Mary Morin Piccini (65), čiji su pradjed i djed sudjelovali u migracijama;

Ovako, tu smo bili puno puno godina, moja djedovina je tu, moj did pradi i svi, ali od moje strane moj pradi kad imao dvanast godina je otišao da plovi, tu je on rođen gori. Ja mislin da je on rođen od 1855., ali nisam sto posto sigurna, onda je otišao ploviti i plovio je sve do bil je najmanje do dvadeset i pet, trideset godina na barki. Međutim, to vrijeme on ti je došao natrag pa se vjenčal sa ženom, opet otišao na barku i onda kad se bil vratio napravio još jednoga djeteta i onda se vratio i to kada je moj did imao 16. godina. Onda taj pradi kaže ovomu kapitanu, ja bih se iskrca i ja idem, ja puno godina plovim i ja bih otišao na kopno, i on kaže, dobro ovo ti je zadnji put ti se možeš i iskrcati.

Mnogi Suščani su ilegalno napuštali brodove na kojima su radili kao mornari te su se ilegalno ili uz dozvolu kapetana broda na kojem su plovili iskrcavali na kopno u SAD. Od 50 imalaca pomorske knjižice koje su dobivene 1925. godine 11 ih je napustilo brod (Mirković, 1957: 10).

Za razliku od kasnijih migracija, migracije početkom 20. stoljeća nisu bile zamišljene kao stalne, već kao trenutačne kako bi se zaradila financijska sredstva potrebna za kvalitetniji život na otoku.

(...) to vrijeme kad, kad je taj pradi plovio svaki puta kada bi donesao nešto više novaca i kad je imao toliko vremena slobodni bi došao na Susak i bi kupio kamenje i bacio doli i on i svoja žena bi nosili kamenje gori, ali ova kuća je bila jedan kat i bila je od slame napravljena, tako je meni tata pričal i, onda ti on sve to vrijeme i onda su napravili prvi kat i onda kada su se vratili od Amerike onda su živjeli tu.“ (...) „a on je od tamo donesao tu, onda od 1919., tako nešto 5000 dolara to je bilo onda puno puno, ljudi su došli sa 500 dolara i napravili kuće, on je donesao 5000 dolara, i onda donesao je tu mrežu. On je bio prvi, tamo ju je kupio za srdele i pak treba ti oko za srdele, ne znam ki je tako veliki, manji koliko je i on je donesao to to su njega zvali kada se vratio tu njega su zvali dvi stvari „Stara Sijena“, a to je bila mreža tako su je tu zvali ili su ga zvali „Sto Milori“, Sto tisuća, a nije donesao sto tisuća, pet tisuća je donesao, ali su ga zvali tako. (Mary Morin Piccini, 65).

Prvi val emigracije, početkom 20. stoljeća, bio je uglavnom ekonomske prirode. Nakon Prvoga svjetskoga rata dolazi do svojevrstne stagnacije s emigracijom, ali se početkom i neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata taj broj ponovno povećao. Brojnost i vrijeme ulazaka osoba s rođenjem na Susku u SAD zabilježila je i američka imigracijska služba te se dolazak prvih useljenika može pratiti od kraja 19. stoljeća pretraživanjem ključne riječi „Sansego“ i susačkih prezimena bilježena na različite načine (usp. Hraste, Hamm, Guberina, 1956: 12; Turčić, 1998: 33; FamilySearch).² U početku to najčešće nisu bile trajne migracije. Doseljavali su u manjim grupama, često obiteljski povezani. Primjerice, 27. lipnja 1897. u SAD je došlo osam Suščana po zanimanju mornara iz obitelji Tarabokija, Picinić, Matešić i Morin (*Family Search*). S njima su često bili mornari s Unija i iz Maloga Lošinja. Značajnije migracije Suščana počinjemo pratiti početkom 20. stoljeća. Zbog maloga broja susačkih prezimena, njihov dolazak s istim imenima i prezimenima, s istoga otoka,

2 Primjerice, karakteristična prezimena su Busanić (Bussanich, Bussanic), Hrončić (Hroncich, Hronic), Matesić (Mattessich), Mirković (Mircovich), Morin, Picinić (Picinich, Piccinich, Picinic, Piccinic, Picini, Piccini), Skrivančić (Scrivanich), Tarabokija (Tarabocchia, Tarabochia, Tarabokia) (Hamm, Hraste i Guberina, 1956). Ovim najučestalijim prezimenima treba dodati prezimena Radoslavić, Lester/Lister (Ryan, 1993) dok su neka novijega datuma koja su na Susku zabilježena nakon ženidbenih veza sa stanovnicima iz drugih sredina i doseljavanjem (Volaric, 2016).

nerijetko kod svojih rođaka na istu adresu u Hobokenu, izazivao je administrativnu zabunu jer su se za administraciju razlikovali jedino po dobi (Dubrović, 2012: 87). Međutim, Suščani su imali razvijen sustav obiteljskih nadimaka kojim su se međusobno razlikovali (Volaric, 2016: 7). Sredina u koju su doseljavali u New Jerseyu već je krajem 19. stoljeća imala organiziranu hrvatsku zajednicu. Kumulativno, uključujući i one koji su vraćali na otok, do 1945. bilo je 1025 Suščana koji su imali iskustvo migracije u SAD (Turčić, 1998: 38). Ograničeni, mali otočni prostor sa skromnim resursima omogućavao je određenom broju ljudi egzistenciju te je u međuratnom razdoblju postojao, brojem nevelik, ali kontinuiran odljev viška stanovništva uglavnom prema SAD-u (Sokolić, 1994: 507). Iskustvo migracije i poznavanje prilika u SAD-u uz jake obiteljske veze, snažnu lokalnu solidarnost omogućili su kasniju lakšu masovnu, lančanu migraciju otočana.

9. Masovno iseljavanje

Gospodarstvo otoka Suska temeljilo se na vinogradarstvu, ribarstvu i u nešto manjem dijelu pomorstvu. Vinogradarstvo i ribarstvo bilo je najprofitabilnije, stoga se sav fokus otočana usmjerio na te dvije djelatnosti. Suščanin je u prvom redu bio seljak – vinogradar, zatim ribar, pa onda sve drugo (Medarić, 1957: 142; Blašković, 1957: 60). Po završetku Drugoga svjetskoga rata politička i gospodarska situacija na otoku drastično se mijenja.³ Stvari nisu krenule na bolje kako je obećavao komunistički režim, već su životni uvjeti postajali sve teži i nepodnošljiviji za otočane. Nije se ulagalo u infrastrukturu i poboljšanje uvjeta života na otoku, što je doprinijelo još većoj izolaciji i siromaštvu stanovništva (Volaric, 2016: 10). Praksa mornara sa Suska u napuštanju brodova u američkim lukama nastavljena je i 1950-ih o čemu svjedoče popisne liste posada brodova koji su uplovljavali u SAD (*FamilySearch*).

Do nagloga pogoršanja na otoku Susku dolazi nakon Zakona o vinu iz 1957. što se manifestiralo u proizvodnji i prodaji u vinogradarstvu (Sokolić, 1994: 507). Slijedilo je zatvaranje otočne vinarije 1959., a nedugo zatim i zatvaranja tvornice za preradu ribe 1964. (Turčić, 1998: 70, 107). U postojećim uvjetima, preostalo stanovništvo je ubrzalo već uznapredovalo iseljavanje (Rudan i sur., 2004: 408-409). Dio stanovništva bježao je ilegalno jer su u to vrijeme granice Jugoslavije bile zatvorene dok je drugi dio stanovništva u većem broju napustio otok nakon otvaranja granica 1963. (Radelić, 2006: 315).

Još tijekom 1950-ih iseljavanje stanovništva bilo je ilegalno te su se samo najodvažniji odlučivali riskirati život bijegom u nadi za boljim životom izvan Jugoslavije. O tim događanjima sjećanja su podijelili sugovornici u istraživanju. Benito Mircovich (82) prisjeća se kako su ondašnje komunističke vlasti nastojale nasiljem i zastrašivanjem odvratiti mještane od bijega:

Kada je, oni su doveli dva ova, ovih koji su išli isto tako u Pulu da prodaju vino i vraćali se ve kod Uni⁴ uhvatili kao da su htjeli bježati, pak i onda ih potukli toliko jednoga su tukli, drugi ih je gledao. Tako su posli pričali valjda oni vojnici koji su bili, onda su ih kada su ih obe dvih ubili onda ih doveli u Lošinj, milicija i vojska išla po kućama birati stare ljude, doveli ih do rive da vidiju šta će se desiti njima koji budu mislili da će pobjeći.

Zastrašivanje nije dalo trajnije rezultate pa su se nakon godinu dvije ponovno intenzivirali ilegalni odlasci s otoka.

(...) tako da je došo i moje vrijeme, imao sam osamnaest godina već sa troji prijateljima, oni su bili godinu stariji oni su imali devetnaest ja osamnaest. Jednu nedjelju tridesetog rujna poslije mjeseci dogovarali da ćemo večeras pobjeći o stvarno došla večer, ali ovaj prijatelj jedan je već bio

3 Neposredno nakon rata zabilježen je najveći broj stanovnika na otoku 1760. Od toga Hrvata 1709, 50 Talijana i 1 ostali (Cadastre National de l'Istre, 1946: 293).

4 Otok Unije sjeverno od Suska.

u Italiji i njega vraćali natrag on je proveo šest mjeseci u zatvoru kao malodobno dijete (...). (Benito Mircovich, 82).

Benito Mircovich (82) jedini je od sugovornika u istraživanju koji je osobno ilegalno bježao s otoka. Na temelju prikupljenih intervjua jasno se može iščitati odvažnost Suščana koji su se odvažili na iznimno opasan i neizvjestan pokušaj bijega. Unatoč često neuspjelim ishodima bijega, ostali su i dalje ustrajni u svojim namjerama da napuste otok. Danas je sve manje živućih sudionika tih događanja te su time njihova svjedočanstva vrjednija. Ostali sugovornici u istraživanju čekali su otvaranje granica te izdavanje putovnica kako bi legalnim putem napustili otok. Razlozi koji su natjerali sugovornike na iseljavanje više-manje su isti. Loši životni uvjeti, manjak posla, neslaganje s političkim sustavom, nedostatan ulaganje države u razvitak infrastrukture otoka, nerazumijevanje vlasti prema specifičnom životu Suščana, želja otočana za boljim životom. Svi ovi razlozi natjerali su Suščane da potraže bolji život u SAD-u.

Jedan od sugovornika koji je u vrijeme prije iseljavanja bio u adolescentskoj dobi navodi kako ga je borba za голу egzistenciju natjerala na odluku o napuštanju otoka u potrazi za boljim životom:

Ovdje je bilo slabo, svi su bježali, svi su tekli ća, a onda ja bolje idem, a ja nemam ća za jest. Jeo sam samo smokve (...) Ja ne morem ovde ovakiši! Ja idem, nekamo kamo drugi idu, tamo idem ja! (Luciano Morin, 77).

Opće predmigracijsko raspoloženje potvrđuje veliki val iseljavanja početkom 1960-ih kada su otočani i drugi državljani Jugoslavije legalnim putem mogli napustiti državu. Najveći broj otočana iselio se u razdoblju od 1960. do kraja 1970-ih godina.

Ali mi, ki već nismo mogli imati život tu, nas je u deset godina nas je otišlo tisuću petsto, tisuću šesto ljudi ća, od Suska. Kada su se otvorile granice, onda su počeli najviše, prije su bježali s male barkice kakve vidiš ovdeka, nije bilo motora nije bilo, ako si imal jedro je bilo u redu. (Benito Mircovich, 82).

Krajem 1950-ih i početkom 1960-ih otočani su prelaskom u Italiju bivali smješteni u raznim prihvatnim izbjegličkim kampovima gdje su čekali dokumente i odobrenje za ulazak u SAD (Volaric, 2016: 10; Mesarić Žabčić, 2016: 140). Mnoge obitelji već su od ranije imale nekoga od svojih članova u Italiji, što je također bilo uvjetovano povijesnim vezama, ali i prodajom otočnih proizvoda na tom tržištu u ranijim desetljećima. Razdoblje boravka u prihvatnim kampovima trajalo je od jedne do dvije godine, iznimno i duže. Stjepan Mirković (74), ujedno brat Benita Mircovicha (82), prisjeća se svoga napuštanja otoka i boravka u prihvatnim centrima u Italiji.

I ja i tata smo otišli u Italiju, išli smo najprije u Genovu, jer tamo su mi bili tri brate koji su pobigli prija. Benito, Ivan koji je najstariji on je trideset i četvrte, a Benito je trideset i osme i, onda brat Todi, da on je uvmrl već znaš (sugovornik se rasplakao). Ki vmi pride valmo vako melinda mi pridje kad se priča o našeg otoka, da oni tri su bili u Genovi i ja i tata smo ih otišli vidjeti i tamo smo prošli ono sve znamen za ići u Ameriku, ali tata nije htio stati tamo jer je bilo na naši troškove. Onda smo otišli u Trst, tražili smo azilo politiko, ovaj politički azil i onda su nas zadobrili i poslali su nas u Aversu. Ja i tata smo išli u Aversu, a meni mama i dva braće mlađih, oni su došli svibanj su došli u Italiju isto tako sa putovnicama i najih su stavili svi skupa na jedan logor, tako da jesu oni kupili su obitelji su kupili skupa. Tamo smo čekali pet mjeseca i onda oktober ten šezdeset i prve smo došli u Ameriku. (Stjepan Mirković, 74).

Uz navedene sugovornike imamo i svjedočanstvo Mary Morin Piccini (65) koja je napustila otok još kao dijete sa svojim roditeljima Nikolom i Ivankom Giovanninom Morin 1961. godine. Sugovornica također izdvaja dugo razdoblje čekanja na odobrenje useljeničkih kvota.

Zašto smo otišli, ovako od moje mame familija, oni su otišli bratiji su pobjegli s barkom na vesla do Italije i onda su tamo živjeli. Bili su ono što se govorilo „na kvoti“, šta je to bilo u Americi i druga mjesta inače, naomi je najviše bilo da svaku godinu mogu od države gdje ljudi ne mogu

živjeti daćedu uzeti toliko imigranti od Hrvatske ćemo staviti će biti sto pa od svih ne znam ki broj su bili od Italije. Toliko to je bila kvota i svi su napisali na tu kvotu i od moje strane su bili napisani i ne znam od tati ja mislim da su isto i moja mama i tata isto su bili napisani na to, ali to je otišlo na godinama. (Mary Morin Piccini, 65).

Unatoč neizvjesnostima, dugim čekanjima u izbjegličkim centrima, teški životni uvjeti bili su snažni potisni čimbenik koji je tjerao Sušćane da potraže bolji život u SAD-u. Većina iseljenih i njihovih potomaka danas, prema procjenama oko 2500 osoba, živi na području New Jersey, u dijelovima aglomeracije Fairview, Cliffside Park, North Bergen, Palisades Park, Fort Lee, Hoboken, Ridgefield i Moonachie (Turčić, 1998: 39; Mesarić Žabčić, 2016: 148). Navedeno potvrđuju adrese Sušćana u vrijeme podnošenja njihovih zahtjeva za primitak u državljanstvo SAD-a (*FamilySearch*). Iako je Hoboken često prepoznat kao središte s najvećom koncentracijom Sušćana, prema statistikama koje je vodio Andrew Mattesisch (Andrija Matešić) brojni su i u drugim dijelovima New Jersey, primjerice u Cliffside Parku i Fairviewu (Mesarić Žabčić, 2016: 148). Međutim, važno je napomenuti da su to bliska područja male međusobne udaljenosti (Marydina Jordan, 59). Tek je manji dio iseljenika svoj novi dom oformio u gradu Oshawa, u saveznoj državi Ontario u Kanadi (Ryan, 1994)⁵, Kaliforniji i Seattleu u državi Washington (Marry Morin Piccini, 65). Razloge zašto su otočani izabrali određeno, usko područje naseljavanja može se objasniti postojanjem hrvatske kolonije u Hobokenu od kraja 19. st. u koju su u isto vrijeme počeli pristizati prvi Sušćani, snažnom povezanošću zajednice, obiteljskim vezama, radnim mjestima i blizinom mora koje je za otočane imalo dodatno značenje kako je istaknula sugovornica Marry Morin Piccini (65).

10. Adaptacija i akulturacija

Prelaskom iz jednoga društvenoga sustava u drugi migranti prolaze kroz razne procese prilagodbe. Može se govoriti o društvenim, kulturnim, strukturalnim i psihološki aspektima akulturacije. Navedeno se odnosi na promjene u svakodnevnim navikama, običajima, vjerovanjima do kojih dolazi zbog doticaja različitih kultura. Dotadašnje norme, vrijednosti i ustaljene prakse gube svoju dotadašnju društvenu i kulturnu važnost unutar novoga društvenoga i kulturnog sustava u kojem migrant nije socijaliziran. Različite strategije migrante dovode do različitih vrsta adaptacije. Identificirane su tri takve strategije: *prilagodba*, *reakcija* i *povlačenje*. Prilagodba se odnosi na prilagođavanje pojedinca očekivanjima okoline kako bi umanjili potencijalne konflikte. Reakcija, u nedostatku realne političke moći, je obrana pojedinca u poziciji nemoći prema akulturacijskom pritisku. Kada migranti nemaju nikakve mogućnosti obrane od akulturacijskog pritiska događa se povlačenje (Berry, 1992: 71). Prema Johnu Berryu (1992: 72), postoje i četiri akulturacijske strategije prema kojima se migrant može usmjeriti: a) integracija, b) asimilacija, c) separacija / segregacija i d) marginalizacija. Asimilacija podrazumijeva akulturacijske procese kojima su imigranti potpuno kulturno apsorbirani u većinsko društvo. Integracijom imigranti uz određene mehanizme uspijevaju očuvati vlastitu kulturnu posebnost, ali postaju i dio većinskoga društva. Segregacija (nametnuta izolacija) i separacija (svjesna izolacija) nastaju zbog nemogućnosti ostvarivanja bliskih odnosa između imigranata i većinskoga društva što za posljedicu ima da imigranti ostaju zatvoreni u svojoj tradiciji, kulturi, jeziku i tradicionalnim oblicima života izolirani i odvojeni od dominantnoga društva. Posljednja od Berryjeve akulturacijske strategije, marginalizacija odnosi se na one migrante koji gube kulturni i psihološki kontakt (bilo zbog isključivanja ili povlačenja) prema vlastitoj tradicionalnoj kulturi kao i dominantnoj okolini većinskoga društva (Berry, 1992: 73).

Akulturacija se objašnjava kao proces i pripadajući fenomeni koji se javljaju kada pojedinci i grupe koje dolaze iz različitih kultura dolaze u izravan i uzastopan doticaj, tijekom kojega se

5 Da je Kanada bila tek sporedno odredište Sušćana svjedočio nam je jedan od sugovornika: „O je, mi svi koliki smo bili skupa smo išli u veliku Ameriku. A smo čuli da je dobro, tamo idemo za Ameriku, o nikuda više! O Kanade, ma Kanadu malo je bilo ljudi. (Luciano Morin, 77).

odvijaju promjene u originalnim kulturnim obrascima jedne ili obaju grupa (Redfield, Linton, Herskovits, 1936: 149). Strategije akulturacije migranata ovisе o brojnim čimbenicima, primjerice poput poznavanja jezika sredine, prethodnoga iskustva života u nekoj sredini, dužini boravka u toj sredini, osobne perspektive povratka u zemlju podrijetla te napora koji imigranti ulažu u neku od strategija. Jedan od ključnih kanala integracije je jezik jer nepoznavanje jezika većinskoga okruženja predstavlja potencijalnu društvenu barijeru u kreiranju i održavanju društvenih mreža. Jezik je temeljni dio našega osobnoga i društvenoga identiteta i kulture. Budući da ispunjava niz funkcija, jezik ima posebno značajnu ulogu u procesu društvene integracije. Jezici mogu djelovati kao simbol pripadnosti ili stranosti i mogu dovesti do diferencijacije i diskriminacije. Nedostatna kompetencija u poznavanju jezika može predstavljati izvor frustracije te stvoriti glavnu barijeru za međukulturnu komunikaciju i kontakt s okolinom.

Proces adaptacije i akulturacije Suščana na nove životne uvjete tekao je sporo i zahtjevno jer se bitno razlikovala sredina iz koje su potekli od one u New Jerseyu. Prva generacija Suščana koji su se nastanili bili su bez znanja engleskoga jezika i uglavnom ga nikada nisu u potpunosti usvojili. Prilagodbu je pratila i amerikanizacija osobnih imena što je vidljivo u osobnim zahtjevima za naturalizaciju (*FamilySearch*). Unutar obiteljskoga okruženja i u lokalnoj zajednici služili su se mjesnim susačkim govorom čakavskoga dijalekta. Muškarci su uz osnovno znanje engleskoga koristili i mješavinu nekoliko slavenskih jezika (ukrajinskoga, poljskoga i hrvatskoga) koji su im služili kao medij za usmenu komunikaciju na radnim mjestima. Izvan susačke zajednice žene su koristile talijanski jezik koji su naučile na Susku jer su trgovine nerijetko bile u vlasništvu Talijana (Filipović, 2001: 56). Stjepan Mirković (74) svjedočio je o prvoj prepriči koja ga je dočekala kada je došao u SAD, a to je bio engleski jezik:

Ja sam trebal ići na, na osmi razred, ali oni su me bacili na šesti razred zbog da nisam znao engleski. A današnji dan ovih imigranti ih bacaju na kalid (college) bez da znaju engleski, donesu im učitelji, učiteljice njihov jezik, a dobro, pa sam otišao ja sam u školu počeo hoditi šesti razred u osmoga, pa onda po noći sam išao u školu za automehaničara. Dve godine i srednju školu sam završio po regular high school po noći. Je su oni imali za oni koje rade da mogu završiti *high school*. Onda je bila važna high school sada niti kalid (college) nije važan više. Ako ne dosta jak.

Uzimajući u obzir teške životne uvjete otoka Suska, njihovu poziciju useljenika, jasno je da su Suščani bili spremni na teške poslove, loše radne uvjete i katastrofalno radno vrijeme uz male plaće, koje su im nudili migrantski poslovi u SAD-u.

Drugi petak sam išao raditi u jedan veliki restoran, ako znaš gdje se nalazi Tappan Zee Bridge punat, sjeverno od New Yorka, jedno petnaest do dvadeset kilometara, ogroman restoran, tu sam spavao i jeo, malu plaću, ali koga je bilo briga za to. Dosta puta, ima više ure rada na sedmicu nego plaće, ali to nije bilo najgore, al onda malo po malo počeo sam raditi na građevinarstvu, na terazzo (...). (Benito Mircovich, 82).

Postojeći poslovi nisu pružali sigurnost te su ih sugovornici često mijenjali.

(...) Onda sam išao opet na zgrade raditi na velike nebodere i onda sam tamo delao dvi, tri godine, onda sam počeo delati u World Trade Center, ono ća su bacili avione, ja sam delao to 15 godina, a nji su ga u jedan dan bacili dole. (Luciano Morin, 77).

Sugovornica Marry Morin Piccini (65 godina) prepričava što su njezini raditelji radili po dolasku u SAD:

Odmah su našli posal. Moji otac je najprije radil na preko noći za ne znon koliko mjeseci je prao suđe, onda poslije našao negdje ka de je bilo za kožu tvornica i onda poslije toga je našao gdje su napravili pipe ke se (ja kažem lule) da, a mama je radila na fabriki od kapoti i tako. Odmah su našli, ali znaš, onda ti je bilo najmanja plaća ti je bilo dolar i dvadeset i pet po sat, a oni su im dali samo dolar. Oni su im priznali i uzeli i kažu hehhh dobro je i ovo i onda su odmah dobili posao.

Sličnu radnu povijest imali su roditelji Marydin Jordan (59):

Moj otac je radio na dokovima i na kontejnerima, ali on nije putovao van već je bio doma svaki dan, a moja majka je šivala u tvornici.

Iskustvo prve generacije doseljenih Suščana odgovara elementima teorije segmentiranoga tržišta rada prema kojoj sekundarni sektor nema stabilnosti poslova, sigurnost i dobre uvjete rada. Kako bi se popunila takva radna mjesta koja domaći radnici odbijaju, poslodavci se okreću imigrantskoj radnoj snazi koja je u poziciji nemoći na tržištu radne snage jer ne može ponuditi iskustvo, stručnost i obrazovanje (Massey i sur., 1993: 442-443). Dio prve generacije, a napose mlađe generacije Suščana i njihovih potomaka postupno su napredovali na tržištu rada, između ostaloga pokrećući vlastite poslove te su školujući se postali konkurentniji. Među susačkom zajednicom danas je primjetan široki raspon zanimanja kojima se bave.⁶

11. Društveni, kulturni život i veze s otokom Suskom

Tradicija društvenoga i kulturnoga djelovanja Hrvata u New Jerseyju, napose u Hobokenu, seže do kraja 19. stoljeća kada su u tamo već postojale useljeničke skupine iz Hrvatske. Kulturno organiziranje doseljenika sa Suska započelo je još prije Drugoga svjetskoga rata, ali je formalno zaživjelo 1948. dolaskom većega broja otočana kada je registrirano Društvo sv. Nikole (Miculinić, 2019: 29). Emocionalno i duhovno Suščani su ostali vezani za svoj otok pa su i društvo imenovali po svecu zaštitniku svoje župe na Susku. Može se reći da su jednom nogom bili na Susku, a drugom u Americi (Živković, Šporer, Sekulić, 1995).

Iznimnu važnost u okupljanju i povezivanju odigrao je klub koji je vodio Bruno Morin. Pritizanjem većega broja doseljenika Suščani su se odlučili osnovati novi klub koji je bio usmjeren interesima mladih. Nogometni klub Susak (Sansago Soccer Club) uz sportske aktivnosti organizirao je zabave koje su mlade okupljale i omogućavale njihovo zbližavanje. Interesantno je da su gotovo svi sugovornici spomenuli jedan te isti klub gdje su upoznali svoje bračne partnere.

To je bio klub od Brune Morina, on je imao taj klub, on to držao i tu se narod sve i svuda igral na karte, zabavljali svi i plesali svake nedjelje. (...) Da, da pa, kad bi bili onda mladi su se ženili, pa malo koj pir ne bi bil tamo. Onda taj Bruno je isto sve jedno vrijeme, on bi bil rental isto jednu prostoriju za onog jednog koji svira isto jedan Suščani i tu bi bili u nedjelju se družili mladi, djevojke, mladići tako da su se većinom ženili među sobom. (Luciano Morin, 77).

Pino njegov mu brat je imal klub i svaku nedjelju smo imali plesovi namo poslije podne jer one doba ženske nisu smjele ići van na disko, nej to ni bilo, niti sama van trebalo ih je biti četiri ili pet sve skupa, hodati po gore dole možda do sladoleda i do kluba. Ionta smo se mi svi družili na klubu. Svi smo se poznali i upoznali zaljubili, jedan jedno drugi drugo, ali sve između nas Suščani. Bili smo kompakt kako one ptice koje leto. Kamo jedna tamo svi. I to je jako dobro bilo, nije bilo divorcea, nije bilo ništa. (Benito Mircovich, 82).

To je dobro napravil taj Bruno Morin. Ni je moga bolje napraviti ča je napravi za naši Suščani, ali isto su tamo dolazili još neki drugi Hrvati i nisu ih poterali ča kaže ako dođeš dođeš, ali to glavno bilo napravljeno za nas Suščani. (Marry Morin Piccini, 65).

Time su brojni brakovi sklapani unutar zajednice, što je pomoglo očuvanju specifičnoga identiteta Suščana. Jedna od važnih aktivnosti koja je uvedena jesu organizirani posjeti Susku. Prvi puta organiziran je posjet 1967. godine, što se kasnije razvilo u manifestaciju „Dan iseljenika otoka Suska“ koja se održava zadnje nedjelje u srpnju.

Naši sugovornici podijelili su sjećanje na svoj prvi povratak nakon iseljavanja s otoka.

6 Svjedočanstva Marry Morin Piccini (65), Nevja Mirkovicha (36), Alexa Andrewa Morina (28).

Tada smo negdje i prvi puta došli na Susak, 1968. godine poslije sedam godina, i to ja i brat Štefano, mi sa brodom, on sa Michelangelom, a ja sa Rafaelom oni brodovi će su ono vrijeme plovili, do Genove (...). (Benito Mircovich, 82).

Mi smo došli ovdje šezdeset i osme prvi puta natrag, 68. smo se vratili za tri mjeseca ovdje. Tri mjeseca sva obitelj. (Stjepan Mirković, 74).

Velik broj Sušćana, bez obzira na neslaganje s političkim sustavom koji je bio na vlasti, nesmetano je dolazio u posjet Susku. Učestalost posjeta otoku, napose onih koji su trajali i po nekoliko mjeseci, ovisila je o obvezama te ponajviše mogućnostima ponovnoga pronalaska posla po povratku u SAD. Kao iznimno homogena skupina, Sušćani se uzajamno pomažu i međusobno se dobro slažu. Ponosni su na svoj rodni otok, na svoju kulturu i običaje, na svoje ljude, jezik i domovinu. Međutim, to ne znači da ne postoje suprotstavljeni pogledi na oblik organiziranja i sadržaj društvenih aktivnosti između različitih generacija Sušćana, za što nalazimo potvrdu u ranijim istraživanjima (Živković, Šporer, Sekulić, 1995) kao i u iskazima naših sugovornika (Marry Morin Piccini, 65). S vremenom su se razvile raznovrsne aktivnosti, vjerske, kulturne, sportske, folklorne, humanitarne i zabavne (Newman, 2018; Miculinić, 2019). Sugovornica koja pripada prvoj generaciji Sušćana rođenih u SAD-u navodi neke od njih:

Imamo piknike gdje se svi okupljamo, imamo hrane, glazbe tako da se svi držimo zajedno. Imamo nogometne terene gdje igraju nogomet protiv Malog Lošinja ili Istre ili što već. Imamo sve hrvatske svadbe, bez obzira za koga se žene moraju imati hrvatsku svadbu točnije susačku svadbu, tako ako se ženiš za Španjolce mora biti i susačka svadba jer se u suprotnome neće oženiti. Imamo i hrvatske crkve u koje svi idemo. Sva naša djeca idu na hrvatski vjeronauk i imamo hrvatske dućane. Imamo „kolo“ gdje plešemo susački ples, zadarski ples. (Marydina Jordan, 59 godina).

Sve navedene aktivnosti promiču osjećaj bliskosti i zajedništva. Unatoč gibanjima u suvremenom američkom društvu i snažnoj individualizaciji vlastita obitelj, obiteljski život i zajedništvo su im svetinje. U suvremenom razdoblju imaju vlastito društvo „St Nicholas Society of Sansego“, klapu „Susak“, a u novije vrijeme prva generacija mladih Sušćana rođenih u SAD-u osnovala je organizaciju za pomoć otoku Susku „Helping Hands for Susak“. Njihov se duhovni život odvija u crkvi St. John the Baptist u Fairviewu i Anne's Church u Hobokenu (Živković, Šporer, Sekulić, 1995). Žene se još okupljaju u udruženju Society of Holy Rosary (Sokolić, Starc, 2020: 263).

12. Romantičarski pogled na otok i motivi za povratnu migraciju

S obzirom na ograničene resurse, manji izbor društvenih aktivnosti za mlađu populaciju, otoci kao gospodarski depresivna područja imaju manju vjerojatnost biti odredištima povratnih migracija (Faričić, Graovac, Čuka, 2010; Podgorelec, Klempić Bogadi, 2013). Napose to vrijedi za iznimno male otoke poput Suska gdje su ovi čimbenici još naglašeni. Istraživanja otočnih zajednica u Hrvatskoj potvrdila su da zbog ograničene ekonomske aktivnosti na otocima za većinu iseljenih povratak postaje moguć tek nakon završetka radne dobi (Sokolić 1994, Podgorelec, 2010; Podgorelec, Klempić Bogadi, 2013). Povratak je složen proces koji ovisi o brojnim čimbenicima poput financijskih resursa, postojanja nekretnine za povratak, radnoga statusa supružnika, kao i ovisnosti drugih članova obitelji potencijalnoga povratnika u iseljenskom životu. Idealizirana slika otoka u razdoblju života izvan otoka u sebi sadrži romantičarske elemente, nostalgiju za vremenom, prostorom i ljudima kakvi su nekada bili. Oni se s druge strane preklapaju s objektivnim okolnostima koje povratak nerijetko čine teškim. Važna spona s otokom je nekretnina koja može biti naslijeđena roditeljska kuća ili kupljena tijekom radnoga vijeka te je važan preduvjet sezonske ili stalne povratne migracije. Zbog okolnosti u vrijeme iseljavanja mnogi su Sušćani prodavali nekretnine, kako navodi jedan od sugovornika. „A to je bila ta mentalitet, da će krov past.“ (Benito Mircovich, 82). Kuće su prodavane najčešće osobama iz Hrvatske, Slovenije, Srbije, kasnije i Austrije, ljudima željnim odmora na otoku

bez struje, bez pitke vode, bez kanalizacije i bez prometa. Susak je predstavljao bijeg od urbanih sredina iz kojih su dolazili turisti. Sredstvima od prodaje Suščani su osigurali početni kapital za put u SAD. Suprotno većini otočana, neke obitelji su zadržale vlastite ili dio vlastitih nekretnina, ili su kupovali nove.

Ne, ovako ono vrijeme kada su prodavali kuće, nažalost, nisam ja protiv da su prodali mogli su prodati nešto jer neki su imali i dvije kuće i konobu, pa dobro dvije stvari prodaj, ali drži jednu. Nikad se ne zna, dok su drugi prodavali, moji pokojni otac je kupio onu kuću gdje je Stjepan za 2600 dolara, sedamdeset i prve ili druge godine tako nešto. (Benito Mircovich, 82).

No svake godine, tata kad je kupio ovu kuću onda smo svake godine hodili vamo. (Stjepan Mirković, 74).

Prema podacima koje je bilježio Andrew Mattesisch, na Susak su se nakon 1990. iz SAD vratile 92 osobe, te sedam osoba u Italiju i jedna u Francusku (Mesarić Žabčić, 2016: 150). Statistički podatci Državnoga zavoda za statistiku nisu registrirali u razdoblju 1991. – 2001. porast stanovnika Suska pa je za pretpostaviti da su ove povratne migracije bile privremenoga ili sezonskoga karaktera. Prema drugom istraživanju, tijekom 1990-ih se svega nekoliko iseljenika vratilo na otok (Rudan i sur., 2004: 409). Jedan od razloga koji su utjecali na teže praćenje povratnih migracija može se naći u nedostatku pouzdanih statističkih podataka i sezonsku prirodu takvih povrataka. Pokušaja povratka bilo je i u godinama nedugo nakon iseljavanja najvećega dijela otočana. Slučaj Marydine Jordan (59), čiji su roditelji emigrirali sa Suska u ranoj mladosti, specifičan je jer je ona bila prva generacija Suščana rođenih u SAD-u koja se vratila na otok.

Dopeljali su me ovdje kada sam imala devet godina, 1970. godine, i nisam se vratila u Ameriku do 1979. godine. Ostala sam ovdje, išla sam u školu ovdje, na Susku. (Marydine Jordan, 59).

No zbog manjka mogućnosti koje je otok pružao mladim ljudima ubrzo se vratila u SAD.

Vratila sam se u Ameriku na sestrinu svadbu i na kraju sam ostala jer se moji roditelji nisu vratili nazad te zime, tako da smo na kraju ostali. Išla sam tamo u školu, da tamo završim srednju školu i ostala sam. Ali sam se svako ljeto vraćala. (Marydine Jordan, 59).

Sugovornica planira po odlasku u mirovinu zajedno sa suprugom sezonski boraviti na relaciji između Suska i Zadra.

(...) on ima kuću u Zadru, svi vole mjesto od kuda potječeš tako da smo odlučili da ćemo biti pola pola. Pola godine na Susku, pola godine u Zadru zato smo kupili kuću tu i tamo. Nabaviti ćemo brod da možemo ići kada hoćemo i kako hoćemo. (Marydine Jordan, 59).

Uz brojnije posjete otoku u ljetnim mjesecima dio otočana sezonski boravi na Susku samo u toplijem razdoblju godine. Odluka o povratku složena je zbog niza čimbenika koji se mogu opisati pod širokim pojmom kvalitete života. Stoga gospodarski depresivna područja imaju nisku vjerojatnost za povratnu migraciju. Nadalje, ne treba zanemariti i druge čimbenike koji se razmatraju prilikom donošenja migracijske odluke, a odnose se na članove obitelji i zdravstvene potrebe. Ako se povratna migracija realizira, najčešće je u razdoblju mirovine (Newbold i Liaw, 1990). Razlozi zbog kojih je teško osigurati trajni povratak i za starije otočane u mirovini su brojni. Komunalna infrastruktura, opskrba vodom povoljnija je tek u novijem razdoblju neovisnosti Hrvatske (Ostojić, 2002). Ipak, zdravstvena skrb, dom za starije, opskrba hranom, brodske veze s Lošinjem, Pulom, Zadrom bile su predmetom restrikcija ili ukidanja što svakodnevni život dodatno otežava (Hina, 2017). S hladnijim dijelom godine društveni život zamire i svodi se na mjesnu župu, Dom iseljenika i privatna okupljanja. Uz objektivne datosti i ograničenja otočnoga života usmjerenost na članove uže obitelji, zadržavanje bliskih veza s rodbinom i dugogodišnjim prijateljima koji su u SAD-u također ograničavaju povratništvo na sezonski karakter.

Ja mislim da ne, ona bi htela (žena Marija) barem četiri pet mjeseci da idem malo pituront znaš farbam svake godine, farbaj ovo farbaj to (pokazuje na kuću). No vako ćemo gledati svake godine neki mjesec više, ali zbog kćerka i unučići to ti je sad ti je to povezano namo. (Stjepan Mirković, 74).

Najmlađa generacija Suščana dvoji oko mogućnosti i izvedivosti trajnijega povratka i u razdoblju mirovine.

To je velika promjena u mojem životu zato što sam naučen živjeti u američkoj kulturi i sa mojim mirovinskim sistemom ovdje ne bih mogao preživjeti morao bi raditi dok odem u mirovinu da bih preživio u Americi, ali ako uzmem svoju mirovinu ovdje to je nešto više novaca za mirovinu nego ovdje tako da mogu vjerojatno ovdje živjeti komotno, ali znaš, živjeti na Susku za vrijeme zime ne znam kako je to. Ali za vrijeme ljetnih mjeseci možda od Uskrsa pa, ne znam je li se mogu zamisliti da živim ovdje da budem iskren, možda bih mogao, možda ne bih mogao. (Alex Andrew Morin, 28)

Da mogu u mirovinu sada došao bih ovdje, ne mislim da bi mogao živjeti na Susku. U ostatku Hrvatske bi definitivno mogao živjeti. Obožavao bi živjeti u Hrvatskoj. Na Susku bude teško pogotovo u zimskom periodu, nema ljudi, znaš (priča na hrvatski). Ja bi mogao doći četiri, pet, šest mjeseci lako znaš. Što volim kod Suska nasuprot Amerike više je primitivniji način života ovdje možeš živjeti od zemlje. Mislim moj otac ima vrt i u Americi ali kako je ovdje većinu vremena ne održava ga baš, urodi nisu baš Bog zna što a ovdje sve raste u izobilju, imamo više zemlje, možemo i ribariti ako trebamo. Ja cijenim sve te stvari. (Nevio Mircovich, 36 godina).

Odlaskom iz svoje sredine iseljenici zadržavaju idealizirano sjećanje na otok kakav je bio u njihovoj mladosti. Unutar vlastitih biografija imaju objedinjena razna životna iskustva i identitete, od iskustva i identiteta lokalne otočne zajednice, iskustva useljenika u SAD, nove društvene vrijednosti te različita radna i profesionalna iskustva. Na temelju navedenoga iseljenici imaju identitetsko uporište u dvije ili više zajednica. Razlike između idealiziranoga otoka i stvarnoga stanja najočitiije su u nedostatku nekih sadržaja i praksi na koje su navikli u SAD-u. Dodatno, obiteljske, rodbinske i prijateljske veze otežavaju realizaciju povratka bilo u Hrvatsku bilo na Susak. Takvo stanje podvojenosti između dvije sredine ponajbolje opisuje citat sugovornice:

Ja sam Hrvatica Amerikanka onda ja sam Hrvatica, ali sam i Amerikanka. Ja ću ti malo objasniti šta ja sam, a ako ne kažem na hrvatskome reći ću na engleskome. Ja sam kao jedno dijete koje mama rodila i dala ga drugoj porodici neka ga čuva, onda kada imaš toliko godina, voliš ove ki su te zdvigli i voliš onu mamu ki su te imali, ali ne moreš reći ovih više volim nego tih. Jedni i drugi su te vuču, te poteže i tako sam ja. Ja volim Hrvatsku, ali volim i Ameriku, Amerika mi je dala sve. (Marry Morin Piccini, 65)

Naši sugovornici samo povremeno, sezonski sudjeluju u transnacionalnoj mobilnosti. Tijekom boravka na Susku ostvaruju cijeli niz poveznica, socijalnih obaveza, druženja i potpore unutar zajednice, iseljenih i preostalih otočana. Iz razgovora saznajemo da namjera za povratkom na otok postoji samo u sezonskom karakteru (primjerice, tijekom ljetnih mjeseci ili u toplijem dijelu godine od Uskrsa do jeseni). Stoga se i Susak sve više približava suvremenim praksama življenja na više adresa, koja se na malim otocima manifestira sezonskom naseljenošću.

13. Zaključak

Stanovništvo otoka Suska je tijekom svoje povijesti bilo obilježeno tipom mehaničke solidarnosti Emilea Durkheima. Na malom prostoru otoka nije bilo većega raslojavanja i stvaranja razlika unutar otočne zajednice. Oblikovani stoljećima kao mala, zatvorena zajednica, međusobno jako povezani, naučeni na teške životne uvjete Suščani su stvorili snažan osjećaj identiteta i pripadanja. Socijalna kontrola bila je sveprisutna, solidarnost iznimno razvijena što je iseljenicima omogućilo važnu podlogu za opstanak i uspjeh u SAD. Do trenutka iseljavanja živjeli su na isturenom pješčanom otoku bez struje, bez pitke vode, bez kanalizacije ili bilo kakve druge infrastrukture. Proces prilagodbe na

novu životnu sredinu kroz koju su morali proći bio je izniman. Ako uzmemo u obzir da su doselili s otoka veličine 3,75 km², u državu gdje je jedna gradska četvrt u gradu veća od cijeloga otoka, taj cjelokupni „poduhvat“ dobiva još više na značenju.

Iseljeni otočani i članovi njihovih obitelji, iako nisu stalni stanovnici, smatraju se dijelom otočne zajednice. Aktivnim participiranjem u otočnoj kulturi i načinu života posjetima te sudjelovanjem u kulturnim manifestacijama, zajedničkom radu, obiteljskim okupljanjima i sličnim aktivnostima premošćuju fizičku odvojenost i zadržavaju osjećaj pripadanja otoku. Veze s domovinom i otokom održavaju težnje za povratkom, no objektivne okolnosti čine ga mogućim jedino u razdoblju mirovine, a i u tom slučaju povremenoga su, sezonskoga karaktera.

Literatura

Berry, J. W. (1992). Acculturation and Adaptation in a New Society. *International Migration*, 30, 69-85.

Blašković, V. (1957). Gospodarsko geografske oznake. U: M. Mirković, (ur.) *Otok Susak* (45-73). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Cadastre National de l'Istre d'après le Recensement du 1er octobre 1945. (1946). Sušak: Institute Adriatique.

Cupek Hamill, M. (2002). Arhivistika i usmena povijest. *Arhivski vjesnik*, 45, 219-226. <https://hrcak.srce.hr/9105>

Dubrović, E. (2012.) *From Central Europe to America: 1880-1914*. Muzej grada Rijeke.

Family Search (5. siječnja 2021.) Crkva Isusa Krista svetaca posljednjih dana. <https://bit.ly/3Ifyzx6>

Faričić, J., Graovac, V. i Čuka, A. (2010). Mali hrvatski otoci – radno-rezidencijalni prostor i / ili prostor odmora i rekreacije. *Geoadria*, 15(1), 145-185. <https://hrcak.srce.hr/55289>

Filipović, R. (1984). Croatian Dialects in the United States: Sociolinguistic Aspects. *Folia Slavica*, 6(3), 278-292.

Filipović, R. (1997). The Struggle to Maintain Croatian Dialects in the U.S. U: Eliason, S. Jahr, E. H. (ur.), *Language and its Ecology, Essays in Memory of Einar Haugen* (23-33). Mouton de Gruyter.

Filipović, R. (2001). Croatian dialects in the United States: sociolinguistic conditions for the maintenance of a dialect. *International Journal of the Sociology of Language*, 147, 51–63.

Hamm, J., Hraste, M., Guberina, P. (1956). Govor otoka Suska. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1, 5-213. <https://hrcak.srce.hr/195355>

Hina (22. listopada 2017). Nevjerojatna i tužna priča o jednom od naših najizoliranijih otoka koji je u završnoj fazi demografske katastrofe. *Jutarnji list*. <https://bit.ly/3R1EA4p>. Pristupljeno 9. travnja 2021.

Kapović, M. (2020). Notes on the Phonetics, Phonology and Prosody of the Čakavian Dialect of Susak. *Zeitschrift für Slawistik*, 65(4), 498-534.

Lamza Posavec, V. (2004). *Metode društvenih istraživanja*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. i Taylor, E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.

Medarić, J. (1957). Kretanje stanovništva i naselja. U: M. Mirković (ur.), *Otok Susak* (139-149). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Mesarić Žabčić, R. (2016). Emigration from the island of Susak to the United States of America. *Croatian Studies Review*, 12(1), 133-160. <https://hrcak.srce.hr/177350>

- Miculinić, D. (2019). Sinonim za iseljavanje u hrvatskim okvirima. *Matis.hr*. https://matis.hr/wp-content/uploads/2019/12/Matica-2019_10.pdf
- Milas, G. (2005.) *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Naklada Slap.
- Mirković, M. (1957). Otočka zajednica Suska. U: M. Mirković (ur.), *Otok Susak* (3-45). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Newbold, B. K. i Liaw, K. (1990). Characterization of primary return, and onward interprovincial migration in Canada: Overall and age-specific patterns. *Canadian Journal of Regional Science*, 13, 17-34.
- Newman, A. (15. srpnja 2018.) Photos: Croatian soccer fans watch World Cup finals against France. *Northjersey.com*. <https://njersy.co/3IaaTtS>. Pristupljeno 9. travnja 2021.
- Ostojić, B. (2001). Mogućnosti klimatskog liječenja na otoku Susku. *Pomorski zbornik*, 39(1), 327-342. <https://hrcak.srce.hr/54346>
- Ostojić, B. (2002). Opskrbljivanje stanovništva otoka Suska pitkom vodom. *Pomorski zbornik*, 40(1), 387-408. <https://hrcak.srce.hr/54568>
- Podgorelec, S. i Klempić Bogadi, S. (2013.) *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*. Institut za migracije i narodnosti.
- Podgorelec, S. (1999). Utjecaj migracija na starenje stanovništva cresko-lošinjskog otočja. *Migracijske teme*, 15(4), 515-530. <https://hrcak.srce.hr/109492>
- Podgorelec, S. (2010). Migracija kao sudbina – hrvatski otoci i starenje stanovništva. U: I. Lajić (ur.), *Migracije i regionalni razvoj Hrvatske* (183-215). Institut za migracije i narodnosti.
- Radelić, Z. (2006.) *Hrvatska u Jugoslaviji: 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza*. Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga.
- Redfield, R., Linton, R. Herskovits i Melville J. (1936). Memorandum for the Study of Acculturation. *American Anthropologist New Series*, 38(1), 149-152.
- Rudan, I. i sur. (2004). Lost in transition – the Island of Susak (1951-2001). *Collegium Antropologicum*, 28(1), 403-421. <https://hrcak.srce.hr/4922>
- Shrager, M. (2011). Accentuation of Masculine Nouns Monosyllabic Nouns of Susak Speakers in New Jersey. *Baltistica 2011(VII)*, 207-225.
- Sokolić, J. i Starc, N. (2020). An Outlier: The Island of Susak. U: N. Starc (ur.), *The Notion of Near Islands – The Croatian Archipelago* (249-270). Rowman & Littlefield.
- Sokolić, J. (1994). Otok Susak – mogućnost revitalizacije. *Društvena istraživanja*, 3(4-5 (12-13)), 503-515. <https://hrcak.srce.hr/32914>
- Steinhauer, H. (1975). The phonemic system of the Susak dialect. *Linguistics*, 162, 17-39.
- Šarac, J. (2017). The Remote Isolate of The Croatian Littoral – 50 Years of Research on The Island of Susak with New Insights into its Genetic Diversity. *Collegium Antropologicum*, 41(1), 11-18.
- Šutalo, I. (2004). *Croatians in Australia: Pioneers, Settlers and Their Descendants*. Wakefield Press.
- Taylor, R. (1994). Naming Customs on a Croatian Island. *Families*, 33(1), 46-49.
- Turčić, A. (1998). *Susak: otok pijeska, trstike i vinograda*. Župni ured Susak.
- Volaric, P. (2016). *Today We are Blessed, So Why Not Be Happy? Recollections of Peter Volaric*. Hoboken Historical Museum.
- Živković, I., Šporer, Ž. i Sekulić, D. (1995). *Asimilacija i identitet: studija o hrvatskom iseljeništvu u SAD i Kanadi*. Školska knjiga.

Returning to the Roots: Emigrants from The Island of Susak in Between Their Island the USA

ABSTRACT

Islanders' lives, especially those living on small islands (both in physical and demographical sense) like Susak, is in large shaped by natural factors, traffic isolation and dependency on the mainland. In recent history, migrations of islanders have been a part of strategy to better their families living conditions as an answer to economic, social and political circumstances.

This paper is based on research results conducted among emigrant islanders and their descendants during 2019. Methods used were secondary analysis of data, observational methods, and interviews. Qualitative methodology was chosen due to the uniqueness of the emigrant population and its mobility, i.e., seasonal stays on the island. Several dimensions are being analyzed: emigration, the importance of the island itself for the emigrant community, the strength of bonds within the community, sense of belonging and the possibility of returning. Due to strong family connections and bonds within the emigrant community, various social activities, the island of Susak remains a strong symbolic resource for both the emigrants and their descendants.

Keywords: The Island of Susak, migration, emigrants, return migration

Pregledni članak

Domagoj Dalbello, mag.psych.
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Hrvatsko katoličko sveučilište
Ul. Ivana Lučića 3 / Ilica 242, Zagreb
domagoj.dalbello@yahoo.com

Ana Tomašković, univ.bacc.soc.
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, Zagreb
atomaskovic@unicath.hr

Povezanost nacionalnoga identiteta, religioznosti i povjerenja u institucije sa željom mladih za iseljavanjem

Sažetak

Proučavanje povijesti migracija daje naslutiti novi trend u suvremenom društvu. U drugoj polovici 20. stoljeća Hrvati su se iseljavali većinom samostalno, tj. individualno su napuštali domovinu. Posljednjih nekoliko godina svjedočimo da iz Republike Hrvatske iseljavaju ne samo pojedinci, već i cijele obitelji što postaje ozbiljan društveni fenomen. Fleksibilnost na tržištu rada stupanjem u Europsku uniju donijela je mnoge pogodnosti za mlade, ali i mogućnost iseljavanja i traženja vlastite budućnosti u inozemstvu. U radu ćemo prikazati teorijsku podlogu vezanu uz osobne i društvene čimbenike koji su povezani s iseljavanjem. Nakon toga ćemo prikazati rezultate istraživanja odnosa studenata prema iseljavanju. Uzimajući u obzir dob i spol ispitanika, ispitana je povezanost samoprocjene na skali nacionalnoga identiteta (NAIT), religioznosti, povjerenja mladih u institucije, zainteresiranosti za politiku te veličine naselja iz kojih dolaze studenti s namjerom odnosno bez namjere za iseljavanjem iz Hrvatske. U studentsku se populaciju ubrajaju mladi od 18 do 30 godina koji studiraju ili su nedavno završili studij. S obzirom na to da je riječ o obrazovanim osobama koje se nalaze u fertilnoj dobi, od osobite je važnosti ispitati čimbenike koji potencijalno dovode do njihovoga iseljavanja. Istraživanje je provedeno upitnikom online, a rezultati su statistički obrađeni u programu SPSS. Iako na masovno iseljavanje mladih u potrazi za boljim životom utječe više faktora no što će ih biti uključeno u istraživanju, pokušat ćemo dati doprinos u istraživanju gorućega pitanja u Hrvatskoj kako bi se javnost bolje upoznala s tom problematikom, kako bi se kreirala strategija rješavanja ovog problema te kako bismo istaknuli moguće praktične implikacije dobivenih spoznaja. Osobita vrijednost ovoga istraživanja je ta što se ispituju konstrukti koji se rijetko spominju u javnom prostoru u kontekstu iseljavanja, a mogu upotpuniti sliku o čimbenicima koji dovode do toga fenomena. Sljedeće godine izlazi popis stanovništva koji će na razini države, prema dosadašnjim projekcijama stručnjaka, pokazati da Hrvatsku iz godine u godinu zahvaća negativan demografski trend u smislu prirodnoga pada i iseljavanja. Ovim radom pokušat ćemo dati naglasak na važnost pitanja demografske situacije sa stajališta mladih.

Ključne riječi: mladi, iseljavanje, nacionalni identitet, demografija, online upitnik

1. Uvod

U europskom kontekstu, državljani Republike Hrvatske ostvarili su jednu od četiri temeljne slobode, slobodu kretanja ljudi. Otvaranje granica 2013. godine značilo je mogućnost da državljani Hrvatske potraže mogućnost za boljom perspektivom u nekoj od država članica Europske unije. U vidu promjena kao što je europska integracija u posljednje vrijeme često se u široj javnosti raspravlja o pitanju demografije, točnije – o sve većem broju iseljenika te svrstavanjem Hrvatske kao emigracijske zemlje. Namjera je istražiti povezanost nacionalnoga identiteta, religioznosti i povjerenja u institucije sa željom mladih za iseljavanjem, što je i tema istraživanja. Riječ je o mladima koji su rođeni u tranzicijskom razdoblju, od 1990. do 2001. godine, a njihovo mišljenje je u ovom kontekstu bitno jer se radi o društvenoj skupini koja stupa na tržište rada te tom prilikom razmišlja o ostanku ili s druge strane iseljavanju iz Hrvatske. U kakvom su odnosu želja mladih za iseljavanjem te nacionalni identitet, religioznost i povjerenje u institucije pokušat ćemo dati odgovor.

2. Teorijska podloga

O procesu modernizacije Anthony Giddens i Ulrich Beck dali su doprinos suvremenim teorijskim pristupima o suvremenom društvu u procesu globalizacije. Giddens je definirao pristup diskontinuiteta koji karakteriziraju: brzina promjena, globalno područje promjena i unutrašnja priroda modernih institucija (Zlatar, 2008). Suvremeno društvo najbolje je opisati kao društvo promjena na koje je najveći utjecaj ostavio napredak tehnologije. U usporedbi predmodernih i modernih društava u kontekstu ovoga istraživanja bitno je naglasiti usporedbe. U predmodernim društvima prijetnje i opasnosti proizlazile su iz prirode dok u modernim društvima one proizlaze iz modernoga doba. Dok je u predmodernim kulturama naglasak bio na lokaliziranom povjerenju za koje se vezivala lokalna zajednica kao „mjesto“ koje je pružalo poznatu okolinu, u modernim kulturama odnosi povjerenja su izgubljeni, a pojedinac je proračunato okrenut budućnosti (Giddens, 2003). Društvo je od predmodernoga do modernoga prošlo kroz proces tranzicije i demokratizacije. Tri vala demokratizacije Samuela P. Huntingtona odnose se na višestrukost procesa tranzicije. Treći val demokratizacije zahvatio je Republiku Hrvatsku, a značajan je zbog toga što je ta tranzicija bila višestruka. Kada se usporede tranzicije, dvostruka tranzicija odnosi se na demokratizaciju i gospodarstvo te zahvaća zemlje Latinske Amerike, zemlje Južne Europe, Poljsku, Mađarsku i Češku. Trostruka tranzicija odnosi se na proces demokratizacije u društvu i gospodarstva te neovisnosti država, a u ovom slučaju primjenjuje na većinu zemalja središnje i istočne Europe. S druge strane, Hrvatska se uz zemlje bivše Jugoslavije i Slovačku ubraja u proces četverostruke tranzicije koji je osim demokratizacije, promjene iz planskoga u tržišno gospodarstvo donio stvaranje neovisne države te nacionalnu heterogenost među građanima (Kuzio, 2001). Tranzicija u Hrvatskoj donijela je promjene na političkoj, gospodarskoj, nacionalnoj i europskoj razini. Na političkoj razini tranzicija se odnosi na prihvaćanje višestranačja te na trodiobu vlasti na zakonodavnu, sudbenu i izvršnu vlast. Na gospodarskoj razini ona podrazumijeva napuštanje društvenoga i državnoga vlasništva te prihvaćanje privatnoga vlasništva. Na nacionalnoj razini tranzicija se odnosi na napuštanje komunizma te jačanje nacionalizma, a na europskoj razini, tranzicija se odnosi ulazak u EU. Do nove etape tranzicije došlo je 1. srpnja 2013. godine kada je nacionalna razina zamijenjena nadnacionalnom, odnosno Europskom unijom. Tranzicijom se očekivala konsolidacija pravne države koja građanima osigurava slobodu i socioekonomska i građanska prava. Ono što je za hrvatsko društvo karakteristično jesu očekivanja od tranzicije. Cifrić (1996) navodi kako je većina „ušla u tranziciju“ s visokim socioekonomskim očekivanjima što je dovelo do neostvarenih želja. Karakterističan stav građana jest da je „prije bilo bolje nego danas“ što govori o nasljeđu mentaliteta iz razdoblja socijalizma. Autor dalje ističe nacionalno pitanje kao obilježje tranzicije društava i država u kojima je ono bilo potiskivano (Cifrić, 1996, str. 141). Po pitanju identiteta, posljedice globalizacijskih procesa dovest će do pitanja kao što je problem kolektivnih identiteta (Cifrić i Nikodem, 2007: 332). Identitet je

„kulturalna i povijesna specifičnost koja reflektira procese društvenih promjena“ jer se individualni identitet formira u kolektivu, a kolektivni identitet s obzirom na drugi kolektiv putem određenog ponašanja (Cifrić i Nikodem, 2006, str. 174). Identitet, navode autori, nije jednoznačan te kad se uspostavi u odnos on se može empirijski mjeriti (Cifrić i Nikodem, 2007: 333). U traganju odgovora na pitanje što je identitet javlja se nacija. „Moderna nacionalna država stvorila je obvezu da pitanje identiteta postane obaveza svim građanima“ (Cifrić i Nikodem, 2006, str. 176). Stoga nacionalna država po pitanju identiteta igra veliku ulogu jer se identitet počeo formirati stvaranjem nacionalnih država. Nacionalni identitet bio je „odlučujući mobilizacijski čimbenik“ osobito u etabliranju političkoga sustava (Cifrić, 1996, str. 142). S obzirom na četiri razine integracije: regionalnu, nacionalnu, europsku i svjetsku, problem identiteta javlja se na nacionalnoj i europskoj razini (Such 2000: 83). Tijekom razdoblja osamostaljenja u Hrvatskoj se stanovništvo homogeniziralo oko određenih vrijednosti, a pretežito se radilo o spomenutoj nacionalnoj integraciji te obnovi tradicionalnih vrijednosti (Ilišin, 2005).

U istraživanju koje je provedeno 2004. godine, najznačajnija je bila tvrdnja da će ulazak u EU svojim građanima najviše osigurati lakša putovanja, rad, studiranje i život (Ilišin, 2005). Deset godina nakon provedenoga istraživanja može se kazati da, osim što je Hrvatska punopravna članica EU-a, velik broj građana doista se odlučio na život u nekoj od članica EU-a jer su njihova očekivanja bila orijentirana prema boljem socioekonomskom statusu (Ilišin, 2005). Mladi koji su najsenzibiliziranija skupina najpogodniji su za istraživanje jer se među njima najbolje mogu prepoznati promjene koje se vide u suvremenom društvu (Ilišin, 2005). Autorica dalje prepoznaje dvije tradicije mladih (Ilišin, 2005: 17). Prva polazi od mladih kao predstavnika poželjne budućnosti i nositelja dominantnih društvenih vrijednosti. Druga slika o mladima je negativna. Iz te perspektive na mlade se gleda kao na problem u društvu koje samo društvo treba štiti. Iako se oba pristupa proučavaju, u ovom radu naglasak će biti na prvom shvaćanju mladih. Današnje društvo rizika karakterizira fenomen produžene mladosti za koju je tipično „sve dulje trajanje institucionaliziranoga obrazovanja, neizvjesne mogućnosti zapošljavanja (naročito na sigurnim i dobro plaćenim poslovima), otežano socioekonomsko osamostaljivanje i odlaganje zasnivanja vlastite obitelji“ (Ilišin, 2005, str. 18). U suvremenom hrvatskom društvu mladi su dio tranzicije u kojoj prelaze iz faze djetinjstva u svijet odraslih te su osim toga dio hrvatskoga društva koje se i samo nalazi u periodu tranzicije zbog čega su „prepušteni individualnoj potrazi za identitetom i integritetom te snalaženju u izboru životnih ciljeva“ (Ilišin, 2005: 19). Mladi koji teže ostvarenju životnih ciljeva pod utjecajem su samoga društva u kojem žive. Drugim riječima, mlade koji su sudjelovali u istraživanju dominantno uvjetuju startne pozicije „koje su posljedica socioekonomskih i sociostrukturnih zadanosti“ (Ilišin, 2005: 20). Bez povjerenja u vlast, mladi nemaju osjećaj da društvo napreduje stoga je njihovo povjerenje prema osobama na vlasti nisko. To se može povezati s procesom globalizacije. Naime, sociokulturni život pojedinca u sve manjoj mjeri ovisi o nacionalnoj potpori zbog jačanja globalne kulture. Razlozi nepovjerenja mladih prema političarima najčešće su korupcija, nepotizam, klijentelizam, a pristupi kojima se istražuje političko povjerenje su kulturalni i institucionalni. Prema kulturalnom pristupu „političko povjerenje ovisi o stavovima i vrijednostima koje se prenose s generacije na generaciju“ (Ilišin i sur., 2015: 48). S druge strane institucionalne teorije kao glavne odrednice ističu efikasnost institucija i njihovoga djelovanja. U obje teorije postoje dva pristupa proučavanja političkoga povjerenja, s mikro i s makro razine. Na mikrorazini proučava se individualno socijalizacijsko iskustvo prema institucijama dok se na makrorazini proučava funkcioniranje institucija preko određenih ekonomskih pokazatelja poput indeksa korupcije (Ilišin i sur., 2015). U ovom istraživanju orijentirat ćemo se na mikrorazinu proučavanja koja je učestalija u društvenim istraživanjima. Istraživanje provedeno 2017. godine pokazalo je da motivi za iseljavanjem nisu ekonomski, već se potvrdilo da mladi odlaze zbog nepovjerenja u osobe na vlasti te one koje predstavljaju vladajuće institucije (Jurić, 2017). Iako je korupciju kao pojavu moguće promatrati iz više kutova, sociolozi je definiraju kao „patološki proces desocijalizacije“ (Derenčinović, 2001: 111). Stoga se u Republici Hrvatskoj u cilju suzbijanja korupcije u tranzicijskom razdoblju početkom 2000-ih godina osnivaju

vladine i nevladine organizacije koje uz institucije igraju ključnu ulogu u antikorupcijskoj strategiji (Derenčinović, 2001). Od ključnih vladinih organizacija u suzbijanju korupcije osim Ministarstva pravosuđa treba istaknuti Ured za suzbijanje korupcije organiziranoga kriminala, tzv. USKOK. S druge strane, sve je više organizacija civilnoga društva koje djeluju u promicanju transparentnosti rada i uključenosti javne uprave poput Transparency International Hrvatska, GONG-a, Udruga za demokratsko društvo, Centra za mirovne studije i sl. Prema Derenčinoviću (2001), suradnja vladinoga i nevladinoga sektora ključna je za suzbijanje korupcije, a još važnija je „trilateralna koncepcija prevencije, represije i edukacije“ (str. 271).

Također, istraživanja pokazuju da je tijekom tranzicije u Hrvatskoj došlo do revitalizacije religije te kasnije do njene institucionalizacije. Ne treba izostaviti ni veliki značaj koji je Katolička crkva imala „u očuvanju homogenosti hrvatskog nacionalnog bića tijekom cijele hrvatske povijesti“ (Šundalić, 1995: 912). Unatrag dva desetljeća riječ je o razdoblju koje je donijelo promjene za hrvatsko društvo, a tranzicijski period u tom smislu znači nove promjene koje će pogoditi društvo koje se naziva društvom zakašnjele modernizacije. Jesu li mladi nosioci promjena u hrvatskom društvu te koji su prediktori u korelaciji sa željom za iseljavanjem prikazat ćemo u raspravi i rezultatima istraživanja u drugom dijelu rada.

3. Metodologija istraživanja

Ciljevi istraživanja

Istraživanje je provedeno tijekom srpnja 2020. godine. Osnovna metoda istraživanja bila je anketa provedena putem interneta. Anketni upitnik konstruiran je s obzirom na čestice: nacionalni identitet i religioznost, povjerenje u institucije, odlazak iz Hrvatske te socio-demografska obilježja ispitanika. Glavni cilj bio je istražiti želju za iseljavanjem kod mladih iz kojeg su proizašla tri specifična problema:

1. Ispitati povezanost nacionalnoga identiteta mladih i želje za iseljavanjem
2. Ispitati povezanost religioznosti i političke samoidentifikacije mladih i želje za iseljavanjem
3. Ispitati povezanost povjerenja u institucije kod mladih i želje za iseljavanjem

Hipoteze

Iz navedenih problema proizašle su sljedeće hipoteze:

- Mladi koji postižu više rezultate na skali nacionalnoga identiteta vjerojatnost svoga odlaska iz Hrvatske procjenjivat će nižom
- Mladi koji imaju veće povjerenje u institucije vjerojatnost svoga odlaska iz Hrvatske procjenjivat će nižom
- Mladi koji sebe procjenjuju religioznijima i politički „desnijima“ vjerojatnost svoga odlaska iz Hrvatske procjenjivat će nižom

Metoda istraživanja

U istraživanju je primijenjena metode online upitnika.

Populacija i uzorak

Za znanstveno provođenje istraživanja potrebno je precizno definirati populaciju koju u ovom slučaju čine mlade osobe u dobi od 18 do 30 godina. Uvjet za ispunjavanje upitnika bio je da su sudionici studenti ili da su diplomirali u posljednje dvije godine. Jedan od uvjeta ispunjavanja bilo je mjesto prebivališta, odnosno da mladi žive u Hrvatskoj. Uzorak je prigodni te su korištene objave i grupe na društvenim mrežama kako bi se došlo do sudionika, odnosno do ciljane skupine.

Instrument

Upitnik je sadržavao 54 pitanja podijeljena u pet odjeljaka.

Prvi odjeljak odnosio se na pitanja vezana uz nacionalni identitet i religioznost koja su bila ponuđena ljestvično. Za ispitivanje nacionalnoga identiteta korištena je Skala nacionalnoga identiteta (Čorkalo i Kamenov, 1998). Značenje odgovora definiralo se kao: 1 – izrazito se ne slažem; 2 – uglavnom se ne slažem; 3 – niti se slažem niti se ne slažem; 4 – uglavnom se slažem i 5 – izrazito se slažem. Sljedeće pitanje odnosilo se na religioznost / nereligioznost u kojem su ponuđeni odgovori: 1 – smatram se potpuno nereligioznom osobom i 7 – smatram se vrlo religioznom osobom.

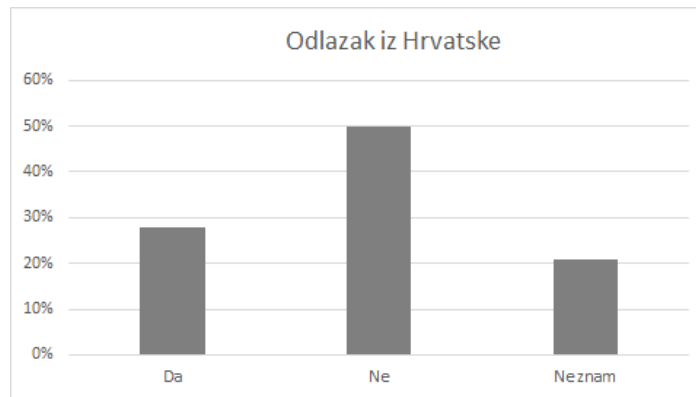
Drugi odjeljak odnosio se na povjerenje u institucije u kojoj su ispitanici odgovore označili na skali od 1 do 5 pri čemu 1 označava vrlo nisko povjerenje, a 5 vrlo visoko povjerenje u navedene institucije od kojih su ponuđene bile: Vlada Republike Hrvatske, Predsjednik Republike Hrvatske, Hrvatski Sabor, Pravosudni sustav, Političare i političke stranke, Vojska, Policija, Odgojno-obrazovni sustav, Crkva, Mediji i Državna uprava. Osim navedenoga, ispitanici su odgovarali koliko su zadovoljni učinkovitošću djelovanja navedenih institucija, prate li vijesti iz svijeta politike te jesu li skloni svrstati se u „ljevicu“ ili „desnicu“ s obzirom na političko uvjerenje. U trećem odjeljku dva pitanja odnosila su se na odlazak iz Hrvatske pri čemu su sudionici trebali odgovoriti na pitanje „Imate li želju u skoroj budućnosti otići živjeti izvan Hrvatske?“ te na skali od 1 do 7 procijeniti kolika je „vjerojatnost da ćete otići živjeti izvan Hrvatske“. Oba pitanja su bila zatvorenoga tipa, a odnosila su se na želju za ostankom i odlaskom iz Hrvatske u skoroj budućnosti.

U posljednjem odjeljku ispitanici su odgovarali na pitanja koja su se odnosila na sociodemografska obilježja: spol, godinu rođenja, veličinu naselja, županiju, državu rođenja, državljanstvo i status studenta. Kontrolne varijable bile su spol, dob i godina rođenja.

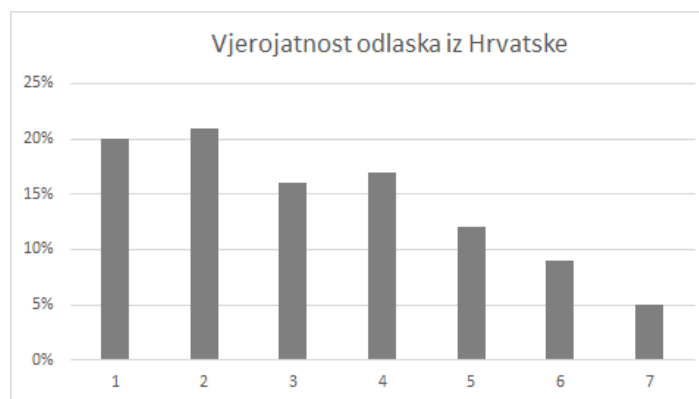
4. Rezultati i rasprava

Prije svega će biti razmotreni deskriptivni podaci koji opisuju kako su sudionici u prosjeku odgovarali na pitanja o religioznosti, povjerenju u institucije, političkoj samoidentifikaciji, nacionalnom identitetu te kako su procjenjivali vjerojatnost odlaska iz Hrvatske. Na pitanja o povjerenju u institucije sudionici su procjenjivali svaku pojedinu instituciju na skali od 1 do 5, a kada je riječ o pitanjima vezanim uz religioznost, političku samoidentifikaciju i samoprocjeni vjerojatnosti odlaska, davali su procjenu na skali od 1 do 7. Rezultat na upitniku o nacionalnom identitetu iskazan je na skali od 27 do 135.

Na pitanje „Imate li želju u skoroj budućnosti otići živjeti izvan Hrvatske?“ približno polovica mladih odgovorila je „ne“ dok je druga polovica odgovorila ili „da“ ili da nisu sigurni. Na pitanje o vjerojatnosti odlaska iz Hrvatske na skali od 1 do 7 prosječan rezultat je 3,29. Naime, većina mladih procijenila je da je vjerojatnost niža, međutim približno 25 % tu vjerojatnost procijenilo je s 5, 6 ili 7 što ukazuje na to da značajan broj mladih ozbiljno razmišlja o odlasku te vjerojatnost vlastitoga odlaska iz Hrvatske procjenjuje relativno visokom. Navedeni rezultati detaljno se mogu vidjeti na slikama 1 i 2.

Slika 1. *Odgovor na pitanje „Imate li želju u skoroj budućnosti otići živjeti izvan Hrvatske?“*

Slika 2. *Odgovor na pitanje „Kako biste procijenili vjerojatnost da ćete otići živjeti izvan Hrvatske?“*

Kada je riječ o povjerenju u institucije, sudionici su iskazali najveće povjerenje u vojsku ($M = 3,42$), nakon koje slijede policija ($M = 2,93$), odgojno-obrazovni sustav ($M = 2,92$) i Crkva ($M = 2,88$). Najniže povjerenje sudionici su iskazali prema pravosuđu ($M = 1,88$), političarima ($M = 1,92$) te državnoj upravi ($M = 2,05$) i medijima ($M = 2,09$).

Cjelovit prikaz dobivenih deskriptivnih podataka o religioznosti, povjerenju u institucije, političkoj orijentaciji i nacionalnom identitetu prikazan je u tablici 1.

Tablica 1. *Deskriptivni rezultati sudionika na upitnicima religioznosti, povjerenja u institucije, političke samoidentifikacije, vjerojatnosti odlaska i nacionalnoga identiteta*

	N	M	SD	min	max
Religioznost	63	4,54	1,42	2	6
Povjerenje u Vladu	72	2,18	1,1	1	5
Povjerenje u Predsjednika	74	2,19	1,14	1	5
Povjerenje u Sabor	74	2,11	1,01	1	4
Povjerenje u pravosuđe	75	1,88	0,96	1	5
Povjerenje u političare	75	1,92	0,90	1	4
Povjerenje u vojsku	74	3,42	0,98	1	5
Povjerenje u policiju	74	2,93	1,15	1	5
Povjerenje u odgojno-obrazovni sustav	76	2,92	1,06	1	5

Povjerenje u Crkvu	72	2,88	1,34	1	5
Povjerenje u medije	76	2,09	1,12	1	5
Povjerenje u državnu upravu	75	2,05	1,04	1	5
Politička samoidentifikacija	76	4,51	1,63	1	7
Vjerojatnost odlaska iz Hrvatske	76	3,29	1,81	1	7
Rezultat na skali nacionalnoga identiteta	76	82,32	22,13	32	120

Kada je riječ o dobivenim korelacijama između vjerojatnosti odlaska iz Hrvatske i prediktora poput nacionalnoga identiteta, religioznosti, političke samoidentifikacije i povjerenja u institucije, rezultati pokazuju niz statistički značajnih povezanosti.

Prije svega, utvrđena je negativna korelacija između nacionalnoga identiteta i vjerojatnosti odlaska iz Hrvatske ($r = -0,385$) što znači da su sudionici koji su postizali viši rezultat na upitniku nacionalnoga identiteta bili manje skloni iseljavanju.

Iz navedenoga se može zaključiti da je povezanost i identifikacija sa svojim narodom, kao i identitet temeljen na nacionalnoj pripadnosti jedan od čimbenika koji su povezani s nižom vjerojatnosti da će mlada osoba otići iz Hrvatske. Pritom je korelacija vrlo visoka ako uzmemo u obzir da je želja za iseljavanjem vrlo složen konstrukt koji je sasvim sigurno uvjetovan raznim čimbenicima. Samim time ovakav je rezultat vrlo indikativan te se na temelju njega može zaključiti da su nacionalni identitet ili čimbenici povezani s nacionalnim identitetom jedan od boljih prediktora fenomena iseljavanja. Iako je korelacija i viša nego što bi se očekivala, ovakvi rezultati potpuno su očekivani iz više razloga. Prije svega, identitet se svakako može smatrati jednom od prirodnih ljudskih potreba koju je potrebno zadovoljiti kako bi se osoba osjećala ugodno u određenoj sredini te kako bi osjećala veću sigurnost i manje neizvjesnosti u svakodnevnom životu. U skladu s time su i rezultati istraživanja Grozdanovske (2016) koja je empirijski potvrdila da je nacionalni identitet pozitivno povezan sa subjektivnom dobrobiti, kao i s pronalaženjem smisla života. To je vrlo bitno za razmatranje pitanja iseljavanja jer je, prema Leko (2018), osobna subjektivna dobrobit izravno povezana s nacionalnom dobrobiti, što znači da osobe koje svoj osobni život procjenjuju boljim, takvim će procjenjivati i život u zemlji u kojoj živi. Samim time, očekivano je i da je manja šansa da će se odlučiti za iseljavanje. Također, nacija je svakako grupa, a kod grupa je bitno razviti grupnu koheziju koja se, prema Aronson i sur. (2005) definira kao obilježja grupe koja povezuju članove i potiču na međusobno sviđanje. Ako članovi grupe svoj identitet temelje na pripadnosti toj grupi, svakako se može pretpostaviti da će to doprinijeti grupnoj koheziji, a samim time i smanjiti vjerojatnost napuštanja grupe. Upravo zbog toga bitno je pronaći „ljepilo“, odnosno čimbenik koji će očuvati koheziju te zadržati zajedno vrlo veliku grupu kao što je nacija, a visok nacionalni identitet svakako je pokazatelj postojanja takvoga „ljepila“ i prihvaćanje nacije kao svoje grupe od strane pojedinca. Upravo je takva kohezija adekvatno objašnjenje dobivene povezanosti nacionalnoga identiteta i niže želje za iseljavanjem. Naravno, kod korelacije nije moguće zaključivati o uzročnosti, ali ovakav rezultat svakako ukazuje na to da su identitet i vrijednosti bitni faktori koje je nužno uzeti u obzir u razmatranju mogućih uzroka iseljavanja, kao i u razvoju strategije za zadržavanje mladih u Hrvatskoj koja svakako treba uključivati i poticanje nacionalne svijesti i razvoj nacionalnoga identiteta.

Kada je riječ o povezanosti povjerenja u institucije sa željom za odlaskom, utvrđena je negativna korelacija između želje za iseljavanjem i povjerenja u Vladu ($r = -0,285$), Sabor ($r = -0,443$), pravosuđe ($r = -0,421$), političare ($r = -0,333$), vojsku ($r = -0,403$), policiju ($r = -0,413$), medije ($r = -0,335$) i državnu upravu ($r = -0,327$). S obzirom na sve navedene korelacije i s obzirom na to da je većinom riječ o institucijama koje su dio vlasti ili su povezane s njom, može se reći da su mladi koji imaju niže

povjerenje u državnu vlast skloniji odlasku iz Hrvatske. Naime, sama vlast trebala bi predstavljati građane i djelovati za njihovu dobrobit zbog čega je vrlo bitno razviti uzajamno povjerenje između vlasti i naroda. Ako osoba ne osjeća povjerenje u vlast, moguće je da se razvije apatija i pesimizam, kao i osjećaj frustracije i osjećaj da se ne može ništa promijeniti. A svakako jest očekivano da će dio mladih upravo na takvu apatiju reagirati željom za iseljavanjem iz zemlje. To je također očekivano s obzirom na to da se u literaturi može pronaći upravo neslaganje s političkim prilikama u zemlji kao jedan od potisnih faktora koji povećavaju vjerojatnost za iseljavanjem (Nejašmić, 2006).

Nepovjerenje u vlast i institucije, kao i apatija svakako bi mogli biti vezani i uz percepciju korupcije. Primjerice, u istraživanju provedenom 2016. godine tvrdi se da „između četvrtine hrvatskih građana koji deklarativno osuđuju praksu podmićivanja ujedno iskazuju spremnost sudjelovanja u praksama podmićivanja u konkretnim situacijama koje dotiču njihove živote“ (Črpić i sur., 2016: 177). Iako se dio mladih u istraživanju izjasnio kao osobe koje imaju nisko povjerenje u institucije vlasti i političare, za daljnja istraživanja postavlja se pitanje o povezanosti mladih i povjerenja u institucije te spremnosti sudjelovanja u koruptivnim djelima. To bi moglo ukazati na mogućnost da su mladi prihvatili korupciju kao nešto nepromjenjivo i nešto čemu se treba ili prilagoditi ili otići, što svakako nisu poželjni ishodi.

U vezi s nepovjerenjem u institucije treba staviti naglasak na povjerenje u medije. Iako su mladi skloniji povjerenju u medije nego li u rad Vlade, Sabora i pravosuđa, medije treba istaknuti kao jedan od izvora percepcije korupcije poradi toga što su glavni faktor u kreiranju javnoga mišljenja (Štulhofer i sur., 2007). Vjerovanje da je Hrvatska najkorumpiranija europska zemlja može se povezati s rastom nepovjerenja u institucije zbog povećanoga medijskoga bavljenja korupcijom i tendencijom da se ona percipira kao najozbiljniji problem (Štulhofer i sur., 2007). To bi se moglo objasniti time što mediji sukreiraju socijalnu okolinu i kontekst u kojem čovjek živi. Prema socio-kulturnoj teoriji motivacije upravo su sociokulturna iskustva ona koja utječu na ponašanja, motive i način zadovoljenja naših potreba (Rathus, 2000). Prema tome, ako je medijskim i drugim utjecajima stvorena okolina koja potiče apatiju, nepovjerenje u institucije i odlazak kao jedino rješenje, može se očekivati da će se to i događati. Stoga je bitna uloga medija i drugih kreatora javnoga mišljenja u strategijama i kampanjama koje za svrhu imaju zadržavanje mladih u domovini.

Kada je riječ o povezanosti političke identifikacije sa željom za odlaskom, dobivena korelacija nije se pokazala statistički značajnom iako je utvrđena značajna povezanost između političke samoidentifikacije i nacionalnoga identiteta ($r = 0,54$), povjerenja u Vladu ($r = 0,304$), vojsku ($r = 0,255$), policiju ($r = 0,26$) i Crkvu ($r = 0,604$) u smislu da su sudionici koji su se smatrali „desnijima“ iskazali veće povjerenje u navedene institucije. Korelacija između religioznosti i želje za odlaskom također se nije pokazala značajnom iako je utvrđena značajna korelacija između religioznosti i povjerenja u vojsku ($r = 0,336$) i Crkvu ($r = 0,709$) te između religioznosti i identifikacije s političkom „desnicom“ ($r = 0,677$). Unatoč tome što se korelacije nisu pokazale značajnima, potrebna su daljnja istraživanja povezanosti religioznosti i političke samoidentifikacije s iseljavanjem s obzirom na dobivenu povezanost navedenih konstrukata s povjerenjem u institucije što jest povezano s nižom željom za iseljavanjem, kao i zbog toga što su u ovom istraživanju religioznost i politička identifikacija mjerene jednom česticom.

Sveukupno, rezultati ovoga istraživanja ukazuju na mnogo toga. Prije svega, sve navedeno moglo bi se povezati s Maslowljevom hijerarhijom potreba. Prema toj teoriji, čovjekovo ponašanje motivirano je svjesnom željom za osobnim rastom, a ljudske potrebe mogu se klasificirati u pet klastera – fiziološke potrebe, potrebe za sigurnošću i zaštićenošću, potrebe za ljubavlju i pripadanjem, potrebe za poštovanjem i potrebe za samoaktualizacijom (Rathus, 2000). Velik dio dobivenih rezultata u istraživanju može se povezati s nekom od navedenih potreba. Naime, povezanost povjerenja u institucije s nižom vjerojatnosti odlaska iz Hrvatske može se objasniti potrebom za sigurnošću. Ako osoba ne vjeruje institucijama čija je svrha zaštita građana, sasvim sigurno će i zadovoljenje potrebe za sigurnošću biti dovedeno u pitanje te bi se u osobi mogao razviti osjećaj

neizvjesnosti i nesigurnosti. Samim time osoba će tražiti mjesto na kojem će se osjećati sigurnije, a nažalost je to često druga država. Također, povjerenje u institucije može biti povezano s potrebom za samoaktualizacijom. Samoaktualizacija označava težnju da osoba postane ono što smatra da može postati (Rathus, 2000). Za uspješnu samoaktualizaciju svakako je bitno da osoba ima i vjeruje da ima priliku za samoostvarenje, a povjerenje u ključne državne institucije moglo bi doprinijeti takvoj percepciji. Ako osoba osjeća nepravdu i ne vjeruje da se u državi u kojoj živi može ostvariti i postići sve ono što želi, za očekivati je da će to pokušati pronaći negdje drugdje. U Maslowljevoj hijerarhiji potreba važne su i potrebe za ljubavlju i bliskošću te potreba za poštovanjem što bi moglo biti povezano s nacionalnim identitetom zbog činjenice da bi osoba koja osjeća privrženost i pripadanje svom narodu, koja živi u kohezivnom društvu koje njeguje zajedništvo te osoba koja osjeća nacionalni ponos, vjerojatno lakše mogla zadovoljiti navedene potrebe, osjećati zadovoljstvo time što je dio zajednice, dio nečega većega na što je ponosna i što joj je postalo dio identiteta.

Osim Maslowljevih, postoje i druge potrebe koje je potrebno analizirati u kontekstu iseljavanja. Primjerice, jedna od ključnih socijalnih potreba je potreba za postignućem (Rathus, 2000) koja čovjeka potiče na postizanje izvrsnosti. Naravno, kako bi osoba bila istinski motivirana postići izvrsnost, poticajna okolina i okolina kojoj osoba vjeruje svakako bi tome mogle doprinijeti. Stoga bi se i to moglo povezati s povjerenjem u institucije jer je upravo to povjerenje ključno za povjerenje u sustav u cjelini.

Također, važne potreba je i volja za smislom koju Frankl (2010) ističe kao najvažniju ljudsku potrebu koja uključuje ideale i vrijednosti koje su čovjeku primarne i zbog kojih je spreman žrtvovati se. Nacionalni identitet svakako se može smatrati nečime što je vezano upravo uz ideale te nacija predstavlja vrijednost onome tko ima izražen nacionalni identitet. A vrijednosti su nešto što može čovjeka zadržati u domovini, čak i ako su u njoj uvjeti lošiji. Ostanak i borba za boljitak svoje zemlje može se samim time smatrati žrtvovanjem za viši cilj i za vrijednosti. S druge strane, ako potreba za smislom nije zadovoljena, može doći do egzistencijalne frustracije (Frankl, 2010) koja može rezultirati i bijegom i iseljavanjem.

Sve u svemu, čovjek ima potrebu za domovinom, institucijama kojima može vjerovati i identitetom koji mu može obogatiti sliku o sebi i pružiti mu koheziju i bliskost s drugima. Ako to nije zadovoljeno, logično je da će sreću tražiti drugdje i da će doći do iseljavanja. Različiti čimbenici mogu doprinijeti zadovoljenju, kao i nezadovoljenju svih navedenih potreba zbog čega su ključna daljnja istraživanja u ovom području.

Praktične implikacije ovoga istraživanja su brojne. Prije svega, bitno je osvijestiti da razlozi iseljavanja nisu jedino ekonomski te samim time mjere za ostanak u domovini ne trebaju biti isključivo ekonomske, već sveobuhvatne. Jasno je da su ekonomske mjere bitne, one čovjeku osiguravaju ispunjenje temeljnih potreba kao što su hrana, smještaj i zaposlenje. Međutim, bitno se usmjeriti i na vrijednosti i identitet koji su često zanemareni, a iznimno su važni za rješavanje ovoga problema. Bitno je razviti povjerenje u institucije, boriti se protiv apatije, poticati političku participaciju mladih, poticati bliskost s vlastitim narodom, a to je moguće postići intenzivnijim radom s mladima, reformama odgojno-obrazovnoga sustava, provođenjem kampanja te putem popularne kulture. Razni su načini, a prvi korak je prepoznati koliko je to važno.

Bitno je istaknuti nekoliko ograničenja ovoga istraživanja. Prije svega, istraživanje je provedeno online, što znači da je uzorak selekcioniran samo na populaciju koja je u mogućnosti na taj način sudjelovati. Osim toga, nije moguće u potpunosti kontrolirati proces rješavanja. Također, sam uzorak bio je prigodan što ima određene nedostatke te bi istraživanje svakako trebalo provesti i na drugačijim uzorcima. Na kraju, važno je istaknuti da je ovo vrlo složen istraživački problem te je iseljavanje konstrukt koji je sigurno povezan s velikim brojem prediktora dok je u ovom istraživanju pokriven tek dio. Stoga je bitno provesti i daljnja istraživanja koja će ispitati razne druge

potencijalne prediktore ovoga fenomena kako bi se znanje o ovoj temi zaokružilo te kako bi se mogla razviti sveobuhvatna strategija zadržavanja mladih u Hrvatskoj.

5. Zaključak

Zaključno, može se reći da je želja za iseljavanjem složen konstrukt povezan s brojnim čimbenicima koji se svakako ne smiju reducirati isključivo na ekonomske. Želja za iseljavanjem povezana je s brojnim osobnim i kulturnim čimbenicima poput nacionalnoga identiteta i povjerenja u institucije na koje se može utjecati društvenom afirmacijom pozitivnih vrijednosti i demokracije, borbom protiv korupcije i kriminala što može povećati povjerenje mladih u institucije, kao i obraćanjem veće pozornosti na potrebe, želje i probleme s kojima se mladi suočavaju. U ustrajnosti jačanju povjerenja u institucije i suzbijanju korupcije u hrvatskom društvu ključnu ulogu igra harmonično djelovanje vladinih i nevladinih udruga uz koncepte prevencije, represije i edukacije. U društvu je najprije potrebna promjena kako bi i institucije mogle adekvatno rješavati probleme jer upravo službenici tih institucija proizlaze iz samoga društva.

Literatura

- Aronson, E., Wilson, T. D. i Akert, R. M. (2005). *Socijalna psihologija*. Mate d.o.o.
- Cifrić, I. (1998). Tranzicija i transformacija. U: I. Cifrić, O. Čaldarović, R. Kalanj i K. Kufrin (ur.), *Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Prilozi sociologiji tranzicije* (47-78). Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. i Nikodem, K. (2006). Socijalni identitet u Hrvatskoj: Koncept i dimenzije socijalnog identiteta. *Socijalna ekologija*, 15(3), 173-202. <https://hrcak.srce.hr/7546>
- Derenčinović, D. (2001). *Mit(o) korupciji*. NOCCI.
- Čorkalo, D. i Kamenov, Ž. (1998). *Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija. Izvještaj s VIII. Ljetne psihologijske škole*. Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Črpić, G., Nimac, J. i Tanjić, Ž. (2016). *Vjersko uvjerenje i moralno ponašanje. Teorijska rasprava i empirijska analiza o utjecaju religije na moral u hrvatskom kontekstu*. Kršćanska sadašnjost; Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Frankl, V. (2010). *Čovjekovo traganje za smislom*. Planetopija.
- Giddens, A. (2003). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Grozdanovska, E. (2016). Povezanost nacionalnog identiteta, subjektivna dobrobit i smisao života. *Suvremena psihologija*, 19(1), 91-98. <https://hrcak.srce.hr/en/clanak/260637>
- Ilišin, V. (2005). *Mladi Hrvatske i europska integracija*. Institut za društvena istraživanja.
- Ilišin, V., Gvozdanović, A. i Potočnik, D. (2015). *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Institut za društvena istraživanja.
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33(3), 337-371. <https://hrcak.srce.hr/en/198700>
- Kuzio, T. (2001). Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? *Politics*, 21(3), 168-177.
- Leko, T. (2018). *Odnos kolektivnog samopoštovanja, osobne i nacionalne dobrobiti* [doktorska disertacija]. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju.
- Nejašmić, I. (2006). *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Školska knjiga.
- Rathus, S. (2000). *Temelji psihologije*. Naklada Slap.

- Šundalić, A. (1995). Konfesionalna pripadnost – religijsko ili političko obilježje. *Društvena istraživanja*, 4(6), 911-926. <https://hrcak.srce.hr/en/32284>
- Štulhofer, A. i sur. (2007). Perceptions of Corruption in Croatia: A Content Analysis of Interviews from Politics, Judiciary, Police, Media, Civil Society and Economy. U: *Specific targeted research project: Crime and culture* (1-35). University of Konstanz.
- Zlatar, J. (2008). Anthony Giddens: Refleksivna projekcija osobnosti. *Revija za sociologiju*, 39(3), 161-182. <https://hrcak.srce.hr/en/31617>

The Connection of National Identity, Religiosity and Trust in Institutions with Young People's Desire to Emigrate

ABSTRACT

Studying the history of migration gives an inkling of a new trend in contemporary society. In the second half of the 20th century, Croats mostly emigrated independently, that is, they left individually homeland. In the last few years, we have witnessed that not only individuals, but also entire families are emigrating from the Republic of Croatia, which is becoming a serious social phenomenon. Flexibility in the labor market by joining the European Union brought many benefits for young people, but also the possibility of emigrating and seeking one's own future abroad. In the paper, we will present the theoretical background related to personal and social factors that are connected with emigration. After that, we will present the results of the research on students' attitudes towards emigration. Taking into account the age and gender of the respondents, the relationship between self-assessment on the national identity scale (NAIT), religiosity, young people's trust in institutions, interest in politics and the size of the settlements from which students come with or without the intention of emigrating from Croatia. The student population includes young people aged 18 to 30 who are studying or have recently completed their studies. Given that we are talking about educated people who are of fertile age, it is of particular importance to examine the factors that potentially lead to their emigration. The research was conducted with an online questionnaire, and the results were statistically processed in the SPSS program. Although the mass emigration of young people in search of a better life is influenced by more factors than will be included in the research, we will try to contribute to the research of the burning issue in Croatia in order to make the public better acquainted with this issue, in order to create a strategy for solving this problem and in order to highlight possible practical implications of the obtained knowledge. The special value of this research is that it examines constructs that are rarely mentioned in the public space in the context of emigration, and can complete the picture of the factors that lead to this phenomenon. Next year, the population census will be released, which at the national level, according to previous projections by experts, will show that Croatia is affected by a negative demographic trend year after year in terms of natural decline and emigration. With this paper, we will try to emphasize the importance of the issue of the demographic situation from the point of view of young people.

Keywords: youth, emigration, national identity, demography, online questionnaire

Izvorni znanstveni članak

doc. dr. sc. Wollfy Krašić
Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
Borongajska 83d, Zagreb
wkrasic@hrstud.hr

Labour migration from the Socialist Republic of Croatia in the First Half of the 1960-ies – an Economic and Sociological or Political Issue?

Abstract

The exodus of several hundred thousand workers from communist Yugoslavia to so called temporary work in Western European countries was a severe thwack to the regime in the propaganda field, as workers from the socialist, proclaimed workers' state sought employment in the capitalist countries. When this process began, the regime was forced to offer explanations about the causes of it. One said that facilitating travel from Yugoslavia abroad, and then employment, was a consequence of Yugoslavia's foreign policy of peaceful coexistence and cooperation between the Cold War blocs. In fact, the Yugoslav economy, after the possibilities of its planned management were exhausted, found itself in great difficulties, which, among other things, resulted in a high unemployment rate. Using its specific position between Western and Eastern bloc, Yugoslavia decided to solve difficult economic problems by allowing many dissatisfied and unemployed citizens to leave the country. Furthermore, the regime claimed that the departures were motivated by sociological reasons and economic laws, namely, the desire for higher earnings, offered by Western European countries, which had a high demand for workers. However, most people who have left Socialist Republic of Croatia (SRC) in the first half of 1960-ies were unemployed. So, they didn't leave their jobs in SRC and went abroad simply because of higher wages in Western Europe. Reasons for high unemployment, such as a lack of investment and the collapse of enterprises due to numerous weaknesses in the communist economic model, were economic in nature but had a deep political dimension, since the Yugoslav communist regime controlled the economy and was largely responsible for the difficulties that befell it.

Keywords: labour migration, Socialist Republic of Croatia, unemployment, underdevelopment, investments.

1. Introduction

The exodus of several hundred thousand workers from communist Yugoslavia to so called temporary work in Western European countries, which in many cases turned into permanent staying, is one of the processes that marked the period in the history of Yugoslavia from the early 1960s to its disintegration, hence a full three decades. This phenomenon is particularly important for Croatian history, as workers from the Socialist Republic of Croatia (SRC) and Croats in general (primarily from Croatia and Bosnia and Herzegovina) numerically prevailed in the labour migrant population

from Yugoslavia. According to an undated study on the issues of emigration from Yugoslavia from the first half of the 1960s, it is estimated that in Western Europe approximately 106,800 labour migrants were temporarily employed, and approximately 70,000 of them came from the SRC (Tekst bez naslova i datuma, Elaborati o iseljeničkoj problematici: 1). By far the largest number of labour migrants found employment in the Federal Republic of Germany (FRG). The mentioned study states that there were approximately 60,000 labour migrants from Yugoslavia in the FRG, and 85-90% of them were from the SRC (Ibid.). Rough historiographical estimates say that in the late 1980s the number of Yugoslav labour migrants in FRG, including their family members, ranged from 650 to 700,000, most of whom were Croats (Čizmić, Spota, Šakić 2005: 232). This extremely brief insight into this theme based on several figures shows the importance of this issue for the Croatian history of the second half of the 20th century. This topic is multidimensional, but it is of special importance to research the beginnings of this process, ie the first half of the 1960s.

From the corpus of questions from that period, the one related to the causes of the huge migration wave from the state with the communist system, the state that declared itself a workers' state, is extremely important and indicative. A state that had a system that claimed to be in the final stages of the struggle against the class system, which represented oppression to workers in the Marxist theory. The Yugoslav communist regime claimed that the causes of these migratory movements were economic and sociological, ie that only economic mechanisms were at work, conditioning the departure of people from less developed countries to more developed ones, as well as sociological, or more precise – the growing desire of part of the population to increase the standard of living with higher and faster earnings. This paper will show how the claims of the regime can only partially explain this phenomenon. Several examples will illustrate how this issue, along with the economic and sociological dimension, was strongly conditioned by the policy of the regime, given its totalitarian nature, and thus control over the economy.

2. On the causes of the exodus of workers from the SRC to the so-called temporary work abroad

An unsigned document created in the Cabinet of the President of the Executive Council of the Parliament of the SRC in 1964 points out that the scientific explanation for the growing number of workers leaving the SRC for temporary work abroad has not yet been devised, except at the most general level – Yugoslavia participates in modern migration processes in Europe and the world. Then, it was explained that it is a „natural valve“, and that emigration is also the result of the „suction power“ of the FRG and its expanding economy. Furthermore, the question arose – is this latest emigration wave one of the features of Yugoslavia's participation „in the modern division of labour“? It has been established that no answer can be given yet, that philosophers, sociologists and economists have yet to give it. One of the possible answers was, as mentioned document suggested, the thesis that the exodus of workers from Yugoslavia for temporary work in Western Europe is an example of the interaction of capitalism and socialism (Teze za prvi razgovor, 7. studenoga 1964.: 1-2). The next chosen explanation of the Yugoslav authorities regarding the phenomenon of labour migrants from Yugoslavia in Western Europe is the interview from the same year by Zvonimir Komarica, the president of the Republic Commission for Emigrant Issues (RCEI) of the SRC. He also found part of the reason for this phenomenon in Yugoslav politics of so-called peaceful coexistence, which implied the retrenchment of the Cold War inter-bloc conflicts and the cooperation of the capitalist West, the communist East and the countries in the growing Non-Aligned Movement. The latter was consisted mainly of former European colonies in Asia and Africa, and Yugoslavia was one of the leading members of the movement. Komarica added to this explanation that the program of the League of Communists of Yugoslavia (LCY) emphasises internationalism, brotherhood and unity

of all people of the world, which also meant cooperation through the departure of workers from communist and non-aligned Yugoslavia to capitalist Western Germany (Suvremena jugoslovenska ekonomska emigracija, 24. travnja 1964.: 2).

What should be noted from the above lines is that even the regime had serious difficulties striving to explain the phenomenon discussed in this paper, in parallel trying to hide the fact that the economy was under its control and that it was responsible for all important processes in it, including mass exodus of workers abroad. The explanation that the liberalisation of possibility for Yugoslav citizens to travel abroad, and thus opening the employment opportunities, was motivated by the principles of inter-bloc cooperation and internationalism are extremely unconvincing. For example, the Non-Aligned Movement was created in the mid-1950s, while the exodus of workers from Yugoslavia was enabled in the beginning of the 1960s, which in turn preceded the period of the so-called policy of *détente* (meaning easing tensions between West and East) following the Cuban Missile Crisis in the October 1962. It is even harder to believe that the population of the underdeveloped areas of the SRC, including members of the League of Communists (LC), found part of the motivation to go to work in the FRG in the brotherly love for the working class of the FRG and internationalism.

The reasons why Yugoslav regime allowed part of the population to go abroad to work should be sought primarily in the developments in the Yugoslav economy. From the end of the Second World War to the end of the 1950s, the Yugoslav communist regime wanted to mend the enormous war damage as soon as possible and, in accordance with Marxist-Leninist principles, to industrialize the backward and predominantly agrarian country to create conditions for the so-called the dictatorship of the proletariat, that is, the rule of the working class. Emphasis was placed on the development of heavy industry, mechanical engineering and energetics. However, planned economy, ie strong state control over the economy, and in this case the only ruling force - the Communist Party of Yugoslavia (CPY), had its limitations and high growth of national income and industrial production, marked by uncontrolled and uneven development and neglect of manufacturing industry, could not go on indefinitely. A decline in production caused by a shortage of raw materials, a lack of foreign credit, and growth of imports accompanied by reduction of export hit the Yugoslav economy. Part of the reason for this development lay in the regime's efforts to be economically autarkic. The first major layoffs based on the course of events described marked 1961 (Lafitić 1997: 40-42; Radelić 2006: 330-331). Thus, the decision to liberalize the possibility of departure of Yugoslav citizens abroad („to open the borders“) was not motivated by the foreign policy of communist Yugoslavia in the context of inter-bloc relations, but by internal economic trends, ie significant economic difficulties that resulted in rising unemployment. Allowing workers to leave a socialist state that was on a safe path to build the most ideal society in human history, as the regime claimed, was a less painful blow in the propaganda field than risking greater social unrest.

Although the push-factors for labour migrants from Yugoslavia were economic in nature, the decision of the regime to allow to the part of the population to find employment abroad was political. Furthermore, when the process started, disagreements erupted over its further control. In a study from 1964, different views were noted on this issue within the Croatian republican leadership. Mika Špiljak believed that the issuance of work permits for labour migrants should be limited while there is a shortage of labour on the construction of the Adriatic Highway, while Marijan Cvetković believed that a more liberal attitude towards letting people go abroad should be taken, due to the reduction of unemployment and foreign exchange inflows through labour migrants from the SRC in Western Europe (Izveštaj sa službenog puta samostalnog savjetnika Mance Vlatka u kotar Split, 15. srpnja 1964.: 3).

The decision to „open the borders“, so a large number of unemployed can go to western Europe was political is also evident in the government's treatment of the departures of LC members. Namely, in the beginning, local LC's section strongly suggested that its members that they should

not seek employment abroad, justifiably fearing that their departure would be a significant blow to the regime's image. In cases where LC members were persistent and had valid arguments, they were allowed to leave (Izveštaj o posjeti terenima kotara Zagreb, Karlovac i Rijeka, 4. rujna 1963.: 1). Very quickly, the political leadership gave instruction that no significant obstacles must not be made for LC members whom wanted to go abroad for work „because, by preventing them from going abroad, we actually take the standpoint that the outflow of labor force is a political, not an economic problem“ (Izveštaj sa puta u Split o poduzetim mjerama s privremeno zaposlenim u inozemstvu za vrijeme boravka za novogodišnje praznike kod kuće i drugim pitanjima u vezi ovog problema, 3. veljače 1964.: 5).

As stated in the introduction, the regime explained that part of the push factors for workers from Yugoslavia who sought employment abroad was of a sociological nature, more specifically, that people left Yugoslavia and the SRC because they wanted to achieve a higher standard of living in the short term with higher wages in Western Europe. (Suvremena jugoslovenska ekonomska emigracija, 24. travnja 1964.: 2. Tekst bez naslova i datuma: 4). It was claimed that a considerable part of the workers who left had a job, so their main motive for leaving was the possibility of earning a higher salary abroad (Suvremena jugoslovenska ekonomska emigracija, 24. travnja 1964.: 3. Izveštaj o posjeti terenima kotara Zagreb, Karlovac i Rijeka, 4. rujna 1963.: 3, 7). Such a claim was true, but only for a small part of labour migrants from Yugoslavia. This group included a significant number of skilled and educated workers and various experts, such as medical doctors, technical intelligence, construction experts. (Izveštaj o posjeti terenima kotara Zagreb, Karlovac i Rijeka, 4. rujna 1963.: 7). However, most of the workers went to work abroad because they were unemployed and because there was no prospect of a significant change to better in the situation in their local communities. When it comes to SRC, such a situation was in the area of the Dalmatian hinterland, especially the commune of Imotski.

To deal more systematically with the issue of labour migrants, the authorities ordered to some communes to create an overview of the current situation at their territory, primarily the situation in the economy and finances, including the commune of Imotski. The text, written on the said request, depicts an almost completely neglected territory whose vast majority of the population lives on the edge of poverty or rather barely survives. The regime's responsibility for such a situation, given its totalitarian character, was unquestionable. Those who left, and those who wanted to go abroad in the first half of the 1960s, did not go or wanted to leave to improve their standard of living by a level or two, as the regime claimed, but to move from the category of bare survival to the category of living.

The report of the Municipal Board of the Socialist Alliance of Working People of Croatia (SAWPC) Imotski began with the statement that the development of the economy is seriously affected by traffic isolation. It is further stated that the commune covers an area of 626 square kilometres, inhabited by approximately 50,000 inhabitants, who are mainly engaged in agriculture. There were only 0.23 acres of land per capita, but the situation was even worse, when we consider that only 40% of these areas could be cultivated more intensively and give higher yields. Other branches of economy were extremely underdeveloped and investment was low. So called labour organisations (state-owned companies) were insignificant and had no opportunities for further development. In the gross domestic product in 1963, agriculture and trade participated with 72.4%, and industry with only 11.6%. Agriculture participated with more than a third. Only two labour organisations existed in the industry that operated in difficult conditions. The garment and knitwear factory lost its creditworthy status during the construction phase. Although, according to this report, it had no problem with selling its products, it could not operate normally. One of the problems was the short annuity repayment period - the mentioned labour organisation could not repay large funds in short period. The report predicted that an investment of around 200 million dinars would be needed to increase production by 100%, which would enable the payment of annuities. The „Biokovka“

knitwear and haberdashery factory had other problems – for example the problem of unskilled labour force needed for work with machines. A change in staff, modernisation and reconstruction of production have been proposed. It was added that during 1963 the factory was operating on the brink of profitability (Stanje privrede komune Imotski, 31. kolovoza 1964: 1-2).

Enumerating all the difficulties that the commune wrestled with, it was stated that the wine crisis hit the „Vino-tobacco-fruit“ agricultural combine hard. The price of tobacco was not expected to rise either, so a further deterioration of the combine's position was predicted. In the field of construction, there was only one company and it barely survived because the needs in the commune, given the level of development, for the services of such a company were insignificant. Only one company operated in traffic as well, which, in addition to numerous problems, also suffered losses because of poor quality roads, which caused transport vehicles to be damaged faster. Also, the company was operating at a loss. Although it was stated that there is potential for tourism development, there were no tourist facilities in the commune. The crafts were not significantly developed either. Outside the centre of the commune, Imotski, there was a great need for utilities. The health service was not efficient due to lack of staff (Ibid.: 3-4).

From the enumeration of various difficulties, the text then proceeded to draw conclusions, so it was written as follows: „Almost all labour organisations operate on the threshold of profitability or at a loss“ (Ibid.: 4). Then one of the basic reasons for the difficult situation in the commune was presented: „Since the liberation (end of the Second World War au.c.) until today there has been no significant investment in this area that could make significant changes in the structure of production“. The largest investments were in land reclamation, but they did not yield the expected results, among other things because the project was not related to the construction of the reservoir that was planned, as the report suggests. The backwardness in economic terms was illustrated by presenting data on national income, which was far below the average of the underdeveloped communes in region Dalmatia in SRC. The average of the underdeveloped communes in 1962 was 70.3 thousand dinars, and the Imotski commune 45.9 thousand dinars. Monthly income per capita in Imotski commune in 1962 was 3,152 dinars, while the average of underdeveloped parts of Dalmatia was 5,153 dinars. Due to such a situation, it was stated, the commune could not meet the basic needs in the field of education and health. Then, it was said that for many years there has been no item in the communal budget for investment construction since all funds are spent on salaries of employees in the commune and related costs. More than half of the budget was used for running the school system. The housing stock could not even remotely address the growing needs for housing. Fact that the employees of the municipal assembly could not be paid to the planned salary increase of 1,500 dinars and 10%, which was foreseen by the plan of the commune and the Federal Social Plan also illustrated the situation in the commune. In addition, some labor organisations have not been able to pay for that increase (Ibid.: 4-5).

In the final part, the text dealt with the issue of employment and related phenomenon – emigration. At the time of writing, in 1964, there were about 2,800 employed persons in the entire commune, while in the area have lived approximately 50,000 inhabitants. In agriculture, which along with trade was the main economic branch, there was a large number of latently unemployed, ie those without enough work in that sector (Ibid.: 5). Then, the text drew the following conclusion: „This situation has resulted in a very large number of people going abroad. That pressure is increasing day by day. There is no possibility of employment in the commune, work in agriculture is unprofitable, because the expenses of the average household are higher than the income“ (Ibid.: 6). Until November 1963, it was allowed to seek employment abroad, after which it was banned. By November of that year, 405 applications remained unresolved, and people stopped submitting new ones because they knew they would be rejected. According to some data from the area of the commune, about 3,500 people were employed abroad, but it was thought that the number was much higher. It was pointed out that these people earn large funds, and it was estimated that in

1963 they amounted to approximately 1,800,000 dinars. The commune did not benefit from that, as the text warned, and the higher demand for some products (labour migrant had more money) put great pressure on the commune's commodity stocks, especially agricultural products, which then reduced the living standard of the inhabitants. Such a situation created antagonisms, between those who received passports so they can go abroad and those who did not. After the issuance of departure permits was stopped, the number of illegal departures increased. In 1964 alone, the number exceeded 500 people. In the end, it was warned that the commune also suffers in a way that it cares about the families of those who left and of those who left and returned, losing several years of service. The state, unlike the local community, benefited from this situation because labour migrants were sending and bringing with them so much needed foreign currency, and the state did not have to make investment to receive it (Ibid.: 6).

To the initial thesis of this text, as well as the data it brought, should be added the observation regarding the comparison of the number of inhabitants in Imotski commune, the number of employees, the number of labour migrants, the number of those who applied to go abroad but were put on hold and the number of fugitives. These figures show that the process of labour migration, when it comes to the Imotski commune, did not have the characteristics of departure of a certain number of workers due to higher wages in Western Europe, but mass legal and illegal migration, which can also be called escape, from almost unbearable living conditions for the largest number of inhabitants. What was particularly discouraging was that there were no indications that such a situation would change, which can be read in parts from the consulted text. An even stronger proof for this claim offers the remark of an employee of RCEI from 1964 in a report he compiled after a trip to the area of the district of Split, which also included the Dalmatian hinterland. It reads as follows: „It is known that there are no and there will be no funds, nor is it economical or in any way opportune to spend funds for totally underdeveloped mountain areas“ (Izveštaj sa službenog puta samostalnog savjetnika Mance Vlatka u kotar Split, 15. srpnja 1964.: 3).

The information obtained from the police can serve as a good indicator of the mood of a significant part of the population in the area of Imotski, but also of the situation in that part of the SRC. Namely, there was a circulating opinion among the population that the regime institutions and members of LC were speaking out against the FRG as kapitalist state, but that they knew that if there was no possibility of employment in that country, the people of Imotski would die of starvation. It can be added the information that in the survey conducted among the eighth grade students of the junior school in Lovreć, in the west of Imotski comune, about what they want to do after finishing school, the „vast majority“ answered that they want to work in Germany (Neki aktualno iseljenički problemi sa područja kotara Split, 26. prosinca 1963.: 9).

Report on the problem labour migrants from the area of the district of Split, which included the underdeveloped interior, including the Imotski region contributes to the thesis of this paper that most workers went abroad primarily in search of work, meaning they did not leave work in Yugoslavia and left abroad because of higher salaries. Thus, it is stated that in the area of Imotski in the middle of 1964, about 3,000 people sought to go abroad, in the area of Sinj 2,000, and in other areas of the district of Split about 6,000. The authorities did not allow them to leave, and the Employment Bureau instructed some of these people to go to work in Bosnia and Herzegovina, then to build the Djerdap Dam in Serbia, or a little closer - to the Adriatic coast to build the Adriatic Highway. This figure seems to support the regime's claim that workers primarily went abroad in search of higher wages and better working conditions. However, the report continued that work and residence outside the home of those people, which entailed additional costs and separation from the family, were not economically viable for workers from underdeveloped parts of the Split district. (Izveštaj o boravku na području Splita i razgovorima obavljenima sa predstavnicima društveno-političkih organizacija ovih područja o pitanjima migracije naših radnika u zemljama Zapadne Europe sa posebnim osvrtom na njihov boravak u SR Njemačkoj, od 8 do 12 VI 1964. godine, 15. lipnja 1964.:

3). A more precise description of the unprofitability of such an arrangement provides a report from the beginning of 1964, in which it was said that the departure of workers from the Split district to work in Skopje (which was severely affected by the earthquake) or some other remote location was unacceptable. It is stated that unskilled workers can earn a maximum of 30,000 dinars per month, which cannot cover the basic living needs of them and their families in the conditions of separate living (Izvještaj, 2. ožujka 1964.: 3). The current situation with labour migrants problem in the Split district is described as follows: „Increased number of escapes, so far 44 cases, and more than 100 are in preparation, political dissatisfaction, and the existence of many families is at stake“ (Izvještaj o boravku na području Splita i razgovorima obavljenima sa predstavnicima društveno-političkih organizacija ovih područja o pitanjima migracije naših radnika u zemljama Zapadne Europe sa posebnim osvrtom na njihov boravak u SR Njemačkoj, od 8 do 12 VI 1964. godine, 15. lipnja 1964.: 3). The remark about the endangerment of the existence of many families speaks enough in favor of the thesis that people from this area went abroad primarily for survival, and not a mere desire for a higher standard of living.

An almost identical situation prevailed in the Vrgorac municipality, also in Dalmatian hinterland. In the evaluation made in 1964 it was stated that there were at least 1,500 workers in the area who cannot be employed even in seasonal work, and on the other hand authorities refused to issue them passports so they can go to Western Europe as labour migrants or as permanent emigrants to overseas countries. As the only solution, the municipal authorities proposed the liberalisation of issuing the passports (Skupština općine Vrgorac, 16. rujna 1964.: 2).

A report from the beginning of 1964 pointed out that only a small number of those who went to work abroad from underdeveloped parts of the Split district left because of the desire for higher earnings. Most of those who left were unskilled workers and unemployed peasants, who had „the impossibility of employment in the closer or wider area“. The conclusion that most of them expressed „readiness to return to the country urgently, providing that they will find employment in their local communities and with significantly lower incomes than those earning abroad“ speaks volumes (Izvještaj, 2. ožujka 1964.: 3).

A certain conclusion on these issues are the findings from another study compiled in 1964 for the same, Split district. It reads the following: „For the communes of Imotski, Sinj, Omiš, Vrgorac, labour migration is an economic necessity. People from these communes cannot be employed in them, nor will there be any significant changes in that direction in the foreseeable future.“ It is further explained that these are mostly unskilled workers, peasants, who cannot earn a solid salary in the country in the current conditions and are forced to overtime work. „The vast majority were not even employed before departure for work abroad, so they were without service“, the report is completely clear and denying the regime's explanations for mass labour migration for most of those who had left (Izvještaj o boravku na području Splita i razgovorima obavljenima sa predstavnicima društveno-političkih organizacija ovih područja o pitanjima migracije naših radnika u zemljama Zapadne Europe sa posebnim osvrtom na njihov boravak u SR Njemačkoj, od 8 do 12 VI 1964. godine, 15. lipnja 1964.: 3).

The lack of investment did not only burden the underdeveloped mountainous areas in the interior of Dalmatia, whose population was largely on the side of the Independent State of Croatia (ISC) during World War II, thus in conflict with the partisan movement led by the Communist Party of Yugoslavia (CPY). The regime's behaviour towards such areas can be interpreted as a kind of punishment, and that it was so in part, shows the research on the regime's attitude towards the area of neighbouring western Herzegovina, which was also affected not only by severe repression but also by lack of investment (Lučić 2012). However, the example of the island of Krk shows how some other areas, with the different terrain configuration, position and population attitudes during the Second World War (the island was under Italian occupation), were affected by the lack of investment, which severely hampered their development and created unemployment. A 1964 report by

the Krk Municipal Assembly stated that the commune had focused on tourism in its plan, but that there was a lack of capital to build the necessary facilities. What was built until then, was built in difficult conditions, ie with a short deadlines for loan repayment, and there were uncovered investments of over 100 million dinars. The report openly acknowledges that there is no plan on how to raise those funds. The rest of the report shows that the problem was not only the construction of tourist facilities, but that a good part of the island did not have a basic infrastructure network, which had to be a prerequisite for tourism development, but also to improve the living standards of locals. Thus, neither the electrification nor the construction of the water supply network were completed, as well as the reconstruction and asphaltting of the roads. As for the sewerage network, construction has not yet started at the time the report was written. As expected, the report said the commune cannot even remotely fund those projects. According to the data from this report, the island had 14,165 inhabitants. Of these, approximately 2,400 were employed in the social sector, and unemployment outside the tourist season was over 1,000 persons. By mid-1964, approximately 100 people had gone to work in Germany alone (Skupština općine Krk, 27. kolovoza 1964.: 1-2).

Cases from some other parts of the SRC will be presented below, which show the existence of unemployment problems and other difficulties in the economy and the regime's responsibility for it. The first example is related to the Daruvar area, in the continental part of Croatia. The report on the operations of the company „Dalit“ in Daruvar from 1962 states that in the first nine months of 1962, compared to the same period in 1961, it generated revenues of just over 58%, and the plan was executed only the amount of just under 40%. However, „personal income in realised production was made with 91% while net income with 55% and income with 48%“, it was said further (Tekst bez naslova i datuma, Suradnja s tijelima i drugim organizacijama na području iseljeničkih poslova: 3). From these data, it was evident, as the text stated, that wages remained at the level of last year, and total production fell by more than 41% compared to the year before. The total income from industry at the level of the Daruvar commune in the first nine months of 1962 was lower by 29% compared to the same period last year, while personal income grew by 3%. Execution of planned tasks for the same period was just over 45%, which was accompanied by a comment: „Withering data“ (Ibid.).

Although it was stated that a slight growth was achieved in the trade, while the plans were realized in the field of crafts, it was predicted that the economy in commune will fail in fulfilling the production plan, which will ultimately result in a decline in the commune's investment fund. Due to the non-execution of the plan, especially in the mentioned „Dalit“, the workers were fired, but also due to the lack of orientation in production. It was explained that machines for the brick industry are still being produced, which are difficult to sell on the domestic market, due to difficulties in brick production, low accumulation of capital in brickyards and falling demand for classic bricks. Namely, it was further explained that a good part of the construction industry mainly works with concrete, which was used to build faster and reduce the cost of construction compared to classic bricks, which were more expensive. Finally, it was said that the management and workers' management (workers were nominally running the so-called labour organisations ie companies) are trying to reorient production to other machines (Ibid.: 4-5). The example of this company shows one of the main weaknesses of the economic system of the Yugoslav communist regime - planned production and the mismatch between the company's income and employee salaries. The rigid execution of the multi-annual plans, instead of constant listening to the needs of the market, was hitting companies hard, and the road to debt and ruin was fuelled by an unrealistic policy of determining revenues of management and workers. This created unemployment, which the regime decided to solve by allowing such people to go abroad, perfidiously claiming in public, but also justifying to itself, that these people wanted to raise the living standard faster, not putting state and social interests first and participate in creating a classless society.

Remaining in the Daruvar area, the loss-making business of the Agricultural Collective „Kreštelovac“ will serve to illustrate some of the other weaknesses of the Yugoslav communist economic system, which created unemployment. The precision of detecting the reasons for one part of the problem requires quoting part of the report: „This cooperative was more of a kind of social institution than an economic organisation, which should deal with the problems of production“ (Ibid.: 6). This statement does not need any additional comment. Although the area of fertile Slavonia, in this case Slavonski Brod and its surroundings offered great opportunities for developing agriculture, agricultural cooperatives there also operated with great difficulty. Poor investment policy, slowness in the reorganisation of production, insufficient ability to adapt to the market, then high production costs and poor staffing solutions in some places in the management of the cooperatives affected business (Problem podmirenja obaveza likvidiranih poljoprivrednih organizacija s područja općine Slavonski Brod, 2. ožujka 1965.: 3-4).

The conclusion of the analysis of the Republic Employment Service confirmed the situation which was illustrated by some examples. The latter institution stated that the reasons for the mass departure to so-called temporary work abroad also lied in the weaknesses in the companies' operations, and as such are listed low labour productivity, as well as low accumulation of capital and poor organisational structure of the companies. It indicates that the analysis of this institute brings these phenomena into a direct connection with low salaries (Izvještaj o posjeti terenima kotara Zagreb, Karlovac i Rijeka, 4. rujna 1963.: 5). This means that the failures of the regime in the field of economy caused the departure of both those without a job and those who did.

Corruption and nepotism highly infected the Yugoslav communist system in general, which reflected in the economy as well. The report on the economic situation in the area of the Daruvar commune detected these phenomena in agricultural collectives. Namely, due to the desire to better adapt to the market, some collectives tried to merge, which provoked resistance from some members of management boards and officials, „who were in a sense privileged because they could in previous collectives raise interest-free loans, to take tractors and other machines when they wanted, to sell their products on more favourable terms, in a word, collectives with this way of doing business, were the service of a small part of individual producers and officials employed in them“. Also, it was stated that the collectives accomplished a minimum income, „and a large number of professionally incompetent staff created large costs, which made it impossible to create larger funds in the mentioned organisations“ (Tekst bez naslova i datuma, Suradnja s tijelima i drugim organizacijama na području iseljeničkih poslova: 9). In addition to the fact that corruption and nepotism also contributed to poor business, the collapse of enterprises (in this case agricultural collectives), unemployment and emigration, note that one of the motives to seek employment in Western Europe for the population affected by this practise, was a desire to live in a fairer system, in which the aforementioned-negative phenomena were less represented.

This thesis is confirmed in the mentioned Komarica's interview. He said that „a large number of our citizens left because of bad relations in the company“. Cases have occurred, and the organizational secretary of the Central Committee of the LC of Croatia spoke about it, Komarica mentioned, that in the socialist dictionary, „in the division of surpluses“, ie in the division of the profit of companies, were also involved those services that caused production delays. „In short, principle of income was not applied in such a way as to depend on the actual contribution to work“, Komarica added (Suvremena jugoslovenska ekonomska emigracija, 24. travnja 1964.: 3). Thus, persons and structures in companies that were unprofessional, capable and efficient and that created losses to companies, nevertheless remained in employment or continued to exist.

Some workers even left their jobs in companies in the SRC, disappointed with the way companies were managed and with the people whom managed. The example from Croatian capital Zagreb has illustrated described situation, more specifically, from the area of Trnje: „The phenomenon of a larger number of departures abroad has been noticed here, mainly in those companies

where the personnel situation is disordered and the business is disordered and poor. Conversely, in companies where the situation has changed positively in this regard, there is a decrease in the number of departures“ (Izvještaj o posjeti terenima kotara Zagreb, Karlovac i Rijeka, 4. rujna 1963.: 1, 3). So, solely higher wages did not motivate some workers who left their jobs and looked for work abroad were, but poor business practices of the companies in which they worked, often run by incompetent and unprofessional persons. Given the described situation, it should be assumed that the dissatisfaction of some workers who left companies in the SRC was also influenced by the impossibility of progress based on work, merit and expertise. The fact that the described environment had a non-stimulating effect on workers in the SRC confirmed a statement from the analysis of the Economic Institute in Zagreb on labour migration. Thus, the following is observed: „It happens that in our country relatively poor workers there (abroad au. c.) become diligent, which is related to the issue of the system of rewards and incentives“ (Ibid.: 7).

The report on the situation in the Daruvar commune will be used to support one of the main theses of this paper, which is that the regime was directly responsible for the situation in the economy, and although the reasons for labour migration were economic, they were caused by political decisions of the regime. Enumerating who is responsible for executing work plans in the Daruvar commune, the LC was mentioned in the first place, and only then the SAWPC, which was already under the control of the LC, and then the workers' self-government organisations, trade unions, etc (Tekst bez naslova i datuma, Suradnja s tijelima i drugim organizacijama na području iseljeničkih poslova: 6). Needless to say, the prerequisite for coming to leading positions in the company's management was membership in LC.

One of the conclusions of a federal institution, more specifically, the Council for Emigrants in Belgrade, speaks of the key role of the state, which had control over the economic system. This institution stated that labour migration will continue until the authorities will be able to employ a surplus manpower, but even after that. However, then they will leave, primarily because of the desire for higher earnings „if the liberal regulations for departures to work abroad remain“ (Referat predsjednika Saveta za pitanja iseljenika, 5. studenoga 1963.: 17). The statement about the necessity for the employment of surplus labour speaks in favour of the thesis that some people became labour migrants not to replace a lower paid job in Yugoslavia with a better paid job in Western Europe, but – to find any job.

Some of Komarica's statements will be re-consulted to strengthen the assertion from the previous paragraphs. He was asked if he thought that then, in 1964, there would have been so many labour migrants „if we had set a different distribution of national income and a different investment policy 17 years ago“ (so since 1945, when communist Yugoslavia was created au. c.). Komarica replied that he believes there would probably be fewer labour migrants and perhaps their structure would be different. He explained that there would probably be a smaller number of unskilled economic migrants, which at the time was 60% (semi-skilled made up 30% and highly skilled 10%). Komarica's answer to the next question also pointed to the state's responsibility for en masse labour migration. He was asked if the process of economic emigration can be slowed down if the investment atmosphere changed. „Certainly“, Komarica replied, although he added that this would not mean that people would stop leaving the country to work abroad. But, he stressed that it would depend on the authorities whether this migration process would turn into a long-term stay of labour migrants abroad or not. He envisioned the solution as follows: to change the investment atmosphere and to increase the purchasing power of population, which would be a prerequisite for higher and better production. Komarica felt that work should be done to eliminate unnecessary and unproductive jobs, because their survival results in further emigration, which can also be prevented by developing tertiary activities, and its growth and investment growth would result, according to Komarica, in full employment. Simultaneously, the development of the economy would redirect people from underdeveloped areas to more developed ones, and not, as before, abroad. Furthermore, in this

Komarica's vision, there would be work for some of those who went to work abroad as well. Moreover, such workers would be one of the factors that would give impetus to development, due to work habits and qualifications acquired abroad (Suvremena jugoslovenska ekonomska emigracija, 24. travnja 1964.: 5).

Komarica's statements indicate that what was claimed by different levels of government, including him in some parts of the mentioned interview, was incorrect. Based on the management of the economy, the state was responsible for productivity in enterprises, which generated losses and collapsed, resulting in unemployment. Also, the lack of investments, which could be made only by the state, made it impossible to employ a part of the population that could not meet the most basic life necessities by continuing to engage in agriculture. It should be noted here that Komarica was part of the reform part of LCC, which in the second half of the 1960s and early 1970s advocated greater autonomy of the SRC in relation to the federal centre in Belgrade, primarily in the field of administration and economy, which meant greater independence in the management of the acquired revenues of the SRC. This would also open a greater opportunity for the Croatian republican authorities to invest more in the development of the economy, especially in underdeveloped areas. Also, this group of Croatian communists advocated the introduction of more elements of the capitalist system into the Yugoslav economy, which should have at least to some extent remedied the existing difficulties. In this context, Komarica's statement on the need for a different investment policy and business operations of the company should be considered.

One of the leading figures of the reform group in LCC was Savka Dabčević-Kučar, doctor of economics, and since 1969 president of the LCC's Central Committee. In her extensive memoirs, she devoted a lot of space to the economic position of the SRC within Yugoslavia and to Yugoslav investment policy. She wrote that the development and investment policy of the National Bank of Yugoslavia was subordinated to the interests of Serbia and the underdeveloped Yugoslav republics and provinces. According to Dabčević-Kučar, Croatian funds „largely“ served to finance the Yugoslav federation. She agreed that underdeveloped republics and provinces should be helped, but she also pointed out that the SRC also had underdeveloped areas that needed help, which this paper proved as well. Therefore, the Croatian reform communists demanded that as underdeveloped areas should be marked not republics and provinces, but individual regions. Also, the Croatian reform communists were dissatisfied because the funds that Slovenia and Croatia set aside for the underdeveloped were irrationally spent and invested, that is, they were often unproductive investments. Following Komarica's 1964 interview, it should be said that the following year, 1965, Economic and Social Reform was inaugurated. Dabčević-Kučar wrote that the reform was aimed at emphasising profitability in the economy and abolition of state subsidies and grants. However, the reform failed for two main reasons. The first was that it encountered immense resistance. Many structures in Yugoslavia, primarily those that were centralist orientated, obstructed reforms since its implementation would reduce the influence and power of such structures. Another reason for the failure of the reform lay in the impossibility of changing the economic system without switching to a market economy and a multi-party system. So, high-ranking Croatian Communist, Savka Dabčević-Kučar, in her memoirs concluded that Yugoslav communist system could not be reformed (Dabčević-Kučar 1997: 201, 206, 209, 215-216, 222). Based on all that has been said so far, it can be concluded that the Yugoslav communist system itself caused the mass migration wave that began in the 1960s. The wave, apart from broad repressive measures, could not be prevented, after the state has „opened the borders“. Also, it was unrealistic to expect it to subside because of the resistance to any reforms and the impossibility of real transformation.

Part of the reasons for emigration the regime sought in the explanation that these are processes that have been characteristic for underdeveloped areas for decades, since the end of the 19th century. So, labour migration in the first half of the 1960s was considered part of these decades-long migratory flows. This connection is also highlighted in the study of the Commission for Emigrant

Issues of the Executive Council of the Parliament of the SRC from 1963 and this statement: „Temporary or permanent emigration with goal to find employment or higher earnings, from certain provinces of our Republic, dates from the end of the XVIII century“ (Aktuelni problemi iseljeničke službe Socijalističke Republike Hrvatske. 9. rujna 1963.: 1). In one study without a date, it was stated that the modern period is marked by large migration processes, which are particularly affected by the increasingly rapid development of traffic (Tekst bez naslova i datuma, Elaborati o iseljeničkoj problematici: 1). Furthermore, the report on the causes of emigration from the Karlovac region and province Gorski kotar also states the tradition of emigration (Izvještaj o posjeti terenima kotara Zagreb, Karlovac i Rijeka, 4. rujna 1963.: 1, 3).

Just as in the case of the departure of workers to the so-called temporary work in the capitalist countries of Western Europe from communist system, this argument for part of the cause of this latest emigration wave was a major blow to the regime. With radical and brutal repression, the Yugoslav communists significantly changed the way and conditions of life in Yugoslavia, announcing a quick path to the well-being and equality of all citizens. Furthermore, not only that – state propaganda announced the imminent collapse of capitalism. However, the opposite happened – the Yugoslav path to socialism has been encountering an increasing amount of serious obstacles, while capitalism did not collapse, but proved to be much more successful than socialism. Thus, the Yugoslav communist regime had to resort to various exhibitions in explaining why its announcements did not come true. Here, the defeat of the regime manifested itself in claiming that the emigration of workers from one socialist country was partly caused by the same factors that influenced the emigration of the population from Croatian lands in failed capitalist states – the Kingdom of Yugoslavia and the Austro-Hungarian Monarchy. This had a particularly devastating effect on those who were part of the National Liberation Movement (NLM) during World War II, led by CPY, and difficult economic situation affected them. For example, one report says that at the beginning of 1964, from the area of the municipality of Sinj in Dalmatian hinterland over 1000 decorated NLM members became labour migrants. (Izvještaj sa puta u Split o poduzetim mjerama s privremeno zaposlenim u inozemstvu za vrijeme boravka za novogodišnje praznike kod kuće i drugim pitanjima u vezi ovog problema, 3. veljače 1964.: 3). These people contributed to the creation of the communist Yugoslavia, and fifteen years after its formation, they were forced to seek subsistence in the capitalist states of Western Europe, which, according to the predictions of the Yugoslav communists, should have collapsed long ago.

3. Conclusion

Mass departure of workers from communist Yugoslavia to the so-called temporary work in the capitalist countries of Western Europe, which was strongly dominated by workers from the Socialist Republic of Croatia and Croats in general, is an important phenomenon that marked the Croatian history of the second half of the 20th century. This process was of an ambivalent nature for the Yugoslav communist regime. Workers from abroad sent huge amounts of foreign currency to the country, which significantly helped the regime to balance its payments with foreign countries. Also, allowing dissatisfied people of all kinds and many unemployed to leave, the regime significantly reduced the possibility of greater social unrest in Yugoslavia. However, it was a heavy blow to the regime in the field of propaganda, as workers from the socialist, proclaimed workers' state sought employment in capitalist countries, whose supposedly oppressive regimes the workers were to overthrow at any moment. Although the above-mentioned process in the beginning had more benefits to the regime, due to the growth of this migration wave, its negative sides became increasingly visible, primarily more severe demographic losses, which manifested themselves in many areas, from labor shortages in certain sectors, to the strong depopulation of certain parts of the SRC and Yugoslavia.

In the first half of the 1960s, when this process began, the regime was forced to offer explanations about the causes of mass labour migration. One of the most unconvincing was the one that said that facilitating travel from Yugoslavia abroad, and then employment, was a consequence of Yugoslavia's foreign policy of peaceful coexistence, that is, the peaceful coexistence of Cold War blocs and their cooperation. In fact, the Yugoslav economy, after the possibilities of its planned management were exhausted, found itself in great difficulties, which, among other things, resulted in a high unemployment rate. Although a communist country, Yugoslavia was not part of the Soviet bloc, but a third group of countries (besides the capitalist West) gathered in the Non-Aligned Movement. Therefore, it took advantage of such a position, which included the support of the West, seeking to get out of the impasse into which its economy had fallen by allowing tens of thousands of people to look for work and a better living standard in Western Europe. The fact that during the 1970s and 1980s, the aforementioned tens of thousands of workers abroad grew into hundreds of thousands best illustrated the extent to which the Yugoslav communist regime managed to remedy the economic crisis.

Then, the regime argued that the departures were motivated by a desire for higher and faster earnings, offered by Western European countries, which some workers in Yugoslav companies could not achieve in the current „phase of the path to socialist society“ in Yugoslavia. So, one of the reasons was of a sociological nature, ie the desire of some people to put on the top of the list of life priorities goal to as soon as possible achieve higher life standard, and not to participate, for example, in a huge historical endeavour to build a classless society. The second reason was of an economic nature – it was the usual economic mechanism of supply and demand. Here, some workers from Yugoslavia went to Western European countries, especially the FRG, who could offer them higher wages and starved for labour, which was necessary for continuation of economic growth.

There is no doubt that the above causes and their interpretations were the motivation for the departure of some workers who went abroad from Yugoslavia, especially to the highly educated workforce or to workers who were especially in demand in Western Europe. Such people left their jobs in the SRC and Yugoslavia and went to work abroad. However, as this paper illustrated in detail, a significant part of the workers, especially from some underdeveloped parts of the SRC went to the so-called temporary work abroad because they were unemployed and because it was their only way to provide for themselves and their families. As was evident from the example of the Dalmatian hinterland or the island of Krk, some parts of the SRC suffered from a lack of investment in certain industries that could employ those who could not find employment. Although the cause of the emigration was of an economic nature, as it depended on the authorities, ie the League of Communists, where and how to invest, its background was political.

In addition to investment policy, the responsibility of the regime, ie the political dimension of the causes for creating labour migrants is also visible in the way companies operated in Yugoslavia, but the entire economic system as well, which was under the control of the authorities. Companies collapsed due to obsessive attempts to meet predetermined plans (usually for five years), then the incompetence and inability to adapt to the market needs, the mismatch between company earnings and employee salaries, hiring unnecessary labour and unprofessional and incompetent management staff, in many cases meaning the arrival of persons in leadership positions in companies by party (LC) merit, not by effort, knowledge and ability, but also by widespread corruption and nepotism. The structure and functioning of the economy in the Yugoslav communist system, in which the communist regime governed and controlled economy, was directly correlated with economic failures, stagnation, the collapse of enterprises, and then emigration.

Sources

- Izveštaj sa puta u Split o poduzetim mjerama s privremeno zaposlenim u inozemstvu za vrijeme boravka za novogodišnje praznike kod kuće i drugim pitanjima u vezi ovog problema, 3. veljače 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Izveštaj sa službenog puta samostalnog savjetnika Mance Vlatka u kotar Split, 15. srpnja 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima, kutija 12.
- Klarić, Andrija. Izveštaj, 2. ožujka 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Klarić, Andrija. Izveštaj o boravku na području Splita i razgovorima obavljenima sa predstavnicima društveno-političkih organizacija ovih područja o pitanjima migracije naših radnika u zemljama Zapadne Europe sa posebnim osvrtom na njihov boravak u SR Njemačkoj, od 8 do 12 VI 1964. godine, 15. lipnja 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Klarić, Andrija. Izveštaj o posjeti terenima kotara Zagreb, Karlovac i Rijeka, 04. rujna 1963. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Komisija za iseljenička pitanja Izvršnog vijeća Sabora SRH. Aktuelni problemi iseljeničke službe Socijalističke Republike Hrvatske, 9. rujna 1963. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.2. Elaborati o iseljeničkoj problematici. Kutija 8.
- Neki aktuelno iseljenički problemi sa područja kotara Split, 26. prosinca 1963. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Općinski odbor Saveza socijalističkog radnog naroda Hrvatske Imotski. Stanje privrede komune Imotski, 31. kolovoza 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Problem podmirenja obaveza likvidiranih poljoprivrednih organizacija s područja općine Slavonski Brod, 2. ožujka 1965. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Savet za pitanja iseljenika. Referat predsjednika Saveta za pitanja iseljenika. Analiza i ocena rada na iseljeničkoj problematici. St. pov. br. 98., 5. studenoga 1963., Beograd. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.2. Elaborati o iseljeničkoj problematici. Kutija 8.
- Skupština općine Krk, 27. kolovoza 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Skupština općine Vrgorac, 18. rujna 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3.5. Suradnja s općinskim i kotarskim tijelima. Kutija 12.
- Suvremena jugoslovenska ekonomska emigracija. Razgovor uz VII kongres Socijalističkog saveza Jugoslavije, 24. travnja 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.2. Elaborati o iseljeničkoj problematici, kutija 8.
- Tekst bez naslova i datuma. Hrvatski državni arhiv [HDA], Zagreb, fond 1609 (Republička komisija za iseljenička pitanja Socijalističke Republike Hrvatske [RKIP SRH]), 2.2. Elaborati o iseljeničkoj problematici, kutija 8.
- Tekst bez naslova i datuma. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.3. Suradnja s tijelima i drugim organizacijama na području iseljeničkih poslova. Kutija 8.
- Teze za prvi razgovor, 7. studenoga 1964. HDA, Zagreb, fond 1609 (RKIP SRH), 2.2. Elaborati o iseljeničkoj problematici, kutija 8.

References

- Čizmić, I., Sopta, M. and Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska* [Emigrated Croatia]. Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Dabčević-Kučar, S. (1997). *'71: hrvatski snovi i stvarnost* ['71: Croatian dreams and reality]. Interpublic.
- Lafitić, I. (1997). *Jugoslavija 1945-1990 (razvoj privrede i društvenih djelatnosti)* [Yugoslavia 1945-1990 (development of economy and social activities)]. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945).
- Lučić, I. (2012). Komunistička represija nad Hrvatima u Hercegovini od 1945. do 1966. [Communist repression of Croats in Herzegovina from 1945 to 1966]. U: R. Horvat (ed.), *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj: zbornik radova* (289-327). Matica hrvatska.
- Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji: 1945. – 1991.: od zajedništva do razlaza* [Croatia in Yugoslavia: 1945-1991: from unity to separation]. Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga.

Radna migracija iz Socijalističke Republike Hrvatske u prvoj polovici 60-ih – ekonomsko, sociološko ili političko pitanje?

SAŽETAK

Odlazak nekoliko stotina tisuća radnika iz komunističke Jugoslavije na privremeni rad u zemlje zapadne Europe bio je težak udarac režimu na promidžbenom polju budući da su radnici iz socijalističke, proklamirano radničke države, tražili posao i zapošljavali se u kapitalističkim zemljama. Režim je, kada je ovaj proces započeo, bio prisiljen ponuditi objašnjenja o uzrocima masovnoga odlaska radnika na tzv. privremeni rad u inozemstvo. Jedno od neuvjerljivijih bilo je ono koje je govorilo kako je olakšavanje putovanja iz Jugoslavije u inozemstvo, a onda i zapošljavanja, posljedica jugoslavenske vanjske politike mirne koegzistencije i suradnje hladnoratovskih blokova. Zapravo, jugoslavensko gospodarstvo, nakon što su mogućnosti planskoga upravljanja njime iscrpljene, našlo u velikim teškoćama, koje su među ostalim rezultirale i visokom stopom nezaposlenosti. Koristeći se svojim specifičnim položajem između zapadnoga i istočnoga bloka, Jugoslavija je teške probleme u gospodarstvu odlučila riješiti dopuštanjem odlaska velikom broju nezadovoljnih i nezaposlenih građana. Nadalje, režim je tvrdio kako su odlasci bili motivirani sociološkim razlozima i ekonomskim zakonitostima, odnosno željom za višom i bržom zaradom, koju su nudile zapadnoeuropske zemlje, a koje su imale veliku potražnju za radnom snagom. Međutim, većina osoba koje su iz SRH otišle na tzv. privremeni rad u inozemstvo otišle su zato što su bile nezaposlene. Dakle, nisu napuštale radna mjesta i odlazile na ona bolje plaćena u zapadnoj Europi. Razlozi za visoku nezaposlenost, poput nedostatka investicija koje bi omogućile zapošljavanja te propadanje poduzeća zbog niza slabosti komunističkoga ekonomskoga modela, bili su ekonomske naravi, ali su imali duboku političku dimenziju budući da je jugoslavenski komunistički režim kontrolirao jugoslavensko gospodarstvo i najvećim dijelom bio odgovoran za stanje u kojem se našlo.

Ključne riječi: radnici na privremenom radu, Socijalistička Republika Hrvatska, nezaposlenost, nerazvijenost, investicije

Prethodno priopćenje

Marijan Vinogradac, mag. psych.
Škola za medicinske sestre „Vinogradska“
Vinogradska ulica 29, Zagreb
marijan.vinogradac@skole.hr

dr. sc. Vlatka Ružić
Veleučilište „Nikola Tesla“ u Gospiću
Bana Ivana Karlovića 16, Gospić
vruzic@velegs-nikolatesla.hr

Potisni faktori pri iseljavanju iz Hrvatske: usporedba gastarbajtera i iseljenika u Njemačku nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju

Sažetak

Iako su migracije kao fenomen oduvijek prisutne u svijetu, za male države kao što je Hrvatska mogu predstavljati određeni izazov. Republika Hrvatska bilježi pet migracijskih valova od kojih svaki ima svoje osobitosti. Cilj je ovoga rada usporediti potisne (*push*) faktore dva vala iseljenika, odnosno, gastarbajtera (hrvatskih iseljenika 60-ih godina) te hrvatskih iseljenika u Njemačku nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Istraživanje je provedeno na uzorku od 456 hrvatskih iseljenika u Njemačkoj metodom ankete. S obzirom na to da je ovdje riječ o dvije iseljeničke generacije s vremenskim odmakom od više od pola stoljeća, a koje pritom potječu iz različitih državnih uređenja – jedna iz totalitarnih režima, a druga iz demokratski uređene države, očekivalo se kako će potisni faktori odnosno razlozi odlazaka biti drugačiji u ove dvije generacije. Ipak, rezultati ukazuju na to kako su potisni faktori vrlo slični kod gastarbajtera te suvremenih hrvatskih iseljenika u Njemačku. Kao najčešći razlozi odlaska (potisni faktori) i kod gastarbajtera i kod suvremenih hrvatskih iseljenika u Njemačkoj pokazali su se nezaposlenost odnosno nezadovoljstvo poslom, ali i gospodarsko i političko stanje u državi. Rezultati ovoga istraživanja ukazuju kako su kako razlozi iseljavanja nisu isključivo ekonomski, tim više što obje, vremenski značajno udaljene generacije kao razloge navode gospodarsko i političko stanje u Hrvatskoj. Ovakvi rezultati ukazuju na praktične implikacije ovoga rada, odnosno, potrebu za strukturalnim promjenama kako bi se spriječilo daljnje iseljavanje iz Hrvatske, ali i povratak iseljenih u domovinu.

Ključne riječi: gastarbajteri, Njemačka, iseljenici, push-faktori, razlozi iseljavanja

1. Uvod

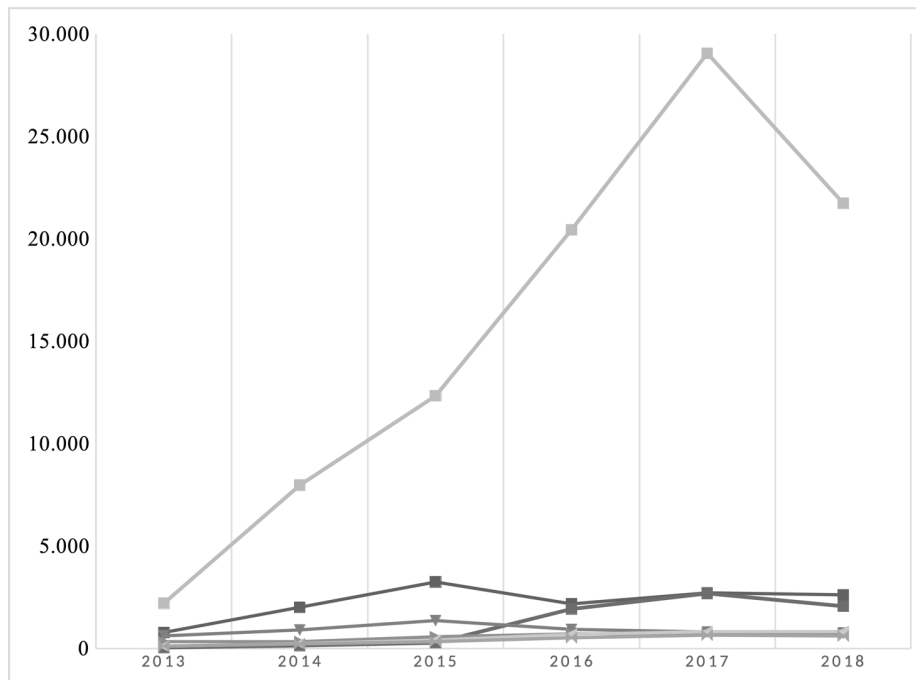
Migracije su neizostavni dio ljudske prirode od samih početaka čovječanstva. Migracije su se događale zbog mnogih razloga, a većinom su to bili borba za vlastiti život, bijeg pred neprijateljem, nestašice hrane ili prirodne nepogode. Suvremeno društvo karakteriziraju neki novi motivi, a zajednička im je težnja za boljim uvjetima života. Osmišljavanje i razvoj novih tehnologija ima

za posljedicu dostupnije i pristupačnije migracije zbog pada troškova kretanja (Hoffmann, 2010). Pojedine zemlje naprednije su te se brže razvijaju, čime osiguravaju porast kvalitete života. Na taj način privlače ljude iz drugih zemalja stoga je obilježje modernih migracija migriranje iz nerazvijenih zemalja u razvijene zemlje.

Migracije su globalan fenomen koji nije zaobišao ni Hrvatsku. Povijesno gledano, Hrvatska je emigracijska zemlja. Motivi za emigraciju većinom su bili ekonomski i politički (Župarić-Iljić, 2016). Hrvatska povijest u posljednjih stotinu i pedeset godina prožeta je s pet velikih migracijskih valova (Ančić, 2007). Prvi je val započeo 1880. godine, a trajao je do početka Prvoga svjetskoga rata te su mu konačna odredišta bila prekomorske zemlje. U drugom valu koji je trajao u vrijeme Drugoga svjetskoga rata hrvatsko stanovništvo, ponajprije iz ruralnih područja, migrira u zapadnoeuropske i prekomorske zemlje. Trećim valom obuhvaćeno je razdoblje sredine 20. stoljeća kada većinom migrira muško stanovništvo koje odlazi na privremeni rad u zapadnoeuropske i sjevernoeuropske zemlje. Četvrti je val započeo s Domovinskim ratom, ali se nastavio i poslijeratnih godina. Posljednji, peti val započeo je ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013. godine, a migrira se ponajprije u zemlje članice Unije zbog olakšana zapošljavanja. Specifičnost posljednjega vala predstavljaju osobe koje ne iseljavaju primarno zbog nedostatka posla ili slabe plaće, već zbog nezadovoljstva kvalitetom života i nedostatkom povjerenja u institucije (Jurić, 2018; Vinogradac, 2019).

Migracije se mogu definirati na brojne načine, a Živković, Šporer i Sekulić (1995) migraciju definiraju kao „kretanje pojedinca ili skupine od mjesta rođenja u neki drugi geografski ili socijalni prostor“. Postoji više načina na koje možemo razlikovati migracije. (Mesić, 2002) Tako primjerice razlikujemo unutarnje (unutar granica države, najčešće na relaciji selo-grad) i vanjske migracije, zatim stalne i povremene, dobrovoljne i prisilne te nezakonite. S obzirom na različite vrste migracija i definicija, dolazi i velik broj teorijskih modela koji pokušavaju objasniti migracije. Socio-ekonomski model Leeja (1966) jedan je od najpoznatijih modela. U modelu autor promatra čimbenike u matičnoj državi i državi odredišta koji utječu na odluku osobe na potencijalnu migraciju, pritom se vodeći subjektivnom razinom, a ne objektivnom. Primjeri čimbenika su plaća, mogućnost zaposlenja, klima, školstvo, udaljenosti, kultura, jezik i drugi osobni faktori. Na Leejev model nastavlja se i razvija socio-psihološki model korisnosti mjesta (Wolpert, 1965). Polazna teza modela je da potencijalni migrant analizira mjesto u kojem živi s obzirom na korisnost i vlastite težnje te ih postavlja u odnose. Ako utvrdi da je korisnost niža od težnji, dolazi do nezadovoljstva te osoba potražuje alternativne načine zadovoljenja težnji. Integracijom Leejeva i Wolpertova modela De Jong i Fawcett (1981) razvili su model subjektivne očekivane korisnosti (SEU). Pojedinač između više alternativa bira subjektivnim evaluacijskim procesom opciju koja mu pruža najveću korist na više razina.

Iseljavanje Hrvata u Njemačku započelo je u drugom valu, odnosno u vrijeme Drugoga svjetskoga rata. Iseljavanje je bilo ponajprije uzrokovano političkim razlozima (Klemenčić, 2013). Sredinom 20. stoljeća iseljavanje se intenzivira te Njemačka postaje najprivlačnije odredište hrvatskih iseljenika, koje ostaje do danas (Ančić, 2007). Prema podatcima Državnoga zavoda za statistiku (2019) Njemačka je bila jedna od država Europske unije u koju su Hrvati najviše iseljavali, posebice nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji (slika 1). Međutim, točne razmjere migracija nije moguće znati jer su službeni podatci neprecizni i nerealni (Pokos, 2017).

Slika 1. Službeni podatci Državnoga zavoda za statistiku iseljavanja iz Hrvatske u države s više od 500 iseljenika u 2018. godini

Tado Jurić (2018) u svojoj knjizi *Iseljavanje Hrvata u Njemačku – gubimo li Hrvatsku?* daje detaljan opis hrvatskih iseljenika u Njemačkoj temeljen na istraživanju. Prema njemu, glavni motivi iseljavanja u Njemačku su gubitak povjerenja u domovinu, predodžba da u Hrvatskoj nisu institucionalizirane vrijednosti radne etike i poštenja te korupcija, pravna nesigurnost i nemoral političkih elita. Jurić (2018) navodi i strukturne razloge iseljavanja u Njemačku, a to su izostanak gospodarskoga i kulturnoga jačanja gradova srednje veličine u korist centralizacije zemlje.

Ono što je specifično za Njemačku je dobra tzv. migracijska mreža koja pomaže iseljenicima, a koja se najčešće stvara oko Katoličke crkve. Suvremeni hrvatski iseljenici u Njemačkoj su za razliku od gastarbajtera kvalificiraniji i obrazovaniji. Takav oblik migracije može imati za posljedicu usporavanje pa čak i nazadovanje privrede matične zemlje zbog „odljeva mozгова“. Odljev mozgov predstavlja odlazak visokoobrazovanih stručnjaka, znanstvenika i intelektualaca iz zemlje te značajno znanstveno djelovanje u inozemstvu (Šverko, 1996). Jurić (2018) također navodi da su hrvatski iseljenici prema podacima istraživanja najčešće u dobi između 25 i 40 godina, dolaze s područja Zagreba i okolice te Slavonije i Baranje, a iseljavaju kompletne obitelji. Prema Juriću (2018), u Njemačkoj su vrlo prihvaćeni zbog integracije koja za njih košta puno manje, nego li primjerice za useljenike iz arapskih zemalja koji se kulturno razlikuju od Njemačke. Njemačka zapravo poziva i privlači radnike iz njoj kulturno sličnih država kao što su Rumunjska i Poljska, ali i Hrvatska dok s druge strane Republika Hrvatska zasad nema strategiju za rješavanje toga problema.

Nedostatak radne snage 1950-ih godina potaknuo je pojedine države na otvaranje tržišta rada za radnike iz drugih država. Najpoznatije takvo otvaranje dogodilo se u Njemačkoj kroz sustav „gostujućih radnika“ odnosno „gastarbajtera“ u kojoj su sklapani ugovori s Italijom 1955., Španjolskom i Grčkom 1960., Turskom 1961., Marokom 1963., Portugalom 1964., Tunisom 1965. i Jugoslavijom 1968. godine (Zimmermann, 1996). Sustav je bio zamišljen kao kružni na način da su gastarbajterima odobravane privremene vize i radni ugovori na period do dvije godine, nakon kojih bi ih zamijenili novi radnici. Osnovna ideja da se spriječi trajno naseljavanje useljenika nije se pokazala provediva jer su se kompanije izborile za produženje viza i radnih ugovora (Doerschler, 2006). Sustav zapošljavanja gastarbajtera završio je 1973. godine u vidu pojačanih društvenih tenzija

i straha od recesije, a povratak radnika u svoje države pokazao se problematičnim. Visoki fertilitet, spajanje obitelji te ilegalne migracije dovele su do toga da udio stranih radnika u Njemačkoj u periodu od 1960. do 1980. godine poraste s 1,3 % na 10,8 %, a prednjačili su radnici iz Turske (32,8 %), Jugoslavije (14,2 %) te Italije (13,9 %) (Zimmermann, 1996).

2. Metodološki i istraživački pristup

Cilj je ovoga rada usporediti potisne (*push*) faktore dva vala iseljenika, točnije, gastarbaljtera i hrvatskih iseljenika u Njemačku nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Očekuje se da će se potisni faktori odlaska razlikovati u ove dvije generacije.

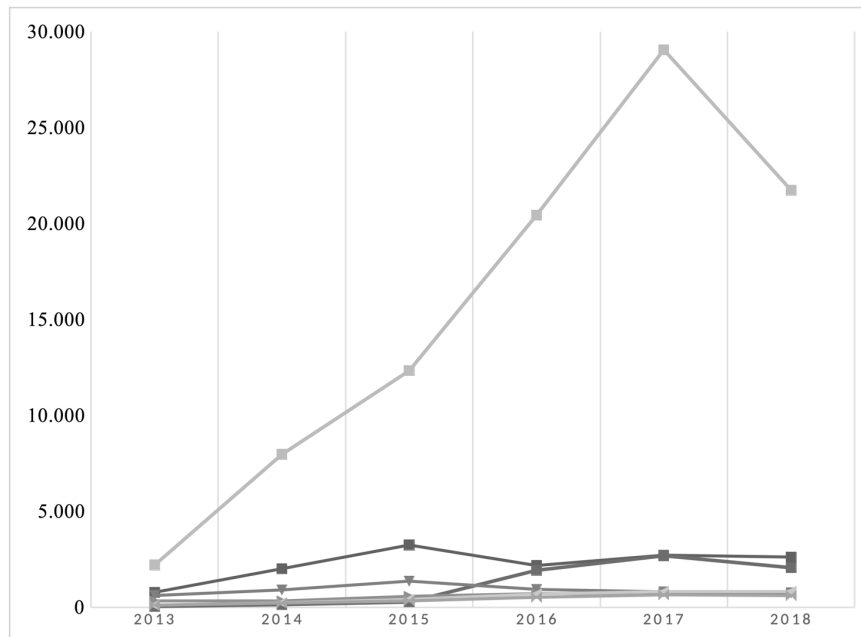
Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 456 hrvatskih iseljenika koji žive u Njemačkoj. Strukturu spola u uzorku čini 56,4 % ženskih sudionika i 43,6 % muških sudionika. Medijan dob sudionika je 32 godine (SD=10 godina), a raspon dobi je od 18 do 69 godina. Strukturu završena obrazovanja najvećim djelom čine završena srednja škola (61,2 %) te fakultet (24,6 %), dok manji dio čine postdiplomski ili profesionalni studij (10,6 %), osnovna škola (2,4 %) i doktorski studij (1,1 %).

Podatci su prikupljeni tijekom prve polovice 2019. godine. Korištena je kvantitativna metoda ankete, a instrument prikupljanja podataka bio je online anketni upitnik. Sudionici su regrutirani putem iseljeničkih grupa na društvenoj mreži *Facebook*. Sudionici su regrutirani online zbog nedostupnosti ispitanika drugim metodama. Budući da nije poznata pouzdana struktura hrvatskih iseljenika, reprezentativnost uzorka nije moguće utvrditi. Upitnik je sadržavao pitanja o dobi, spolu, razini obrazovanja, godinama života u Njemačkoj, osjećaju pripadanja nacionalnosti, generaciji iseljenika kojoj pripadaju, glavnom razlogu iseljavanja iz Hrvatske njih samih ili njihove obitelji, namjeri trajnoga povratka u Hrvatsku (Likertova skala od 5 stupnjeva, 1 – definitivno ne, 5 – definitivno da), obrazloženju namjere povratka (otvoreno pitanje), učestalosti i duljini posjeta Hrvatskoj te povjerenju u institucije u Njemačkoj i Hrvatskoj (Likertova skala od 5 stupnjeva, 1 – definitivno ne, 5 – definitivno da). Sudionici su bili upoznati sa svrhom istraživanja te da je sudjelovanje u potpunosti anonimno i dobrovoljno.

3. Rezultati

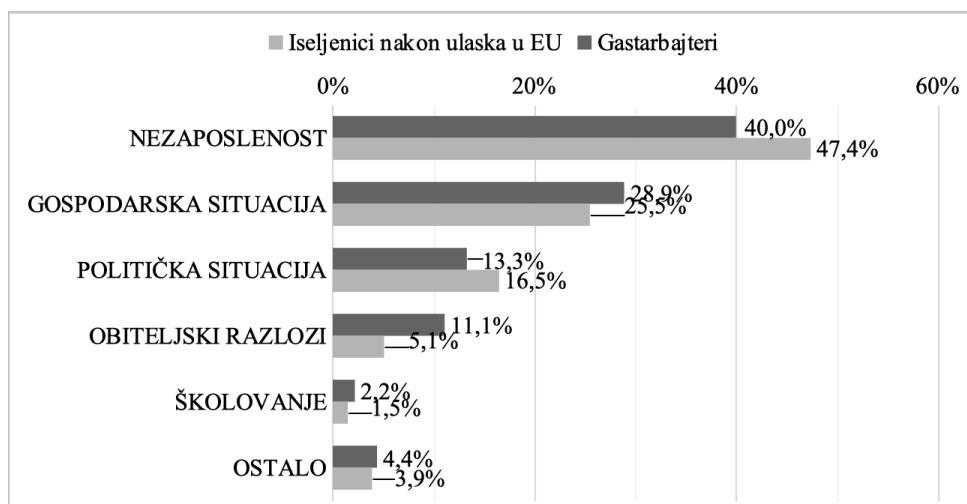
Od ukupnoga uzorka od 456 sudionika, 45 sudionika čine gastarbaljteri, odnosno osobe koje su doselile u Njemačku u periodu od 1960. do 1980. godine. Raspodjelu po spolu čini 51,1 % muškaraca te 48,9 % žene, dok je prosjek dobi 44 godine i kreće se u rasponu od 23 do 69 godina. Prema strukturi obrazovanja prednjači završena srednja škola 44,4 %, završen fakultet 33,3 %, završen postdiplomski studij 17,8 % te završena osnovna škola 4,4 %.

Ostalih 411 sudionika su osobe koje su se doselile u Njemačku nakon pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji. Raspodjela po spolu čini 42,8 % muškaraca i 57,2 % žena, dok je prosjek dobi 31 godina i kreće se u rasponu od 18 do 60 godina. Prema strukturi obrazovanja prednjači završena srednja škola 63,1 %, završen fakultet 23,7 %, završen postdiplomski studij 11,0 % te završena osnovna škola 2,2 %.

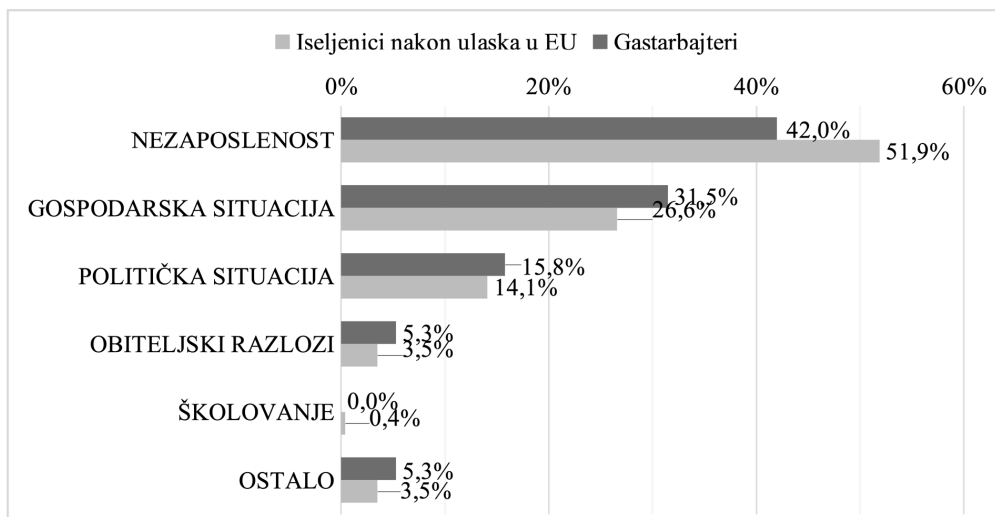
Slika 2. Zastupljenost glavnih potisnih (push) faktora za odlazak iz Hrvatske gastarbajtera te iseljenika nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju

Promatrajući potisne faktore odlaska iz Hrvatske gastarbajtera i iseljenika koji su u Njemačku doselili nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (slika 2) vidljivo je da je nezaposlenost bila dominantan potisni faktor za obje skupine iseljenika, čineći nešto manje od polovice iseljenika, pri čemu je bila malo manje zastupljena kod gastarbajtera. Nakon nezaposlenosti, najizraženiji potisni faktor (također kod obje skupine iseljenika) bila je gospodarska situacija koja je podjednako zastupljena kod nešto manje od trećine gastarbajtera i iseljenika nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Politička situacija predstavlja treći potisni faktor za obje skupine iseljenika te je nešto izraženiji kod iseljenika koji su doselili u Njemačku nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, a navodi ju svaki šesti iseljenik. Obiteljski razlozi predstavljaju četvrti potisni faktor također u obje skupine iseljenika pri čemu su izraženiji kod skupine gastarbajtera gdje ga navodi svaki deveti gastarbajter, dok je kod iseljenika koji su doselili u Njemačku nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji navodi svaki dvadeseti. Najmanje zastupljen potisni faktor predstavlja školovanje te je također podjednako zastupljen u obje skupine. Manji dio iseljenika navodi da je potisni faktor bilo nešto drugo.

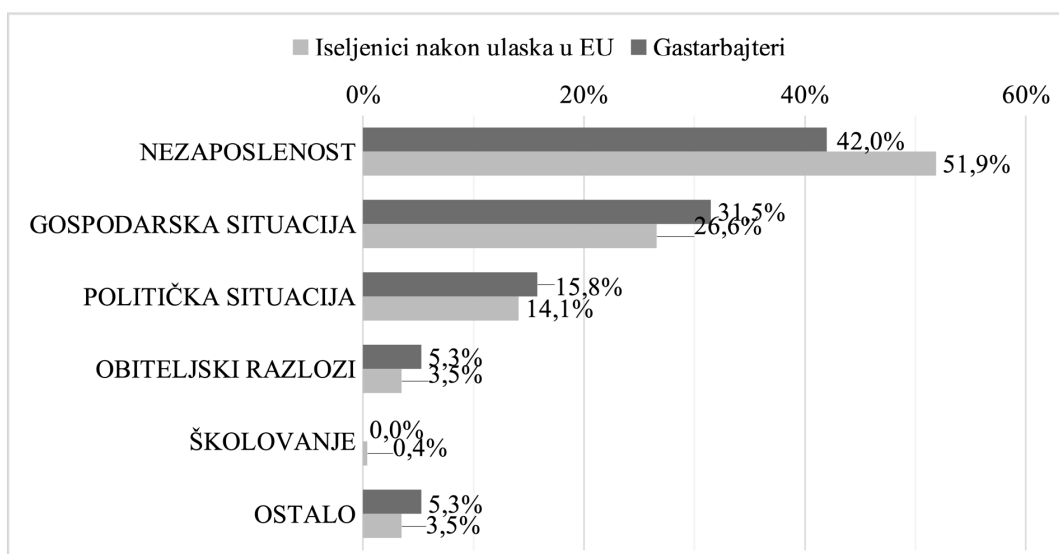
Slika 3. Potisni (push) faktori iseljenika iz Hrvatske kod ispitanika sa završenom osnovnom školom

Analiziramo li potisne faktore s obzirom na završeni stupanj obrazovanja (Slika 3), dolazimo do nešto drugačijih rezultata. Tako je kod gastarbajtera koji imaju završenu osnovnu školu nezaposlenost bila jedini potisni faktor. S druge pak strane, iseljenici sa završenom osnovnom školom koji su doselili u Njemačku nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, svaki treći iseljenik kao jednako dominantne potisne faktore navode nezaposlenost i gospodarsku situaciju, dok su politička situacija, obiteljski razlozi i školovanje manje izraženi faktori te jednako zastupljeni kod svakog devetog iseljenika.

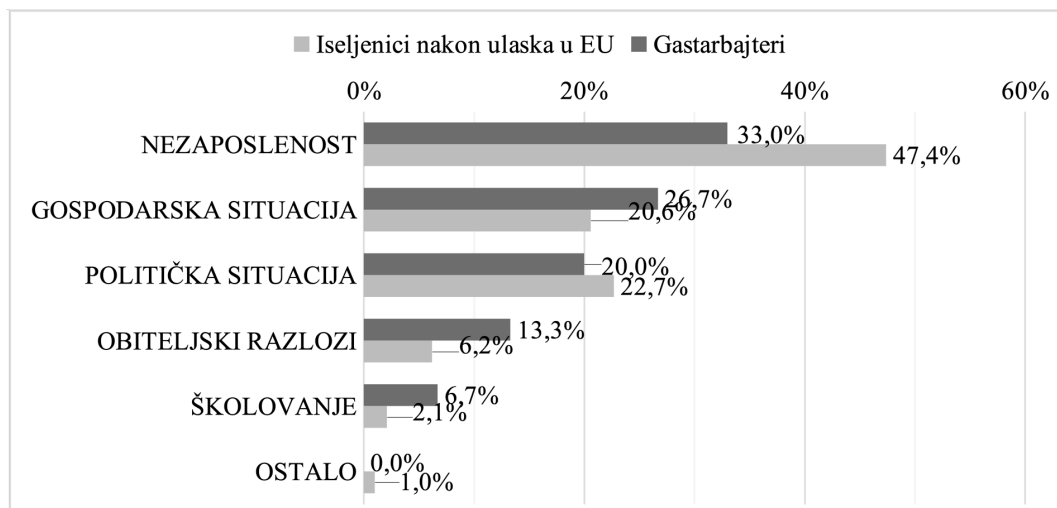
Slika 4. Potisni (push) faktori iseljavanja iz Hrvatske kod ispitanika sa završenom srednjom školom

Gastarbajteri i iseljenici koji su doselili u Njemačku nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji sa završenom rednjom školom (slika 4) kao dominantan potisni faktor navode nezaposlenost, koja je nešto izraženija te čini više od polovice iseljenika nakon pristupanja Europskoj uniji. Drugi, također visoko izražen potisni faktor je gospodarska situacija te je nešto izraženija kod trećine gastarbajtera. Politička situacija je potisni faktor podjednako zastupljen kod svakoga šestoga gastarbajtera i iseljenika nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji. Školovanje je potisni faktor koji navodi tek rijetki iseljenik nakon pristupanja Europskoj uniji, dok su obiteljski razlozi te ostali razlozi podjednako prisutni kod svakoga dvadesetoga gastarbajtera te nešto rjeđega iseljenika nakon pristupanja Europskoj uniji.

Slika 5. Potisni (push) faktori iseljavanja iz Hrvatske kod ispitanika sa završenim fakultetom

Prelaskom na iseljenike sa završenim fakultetom (slika 5) nezaposlenost nastavlja biti dominantan potisni faktor te je prisutan kod trećine gastarbajtera te nešto manje od polovice iseljenika nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Gospodarska situacija i politička situacija potisni su faktori kod kojih nalazimo manju razliku prema zastupljenosti na način da je gospodarska situacija zastupljenija kod gastarbajtera naspram političke situacije, dok je kod iseljenika nakon ulaska u Europsku uniju zastupljenija politička situacija. Nakon toga, ponovno se nastavljaju faktori koji imaju jednaku važnost za obje skupine, prvo obiteljski razlozi koji su dvostruko zastupljeniji kod gastarbajtera te školovanje koje je trostruko zastupljenije kod gastarbajtera.

Slika 6. Potisni (push) faktori iseljavanja iz Hrvatske kod ispitanika sa završenim postdiplomskim studijem

Iseljenici sa završenim postdiplomskim studijem (Slika 6) pokazuju veće razlike u zastupljenosti pojedinih potisnih faktora. Gastarbajteri kao dominantne potisne faktore navode nezaposlenost i gospodarsku situaciju, dok četvrtina navodi obiteljske razloge. Iseljenici koji su uselili u Njemačku nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji kao dominantan razlog navode gospodarsku situaciju, otprilike svaki treći iseljenik. Gospodarsku situaciju s tek nešto manjom zastupljenošću prati nezaposlenost. Zatim se javljaju politički razlozi kod svakoga petoga iseljenika, obiteljski razlozi kod svakoga jedanaestoga iseljenika te školovanje kod svakoga dvadesetoga.

4. Rasprava i zaključak

Unatoč očekivanjima, potisni faktori ne razlikuju se između gastarbajtera i iseljenika koji su u Njemačku doselili nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Kao dominantan razlog obje skupine navode nezaposlenost, a zatim gospodarsku situaciju te političku situaciju. Važno je napomenuti da su obje skupine vremenski udaljene više od pola stoljeća, ali i da dolaze iz različitih državnih uređenja, prva iz totalitarnog režima, a druga iz demokratski uređene države. Samim time dobiveni rezultati su vrlo iznenađujući. Takvi nalazi nas upućuju da je potrebno uložiti jako puno truda i promišljanja kako bi se riješio demografski problem koji se nije mnogo promijenio u posljednjih više od 50 godina. Izgradnja dugoročne strategije nužna je kako bi se ublažili ili preokrenuli negativni demografski trendovi u Hrvatskoj (Ivanda, 2017). Ivanda (2017) predlaže ugledavanje na populacijske politike skandinavskih zemalja. Šperanda, Radan i Rakošec (2018) zalažu se za važnost odgoja i educiranja mladih, ali i stvaranja poticajna okruženja za obitelj poput radnoga mjesta, primjerene plaće, stanovanja, dovoljno vremena kako bi se stvorila perspektiva za obiteljsku atmosferu. U uvjetima nezadovoljavajućega životnoga standarda, loših radnih uvjeta, radnoga preopterećenja i neljudskih odnosa pojedinac će tražiti priliku u drugoj zemlji (Simard, 2009). Potrebno je, također,

još odlučnije provoditi politiku usmjerenu na suzbijanje korupcije, tema na koju upozoravaju mnogi autori (Budak, 2006; Ravlić, 2010), a koja je među vodećim razlozima odlaska iz Hrvatske. Otvaranje radnih mjesta, podizanje životnoga standarda, pronatalitetna politika, vraćanje povjerenja u institucije, ulaganja u obrazovanje, samo su neke od mjera koje je potrebno provoditi kako bismo smanjili iseljavanje i potaknuli ljude na povratak u domovinu.

Unatoč nastojanjima da se istraživanje provede metodološki ispravno, postoje ograničenja u interpretaciji. Podatci su prikupljeni na prigodnim uzorcima iseljenika koji su bili dostupni, čime se smanjuje mogućnost uopćavanja rezultata na opću populaciju. Međutim, budući da nije poznata pouzdana struktura populacije hrvatskih iseljenika, otežano je planiranje reprezentativna uzorka. Također, postoji razlika u veličini oba uzorka gdje je uzorak gastarbajtera značajno manji. Unatoč ograničenjima, nalazi istraživanja doprinose razumijevanju iseljavanja iz Hrvatske.

Literatura

- Ančić, N. A. (2017). Identitet u dijaspori – hrvatski katolici između stare domovine i novog prebivališta. *Crkva u svijetu*, 52(1), 49-66. <https://hrcak.srce.hr/178970>
- Budak, J. (2006). Korupcija u Hrvatskoj: percepcije rasta, problemi ostaju. *Priredna kretanja i ekonomska politika*, 16(106), 66-98. <https://hrcak.srce.hr/clanak/28744>
- De Jong, G. F. i Fawcett, J. T. (1981). Motivations for Migration: An Assessment and a Value-Expectancy Eesearch Model. U: F. De Jong G. i R. W. Gardner (ur.), *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approach to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries* (13-58).
- Doerschler, P. (2006). Push-Pull Factors and Immigrant Political Integration in Germany. *Social Science Quarterly*, 87(5), 1100-1116.
- Državni zavod za statistiku (2019). <https://www.dzs.hr>.
- Hoffmann, B. (2010). Bringing Hirschman Back In: "Exit", "Voice" and "Loyalty" in the Politics of Transnational Migration. *The Latin Americanist*, 54(2), 57-73.
- Ivanda, K. (2017). Demografija Hrvatske: stanje, zablude i perspektive. *Političke analize* 8(31), 10-15. <https://hrcak.srce.hr/192426>
- Jurić, T. (2018.) *Iseljavanje Hroata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku?* Školska knjiga.
- Klemenčić, M. (2013.) *Hrvatska: zemlja i ljudi*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, 3(1), 47-57.
- Mesić, M. (2002). *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zavod za sociologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Pokos, N. (2017). Osnovna demografska obilježja suvremenog iseljavanja iz Hrvatske. *Političke analize*, 8(31), 16-23. <https://hrcak.srce.hr/192427>
- Ravlić, S. (2010). Izvori političke korupcije u demokratskom poretku: O stranačkoj korupciji. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 60(2), 1241-1264. <https://hrcak.srce.hr/62991>
- Simard, M. (2009). Retention and departure factors influencing highly skilled immigrants in rural areas: Medical professionals in Quebec, Canada. U: B. Jentsch i M. Simard (ur.), *International Migration and Rural Areas* (43-73). Ashgate.
- Šperanda, Ž., Radan, M. i Rakošec, Ž. (2018). Demografski slom Hrvatske i Europe. *Obnovljeni Život*, 73(2), 227-238. <https://hrcak.srce.hr/203908>
- Šverko, I. (1996). *Neke psihologijske determinante "odljeva mozgova" u Hrvatskoj* (diplomski rad). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za psihologiju.

- Vinogradac, M. (2019). *Kvaliteta života i rada te neka obilježja upravljanja karijerom hrvatskih iseljenika* (diplomski rad). Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Wolpert, J. (1965). Behavioral Aspect of the Decision to Migrate. *Papers of the Regional Science Association*, 15(1), 159-169.
- Zimmermann, K. F. (1996). European Migration: Push and Pull. *International Regional Science Review*, 19(1-2), 95-128.
- Živković, I., Šporer, Ž. i Sekulić, D. (1995). *Asimilacija i indentitet: studija o hrvatskom iseljeništvu u SAD-u i Kanadi*. Školska knjiga.
- Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Friedrich Ebert Stiftung – Zagreb.

Push Factors in Emigration from Croatia: a comparison of Gastarbeiters and Emigrants to Germany after Croatia's Accession to the European Union

ABSTRACT

Although migration as a phenomenon has always been present in the world, for small countries such as Croatia it can be a challenge. The Republic of Croatia records five migration waves, each of which has its own characteristics. The aim of this paper is to compare the push factors of two waves of emigrants, i.e. Gastarbeiters (Croatian emigrants in the 1960s) and Croatian emigrants to Germany after Croatia's accession to the European Union. The research was conducted on a sample of 456 Croatian emigrants in Germany using an online survey. It was expected that the emigration from the totalitarian regime has different motives in comparison to emigration from the democratic state. However, the results indicate that the push factors are very similar for Gastarbeiters and modern Croatian emigrants to Germany. Unemployment or dissatisfaction with work, as well as the economic and political situation in the country, proved to be the most common reasons for leaving (push factors) for both Gastarbeiters and contemporary Croatian emigrants in Germany. Given results indicate that the reasons for emigrating from Croatia are much more than economic, especially since both generations, significantly distant in time, cite the economic and political situation in Croatia as reasons. Such results indicate the practical implications of this paper, i.e. the need for structural changes in order to prevent further emigration from Croatia, but also to encourage those who have already emigrated to return to their homeland.

Keywords: Gastarbeiters, Germany, emigrants, push factors, reasons for emigration

Prethodno priopćenje

izv. prof. dr. sc. Darko Vitek
Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
Borongajska 83, Zagreb
dvitek@hrstud.hr

National Directions of Emigration from Monarchist Yugoslavia to the USA – Card Files of the Emigration Commissariat¹

Abstract

The paper analyses the basic directions of emigration to the United States from the territory of today's Croatia, Slovenia, and Serbia in the period from 1922 until 1939. The analysis is based on the preserved card files of the Emigration Commissariat in Zagreb.

Keywords: Emigration Commissariat, emigration to the USA, monarchist Yugoslavia

Looking from a broader historical perspective, turbulent migration processes can be considered one of the few constants in Croatian political and social context. From the very beginnings of statehood, which also emerged from migration turmoil, Croatian history was determined by a sort of migration crisis with different intensities, implications, and peculiarities. The reasons for these migration processes must be sought in a number of specific historical circumstances, among which wars and economic difficulties have most often been considered as the main drivers of emigration or immigration of populations. They could be limited to certain areas of migration, but could also be part of wider social processes that transcended local or political boundaries. Among the migration processes that have strongly marked the Croatian area, one of the most prominent has been emigration to overseas countries, especially to the United States (Čizmić et al. 2011). It can be observed throughout the 19th century, with the most intense period during the great emigration wave that swept across Europe, and especially its segment delimited by the borders of the Austro-Hungarian Monarchy (Dubrović 2012). In that period of intensive emigration, from the second half of the 19th century until the beginning of the World War II, about 450,000 people emigrated. Considering the total number of inhabitants in the area within the borders of today's Republic of Croatia, slightly less than 15% of the total population left Croatia during the said period, on average about 5,000 per year (Nejašmić 1990). This number increases significantly if we add the Croatian emigrants from the area of today's Bosnia and Herzegovina (Jonjić et al. 1998).

1. Emigration from monarchist Yugoslavia

Although emigration to the United States is mainly associated with the historical period during which Croatia was part of the Austro-Hungarian Monarchy, it was also very pronounced in the interwar period, the era of monarchist Yugoslavia. The term monarchist Yugoslavia refers to a state entity established on December 1, 1918 under the name Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes,

¹ The research on which the paper is based was facilitated by the helpfulness of the Croatian State Archives and the financial support of Croatian Ancestry Ltd. and Terralogix Group Ltd.

which slightly changed its name (from *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca* to *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* after the adoption of the Vidovdan Constitution (June 28, 1921). The new constitutional monarchy once again changed its regime and name: on January 6, 1929, the pronounced domination of King Alexander Karađorđević was replaced by open absolutism, and the state was renamed the Kingdom of Yugoslavia. But regardless of the name and formal regime, monarchist Yugoslavia had a fairly similar political orientation as the previous state. It was dominated by Serbian politics, which met with great resistance from the political circles belonging to other national groups. In this sense, Croatian politicians gathered around the Croatian Peasant Party and its leader Stjepan Radić played a special role (Matković 1998). In addition to the continuity of unresolved national questions, inherited from the Austro-Hungarian Monarchy, monarchist Yugoslavia was also characterized by the continuity of emigration. Its causes should be sought primarily in difficult living conditions. Although the state administration tried to revive the economic life of the monarchy, everyday life was marked by a massive economic crisis (Kolar-Dimitrijević 1991). Poverty, and in passive areas famine and water shortage, pushed mainly Croats to overseas countries. (Bičanić 1996) In the period between the two world wars, about 107,000 people emigrated from Croatia across the sea. If we add to this number data from the Croatian areas that were, in accordance with the provisions of the Treaty of Rapallo (1920), under Italian control, about 125,000 inhabitants left Croatia, or 100,000 persons if we reduce this number by the 20% of returnees (Nejašmić 1990). A significantly smaller number of emigrants compared to emigration during the Austro-Hungarian Monarchy can be explained by the fact that the United States had tightened the immigration law by 1917, and from 1921 began introducing immigration quotas by country (Jonjić et al. 1998). These quotas should be understood as an expression of the efforts of the US government to maintain the existing ethnic structure of the population, which, in combination with the great economic crisis of 1929-1930, will drastically limit the scope of immigration (Higham 2002).

Having inherited the emigration, the new state also inherited modest institutional attempts to monitor and regulate this process. The first such attempt can be identified in the activities of the Provincial Government for the Kingdom of Croatia and Slavonia, or rather the Emigration Subdivision within the Department of Internal Affairs. With the new state established, the Provincial Government continued to operate, and the renamed Commission for Internal Affairs was still in charge of the emigrants. Its powers were soon taken over by the Ministry of Social Policy and the Emigration Office (Bućin 2017). In further institutional development, one should single out the Department of Emigration and Immigration, established in 1920 at the Ministry of Social Policy (Hranilović 1987) and the Department of Emigration in Zagreb, which operated within the Social Welfare Commission. (Bućin 2017) With the establishment of the Provincial Administration for Croatia and Slavonia in 1921, the Emigration Office was established at the Department of Social Policy, which took over almost all tasks related to monitoring the emigration processes. Institutional development was accompanied by a normative one. Thus, in the early 1920s, the Decree on Emigration, the Law on Emigration and Immigration from the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, and the Ordinance on the Implementation of the Law were passed. (Bućin 2017) By these acts, the emigration issue was elaborated in detail and institutionally divided between the Emigration Office at the Ministry of Social Policy in Belgrade and the General Emigration Commissariat in Zagreb, which was in 1923 replaced by the Emigration Commissariat (Hranilović 1987).

Until 1939, the Emigration Commissariat was the central institution dealing with emigration issues. Actually, it took over all the operations of the General Emigration Commissariat and its organizational structure. The following offices were established there: Administration Office, Office for Private Legal Assistance, Office for Statistics, and Information Services, which were in charge of offering the emigrants and returnees legal assistance, keeping statistics and various records, providing information to the emigrants and returnees, and running a state hostel. The Emigration Commissariat kept the card files of emigrants, which received the data from the Ministry of Social

Policy, a body responsible for issuing travel documents. The file was sorted by countries of emigration and by shipping companies (Bućin 2017).

2. Emigration card files – data and assessment

The emigrant’s card in the card files contains information on the date of travel, the name of the shipping company, the location of the shipping company, the surname and first name of the passenger, his or her ordinal number, place of residence, and the district where that place was located, the age of the passenger at the time of travel, his or her religion, marital status, occupation, nationality, citizenship, degree of literacy, the ports of embarkation and disembarkation, the target country, the target place, the passport number, date of passport issuance, institution issuing the passport, and place of issuance, the visa number, date of visa issuance, institution that issued the visa, and the place where the visa was issued.²

Odputovao 13. mjes. 23. god.	Brod. podu- zećem	Lice Gde Transatlantique u Zagreb	
Prezime i ime	TRKAC REZA		Tek. br. 373
Iz	Garesinica	Kotar	Garesinica
U godini odlaska imao	26 god.	Vjera	okt. Bračno stanje
Narodnost	Hrv.	Državljanstvo	Jugosl. Pismenost
Luka ukrcanja	Le Havre	Luka iskrcanja	New York
Odputovao u državu	U. S. A.		U mjesto New York
Putnice broj	18872	od	19/ix. 23. Isdane po u Bjelovar
Visa broj	987	od	Isdane po u

Figure 1. Example of a card from the card files of the Emigration Commissariat

As expected, the cards are not completely filled in, so one cannot find all the above information about every person registered, but the files provide plenty of historiographically valuable information. The files contain 31,610 preserved cards related to the persons who travelled to the United States. All cards were photographed and the data were transcribed into MS Excel spreadsheets,³ but the transcription was uneven, so it had to be adjusted and the terminology standardized. Such uniform and standardized table records were then organized into a database in which the information from the card was rendered as separate fields within a record. Each record (data from one card) was supplied with an additional field on the present-day name of the state from which the emigrant originated, according to the specified place and district of residence. Having established such a structured database, one could place queries using SQL (Structured Query Language), and the conclusions in this study have been reached on the basis of the obtained answers.

The very fact that the card files contain 31,610 records on emigrants, i.e. travellers to the USA, and some of them, if they travelled to the USA more often, are listed more than once, makes it clear

2 HDA (Croatian State Archives), Emigration Commissariat, file cards, drawers 82-113.

3 The following colleagues worked on photographing the cards and transcribing the data: Petra Babić, Ivona Baričević, Bruno Bogović, Lana Dimač, Filip Đurić, Leona Slatković Haračević, Branimir Hrženjak, Monika Jukić, Jan Ljubas, Marko Ljubas, Ana Macan, Mateja Maljuga, Dominik Mandić, Dino Mujakić, Dean Perko, Vlatko Smiljanić, Dora Tot, and Marta Vitek.

that the files do not include all emigrants from monarchist Yugoslavia to the USA. The deviation from the actual situation becomes obvious if we compare the data from the card files with those stated in the official reports of the Emigration Commissariat. For example, in 1924, the number of passengers to the United States was 1,223 according to the card files, while according to statistical surveys it was slightly more than 2,000.⁴ In the previous year, the statistical reports of the Emigration Commissariat speak of 4,130 emigrants to the United States, while the card files recorded 3,483 passengers. By using the term “travellers” instead of “emigrants” in relation to the card files, another important fact about the emigrant cards is highlighted. Namely, the card files also include travellers and not only emigrants, i.e. they record all those who travelled to the USA from the territory of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.⁵ These also included citizens of other countries, even the Dutch, Norwegians, Swedes, and Latvians, although they did not significantly influence the statistical picture with their numbers. Those who certainly did, however, were the US citizens. These were usually persons who had emigrated to the United States in earlier times and had meanwhile acquired American citizenship. They often returned to the territory of the Kingdom and then travelled back to the United States after some time. There were as many as 600 such cases in 1923, and 484 in 1924. In addition, it should be noted that emigration from monarchist Yugoslavia was often beyond state control, so to determine the exact number of emigrants to the United States must include a number of sources of various provenances. Disparity between the report of the Emigration Commissariat and the data drawn from the emigrant files is more pronounced in some years, so it is reasonable to assume that the card files of the Emigrant Commissariat do not contain data on all emigrants to the United States.

Despite these limitations, the card files of the Emigration Commissariat remain a valuable source on the socio-economic status of emigrants, their literacy, marital status, occupations, religious and national structure, places of emigration from the Kingdom of SCS, and places of immigration in the United States. It is this latter data, concerning the travellers from Croatia, Serbia, and Slovenia as the three prevailing emigrant national groups from monarchist Yugoslavia, that is the subject of this analysis.

3. Emigration ratio

Among 31,610 records of persons travelling from the Kingdom to the United States between 1922 and 1939, the analysis was performed on 31,227 emigrants. Data that were unusable for this analysis are recorded on 383 cards. These are data that are either repetitive or mistakenly included in the file of emigrants to the United States, or are incomplete to the extent that they become useless. Place of origin within the borders of today’s Croatia, Serbia, or Slovenia has been identified in 21,344 cases. The remaining 31.6% of the records refer either to incomplete data that could not be linked to a specific place of residence or to travellers from some other countries, which were then part of the Kingdom of Yugoslavia or not. Following the schedule of recorded journeys to the USA during the given period, the analysis of which was made possible by the files of the Emigration Commissariat, a marked differences in the frequency of recorded emigrations is noticeable from year to year.

4 In addition to the stated number of emigrants to the USA, it should be noted that according to the quota regime from 1924, the USA received only 671 new immigrants from the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. Therefore, the large number of persons should be interpreted as a result of family reunifications.

5 Although the card files contains not only data on emigrants, but also on persons who travelled to the United States for some other reasons, I will use the term “emigrant” in this paper because emigrants greatly predominate in the total number of persons registered in the card files of the Emigrant Commissariat.

Table 1. *The number of emigrants by emigration years*

Year	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Number of emigrants	138	3483	1223	212	2956	3432	2840	3338	3642	2091	1211	766	622	892	1322	1922	1127	10

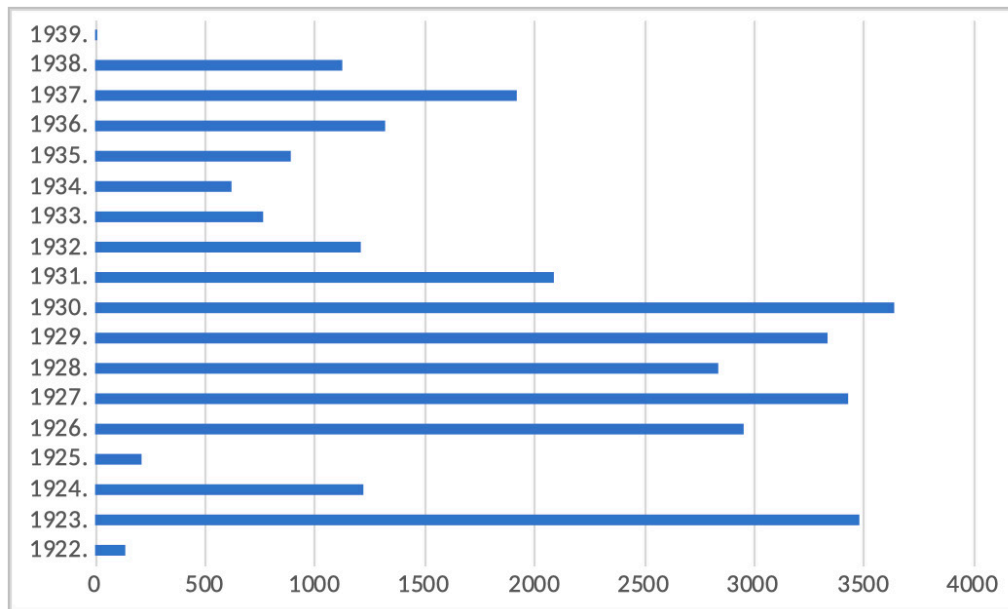

Figure 2. *The number of emigrants by emigration years*

For example, in 1939, only 10 emigrants were registered in the United States, while in 1930 that number was 3,642. The value of standard deviation on the analysed sample is thus as high as 1256.18, which clearly indicates huge deviations from the average value (1734.83). This fact can be explained by oscillations in the US immigration policy as well as other socio-political circumstances, but it is even easier to explain it if we assume that the card files were not consistently kept and that the transcribers did not have access to data on all emigrants.

That the files should not be completely rejected or degraded as a statistical source that tells something about the extent of emigration to the United States is evident from the information on the ratio of emigrants from Croatia, Slovenia, or Serbia in the total number of emigrants registered in the files. Among these emigrants, those from today’s Croatia predominate. They make up more than half of the listed emigrants, fairly evenly distributed across all 18 years, or 17 if we discard the data from 1939, which, due to the small sample, do not outline the tendencies otherwise present throughout the period.

Table 2. *The number of emigrants by emigration years and countries of emigration (present-day borders)*

	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Croatia	50	1466	440	79	1038	1132	962	1294	1495	816	449	261	210	419	481	740	406	6
Serbia	15	341	137	8	433	509	368	570	456	241	199	146	125	99	192	323	206	1
Slovenia	47	515	169	27	406	518	591	576	730	411	218	110	77	146	160	292	237	1

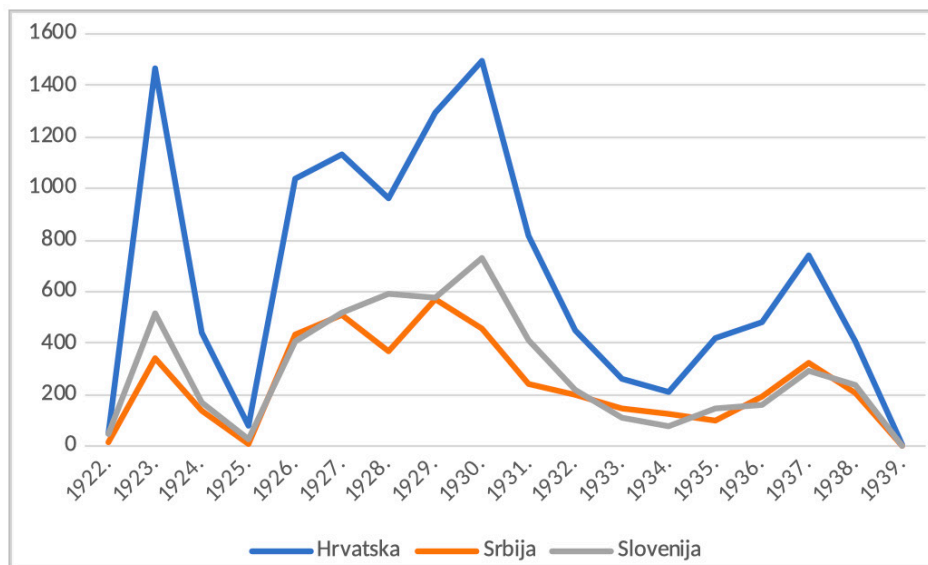

Figure 3. *The number of emigrants by emigration years and countries of emigration (present-day borders)*

The files record 11,744 persons whose stated place or district of residence was within the borders of present-day Croatia. Compared to the 55.02% of emigrants from Croatia, the card files contain data on 20.46% of emigrants from Serbia and 24.50% of emigrants from Slovenia. Looking at the years, emigrants from Croatia were the most numerous group in all years. From 1925, when they were as many as 69.29% in relation to the total number of emigrants from Croatia, Serbia, and Slovenia, to 44.54% recorded in 1922, their percentage was mostly around 55%, with minor deviations. Emigrants from Serbia and Slovenia had more pronounced oscillations in emigration from year to year, but their ratio was fairly uniform (except in 1922, when there were almost 42% of them, which is twice the average value), with the predominance of those from Slovenia.

When speaking about emigrants from Croatia or Serbia, one should take into account that the place of residence of a person who emigrated does not necessarily indicate his or her nationality or religion. Among the 11,744 emigrants from the territory of today's Croatia, there was a significant number of Serbs and Orthodox. According to the card files of the Emigration Commissariat, 600 persons from the area of today's Croatia who were stated to be Serbs emigrated in the period between 1922 and 1939. Somewhat more of them were stated to be Orthodox, 771 of them. It should also be taken into account that the indication of nationality and religion was not entirely consistent. Thus, among the Orthodox emigrants, there were 125 persons who were registered in the files as Croats. Significantly fewer Orthodox were recorded among the emigrants from present-day Slovenia. Among the 5,231 emigrants from Slovenia, there were only 22 Orthodox persons. The pronounced diversification of nationality and religion among the emigrants is evident in the example of emigration from the territory of today's Serbia. According to the data from the files, 4,369 people left Serbia for the United States, of whom as many as 2,580 (59%) were Catholics. Among them one should mostly look for Germans, 1,341 of them, followed by Croats (219) and Hungarians (187). These were mostly emigrants from today's Vojvodina, which started undergoing a drastic change in its national structure during the era of monarchist Yugoslavia. Other documents clearly testify to this process, such as the official reports of the Emigration Commissariat. (Jonjić et al. 1998) Among the emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia recorded in the card files of the Emigration Commissariat, there were also members of other religions and nationalities, so that a detailed presentation of the national and confessional picture of emigrants from monarchist Yugoslavia would require far more space and goes beyond the scope of this analysis. In this sense, when speaking about the national directions of emigration, one should primarily think of the political space of today's states

of Croatia, Slovenia, and Serbia, rather than members of these national groups regardless of their place of residence.

4. Directions of emigration

Among the data found on the cards of the Emigration Commissariat is the destination of the emigrant's travel. As evidencing emigrants was one of the most important activities of the Emigration Commissariat, this field was usually filled in. The travel destination was sometimes the place that the emigrant listed as his or her final destination, and sometimes the federal state. In addition to the place name, the federal state is often indicated, which is an extremely valuable fact because there could be more than one place with the same name in the USA.

In order to identify the basic directions of emigration from Croatia, Slovenia, and Serbia, and to avoid fragmentation of data by individual places in the USA, the absolute and relative numbers of emigrants by federal states as emigrant destinations have been analysed.

Looking at the data on all emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia, the same trend of emigration is noticeable as the one identified by historiographers dealing with emigration issues (Čizmić et al. 2005). Most travellers from monarchist Yugoslavia aimed at the East Coast and the north-eastern parts, by the Great Lakes and the Appalachian Mountains.

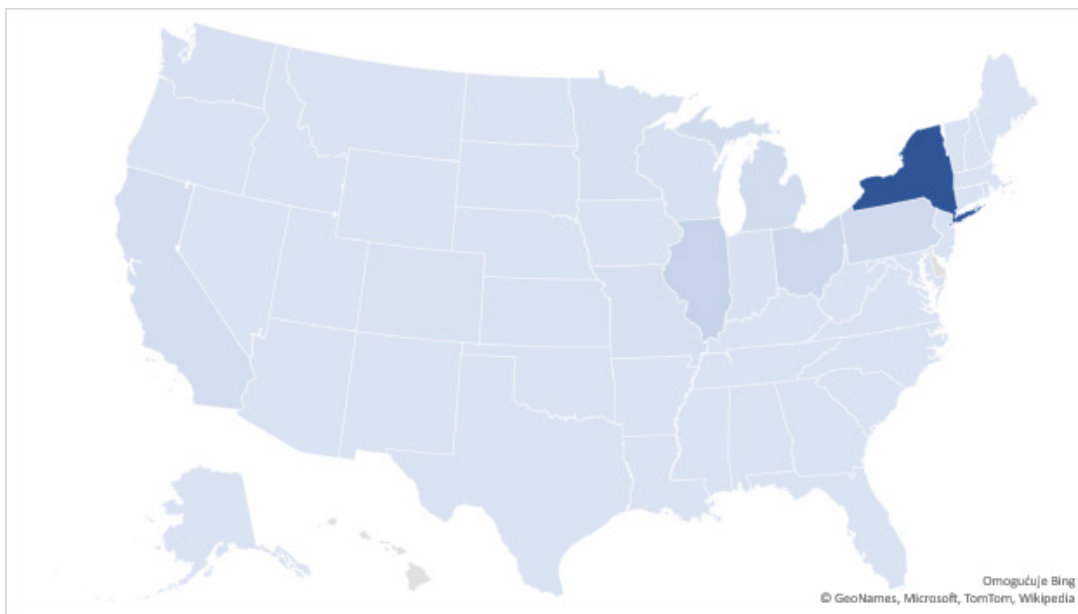

Figure 4. *The intensity of emigration from Croatia, Slovenia, and Serbia by US federal states*

In this industrial and mining area, there was the greatest need for workers, so the tendency to immigrate to these areas is perfectly understandable and expected. (Prpić, 1997) Most emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia went to the state of New York, as many as 13,992, followed by Illinois (1,620 emigrants), Ohio (1,074), and Pennsylvania (871). These four federal states were targeted by as many as 82.25% of emigrants from the territory of today's Croatia, Slovenia, and Serbia. On the West Coast, most emigrants listed a city in California as their final destination, while in the large central area of the USA, Colorado and Missouri stand out as the two most common emigrant destinations. On the other hand, states such as Alabama, Alaska, Arkansas, Georgia, New Hampshire, Idaho, Kentucky, Maine, Nevada, New Mexico, North Carolina, Oklahoma, Rhode Island, South Dakota, Tennessee, Utah, or Vermont were an exception rather than the rule in the direction of emigration, and less than 10 emigrants per state are listed. South Carolina is the only federal state where no emigration is recorded in the card files of the Emigration Commissariat.

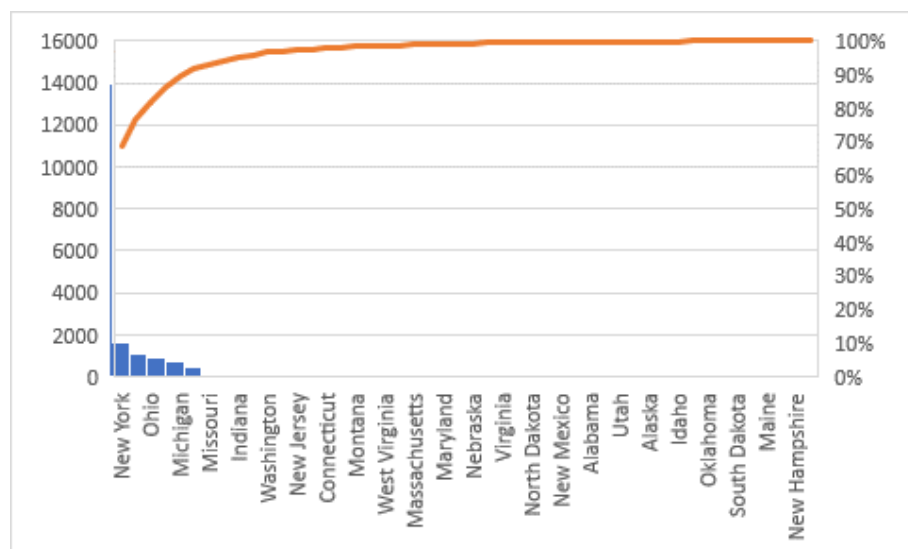

Figure 5. *Distribution of emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia in percentage*

Emigrants from the territory of present-day Croatia, according to the card files of the Emigration Commissariat, mostly inhabited the same countries that stand out as the dominant destinations of the entire emigration from monarchist Yugoslavia. These are primarily New York and Illinois, with 8,084 and 810 emigrants from Croatia, respectively. The third most frequent destination of emigrants from Croatia was Pennsylvania, which was indicated as the final destination by 587 persons. A large number of emigrants from Croatia also went to Ohio (426 emigrants) and to California (405 emigrants). New York occupied a central place in emigration from Slovenia and Serbia as well. As many as 2,954 emigrants from today's Slovenia and the same number from today's Serbia went there. The state of Illinois was the second most common destination for emigrants from Serbia, as 532 immigrated there, while for emigrants from Slovenia it was the state of Ohio with 324 emigrants.

Table 3. *The number of emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia by the most common emigration destinations*

	California	Illinois	New York	Ohio	Pennsylvania
Croatia	405	810	8084	426	587
Serbia	25	278	2954	324	142
Slovenia	64	532	2954	324	142

Considering the relative values, i.e. values expressed as percentages, the picture of specific directions of emigration is somewhat different. Analysing the data from the card files of the Emigration Commissariat by individual federal states as places of immigration, certain regularities can be noticed that indicate the directions of emigration from monarchist Yugoslavia. For the purposes of this research and in order to gain insight into the emigration trends, we must limit ourselves to those federal states in which more than 100 emigrants are recorded.⁶

In the most common destination, the federal state of New York, emigrants from the area of present-day Croatia make up 57.77% in relation to the total number of emigrants from Croatia, Slovenia,

⁶ Analysing emigration trends based on a small number of emigrants could lead to less reliable conclusions. For example, in the analysed period, only two people emigrated from the Kingdom of Yugoslavia to the federal state of Maine, both from Croatia, from Orašac near Dubrovnik, moreover members of the same family. Expressed in percentage, this would indicate that the state of Maine was a destination for emigrants only from Croatia and that it should be marked as one of the most important Croatian emigrant destinations, which is certainly a pretentious conclusion given the small number of emigrants who travelled there.

and Serbia. The other two groups, with 21.11%, equally participate in the remaining number, i.e. percentage of emigrants.

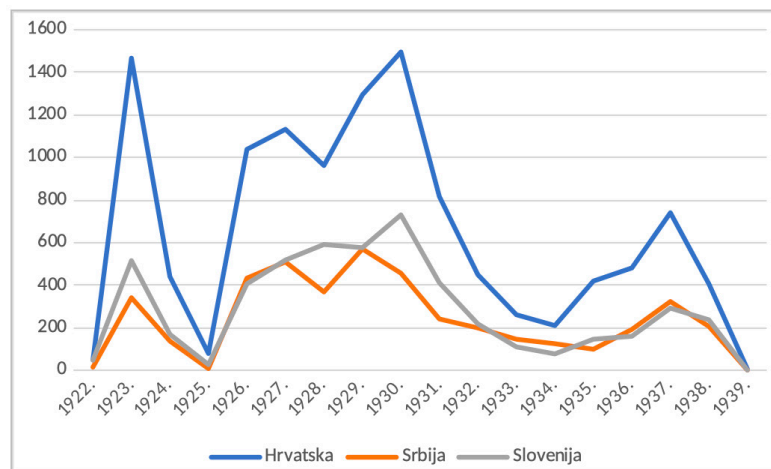

Figure 6. The ratio of emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia in the federal state of New York

In other federal states, the number of emigrants was significantly lower, but with certain differences as compared to the most common destination. For example, in the federal states of Illinois and Indiana, one can observe a slightly smaller (compared to New York) but uniform percentage of emigrants from Croatia. In Illinois, this is 50%, while in Indiana it is slightly lower, 49%. Unlike the emigrants from Croatia, the ratio of emigrants from Slovenia and Serbia is somewhat different in the mentioned federal states. Namely, 17.16% of emigrants from Serbia who went to Illinois are recorded in the card files, while as many as 32.83% of emigrants from Slovenia travelled to that state. An entirely different ratio is recorded for Indiana. In addition to 49% of emigrants from Croatia, 28.21% of emigrants from Serbia and 22.77% from Slovenia went there.

In almost all federal states, the most significant part in the immigrant population is occupied by emigrants from Croatia. Among the twelve federal states with more than a hundred emigrants from the territory of monarchist Yugoslavia, emigrants from Croatia are the most numerous in nine of them (California, Illinois, Indiana, Missouri, New York, Ohio, Pennsylvania, Washington, and Wisconsin). Among these, California, Washington, and Wisconsin stand out with the share of emigrants from Croatia of 81.98%, 78.08%, and 84.62%, respectively. Emigrants from Slovenia, in relative values, dominated in the states of Colorado (76.24%) and Minnesota (57.76%), while emigrants from the territory of today's Serbia had the largest share in the total emigration from Yugoslavia in Michigan (45.27%). The most even or uniform ratio of emigration from Croatia, Slovenia, and Serbia can be observed in the federal state of Ohio, where most emigrants were from Croatia (39.66%), followed by Slovenia and Serbia with 30.17% each.

Table 4. The ratio of emigrants in percentage for the federal states with more than 100 emigrants

	California	Colorado	Illinois	Indiana	Michigan	Minnesota	Missouri	New York	Ohio	Pennsylvania	Washington	Wisconsin
Croatia	81,98	18,81	50,00	49,01	36,53	36,21	68,29	57,78	39,66	67,39	78,08	84,62
Serbia	5,06	4,95	17,16	28,22	45,27	6,03	15,85	21,11	30,17	16,30	10,96	7,69
Slovenia	12,96	76,24	32,84	22,77	18,19	57,76	15,85	21,11	30,17	16,30	10,96	7,69

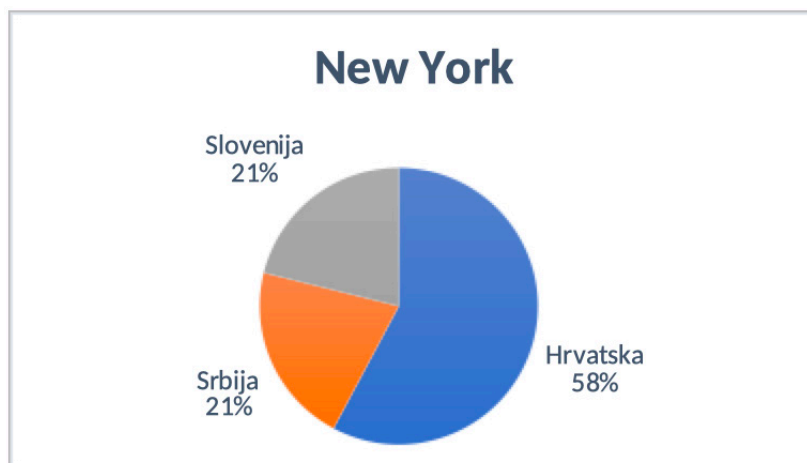

Figure 7. *The ratio of emigrants in percentage for the federal states with more than 100 emigrants*

5. Conclusive remarks

When looking for some specificities of emigration from monarchist Yugoslavia regarding the destinations of emigration and the places of origin in the territory of present-day Croatia, Slovenia, and Serbia, it can be pointed out that the card files of the Emigration Commissariat, despite the obvious shortcomings resulting from the lack of comprehensive data on emigration, provide sufficient information for making conclusions on the fundamental specificities of emigration. First of all, one can observe the uneven representation of federal states as emigrant destinations. Emigrants from monarchist Yugoslavia mostly moved in the direction of the industrially most developed areas, where there was the greatest demand for labour. Undoubtedly, these were the states of New York, Illinois, Ohio, and Pennsylvania, while the western, and especially the central and southern areas of the United States were outside the dominant emigrant routes. Furthermore, the pronounced dominance of emigrants from Croatia, in relation to emigrants from Serbia and Slovenia, is another regularity observed in the file cards of the Emigration Commissariat. Emigrants from the area of today's Croatia were the most numerous group of emigrants throughout the analysed period. In this regard, the card files of the Emigration Commissariat also testify to the trends of immigration of certain emigrant groups. Although most emigrants from Croatia moved to New York and Illinois, where there were over 50% of them in relation to the total number of emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia, one should also indicate Wisconsin, Washington, California, and Pennsylvania as specific destinations for emigrants from Croatia. In these federal states, the percentage of emigrants from Croatia greatly exceeded the ratio of all emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia in the federal states that were the prevalent destinations for all three emigrant groups. Looking for the specific directions of emigration for emigrants from Slovenia, one should also point out the states of New York, Illinois, and Ohio, where most emigrants went, but also Minnesota and Colorado, where emigrant groups from Slovenia were even more numerous than those from Croatia. Emigrants from the territory of today's Serbia most often, in relation to the total number of emigrants from Croatia, Slovenia, and Serbia, sought their destination in the state of Michigan, and they were also present in a slightly higher percentage, compared to their average, in Ohio and Indiana. Of course, as in the case of emigrants from Croatia and Slovenia, the most numerous emigrant groups from Serbia were in the states of New York and Illinois.

The presented trends of emigration from the territory of monarchist Yugoslavia to the USA offer only one possible view of emigration issues, which can give a true picture of emigration trends only in comparison with other relevant sources and scholarly literature. Likewise, they not only reflect some specificities related to monarchist Yugoslavia, but can also be understood as a continuation of

the emigration wave that began in the second half of the 19th century, especially taking into account the significant number of family reunifications. In this sense, the data provided to us by the card files of the Emigration Commissariat do not complete or exhaust the story of emigration, but place another tile into the historiographical mosaic that needs to be complemented with further research.

References

- Bićanić, R. (1996). *Kako živi narod* [How people live]. Nakladni zavod Globus.
- Bučin, R. (2017). Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine. Ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu [State emigration services from 1918 until 1941: Structure and operation of bodies located in Zagreb]. *Arhivski vjesnik*, 60(1), 37-60. <https://hrcak.srce.hr/194719>
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska* [Emigrated Croatia]. Golden marketing-Tehnička knjiga; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čizmić, I. i Rogić, I. (2011). *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba* [Modernization in Croatia and Croatian emigration]. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Dubrović, E. (2008). *Merika. Iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880. – 1914* [Merica: Emigration from Central Europe to the US, 1880-1914]. Muzej grada Rijeke.
- Higham, J. (2002). *Strangers in the land: patterns of American nativism, 1860-1925*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Hranilović, N. (1987). Međuratna iseljenička politika [International emigration policy]. *Migracijske teme*, 3(3-4), 325-334. <https://hrcak.srce.hr/128669>
- Jonjić, P. i Laušić, A. (ed.) (1998). *Izvoješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922. – 1939*. [Reports of the Emigration Commissariat in Zagreb, 1922-1939]. Institut za migracije i narodnosti.
- Kolar-Dimitrijević, M. (1971). O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju [On the situation of Croatian workers in the interwar period]. *Časopis za suvremenu povijest*, 3(1), 57-73. <https://hrcak.srce.hr/219304>
- Matković, H. (1998). *Povijest Jugoslavije* [A history of Yugoslavia]. Naklada Pavičić.
- Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u europske i prekomorske zemlje od sredine 19. st. do 1981. [Emigration from Croatia to European and overseas countries from the mid-19th century until 1981]. *Migracijske teme*, 6(4), 511-526. <https://hrcak.srce.hr/127703>
- Prpić, J. (1997). *Hrvati u Americi* [Croats in the USA]. Hrvatska matica iseljenika.

Nacionalni smjerovi iseljavanja iz monarhističke Jugoslavije u SAD

SAŽETAK

Migracijski su procesi jedno od trajnih obilježja ovoga područja. Među njima značajno mjesto zauzima proces emigracije u Sjedinjene Američke Države. On je imao vrhunac tijekom druge polovice 19. stoljeća, no zamjetan je u ranijim kao i u kasnijim razdobljima. Jedno od tih razdoblja je razdoblje između dva svjetska rata. Kartoteka Iseljeničkoga komesarijata, institucije koja je bila zadužena za praćenje iseljeničke problematike u monarhističkoj Jugoslaviji, pruža nam jedan pogled na proces iseljavanja stanovništva u SAD. Ona sadrži 31 610 kartica s podacima o iseljenicima koji su odlazili u SAD s prostora određenim današnjim granicama Hrvatske, Slovenije i Srbije. Među tim podacima nalaze se i zapisi o iseljeničkim destinacijama, čijom analizom uočavamo određene pravilnosti koje se mogu okarakterizirati kao iseljenički trendovi. Jedan od tih trendova je dominantna zastupljenost saveznih država New York, Illinois i Ohio, kao najčešćih odredišta iseljenika. Isto tako, evidentna je izrazita zastupljenost iseljenika iz Hrvatske, u odnosu na iseljenike iz Slovenije i Srbije. Savezne države Wisconsin, Washington, Californiju i Pennsylvanija pokazale su se kao specifična odredišta iseljenika iz Hrvatske dok su države Minnesota i Colorado bile, s obzirom na relativne vrijednosti, najčešća odredišta iseljenika iz Slovenije. Iseljenici s prostora današnje Srbije najčešće su tražili odredište u državi Michigan, a nešto su veći postotak, u odnosu na svoj prosjek, zauzimali i u državama Ohio i Indiana.

Prikazani trendovi iseljavanja iz Hrvatske, Slovenije i Srbije u SAD predstavljaju samo jedan pokušaj upotpunjavanja kompleksne slike migracijskih procesa dok analiza podataka iz kartoteke Iseljeničkoga komesarijata otvara novo područje znanstvene rasprave.

Ključne riječi: iseljenički komesarijat, iseljavanje u SAD, monarhistička Jugoslavija

Demografski potencijali i gubitci

Pregledni članak

dr. sc. Monika Balija
Faculty of Croatian Studies, University of Zagreb
Borongajska cesta 83 d, Zagreb
mbalija@hrstud.hr

Intensity of Modern Emigration from Republic of Croatia During the COVID-19 Pandemic

Abstract

Demographic issues of modern-day Croatia have been characterized by intense emigration, a declining birthrate, natural decrease, a total fertility rate below replacement level and the process of population ageing for years. According to data from the Croatian Bureau of Statistics, Croatia has recorded a negative migration balance for the first time in the 21st century back in 2009. Furthermore, the emigration has significantly escalated once Croatia became a member of the European Union. The data on population migrations from the last couple of annual reports is worrying enough in itself and represents a clear indicator of the demographic destruction of Croatia; moreover, analysis of official statistical data from the countries Croatsians are immigrating to shows that the force of emigration from Croatia became even more alarming once the country has joined the European Union. However, the circumstances that occurred in 2020 (including the COVID-19 pandemic and all the ensuing consequences that had a direct impact on both Croatia and the rest of the world) have contributed to a decline in migration trends in 2020, thus once more confirming that migratory movements represent a very complicated matter, especially when it comes to forecasting and projecting future trends. They are particularly influenced by economic and social crises, wars, etc. The objective of this paper is to analyze data on Republic of Croatia's external migrations obtained from the Croatian Bureau of Statistics, as well as statistical data from countries Croatsians are immigrating to in order to define the influence of the COVID-19 pandemic on the rates of emigration from Republic of Croatia.

Keywords: Croatia, external migration, modern emigration, Croatian emigration, pandemic

1. Introduction

Population migrations are an important social phenomenon, a historical constant, an extremely important factor in the process of shaping the population, as well as a current precondition to the number, basic structures and spatial distribution of the population, both in the countries receiving migrants and the countries of origin. Population migrations are of particular importance in traditional countries of emigration, where the modern demographic profile is characterized by negative demographic indicators. Furthermore, the demographic future and the overall development of such countries are more and more uncertain with every passing year. Due to the intensification of the negative parameters, demographic issues of modern-day Croatia are rapidly becoming a key

factor in the social, economic, and overall development of the country. Thus, it is no wonder that the scientific and professional public tends to focus their attention on the complicated matters of international migrations, rates, motives and consequences more often.

Republic of Croatia's negative migration balance with foreign countries (between 2013, when Croatia first joined the European Union, and 2020, 260.000 persons have emigrated from, and 160.000 have immigrated to Croatia), the demographic structure of the emigrant contingent, a long-term natural population decrease (a continuous natural population decrease since 1998) and the loss of developmental demographic potential count as factors of destabilization of all public systems in Republic of Croatia. It is therefore of crucial importance to recognize and consider the real rates and characteristics of migrations, especially when it comes to a country whose population register can't provide a reliable source of information on the overall population characteristics. Furthermore, international migration analyses are especially important under circumstances such as economic and social crises or war, as these conditions significantly affect the portion of population that is prone to migration. This was also confirmed by the 2020 and 2021 COVID-19 pandemic. Its long-term effects on the economies and societies worldwide are surely going to become visible in the near future. The objective of this paper is to place the external migration of Republic of Croatia within the framework of circumstances in 2020, i.e. the current COVID-19 pandemic that has had a significant impact on migration, migrants and the economies all over the world.¹ This is achieved by analysis and comparison of data obtained from both domestic and foreign statistical publications for the time period from 2013, when Croatia first joined the European Union, to 2020 (last available data at the time of writing).

2. Intensity of modern emigration from Republic of Croatia

During the second half of the 19th century, Croatia has been integrated into the Euro – Atlantic Economic Space as a traditional country of emigration (Mežnarić 2014). Based on the characteristics, rates and the intensity of emigration from Republic of Croatia at the time of writing, this emigration pattern is still occurring to this day. Results of data analysis on external migrations of the Croatian population in the 21st century, often susceptible to imprecise and inconsistent methodological criteria, have shown a change in the external migration trend in the first decade of the 21st century compared to the trend present in the 1990s (Balija 2019). As Croatia moved on from the (post) war years, the ensuing economic recovery and growth, as well as political stabilization, contributed to a brief achievement of positive migration balance with foreign countries (Skupnjak Kapić 2014, mentioned in Balija 2019).

Table 1. Republic of Croatia migration balance with foreign countries from 2008 to 2020

Year	Immigrated	Emigrated	Migration Balance
2008	14.541	7.488	7.053
2009	8.468	9.940	-1.472

1 The issues of inconsistent methodology regarding collection of data on migrants (emigrants and immigrants) was addressed by the author in her 2020 paper (as listed in References, Balija 2020a), therefore this matter is of secondary importance to this paper. Analysis of Republic of Croatia's external migration is herewith placed within the framework of the 2020 pandemic – given that certain countries of immigration provide very up-to-date data, this paper analyzes and predicts the influence of the current pandemic on the external migration of Republic of Croatia. Unlike the previous paper, the analysis provided in this paper is based on the available statistical data for the countries Croatian population has immigrated to (Germany, Austria, Ireland and Sweden), as well as data obtained from the Croatian Bureau of Statistics (last available data at the time of writing was data for the year 2020).

2010	4.985	9.860	-4.875
2011	8.534	12.699	-4.165
2012	8.959	12.877	-3.918
2013	10.378	15.262	-4.884
2014	10.638	20.858	-10.220
2015	11.706	29.651	-17.945
2016	13.985	36.436	-22.451
2017	15.553	47.352	-31.799
2018	26.029	39.515	-13.486
2019	37.726	40.148	-2.422
2020	33.414	34.046	-632

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia in 2008; Population migrations in Republic of Croatia in 2020; adapted by the author

Republic of Croatia had a positive migration balance with foreign countries from 2001 to 2008, but the migration balance turned negative once more due to the global economic crisis (Table 1).² Said negative migration balance, present in Republic of Croatia from 2009 to this day (last available data at the time of writing was data for the year 2020), stems from unfavorable economic conditions, a decline in the living standard and the overall employment rate, long waiting periods between employments, the inability to find permanent employment in one’s profession, unsatisfactory entrepreneurship climate, inadequate wages, etc. (Župarić-Iljić 2016), but also from (according to new research) legal uncertainty, nepotism, corruption and the overall immorality of the domestic political elites (Jurić 2018). The negative migration balance of Republic of Croatia with foreign countries has become noticeable in 2009, shortly after the beginning of the global economic crisis. A significant increase in emigration was also visible in the time period after July 1st 2013, as that was when Croatia first joined the European Union. The negative migration balance more than doubled in 2014, mostly due to an increase in the number of emigrants. Croatia recorded the highest count of emigrants in 2017, whereas the lowest number of emigrants since the beginning of the emigration wave was noted in 2020 (Table 1, Figure 1).

2 In accordance with the recommendations of the Croatian Bureau of Statistics (CBS, Population Migration in Republic of Croatia in 2018), the aforementioned data should be observed with some reservation, as the data on external migration until 2010 only includes Croatian citizens and foreign citizens with registered residence in Republic of Croatia. On the other hand, data on external migration from 2011 to today has been processed in accordance with the new methodology based on the recommendations of the UN, the European Parliament and the European Council. The latter alterations indubitably resulted in more precise data; however, this does not solve the fundamental problem, i.e., lack of population register (Balića 2019), which would represent the most reliable indicator of spatial population movements.

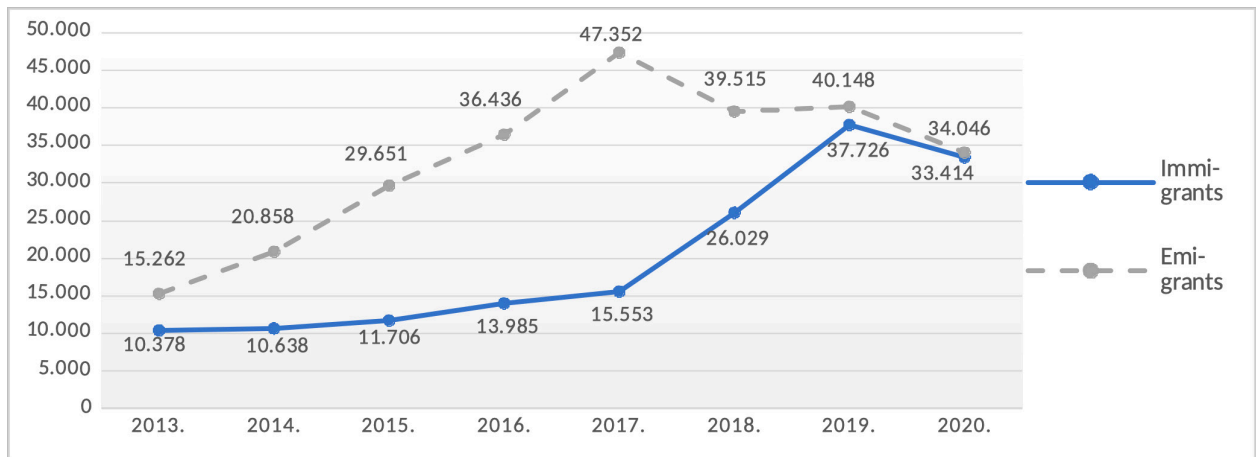

Figure 1. *Number of immigrants and emigrants in Republic of Croatia from 2013 to 2020*

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia in 2008;

Population migrations in Republic of Croatia in 2020

Traditional destinations of Croatian emigrants back in the 1960s and the 1970s, such as Germany, Austria, Italy and Switzerland, still make for some of the most important destinations during this recent emigration wave. This is further confirmed by the fact that in 2019, 60,2 % of Croatian emigrants chose one of the aforementioned countries as their destination. This isn't particularly surprising, given the familial and social ties (or other types of ties) that already traditionally exist in these countries (the theory of social migrant networks³) in order to facilitate the integration of immigrants into the local economic and social life (Massey et al. 1993; mentioned in Baliija 2019). The number of emigrants who relocated to Germany, Austria, Italy and Switzerland declined compared to the previous years, amounting to a 45,3 %, whereas the number of Croatian emigrants who relocated to Bosnia and Herzegovina (17,6 % in 2020, 11,0 % in 2019) and Serbia (10,2 % in 2020, 7,1 % in 2019) increased compared to previous years (Figure 2).

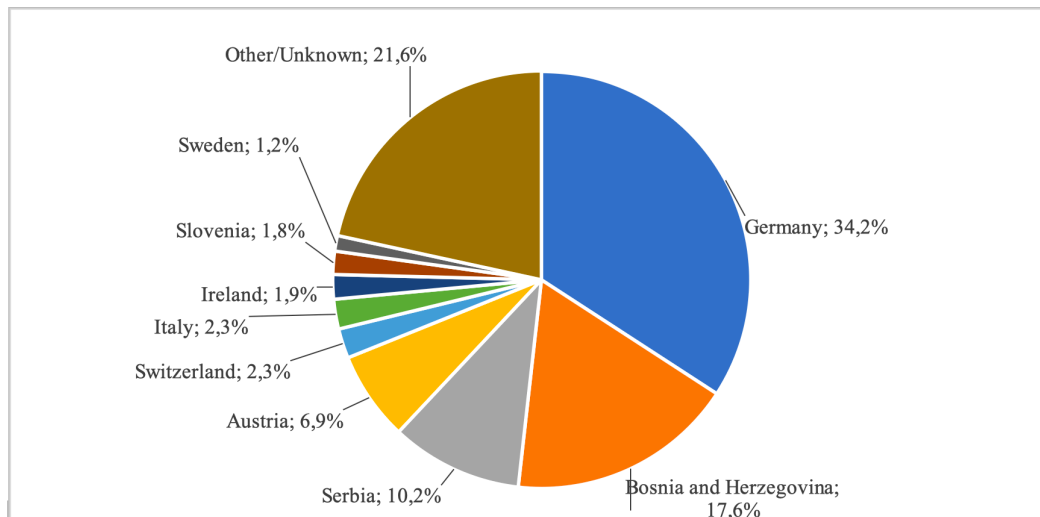

Figure 2. *Population of Croatia who immigrated to a foreign country in 2020, according to the receiving country*

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia in 2020

³ According to this theory, migrant networks are “sets” of interpersonal relationships of sorts, which connect former and current migrants and non-migrants (relatives, family ties, friendships or common country of origin) with regards to their origin and the destination country. By lowering the costs and risks of migration, these networks serve to increase the expected net profits, therewith also increasing the possibility of international migration (Massey et al. 1993 according to Baliija 2019).

Apart from the traditional destination countries, in the years following Croatia’s acceptance into the European Union and the ensuing emigration wave, Croatia has recorded an increase in migration to Ireland and Sweden. If we observe the entire period following Croatia’s acceptance into the European Union, according to the Croatian Bureau of Statistics’ data, 170.523 persons has immigrated to Germany, Austria, Switzerland, Italy, Ireland and Sweden, which makes for 64,8% of all emigrants for the observed time period (Table 2).

Table 2. *Number of people who immigrated to Germany, Austria, Switzerland, Italy, Ireland and Sweden from Croatia (2013 – 2020)*

Destination country	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Total
Germany	2.193	7.961	12.325	20.432	29.053	21.732	19.290	11.636	124.622
Austria	770	2.000	3.234	2.164	2.706	2.607	2.916	2.346	18.743
Switzerland	619	831	1.582	697	702	873	1.014	791	7.900
Italy	601	896	1.352	923	794	749	940	588	6.843
Ireland	35	131	265	1.917	2.676	2.051	1.343	639	9.057
Sweden	97	226	401	681	802	814	714	414	4.419
Other	10.947	8.813	10.492	9.622	10.619	10.689	13.931	17.632	92.745
Total number of emigrants	15.262	20.858	29.651	36.436	47.352	39.515	40.148	34.046	263.268

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia in 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 and 2020; Emigrants and immigrants in Republic of Croatia according to the origin / destination country from 2001 to 2020

It is necessary to consider that the research on internal and external migration of the population of Republic of Croatia is based on data collected in accordance with the legal obligation to register and deregister residence (Law of Residence, NN144/12 and 158/13), which is ignored by a significant portion of the emigrants. Given that Croatia lacks a population register, data on spatial migration of the Croatian population is mostly collected from available statistics in the most popular destination countries. Comparative analysis of data from the Croatian Bureau of Statistics and the official statistical sources of elected immigration countries - Department of Employment Affairs and Social Protection of Ireland, Statistik Austria, Statistisches Bundesamt (Destatis) and Statistics Sweden, will serve to determine the real volume and characteristics of the recent emigration wave, as well as define the influence of the pandemic on the emigration rate. The latter data sources have been singled out due to the fact that some traditional destination countries (Germany and Austria), as well as some newer destinations (Ireland and Sweden), became most attractive to Croatian emigrants from 2013 to 2020, i.e. from Croatia’s acceptance into the European Union until today.⁴ According to the data from the Croatian Bureau of Statistics, the aforementioned countries have become destination countries for approximately 155.000 Croatian emigrants.

The most attractive destination, not only for Croats, but also for many other migrants, is and has for a long time been Germany. This is confirmed by statistical data for the last couple of years. Of all members of the European Union, Germany has had the highest number of immigrants, i.e.

⁴ According to the number of people who emigrated from Croatia in the aforementioned time period, Bosnia and Herzegovina, as well as Serbia are also notable, but given that they count as countries of return migration flow, they have not been encompassed by the analysis in this paper.

327.000 more immigrants than emigrants in 2019 (Statistisches Bundesamt, Migration in 2019). Germany has been the most attractive destination for Croatian emigrants since 2014 (Croatian Bureau of Statistics, Migration of the Croatian population from 2014 to 2020). According to the Croatian Bureau of Statistics, 48 % of Croatian emigrants has exchanged their residence in Croatia for a new one in Germany in 2019 (Croatian Bureau of Statistics, Migration of the Croatian population in 2019), whereas over 11.000 people relocated to Germany in 2020.

If we observe the entire time period from 2013 (when Croatia joined the European Union) to 2020, it is evident that 124.622 persons relocated to Germany (Table 2). There is also particularly rapid increase of emigrants in the time period from 2013 to 2014, right after Croatia became a member of the European Union. The next significant increase in immigration to Germany is visible once the two-year restricted access to the German labor market for Croatian citizens has been lifted on July 1st 2015. The highest number of Croats who immigrated to Germany has been recorded in 2017 (29.053), which was the year the Croatian emigration wave peaked (Balija 2020a). In 2019, 19.290 persons relocated from Croatia to Germany (Figure 3), and 99 % of them (19.094) were Croatian citizens (Croatian Bureau of Statistics, Migration of Croatian population in 2019). The latest available data for 2020 shows that the number of persons who immigrated to Germany is now almost twice as low compared to the previous year (Figure 3).

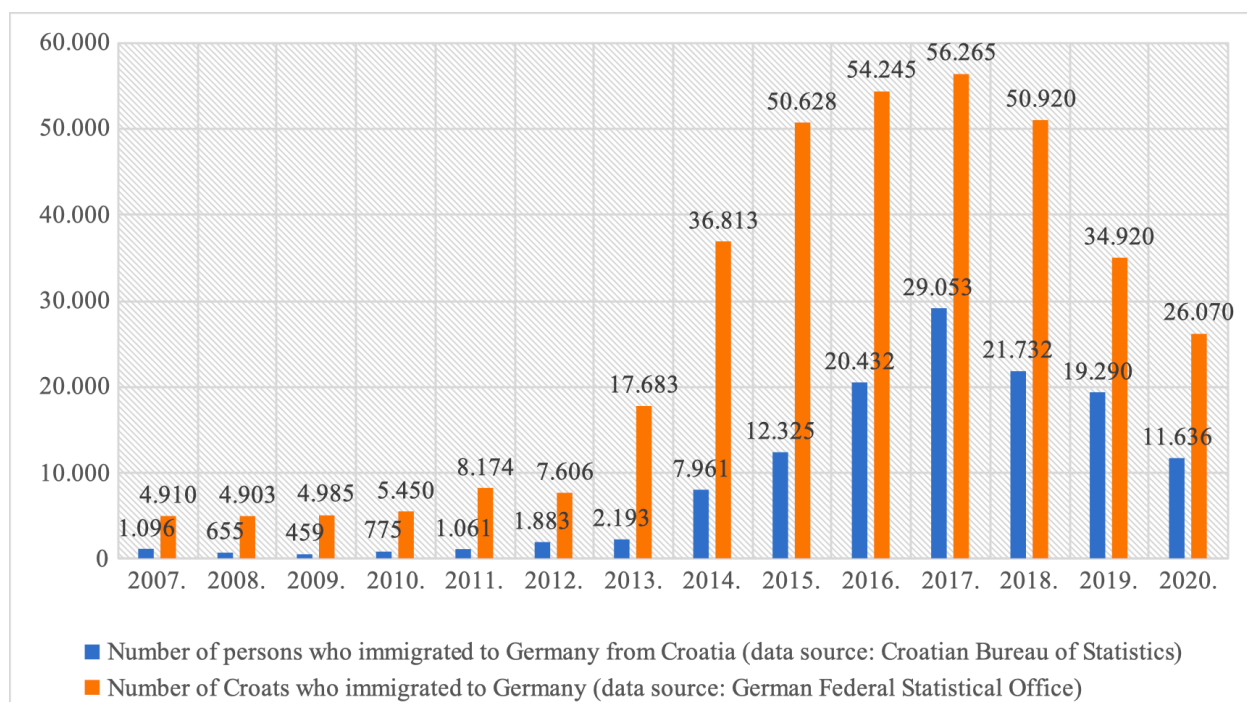

Figure 3. Number of migrants who emigrated from Croatia and immigrated to Germany from 2007 to 2020, according to the data from CBS and the German Federal Statistical Office

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia from 2007 to 2020; Statistisches Bundesamt (Destatis); Ausländische Bevölkerung 2013 - 2021; balance on December 31st 2007 – 2020

The German Statistical Office has recorded a significantly higher count of Croatian immigrants, which points to all shortcomings of the current Croatian record – keeping system, which is based on residence deregistration before relocation (Law of Residence, NN 144/12, 158/13)⁵. During the recent emigration wave (2013 to 2020), according to the data from the German Federal Statistical Office, Germany has recorded 327.344 Croatian immigrants (Figure 3). The notable difference in the number of emigrants/immigrants results from the fact that people generally ignore their obligation

5 The aforementioned law compels every person who is emigrating from Republic of Croatia in order to achieve permanent residence in another country to deregister their Croatian residence before the relocation, i.e. to register a departure longer than one year

to deregister their residence prior to their relocation, and besides, the data from the German Statistical Office refers not only to immigrants from Croatia, but also to Croats whose prior residence was any country other than Republic of Croatia. A significant number of Croats has relocated to Germany from Bosnia and Herzegovina (Balija 2020a). According to the latest data from the German Federal Statistical Office, approximately 30.000 Croats has immigrated to Germany in 2020; 20.000 thereof for the first time (Table 3).

Table 3. *Croats who immigrated to Germany from 2013 to 2020 (for the first time/again)*

Year	Immigrants		
	Total	First time immigrants	Immigrated again
2013	17.683	12.226	5.457
2014	36.813	30.591	6.222
2015	50.628	44.649	5.979
2016	54.245	48.080	6.165
2017	56.265	49.055	7.210
2018	50.920	43.285	7.630
2019	34.920	29.210	5.710
2020	29.920	20.470	5.600
Total	327.344	277.056	49.978

Source: Destatis; Ausländische Bevölkerung 2013-2021; balance on December 31st 2013 – 2020

In this time period (2013 - 2020), the number of Croats in Germany has increased by approximately 200.000, which is proportional to the intensity of the recent emigration wave. A notably intense increase is visible in the time period from 2015 to 2017, i.e. after the two-year limited access to the German labor market for Croatian citizens has been lifted (Table 4). According to the balance on December 31st 2020, 426.845 Croats have lived in Germany (Statistisches Bundesamt, Ausländische Bevölkerung 2021).

Table 4. *Number of Croats in Germany from 2013 to 2020*

Year	Number of Croats	Chain Index	Gender	
			Male	Female
2013	240.543	106,9	119.164	121.379
2014	263.347	109,5	134.339	129.008
2015	297.895	113,1	155.543	142.352
2016	332.605	111,7	175.680	156.925
2017	367.900	110,6	196.365	171.535
2018	395.665	107,5	212.020	183.645
2019	414.890	104,9	222.065	192.825
2020	426.845	102,88	227.665	199.180

Source: Statistisches Bundesamt (Destatis); Ausländische Bevölkerung 2013, Ausländische Bevölkerung 2021; balance on December 31st 2013 – 2020

After Germany, based on the share in the total number of Croatian emigrants in the time period following Croatia's accession to the European Union, the next most popular destination is Austria. According to the data from the Croatian Bureau of Statistics from 2013 to 2020, 18.743 persons have immigrated to Austria, and 2.346 thereof immigrated in 2020. The available data from the Austrian Bureau of Statistics (Statistik Austria, Bevölkerung, Wanderungen mit dem Ausland) once again point to a somewhat larger scale of emigration/immigration in this direction for the period from 2013 to 2020. There have been 44.202 recorded Croatian immigrants, i.e. 28.494 immigrants born in Croatia (Figure 4). As Austria records immigrants according to their nationality and their country of birth, this example illustrates the problem of the so-called *Dual Croatian Emigration*⁶ (Akrap, Strmota and Ivanda 2017).

6 Figure 4: the difference between curves shows the number of people born in Croatia who immigrated to Austria and the number of Croats who immigrated to Austria (data from the Central Statistical Office of Austria), compared to the data from the Croatia Bureau of Statistics. More on this matter: Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. U: M. Sopta (ur.), *Hrvatska izvan domovine II*. (543-551). Centar za istraživanje hrvatskog iseljništva i Centar za kulturu i informacije Maksimir.

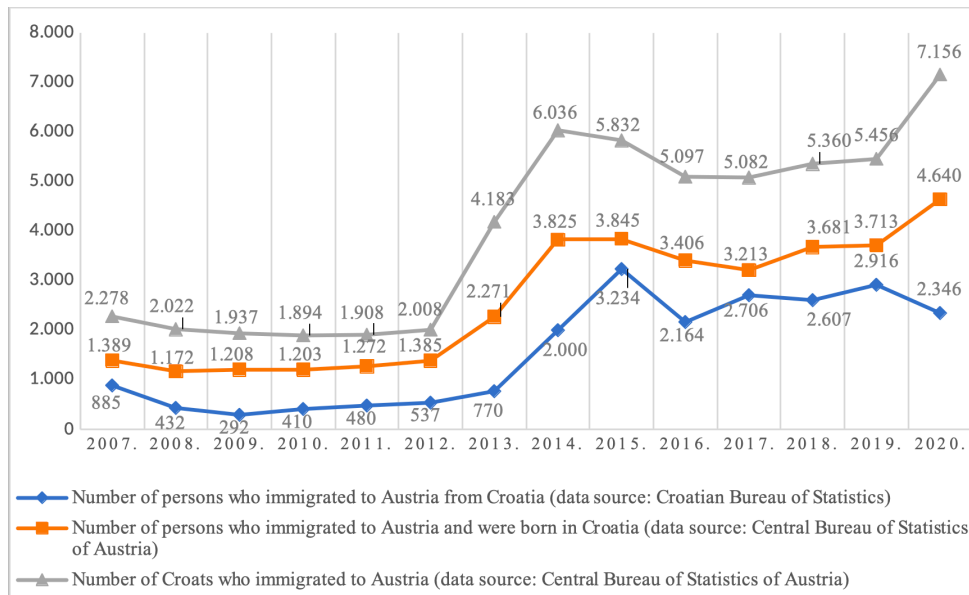

Figure 4. Number of persons who emigrated from Croatia and immigrated to Austria from 2007 to 2020, according to the data from the Croatian Bureau of Statistics and the Central Bureau of Statistics of Austria

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia from 2007 to 2020; StatistikAustria, Bevölkerung, Wanderungen mit dem Ausland; STATcube

Of all the countries whose data on external migration has been analyzed in this paper, Austria is the only country that recorded an increase in the number of immigrants in 2019 compared to the previous year, as confirmed by the Croatian Bureau of Statistics’ data (Figure 4). It is also important to note that in 2019 Croatian workers still only had limited access to the Austrian labor market (until July 1st 2020). In 2020, the Croatian Bureau of Statistics has recorded a decline in the number of people who immigrated to Austria compared to the previous year (2019), whereas the official publications of the Central Bureau of Statistics of Austria showed a significant increase in the number of immigrant Croats and immigrants born in Croatia compared to the previous year (Figure 4).

Immigrants who relocated to Ireland are easy to track using the issued PPS numbers⁷. From 2013 to 2020, Croats have been issued 26.113 PPS numbers. On the other hand, the Croatian Bureau of Statistics has recorded almost three times less immigrants to Ireland (9.057) for the same time period. The highest count of Croats who immigrated to Ireland, based on the number of PPSNs issued by the Department of Social Protection of Ireland, has been recorded in 2016 (5.312), and it has been declining ever since. Croatian Bureau of Statistics has, on the other hand, recorded the highest count of emigrants in the peak year of the recent emigration wave – the year 2017 (Figure 5). The decline in the number of Croatian immigrants in Ireland and the issued PPSN numbers after 2017 is in accordance with the decline in the total number of persons who emigrated from Croatia after the emigration wave peaked. The number of persons who immigrated to Ireland is possibly the best illustration of how inconsistent and unreliable the Croatian Bureau of Statistics’ data on external migration really is. For example, according to the Croatian Bureau of Statistics, 131 persons have relocated from Croatia to Ireland in 2014, whereas the Department of Social Protection of Ireland recorded 2.091 issued PPSN numbers for the same year (Balijsa, 2020a: 17).

⁷ Number of immigrants who relocated to Ireland is estimated based on the number of issued PPSNs (Personal Public Service Numbers), i.e. identification numbers similar to the Croatian OIB number. These numbers are used for various things, such as employment or obtaining social benefits. They are issued by the Irish Department of Social Protection (Balijsa 2020a).

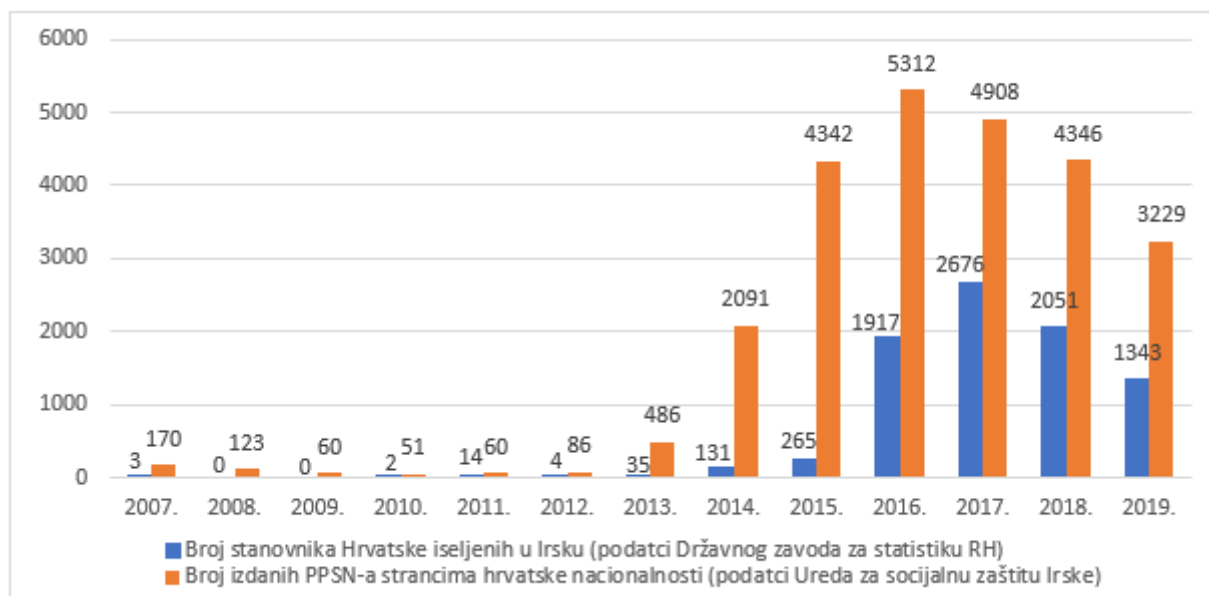

Figure 5. Number of persons who emigrated from Croatia and immigrated to Ireland from 2007 to 2020, according to the data from CBS and the Department of Social Protection of Ireland

Source: Immigrants/emigrants in Republic of Croatia according to the country of origin/destination country from 2001 to 2020; Department of Employment Affairs and Social Protection (DEASP), Allocation of PPSNs 2007 - 2020

Just like Ireland, Sweden represents an attractive destination for Croats in the recent emigration wave too, but on a much smaller scale. The Swedish Central Statistical Office recorded significantly higher emigration rates in the direction of Sweden compared to the Croatian Bureau of Statistics. When we observe the entire period from Croatia's accession to the European Union to 2020, according to the data from the Croatian Bureau of Statistics, 4.149 Croatian citizens immigrated to Sweden, whereas the Swedish Central Statistical Office recorded 9.937 Croatian immigrants in the same time period.

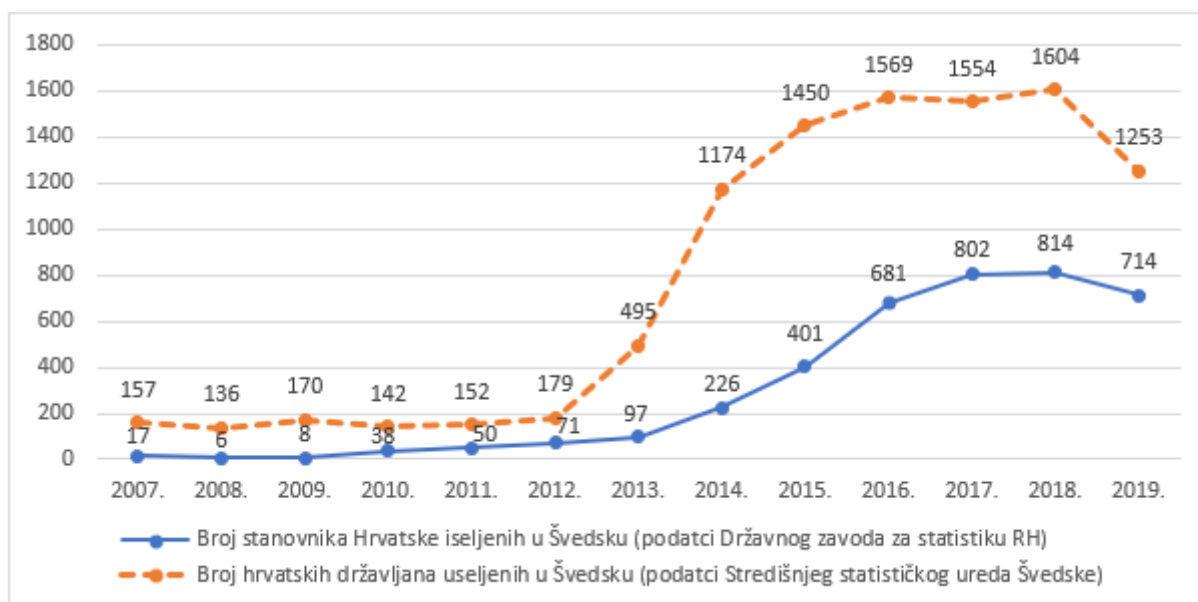

Figure 6. Number of persons who emigrated from Croatia and immigrated to Sweden from 2007 to 2020, according to the data from CBS and the Central Statistical Office of Sweden

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia from 2007 to 2020; Statistics Sweden, Immigrations and emigrations by country of citizenship and sex 2007 – 2020

The number of immigrant citizens of Republic of Croatia has been constantly increasing ever since Croatia's accession to the European Union, with the exception of 2017, 2019 and 2020 (Figure 6). According to the latest data from the Swedish Statistical Office, 838 Croatian citizens immigrated to Sweden in 2020, whereas the Croatian Bureau of Statistics recorded only 414 persons who emigrated from Croatia and immigrated to Sweden that same year (Figure 6).

3. Age structure of Croatian emigrants in 2020

Apart from the emigration rate, domestic and international statistics provide an insight into the characteristics of emigrants according to their age. A portion of the population with certain characteristics such as age, gender, level of education, marital status, profession etc. exhibits a greater tendency toward migration, which is already visible in the early stages (taking into consideration the total population in the location of migration origin). Structural characteristics of the migration-prone population are of great importance to any analysis of influence of migration on the demographic and economic development of a certain area. Furthermore, they are crucial to determination of migration factors and causes as well as their demographic and socio-economic consequences; both in the country of origin and the receiving country (Wertheimer-Baletić 1999, mentioned in Balija 2019). Henceforth, we will review some of these factors.

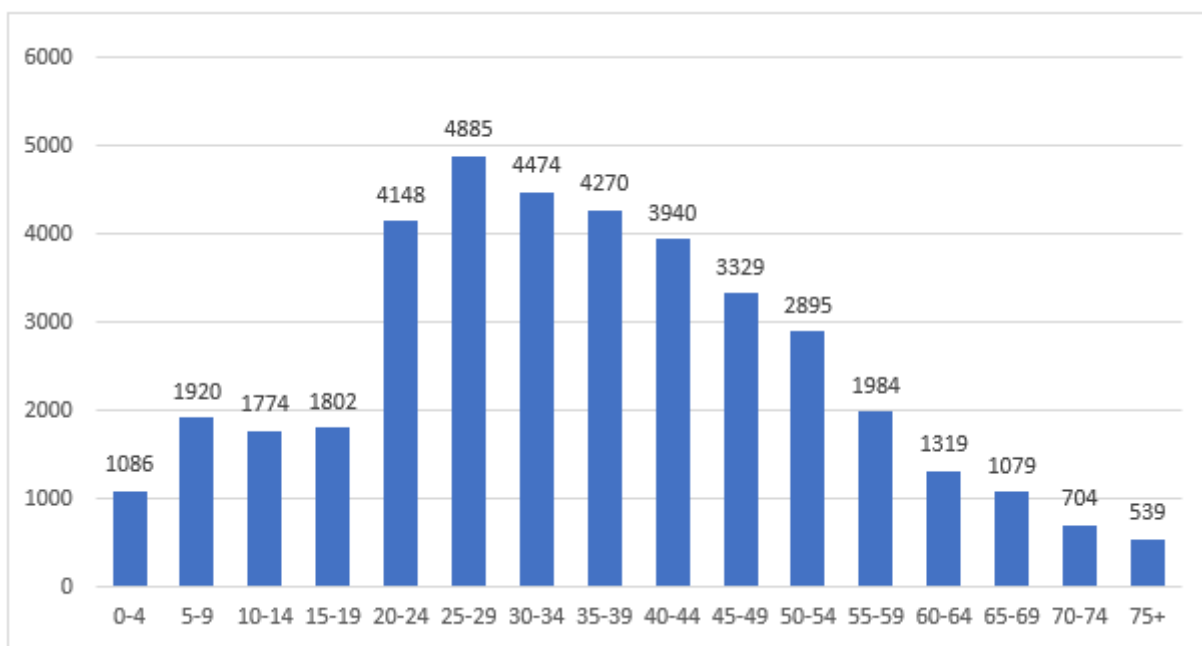

Figure 7. *Emigrants from Croatia according to five year age brackets, 2020*

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia in 2020

According to the data of the Croatian Bureau of Statistics, the majority of emigrants (i.e. 19.463 persons or 57,2 % of the total emigrant count) who emigrated from Croatia in 2020 were in the age bracket from 20 to 44 years (Figure 7), which is the most productive age regarding labor and reproduction. This is further confirmed by the Austrian Statistical Office: 50,9 % of persons born in Croatia who immigrated to Austria in 2020 were between the ages of 20 and 44 (Figure 8).

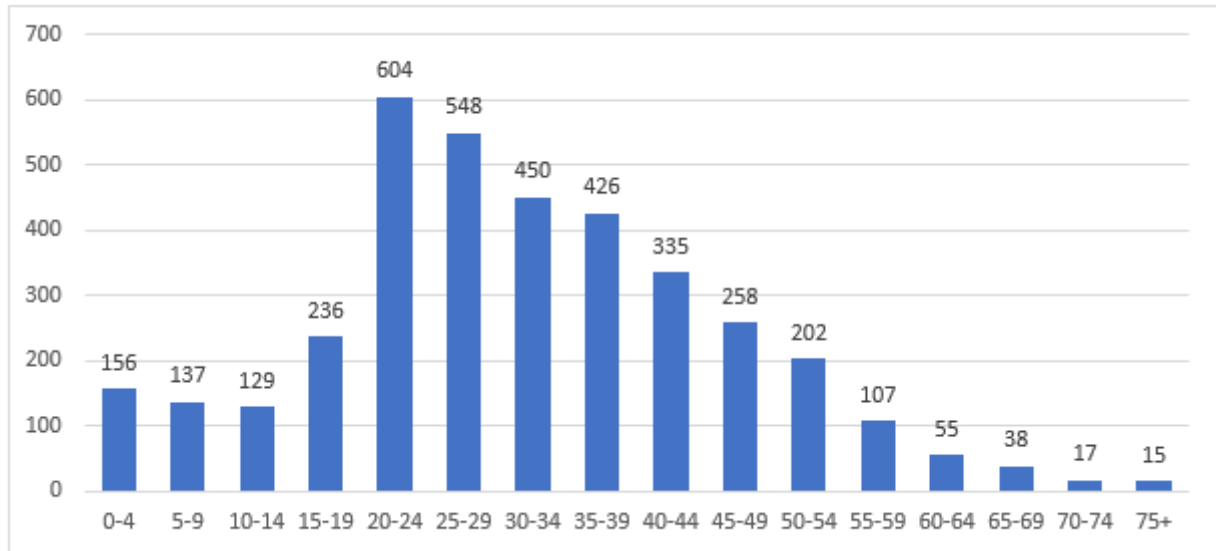

Figure 8. Age structure of persons who were born in Croatia and immigrated to Austria in 2020

Source: StatistikAustria; STATcube

When it comes to working-age population, according to the Croatian Bureau of Statistics, 29.077 persons between the ages of 15 and 64 have emigrated from Republic of Croatia in 2020 (85,4 % of the total emigrant count), i.e. 27.511 persons between the ages of 20 and 64 (80,8 % of the total emigrant count).

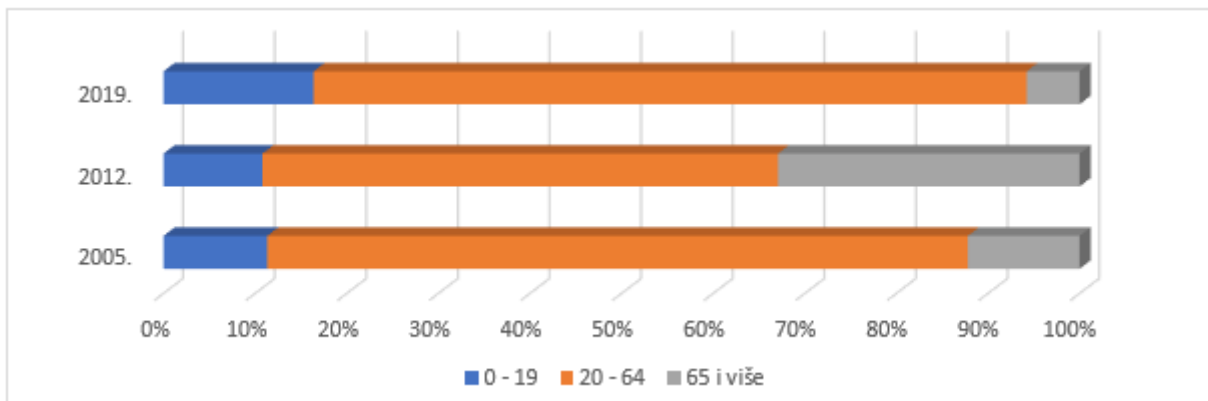

Figure 9. Age structure of the Croatian emigrants in 2005, 2012 and 2020

Source: Croatian Bureau of Statistics; Population migrations in Republic of Croatia in 2002,

Population migrations in Republic of Croatia in 2015, Population migrations in Republic of Croatia in 2020

Comparison of data on the age structure of emigrants in 2020 and the data obtained from previous years shows and increase in the share of emigrants who are still minors: in 2020, there were 4.966 minors in the total emigrant contingent (14,59%). On the other hand, the share of minors in the total emigrant contingent was significantly smaller in the previous years (11,33% in 2005, 10,81% in 2012) (Figure 9).⁸ It is possible to conclude that the latter data once again confirms an increase in the number of emigrants who are leaving Croatia in order to reconnect their families, i.e. the trend of emigration of entire families.

⁸ According to the Croatian Bureau of Statistics' methodology, nineteen year olds also count among the latter.

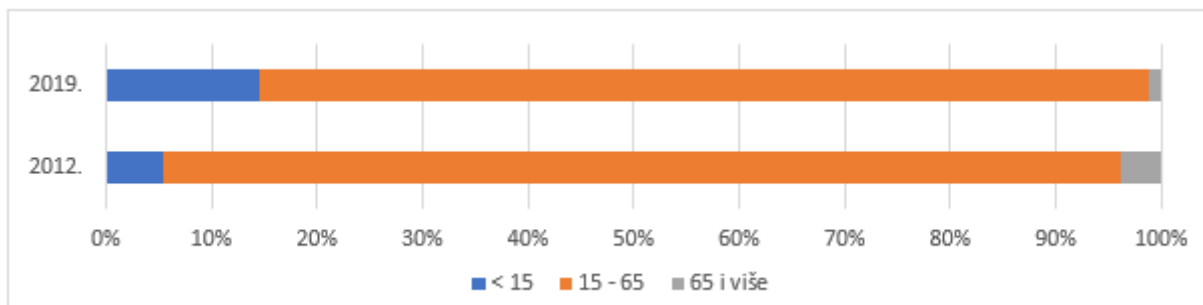

Figure 10. Croats who immigrated to Germany in 2012 and 2020 according to the great age brackets

Source: Statistisches Bundesamt (Destatis); Ausländische Bevölkerung 2013, Ausländische Bevölkerung 2021; balance on December 31st 2012 and 2020

The trend of emigration of entire families, and thus the ever more present intention to permanently leave Croatia, is further confirmed by the age structure of the Croats immigrated in Germany. In 2020, 13,37 % of Croatian immigrants were under the age of 15. On the other hand, back in 2012, there were only 5,46 % of Croatian immigrants under the age of 15 in Germany (Figure 10).

4. Influence of the pandemic on the external migration of Republic of Croatia – forecasts and assumptions

Measures introduced by the governments from all over the world with the objective of lowering the number of infected patients and COVID-19 related deaths have significantly affected the mobility and migrations of international migrants. In order to suppress the new virus, travel was restricted; some countries decided to ban certain foreign residents from entering their territory, whereas some closed their borders down completely. Work-related migrations were temporarily shut down in certain countries as well, whereas a portion of countries slowed down the procedures of granting aid to asylum seekers (The impact of COVID-19 on Migrants, International Organization for Migration). According to some estimates, restricted travel and strict border controls have caused international migrations to decline by 65 %, whereas tourism declined by 70 % compared to the pre-pandemic era. These estimates also claim that over 160 million of international work-related migrants were affected by said restrictions (The future of International Migration beyond the Covid-19 pandemic, International Centre for Migration Policy Development).

When it comes to external migration of Republic of Croatia, the number of emigrants would have likely continued to gradually decrease with every passing year even in the normal developmental conditions and would have possibly dwindled down to a minimal level after a couple of years. This probably wouldn't happen due to lack of motivation to emigrate (especially when it comes to Croatia), but would mostly occur due to the lowered potential of the people who are able to emigrate. However, the decline in the migration trends in 2020 was greatly influenced by the COVID-19 pandemic and the ensuing circumstances that impacted both Croatia and the rest of the world. These unfavorable circumstances have once again confirmed that the migration trends represent a big challenge when it comes to forecasting and projecting future trends due to their dynamic nature, the inconsistencies in migration patterns, methodological obstacles that occur during research, the diversity of repressive and attractive factors, etc. They are particularly influenced by economic and social crises and war.

After many years, data obtained from the Croatian Bureau of Statistics for the year 2020 has finally shown an almost equal number of immigrants and emigrants – mostly due to the aforementioned pandemic. In 2020, 33.414 persons immigrated to Republic of Croatia, whereas 34.046

persons relocated to a different country. The migration balance was therefore the most favorable (-632) since the beginning of the emigration wave that started with the accession of Croatia to the European Union in 2013.

The pandemic has likely contributed to the return of a certain number of emigrants to their native country. A lot of these emigrants probably lost their jobs quickly due to their foreign status and fixed-term contracts, but there were certainly some returnees who decided to come back in order to spend the crisis with their families and avoid potentially large costs abroad in case of a COVID infection or a prolonged crisis period. This particularly applies to persons who emigrated in the last couple of years and haven't yet been completely integrated into the receiving country's society. An intense trend of return of these emigrants might be recorded in the following years, with the number of returnees in the tens of thousands.

At the same time, it is worth noting that people are less likely to leave the country during the pandemic and Croatia is no different. The emigration rate in 2020 was significantly lower than in the previous years. This didn't happen due to lack of motivation to emigrate and seek a better life abroad; instead, this can mostly be attributed to the uncertainties brought on by the pandemic, which were enough to discourage most migration-prone citizens from experimenting with work and life in a foreign country. This is also confirmed by the analysis conducted in this paper: according to the data from the Croatian Bureau of Statistics, none of the most attractive countries of immigration (Germany, Austria, Ireland, Sweden) have reported an increase in the number of Croatian immigrants in 2020 compared to the previous year (2019).

When observing the official statistical data on external migrations in mentioned countries, it is evident that Austria was the only country to record an increase in the immigrant count in 2020 (compared to 2019). It is also important to note that Austria records immigrants according to their nationality and country of birth, whereby the increase in the number of immigrants is visible in both categories. This occurred due to the fact that the Austrian labor market became open to Croatian workers on July 1st 2020.

Apart from lowered migration trends, the pandemic has also caused a drop in immigrant employment as well as a drop in wages. Consequently, this influenced the migrant remittances to drop by 20% in 2020 (Sharpest Decline of Remittances in Recent History, The World Bank). Furthermore, this has also significantly influenced the development of destination countries due to its contribution to domestic consumption and economic growth.

The pandemic will, apart from causing a drop in the migration trends and migrant remittances, evidently leave a large mark on the global economy. It is very likely that all economies, including the Croatian economy, will still suffer the consequences of the reduced business activity in the years to come. Many types of consequences will not only be faced by individuals, but also the countries themselves, mostly due to the economic stimulus packages that were being utilized throughout the entire pandemic. The negative consequences will be especially visible in countries where tourism income makes for a significant portion of the total GDP, such as Croatia. These types of consequences will be even more pronounced in the years to come, moreover, without proper government intervention, a new wave of emigration will occur, this one mostly comprised of young, educated individuals and entire families. Developed countries of Western Europe (i.e. popular immigrant destination) are likely to recover from the effects of the pandemic sooner, which will further contribute to the process of emigration from Croatia. With the new emigration wave and the current negative trends regarding population movements and population ageing, Croatia will quickly lose the overall potential of the domestic population, which is the basis for building functional basic systems of the country (Balića, 2020b).

5. Final remarks

Republic of Croatia's negative migration balance with foreign countries (between 2013, when Croatia first joined the European Union, and 2020, 260.000 persons have emigrated from, and 160.000 have immigrated to Croatia), the demographic structure of the emigrant contingent, a long-term natural population decrease (a continuous natural population decrease since 1998) and the loss of developmental demographic potential count as factors of destabilization of all public systems in Republic of Croatia. It is therefore of great importance to recognize the real trends and characteristics of the migrations, especially during the pandemic that has greatly influenced population migrations and the economies worldwide. The unfavorable circumstances caused by COVID-19 have once again confirmed that the migration trends, just like fertility or mortality, represent a big challenge when it comes to forecasting and projecting future trends due to their dynamic nature, the inconsistencies in migration patterns, methodological obstacles that occur during research, the diversity of repressive and attractive factors, etc. They are particularly influenced by economic and social crises and war.

Analysis of data from the Croatian Bureau of Statistics has confirmed that the number of emigrants (34.046) and immigrants (33.414) in 2020 was almost equal after a very long time, especially when it comes to the recent emigration wave. This was indubitably influenced by the pandemic, which caused the return of a great number of emigrants to their native land. In 2020, a much lower count of people emigrated from Croatia due to the pandemic-caused uncertainty.

Apart from the data from the Croatia Bureau of Statistics, data from official statistical offices in the most popular immigrant countries (Germany, Austria, Ireland and Sweden) has also confirmed a decline in migrations in 2020. Compared to the previous years, the number of Croatian immigrants has significantly dropped, with the exception of Austria. The Central Statistical Office of Austria has recorded 7.156 Croatian immigrants in 2020, i.e. 4.460 immigrants who were born in Croatia. For the sake of comparison, 5.456 Croats immigrated to Austria in 2019, i.e. 3.713 immigrants who were born in Croatia. This increase occurred once restrictions were lifted and the Austrian labor market became open to Croatian citizens on July 1st 2020.

Apart from a decline in migrations, reports from the World Bank confirm a drop in immigrant employment rates, as well as a drop in wages during the pandemic. The drop in wages consequently caused migrant remittances to drop by 20% in 2020 (Sharpest Decline of Remittances in Recent History, The World Bank). Furthermore, this will also significantly influence the development of destination countries due to its contribution to domestic consumption and economic growth. The pandemic will, apart from causing a drop in the migration trends and migrant remittances, evidently leave a large mark on the global economy. It is very likely that all economies, including the Croatian economy, will still suffer the consequences of the reduced business activity in the years to come. This is especially unfavorable when it comes to Croatia, as it will further exacerbate the preexisting economic issues of the country and likely cause a new wave of emigration in the future.

It is possible to conclude that the current pandemic has caused a short-term drop in migration rates. In the long run, it will cause additional economic imbalance between different parts of the world, thus prompting the population to migrate in search of a better life and higher wages. The post-pandemic era will surely be an "age of migration", given that the motives that prompted the population to migrate haven't disappeared. Judging by the efforts the national government is putting into solving or at the very least reducing said issues; it is likely they won't disappear in the near future either.

Furthermore, the Swiss Federal Council granted the status of free movement of persons to Croatian citizens and equalized the treatment of Croatian workers with the treatment of other workers from the European Union, which is quite unfavorable for Republic of Croatia. This happened on the 24th meeting of the Switzerland and European Union Joint Committee regarding the Free

Movement of Persons Agreement, held on October 22nd via videoconference. It is also important to note that Switzerland reserves the right to utilize a protective provision and re-restrict Croatian work-related immigration by January 1st 2023 or by the end of 2026 at the latest if necessary. On December 31st 2020, 28.324 Croatian workers were living in Switzerland, which makes for 1,9 % of all EU and EFTA citizens currently living there. According to Swiss media, Switzerland is currently in need of approximately 90.000 workers.⁹ This information clearly indicates that a large number of Croatian citizens might immigrate to Switzerland in the following years, especially as Switzerland is known as one of the wealthiest countries in the world with amazing life quality and there are already a large number of Croatian people living there.

Apart from the aforementioned forecasts, a lack of a population registry that provides a real insight into the overall population characteristics is also quite unfavorable for Republic of Croatia. The population registry could be utilized as a base for all national developmental strategies, which are becoming increasingly necessary in the dire circumstances of the Croatian demographic breakdown. Furthermore, the registry is extremely important as the comparative analysis of migration data from the Croatian Bureau of Statistics and the publications in immigrant countries (Germany, Austria, Ireland and Sweden) demonstrates how inconsistent data on the external migration of Republic of Croatia really is. According to the data from the Croatian Bureau of Statistics, 260.000 population of Croatia have immigrated to a foreign country from 2013 to 2020, whereas statistical data from countries of immigration shows that approximately 350.000 Croats moved to Germany, Austria, Ireland and Sweden in the same time period (estimation).

The inconsistencies in data on external migration of Republic of Croatia are further confirmed by an increase in Croats/immigrants born in Croatia who moved to Austria, which has not been recorded by the Croatian Bureau of Statistics. The official statistical data from countries of Croatian immigration does provide a better insight into the intensity of the Croatian exodus but is still unable to provide an exact number of emigrants during the pandemic or in the earlier years. The reason behind this is the inconsistent data collection methodology (recording immigrants according to their nationality, citizenship, country of birth, etc.), hence the external migration of Republic of Croatia will remain a mere estimate until the establishment of a proper population registry (Balija, 2020b).

References

- Akrap, A., Strmota, M. i Ivanda, K. (2017). Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice. U: M. Sopta (ur.), *Hrvatska izvan domovine II*. (543-551). Centar za istraživanje hrvatskog iseljništva i Centar za kulturu i informacije Maksimir.
- Balija, M. (2019). Iseljavanje iz Hrvatske: razvojno i/ili sigurnosno pitanje? *Podravina*, 18(35), 105-121. <https://hrcak.srce.hr/clanak/325896>
- Balija, M. (2020a). Razmjeri recentnog egzodusa iz Hrvatske – analiza podataka službenih statistika RH i zemalja useljavanja hrvatskog stanovništva. *Podravina*, 19(37), 5-25. <https://hrcak.srce.hr/240002>
- Balija, M. (2020b). *Nova hrvatska iseljenička paradigma*. [doktorska disertacija]. Prirodoslovno-matematički fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Department of Employment Affairs and Social Protection (DEASP). *Allocation of PPSNs 2007 – 2019*. <https://www.gov.ie/en/collection/a78027-statistics-on-personal-public-service-pps-numbers-issued/>
- Doseljeno i odseljeno stanovništvo u/iz Republike Hrvatske prema zemlji podrijetla/odredišta 2001. – 2018. Privatna korespondencija.

9 <https://www.thelocal.ch/20211022/swiss-to-allow-complete-free-movement-of-people-from-croatia/>

- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva RH u 2008.* https://www.dzs.hr/Hrv/Publication/2009/7-1-2_1h2009.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva RH u 2013.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2014/07-01-02_01_2014.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva RH u 2014.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2015/07-01-02_01_2015.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2015.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/07-01-02_01_2016.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2016.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/07-01-02_01_2017.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva RH u 2017.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2018/07-01-02_01_2018.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2018.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2019/07-01-02_01_2019.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2019.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/07-01-02_01_2020.htm
- Državni zavod za statistiku. *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2020.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2021/07-01-02_01_2021.htm
- Jurić, T. (2018). *Iseljavanje Hrvata u Njemačku: Gubimo li Hrvatsku?* Školska knjiga.
- Massey, D. S. i sur. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466.
- Mežnarić, S. (2014). Novi analitički elementi u promišljanju migracija. U: V. Puljiz (ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske: Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*. Hrvatska gospodarska komora.
- Skupnjak Kapić, S. (2014). Migracije radne snage – globalni i europski trendovi s osvrtom na Hrvatsku. U: V. Puljiz (ur.), *Migracije i razvoj Hrvatske: Podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*. Hrvatska gospodarska komora.
- Statistik Austria. *Bevölkerung, Wanderungen mit dem Ausland.* http://statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/bevoelkerung/wanderungen/index.html
- Statistics Sweden. *Immigrations and emigrations by country of citizenship and sex.* http://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/en/ssd/START__BE__BE0101__BE0101J/ImmiEmiMedb/table/tableViewLayout1/?rxid=96f6f20e-04ce-47d3-8adf-92b6c531beec
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2014.* https://www.destatis.de/GPStatistik/serolets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00012473/2010200137004_24042014.pdf
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2015.* https://www.destatis.de/GPStatistik/serolets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00016317/2010200147004_Korrektur250315.pdf
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2016.* https://www.destatis.de/GPStatistik/serolets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00023450/2010200157004_korr03082016.pdf
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2017.* https://www.destatis.de/GPStatistik/serolets/MCRFileNodeServlet/DEHeft_derivate_00035020/2010200167004_korr12042018.pdf
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2018.* https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/Publikationen/Downloads-Migration/auslaend-bevoelkerung-2010200177004.pdf?__blob=publicationFile&v=4
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2019.* https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/_inhalt.html#sprg228898

- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2020*. https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/_inhalt.html#sprg228898
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Ausländische Bevölkerung 2021*. https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/_inhalt.html#sprg228898
- Statistisches Bundesamt (Destatis). *Migration in 2019*. https://www.destatis.de/EN/Press/2020/06/PE20_237_12411.html;jsessionid=2A737B3124592A49E3F78A5CE690EA36.internet8712
- International Centre for Migration Policy Development. *The future of International Migration beyond the Covid-19 pandemic*. <https://bit.ly/3IePfvD>
- International Organization for Migration. *The impact of COVID-19 on migrants*. https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/our_work/ICP/MPR/migration_factsheet_6_covid-19_and_migrants.pdf
- Zakon o prebivalištu. NN 144/12, 158/13. <https://www.zakon.hr/z/557/Zakon-o-prebivalištu>
- Župarić-Iljić, D. (2016). *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju*. Friedrich Ebert Stiftung – Zagreb.

Silina suvremenoga iseljavanja iz Republike Hrvatske u uvjetima pandemije COVID-19

SAŽETAK

Demografsku problematiku suvremene Hrvatske, osim pada nataliteta, prirodnog pada, totalne stope fertiliteta ispod razine neophodne za obnovu stanovništva i procesa starenja ukupnog stanovništva, već godinama obilježava intenzivno iseljavanje. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Hrvatska je negativnu vanjsku migracijsku bilancu po prvi put u 21. stoljeću zabilježila 2009. godine, a ulaskom u Europsku uniju iseljavanje iz Hrvatske poprimilo je izrazito velike razmjere. Podatci posljednjih nekoliko godišnjih izvješća Državnog zavoda za statistiku o migraciji stanovništva Republike Hrvatske već su i sami po sebi dovoljno zabrinjavajući i vrlo jasan pokazatelj demografske destrukcije Hrvatske, dok analiza podataka službenih statistika zemalja useljavanja hrvatskoga stanovništva pokazuje kako je silina iseljavanja iz Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju još alarmantnija. Međutim, okolnosti 2020. godine, pandemija izazvana COVID-19 bolešću kao i njome izazvane (ne)prilike koje su obilježile Hrvatsku, ali i ostatak svijeta 2020. godine, pridonijele su slabljenju migracijskih kretanja u 2020. godini i još jednom potvrdile kako su migracijska kretanja, usporedno s fertilitetom ili mortalitetom, znatno složenija, posebno kad je riječ o prognoziranju i projiciranju budućih kretanja. Posebno na njih utječu gospodarske i društvene krize, ratne neprilike i sl. Cilj je ovoga rada analizom podataka Državnoga zavoda za statistiku o vanjskoj migraciji Republike Hrvatske i statističkih podataka zemalja useljavanja hrvatskoga stanovništva, definirati utjecaj pandemije izazvane bolešću COVID-19 na razmjere iseljavanja iz Republike Hrvatske.

Ključne riječi: Hrvatska, vanjska migracija, suvremeno iseljavanje, iseljavanje Hrvata, pandemija

Stručni članak

Grgur Lesar
Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, Zagreb
glesar@hrstud.hr

Internacionalne migracije

Sažetak

Otkrićem Novoga svijeta krenulo je naseljavanje američkoga i australskoga kontinenta europskim kolonizatorima koji su sa sobom dopremali najčešće crne robove, a kasnije „obvezne radnike“ iz Azije i drugih dijelova svijeta. U nekim kolonijama došlo je do miješanja stanovništva dok je u drugima bjelačko stanovništvo dominiralo brojem. Doseljenici su uglavnom bili mornari, vojnici, trgovci, svećenici, robovi ili kriminalci kao npr. u Australiji. U početku su novootkrivene kontinente naseljavali stanovnici Zapadne Europe, a kasnije i Južne. No migracije se nisu odvijale samo prema Americi i Australiji, velik broj stanovništva je zbog gladi, progona, ratova ili industrijske revolucije useljavao u industrijski razvijene zemlje kao što su Engleska, Njemačka, Francuska. To su najčešće bile migracije iz Južne i Istočne Europe u Zapadnu. Nakon Drugog svjetskog rata događaju se promjene i Europljani više ne naseljavaju u tolikom broju Novi svijet. Kolonijalizmu je došao kraj i osamostaljenjem nekadašnjih kolonija dolazi do velikoga broja povratnika ili miješanoga stanovništva zbog boljih životnih prilika, ali u većini zemalja izvorno stanovništvo iz bivših kolonija doživljava diskriminaciju i segregaciju. Diskriminacija se javlja i kod druge generacije migranata. Pojam „druga generacija migranata“ odnosi se na djecu migranata. Pojavljuje se sve veći broj ilegalne imigracije ili useljavanje nebijeloga stanovništva zbog čega se uvode restrikcije kako u Europi, tako i u SAD-u i Kanadi ili se čak poduzimaju drastične mjere kao npr. „politika bijele Australije“ u Australiji. Nakon sloma komunizma, većina ljudi iz Istočne Europe bježi prema zapadnim, europskim zemljama, ali im to teško uspijeva pa sele u prekoceanske zemlje kao što su SAD, Kanada i Australija. Polovicom 20. stoljeća dolazi do popuštanja restrikcija u mnogim imigracijskim zemljama te nastaju multikulture i multietničke države. S popuštanjem restrikcija odlazi i visokoobrazovano stanovništvo. Što se tiče arapskih država, otkriće naftnih izvora pojedinim državama donosi ekonomski rast i bogatstvo zbog čega primaju velik broj radnih imigranata iz drugih arapskih država, ali i Azije i ponešto iz Europe i Amerike. No situacija s arapskim radnim migrantima nije kako se u početku mislilo jer ne dolazi do boljega povezivanja i poboljšanja odnosa, već do negodovanja domaćega stanovništva i destabilizacije države jer imigranti žele utjecati na političke, ekonomske i druge aspekte država u koje dolaze. Također, jedan od velikih problema današnjice su tzv. klimatske izbjeglice koje nisu međunarodno priznate kao takve, a što su klimatske promjene ekstremnije, bit će sve više takvih migranata koji nisu dobrodošli zbog svojih karakteristika jer najčešće dolaze iz nerazvijenih zemalja. Naposljetku, važno je spomenuti Hrvatsku kao tradicionalno iseljeničku zemlju, a čije stanovništvo napušta zemlju u osam valova, naseljavajući one najbliže europske zemlje, ali kasnije i prekoceanske zemlje. U SAD-u hrvatsko iseljeničtvo doživljava stigmatizaciju te društvenu i fizičku izoliranost kao i mnogi drugi europski narodi. Razlozi iseljavanja su razni; od ekonomskih do političkih, ideoloških, gospodarskih, te zbog rata, društvene klime i dr. Ovaj trend iseljavanja ima negativne posljedice na demografsku sliku Hrvatske jer ne dolazi

samo do smanjena broja stanovništva, već se smanjuje natalitet, dolazi do odljeva mozgova, a povećava se i broj umirovljenika što dodatno otežava situaciju u zemlji.

Ključne riječi: Novi svijet, industrijska revolucija, kolonijalizam, Arapska regija, nafta, klimatske izbjeglice, valovi iseljavanja, natalitet, odljev mozgova

1. Uvod

U ovom radu proći će se kroz povijest internacionalnih migracija od otkrića Novoga svijeta do suvremenoga razdoblja i vidjeti koji su bili uzroci i posljedice tih migracija. Prikazat će se kako su razvoj tehnologije i otkrivanje Novoga svijeta utjecali na daljnji tijek događaja i kako su ti događaji formirali današnja društva i države te kako je došlo do miješanja rasa i kultura odnosno kakav je to imalo utjecaj na zemlje Novoga svijeta, ali i na Europu, Afriku i Aziju. Globalizacija danas povezuje svijet više nego ikad, a razlike između svjetskoga Sjevera i Juga sve su veće, dolazi do ilegalnih imigracija i povratnih migracija u matične zemlje. Da bi se shvatile uzročno-posljedične veze i kako je do svega toga došlo, potrebno je krenuti od razdoblja najvećih i najznačajnijih migracija. Nužno je govoriti i o Hrvatskoj kao tradicionalno imigracijskoj zemlji koja danas ima gotovo 4 milijuna stanovnika koji žive izvan granica države. Hrvati su svoju domovinu napuštali u velikim iseljeničkim valovima tijekom povijesti zbog raznih razloga, a taj se trend nastavlja i danas što ima negativne posljedice na mnogim razinama i predstavlja sve veći problem.

2. Razrada teme

2.1. Moderne međunarodne migracije

2.1.1. Kolonijalizam

Prema Mesiću (2002: 41-43), otkriće Novoga svijeta dovelo je do njegova osvajanja, migracija i kolonizacije. Među prvima koji su naseljavali novootkrivene kontinente bili su mornari, svećenici, trgovci, vojnici i kolonisti. Ekonomija kolonijalista počivala je na proizvodnji pamuka, šećera, kave, duhana što je uzrokovalo migracije robova koji su obavljali poslove na poljima. To su bili pretežito crnci iz zapadne Afrike. Tako se razvio takozvani „trokutni sustav“. Što je to? Taj sustav započinjao je isplivljavanjem brodova iz raznih europskih luka koji su prevozili alat, oružje i ostale potrepštine u Afriku. U Africi bi ili lovili lokalno stanovništvo ili ga kupovali i brodovima odvozili prema Americi i Karibima. Robovi bi tamo radili na poljima i ta dobra bila bi prevožena natrag u Europu. Nakon ukidanja ropstva, bivši robovi postali su „obvezni radnici“ i radili na ugovor. Neki robovi su zbog toga vraćeni, a drugi su ostali u trajnim migracijama.

2.1.2. Tradicionalne europske prekomorske migracije

Prema Mesiću (2002: 44, 45), nakon otkrića Novoga svijeta krenule su „velike migracije“. Dotad je postojala prostorna razdvojenost rasa, ali velikim migracijama došlo je do njihova miješanja. Postojale su tri vrste imigracijskoga društva. Jedno društvo činili su iberijski naseljenici, tj. doseljenici iz Portugala i Španjolske koji su formirali aristokraciju na naseljenim područjima. Međutim, većina doseljenika bili su muškarci, a žena je bilo malo pa su muškarci za žene uzimali Indijanke i miješanjem rasa nastali su mestici. Drugi tip društva formirao se u zapadnoj Indiji gdje su „radnike pod ugovorom“ zamijenili crni robovi i postali većina. Naposljetku, treći tip društva nastao je u britanskim kolonijama u Sjevernoj Americi. Tamo se bijelci nisu oslanjali na crne robove ili Indijance koji se nisu dali dovesti u robovski položaj pa su bijelci sami radili na farmi i postali većinsko stanovništvo.

2.1.3. Imigracija u Kanadu

Prema Mesiću (2002: 45-47), prvi pokušaj koloniziranja Kanade dogodio se 1534. godine, ali su prvi doseljenici umirali od zime i gladi, a 1608. Francuzi su podigli utvrdu Quebec čime je omogućena kolonizacija. Krajem 17. stoljeća u Kanadi je bilo 15 000 stanovnika. Tamo također nije uspjelo naseljavanje robova. Od kasna 18. stoljeća naseljavaju se Britanci, Nijemci i drugi. Francuzi su se nadali da će se broj Britanaca smanjivati zbog njihovih 13 kolonija, ali američki rat za neovisnost protjerao je mnoge Britance u Kanadu što je uzrokovalo povećanje njihovoga broja u toj zemlji. Krajem 19. stoljeća dolaze doseljenici iz Kine, Japana, Indije, a početkom 20. stoljeća dolaze doseljenici iz južne i istočne Europe.

2.1.4. Imigracija u Australiju

Prema Mesiću (2002: 47, 48), otkrićem Australije Jamesa Cooka 1776. započinje koloniziranje toga kontinenta. Rani imigranti bili su kriminalci i politički osuđenici iz Britanije. Oni su bili prisilni migranti i jeftina radna snaga. I ondje je problem u početku bio manjak žena. Slučajnim otkrićem zlata 1851. godine dolazi do spontane imigracije. Sve većim doseljavanjem urođeničko stanovništvo sve se više potiskuje u pustinjsku unutrašnjost. Nakon nekoga vremena britanski emigracijski potencijal bio je iscrpljen pa se kontinent počeo naseljavati jeftinom radnom snagom iz Kine, Indije i Južnoga Pacifika. Sve većim naseljavanjem imigranata koji nisu europskoga podrijetla 1901. uvedena je „politika bijele Australije“ za vrijeme koje je bilo diskriminirano i urođeničko stanovništvo, a koja je počela popuštati tek drugom polovicom stoljeća.

2.1.5. Imigracije u Latinsku Ameriku

Prema Mesić (2002: 41, 42, 48, 49), nakon otkrića Novoga svijeta, prvo su krenuli europski kolonizatori koji su dovodili crne robove. „Od kasnog 17. do sredine 19. stoljeća, prisilni migranti iz Afrike i njihovi potomci radili su kao robovi na plantažama i u rudnicima, koje su u Novom svijetu organizirali europski osvajači i njihovi potomci.“ (Mesić, 2002: 41). Kasnije dolaze i „radnici pod obveznim ugovorom“ iz Kine, Japana itd. Velika većina potječe iz Južne Europe, a ima i Nijemaca. Ovdášnji narodi bili su otporniji na procese kolonizacije čime dolazi do miješanja stanovništva.

2.1.6. Tradicionalne imigracije u SAD

Prema Mesiću (2002: 49-52), kolonizacija započinje u 16. stoljeću. Povjesničari su uveli uvriježeni pojam valova što označava ciklus prostornoga kretanja ljudi. Povjesničar John Highman američke imigracije dijeli na dva razdoblja. Prvo razdoblje do 1803. u kojem dolaze imigranti engleskoga govornoga područja i drugo razdoblje od 1820-ih do 1920-ih kad se doseljavaju raznovrsne imigracijske skupine. S druge strane, demograf Isbister podijelio je naseljavanje SAD-a u četiri vala. Prvi se odvijao između 1607. i 1820-ih kada se naseljavaju Englezi. Drugo razdoblje je od 1840. do 1870. u kojem se naseljava 15 milijuna useljenika iz Njemačke, Irske, Meksika i Kine. Treće razdoblje trajalo je od 1880. do 1920-ih i za to vrijeme doselilo se 2 milijuna useljenika. Imigranti su bili iz južne i istočne Europe. Posljednji val zbiva se nakon 1965. godine. S obzirom na velik broj imigranata, Amerikanci imaju podvojen odnos dobrodošlice i mržnje prema novim pridošlicama. Negativan stav uglavnom je prisutan u vremenima ekonomske ili neke druge krize.

2.1.7. Tradicionalne unutareuropske radne migracije

Prema Mesiću (2002: 66-69), između 1876. i 1920. od 15 milijuna talijanskih migranata gotovo polovica migrira u druge europske zemlje. Zapadni Europljani odlaze u Novi svijet, a njihova mjesta zauzimaju Talijani, Irci, Poljaci. Zbog velike gladi u Irskoj, mnogi su odlazili u SAD, Australiju, ali i najbližu Britaniju. Britanija je primala i židove iz Rusije. Doseljenici su radili u tvornicama i bili diskriminirani. U Njemačkoj se na području Ruhra počela razvijati teška industrija što je privlačilo Poljake iz Prusije, a njihova mjesta poljoprivrednika zauzimali su Ukrajinci. U Francusku je između 1851. i 1911. došlo 1,1 milijun stranih radnika. Bili su iz Nizozemske, Belgije, Njemačke, Španjolske itd.

2.2. Suvremene međunarodne migracije

2.2.1. Postkolonijalna imigracija u Europu

Prema Mesiću (2002: 90-93), u kolonijalno se doba odvija europska prekomorska emigracija. No to se mijenja nakon Drugoga svjetskoga rata. Dolazi do dekolonizacije i povratka „kolonijalaca“, a to su izvorno i miješano stanovništvo. U Britaniji su uvedeni imigracijski zakoni zbog straha od rasnih napetosti i sukoba. Iz Novoga Commonwealtha, tj. bivših kolonija do 1951. bilo je 218 000 imigranata, a do 1971. godine 1,1 milijun jer dolaze i obitelji. Nakon rata za neovisnost u Alžiru, u Francusku dolazi milijun Francuza i 600 000 Alžiraca, a kasnije i deseci i stotine tisuća imigranata iz Tunisa, Maroka, Senegala, Kariba itd. Rade najniže poslove, nalaze se na dnu socijalne ljestvice i dolazi do prostorne segregacije čije se posljedice mogu vidjeti i danas. U Nizozemsku između 1945. i 1960. dolazi 300 000 repatriiraca iz Indonezije. Do kasnih 70-ih dolazi 160 000 imigranata iz Surinama. U Nizozemskoj nije bilo diskriminacije.

2.2.2. Ilegalni imigranti

Prema Mesiću (2002: 120), do kasnoga 19. stoljeća nije bilo ilegalne imigracije jer nije bilo ograničenja. U Zapadnoj Europi ilegalni imigranti su 1973. godine činili oko 10 % stanovništva. Kako bi se spriječila ilegalna imigracija, uvedene su sankcije deportacije i novčane kazne za poslodavce koji zapošljavaju ilegalne imigrante, ali unatoč tome broj ilegalnih imigranata i dalje raste. Temeljni razlog za to je rastući ekonomski jaz između Sjevera i Juga Europe.

2.2.3. Tekuće međunarodne migracije u Srednjoistočnoj i Istočnoj Europi

Prema Mesiću (2002: 225-228), nakon pada Berlinskoga zida davale su se apokaliptične prognoze o broju imigranata što je uzrokovalo određeni tip ksenofobije (tzv. migrantofobija). Međutim, migracijski stampedo nije se dogodio iz nekoliko razloga. Jedan od njih je da su samo Poljaci imali migrantske mreže u Zapadnoj Europi, a Češka, Slovačka i Mađarska već su imale iscrpljen migracijski potencijal. Drugi razlog je što su dogovoreni sporazumi o regulaciji broja imigranata i period ostanka. Ljudi iz Istočne i Južne Europe teško su dolazili do zemalja Zapadne Europe jer se nisu mogli osloniti na pomoć već ustanovljenih etničkih mreža u tim zemljama pa su iseljavali u prekooceanske zemlje. U Australiji su najbrojniji migranti s područja bivše Jugoslavije i Poljske. U SAD i Kanadu sele Rusi i Poljaci. U Njemačkoj su također najbrojniji migranti iz bivše Jugoslavije. Zemlje srednje i istočne Europe postaju imigracijske zbog političkih i ekonomskih promjena te otvaranja granica. Tuda prolaze tranzitni migranti iz susjednih zemalja pa čak i zemalja Trećega svijeta kao što su npr. Iran, Indija, Bangladeš itd. koji žele biti što bliže željenoj destinaciji, ali ne uspijevaju i ostaju na usputnim postajama.

2.2.4. Suvremene međunarodne migracije u tradicionalna imigracijska područja

Australija

Prema Mesiću (2002: 135-137), nakon Drugoga svjetskoga rata u Australiji se računalo na britanske imigrante, ali njih nije bilo i do 60-ih većina imigranata stizala je iz Južne Europe. Sedamdesetih godina ukida se „politika bijele Australije“ i jača azijska imigracija. Do sredine 90-ih azijsko stanovništvo čini 35-45 % ukupnoga priliva. Australski „melting pot“ 60-ih nije uspio jer je dolazilo do segregacije i novi doseljenici nisu se uspijevali integrirati u novo društvo i zanemariti svoju kulturu. Posljedica toga je australski multikulturalizam.

Kanada

Prema Mesiću (2002: 138, 139), od 80-ih godina imigracija je u porastu i sve je manje Europljana, a sve više imigranata iz Latinske Amerike, Kariba, Afrike i Azije. Ne potiče se obiteljska imigracija, već se dolazak poslovnih ljudi. Zbog toga su glavna izvorišta poslovnih imigranata Hong Kong, Kina, Koreja i Taipei.

Južna Amerika i Karibi

Prema Mesiću (2002: 139-141), do 50-ih godina to je bilo jedno od glavnih područja primitka useljenika iz Europe. Nakon Drugoga svjetskoga rata tri milijuna Talijana dolazi u Argentinu i nešto malo u Venezuelu. Najviše emigranata s ovoga područja ide u SAD, a druga i treća generacija „vraćaju“ se u matične zemlje Europe. Proizvodnja nafte u Venezueli dovela je do gospodarskoga napretka zbog čega dolaze imigranti iz Kolumbije. Na ostatku kontinenta situacija nije tako dobra i iz središnje Amerike je u SAD 80-ih godina uselilo oko dva milijuna ljudi.

SAD

Prema Mesiću (2002: 142-144), nakon 60-ih godina 20. stoljeća popuštaju ograničenja i imigracija raste. Do 1993. broj rođenih u inozemstvu koji žive u SAD-u je 23 milijuna, što je gotovo 9 % ukupnoga stanovništva. Glavnina useljenika je iz Latinske Amerike i pacifičke Azije. Osamdesetih je 84 % legalnih imigranata bilo latinoameričkoga podrijetla, no danas je ilegalna imigracija sve veći problem. Do 60-ih godina gotovo 70 % doseljenika bilo je iz Europe i Kanade, ali situacija se mijenja i budući da doseljenici dolaze iz svih krajeva svijeta, Amerika postaje multikulturno i multietničko društvo.

Međunarodna migracija u Arapskoj regiji

Prema Čičak-Chand (1990: 481-493), kao posljedica naftnoga embarga 1973. godine mnoge su arapske zemlje doživjele ekonomski rast i počele zapošljavati velik broj ljudi ne samo iz Arapske regije, već i Azije, Europe i Amerike. Budući da su određene zemlje bogate naftnim izvorima doživjele ekonomski razvoj, došlo je do velikih razlika u prihodima *per capita* u arapskim zemljama. To je odredilo međunarodna kretanja na tom prostoru. Najveći broj radnika dolazio je iz drugih arapskih zemalja koje su bile manje bogate naftom. Ta migracija odvijala se uglavnom spontano. Početkom 80-ih počele su radne migracije iz Azije u zemlje Srednjega Istoka. Procjenjuje se da je bilo oko 3 milijuna migranata. Ove migracije mogu se usporediti s onima iz mediteranskih zemalja u industrijski razvijene zemlje Zapadne Europe 60-ih i 70-ih godina. U malom postotku prisutna je i stručna radna snaga iz europskih zemalja i SAD-a. Većina migranata iz Azije zapošljavala se putem radnih ugovora pa su zato te migracije bile privremene. Ove migracije obuhvaćaju radnike svih struka i razina naobrazbe. Zbog manje vjerojatnosti njihovoga miješanja u unutrašnje socijalne, ekonomske i političke prilike, davala se prednost azijskim migrantima jer ne postoji tendencija integracije. Već su spomenuti ilegalni imigranti koji su u Zapadnoj Europi 1973. činili oko 10 % stanovništva. Kad se zapadnoeuropsko tržište zatvorilo za nove migrante 1973./74., Libija je postala značajna destinacija za Tunizane i zapošljavala je sve veći broj Alžiraca zbog smanjenja mogućnosti zapošljavanja u Francuskoj i drugim zemljama tadašnje Europske ekonomske zajednice. U UAE imigranti su 1975. činili 85 % svih zaposlenih. I u drugim državama Zaljeva postotci su bili slični. Najveći postotak zaposlenih imigranata 1985. radio je u uslužnim djelatnostima, zatim u građevini, trgovini i industriji. Najmanji broj radio je u poljoprivrednom sektoru. Razlika između radnih migranata Azije i arapskih zemalja u tome je što je azijska radna snaga organizirana, pod kontrolom korporacija, a arapska radna snaga je spontana, stihijska i privatna iako je donekle organizirana. Što se tiče unutararapskih migracija, jedni smatraju da će to stvoriti novi ekonomski i društveni poredak, da će se javiti želja za ekonomskim razvojem te da će se smanjiti ideološki sukobi među arapskim zemljama. Drugi pak smatraju da će to jačati konflikte između kapitalom bogatih i siromašnih zemalja regije i da će cijelo područje postati kalkulacija velikih sila. Među domaćim stanovništvom raste sve veće nezadovoljstvo zbog velikoga broja stranaca. Postoji strah da bi migranti mogli negativno utjecati na poredak zemlje domaćina. Iz tih razloga nije najbolje rješenje primati imigrante iz drugih arapskih zemalja kako se u početku mislilo zbog zajedničkoga jezika, kulture itd. S vremenom, sve su poželjniji radnici visokih kvalifikacija, primjerice inženjeri,

dok su se u početku tražila zanimanja kao što su čistači, konobari, vozači, sobarice, dakle sva ona koje domaćini nisu htjeli obavljati, a htjeli su radni imigranti iz svih dijelova svijeta.

2.2.5. Prisilne migracije zbog klimatskih promjena

Prema Tandarić (2014: 89-94), posljedice klimatskih promjena su prisilne migracije izazvane njima što dovodi do značajnih političkih, ekonomski, kulturalnih i drugih promjena na svjetskoj razini. Danas klimatske promjene postaju jedan od ključnih faktora svjetskih migracija. Ti iseljenici nazivaju se klimatskim izbjeglicama, a „...oksfordski profesor Norman Myers (2005) tvrdi da bi do 2050. godine na svijetu moglo biti 200 milijuna klimatskih izbjeglica.“ (Tandarić, 2014: 89). Vremenski uvjeti sve su intenzivniji i sve su češći, te Međunarodni odbor za klimatske primjene 2007. tvrdi da će obilni cikloni, padaline i poplave biti učestaliji, razina mora će rasti, a sve su češće i suše i nestašica vode. Drabo, Mbaye (2011) i Shamsuddoha, Chowdhury (2009) kako je navedeno u radu Tandarić (2014) kažu da se to sve odražava na poljoprivrednu proizvodnju koja je glavni izvor hrane u pogođenim zemljama. Shamsuddoha, Chowdhury (2009) kako je navedeno u radu Tandarić (2014) također tvrde da će zbog gospodarske ovisnosti o poljoprivredi i slabih financijskih mogućnosti, najviše trpjeti siromašno stanovništvo i slabije razvijene zemlje. Dizanjem morske razine najugroženije su otočne zemlje i obale. O. Kolmannskog (2008) i R. McLeman (2008) kakao je navedeno u radu Tandarić (2014) govore o tome kako to područje zauzima samo mali postotak kopnene površine, ali tu živi velik broj svjetskog stanovništva. Mnoge od tih zemalja su nerazvijene i sa stalnom rastućom populacijom. Saudia Anwer (2012) kako je navedeno u radu Tandarić (2014) migracije uzrokovane klimatskim promjenama dijeli na unutarnje i vanjske. McLeman (2008) kako je navedeno u Tandarić (2014) tvrdi da se unutarnje odvijaju unutar granica pogođene države, najčešće u gradove, ali problem su međunarodne migracije iz financijskih i kulturoloških razloga jer će te migracije biti usmjerene prema razvijenim zemljama od kojih će izbjeglice očekivati uvjete za opstanak. Pitanje koje se postavlja jest jesu li ih razvijene zemlje spremne prihvatiti? Ono što predstavlja velik problem je nepostojanje međunarodnog priznanja klimatskih izbjeglica. One kao takve ne postoje. McLeman (2008) kako je navedeno u radu Tandarić (2014) također objašnjava da takve izbjeglice ne zadovoljavaju niti jedan od dva pojma izbjeglica jer ih većina migrira unutar granice zbog čega ne zadovoljavaju uvjet prekograničnog bijega i ne zadovoljavaju kriterij progona. Te su izbjeglice često nepoželjne zbog svojih kulturoloških, obrazovnih i ekonomskih karakteristika. Ono što bi se svakako trebalo napraviti kao prvi korak ka rješavanju ovog problema je međunarodno pravno priznanje tog tipa izbjeglica.

2.3. Migracije Hrvata

2.3.1. Valovi iseljavanja Hrvata

Prema Jerić (2019: 22), Hrvatska je tradicionalno iseljenička zemlja i izvan nje živi gotovo 4 milijuna Hrvata. Autorica dijeli iseljavanje u osam valova. Prvi val bio je uzrokovan dolaskom Osmanlija u 15. stoljeću što je uzrokovalo iseljavanje hrvatskoga stanovništva u Austriju, Italiju, Mađarsku, Slovačku, Moravsku te slovenske pokrajine. Drugi val iseljavanja dogodio se krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća s hrvatskoga obalnoga područja i otoka uzrokovan bolešću vinove loze, a ljudi su iseljivali u prekomorske zemlje kao što su SAD, Australija, Novi Zeland, Južnoafrička Republika i Latinska Amerika. Do trećega vala iseljavanja dolazi između dva rata, ponajprije iz ruralnih krajeva zbog svjetske ekonomske krize i posljedica rata. Četvrti val iseljavanja počinje dolaskom komunizma čime počinju tzv. političke emigracije u zemlje Latinske Amerike. Peti val dogodio se 60-ih godina 20. stoljeća otvaranjem granica Jugoslavije kada velik broj Hrvata odlazi na privremeni rad u Njemačku i druge zemlje Zapadne Europe, ali i prekooceanske zemlje. Posljedice Domovinskoga rata uzrokovale su šesti val iseljavanja, tzv. prisilne migracije u Njemačku, Austriju, Kanadu, SAD, Australiju, Švicarsku i Novi Zeland. Svjetska ekonomska kriza 2008. uzrokovala je

sedmi val iseljavanja, a osmi val iseljavanja započeo je ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine i još uvijek traje.

2.3.2. Iseljavanje Hrvata u prekomorske zemlje

Prema Jura (2014: 101) od sredine 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata s područja današnje Hrvatske trajno je iselilo oko 350 000 osoba, što čini 11 % ukupnog broja stanovništva. Između dva svjetska rata iselilo je još 125 00 ljudi. Najviše je odlazilo stanovništvo iz Dalmacije i Like zbog bolesti vinove loze, a zbog nesređene situacije u domovini nisu imali potrebu za povratkom.

2.3.3. Hrvatsko iseljavanje u Južnu Ameriku

Prema Alaupović (2020: 4-9) u 19. stoljeću dolazi do masovnog iseljavanja Hrvata na područje Južne Amerike, a razlozi su bili politički i gospodarski te nepovoljni uvjeti za uzgajivače vina. što se tiče Argentine, danas u Argentini živi oko 250 000 Argentinaca hrvatskoga podrijetla. Oni koji su rođeni u Hrvatskoj došli su u valu iseljavanja nakon Drugog svjetskog rata, a prvi i drugi val iseljavanja u Argentinu događali su se krajem 19. i početkom 20. stoljeća koji su bili spoj ekonomskih i političkih razloga. „Ususret Drugom svjetskom ratu, Argentina je najpristupačnija useljenička država, pa prema procjenama u tom periodu tamo živi oko 130 tisuća Hrvata.“ (Alaupović, 2020: 5). Važnu ulogu imao je časopis *Hrvatska revija*. „Hrvatska revija časopis je Matice hrvatske za društvena i kulturna pitanja. Utemeljena je 1928. u krilu Matice hrvatske, gdje je i objavljivana do 1945. Ponovno je pokrenuta 1951. u Buenos Airesu. U inozemstvu je izlazila do 1991, kad je vraćena u okrilje Matice hrvatske. Od tada redovito izlazi kao tromjesečnik“ (Matica hrvatska). Vrlo važnu kulturnu ulogu za hrvatske doseljenike u Južnoj Americi imao je i časopis *Studia Croatica* koji se pojavio 1960. godine. Budući da je bio tiskan na španjolskom jeziku, proširio se na ostali dio svijeta. Oko njega su se skupili mnogi intelektualci, a u tom časopisu iznosili su svoja stajališta o hrvatskom nacionalnom pitanju i interesima u tadašnjem svijetu. Časopis je prikazivao i umjetnička djela najvećih hrvatskih umjetnika. Najveća država Južne Amerike, Brazil, danas ima oko 20 000 Hrvata i njihovih potomaka. Hrvati su Brazil naseljavali u dva vala, prvi se odvijao 20-ih i 30-ih godina 19. stoljeća kada je u Austro-Ugarskoj ukinut feudalizam, a drugi val se odvijao poslije Drugog svjetskog rata zbog političkih i ekonomskih razloga. No, važno je naglasiti kako točan broj Hrvata u Brazilu nije poznat budući da hrvatska zajednica u Brazilu još uvijek nije dovoljno istražena jer prema Puh (2019: 97, 98, 114, 115), Hrvati su iseljavali u različitim povijesnim razdobljima te su dolazili iz političkih režima i višenacionalnih država te povijesno hrvatski identitet nije bio postojan, od brazilskih vlasti bio je neprepoznat. „Mogli bismo iznijeti još niz razloga, ali je činjenica da su zbog svega toga identitet i uz njega izravno vezan broj Hrvata i njihov život u Brazilu gotovo potpuno nepoznati.“ (Puh, 2019: 98). „Zaključno, pogledamo li ukupan broj od 23 248 osoba iz Jugoslavije pristiglih u Brazil tijekom 1920-ih, u skladu s godišnjakom Iseljeničkoga komesarijata 70-80 % njih bilo je iz Hrvatske. Uračunavajući prirodni prirast (rođene / preminule) između 1920. i 1940., koji je bio između 19 i 24 %, možemo reci - s nužnim i mogućim odstupanjima u procjenama - da je broj hrvatskih državljana bio negdje između 35 i 40 tisuća. A uzmemo li onda u obzir i novo doseljene 1950-ih i 1960-ih, danas bi taj broj mogao biti oko 80 tisuća.“ (Puh, 2019: 114, 115). Dalje, piše Alaupović, uz Argentinu, Čile ima najveći broj hrvatskih iseljenika na prostoru Južne Amerike. U Čileu se nalazi približno 120 000 hrvatskog ili podrijetlom hrvatskog stanovništva. Hrvati su počeli naseljavati Čile sredinom 19. stoljeća kao i Argentinu i Brazil, a naseljavali su sjever i jug zemlje, a na prostor srednjeg Čilea počeli su se naseljavati u vrijeme između dva svjetska rata. „Najviše iseljenika kao i u ostale države Južne Amerike dolazilo je iz Dalmacije zbog ranije spomenutog sporazuma „Vinska klauzula“ između Austrije i Italije što je oštetilo glavnu djelatnost u Dalmaciji, uzgoj vina.“ (Alaupović, 2020: 8). Prema podacima iz 1918. godine, u gradu Porvenir živjelo je 800 stanovnika, od čega su njih 600 bili Hrvati.

2.3.4. Iseljavanje Hrvata u Sjevernu Ameriku

Prema Alaupoviću (2020: 10, 11), 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća počela su iseljavanja u Ameriku iz jugoistočne i južne Europe, a vrhunac se dogodio početkom 20. stoljeća. Razlog je za Hrvate, kao i mnoge druge, loše gospodarsko stanje u domovini. Prve skupine Hrvata u SAD dolaze oko 1835. godine. Masovna iseljavanja Hrvata u SAD trajala su do početka Prvoga svjetskoga rata. Nakon Drugoga svjetskoga rata uslijedila su nova masovna useljavanja Hrvata u SAD. Od onda do 1970-ih godina u SAD se doselilo oko 45 000 Hrvata.

Stigmatizacija Hrvata i drugih europskih imigranata u Americi

Prema Tomašiću (2013: 274, 276-278, 281-287), Hrvati su kao i drugi Slaveni i narodi iz južne i istočne Europe na žalost doživljavali stigmatizaciju, segregaciju te bili smatrani nepoželjnima u Americi.

„Ta je emigracija, uz ovakav sastav i prirodu, predstavljala uglavnom dvije opasnosti utvrđenom poretku u novoj sredini: prvo opasnost za ekonomski standard života domaćeg radništva, koje je bilo ugroženo uslijed pritjecanja jeftine i nestručne radne snage, uvezene u velikim masama, i drugo, opasnost za postojeći društveni moral i običaje u američkim industrijskim sredinama“ (Tomašić, 2013: 274).

Mehanizam putem kojega antagonizam ugrožene kulture operira jest da se odrede „niže“ ili „inferiorne“ vrijednosti protivne kulture te „više“ ili „superiorne“ vrijednosti ugrožene kulture. „Inferiorne vrijednosti“ useljenika su bile pripisivane njihovim urođenim psihološkim i biološkim svojstvima. Osobine useljenika bile su smatrane „nepopravljivima“ i kao „trajna opasnost“. Za Slavene se smatralo da su „impregnirani azijskom, mongolskom i turskom krvi“. Ovaj antagonizam bio je prihvaćen ne samo od šire javnosti, već i od nekih sociologa, psihologa i novinara. „Važno je, da se ovdje naglasi, da je bojazan od eventualne ekonomske kompeticije na domaćem tržištu bila rjeđe i ne tako snažno naglašavana, iako je to, čini se, bio glavni motiv, na osnovi kojega je i izgrađen antagonizam prema useljenicima iz istočne i južne Evrope“ (Tomašić, 2013: 281). Razlozi ekonomske kompetencije nisu se mogli mjeriti, nisu izazivali intenzivnu reakciju kao što su bili argumenti da slavenska kultura ugrožava postojeći moral i navike. Također, nekoga napadati radi ekonomske kompetencije nije bilo u skladu s gospodarskim „liberalizmom“ koji je u to vrijeme vladao pa su se kao razlozi navodile razlike u kulturama. Bilo je i političkih motiva te su vidjeli ugroženost postojeće vlasti u lokalnoj i nacionalnoj politici. „Mnoge od tih predrasuda bile su namjerno širene kao sredstva u borbi međunarodnih i narodnih političkih interesa. Ove su ideje lako bile rasprostranjene među širokim masama putem raznih načina publiciteta i propagande i održale su se sve do u najnovije doba.“ (Tomašić, 2013: 283). Da bi Slavene izdvojili i društveno i fizički, koristila su se mnoga stigmatizirajuća imena. „*Foreigner*“ (tuđin) bio je kontrast izrazu „*white*“ (bijelac) koji je označavao useljenike iz sjeverne i sjeverozapadne Europe. Tu su još izrazi „*Hinkies*“ i „*Bohunks*“ koji su nastali od izraza „*Hungarians*“ i „*Bohemians*“ koji su se koristili naročito u Pennsylvaniji kako bi se stigmatizirali useljenici iz Austrougarske. Izraz „*Griners*“ bio je usmjeren protiv Slovenaca koji su bili iz Kranjske i nazivali se „*krainers*“. Izraz „*Modgies*“ znači „narod s velikom i glupom glavom“ i „*Strams*“ što znači narod s „uskim čakširama“. Ovi izrazi mogli su se naći u hrvatskim i srpskim naseobinama u Chicagu. Posljedica ovih stigmatizirajućih imena bila je odvojenost iseljenika koji su u ranijim fazama doživljavali i fizičke napade. Sve je to dovelo do fizičkoga odvajanja koje se moglo vidjeti u obliku izoliranih naseobina, odnosno slavenskih geta. Zakon o imigraciji iz 1921. godine bio je konačan rezultat te stigme i antagonizma. „(...) bojazan, koja se najprije manifestirala u osjećajima superiornosti domaćega življa nad useljenicima iz južne i istočne Evrope i koja je konačno legalizirana u formi zakona o imigraciji, koji su zaustavili useljavanje iz tih krajeva.“ (Tomašić, 2013: 286). Rezultat ovoga zakona bio je smanjenje postotka useljenika iz južne i istočne Europe sa 74,4 % 1901. godine na 10, 8 % 1925. godine, a postotak useljenika iz „nordijskih“ zemalja povisio se s 21,9 % 1907. godine na 75,7 % u 1925. godini.

2.3.6. Hrvati u Australiji i Novom Zelandu

Prema Alaupović (2020: 12, 13), zbog represivne politike Austro-Ugarske Monarhije, na to područje doseljava stanovništvo iz područja Dalmacije. „Privlačni faktori za naseljavanje Australije jesu rijetka naseljenost zemlje, širok spektar slobodnih poljoprivrednih površina, razvijeno stočarstvo i bogata iskopišta zlata i rude.“ (Alaupović, 2020: 12). Prvi hrvatski doseljenici u Australiju dolaze oko 1890. godine s područja Korčule. Nakon rata i stvaranja Kraljevine SHS, dolazi novi val doseljenika, ali ovoga puta iz unutrašnjosti Hrvatske. Još jedan val iseljavanja dogodio se po završetku Drugoga svjetskoga rata iz nacionalnih i ideoloških razloga, a posljednji val dogodio se 90-ih godina izazvan Domovinskim ratom. „U Australiji, sukladno australskom popisu stanovništva iz 2016. danas živi 176.952 Hrvata i njihovih potomaka. Od toga, 43.688 rođeno ih je u Republici Hrvatskoj, a 133.264 su australski stanovnici hrvatskog podrijetla.“ (Alaupović, 2020: 13). Hrvati su na Novi Zeland počeli dolaziti iz područja Dalmacije, a budući da nisu poznavali jezik i bili su slaboga novčanoga stanja, radili su fizičke poslove. Trenutačno tamo živi više od 100 000 Hrvata i njihovih potomaka.

2.3.7. Hrvati u Južnoj Africi

Prema Alaupović (2020: 14), dolasci na ovaj kontinent nikad nisu bili toliko masovni na drugim kontinentima pa broj hrvatskih iseljenika ni u jednom trenutku ne prelazi 10 000. Naseljavanja u Južnu Afriku bila su ponajprije pojedinačna, a počela su već u 18. stoljeću kada su Hrvati, iako u malom broju, bili dio posade nizozemskih i engleskih brodova koji su pristajali u Cape Townu. Pronalaskom zlata i dijamanta na tom području dolazi do porasta broja doseljenika krajem 19. stoljeća. Ne može se utvrditi točan broj Hrvata u Južnoj Africi danas, ali se procjenjuje da ih je 8 000.

2.3.8. Suvremeno iseljavanje Hrvata

Prema Jerić (2019) u proteklih stotinjak godina s područja današnje RH odselilo se oko 2,3 milijuna ljudi. „Prema statističkim podacima Državnog zavoda za statistiku, najpopularnije zemlje za migraciju u Europskoj uniji su Njemačka, Austrija i Irska što potkrjepljuje navode Rajković Iveta i Horvatin (2017) kako se nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju pojavio trend iseljavanja u Republiku Irsku.“ (str. 22). Jerić (2017) piše kako prema percepciji iseljenika, glavni motivi za iseljavanje nisu ekonomski. „Analiza iseljeničkih stavova pokazala je da je glavni poticaj odlasku iz zemlje predodžba da u Hrvatskoj nisu institucionalizirane vrijednosti radne etike i uopće poštenja te iseljenici smatraju da se hrvatsko društvo moralno slomilo.“ (str. 337). Ono što je alarmantno jest da migracije utječu na brojnost stanovništva, natalitet i mortalitet te cjelokupnu demografsku sliku Republike Hrvatske jer ponajprije dolazi do iseljavanja mladih. „Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, najpopularnije zemlje za iseljenje 2017. godine bile su Njemačka u koju se odselilo 64 % od ukupnog broja iseljenih iz Republike Hrvatske...“ (Jerić, 2019: 24), te Austrija i Irska. Zbog velikoga broja neodjavljenih građana, službeni hrvatski podatci o broju iseljenih iz RH nedovoljno su precizni. Iako je prema podacima Državnog zavoda za statistiku 2016. godine u Irsku iselilo 1 915 hrvatskih državljana, prema evidenciji i statističkim podacima Irske, iste je godine u Irskoj posao namjeravalo tražiti 5 312 hrvatskih građana. „U istraživanju Hrvatske udruge poslodavaca među hrvatskim iseljenicima o razlozima odlaska iz Republike Hrvatske ispitanici su kao glavne razloge odlaska, odnosno potisne (*push*) faktore naveli neorganiziranu i loše vođenu državu, nesposobne političare i stranke bez vizije, beznađe, nepotizam, korupciju i kriminal, prepucavanje zbog prošlosti („ustaše i partizani“), nepostojanje perspektive za obitelj, rastući primitivizam, vjerska netolerancija i nacionalizam, izostanak promjena u državi i drugo. Također, 42 % ispitanika ne misli se vratiti živjeti u Hrvatsku, dok njih 20,8 % to planira tek u mirovini.“ (Jerić, 2019: 26). Iz ovoga se može zaključiti da je glavni razlog za napuštanje zemlje nezadovoljenje osnovnih ljudskih potreba. Kao što je ranije spomenuto, odlazi velik broj mladih ljudi, više od polovice u rasponu od 20 do 44 godine, čime se mijenja demografska slika RH opadanjem nataliteta, ali još jedan veliki problem je što odlazi visokoobrazovano stanovništvo čime dolazi do *odljeva mozgova*.

2.3.9. Budućnost Republike Hrvatske

Prema Jerić (2019: 27), predviđa se da će u idućih 30 godina RH napustiti 800 000 ljudi, što je pad od 20 % stanovništva s obzirom na broj stanovnika prema popisu iz 2011. godine. Prema podacima Ministarstva rada i mirovinskoga sustava, predviđa se da će 2060. godine 30 % ukupnoga stanovništva biti starije od 65 godina, a trećina ukupnoga stanovništva bit će u mirovini.

3. Zaključak

Ljudi su migrirali od svoje najranije povijesti, osvajali teritorije i prilagođavali ih sebi. Otkrivanjem ili, moglo bi se reći, ponovnim otkrivanjem kontinenata Novoga svijeta dolazi do kolonizacije i „velikih migracija“ koje su promijenile etničku strukturu tih kontinenata miješanjem rasa koje su prije kolonijalizma bile strogo odvojene. Stanovnici Zapadne Europe migriraju u novootkriveni svijet, a njihova mjesta zauzimaju stanovnici iz Južne i Istočne Europe. Osamostaljenjem kolonija mnogi se vraćaju u svoje matične zemlje, ali i miješano i autohtono stanovništvo dolazi u Europu. „Vraćaju“ se i druge generacije. U mnogim zemljama su diskriminirani. Padom komunizma i željezne zavjese mnogi iz istočne i srednjoistočne Europe sele se u tradicionalna imigracijska područja kao što su SAD, Kanada, Australija. Sve većim razlikama između svjetskoga Sjevera i Juga, zemlje istočne Europe postaju usputne stanice tranzitnim imigrantima. U mnogim zemljama tradicionalnoga imigracijskoga područja popuštanjem ograničenja dolazi do sve većega priliva novoga stanovništva i nastaju multietnička društva. Što se tiče arapske regije, zbog otkrića naftnih izvora, određene zemlje počele su se ekonomski razvijati i zapošljavati radnike iz drugih arapskih zemalja i Azije, ali i Europe i Amerike, iako u puno manjem broju. Više se potiču migranti iz Azije jer se utvrdilo da se, premda se početno mislilo kako će zbog zajedničke kulture biti dobro da se prednost daje radnim migrantima iz regije, to pokazalo pogrešnim jer su se oni previše miješali u političko, kulturno i ekonomsko stanje zemlje domaćina. Klimatske promjene također su jedan od faktora koji sve više zabrinjava jer su vremenski uvjeti sve gori i broj takvih imigranata sve će se više povećavati, a nisu međunarodno pravno priznati kao takvi jer ne zadovoljavaju uvjete izbjeglica. Hrvatska je tijekom povijesti izgubila velik broj stanovništva zbog iseljavanja, a uzroci za to bili su različiti. Taj trend iseljavanja nastavlja se i danas. Problematično je to što danas odlazi mlado i visokoobrazovano stanovništvo koje se u većini slučajeva ne namjerava vratiti što jako utječe na sveukupnu demografsku sliku Hrvatske, a prema predviđanjima stručnjaka imat će strašne posljedice u idućih 30, 40 godina koje će tada biti još vidljivije. Dakle, migracije su oduvijek bile dio hrvatske povijesti. Posljedice migracija osjećaju se danas, a one će postojati i u budućnosti. Neki problemi kao što je ilegalna imigracija možda će se riješiti, ali nastajat će novi problemi poput sve većega broja klimatskih imigranata. Kakvi će biti tokovi migracija, hoće li neka druga područja postajati novim tradicionalnim destinacijama imigracije s obzirom na to da se zemlje Azije sve brže razvijaju, još se ne zna. Ono što preostaje jest da se i dalje provode istraživanja i prate migracije i njihovi tokovi, kao i situacija u svijetu kako bi se potencijalno moglo predvidjeti kakve će biti buduće internacionalne migracije.

Literatura

- Alaupović, I. (2020). *Iseljavanje Hrvata u prekomorske zemlje* (završni rad). Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu.
- Anwer, S. (2012). *Climate Refugees in Bangladesh: Understanding the Migration Process at the Local Level*, Stuttgart: Brot für die Welt.
- Čičak-Chand, R. (1990). *Međunarodna migracija u Arapskoj regiji*. Institut za migracije i narodnosti.

- Drabo, A i Mbaye, L. (2011). *Climate Change, Natural Disasters and Migration: An Empirical Analysis in Developing Countries*. Bonn: The Institute for the Study of Labor.
- Jerić, M. (2019). Suvremeno iseljavanje Hrvata: kakva je budućnost Republike Hrvatske. *Oeconomica Jadertina*, 9(2), 21-31. <https://hrcak.srce.hr/230355>
- Jura, A. (2014). *Istaknuti Hrvati u gospodarskom razvoju Novog Zelanda do Drugoga svjetskog rata*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33(3), 337-371. <https://hrcak.srce.hr/198700>
- Kolmannskog, O. V. (2008). *Future Floods of Refugees: A Comment on Climate Change, Conflict and Forced Migration*. Norwegian Refugee Council.
- McLeman, R. (2008). Climate Change Migration, Refugee Protection, and Adaptive Capacity-Building, *McGill International Journal of Sustainable Development Law and Policy*, 4(1), 1-18.
- Mesić, M. (2002.) *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Shamsuddoha, M. i Chowdhury, K. R. (2009). *Climate Change Induced Forced Migrants: In Need of Dignified Recognition Under a New Protocol*. Campaign of Equity and Justice Working Group Bangladesh
- Puh, M. (2019). Hrvati u Brazilu kao nevidljivo iseljeništvo. *Časopis za suvremenu povijest*, 51(1), 97-121. <https://hrcak.srce.hr/220412>
- Tandarić, N. (2014). Prisilne migracije uslijed klimatskih promjena. *Holon*, 4(1), 89-96. <https://hrcak.srce.hr/clanak/182821>
- Tomašić, D. (2013). *Društveni i politički razvitak Hrvata*. Naklada Jesenski i Turk.

International migrations

ABSTRACT

With the discovery of the New World, the settlement of the American and Australian continents began with European colonizers who brought with them mostly black slaves, and later “compulsory workers” from Asia and other parts of the world. In some colonies there was a mixing of the population, while in others the white population dominated in numbers. The settlers were mostly sailors, soldiers, merchants, priests, slaves or criminals such as in Australia. Initially, the newly discovered continents were inhabited by the inhabitants of Western Europe, and later the South Europe. But migrations did not take place only towards America and Australia, a large number of the population immigrated to industrialized countries such as England, Germany, France due to famine, persecution, wars or the industrial revolution. These were most often migrations from Southern and Eastern Europe to the West. After World War II, changes took place and Europeans no longer inhabited so many New Worlds. Colonialism came to an end and the independence of the former colonies led to a large number of returnees or a mixed population due to better living conditions, but in most countries the original population of the former colonies experienced discrimination and segregation. Discrimination also occurs among the second generation of migrants. The term “second generation of migrants” refers to the children of migrants. There is an increasing number of illegal immigration or immigration of non-whites, which is why restrictions are being introduced in Europe, as well as in the US and Canada, or even drastic measures are being taken, such as “white Australian policy” in Australia. After the collapse of communism, most people from Eastern Europe are fleeing to Western European countries, but they find it difficult to do so, so they move to overseas countries such as the United States, Canada and Australia. In the middle of the 20th century, restrictions in many immigration countries eased and multicultural and multi-ethnic states emerged. With the easing of restrictions, the highly educated population also leaves. As for the Arab countries, the discovery of oil resources brings economic growth and wealth to certain countries, which is why they receive a large number of working immigrants from other Arab countries, but also from Asia and some from Europe and America. But the situation with Arab labor migrants is not what was initially thought because there is no better connection and improved relations, but resentment of the local population and destabilization of the state because immigrants want to influence the political, economic and other aspects of the countries they come to. Also one of the big problems today are climate refugees who are not internationally recognized as such, and the more extreme the climate change, there will be more such migrants and they are not welcome because of their characteristics because they most often come from underdeveloped countries. Finally, it is important to mention Croatia as a traditionally emigrant country, whose population is leaving the country in eight waves, inhabiting those closest European countries, but later also overseas countries. In the USA, Croatian emigrants experience stigmatization, social and physical isolation, as do many other European nations. The reasons for emigration are various, from economic to political, ideological, due to war, social climate, etc. This trend of emigration has negative consequences on the demographic picture of Croatia because it comes not only due to reduced population emigration, but reduced birth rate, there is a brain drain, and the number of retirees is increasing, which further complicates the situation in the country.

Keywords: New World, population mixing, Arab region, oil, destabilization, climate refugees, waves of emigration, demographic picture, birth rate, brain drain

Pregledni članak

Doc. dr. sc. Stjepan Šterc
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d
ssterc@hrstud.hr

Doc. dr. sc. Monika Komušanac
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d
mkomusana@hrstud.hr

Demografski izazovi postgastarbajterske Hrvatske

Sažetak

Podatci popisa stanovništva 1961., 1971. i 1981. godine potvrdili su ozbiljnost i složenost demografske problematike i ukazali na upitnost budućega demografskoga razvoja Hrvatske. Opće kretanje stanovništva u poslijeratnim međupopisnim razdobljima samo djelomično odražava demografsku realnost razmatranoga razdoblja jer se stanovništvo Hrvatske s 4,2 milijuna u popisu 1961. godine stalno povećavalo za prosječno oko 25 000 osoba godišnje. Analizirajući relativne promjene i odnose jasno su uočeni trendovi smanjivanja među popisnoga rasta i prosječne godišnje stope rasta ukupnoga stanovništva nakon 1971. godine. Odlazak radnika iz bivše državne zajednice na privremeni rad u inozemstvo nakon 1968. godine takve je trendove samo intenzivirao, a u popisu stanovništva 1971. godine su već zabilježeni početni učinci ekonomske emigracije. Godine 1981. Hrvatska je imala ukupno 4,6 milijuna stanovnika, a oko 210 000 ili 4,5 % ih je bilo na privremenom radu u inozemstvu. Popis 1981. posredno je potvrdio depopulaciju u odnosu na prethodno međupopisno razdoblje, iako je službena statistika na temelju primijenjenog koncepta popisivanja zabilježila ukupan rast stanovništva Hrvatske. Istovremeno je broj živorođenih u Hrvatskoj u stalnom padu od 1960. godine, a izuzetak su pozitivni učinci od 1975. do 1980. godine kao posljedica ulaska brojnijih generacija u fertilnu dob, ali su isti bili kratkoročni i nisu umanjili izrazito smanjivanje nataliteta na samo 50 000 rođene djece 1990. godine. Gastarbajtersko emigracijsko razdoblje je neosporno zaustavilo očekivani demografski rast Hrvatske, izrazito ubrzalo pojavu negativnih pokazatelja i trendova u kasnijim razdobljima i već početkom devedesetih godina prošloga stoljeća uvelo Hrvatsku u početak izumiranja stanovništva i demografski slom, danas jasno vidljiv prema svim parametrima (Šterc, 2017).

Ključne riječi: depopulacija, emigracija, gastarbajteri, prirodni pad, Hrvatska

1. Uvod

Demografski su izazovi postali hrvatska posebnost i stvarnost naših dana s puno negativnosti dok projekcijski modeli ukazuju na neizvjesnu demografsku budućnost koja bi trebala zabrinuti svakoga iole racionalnoga u Hrvatskoj. Time demografska problematika postaje ključno strateško nacionalno razvojno pitanje i osnova nacionalne sigurnosti te uređenosti hrvatskoga društva i prostora. Razmatranje općih trendova i pokazatelja, emigracijskih valova od početka 20. stoljeća, ratnih

stradavanja u istom razdoblju i hrvatskih posebnosti postaje uvodničarska potreba za razumijevanje svih razdoblja i izazova nakon šezdesetih godina prošloga stoljeća, a posebno suvremenih koji opterećuju sve javne sustave u državi. Gastarbajtersko je razdoblje bila izravna najava ubrzavanja demografskih negativnosti kasnije i relativno ranoga ulaska Hrvatske u današnji demografski slom ili destrukciju s nizom negativnih demografskih pokazatelja i trendova. Razmatranje se svakoga demografskoga razdoblja u pravilu treba početi u već postojećim trendovskim okvirima koji sekundarno postaju destrukcijski faktori opće hrvatske demografske slike. Depopulacija je ukupnoga hrvatskoga stanovništva započela 1991. godine, prirodni pad godinu dana ranije, negativna je vanjska migracijska bilanca započela 2009. godine, starenje ukupnoga stanovništva započelo je 1981., smanjivanje broja učenika osnovnih i srednjih škola započelo je s pojavom prirodnoga pada, a intenziviralo se s pojavom vanjske migracijske bilance, izumiranje ukupnoga stanovništva počelo je 1991. itd., a svi su negativni procesi oscilirali s osnovnim trendom ubrzavanja demografskih negativnosti (Šterc, 2015). Negativnosti praktički svih trendova i pokazatelja u sad već podužem vremenskom razdoblju doveli su hrvatsku populaciju do demografskoga sloma i njegovoga izravnoga utjecaja na ukupni razvoj zemlje i sve djelatnosti.

2. Hrvatske posebnosti

Osim ustaljenih čimbenika na demografske procese i strukture, na njih su u Hrvatskoj utjecale i posebnosti vezane za emigracijske valove trajnosti već preko 120 godina i ratna stradavanja u svim ratovima u 20. stoljeću. Navedene su hrvatske posebnosti postajale s vremenom sve izraženiji demografski destrukcijski čimbenici na koje se samo nastavila gastarbajterska era velikom silinom iseljavanja pa se nastavak u općoj mirnoći promatranja hrvatskoga demografskoga sloma mogao već rano i naslutiti. Pogotovo nakon brojnih i učestalih znanstvenih napisanih i javno izgovorenih upozorenja.

Posebni faktori koji su u 20. stoljeću utjecali na demografski razvoj mogu se u osnovi svesti na navedene (Šterc, 2022).

1. Velika i brojna iseljavanja s početka 20. stoljeća prema Amerikama
2. Stradanja u 1. svjetskom ratu
3. Stradanja u 2. svjetskom ratu
4. Stradanja na Križnom putu i Bleiburgu
5. Velika emigracija 60-tih u europske zemlje
6. Stradanja u Domovinskom ratu
7. Početak velikih iseljavanja mladih prema ostalim zemljama EU i prekomorskim zemljama.
8. Hrvatska je imala od početka 20. stoljeća ukupno tri velika emigracijska vala koja su ostavila i velike tragove u sastavu stanovništva te dodatno usmjerila trendove prema negativnim vrijednostima. Okvirne su procjene temeljene na službenim podacima o prirodnom kretanju stanovništva, popisnim rezultatima i migracijama kako je Hrvatsku u prvom valu napustilo gotovo 350 000 osoba, u drugom gastarbajterskom gotovo 450 000 osoba, a u trećem koji i dalje traje već preko 400 000 osoba (Šterc, 2022). Procjenjuje se da je pod utjecajem specifičnih povijesnih, političkih, ekonomskih i društvenih zbivanja u Hrvatskoj (i u određenim vremenskim razdobljima) kontingent hrvatskoga naroda koji se nalazio izvan granica domovine bio i veći od jedne trećine ukupnoga (Jurić, 2019, prema Čizmić i sur., 2005). Relativno i apsolutno velike brojke u odnosu na ukupnu populaciju morale su očekivano ostaviti velike negativne demografske tragove, a najnoviji valovi iseljavanja koji ne staju bit će u cijeloj povijesti iseljavanja iz Hrvatske vjerojatno i najintenzivniji s isto takvim posljedicama.

Velika ratna i poslijeratna stradavanja potvrdila su i najveću hrvatsku posebnost u odnosu na sve zemlje u užem i širem okruženju. Hrvatska je naime jedina zemlja u užem i širem okruženju koja je imala depopulaciju ukupnoga stanovništva nakon sva tri rata u 20. stoljeću u prvim poslijeratnim popisima stanovništva. Procjene su posrednih i neposrednih ratnih gubitaka vezane uz Prvi svjetski rat 363 000 osoba, uz Drugi svjetski rat i njegovo poraće 639 000 osoba te uz Domovinski rat 482 000 osoba. Procjena ukupnih hrvatskih demografskih gubitaka iseljavanjima te ratnim posrednim i neposrednim stradavanjima je 2 684 000 stanovnika (Šterc, 2022). Toliko bi stanovnika Hrvatska danas imala više da nije bilo iseljeničkih i stradalničkih valova ili da se Hrvatska demografski razvijala kao npr. susjedne zemlje.

3. Gastarbajtersko razdoblje

„Šezdesete su godine prošlog stoljeća bile u svjetskoj i europskoj povijesti poput mitskih vremena opjevanih u pjesmama, razloženih u udžbenicima, dokumentiranih u filmovima i zadržanih u mislima svih koji se još mogu prisjećati njihova antologijskog značenja. Čovjek je poletio prema Mjesecu i prohodao nepoznatim, vodio se Vijetnamski rat, ubijen je J. F. Kennedy, studenti su pokrenuli pobune, prosvjedi su protiv sustava bili normalnost, djeca su cvijeća bila nositelji ljubavi i promjena, dogodio se nezaboravni Woodstock, Lennon je izveo „Give Peace a Chance“, Dylan je najavio „The Times They Are a-Changin“, Willy DeVille je izveo antologijsku „Across The Borderline“ (...). Vremenska udaljenost nije promijenila značenje, dohvaćeni idealizam i mistiku zbivanja, niti vrijeme može „dati šansu“ zaboravu.“ (Šterc, 2020).

Svijet se mijenjao tih šezdesetih nabolje, a Hrvatska praznila gastarbajterskim odlascima nakon otvaranja granica u zatvorenoj zemlji prepunoj demokracije, razvoja, nacionalnih sloboda, ljudskih prava, slobode izbora i sličnih revolucionarnih tekovina pod jednom partijom i jednim čovjekom. Odlasci prema uređenosti i razvijenosti izvan zavjese poprimili su veliku silinu, s tragovima u hrvatskoj demografskoj slici koji su ostali vidljivi sve do danas. Gastarbajtersko je razdoblje u tim šezdesetim s današnjega obzora i današnjega poimanja odlazaka bio čisti idealizam, u kojem su misao i san o povratku bili trajnost poput dolaska novoga jutra.

Bivša je sveobuhvatna zajednica po puno osnova bila opterećena pa njezino gospodarstvo nije moglo prihvatiti veliku silinu ruralnih prelazaka u gradove niti je mogla osigurati potrebna zapošljavanja. Pomno građeni sustav unutrašnje uređenosti na strogo kontroliranoj javnoj sceni morao je donijeti i odluku o otvaranju granica prema ideološki suprotnom svijetu kapitalizma, kao dobrodošlu potvrdu otvorenosti, slobode kretanja i političke širine. Prikrivajući pritom gospodarskim pojašnjenjima zapravo političke odluke, a time i političke odlaske iz zemlje u kojoj je hrvatska populacija gotovo u svim djelatnostima osjećala nacionalnu ili etničku dominaciju drugih.

Duže je vrijeme u tadašnjem partijskom vrhu sazrijevala ideja o otvaranju granica i usmjeravanju velike vojske nezaposlenih (procjena preko 220 000 nezaposlenih) prema mrskom zapadnom društvu i gospodarstvu. Prvi je sporazum potpisan 1965. godine s Austrijom, Francuskom i Švedskom, dok je s Njemačkom s kojom nije bilo diplomatskih odnosa sporazum potpisan 12. listopada 1968. Nakon tih je sporazuma silina iseljeničkoga vala u popisu stanovništva 1971. godine potvrđena na razini 672 000 radnika na privremenom radu u inozemstvu iz savezne zajednice u kojoj po logici vladanja nije smjelo biti nezaposlenih (Baučić, 1971), a zajedno s onima neprijavljenima taj je broj krajem osamdesetih godina bio, prema procjenama, i do 700 000 (Jurić, 2019).

Hrvatska gastarbajterska iseljavanja šezdesetih nisu imala samo gospodarsku, već i političku pozadinu, a prevladavajući su smjerovi bili prema Njemačkoj, uglavnom nositelja obitelji, zanatskih obrazovnih profila i privremenih radno gostujućih (Baučić, 1971). Bili su idealna radna snaga rastućega njemačkoga gospodarstva (Jurić, 2019), a njihova se privremenost polako i sigurno pretvarala u trajnost uz stalnu želju povratka. Hrvatska je prema popisu stanovništva 1971. godine imala

ukupno 4 426 221 stanovnika ili 21,6 % u ukupnom saveznom stanovništvu, a od 671 908 popisanih radnika na privremenom radu u inozemstvu čak ih je 33 % ili ukupno oko 221 729 bilo iz Hrvatske (Baučić, 1970). Otvaranjem se granica bivša zajednica najviše rješavala upravo Hrvata, a procjena je ukupnih iseljavanja iz Hrvatske u gastarbajterskom razdoblju na razini 450 000 osoba kasnijim spajanjem obitelji i novim odlascima. Odlazak gotovo 10 % ukupne uglavnom mlade populacije na privremeno-trajni rad se u sastavu domicilne hrvatske populacije izravno osjetio, a potom i na procesima, trendovima i općenito ukupnoj demografskoj slici. Posljedice različitoga intenziteta bile su vidljive nakon svakoga od sedam povijesnih destruktivskih demografskih valova.

4. Demografska slika postgastarbajterske hrvatske

Postgastarbajterska je Hrvatska osjetila gotovo u svim demografskim pokazateljima posljedice prethodnih iseljavanja i stradavanja. Trendovi i pokazatelji nisu odmah postajali negativni, ali su jako ublažavani u odnosu na prethodna razdoblja i u odnosu na susjedne zemlje nekad u okviru istoga savezništva. Ubrzavanje smanjivanja prirodnoga i ukupnoga rasta stanovništva, promjena biološkoga i ostalih sastava stanovništva, zaustavljanje reproduktivnoga procesa i posebno ubrzavanje u kasnijem i recentnom razdoblju depopulacije, prirodnoga pada, izumiranja, starenja, slamanja i slično, bile su očekivane posljedice i gastarbajterskoga razdoblja.

Silinu iseljavanja iz Hrvatske posebno potvrđuju podatci za razdoblje prije potpisivanja sporazuma sa SR Njemačkom (1965. – 1968. godine), u kojem je iz Hrvatske samo u SR Njemačku iselilo 136 897 radnika ili čak 81,3 % od ukupno iseljenih iz bivše zajednice. Godinu dana kasnije ili u prvoj godini nakon potpisivanja Sporazuma iz Hrvatske je u SR Njemačku iselilo 88 153 radnika dok ih je u cijelom razdoblju 1965. – 1969. godine iz Hrvatske iselilo ukupno 225 050 ili 64,6 % prema evidenciji tadašnjega njemačkoga veleposlanstva i konzulata. Službeni su pak podatci pri saveznoj službi za zapošljavanje tadašnje zajednice pokazivali gotovo i do 50 % manje iseljavanja i vidljivo je kako se isti obrazac praćenja iseljavanja zadržao do danas (Baučić, 1970; Baučić 1973a).

5. Uvjetovanost demografskih negativnosti

Gastarbajterska su iseljavanja i prethodni iseljenički i stradalnički valovi uvjetovali ubrzavanje niza negativnih demografskih trendova hrvatske populacije, tako da se iz odnosa prema iseljenim radnicima iz drugih dijelova bivše zajednice jasno potvrđuje kako je upravo iz Hrvatske gastarbajterski iseljenički val odnio najviše radno sposobnoga stanovništva i kako je upravo Hrvatska u kasnijem razdoblju najviše osjetila izravne posljedice siline iseljavanja, jasno vidljive u gotovo svim demografskim pokazateljima i trendovima (Baučić, 1973b). Hrvatska je nakon popisa stanovništva 1971. godine od svih republika bivše zajednice imala najveće smanjenje udjela u ukupnom stanovništvu zajednice, najmanji porast svoga stanovništva i najveće smanjenje prirodnoga rasta stanovništva. Razdoblje gastarbajterskih iseljavanja bilo je samo nastavak demografskih negativnosti iz prethodnih vremena što je sve dovelo do pojave prirodnoga pada u Hrvatskoj već početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, statusa zemlje u posttranzicijskoj fazi nezavisno od gospodarskoga razvoja, ubrzanoga procesa starenja ukupne populacije i promjene sastava stanovništva, a s obzirom na činjenicu kako se „četvrtina iseljenoga kontingenta (1948-1981) odnosila na zadnje međupopisno razdoblje (1971-1981)“ (Nejašmić, 1990: 525). Usporedbom s drugim populacijama u okviru bivše zajednice jasno je vidljivo kako su negativni demografski procesi u najvećoj mjeri zahvatili upravo Hrvatsku.

Iako su se gastarbajterska iseljavanja službeno i statistički smatrala privremenim boravkom na radu u inozemstvu, stvarnost je ipak bila malo drugačija jer su vrlo često konačni povratci uslijedili na kraju životnoga vijeka ili kad već svoga povratka u domovinu gastarbajteri nisu bili više svjesni.

Posebno je značajna bila promjena dobnoga sastava stanovništva pa je Hrvatska već u prvom popisu stanovništva 1981. godine nakon gastarbajterskoga maksimuma ušla po demografskoj tipizaciji dobnoga sastava u tip *na pragu starosti*, s udjelima mlađega stanovništva do 19 godina ispod 30 %, a starijega od 60 godina ispod 15 % u ukupnom stanovništvu. Bio je to već tada prelazak iz tipa *kasna mladost* (odnosi iste starosti više od 30 i više od 10 %) prema ubrzanom starenju hrvatske domicilne populacije ili tipovima *starost*, *duboka starost* i danas nakon rezultata popisa stanovništva 2021. godine u *izrazito duboku starost*.

Hrvatska je s takvim procesima dosegla svjetski vrh starenja i ušla među najstarije populacije u svijetu pa su sekundarno demografske negativnosti, uvjetovane naravno i gastarbajterskim iseljavanjima, postale dodatni demografski destruktivni faktori.

6. Iseljenički idealizam

Iseljenički usud prati Hrvatsku praktički kroz cijelu povijest i uglavnom je vezan uz poseban životni prostor mediteranskoga, gorskoga i ravničarskoga spoja, kojega su manje-više svi zaželjeli u pojedinim razdobljima kontrolirati i prisvojiti. Malo se toga u tim željama promijenilo, a uloga predziđa Hrvatskoj ostaje kao njezina trajnost u geografskom okruženju iz kojega se uvijek iseljavalo. Opstanak u takvom prostoru i zadržavanje nacionalnoga identiteta bili su veliki izazovi koje nisu mogli ublažiti ni stalni odlasci. Zato su vjerovanja u povratak postala kao vječan san, a idealizam i zadržavanje i građenje identiteta posebna trajnost naglašene snage i vrijednosti.

Povratak jednoga dana ili odlazak na privremeno uvijek je ostalo u svijesti svih odlazećih u gastarbajterskom razdoblju, dok je povezanost s narodom, vjerom i zemljom svojih predaka postala s prolazom vremena sve trajnija nezavisno od prostorne udaljenosti zemalja useljavanja. Prisjetiti se valja zato i biblijskih zapisa koji i u našim vremenima nose poruke „svojoj zemlji, svojem narodu“.

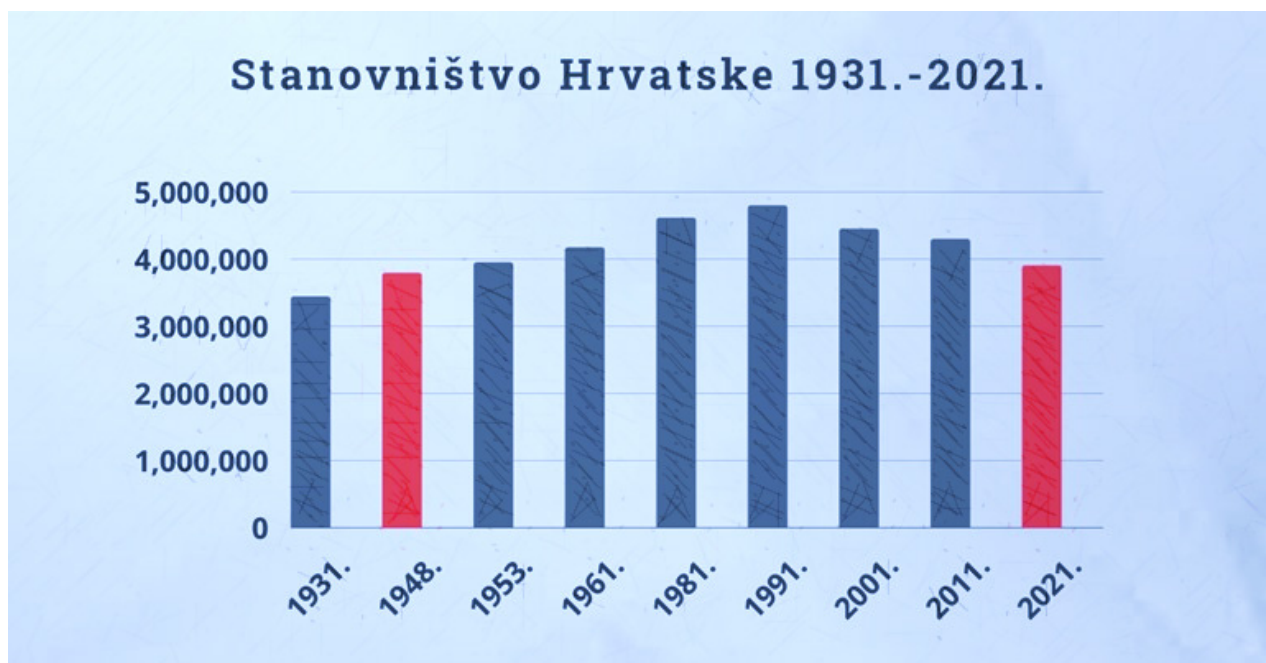
„Cijela Biblija nas uči da su se stari Židovi ponosili svojim predcima te da su uporno čuvali narod, vjeru i zemlju koju su im ostavili“ (Slavić, 2015). Vječni odlasci i biblijski povratci u domovinu svojih predaka stvorili su i vječni san o povratku kao iseljeničku vrijednosnu trajnost, posebno naglašenu u gastarbajterskoj poemi od stvarnosti do idealizma. Prihvatiti novo društvo i sredinu kao svoju i stalno sanjati o povratku u svoju uređenu zemlju poput nove bio je gastarbajterski idealizam koji ih nikad nije napuštao. Čak ni pred kraj kad svoga povratka nisu više mogli bili ni svjesni. Današnji hrvatsko-europski modernizam i način života bitno utječu i na hrvatsku mladost i njihovo zadržavanje nacionalnoga identiteta u Hrvatskoj. Među mlađom populacijom on postupno isklinjava i nema tu idealističku snagu vezivanja uz „narod, vjeru i zemlju svojih predaka“, ali ga hrvatska mladost vraća kada napusti zemlju i otisne se u daleke i nepoznate prostore u iseljeništvu gradeći time novi idealizam prema svojoj zemlji i vraćajući se na vječni gastarbajterski san o povratku (Šterc, 2020). Upravo bi iseljenički idealizam i njegovo ukupno bogatstvo po puno osnova trebalo biti u hrvatskoj razvojnoj budućnosti temelj svih koncepcija, programa, strategija i planskih dokumenata općenito.

7. Demografski izazovi

Nakon svega demografski izazovi u Hrvatskoj postaju stvarnost i remetilački čimbenici svih osnovnih sustava na kojima počivaju hrvatsko društvo, država i hrvatski prostor. Demografski trendovi i pokazatelji usmjereni u prošlim vremenima sve su se više ubrzavali i poprimali intenzivne obrasce depopulacije, prirodnoga pada, izumiranja, starenja, sloma, destrukcije, nestanka... i potrebe djelovanja po svim revitalizacijskim modelima (Šterc i Komušanac, 2012). Ubrzavanje se negativnih demografskih procesa može vidjeti po nizu parametara nakon gastarbajterskoga razdoblja, od smanjivanja broja stanovnika, već utvrđenoga starenja pa sve do i jednoga demografskoga

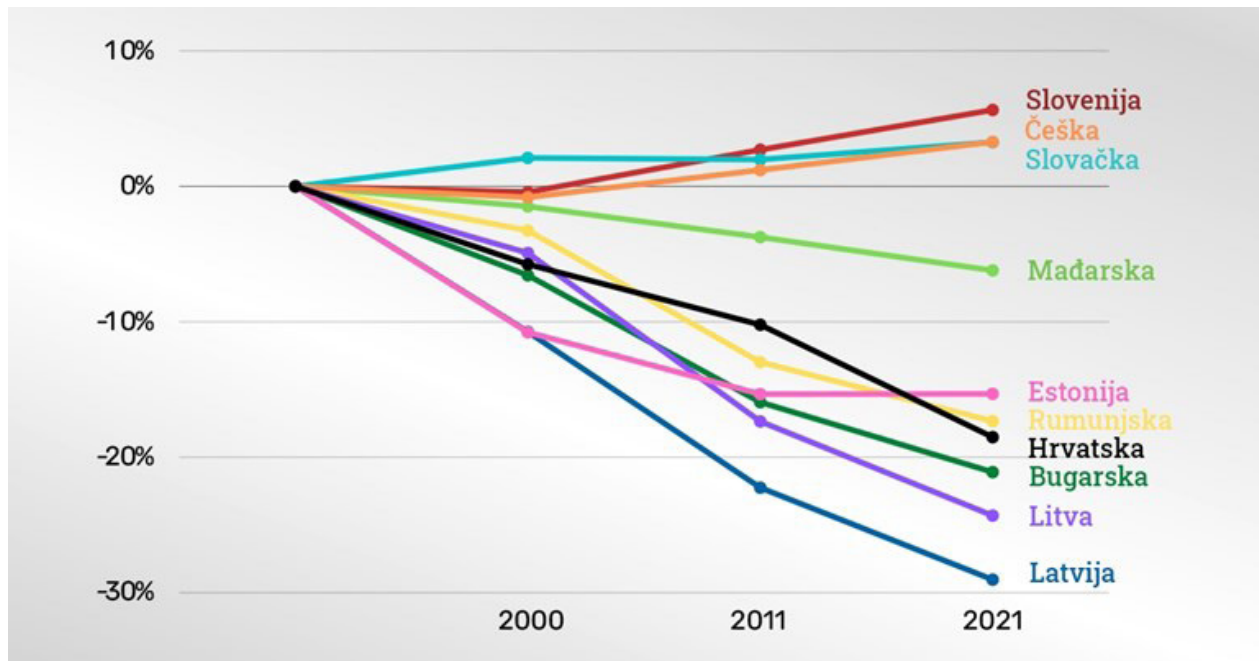
procesa i pokazatelja. Posebno uspoređuje li se hrvatska populacija sa susjednim populacijama stoga nije slučajno došla i procjena stručnjaka UN-a kako se upravo Hrvatska nalazi u središtu demografski najugroženijega područja u svijetu. Događa se upravo ono na što već godinama upozoravaju hrvatsku društvenu, političku i znanstvenu javnost gotovo svi hrvatski stručnjaci i to sa svih razina, svih svojih javnih nastupa i izlaganja i iz svih svojih stručnih i znanstvenih demografskih radova. Ukupno je stanovništvo po brojnosti i sastavu rezultanta prirodnoga i prostornoga kretanja stanovništva, odnosno odnosa prirodnoga rasta ili pada i migracijske bilance unutrašnjih i vanjskih preseljavanja stanovništva.

Smanjivanje trenda porasta stanovništva Hrvatske počelo je već nakon popisa stanovništva 1981. godine kao posljedica i gastarbajterskih prethodnih iseljavanja, ali i svih demografskih posljedica prethodnih iseljavanja i stradavanja. Depopulacija je pak ukupnoga stanovništva počela već nakon sljedećega popisa stanovništva 1991. godine (slika 1) i primarno je bila uvjetovana vojnom agresijom na Hrvatsku, a sekundarno pojavom prirodnoga pada početkom devedesetih godina prošloga stoljeća (Šterc, 1992). Nakon popisa stanovništva 1991. godine Hrvatska je do popisa stanovništva 2021. i referentnoga datuma popisivanja 31. kolovoza, izgubila nevjerojatnih 895 736 osoba (4 784 265 stanovnika 1991.; 3 888 529 stanovnika 2021.), pri čemu je depopulacija bila apsolutno veća u poslijeratnom, nego u ratnom razdoblju. Zapravo, najveća je depopulacija Hrvatske uslijedila u posljednjem međupopisnom razdoblju, a posebno nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Gubitak stanovništva u tom razdoblju od 394 360 osoba (4 282 889 stanovnika 2011. godine), unutar kojega je udio prirodnoga pada čak preko 170 000 osoba konačni je rezultat svih prethodnih demografskih devastacija i mirnoće promatranja vlastitoga nestanka.

Slika 1. Kretanje broja stanovnika Hrvatske u razdoblju 1931. – 2021. godine

Izvor: Državni zavod za statistiku RH, Zagreb, 2021.

Slika 2. *Relativna promjena broja stanovnika Hrvatske i bivših socijalističkih zemalja nakon 1991. godine.*

Izvor: Državni zavod za statistiku RH, Zagreb, 2022., Indeks.hr, 14. siječnja 2022.

Usporedbom s ostalim zemljama unutar tzv. željezne zavjese (slika 2) jasno je vidljivo kako je upravo Hrvatska između dva posljednja popisa stanovništva imala najveći relativni pad ukupnoga stanovništva pa je demografski slom po standardnim demografskim tipizacijama hrvatska stvarnost i posljedičnost svih prethodnih demografskih devastacija. Prirodni je pad stanovništva Hrvatske počeo već 1991. godine i pojavio se očekivano s prethodnim najavama demografskih trendova i pokazatelja, a vojna ga je agresija na Hrvatsku još dodatno intenzivirala. Hrvatska je u tih 30 godina samo prirodnim putem izgubila 292 274 stanovnika ili u vremenskom slijedu:

- 23 201 u razdoblju 1991. – 2000. godine;
- 96 947 u razdoblju 2001. – 2010. godine;
- 141 707 u razdoblju 2011. – 2020. godine i
- 30 419 tijekom 2021. godine i u 1. mjesecu 2022. (*Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske – privremeni podatci, DZS*).

Unutar 30 godina u Hrvatskoj su, prema podacima DZS-a, u samo dvije godine, sad već daleke 1996. i 1997. zabilježeni prirodni porasti stanovništva i to 3175 i 3537 više rođenih nego umrlih osoba. Posebno zabrinjava intenziviranje prirodnoga pada s vremenom i gotovo nevjerojatan gubitak u samo godinu dana tijekom 2021. i u siječnju 2022. godine ili samo u godinu dana više nego u cijelom razdoblju 1991. – 2000. godine (ratno i neposredno poratno razdoblje).

Gubitak stanovništva samo prirodnim putem od gotovo 300 000 osoba u tek 30 godina apsolutno bi trebalo zabrinuti svakoga razumnoga koji razmišlja o hrvatskoj budućnosti, a pogotovo one koji donose razvojne planove, koncepcije, programe, strategije i slično.

Tablica 1. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske 2011. – 2021. godine

Godine	Živorodeni	Umrli	Prirodni pad	Stope na 1 000 stanovnika			Lančani indeksi	
				Živorodeni	Umrli	Prirodni pad	Živorodeni	Umrli
2011.	41 197	51 019	-9 822	9,6	11,9	-2,3	95	97,9
2012.	41 771	51 710	-9 939	9,8	12,1	-2,3	101,4	101,3
2013.	39 939	50 386	-10 447	9,4	11,8	-2,51	95,6	97,4
2014.	39 566	50 839	-11 273	9,3	12	-2,7	99,1	100,9
2015.	37 503	54 205	-16 702	8,9	12,9	-4	94,8	106,6
2016.	37 537	51 542	-14 005	9	12,3	-3,41	100,1	95,1
2017.	36 556	53 477	-16 921	8,9	13	-4,1	97,4	103,8
2018.	36 945	52 706	-15 761	9	12,9	-3,9	101,1	98,6
2019.	36 135	51 794	-15 659	8,9	12,7	-3,91	97,8	98,3
2020.	35 845	57 023	-21 178	8,9	14,1	-5,2	99,2	110,1
2021.	36 505	63 611	-27 106	9,4	16,4	-7,02	101,8	111,6
2022. ³	2 949	6 262	-3 313	-	-	-	-	-
Ukupno	422 448	594 574	-172 126	-	-	-	-	-

1 Stopa prirodnog prirasta nije jednaka razlici stope živorođenih i umrlih zbog zaokruživanja podataka.

2 Stope su izračunate prema popisanom, a ne procijenjenom stanovništvu.

3 Prirodno kretanje stanovništva u 2022. godini odnosi se samo na siječanj.

Izvor: Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2020., Priopćenje 7.1.3., 21. srpnja 2021.; Statistika u nizu, Stanovništvo, Prirodno kretanje stanovništva, 28. veljače 2022., Državni zavod za statistiku RH, Zagreb.

Velika silina depopulacije i prirodnoga pada posljedično se izravno odražava na starenje ukupne populacije, a sve skupa sekundarno uvjetuje podizanje demografskih negativnosti čak i do razine upitne revitalizacije samo s domicilnom populacijom. Demografski su negativni trendovi doveli Hrvatsku u sam svjetski vrh po starosti ukupne populacije, a to potvrđuju i najnoviji objavljeni podatci Državnoga zavoda za statistiku o dobno-spolnom sastavu stanovništva (tablica 2. i slika 3.).

Tablica 2. Dobni sastav stanovništva Hrvatske po petogodišnjim dobnim skupinama i tip dobnoga sastava prema popisu stanovništva 2021. godine.

Popis 2021.	Stanovništvo Hrvatske						Tip dobnog	
Petogodišnje	Apsolutni pokazatelji			Relativni udjeli			sastava stanovništva	
dobne skupine	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	
				%	%	%	Tip 5	Tip 6
Ukupno	3.888.529	1.874.566	2.013.963	100,0	100,0	100,0	2001.	2021.
0 - 4	175.783	90.357	85.426	4,5	4,8	4,2	0-19 (18)	0-19 (18)
5 - 9	181.804	93.519	88.285	4,7	5,0	4,4	1 053 240 997 8061 23,7 % 22,51 %	743.556 704.4221 19,1 % 18,11 %
10 - 14	195.987	100.528	95.459	5,0	5,4	4,7		
15 - 19	189.982	97.767	92.215	4,9	5,2	4,6		
20 - 24	212.089	108.482	103.607	5,5	5,8	5,1	20-64	20-64
25 - 29	215.983	110.167	105.816	5,5	5,9	5,3	2.671.375 60,2 %	2.276.335 58,5 %
30 - 34	229.247	115.839	113.408	5,9	6,2	5,6		
35 - 39	257.111	129.341	127.770	6,6	6,9	6,3		
40 - 44	268.919	135.174	133.745	6,9	7,2	6,6		
45 - 49	261.751	131.004	130.747	6,7	7,0	6,5		
50 - 54	261.573	128.857	132.716	6,7	6,9	6,6		
55 - 59	280.776	135.467	145.309	7,2	7,2	7,2		
60 - 64	288.886	136.734	152.152	7,4	7,3	7,6		
65 - 69	278.989	129.672	149.317	7,2	6,9	7,4	≥65	≥65
70 - 74	228.403	100.398	128.005	5,9	5,4	6,4	693 5402 15,6 %	868.638 22,3 %
75 - 79	146.768	59.056	87.712	3,8	3,2	4,4		
80 - 84	122.627	44.646	77.981	3,2	2,4	3,9		
85 i više	91.851	27.558	64.293	2,4	1,5	3,2		
Ukupno	3.888.529	1.874.566	2.013.963	100,0	100,0	100,0	4.437.460	3.888.529

Tip 5 Starost; Tip 6 Duboka starost

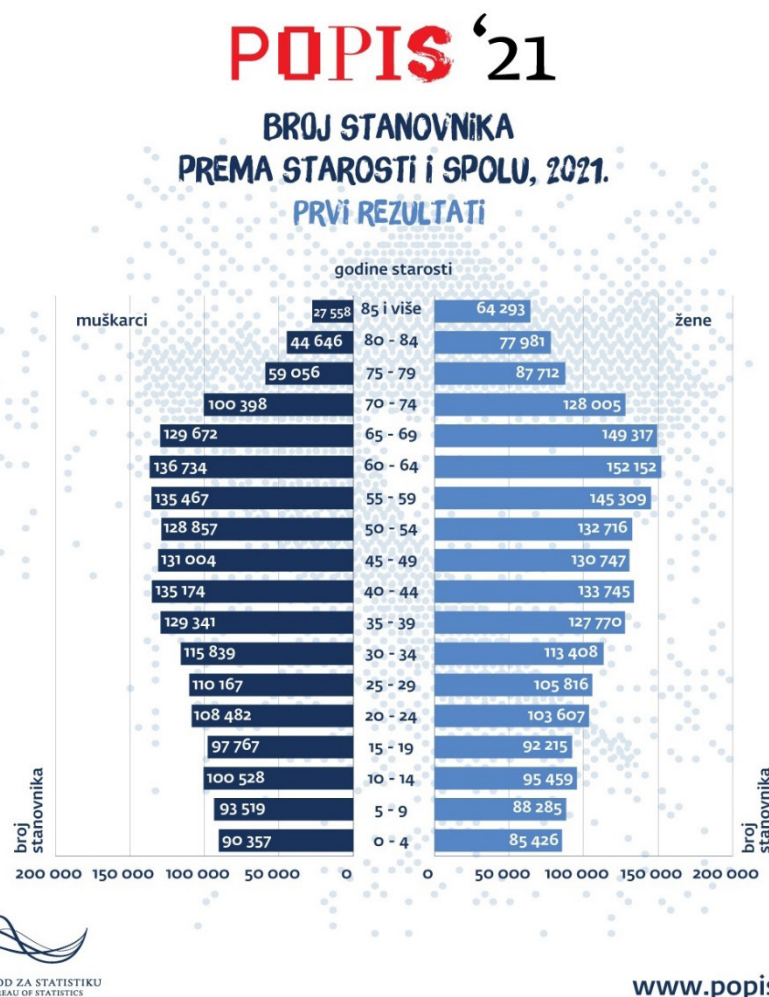
1 Stanovništvo 0-18 godine starosti; apsolutno u velikoj dobnj skupini i relativno u ukupnom.

2 Razliku sume broja stanovnika velikih dobnih skupina i ukupnoga stanovništva 2001. godine čini nepoznato.

Izvor: Statistika u nizu, Stanovništvo prema starosti i spolu, Prvi rezultati Popisa 2021. po županijama, 28. veljače 2022., Državni zavod za statistiku RH, Zagreb

Hrvatska je relativno brzo prešla iz tipa dobnoga sastava *starost* 2001. godine u tip *duboka starost* 2021. pa se čak i približila najgorem mogućem tipu u standardnoj demografskoj tipizaciji dobnoga sastava stanovništva po velikim dobnim skupinama, *izrazito dubokoj starosti*. Taj tip obilježava udio

mladoga stanovništva u ukupnom ispod 20 %, a starijega od 64 godine više od 25 % i predstavlja u demografskom i svakom drugom razvojnom smislu graničnu signifikantnost za društvenu i političku mirnoću prema demografskoj devastaciji. Sve je to potvrda ulaska Hrvatske u vrlo ozbiljna vremena u kojima će demografska problematika postati ključno nacionalno pitanje. Grafički prikaz dobnospolnoga sastava stanovništva (slika 3) s vrlo suženom bazom i prevladavajućim brojem stanovništva starijega od 64 godine nad mlađim od 19 godina, jasno potvrđuje demografski nastavak u nadolazećim vremenima ako će se sve ove negativnosti i dalje mirno promatrati u očekivanju kako će svi demografski problemi rješavati samo imigracijskim revitalizacijskim modelom. Demografski se slom potvrđuje uglavnom svim negativnim demografskim trendovima i pokazateljima, početkom izumiranja stanovništva i dosegom starosti ukupne populacije, kada se revitalizacija u funkciji opstanka i razvoja mora nužno provoditi istovremeno po oba revitalizacijska modela: klasičnom populacijskom politikom poticanja rađanja i selektivnom imigracijskom politikom (Šterc i Komušanac, 2012). Hrvatska je već ušla u četvrto međupopisno razdoblje izumiranja (tip E4 ili najgori mogući od ukupno 8 tipova općega kretanja stanovništva), kada su u međupopisnom razdoblju negativni i prirodno kretanje stanovništva i još negativnija tzv. gruba migracijska bilanca. Ukupne su negativnosti potvrđene rezultatima popisa stanovništva 2021. godine takve razine da dovode u pitanje osnovne sustave na kojima počivaju hrvatsko društvo i država, a dovode u pitanje s obzirom na sastav stanovništva i gospodarski i svaki drugi razvoj.

Slika 3. Grafički prikaz dobnospolnoga sastava stanovništva Hrvatske prema Popisu stanovništva 2021. godine
 Izvor: Državni zavod za statistiku RH, Zagreb, 2022.

8. Hrvatska prema neizvjesnosti

Hrvatski je put prema demografskoj neizvjesnosti prema svim osnovnim pokazateljima jasno vidljiv iz službenih podataka nedavno provedenoga popisa stanovništva, a posebno iz postavljenih parametara i trendova. Demografska je destrukcija iznenadila uglavnom sve neupućene i posebno sve koji su je smatrali usputnim pitanjem hrvatskoga razvoja i hrvatske budućnosti dok je ove druge ponajviše iznenadila društvena i politička mirnoća s kojom su primljeni rezultati popisa stanovništva. Ugroženost sustava i ukupnoga razvoja hrvatska je stvarnost u vremenima koja dolaze pa su odgovori na demografske izazove hrvatska strateška potreba. Depopulacija u samo deset godina od gotovo 400 000 osoba, prirodni pad ili više umrlih nego rođenih u istom razdoblju preko 170 000 osoba, samo u dvije godine (2020. i 2021.) prirodni pad od gotovo 50 000 osoba, gotovo dosegnuta izrazito duboka starost ukupne populacije, gubitci učenika osnovnih i srednjih škola na godišnjoj razini između šest i osam tisuća, silina iseljavanja mladih i obrazovanih osoba i mladih obitelji s djecom te još niz drugih demografskih negativnosti nije moguće drugačije nazvati nego demografskom destrukcijom. Potvrda svemu stigla je upravo s najnovijim službeno objavljenim rezultatima popisa stanovništva 2021. godine, a posebno se nakon utvrđene depopulacije uvjetovane prirodnim padom i iseljavanjem treba zabrinuti oko podataka o dobnom sastavu stanovništva. Nevjerojatno zvuči podatak kako je u Hrvatskoj popisano čak 1 157 524 osoba starijih od 60 godina ili 29,8 % ukupne domicilne populacije, što je više za 104 284 osobe od broja osoba u dobi do 19 godina starosti. Sličnih bi se usporedbi moglo navesti još podosta, kao i uvjetovanosti koje slijedi na sve djelatnosti oko nas iz takvoga sastava stanovništva. Nezavisno od ostalih društvenih i političkih okolnosti na regionalnoj i svjetskoj razini, hrvatski demografski problem trebao bi biti ključnim pitanjem izvršnoga upravljanja hrvatskom državom, prostorom i društvom te ukupnom hrvatskom populacijom.

Rezultati su posljednjega popisa stanovništva jasno potvrdili ugroženost temeljnih sustava na kojima počivaju hrvatsko društvo i hrvatski prostor, kao uostalom što su to potvrdile i prethodne znanstvene studije na nacionalnoj i regionalnoj razini. Odnosi starijega i staroga stanovništva prema mlađem od 19 ili 18 godina ili čak 14 godina, odnosi aktivnoga i neaktivnoga stanovništva, odnosi zaposlenoga i umirovljenoga stanovništva i slični, uz sve uočene i službeno potvrđene demografske negativnosti izravno ugrožavaju u skoroj budućnosti mirovinski, zdravstveni, obrazovni, financijski i sustav radne snage, a posredno ukupni i svaki drugi razvoj. Demografskim se pražnjenjem pojedinih hrvatskih prostora, posebno prigraničnih, brdsko-planinskih, otočnih i općenito izvan gradskih i ruralnih, ugrožava i nacionalna sigurnost koja se mora temeljiti i na poimanju kako su ljudi (ljudska populacija, stanovništvo, žiteljstvo, puk...) sigurnosna osnova u svakom pristupu nacionalnoj sigurnosnoj strategiji. Godine 2017. u strateškom je dokumentu naziva *Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske* (NN 73/2017), u poglavlju *Demografska obnova i revitalizacija hrvatskoga društva* eksplicitno navedeno kako „Negativni demografski trendovi, neuravnotežen regionalni razvitak Republike Hrvatske, smanjenje i starenje stanovništva, posredno postaju ograničavajućim čimbenikom održivosti gospodarskoga, regionalnoga i sveukupnoga razvoja Republike Hrvatske. Ovi trendovi utječu i na smanjivanje sposobnosti učinkovitoga odgovora na izazove i prijetnje koji ugrožavaju opstojnost i sigurnost Republike Hrvatske. Populacijska politika provodit će se uz uvažavanje demografskih, socioekonomskih, tradicijskih i drugih specifičnih obilježja stanovništva Republike Hrvatske. S obzirom na negativne demografske trendove, provodit će se pronatalitetna politika, politika poticanja ravnomjernijega razmještaja stanovništva i imigracijska politika usklađena s potrebama tržišta radne snage“. U 20 godina Hrvatska je izgubila gotovo 550 000 stanovnika (točnije 648 031 osobu između popisa stanovništva 2001. i 2021. godine, a od toga 269 073 samo prirodnim putem) dok se od donošenja spomenutoga dokumenta u samo četiri godine iz Hrvatske iselilo oko 160 000 ljudi (*Migracija stanovništva RH u 2020.*, DZS).

Valja ponoviti i istaknuti kako spomenuti demografski trendovi i procesi predstavljaju potencijalnu opasnost za sigurnost Hrvatske, postaju ograničavajući čimbenik gospodarskoga i društvenoga razvoja, a promatranje vlastitoga demografskoga nestanka suvremeni hrvatski usud Hrvatske.

9. Potrebni odgovori

Znanstvena i druga uvjerenja o hrvatskim strateškim nacionalnim potrebama nisu dosad dala vidljivih rezultata u razumijevanju, prihvaćanju i postupanju prema neupitnoj potrebi demografske obnove Hrvatske. Stoljeće i pol traju hrvatske demografske destrukcije iseljavanjima i ratnim i poratnim stradavanjima, a isto toliko traju i odlučivanja o važnosti demografske problematike. Dokumenti, strategije, programi, istraživanja, radovi, predavanja, javni nastupi, rasprave, sučeljanja, znanstvena dokazivanja i slični brojni dokumenti i postupci malo su značili, dok je vrijeme neumitno prolazilo, a s njim je odlazila i hrvatska mladost. Odgovori su na brojna pitanja Hrvatskoj potrebni sada i odmah ne želi li se prihvatiti demografski nestanak kao vremenska neumitnost.

1. Potrebno je demografsku problematiku razumjeti i provoditi kao osnovu hrvatske razvojne strategije, s uključivanjem ukupne hrvatske populacije. Ukupnu je hrvatsku populaciju potrebno sagledavati kao najvrjedniji dio i čimbenik hrvatskoga društva i prostora.
2. Demografsko pitanje treba biti postavljeno u političkim programima i izvršnim djelovanjima organizacijski i tehnički unutar Vlade sukladno njegovom značenju, sukladno uvjetovanosti na sve djelatnosti i sukladno operativnim resornim postupanjima.
3. S obzirom na rezultate posljednjega popisa i na razinu negativnosti trendova, s demografskom je obnovom hrvatske populacije potrebno početi odmah, i to istovremeno prema oba revitalizacijska modela: modelom klasične populacijske politike i modelom selektivne imigracijske politike. Demografskoj se revitalizaciji treba pristupiti odmah i to bez čekanja procijenjene razine gospodarske razvijenosti jer dok Hrvatska dosegne potreban gospodarski razvoj vrijeme će dodatno odnijeti hrvatsku mladost.
4. Potrebno je demografsku problematiku pomaknuti iz okvira samo socijalne i obiteljske politike. Demografska problematika nužno mora biti ključna pretpostavka gospodarskoga i svakoga drugoga razvoja i planiranja u zemlji te definiranja i provođenja nacionalne sigurnosti. Jasno vidljive demografske negativnosti danas i kroz povijest ne bi smjele biti političko, svjetonazorsko, religijsko, etničko ili slično pitanje, već primarno najvažnije nacionalno strateško pitanje.
5. Pokazalo se kao nužnost u suvremenom europskom i svjetskom modernizmu vrednovati hrvatske trajne civilizacijske vrijednosti, povijesno izgrađivane u okvirima hrvatskoga identiteta (Šterc i Komušanac, 2014). Hrvatsku raseljenu populaciju diljem svijeta sa svim njezinim bogatstvima (gospodarskim, financijskim, investicijskim, akademskim, demografskim i inim) potrebno je postaviti kao stratešku osnovu demografskoga opstanka i ukupnoga razvoja zemlje, ali ju je nužno uključiti i u sve oblike života u Hrvatskoj. Posebno u razvojnom i investicijskom smislu, ali i u akademskom, obrazovnom, političkom i općenito društvenom jer je njezino uključivanje u život u Hrvatskoj osnova budućega opstanka.
6. Potrebno je razmotriti sve dosad donesene Vladine dokumente vezane uz demografsku problematiku i na temelju njih i novih potvrđenih demografskih negativnosti izraditi znanstveno i provedbeno utemeljenu demografsku revitalizacijsku strategiju. Također je potrebno analizirati apsolutno sve dosad donesene i provedene regionalne, županijske i lokalne poticajne demografske mjere i s obzirom na djelotvornost ugraditi ih u nacionalnu revitalizacijsku strategiju.
7. Politizacije demografske problematike u ovakvim destrukcijskim demografskim okolnostima niti bi više smjelo biti niti bi se trebala zanemarivati iskustva drugih zemalja, a pogotovo onih koje imaju više stanovnika u iseljeništvu nego u matičnom državnom prostoru. Konačno bi se

trebala prihvatiti spoznaja kako je nužno istovremeno provoditi revitalizacijske poticajne mjere i modele sa svih razina (nacionalne i lokalne) te kako je u demografsku revitalizaciju ključno usmjeravanje poreznih poticajnih modela.

8. Komplementarnim uključivanjem svih političkih izvršnih razina i poreznoga sustava postići će se potrebna razina strateškoga djelovanja kao ključna nadgradnja tradicionalnim demografskim mjerama vezanim uz dječje doplatke, izravna financijska davanja, porodiljne naknade i slično.

Literatura i izvori podataka

- Baučić, I. (1970). Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj. *Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu*, 9(1), 1-144 (s priložima).
- Baučić, I. (1971). Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije. *Hrvatski geografski glasnik*, 33-34(1), 25-57. <https://hrcak.srce.hr/55979>
- Baučić, I. (1973a). Osvrt na metodologiju popisa radnika u inozemstvu. *Acta Geographica Croatica*, 12(1), 13-18. <https://hrcak.srce.hr/142074>
- Baučić, I. (1973b). Regionalne razlike u jugoslavenskim vanjskim migracijama. *Acta Geographica Croatica*, 12(1), 89-111. <https://hrcak.srce.hr/142081>
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Golden Marketing-Tehnička knjiga; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2020). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske*.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. *Prvi rezultati Popisa stanovništva, kućanstava i stanova 2021. godine*.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. *Statistika u nizu. Stanovništvo prema starosti i spolu 2021. godine*.
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (28. veljače 2022). *Statistika u nizu, 7.1.3. Prirodno kretanje stanovništva – privremeni podatci*.
- Jurić, T. (2019). Od gastarbajtera iz SRH do gastarbajtera iz RH – Recentno iseljavanje Hrvata u Njemačku s posebnim osvrtom na tržište rada. *Suvremena trgovina*, 44(1), 9-15. <https://issuu.com/st-1-2015-online/docs/suvremena-1-2019>
- Nejašmić, I. (1990). Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. *Migracijske teme*, 6(4), 511–526. <https://hrcak.srce.hr/127703>
- Slavić, D. (2015). *Biblija kao književnost*. Školska knjiga.
- Hrvatski Sabor (14. srpnja 2017). *Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske*. NN 73 / 2017, 1772. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_07_73_1772.html. Pristupljeno 11. travnja 2021.
- Šterc, S. i Komušanac, M. (2012). Neizvjesna demografska budućnost Hrvatske – izumiranje i supstitucija stanovništva ili populacijska revitalizacija. *Društvena istraživanja*, 21(3), 693-714. <https://hrcak.srce.hr/90295>
- Šterc, S. i Komušanac, M. (2014). Prostor kao temelj identiteta u nadgradnji. *Mostariensia: časopis za humanističke znanosti*, 18(1-2), 9-25. <https://hrcak.srce.hr/133974>
- Šterc, S. (1992). The General Demographic Cross Section of the Republic of Croatia *Geographical Papers* 8, 1-38.
- Šterc, S. (2015). *Geografski i demogeografski identitet*. Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Šterc, S. (16. studenoga 2017). Odlazak i samo odlazak: Nakon svega dobro je da nas uopće ima. *Dnevno.hr*. <https://www.dnevno.hr/kolumnisti/stjepan-sterc/odlazak-i-samo-odlazak-nakon-svega-dobro-je-da-nas-uopce-ima-1092401/>

Šterc, S. (20. listopada 2020). Gastarbajterska stvarnost. *Dnevno.hr*.

Šterc, S. (2022). *Sedam valova demografskoga slamanja Hrvatske* [rukopis predan u tisak].

Demographic challenges of postgastarbaiter croatia

ABSTRACT

Data from the 1961, 1971 and 1981 censuses confirmed the seriousness and complexity of demographic problems and pointed to the questionable future of Croatia's demographic development. The general population movement in the post-war census periods only partially reflects the demographic reality of the period under review as Croatia's population of 4.2 million in the 1961 census steadily increased by an average of about 25,000 per year. Analyzing the relative changes and relations, the declining trends among the census growth and the average annual growth rate of the total population after 1971 were clearly observed. The departure of workers from the former state union for temporary work abroad after 1968 only intensified such trends and in the 1971 census the initial effects of economic emigration were already recorded. In 1981, Croatia had a total population of 4.6 million, and about 210,000 or 4.5% were temporarily working abroad. The 1981 census indirectly confirmed depopulation compared to the previous census period although official statistics based on the applied census concept recorded an overall increase in Croatia's population. At the same time, the number of live births in Croatia has been steadily declining since 1960. The exceptions are the positive effects from 1975 to 1980 as a result of the entry of more generations into the fertile age but these were short-lived and did not reduce the marked reduction in the birth rate to only 50,000 children born in 1990. The guest worker emigration period unquestionably stopped the expected demographic growth of Croatia, significantly accelerated the emergence of negative indicators and trends in later periods and in the early 1990s introduced Croatia to the beginning of population extinction and demographic collapse, clearly visible today by all parameters.

Keywords: depopulation, emigration, guest workers, natural decline, Croatia

Prethodno priopćenje

izv. prof. dr. sc. Mirko Lukaš
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, Osijek
mlukas@ffos.hr

Mihael Puljić, doktorand
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, Osijek
mihaelpuljic@yahoo.com

Demografski gubitci Virovitičko-podravske županije uvjetovani suvremenim iseljavanjem

Sažetak

Radom se interpretiraju rezultati istraživanja demografskih gubitaka u Virovitičko-podravskoj županiji nastali kao suvremeni trend iseljavanja stanovništva u inozemstvo. Anketnim upitnikom provedeno je istraživanje na uzorku od 90 ispitanika tijekom prve polovice 2020. godine. Ovim su istraživanjem autori pokušali doznati motive i uzroke iseljavanja ljudi iz jedne od najsiriomašnjih županija u Hrvatskoj. Prema povratnoj informaciji dobivenoj od iseljenika, glavni motivi za odlazak u inozemstvo nisu izričito ekonomske prirode. Stajališta iseljenika u anketnom upitniku dominantno ukazuju na manjak povjerenja u državne institucije i odsutnost pravednosti u mnogim sferama života stanovnika Virovitičko-podravske županije. Iseljavanje stanovništva iz promatrane županije odgovor je na aktualnu ekonomsko-političku situaciju koja je još više ubrzana pridruživanjem Hrvatske Europskoj uniji. Provedeno istraživanje imalo je za cilj utvrditi razloge iseljavanja iz Virovitičko-podravske županije, dobno-spolnu strukturu iseljenih, zadovoljstvo novim životnim uvjetima u inozemstvu kao i uvjete pod kojima bi se vratili u svoju zemlju.

Ključne riječi: demografija, gubitci, iseljavanje, inozemstvo, motivi odlaska, Virovitičko-podravska županija

1. Uvod

U Hrvatskoj je 21. stoljeće započelo iseljeničkim trendom i negativnim demografskim obilježjima i nastavilo se kao pojava koja je započela u različitim vremenskim intervalima tijekom 20. stoljeća. O negativnim posljedicama i demografskoj slici koju iseljavanje ostavlja na ovim prostorima nije se dosad na adekvatan način raspravljalo. Stvarni interes u znanosti ovaj problem zauzima tek desetak posljednjih godina i na određeni način okupira cjelokupnu javnost. Demografska istraživanja značajna su za svaku zemlju, a demografske promjene ukazuju na projekcije kretanja stanovništva i ukupnoga demografskoga razvoja kao i njihov povoljan ili nepovoljan utjecaj. Samo pravovremenom i sveobuhvatnom populacijskom politikom nepovoljni se utjecaji mogu spriječiti ili usporiti pa je važno na njih trajno ukazivati. Zbog negativnih trendova uvjetovanih demografskim gubicima, kao prioritetni ciljevi društvenoga razvoja u Republici Hrvatskoj postavljeni su

demografska revitalizacija i stimulatívna populacijska politika. Ovi strateški ciljevi predstavljeni su i u Nacionalnoj razvojnoj strategiji do 2030. godine. Od ukupno 13 strateških ciljeva šesti se odnosi na demografsku revitalizaciju i bolji položaj obitelji. (Vlada RH, 2021: 88) Negativni demografski trendovi kojima je Hrvatska pogođena u posljednjih nekoliko desetljeća gorući su problem države, a depopulacija i starenje stanovništva imat će dugoročno velike gospodarske i društvene posljedice na koje se već sada mora pronaći djelotvoran odgovor. (Vlada RH, 2021: 88) Demografski oporavak značajan je preduvjet budućega gospodarskoga rasta i stabilnosti društva, a isto tako je djelotvornost sadašnjih ekonomskih politika i otključavanje potencijala za brži rast i konvergenciju prema europskom dohotku nužna i nezaobilazna sastavnica povoljnih uvjeta za demografsku obnovu (Vlada RH, 2021: 89).

Populacijski gubici uvjetovani suvremenim iseljavanjem stanovništva nisu zaobišli ni Virovitičko-podravsku županiju. Trend iseljavanja stanovništva iz ove županije samo je nastavak iseljeničkoga procesa koji još uvijek nije u potpunosti završen. Naprotiv, on je od ulaska Hrvatske u punopravno članstvo Europske unije jednako snažan i prisutan. U tom pogledu, otvaranjem tržišta rada za radnike s hrvatskom putovnicom 2015. godine mnogi su vidjeli priliku za ostvarivanje boljega životnoga standarda. Radnike iz cijele Hrvatske slijedili su i mnogi iz Virovitičko-podravске županije, koji su u potrazi za novim izazovima sa sobom povelili i svoje obitelji. Prema povratnim informacijama dobivenim anketnim upitnikom, glavni motivi za odlazak u inozemstvo nisu izričito ekonomske naravi. Stajališta iseljenika u anketnom upitniku pokazuju da uz manjak povjerenja u državne institucije i pravdu, stanovnici Virovitičko-podravске županije iseljavaju i zbog nepravde koju osjećaju kao stalno prisutnu u mnogim društvenim sferama. Stoga ispitanici u odgovorima često navode kako je iseljavanje stanovništva iz promatrane županije odgovor na aktualnu ekonomsko-političku situaciju koju je ubrzalo pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji 1. srpnja 2013. godine.

2. Ukupno kretanje stanovništva Virovitičko-podravске županije tijekom 20. i 21. stoljeća

Virovitičko-podravska županija nalazi se u kontinentalnom dijelu Republike Hrvatske na prostoru dodira središnje i istočne Hrvatske koji po svom zemljopisnom položaju oslikava poveznicu Slavonije i Podravine. Na području ove županije nalaze se tri grada i 13 općina koji površinom zauzimaju 2024 km² što čini 3,6 % udjela u cjelovitom hrvatskom prostoru (Savić i dr., 2019). Obradivim površinama u odnosu na broj stanovnika u Hrvatskoj ova županija prednjači pa je poljoprivreda najvažnija gospodarska grana o kojoj ovisi budućnost stanovnika županije. Poljodjelstvo se kao gospodarska grana odnosi na proizvodnju ratarskih kultura, duhana, ljekovitoga bilja, voća i povrća te pčelarstvo i ribnjačarstvo. U velikom postotku zastupljena je prerađivačka industrija, a posebice drvoprerađivačka, prehrambena, industrija nemetala i metala. Prioritet u daljnjem gospodarskom razvoju promatra se u dovršetku i izgradnji čitavoga profila brze ceste Farkaševac – Bjelovar – Virovitica – Republika Mađarska od kojega se očekuje generiranje cijeloga niza multiplikacijskih učinaka kako bi Virovitičko-podravska županija postala snažno orijentirana na razvoj konkurentnoga gospodarstva i izvozne industrije (Savić i dr., 2019). Izgradnjom brze ceste u ovoj županiji stvorili bi se povoljni uvjeti za nove investicije i zapošljavanja što bi kao rezultat moglo postići zaustavljanje daljnjega odlaska mladih obrazovanih kadrova, kako u ostale dijelove Hrvatske tako i u inozemstvo (Lepan Štefančić, 2017). Stoga se najčešće prometna izoliranost navodi kao jedan od temeljnih uzroka gospodarskoga zaostajanja i stagnacije koji dovode do migracijskih trendova iz sela prema gradovima, ali i prema većim makroregionalnim centrima i inozemstvu te u konačnici do negativne demografske slike kakva se trenutačno stvara u ovoj županiji (Janečić, 2018).

Ukupno (opće) kretanje stanovništva rezultanta je djelovanja prirodnoga i prostornoga, odnosno mehaničkoga kretanja stanovništva. Usto je razvoj stanovništva određen djelovanjem brojnih „vanjskih“ odrednica među kojima se svojom važnošću ističu gospodarski, politički (ratovi) i ostali čimbenici (Boroša, 2015).

Tablica 1. *Kretanje stanovništva u posljednjih stotinjak godina na prostoru Virovitičko-podravске županije*

Godina	Broj stanovnika
1910.	101 818
1921.	102 824
1931.	125 049
1948.	125 372
1953.	131 517
1961.	127 512
1971.	116 314
1981.	107 339
1991.	104 625
2001.	93 389

Iz tablice 1 vidljivo je kretanje stanovništva, njegov porast i pad na prostoru Virovitičko-podravске županije početkom 20. stoljeća. Na ovom je prostoru 1910. godine obitavalo 101 818 stanovnika. Do sredine 20. stoljeća broj stanovnika neprestano se povećavao, a nakon 1953. godine ovi statistički pokazatelji ukazuju na izraziti trend smanjenja i pada broja stanovnika vidljivoga sve do danas.

Iako se na cijelom bivšem prostoru županije broj stanovnika smanjivao, trend povećanja stanovnika nakon 1953. godine osobito je vidljiv u gradovima Virovitica i Slatina dok je neznatan porast zabilježen i u nekim općinskim središtima. Razlog povećanja broja stanovništva u navedenim gradovima i većim općinskim središtima pripisuje se odlasku mladoga stanovništva iz ruralnih u urbane sredine u kojima oni traže bolje životne uvjete i gospodarsku sigurnost (Balta i Brazda, 1997). Najintenzivnija depopulacija stanovništva u ovom kraju zabilježena je između 1970-ih i 1980-ih zbog snažne industrijalizacije i deagrarizacije. U tom razdoblju u Hrvatskoj pa i u Virovitičko-podravskoj županiji događa se ekonomska migracija, odnosno odlazak radne snage u inozemstvo što je također ostavilo traga na smanjenju stanovništva (Jurić, 2018), a ubrzo nakon toga uslijedila je i jaka deruralizacija. Tako su ruralna naselja s prostora Virovitičko-podravске županije u razdoblju od 1953. do 2001. godine zabilježila najveća smanjenja broja stanovnika u cijeloj istočnoj Hrvatskoj (Boroša, 2015).

Izdvajanje tipova općega kretanja stanovništva na temelju prirodne promjene, migracijske bilance i ukupnoga kretanja stanovništva pomaže nam u razumijevanju dinamičkih sastavnica određene populacije u određenom vremenskom razdoblju. Uzevši u obzir samo migracijsku bilancu, tada je moguća podjela na emigracijski i imigracijski tip (Živić, 2018). U razdoblju od 2001. do 2011. godine čak 168 naselja ili 89,4 % Virovitičko-podravске županije pripada emigracijskim tipovima naselja. Spomenuti podatci ukazuju na posljedice polustoljetnih nepovoljnih demografskih kretanja i kontinuirano smanjivanje broja stanovnika s prostora županije od 1953. godine. Odlazak mladoga i ruralnoga stanovništva u gradove, emigracija stanovništva izvan županije kao i u inozemstvo utjecali su na sve lošiju dobnu strukturu stanovništva što je dovelo do izumiranja naselja. Od 1998. do 2011. godine županija je izgubila 10 % svoga stanovništva, a ruralna područja oslabljenoga

reproduktivnoga potencijala u Virovitičko-podravskoj županiji postala su i emigracijska područja, što je utjecalo na opadanje fertiliteta i ubrzalo depopulaciju županije.

Prema posljednjem službenom popisu stanovništva iz 2011. godine u Virovitičko-podravskoj županiji živjelo je 84 836 stanovnika od čega 41 017 muškaraca i 43 819 žena. (Državni zavod za statistiku, 2011.) Prosječna starost stanovništva iznosila je 41,2 godine što otprilike odgovara prosječnoj starosti stanovništva na području cijele Hrvatske koji je 2011. godine iznosio 41,7 godina (Isto, str. 64).

S obzirom na to da će tek sljedeći službeni popis stanovništva, koji se provodio tijekom listopada 2021. godine, pokazati realan broj stanovnika, na ovom području za razdoblje od 2014. do 2018. godine postoje samo procjene trenutačnoga broja stanovnika. Od 2011. do 2018. godine Virovitičko-podravska županija zabilježila je negativan trend i pad broja stanovništva koji je 2018. godine procijenjen na 75 257 stanovnika. To je pad od 9579 stanovnika u odnosu na Popis iz 2011. godine (Isto).

Broj odseljenoga stanovništva od 2014. godine pokazuje tendenciju rasta pa se bilježi kako je te godine odselilo 1266 stanovnika, 2015. godine 1699, a 2016. godine njih 1760, 2017. godine 2111 i 2018. godine 1818 (Isto).

Jedan od karakterističnih pokazatelja smanjenja broja stanovništva koji može ukazivati na odlazak u druge krajeve Hrvatske ili inozemstvo je broj učenika upisan u osnovne škole na početku školske godine. Ovi su pokazatelji također negativan trend. Godine 2014. u osnovne škole upisano je 6574 učenika, a 2018. godine ih je upisano 6033 (Isto). Broj nezaposlenih u promatranom razdoblju od 2014. do 2018. godine smanjivao se što isto tako može ukazivati na odljev radno sposobnoga stanovništva. Nezaposlenih osoba je 2014. godine bilo 10 216, dok je taj broj za 2018. godinu iznosio 5154 osoba. Prosječna neto plaća u Virovitičko-podravskoj županiji zaostajala je za hrvatskim prosjekom tijekom petogodišnjega promatranoga razdoblja i to u prosjeku za 20 % (Savić i dr., 2019). Provedenim anketiranjem ispitanici su u velikoj mjeri iskazivali kako je i niska plaća jedan od razloga odlaska u inozemstvo te da bi mogući povratak mogao bio motiviran i povećanjem plaća u Hrvatskoj.

3. Metodološki pristup istraživanju

Predmet ovoga istraživanja su čimbenici koji uvjetuju suvremeno iseljavanje i demografske gubitke u Virovitičko-podravskoj županiji.

Cilj provedenoga istraživanja bio je utvrditi razloge iseljavanja iz Virovitičko-podravske županije, dobno-spolnu i obrazovnu strukturu odseljenoga stanovništva, zadovoljstvo novim životnim uvjetima u inozemstvu te uvjete mogućega povratka u Hrvatsku.

Na temelju postavljenoga cilja formuliraju se sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koja su socio-demografska obilježja ispitanika?
2. Prema kojim područjima odseljava najveći broj ispitanika?
3. Kakve su procjene o mogućem povratku iseljenika u Hrvatsku?

Na temelju postavljenoga cilja i istraživačkih pitanja utvrđuju se hipoteze kojima se želi dati odgovor u eksperimentalnom dijelu ovoga rada.

H.1. Čimbenici iseljavanja iz Virovitičko-podravske županije temelje se na ekonomskim uvjetima i potragom za boljim životom.

H.2. Stanovnici oba spola podjednako iseljavaju iz Virovitičko-podravske županije.

H.3. Mlađe radno aktivno stanovništvo najčešće iseljava iz Virovitičko-podravske županije.

H.4. Visoko razvijene zemlje Europe najčešća su odredišta iseljavanja.

H.5. Ispitanici potvrđuju povoljnu percepciju o mogućem povratku u promatranu županiju.

Uzorak u ovom istraživanju čini 90 nasumično odabranih ispitanika bivših stanovnika Virovitičko-podravske županije koji danas žive u inozemstvu. Metoda korištena u ovom istraživanju je anketa provedena putem obrasca *Google Forms* tijekom travnja, svibnja i lipnja 2020. godine. Anketni upitnik sadržavao je 38 pitanja kojima su se nastojale ispitati socio-demografske karakteristike ispitanika, njihovi motivi i razlozi iseljavanja iz Virovitičko-podravske županije kao jedne od najsiromašnijih županija u Hrvatskoj, i moguće odluke za povratak. S obzirom na to da je županija administrativno podijeljena na tri grada i 13 općina, pokušali su se dobiti podatci za sve administrativne jedinice lokalne samouprave, ali se iz osam općina nije uspjela dobiti nijedna povratna informacija o razlozima odselidbe. Stoga uzorak ovoga istraživanja obuhvaća ispitanike iz dva grada: Virovitice i Slatine, te šest općina: Čačinci, Gradina, Lukač, Pitomača, Suhopolje i Špišić Bukovica. Najveći broj ispitanika kao svoje mjesto prebivališta u Hrvatskoj označio je Viroviticu, odnosno 55 anketiranih prije odlaska u inozemstvo živjelo je u administrativnom središtu Virovitičko-podravske županije.

4. Čimbenici suvremenoga iseljavanja iz Virovitičko-podravske županije

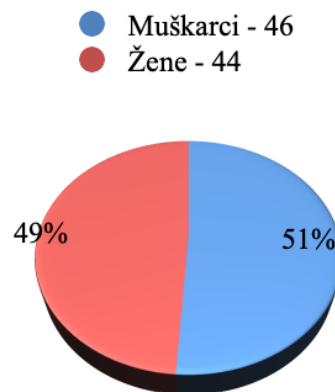
Negativan trend kretanja broja stanovnika u promatranj županiji nastavio se i tijekom prvih 20 godina 21. stoljeća, a napose od ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju. Ovo je događaj koji je stanovništvu Hrvatske, pa i Virovitičko-podravske županije otvorio europsko tržište u kojem su mnogi vidjeli priliku graditi budućnost bolju nego što bi ona izgledala ostankom u Hrvatskoj (Jurić, 2018). Suvremeno iseljavanje može se promatrati i kao nastavak masovnijega iseljavanja Hrvata iz domovine prema europskim i svjetskim zemljama, a napose prema Njemačkoj šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća. Godine 1972. radnici s područja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije brojili su oko pola milijuna stranih radnika u SR Njemačkoj pa su time zauzimali prvo mjesto među svim skupinama stranih radnika (Jurić, 2018). Iako statistički podatci nisu posve precizni, oni ipak pokazuju da je među pola milijuna iseljenih radnika najviše bilo Hrvata. Prema popisu stanovništva iz 1971. godine 196 000 radnika iz Hrvatske bilo je privremeno zaposleno u europskim državama, a većina njih nalazila se u Njemačkoj. Istraživanje Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar o povratnicima pokazuje da je petina njih migrirala zbog političkih razloga, a dvije trećine zbog ekonomskih ili mješavine ekonomskih i političkih razloga (Jurić, 2018). Politički motivi dominirali su u prvom hrvatskom poslijeratnom iseljeničkom valu, a ekonomski od šezdesetih do devedesetih godina (Jurić, 2018). Politički kao i ekonomski razlozi na visokom su mjestu navođenja razloga odlaska i u današnje doba.

5. Socio-demografska struktura ispitanika

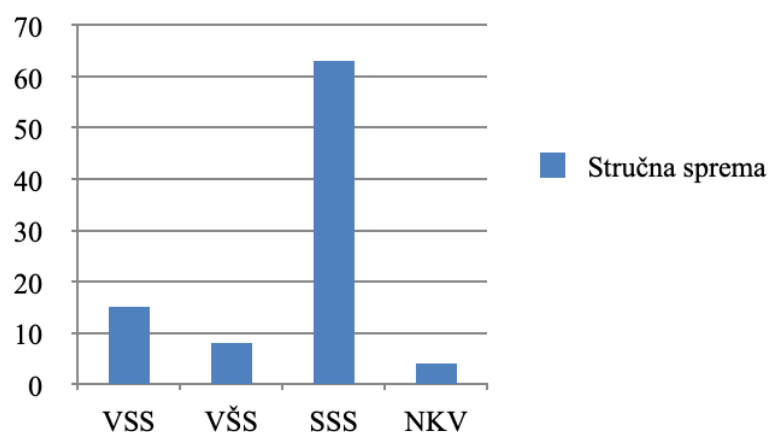
Rezultati istraživanja pokazuju kako su vrata inozemstva otvorena za sve radno aktivne skupine ljudi. U ovom istraživanju odseljenoga radno aktivnoga stanovništva s područja Virovitičko-podravske županije dobili su se sljedeći pokazatelji o rasponu njihove dobne strukture: od 1960. do 1970. rođeno je 10 ispitanika, od 1971. do 1980. 18 ispitanika, od 1981. do 1990. 27 ispitanika te od 1991. do 2000. 35 ispitanika. Starost anketiranih ispitanika kreće se od 21 do 58 godina što može ukazivati na činjenicu da odlaze i oni koji su tek nedavno započeli svoju radnu karijeru, ali i oni koji su gotovo pred njezinim zalaskom. Najdominantnija dobna skupina ispitanika u ovom istraživanju kreće se u rasponu od 21. do 45. godine, što ukupno obuhvaća 71 ispitanika ili 78,9 %, dok je u rasponu od 46. do 58. godine života 19 ispitanika ili 21,1 %. Donja starosna granica potvrđena

je i podudara se s istraživanjem Tade Jurića iz 2017. godine „Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi“ u kojem je najviše ispitanika između 25. i 40. godine života koji su u istraživanju obuhvaćali 58,33 % slučajeva. Prema podacima Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske, koji ukazuju na nešto nižu starosnu dob ukupno odseljenih u inozemstvo i prema njihovom izvješću, ono se kreće od 20 do 39 godina što u ukupnom broju iseljenoga stanovništva iznosi 46,7 % (Jurić, 2018).

U ovom istraživanju (slika 1) anketirano je 46 muškaraca i 44 žena pa se dobiveni rezultati mogu gotovo identično podijeliti na oba spola. S obzirom na Sliku 2., vidljivo je da stručnu spremu nema 4 ili 4,4 % odseljenih koji se izjašnjavaju kao radnici bez zanimanja, srednju stručnu spremu ima njih 63 ili 70 %, osmero ili 8,9 % ih je s višom stručnom spremom, a 15 ili 16,7 % s visokom stručnom spremom. Nešto manji broj odseljenih je s visokom stručnom spremom i, uspoređujući ukupne odnose, može se zaključiti kako su pokazatelji relativno identični (Jurić, 2018) s odseljenim Hrvatima u Njemačku (Državni zavod za statistiku). U istraživanju se uzima u obzir kako je u Virovitičko-podravskoj županiji prema popisu stanovništva iz 2011. godine bilo tek 8,2 % visokoobrazovanih u udjelu stanovništva starosti od 15 i više godina (Državni zavod za statistiku, 2016) stoga je svaki odseljeni s visokom stručnom spremom iz Županije ogroman gubitak za njezin budući gospodarski razvoj.

Slika 1. Struktura ispitanika prema spolu

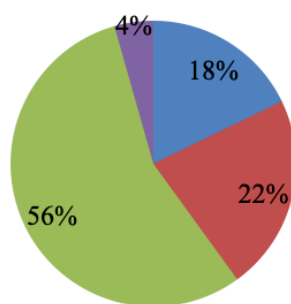

Slika 2. Struktura ispitanika prema stručnoj spremi

Suvremeno iseljavanje u inozemstvo ne odnosi iz države samo radno sposobno stanovništvo, već i cijele obitelji, što je bitna karakteristika ovoga iseljavanja u usporedbi s gastarbarbajterskom erom iseljenika te poslijeratnim iseljeničkim kontingentom devedesetih godina. U prijašnjim iseljeničkim valovima odlazak cijelih obitelji bilo je rijetko dok je u 21. stoljeću posebice od ulaska Hrvatske u Europsku uniju to gotovo postalo pravilo. Promatrajući razdoblje od 2014. do 2020. godine u

promatranoj je županiji vidljiv i pad broja živorođene djece koji se smanjio sa 737 na 617 novorođene djece što je još jedna od zornih ilustracija negativnoga demografskoga trenda (Državni zavod za statistiku, 2020). Oslabljeni reproduktivni potencijal i emigracija te opadajući fertilitet doprinose ukupno sve većoj depopulaciji. Više od polovice ili 56 % odseljenih sudionika istraživanja oženjeno je ili udano, a značajan je i postotak onih koji su u inozemstvo otišli u paru (22 %) što je vidljivo na slici 3. Polovica ili 44 ispitanika u trenutku provedbe istraživanja nije imalo djecu, a njih 46 je sa sobom u inozemstvo odvelo čak 99 djece, što je više nego dvostruko veći broj od broja ispitanika koji su pozitivno odgovorili na ovo pitanje.

- Samac/sama
- U vezi
- Oženjen/udana
- Rastavljen/rastavljena

Slika 3. Struktura ispitanika prema bračnom stanju

6. Odredišne zemlje i čimbenici iseljavanja iz Virovitičko-podravske županije

Od 1. srpnja 2013. godine i ulaska Republike Hrvatske u punopravno članstvo Europske unije broj odseljenih dodatno se ubrzao jer su otvorena tržišta rada za radnike iz Hrvatske u zemljama Unije. Neometan dolazak radnika u pojedine zemlje ne počinje danom pristupanja Uniji, već uvođenjem ograničenja za zapošljavanje radnika iz novih članica i to do maksimalno sedam godina. To je ograničenje Njemačka ukinula 2015. godine pa te godine počinje intenzivan odlazak radne snage u najjače europsko gospodarstvo. Uklanjanjem navedenih barijera stanovništvo Hrvatske pa i Virovitičko-podravske županije odlučilo je u inozemstvu potražiti bolji život za sebe. Upravo je 73 ispitanika od njih ukupno 90 anketiranih u zemlje Europske unije otišlo nakon pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, a najveći broj odselio se u tradicionalnu useljeničku zemlju – Njemačku (53,3 %), zatim u Austriju (21,1 %), Irsku (14,4 %), itd. Najveći dio iseljenih Hrvata u razdoblju od 2013. do 2017. godine iselio se u SR Njemačku, što potvrđuju i podatci prema tamošnjem Saveznom zavodu za statistiku koji pokazuju kako je u Njemačku doselilo oko 200 000 hrvatskih državljana (Jurić, 2018).

Svaki odseljeni iz Hrvatske imao je svoje osobne razloge odlaska. Ono što pokazuju podatci na nacionalnoj razini uspješno se „prelijeva“ i na regionalnu, odnosno lokalnu razinu. Problemi koji muče stanovnike Slavonije, Podravine, Međimurja, Zagorja, Istre ili primjerice Dalmacije jednaki su i, u zadnjem promatranom razdoblju, konstantni. Prema dosad provedenim istraživanjima ispitanici koji su otišli iz Hrvatske smatraju da je zemlja neorganizirana i loše vođena, da je vode nesposobni političari bez vizije, da je prisutna korupcija, da se zapošljavaju podobni, da vlada

beznade te da nema perspektive (Jurić, 2018). Sve navedene razloge možemo svrstati u dvije skupine – ekonomske i političke.

Iste ili slične razloge odlaska naveli su i ispitanici u provedenom anketnom upitniku čiji se podatci interpretiraju u ovom radu. Na vrhu liste razloga za odlazak nalaze se korupcija, nesposobni političari, niska plaća, loš poslodavac, loši uvjeti rada, nezaposlenost, blokada računa¹, beznade kao i želja za promjenom. Upravo je to ono što odseljeni iz Hrvatske žele vidjeti u svojoj domovini – promjene, ali ne kozmetičke.² Težnja za boljim životnim uvjetima te boljom financijskom situacijom sveprisutna je tema u današnjem vremenu, stoga je i opravdana želja ispitanika za zadovoljenjem tih potreba. U konačnici, svi težimo istome – normalnome životu bez neizvjesnosti. Među ispitanima je prisutna i žalost za napuštenim obiteljima pa 59 ispitanika odnosno njih 65 % čezne za Hrvatskom jer im u inozemstvu nedostaju pojedini članovi obitelji, prijatelji, rodno mjesto i sve ono što ih asocira na kraj iz kojeg su otišli u potragu za boljim životom. Ispitivanje je utvrdilo kako 78 ispitanika otvoreno iskazuje svoje emocije u kojima prevladavaju osjećaji velikoga nedostatka bližnjih.

7. Najavljuju li ispitanici svoj povratak?

Odgovori koji bi trebali donijeti tračak nade su oni koje su ispitanici davali u nastavku ankete. Njih 58 svakako bi se htjelo ili se ima želju vratiti u Hrvatsku. Mogućnost za to oni vide u obvezi ispunjavanja određenih uvjeta koji bi ih dovoljno motivirali na povratak u domovinu. Jedan od prioriteta čimbenika povratka svojim obiteljima ili bližnjima ispitanici vide u većim primanjima, mogućnosti osnivanja vlastite tvrtke, potpunom nestanku korupcije, provođenju zakona, boljim uvjetima rada, kvalitetnijoj javnoj usluzi, smanjenju PDV-a, ukidanju nepotrebnih javnih i državnih servisa. Ako bismo bili grubo i napisali da je uvjet povratka iseljenih iz Virovitičko-podravske županije, a vjerujemo i iz cijele Hrvatske, provedba reformi – bili bismo u pravu. No s obzirom na to da ispitanici kao uvjet navode i smjenu trenutnačne političke garniture u cijeloj zemlji, onaj trčak nade sve je manji jer se reforme takve prirode ne naziru (Ekonomski lab, 2019), što smatraju 83 ispitanika u provedenoj anketi.

Hrvatskoj je u ovom trenutku potreban pogled prema budućnosti, a ne prema prošlosti, a u skladu s tim 89 od 90 ispitanika nema povjerenja u organe vlasti u Hrvatskoj i istovremeno više vjeruju zemljama u kojima trenutno borave. Jednako je porazan podatak da 89 od 90 ispitanika smatra da Hrvatska u ovom trenutku uopće ne skrbi za svoje iseljene građane.

Ovim negativnim kritikama koje su upućene vladajućoj političkoj garnituri mogu se pridružiti i sljedeći rezultati. S obzirom na to da iseljenici ne vide promjene u Hrvatskoj, njih 64 već je savjetovalo rodbini i prijateljima da svoju sreću i zadovoljstvo potraže u inozemstvu. Kao savjet tu se ističe nekoliko krilatice, a među dobivenim rezultatima posebno jedna – „bježi dok još možeš“.³ Iako brojni iseljenici u Njemačkoj žive možda znatno teže nego što bi to bio slučaj u domovini, oni se ipak nadaju se da će im jednom biti bolje, dok su u Hrvatskoj, smatraju, bili osuđeni na beznade. Mnogi iseljenici su u inozemstvu spremni na puno više odricanja i rada nego u domovini i to samo zato što smatraju da će im se to i isplatiti (Jurić, 2018). Hoće li se upravo zbog negiranja realne situacije u Hrvatskoj dogoditi novi egzodus stanovništva iz već polupraznih regija, tek će se vidjeti.

1 Prema evidenciji Fine, u listopadu 2020. u Hrvatskoj je bilo 250 000 građana (Dragojević i Mijatović, 2020).

2 Autorsko istraživanje.

3 Autorsko istraživanje.

Tablica 2. *Odabrani odgovori ispitanika o mogućem povratku ili ostanku u inozemstvu*

ODGOVORI ISPITANIKA
Ovdje je bolji život, ljudi su ljubazniji, otvoreniji i imaš mogućnosti napredovati ukoliko želiš, ne trebaš biti u HDZ-u ili imati veze.
Tu ćeš naći posao ako želiš raditi i biti plaćen i cijenjen za to što radiš jer država stoji iza tebe.
Svuda je bolja situacija nego kod nas.
Makni se i napokon počni živjeti.
Idi dok se situacija ne promijeni u Hrvatskoj jer se tako ne može dalje.
Ljudi ne vole savjete, rade po svom.
Bit će bolje nego u Hrvatskoj što se tiče novca i posla.
“Srce” je doma, ali uvjeti za život (ukoliko se pronade adekvatan posao) su bolji vani i može se uštediti novac.
Idi i radi, budi pošteno plaćen za svoj rad.

8. Zaključak

Istraživanje provedeno na uzorku iseljenoga stanovništva Virovitičko-podravske županije nastojalo je dobiti uvid u pozadinu najnovijega iseljavanja s promatranoga područja. Ovo istraživanje donosi pokazatelje o trenutačnim čimbenicima i motivima prepoznatih kod odseljenoga stanovništva iz spomenute županije, koji jasno pokazuju kako oni nisu izrazito i samo ekonomske naravi. Provedenom anketom na uzorku od 90 nasumično izabranih ispitanika autori su došli do sljedećih zaključaka.

H.1. je u potpunosti potvrđena jer čimbenici navedeni kao razlozi odlaska jasno ukazuju na čvrste veze između političkih elita, nedostatka reformi i iseljavanja. Većina ispitanika slaže se da Hrvatska svojim građanima sve manje pruža perspektivu i nadu u bolje sutra odnosno pravnu sigurnost, ekonomsku stabilnost i mogućnost osobnoga napretka. Analiza dobivenih povratnih informacija pokazala je da su dominantni motivi odlaska u inozemstvo nedostatak potrebnih reformi i beznađe koje moralno slama hrvatsko društvo u cjelini. Migraciju stanovništva u novije doba olakšava činjenica da je većina stanovnika Hrvatske i emigranata iz prošlosti u stranim zemljama ostvarila kako poslovne tako i privatne uspjehe, kao i to da je većina odseljenih zemlje u kojima su se nastanili prihvatila kao svoju novu domovinu.

H.2. se u potpunosti prihvaća jer istraživanje pokazuje kako u podjednakom omjeru Virovitičko-podravsku županiju napuštaju osobe oba spola i to najčešće oni sa srednjom stručnom spremom. Od ukupnoga broja ispitanih odselilo je 51 % muškaraca i 49 % žena.

H.3. se u potpunosti prihvaća što potvrđuju rezultati istraživanja koji pokazuju da su vrata inozemstva otvorena za sve radno aktivne skupine ljudi. Starost anketiranih ispitanika kreće se u rasponu od 21 do 58 godine života što može dovesti do zaključka da odlaze i oni koji su netom započeli svoju karijeru, kao i oni koji već razmišljaju o umirovljenju i završetku radno aktivnoga dijela svoga života. Najčešća dobna skupina ispitanika obuhvaćena ovim istraživanjem kreće se u rasponu od 21 do 45 godine života i oni predstavljaju 78,9 % ispitanih. Ovu skupinu možemo promatrati kao mlade radno aktivno stanovništvo.

H.4. se prihvaća i potvrđuje događajima koji se odvijaju nakon ulaska Hrvatske u EU i otklanjanjem barijere za lakše iseljavanje koje se događa puno više nego prije 1. srpnja 2013. Istraživanje je pokazalo da 73 od 90 ispitanika iseljava u zapadne i visokorazvijene zemlje Europske unije. U tradicionalnu odredišnu useljeničku zemlju Njemačku odselilo je 53,3 % anketiranoga stanovništva Hrvatske, zatim u Austriju 21,1 %, Irsku 14,4 % itd.

H.5. se djelomično prihvaća zbog toga što ranije iseljeni stanovnici s područja Hrvatske iskazuju zadovoljstvo svojim novim životima i ne žale što su otišli. Naprotiv, oni svojim bližnjima savjetuju da se odluče na isti korak. Isto to potvrđuje i ovo istraživanje. Iz Hrvatske odlazi sve više visokoobrazovanih mladih osoba koje sa sobom u 50 % slučajeva odvođe i cijele obitelji. Većina ispitanika svojim odlaskom poručuje da je izgubila vjeru u bolje sutra, povjerenje u domovinu te spominje osjećaj beznađa koji ih je u Hrvatskoj okruživao. Prepušteni sami sebi u Hrvatskoj nisu mogli ispuniti svoje životne ciljeve i ostvariti mogućnosti, a posebice zasnovati vlastitu obitelj. Većina ispitanika odgovornost za masovno iseljavanje iz Hrvatske vidi u svim političkim strankama, a ne pojedincima, neučinkovitom pravosuđu kao i konstantnim potrebama za vraćanjem u prošlost umjesto pogleda prema budućnosti. Većina ispitanika u inozemstvu ne traži samo mogućnost ekonomskoga prosperiteta, nego sigurnost i uređenu te efikasnu državu. Rezultati su pokazali da većina ispitanika u inozemstvu živi onakav život kakav je htjela imati u Hrvatskoj. Velik broj ispitanika pomišlja na povratak u domovinu, ali za njih on nije ostvariv jer smatraju da se ništa ne mijenja, točnije, da se ne provode potrebne reforme, posebice u pravosudnom sustavu.

U kontekstu fenomena istraživanja odselidbe stanovništva iz Virovitičko-podravske županije treba reći i to kako se mlade u zemlji gotovo uopće više ne može zadržati praznim obećanjima i patetičnim govorima bez sadržaja. U inozemstvu i u državama u koje odlaze mladi vide bolju alternativu od ostanka u Hrvatskoj stoga smatraju da svojim odlaskom poručuju kako ne žele biti taoci lošega upravljanja zemljom. U ovom kontekstu bilo bi gotovo licemjerno upirati prstom u pojedince i kroz prizmu trenutačne politike tražiti isključive krivce za egzodus iz Hrvatske. Jer, s obzirom na to da točan broj odseljenih gotovo uvijek prolazi ispod radara, svi ostali čimbenici javnoga života snose dio tereta masovne odselidbe hrvatskoga stanovništva. Cijeli spektar razloga za iseljavanje ovim istraživanjem nije u potpunosti bilo moguće doznati, no i ovo empirijsko istraživanje na području Virovitičko-podravske županije može predstavljati dobre početne informacije kao temelj za buduća istraživanja ovoga karaktera.

Izvori

Autorsko istraživanje putem platforme *Google Forms*.

Literatura

Balta, I. i Brazda, M. (1997). *Virovitičko-podravska županija, priručnik za nastavu*. Školska knjiga.

Boroša, M. (2015). *Demogeografski aspekti regionalnog razvoja Virovitičko-podravske županije* [diplomski rad]. Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Dragojević Mijatović, A. (24. listopada 2020). Blokirano 250 tisuća građana, četiri tisuće više nego na proljeće! Kod javnih bilježnika čeka još oko 180 tisuća ovrha. *Novi list*. <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/blokirano-250-tisuca-gradana-cetiri-tisuce-vise-nego-na-proljece-kod-javnih-biljeznika-ceka-jos-oko-180-tisuca-ovrha/>

Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. *Broj stanovnika po županijama*.

- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2016). *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Stanovništvo prema obrazovnim obilježjima*. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2016/SI-1582.pdf
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2013). *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Stanovništvo prema spolu i starosti*. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1468.pdf
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. 2020. *Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2019*. https://web.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2020/07-01-01_01_2020.htm
- Ekonomski lab – specijal. (2019). Što donosi novo izvješće Europske komisije za Hrvatsku: vlada nikako da pomete pred svojim vratima. *Ekonomski lab*. <https://arhivanalitika.hr/blog/sto-donosi-novo-izvjesce-europske-komisije-za-hrvatsku-vlada-nikako-da-pomete-pred-vojom-vratima/>
- Janečić, M. (2018). *Deklaracija o prometnoj izoliranosti Virovitičko-podravске županije*. <http://vpz-hr.s3-eu-west-1.amazonaws.com/wp-content/uploads/2013/10/23084111/02-Deklaracija-o-prometnoj-izoliranosti.pdf>.
- Jurić, T. (2018). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 3(33), 337-371. <https://hrcak.srce.hr/198700>
- Lepan Štefančić, S. (15. prosinca 2020). "Brza cesta do Zagreba ključ je gospodarskog razvoja županije". *Lokalni.hr*. <https://lokalni.vecernji.hr/zupanije/brza-cesta-do-zagreba-kljuc-je-gospodarskog-razvoja-zupanije-21817>
- Savić, Z. i sur. (2019). Županije – razvojna raznolikost i gospodarski potencijal. *Hrvatska gospodarska komora*.
- Vlada Republike Hrvatske (2021). *Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine*. <https://hrvatska2030.hr/wp-content/uploads/2021/02/Nacionalna-razvojna-strategija-RH-do-2030.-godine.pdf>
- Živić, D. (2017). Demografsko izumiranje hrvatskog istoka. *Pilar*, XII(24 (2)), 9-26. <https://hrcak.srce.hr/232244>

Demographic Losses of the Virovitica-Podravine County due to Modern Emigration (samo naslov)

ABSTRACT

The paper interprets the results of research on demographic losses in Virovitica-Podravina County, which arose as a contemporary trend of emigration. The survey questionnaire conducted a survey on a sample of 90 respondents during the first half of 2020. With this research, the authors tried to find out the motives and causes of emigration of people from one of the poorest counties in Croatia. According to feedback received from emigrants, the main motives for going abroad are not explicitly economic in nature. The views of emigrants in the survey questionnaire predominantly indicate a lack of trust in state institutions and a lack of justice in many spheres of life of the inhabitants of Virovitica-Podravina County. The emigration of the population from the observed county is a response to the current economic and political situation, which has been further accelerated by Croatia's accession to the European Union. The research aimed to determine the reasons for emigration from Virovitica-Podravina County, the age and gender structure of emigrants, satisfaction with new living conditions abroad as well as the conditions under which they would return to their country.

Keywords: demography, losses, emigration, overseas, motives for leaving, Virovitičko-podravska county.

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Dražen Živić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, Zagreb
drazen.zivic@pilar.hr

prof. dr. sc. Nenad Pokos
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, Zagreb
nenad.pokos@pilar.hr

dr. sc. Rebeka Mesarić Žabčić
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19, Zagreb
rebeka.mesariczabcic@pilar.hr

Vanjska migracija stanovništva Istočne Hrvatske u svjetlu rezultata popisa 1971., 1981. i 1991.

Sažetak

U ovom su radu, na temelju službenih i dostupnih rezultata popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991., vodeći pritom računa o njihovoj upitnoj obuhvatnosti i pouzdanosti, prikazani i komparativnom metodom analizirani veličina (broj) i odabrane strukturno-demografske karakteristike kontingenta vanjskih migranata (hrvatskih građana na takozvanom privremenom radu u inozemstvu te članova njihovih obitelji koje su s njima u inozemstvu boravile) iz 14 istočno-hrvatskih općina. Istočno, kontinentsko krilo Hrvatske, kroz svoju je povijest imalo složen i vrlo dinamičan demografski, društveni i ekonomski razvoj, čiji su bitan čimbenik, uz ostalo, bile unutarne i vanjske migracije, uz izmjenu povijesnih razdoblja s prevladavajućim imigracijskim, odnosno emigracijskim obilježjima prostorne pokretljivosti stanovništva. Zahvaljujući brojčano jakim imigracijskim strujama Istočna je Hrvatska, od prvoga modernoga popisa 1857. sve do 1960-ih godina imala relativno visoke (uglavnom iznadprosječne) pozitivne stope međupopisne promjene. No upravo 1960-ih godina dolazi do promjene migracijskoga obrasca; imigracija postupno ustupa mjesto emigraciji, što je posljedično dovelo i do snižavanja stopa demografskoga porasta i promjene trenda i smjera u mehaničkom kretanju stanovništva iz pozitivne u negativnu migracijsku bilancu. Posebno važan segment pojave i jačanja emigracijskoga kontingenta od 1960-ih godina činile su vanjske migracije, odnosno odlazak stanovništva na takozvani privremeni rad u inozemstvo što je tadašnja jugoslavenska popisna statistika počela bilježiti od 1971. godine. Učinak je to značajne političke liberalizacije ekonomske emigracije u inozemstvo, ali i modernizacijskih procesa unutar istočno-hrvatskoga prostora, napose deagrarijacije i industrijalizacije, čiji razvojni trendovi nisu mogli osigurati dovoljno novih radnih mjesta za stanovništvo koje je u sve većem broju napuštalo poljoprivredu kao djelatnost i izvor prihoda za osobnu i obiteljsku egzistenciju. U nemogućnosti transfera iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti sve zamjetniji broj stanovnika Istočne Hrvatske napustio je i mjesto stanovanja; dio je

emigrirao u druge dijelove Hrvatske (prije svega u Zagreb i njegovu aglomeraciju), a dio je privremeno, a ubrzo i trajno iselio u inozemstvo. Relativan udio popisanih u inozemstvu u ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske povećan je tako s 5,5 % 1971. na 6,7 % 1991. godine, što – nema sumnje – indicira signifikantan demografski gubitak, napose imajući u vidu strukturno-demografska obilježja te populacije, osobito njezinu dobnu i spolnu strukturu. Dakako, unutar Istočne Hrvatske postojale su i regionalne razlike u intenzitetu vanjske migracije koje na posredan način objašnjavaju, odnosno potvrđuju prisutne prostorne razlike u ekonomskom, društvenom i demografskom razvoju od 1960-ih do početka 1990-ih godina.

Ključne riječi: Istočna Hrvatska, stanovništvo, vanjska migracija, depopulacija, demografski gubitak

1. Uvod

Prema službenim podacima Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske,¹ u posljednjih su pet godina (2015. – 2019.) iz Hrvatske iselile (najmanje) 193 102 osobe, od kojih je iz županija Istočne Hrvatske² iselilo njih 55 511. Oni su činili signifikantnih 28,7 % ukupnoga emigrantskoga kontingenta Hrvatske. Iznadprosječni relativan udio iseljenika iz županija Istočne Hrvatske u odnosu na relativan udio njihova stanovništva u broju ukupnoga stanovništva Hrvatske prema popisu iz 2011. godine (18,8 %) pokazuje da je istočno-hrvatsko područje u značajnoj mjeri izloženo vanjskoj migraciji i da je ona bitan dinamički element kretanja i razvoja njezina stanovništva. Vanjska migracija u velikoj mjeri determinira predznak demografske dinamike (bilance) kao i intenzitet depopulacijskih trendova i procesa u istočnom kontinentalnom dijelu Hrvatske. No potrebno je upozoriti da je iseljavanje iz Istočne Hrvatske proces duga trajanja i da se može objasniti samo u kontekstu poznavanja općih i specifičnih fizičko-geografskih, historijsko-geografskih, društveno-ekonomskih, povijesno-političkih, demografskih i drugih razvojnih determinanti, odnosno činjenicom da je zbog sinergijskoga djelovanja različitih čimbenika Istočna Hrvatska, kao i Hrvatska u cjelini, već stoljećima „otvoreno“ migracijsko područje, kako sa stajališta unutarnje tako i s motrišta vanjske migracije.

Predmoderne i osobito moderne migracije imale su važnu, a u određenim situacijama i krucijalnu ulogu u kretanju brojnosti stanovništva i strukturno-demografskom razvoju istočno-hrvatskoga područja, odnosno u modeliranju naseljenosti pri čemu su se izmjenjivala razdoblja migracijske i demografske ekspanzije, s periodima migracijskoga i demografskoga regresa (Živić, 1995; 1998). Ne ulazeći detaljnije u tu problematiku ipak treba ukazati na činjenicu da je samo tijekom 20. stoljeća, zahvaljujući turbulentnom društveno-ekonomskom razvoju u najširem smislu te riječi i brojnim i složenim migracijama koje su bile posljedica toga razvoja, Istočna Hrvatska iz „obećane“ zemlje u koju se doseljavalo zbog boljih egzistencijalnih uvjeta, postupno postala jakim hrvatskim žarištem emigracije i depopulacije, jer već desetljećima bilježi značajne i s motrišta demografskih potencijala zabrinjavajuće demografske gubitke, što zbog prirodnoga pada što zbog negativnoga predznaka unutarnje i vanjske migracije (Akrap i Živić, 2009). Svojevrсна prekretnica u migracijskom obrascu zapaža se od sredine i kraja 1960-ih godina, otkad u strukturi mehaničkoga kretanja stanovništva prevladavajući utjecaj od imigracije preuzima emigracija, a unutar emigrantskoga kontingenta sve veće značenje dobiva iseljavanje u inozemstvo (izvan granica tadašnje SFRJ), na takozvani

1 Izvor: *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2019.*

2 U apsolutnom smislu najveći broj iseljenih zabilježila je Osječko-baranjska županija (17 644), zatim su po broju iseljenih slijedile Vukovarsko-srijemska županija (15 332), Brodsko-posavska (11 381) i Požeško-slavonska županija (6080), dok je najmanji broj iseljenih imala Virovitičko-podravska županija (5074).

privremeni rad (Wertheimer-Baletić, 1983), za koji se u kasnijim istraživanjima utvrdilo da je u najvećoj mjeri postao trajni.³

U ovom su radu, na temelju službenih i dostupnih rezultata popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine, vodeći pritom računa o njihovoj (ne)upitnoj obuhvatnosti i pouzdanosti, prikazani i komparativnom metodom analizirani veličina (broj) i odabrane strukturno-demografske karakteristike kontingenta vanjskih migranata (hrvatskih građana na takozvanom privremenom radu u inozemstvu te članova njihovih obitelji koji su s njima u inozemstvu boravili) iz 14 istočno-hrvatskih općina.⁴ U kontekstu moguće grube periodizacije hrvatske vanjske migracije u 20. stoljeću (Nejašmić, 2014), iseljavanje od 1960-ih (nakon političke liberalizacije ekonomske emigracije, tj. „otvaranja“ granica SFRJ prema inozemstvu) do početka 1990-ih godina, pripada jednoj od tri glavne iseljeničke struje iz Hrvatske; uz ovu struju, I. Nejašmić (2014: 414) ističe „iseljavanje u Italiju (optiranje) i drugo trajno iseljavanje (1948. – 1961.)“ te „iseljavanje u druge republike SFRJ (1948. – 1991.)“.

Svrha rada je pridonijeti potpunijem demografskom uvidu u kompleksnu problematiku hrvatskoga iseljeničtva u cjelini,⁵ s ciljem boljega razumijevanja njihova kauzalnoga konteksta. Ujedno, ovim se radom želi produbiti i proširiti znanje o Istočnoj Hrvatskoj kao području kontinuiranih emigracijskih obilježja kako bi se i suvremeno iseljavanje (od 1990-ih godina naovamo) stavilo u kontekst općih i specifičnih razvojnih (ne)prilika, koje su rezultirale nizom loših odrednica demografskoga, društvenoga i ekonomskoga razvoja koje su kao potisni (*push*) čimbenici djelovale na učestalost, veličinu i smjer emigracijskih struja.

U prostornom je kontekstu analizirano područje Istočne Hrvatske površine 11 090 četvornih kilometara što znači da je ona obuhvaćala 19,6 % ukupne kopnene površine Hrvatske. U administrativnom je smislu Istočna Hrvatska bila podijeljena na 14 općina koje su u nodalno-funkcionalnom smislu činile Osječku makroregiju (slika 1), a koje su početkom 1993. godine, uvođenjem županijskoga teritorijalnoga ustrojstva, grupirane u pet županija: Brodsko-posavsku, Osječko-baranjsku, Požeško-slavonsku, Virovitičko-podravsku i Vukovarsko-srijemsku. Vremenski okvir istraživanja definiran je rezultatima popisa stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine jer su se prilikom njihove provedbe prikupljali podatci o stanovnicima na radu u inozemstvu (1971., 1981., 1991.), kao i članovima obitelji koji su u inozemstvu s njima boravili (1981. i 1991.).

O metodologiji i valjanosti obuhvata, a time i pouzdanosti rezultata popisa 1971., 1981. i 1991. godine u dijelu koji se odnosi na popis radnika i članova njihovih obitelji u inozemstvu opsežno su, među ostalim, pisali Ivo Baučić (1971 / 72; 1973) i Ivo Nejašmić (1987: 1994; 1995). Premda nema potrebe za detaljnijim prikazom (ponavljanjem) njihovih istraživačkih nalaza, ipak je potrebno ukratko naglasiti dva osnovna metodološka pitanja koja determiniraju pouzdanost popisnih rezultata: prvo se odnosi na problem određenja kategorije *privremenosti* rada u inozemstvu i drugo, koje se odnosi na problem *obuhvatnosti* osoba u inozemstvu. Tako su, primjerice, „popisom 1971. trebale [su] biti obuhvaćene sve osobe koje su na „privremenom radu u inozemstvu““ (Baučić, 1973: 13), ali je u popisnim publikacijama koje su se odnosile na metodologiju „nedovoljno objašnjen pojam „privremenosti“ rada u inozemstvu“, odnosno „nigdje nema objašnjenja o vremenskom trajanju pridjeva „privremen““ (Baučić, 1973: 14). Stoga, I. Baučić (1973: 15) zaključuje da „zbog proizvoljnog

3 Razmatrajući tijekove i brojidbene indikatore suvremene vanjske migracije Hrvatske, ustanovljene popisima 1971. i 1981. godine, I. Nejašmić (1987: 292) ističe da „slabi obilježje privremenosti i sve jasnije se naziru oblici klasičnog iseljeničtva; napreduje pojava spajanja obitelji u inozemstvu; jača tendencija trajnog ostanka sa svim obilježjima selekcije u korist zemalja prihvata“. U jednom kasnijem istraživanju I. Nejašmić (2014), navodeći procjenu da je od 1961. do 1991. godine na „rad u inozemstvo“ iz Hrvatske otišlo oko 450 000 osoba, a da se u istom razdoblju iz inozemstva vratilo oko 150 000 stanovnika (povratnika), ističe da je „neto“ iseljenički kontingent iz Hrvatske iznosio oko 300 000 stanovnika te zaključuje da je s vremenom „ojačalo pretvaranje privremenih radnika migranata u trajne migrante; radnik u inozemstvu postaje iseljenik“ (Nejašmić, 2014: 416).

4 Zbog jednostavnosti izričaja u radu će se izbjeći ponavljanje termina bivše i/ili tadašnje općine nego će se koristiti naziv aktualan u vremenskom (međupopisnom) razdoblju koji je predmet analize u ovomu radu.

5 O pojmovima iseljeničtvo i migracija detaljnije vidjeti u: Heršak (1998).

kriterija "privremenosti" nije dobiven pouzdan podatak o onim osobama za koje bi se zaista moglo pretpostaviti da su na "privremenom" boravku i radu u inozemstvu". Drugi metodološki problem koji se nameće vezan je uz obuhvatnost popisa, odnosno uz pitanje: jesu li u vrijeme popisivanja doista popisani svi radnici (1971., 1981. i 1991.) i svi članovi njihovih obitelji (1981. i 1991.)? Teško da je odgovor na to pitanje mogao biti pozitivan. Naime, popisnom metodologijom bilo je predviđeno da se podaci o privremeno odsutnima u inozemstvu prikupljaju zapravo „u zemlji“, od samih „inozemaca“ ako se u vrijeme popisa zateknu u naseljima svojega prebivališta, ili od strane članova njihovih obitelji, pa i susjeda, a u tom je slučaju kvaliteta i točnost prikupljenih podataka pod odgovarajućim znakom pitanja. Otvorena je bila i mogućnost da se radnici i članovi njihovih obitelji popišu u diplomatsko-konzularnim predstavništvima tadašnje SFRJ, ali i u tom slučaju treba biti oprezan u procjeni koliki je broj i udio „inozemaca“ to stvarno i učinio, odnosno koliko je hrvatskih građana na radu u inozemstvu ostalo izvan popisnoga obuhvata. I. Nejašmić (1996) iznosi pretpostavku da je najvjerojatnije oko 10 % osoba sa stalnim mjestom boravka (prebivalištem) u Hrvatskoj, a na radu ili boravku u inozemstvu ostalo izvan popisnoga obuhvata 1991. godine. Neovisno, ipak, o metodološkim problemima i slabostima, osobito vezanim uz pitanje obuhvatnosti, tj. necjelovitosti popisom utvrđenoga emigrantskoga kontingenta, rezultati tih popisa dragocjeni su nam i nezaobilazan izvor u (pr)ocjeni njegove veličine, strukture, vremenskoga okvira i prostorne distribucije.

Radi jednostavnosti izričaja u radu će se za stanovništvo na takozvanom privremenom radu u inozemstvu koristiti termin *radnici u inozemstvu*, a kada im se u analizi priključe članovi obitelji koji s njima u inozemstvu borave, koristit ćemo objedinjene termine *stanovništvo u inozemstvu, vanjska migracija*, odnosno *emigrantski kontingent*.

Slika 1. Općine Istočne Hrvatske prema administrativno-teritorijalnom ustrojstvu 1991.(prikazane su i granice današnjih županija)

Prije negoli budu izneseni odabrani brojidbeni popisni pokazatelji vanjske migracije stanovništva Istočne Hrvatske, treba naznačiti osnovne pokazatelje demografske dinamike u dijelu koji se odnosi na kretanje broja ukupnoga stanovništva Istočne Hrvatske u cjelini, kao i njezinih općinskih administrativnih jedinica u analiziranom razdoblju (1971. – 1991.). Naime, u dinamici i predznaku promjene broja ukupnoga stanovništva zrcali se i utjecaj vanjske migracije neovisno o tome u kojoj su mjeri predmetni popisi uspjeli obuhvatiti emigrantski kontingent.

2. Promjena broja ukupnoga stanovništva 1971. – 1991.

Od prvoga modernoga popisa stanovništva u hrvatskim krajevima (1857.) do 1991. godine broj ukupnoga stanovništva Istočne Hrvatske povećan je s 371 034 na 892 035 osoba, što predstavlja demografski porast od zamjetnih 140,4 %.⁶ To je posljedica utjecaja različitih demografskih i nedemografskih (eksternih) čimbenika, među kojima su pojedini imali naglašeno poticajan, a neki izrazito destabilizacijski učinak na kretanje i razvoj stanovništva. U tom smislu migracije su doista bile jedina konstanta demografskih promjena jer su u razdobljima brojnijega doseljavanja bile ključne u postizanju odgovarajućega intenziteta demografskoga porasta, dok su u periodima brojčano jakih iseljavanja na demografsku dinamiku djelovale regresivno i značajno usporavale stopu međupopisnoga porasta stanovništva. Dakako, smjer, intenzitet i predznak migracijske bilance uvelike je ovisio o širim društvenim i ekonomskim prilikama, a one su samo tijekom 20. stoljeća u dva navrata bile determinirane svjetskim ratnim sukobima, kao i radikalnim promjenama društveno-političkih uređenja i državnih statusa / pripadnosti u kojima se nalazilo istočno-hrvatsko stanovništvo. To je svoga odraza ponajviše imalo na prisilne migracije nakon 1. te osobito tijekom i nakon 2. svjetskoga rata.

U tom dugom razdoblju (1857. – 1991.) međupopisno smanjenje broja stanovnika zabilježeno je samo između 1869. i 1880. (-0,4 %) te između 1910. i 1921. godine (-0,5 %). U svim drugim međupopisnim razdobljima Istočna je Hrvatska bilježila demografsku ekspanziju (najčešće s višom stopom od prosječne stope porasta stanovništva Hrvatske u cjelini), a to znači i u svim međupopisjima nakon 2. svjetskoga rata, s napomenom da je nakon 1971. godine brojčana (popisna) dinamika istočno-hrvatskoga stanovništva bitno slabija u odnosu na prethodna razdoblja; štoviše, ona od 1970-ih godina ima obilježja demografske stagnacije, odnosno vrlo slabe demografske progresije (Wertheimer-Baletić, 1983; Živić, 1995). Zahvaljujući poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju povećanoga nataliteta (1946. – 1954.) kao i jakoj imigraciji, prvo u sklopu agrarno-reformskih imigracijskih struja nakon 2. svjetskoga rata (1945. – 1948.), a potom brojne imigracije radne snage u razdoblju ubrzane industrijalizacije (1950-te i početak 1960-ih godina), Istočna je Hrvatska ostvarila zamjetan porast broja ukupnoga stanovništva (između 1948. i 1961. godine demografski porast iznosio je 16,7 %, odnosno 1,2 % prosječno godišnje). No sredinom, a osobito od kraja 1960-ih godina mijenja se prevladavajuće obilježje migracijske bilance, koja iz pozitivnoga poprima negativan predznak, što znači da iseljavanje, bilo da je riječ o unutarnjim (unutarhrvatskim i unutarjugoslavenskim) bilo vanjskim migracijama, počinje dominirati u odnosu na doseljavanje. U sinergiji sa sve nepovoljnijim obilježjima bioreprodukcije karakterističnima za niskonatalitetna područja u kasnoj podetapi etape demografske tranzicije (stope nataliteta i prirodne promjene nalaze se u padu, a stopa mortaliteta u blagom porastu),⁷ brojnije iseljavanje od doseljavanja determinira značajno slabljenje

6 Za rezultate modernih popisa stanovništva u Hrvatskoj od 1857. do 1991. godine koji se odnose na kretanje broja ukupnoga stanovništva vidjeti u: Korenčić, M. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.* Djela JAZU, Knjiga 54, JAZU; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

7 Prema podatcima hrvatske vitalne statistike i konceptu ukupnoga stanovništva (uključuje vitalna događanja „u zemlji“ i u inozemstvu), u općinama Istočne Hrvatske živorođeno je između 1981. i 1990. godine 124 613 djece što je bilo 17,0 % manje nego u razdoblju 1971. – 1980. (150 104); između 1981. i 1990. godine umrle su 99 292 osobe što je

stopa demografskoga porasta (Wertheimer-Baletić, 1983) pa je tako od 1961. do 1991. godine ona iznosila 10,8 %, odnosno svega 0,3 % prosječno godišnje što je samo četvrtina vrijednosti te stope iz razdoblja 1948. – 1961. godine.

Tablica 1. Promjena ukupnoga broja stanovnika Istočne Hrvatske 1971. – 1991. godine

Godina	Ukupan broj stanovnika	Apsolutna promjena broja stanovnika	Lančani indeks	Stopa prosječne relativne godišnje promjene (%)
1971.	858.136	-	-	-
1981.	867.646	9.510	101,1	0,1
1991.	892.035	24.389	102,8	0,3

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i opštinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

Demografska stagnacija, odnosno vrlo slaba progresija posebno su do izražaja došli između 1971. i 1991. godine (tablica 1). U tom je dvadesetogodišnjem razdoblju broj ukupnoga stalnoga stanovništva Istočne Hrvatske (uključuje prisutno stanovništvo, tj. popisane „u zemlji“ te stanovništvo popisano u inozemstvu) povećan s 858 136 na 892 035 osoba ili za 4,0 %, uz stopu prosječne relativne godišnje promjene od svega 0,2 %. Premda je u tom razdoblju Istočna Hrvatska u cjelini zadržala pozitivna obilježja (predznak) demografske dinamike (bilance), na općinskoj su razini već bili prisutni i primjetni depopulacijski trendovi i procesi u kretanju broja stanovnika (tablica 2), što upućuje na prostornu diferenciranost demografske dinamike, a ona je značajnim dijelom bila povezana uz razlike u postignutoj razini ekonomske razvijenosti kao i uz dosegnutu razinu urbanizacije i industrijalizacije analiziranoga područja. Najnepovoljnije je stanje brojčane (popisne) dinamike bilo u općinama: Donji Miholjac, Nova Gradiška, Orahovica, Podravska Slatina i Slavonska Požega jer su one u oba međupopisja zabilježile ukupnu depopulaciju, odnosno međupopisni pad stanovništva; kumulativno s 212 518 na 199 717 stanovnika ili za 6,0 %.⁸ Nasuprot „depopulacijskim“ općinama, pozitivan pol međupopisne brojčane dinamike činile su općine: Osijek, Slavonski Brod, Valpovo, Vinkovci i Vukovar jer je u njima u oba međupopisja zabilježen demografski porast; kumulativno s 443 269 na 495 244 stanovnika ili za 11,7 %.⁹ Između pozitivnoga i negativnoga pola demografske dinamike nalazila se i treća skupina istočno-hrvatskih općina (Beli Manastir, Đakovo, Našice i Županja), koje su između 1971. i 1981. imale demografsku regresiju, dok su između 1981. i 1991. godine zabilježile demografski porast, no on nije bio dovoljan da bi nadomjestio vrijednost ukupne depopulacije iz prethodnoga međupopisja; kumulativno, u navedene četiri općine broj stanovnika

bilo 15,2 % više u odnosu na razdoblje 1971. – 1980. (86 209); između 1981. i 1990. godine iznos prirodna prirasta (25 321) smanjen je za 60,4 % u odnosu na razdoblje 1971. – 1980. (63.895). Kumulativna stopa nataliteta smanjena je sa 17,5 na 14,0 promila, stopa mortaliteta povećana s 10,5 na 12,0 promila, a stopa prirodne promjene smanjena s ionako niskih 7,0 na svega 2,0 promila (Živić, 1995: 86).

8 Između 1971. i 1991. godine broj ukupnoga stanovništva u općini Donji Miholjac smanjen je za 11,3 %, u općini Nova Gradiška za 4,7 %, u općini Orahovica za 11,4 %, u općini Podravska Slatina za 11,0 % te u općini Slavonska Požega za 1,8 %.

9 Između 1971. i 1991. godine broj ukupnoga stanovništva u općini Osijek povećan je za 14,8 %, u općini Slavonski Brod za 13,9 %, u općini Valpovo za 7,7 %, u općini Vinkovci za 7,3 % te u općini Vukovar za 9,9 %.

između 1971. i 1991. godine smanjen je s 202 349 na 197 074 stanovnika ili za 2,6 %.¹⁰ Dakle, od ukupno 14 općina Istočne Hrvatske, njih devet ili dvije trećine, između 1971. i 1991. godine imalo je smanjenje broja ukupnoga stalnoga stanovništva, što indicira relativno visok stupanj prostorne homogenosti ukupne depopulacije. Važna odrednica toga smanjenja bila je vanjska migracija, odnosno odlazak na takozvani privremeni rad u inozemstvo čije razmjere (donekle) ilustriraju rezultati popisa 1971., 1981. i 1991. godine. U zaključnom dijelu ovoga rada osvrnut ćemo se na diferencirani utjecaj brojčane dinamike stanovništva „u zemlji“ i stanovništva popisana u inozemstvu na promjenu broja ukupnoga stalnoga stanovništva Istočne Hrvatske između 1971. i 1991. godine.

Tablica 2. Promjena ukupnoga broja stanovnika Istočne Hrvatske 1971. – 1991. po općinama

Općina	Ukupan broj stanovnika			Lančani indeks	
	1971.	1981.	1991.	1981./1971.	1991./1981.
B. Manastir	56.322	53.409	54.265	94,8	101,6
D. Miholjac	22.972	20.647	20.365	89,9	98,6
Đakovo	54.032	52.349	52.954	96,9	101,2
Našice	42.888	38.936	40.829	90,8	104,9
N. Gradiška	63.754	61.267	60.749	96,1	99,2
Orahovica	17.641	16.280	15.631	92,3	96,0
Osijek	143.894	158.790	165.253	110,4	104,1
P. Slatina	35.080	32.024	31.227	91,3	97,5
S. Požega	73.071	71.786	71.745	98,2	99,9
S. Brod	100.311	106.400	114.249	106,1	107,4
Valpovo	30.748	31.809	33.108	103,5	104,1
Vinkovci	91.714	95.245	98.445	103,9	103,4
Vukovar	76.602	81.203	84.189	106,0	103,7
Županja	49.107	48.001	49.026	97,7	102,1

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i općinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

3. Broj popisanih u inozemstvu 1971., 1981. i 1991.

Premda podatci o vanjskim migracijama, neovisno o razini njihove obuhvatnosti, prikupljeni popisima stanovništva ukazuju tek na „inventuru“ stanja emigrantskoga kontingenta u kritičnom vremenskom trenutku popisa (Nejašmić, 1987), a ne i na vremensku dinamiku prostorne pokretljivosti na godišnjoj razini, koja je uz unutarnje odrednice značajno bila određena i vanjskim čimbenicima, osobito ponudom/potražnjom radnih mjesta na međunarodnom tržištu rada, ipak su vrijedan i nezaobilazan indikator mehaničkoga kretanja stanovništva.

Istaknuto je već naprijed da je od sredine 1960-ih godina promijenjen predznak migracijske bilance u Istočnoj Hrvatskoj, odnosno iseljeničke su struje postale brojnije od doseljeničkih. Razlozi tome su brojni i uglavnom vezani uz promjene u intenzitetu i pravcima društveno-ekonomskoga

¹⁰ Između 1971. i 1991. godine broj ukupnoga stanovništva u općini Beli Manastir smanjen je za 3,7 %, u općini Đakovo za 2,0 %, u općini Našice za 4,8 % te u općini Županja za 0,1 %.

razvoja. Dok su u prvim godinama nakon II. svjetskoga rata doseljavanja bila povezana uz agrarnu reformu i kolonizaciju, a tijekom 1950-ih i početkom 1960-ih godina uz ubrzanu industrijalizaciju koja je potaknula i usmjerila transfer domicilnoga stanovništva iz poljoprivrede u industriju i druge nepoljoprivredne djelatnosti, ali i doseljavanje novoga stanovništva (naročito iz pasivnijih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine), zbog stalno rastućih potreba za (mlađom) radnom snagom, dotle su veći dio 1960-ih i 1970-te godine bile obilježene jačanjem emigracije. Doseljavanje nedomicilne radne snage, doduše, nije prestalo, ali je postalo sve manje brojno, dok su iseljeničke struje (unutarnje i vanjske) u kontekstu broja sudionika značajno povećale svoj obujam. Naime, procesi deagrarizacije, a potom i deruralizacije tih godina tekli su brže od industrijalizacije, urbanizacije i tercijarizacije društva pa se „oslobodena“ poljoprivredna radna snaga nije mogla u cijelosti zaposliti u industriji i uslužnom sektoru. „Nepoljoprivredni gospodarski sektori nisu mogli apsorbirati svu radnu snagu koja je pridošla sa sela“ (Nejašmić, 2014: 416) pa je razumljivo „kada želje za prijelaz u nepoljoprivredne sektore privrede nije moguće ostvariti u zemlji, lako je shvatiti spremnost mnogih da do zaposlenja dođu odlaskom na rad u inozemstvo (Baučić, 1971/72: 28).¹¹ Potonjem treba pribrojiti i loše stanje poljoprivrede zbog neprilagođene agrarne politike, zaostajanje u dohotku poljoprivrednoga stanovništva, neatraktivni društveni položaj života na selu i od poljoprivrede i slično (Živić, 1998). Izlaz iz prijeteće nezaposlenosti i lošijega egzistencijalnoga položaja za sve veći broj stanovnika nalazio se u odlasku (*ruralni egzodus*) prema drugim hrvatskim gradovima, osobito prema Zagrebu kao nacionalnom središtu, ali i prema inozemstvu koje je, političkom odlukom tadašnjih jugoslavenskih vlasti o otvaranju državnih granica, postalo odredištem koje je pružalo daleko povoljnije izgleda, odnosno nudilo veću cijenu rada za kvalitetniji i uspješniji život te davalo mogućnost bržega profesionalnoga uspjeha i napredovanja. „Tako je“, kako ističe I. Nejašmić (2014: 416), „zapadnoeuropsko tržište privuklo ne samo deagrarizirano seljaštvo i nezaposlene nego i veliki broj zaposlenih osoba“.

Upravo je međupopisje 1961. – 1971. godine bilo razdoblje „pojačanog zapošljavanja naših radnika u inozemstvu, u kojem je stanovništvo Slavonije i Baranje znatno sudjelovalo“ – naglasit će A. Wertheimer-Baletić (1983: 95). Štoviše, i u tadašnjem jugoslavenskom kontekstu Istočna je Hrvatska, uz središnju Hrvatsku, Bačku i sjeveroistočnu Sloveniju, pripadala jednoj od dvije regije s velikim brojem vanjskih migranata (Baučić, 1971/72). Jedan od razloga tome, uz naprijed navedene modernizacijske procese deagrarizacije, industrijalizacije i deruralizacije, bila je i privredna reforma iz 1965. godine, koja je, među ostalim, za cilj imala osiguranje međunarodne konkurentnosti tadašnjega jugoslavenskoga gospodarstva, a to se trebalo postići modernizacijom i racionalizacijom (smanjenjem zaposlenosti) proizvodnje, što je bio bitan čimbenik (*push faktor*) povećanja zapošljavanja u inozemstvu (Baučić, 1971/72).

Prema podacima iz popisa stanovništva 1971. godine (tablica 3), imajući u vidu metodološki okvir popisivanja emigrantskoga kontingenta, na radu u inozemstvu su se nalazila 224 722 stanovnika Hrvatske,¹² koji su činili 5,1 % ukupnoga stalnoga stanovništva, od kojih je iz općina Istočne Hrvatske bilo njih 47 369 ili 21,1 %. Istočno-hrvatski vanjski migranti su činili 1971. godine 5,5 % njezinoga ukupnoga stalnoga stanovništva. Već ovi podatci jasno sugeriraju zaključak o

-
- 11 Korisno je na ovom mjestu istaknuti da je, prema rezultatima popisa, 1971. godine u Istočnoj Hrvatskoj bilo 265 791 poljoprivrednoga stanovništva koji su činili trećinu (33,1 %) ukupnoga stalnoga stanovništva; do 1991. godine broj poljoprivrednoga stanovništva smanjen je na 110 017 osoba ili za 58,6 %, dok je njihov relativan udio u ukupnom stalnom stanovništvu smanjen na 13,2 % (Živić, 1998: 112). Dio deagrariziranoga poljoprivrednoga stanovništva iselio je tih godina u inozemstvo, prvo radnici radi zaposlenja, a potom i članovi njihovih obitelji (supružnici, djeca i dr.).
- 12 Premda se u rezultatima popisa 1971. godine nisu iskazivali podatci o članovima obitelji koji su boravili s radnicima na takozvanom privremenom radu u inozemstvu, ipak se posrednim putem može za tadašnju SFRJ u cjelini kao i za sve njezine republičke sastavnice pa tako i za Hrvatsku u cjelini iskazati i taj broj. Tako su, uz 224 722 radnika, u inozemstvu boravila i 30 134 člana njihovih obitelji, što znači da je popisom 1971. godine utvrđeni emigrantski kontingent brojao ukupno 254 856 stanovnika ili 5,8 % ukupnoga stalnoga stanovništva Hrvatske (Nejašmić, 1987: 296; 1994: 141).

iznadprosječnom udjelu istočno-hrvatskih radnika u inozemstvu u odnosu na hrvatski prosjek jer je ukupno stalno stanovništvo Istočne Hrvatske 1971. godine sudjelovalo s 19,4 % u ukupnom stalnom stanovništvu Hrvatske. Relativan udio vanjskih migranata (radnici + članovi njihovih obitelji) iz Istočne Hrvatske u ukupnom emigrantskom kontingentu Hrvatske 1981. godine iznosio je 22,6 %, a potom je do 1991. godine smanjen na 21,1 % (u ukupnom stalnom stanovništvu Hrvatske istočno-hrvatska populacija sudjelovala je 1991. godine s 18,6 %). I opća stopa vanjske migracije (broj stanovništva u inozemstvu / vanjskih migranata na 100 stalnih stanovnika) pokazuje da je Istočna Hrvatska u sva tri predmetna popisa bila područje jače zahvaćeno emigracijom od Hrvatske u cjelini: 1971. godine opća stopa vanjske migracije u Istočnoj Hrvatskoj bila je za 0,5 postotnih bodova viša nego u Hrvatskoj u cjelini; 1981. godine razlika je iznosila zamjetnih 0,9 postotnih bodova, a 1991. godine 0,7 postotnih bodova.

Tablica 3. Broj stanovnika u inozemstvu Istočne Hrvatske i Hrvatske u cjelini 1971., 1981. i 1991.

Godina	Istočna Hrvatska			Hrvatska		
	Broj stanovnika u inozemstvu	Udio u ukupnom broju stanovnika (%)	Lančani indeks	Broj stanovnika u inozemstvu	Udio u ukupnom broju stanovnika (%)	Lančani indeks
1971.	47.369*	5,5	-	224.722*	5,1	-
1981.	47.576	5,5	99,8	210.330	4,6	93,6
1991.	60.181	6,7	126,5	285.216	6,0	135,6

*Podatak za 1971. godinu odnosi se samo na radnike zaposlene u inozemstvu, bez članova njihovih obitelji koji su s njima boravili.

Izvor: Lica na privremenom radu u inozemstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

Uspoređujući rezultate predmetnih popisa primjetne su signifikantne promjene u veličini i prostornoj distribuciji istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta. Uzme li se u analizu samo radnike u inozemstvu (dakle, bez članova obitelji), njihov je broj od 1971. do 1981. godine smanjen s 47 369 na 33 849 ili za 28,5 %, da bi od 1981. do 1991. godine bio povećan s 33 849 na 36 628 osoba ili za 8,2 % (tablica 4); u cjelini broj radnika u inozemstvu iz općina Istočne Hrvatske smanjen je od 1971. do 1991. godine za 22,7 %, što je približno smanjenju ukupnoga broja radnika u inozemstvu iz Hrvatske u cjelini (smanjenje s 224 722 na 175 338 osoba ili za 22,0 %). U svim je općinama Istočne Hrvatske broj radnika u inozemstvu između 1971. i 1981. godine smanjen, i to u rasponu od -48,5 % u našičkoj (broj radnika „inozemaca“ gotovo je prepolovljen) do -17,0 % u osječkoj općini. U sljedećem međupopisju (1981. – 1991.) evidentirane su zanimljive i znakovite promjene: od 14 općina, u njih pet zabilježen je nastavak pada broja popisanih radnika u inozemstvu: najviše u općini Donji Miholjac (-27,8 %), a najmanje u općini Podravska Slatina (-3,6 %), dok je u devet općina broj radnika u inozemstvu povećan: najviše u općini Našice (52,5 %), a najmanje u općini Vinkovci (2,0 %). U cjelini uzevši, između 1971. i 1991. godine broj stanovnika na radu u inozemstvu nije povećan ni u jednoj općini, nego je smanjen u svih 14 istočno-hrvatskih općina, najviše u općini Donji Miholjac (čak -57,3 %), a najmanje u općini Županja (svega -5,2 %).

Tablica 4. Broj radnika u inozemstvu Istočne Hrvatske 1971. – 1991. po općinama

Općina	1971.	1981.	1991.	Lančani indeks 1981./1971.	Lančani indeks 1991./1981.
B. Manastir	2.472	1.605	1.461	64,9	91,0
D. Miholjac	1.172	694	501	59,2	72,2
Đakovo	4.809	3.484	3.279	72,4	94,1
Našice	3.032	1.561	2.381	51,5	152,5
N. Gradiška	3.634	2.747	3.079	75,6	112,1
Orahovica	1.033	611	552	59,1	90,3
Osijek	5.979	4.962	5.076	83,0	102,3
P. Slatina	1.462	862	831	59,0	96,4
S. Požega	4.196	3.105	3.505	74,0	112,9
S. Brod	5.470	4.155	4.573	76,0	110,1
Valpovo	1.404	1.016	1.169	72,4	115,1
Vinkovci	5.474	4.082	4.164	74,6	102,0
Vukovar	3.205	1.964	2.239	61,3	114,0
Županja	4.027	3.001	3.818	74,5	127,2
Svega	47.369	33.849	36.628	71,5	108,2

Izvor: Lica na privremenom radu u inozemstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

No stanje glede vanjske migracije Istočne Hrvatske poprima ponešto drugačije brojidbene obrise i karakteristike ako promotrimo kontingent ukupnoga broja migranata, što znači i stanovnike na radu i članove njihovih obitelji te usporedimo rezultate popisa 1981. i 1991. godine (tablica 5). U tom slučaju, samo je jedna općina (Donji Miholjac) zabilježila između 1981. i 1991. godine pad broja vanjskih migranata (-13,4 %), dok su ostale općine (njih 13) imale porast broja emigranata, i to u rasponu od najslabijega porasta u općini Beli Manastir (3,8 %) do najjačega porasta u općini Našice (čak 80,7 % što znači da je broj „inozemaca“ u samo deset godina gotovo udvostručen). Zahvaljujući tomu i ukupna veličina istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta je povećana: s 47 567 na 60 181 stanovnika ili za 26,5 %.¹³ Imajući u vidu podatak da je u istom međupopisju broj stanovnika Istočne Hrvatske na radu u inozemstvu povećan za 8,2 %, očito je da su na rast obujma vanjske migracije prevladavajući utjecaj imali članovi obitelji, koji su ili pojačano iseljavali između 1981. i 1991. godine ili su bili bolje zahvaćeni popisom stanovništva 1991. godine, ili je riječ, zapravo, o kombinaciji razloga. Drugim riječima, između ove dvije podskupine istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta postojala je divergentna dinamika, što u smislu trenda odgovara promjenama i na razini Hrvatske u cjelini. U svakom slučaju, kako navodi I. Nejašmić (1994: 141), „potisnut je, dakle, provizorij odvojenoga, samačkoga života radnika, a ojačalo je okupljanje obitelji u inozemstvu. Očigledno je razmatrani proces ušao u zrelu fazu!“. A to implicira i teže i dalekosežnije negativne posljedice vanjske migracije jer je u takvom migracijskom scenariju značajniji povratak

13 U više je demografskih i demografsko-migracijskih istraživanja isticano da treba biti oprezan pri tumačenju razloga povećanja broja vanjskih migranata između 1981. i 1991. godine i da se nikako ne smije ispustiti iz vida i mogućnost da je prilikom popisivanja 1991. godine dio „iseljenika želio «ući» u popis stanovništva, pokazujući i time svoje domoljublje (ili je njihova rodbina koja je za njih davala podatke tako osjećala)“ (Nejašmić, 1994: 142).

bio više nego upitan, odnosno privremenost vanjske migracije, ne samo prekomorske nego i u sve većoj mjeri i europske, poprimila je obilježja trajnosti (Čizmić i Živić, 2005) i kao takva, zbog kratkoročnih i odgođenih dugoročnih učinaka,¹⁴ pridonijela porastu obujma demografskoga gubitka Istočne Hrvatske, a time i Hrvatske u cjelini.

Drugi bitan kvantitativan indikator ocjene važnosti emigrantskoga kontingenta Istočne Hrvatske kao i njegove prostorne distribucije jest opća stopa vanjske migracije koja je izračunata kao broj vanjskih migranata na 100 stalnih stanovnika (tablica 5). Očekivano, opća stopa vanjske migracije povećana je između 1981. i 1991. godine s 5,5 na 6,7, s tim da je od 14 istočno-hrvatskih općina smanjena samo u općini Donji Miholjac (s 4,7 na 4,2), dok je u ostalim općinama opća stopa povećana, tako da su 1991. godine iznadprosječan udio vanjskih migranata u broju ukupnoga stalnoga stanovništva imale općine: Đakovo (10,2), Našice (10,4), Nova Gradiška (8,2), Slavonska Požega (7,8), Vinkovci (7,0) i Županja (najviše: 12,9), dok je opća stopa vanjske migracije u općinama: Beli Manastir (4,2), Donji Miholjac (4,2), Orahovica (6,3), Osijek (5,0), Podravska Slatina (4,5), Slavonski Brod (6,6), Valpovo (6,0) i Vukovar (najmanje: 4,1), bila ispodprosječna u odnosu na Istočnu Hrvatsku u cjelini. Značajno je napomenuti da je samo pet općina Istočne Hrvatske imalo opću stopu vanjske migracije nižu od hrvatskoga prosjeka, a jedna općina identičnu hrvatskom prosjeku. Štoviše, među deset tadašnjih općina Hrvatske s najvećom općom stopom vanjske migracije nalazila se i općina Županja (7. mjesto), a među prvih 20 i općine: Našice (17. mjesto), Đakovo (18. mjesto) i Nova Gradiška (20. mjesto). U odnosu na druge hrvatske općine najmanju opću stopu vanjske migracije imala je općina Vukovar (72. mjesto) (Nejašmić, 1995: 30-31). Sve to ukazuje da je Istočna Hrvatska, napose dio slavonske Posavine i Požeške kotline, đakovački kraj i Bosutska nizina (Nejašmić, 1996), i do početka 1990-ih bila jedno od najznačajnijih izvorišta hrvatske vanjske migracije (slika 2) te da je suvremeno iseljavanje prema inozemstvu samo nastavak prošlih migracijskih procesa i trendova, doduše, s još jačim intenzitetom i težim, odnosno dugoročnijim demografskim, društvenim i ekonomskim posljedicama.

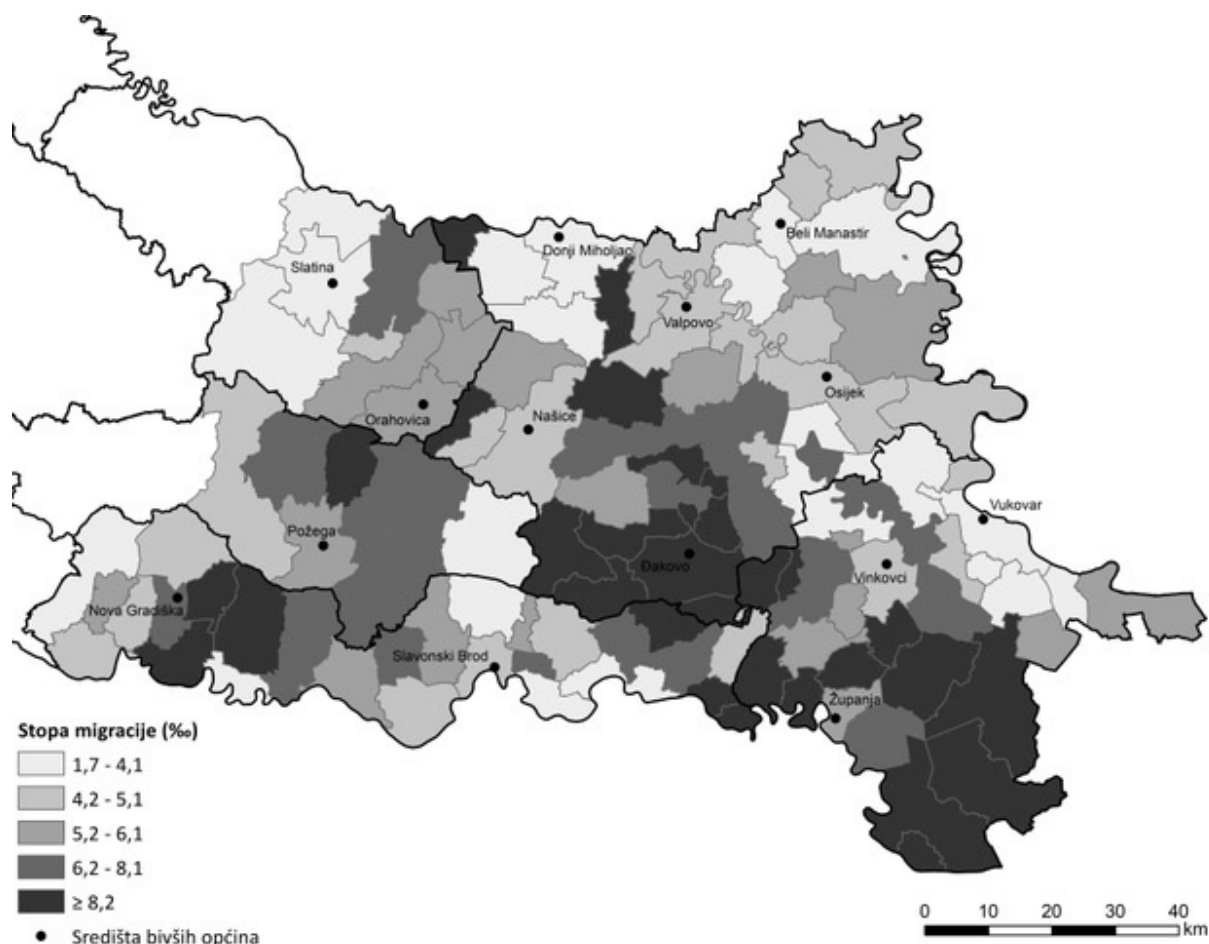
Tablica 5. Broj stanovnika Istočne Hrvatske u inozemstvu (radnici + članovi obitelji koji s njima borave) 1981. i 1991. po bivšim općinama i opća stopa vanjske migracije

Općina	1981.	1991.	Opća stopa vanjske migracije 1981.	Opća stopa vanjske migracije 1991.	Lančani indeks 1991./1981.
B. Manastir	2.188	2.271	4,1	4,2	103,8
D. Miholjac	981	850	4,7	4,2	86,6
Đakovo	4.892	5.406	9,3	10,2	110,5
Našice	2.339	4.227	6,0	10,4	180,7
N. Gradiška	3.904	4.987	6,4	8,2	108,7
Orahovica	900	978	5,5	6,3	108,7
Osijek	6.948	8.256	4,4	5,0	118,8
P. Slatina	1.222	1.413	3,8	4,5	115,6
S. Požega	4.233	5.621	5,9	7,8	132,8
S. Brod	5.807	7.593	5,5	6,6	130,8
Valpovo	1.486	1.983	4,7	6,0	133,4
Vinkovci	5.726	6.855	6,0	7,0	119,7

14 O kratkoročnim i dugoročnim učincima prostorne pokretljivosti stanovništva, osobito ako migracija ima trajan, a ne privremen karakter, detaljnije vidjeti u: Nejašmić (2014) i Wertheimer-Baletić (1999).

Vukovar	2.759	3.435	3,4	4,1	124,5
Županja	4.191	6.306	8,7	12,9	150,5
Svega	47.576	60.181	5,5	6,7	126,5

Izvor: Nejašmić, 1995.

Slika 2. Opća stopa vanjske migracije Istočne Hrvatske po današnjim gradovima i općinama 1981.

Za dodatnu usporedbu rezultata predmetnih popisa stanovništva izračunata je i specifična stopa vanjske migracije stanovništva na radu u inozemstvu, dakle, bez članova njihovih obitelji kako bi se moglo vrednovati cijelo analitičko razdoblje (1971. – 1991.) (tablica 6). Osnovni zaključak koji iz usporedbe proizlazi jest da je specifična stopa vanjske migracije radnika od 1971. do 1991. godine smanjena u svim istočno-hrvatskim općinama kao i u Istočnoj Hrvatskoj u cjelini (s 5,1 na 3,7), što potvrđuje naprijed iznesenu ocjenu o porastu važnosti članova obitelji u formiranju emigrantskoga kontingenta, a to, također, ukazuje na promijenjeni migrantski obrazac.

Tablica 6. Specifična stopa vanjske migracije stanovnika Istočne Hrvatske na radu u inozemstvu 1971., 1981. i 1991. po općinama

Općina	1971.	1981.	1991.
B. Manastir	4,4	3,0	2,7
D. Miholjac	5,1	3,4	2,5
Đakovo	8,9	6,7	6,2
Našice	7,1	4,0	5,8

N. Gradiška	5,7	4,5	5,1
Orahovica	5,9	3,8	3,5
Osijek	4,2	3,1	3,1
P. Slatina	4,2	2,7	2,7
S. Požega	5,7	4,4	4,9
S. Brod	5,5	3,9	4,0
Valpovo	4,6	3,2	3,5
Vinkovci	6,0	4,3	4,2
Vukovar	4,2	2,4	2,7
Županja	8,2	6,3	7,8
Svega	5,5	3,9	4,1
Hrvatska	5,1	3,3	3,7

Izvor: izračun autora prema podacima iz tablica 2 i 4.

Na kraju ovoga dijela rasprave o vanjskoj migraciji Istočne Hrvatske u razdoblju 1971. – 1991. godine drži se korisnim ukazati na relativne udjele stanovništva u inozemstvu po državama rada (za 1971.) i boravka (za 1981. i 1991.) (tablica 7). Iz prezentiranih je podataka jasno da je većina stanovnika Istočne Hrvatske koji su popisani kao privremeno stanovništvo u inozemstvu, radila i boravila u tadašnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj, iza koje slijede europske zemlje: Austrija, Švicarska i Francuska te prekomorske zemlje: Australija, Sjedinjene Američke Države i Kanada. U svim je općinama Istočne Hrvatske 1971. i 1981. godine relativan udio stanovnika na radu/boravku u SR Njemačkoj bio veći od 60 %, dok su rezultati popisa 1991. godine indicirali određene promjene, odnosno pad toga udjela. Tako je relativan udio vanjske migracije Istočne Hrvatske u cjelini u SR Njemačkoj, smanjen sa 73,1 % na 56,9 %, uz istodobno signifikantan porast emigrantskoga kontingenta u prekomorskim državama (s 5,0 % na 17,2 %). Ujedno, u svim je istočno-hrvatskim općinama relativan udio „inozemaca“ u SR Njemačkoj smanjen, s tim da je u općinama Našice i Nova Gradiška pao ispod polovice (50 %) ukupnoga broja vanjskih migranata. Potonje implicira stanovitu promjenu smjera migracijskih struja, ali i dalje pokazuje koja su to bila dominantna receptivna područja (države) za istočno-hrvatske iseljenike do početka 1990-ih godina.

Tablica 7. *Relativan udio stanovništva (%) u inozemstvu po državama rada/boravka 1971., 1981. i 1991.*

Cjelina	Godina	SR Njemačka	Austrija	Francuska	Švicarska	Australija, SAD i Kanada
Istočna Hrvatska	1971.*	74,9	7,3	2,3	3,7	8,5
	1981.	73,1	7,3	2,1	5,7	5,0
	1991.	56,9	7,9	1,7	8,9	17,2
Hrvatska	1971.*	70,1	5,6	2,6	3,6	11,8
	1981.	69,3	5,6	2,4	5,7	7,8
	1991.	50,9	5,0	2,3	7,0	24,3

*Odnosi se samo na relativan udio radnika po državama rada.

Izvor: Lica na privremenom radu u inozemstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986; Popis stanovništva 1991., Tablica -1-2-25. Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima borave prema narodnosti, vremenu provedenom na radu i spolu (interna publikacija).

4. Odabrana strukturna obilježja popisanih u inozemstvu

Naprijed je u nekoliko navrata istaknuto da migracije neovisno o uzroku, veličini i smjeru imaju kratkoročne i dugoročne posljedice. U kratkoročnom smislu migracije utječu na broj stanovnika nekoga područja: iseljeničke ga struje smanjuju, a doseljeničke povećavaju, što znači da emigracija predstavlja *pasivu*, a imigracija *aktivu* demografske bilance. Ovisno o predznaku migracijske bilance ovisit će veličina i predznak demografske bilance, odnosno povećanje, pad ili stagnacija broja pripadnika konkretne populacije. No migracije imaju i dugoročne učinke koji se zbog selektivnosti migracijskih struja prema različitim obilježjima, ponajprije reflektiraju na oblikovanje demografskih struktura (napose po dobi i spolu), a indirektno i na prirodno kretanje stanovništva (bioreprodukciju). Ograničeni opseg rada priječi detaljnije obrazlaganje kauzalne povezanosti migracija i promjena u demografskim strukturama pa će se samo ukratko naznačiti osnovna strukturna obilježja emigrantskoga kontingenta Istočne Hrvatske s naglaskom na rezultate popisa 1981. i 1991. godine. Istaknut će se odabrana biološka i društvena obilježja kontingenta vanjskih migranata: na strukturu prema dobi i spolu, prema obrazovanju i prema narodnosnoj pripadnosti.

1.

U analitičkim tablicama 8, 9 i 10 dani su osnovni podatci i indikatori sastava stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu po dobi i spolu prikupljeni popisima 1981. i 1991. godine. S obzirom na različit metodološki način iskazivanja popisnih rezultata, ne mogu se ni izravno usporediti biološki sastav emigrantskoga kontingenta, ni izračunati svi relevantni indikatori pomoću kojih bi vjerodostojno vrednovali jedno od najvažnijih strukturnih obilježja vanjske migracije. Najveću poteškoću u potonjem smislu ima činjenica da su u objavljenim rezultatima popisa 1981. godine sve osobe popisane kao stanovništvo u inozemstvu nepoznate starosti svrstane u kategoriju 65 godina i stariji, što priječi precizni izračun stvarnoga broja i točnih relativnih udjela stanovništva u inozemstvu prema velikim (funkcionalnim) dobnim skupinama te – sukladno tome – izračun vjerodostojnih indikatora sastava stanovništva prema spolu i dobi. Ujedno, podatci prikupljeni popisom 1991. godine pokazuju izrazito visok relativan udio kategorije „nepoznata starost“ (11,6 %), što, također, onemogućava preciznu analizu iako je na temelju broja „inozemaca“ s poznatom godinom starosti moguće formirati velike (funkcionalne) dobne skupine i na temelju toga izračunati relevantne indikatore kao što su koeficijenti mladosti i starosti te indeks starenja, premda i oni u ovom slučaju imaju samo orijentacijski karakter. No, neovisno o ovim značajnim metodološkim problemima, moguće je barem na razini orijentacijske reprezentativnosti upozoriti na dobni i spolni sastav stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu jer je to bitan pokazatelj kompleksnih dugoročnih posljedica vanjske migracije na ukupnu demografsku dinamiku i demografsko-strukturni razvoj toga područja, čiji se negativni učinci i danas uočavaju, ne samo u piramidi starosti nego i u bioreprodukciji te ukupnom kretanju stanovništva.

Godine 1981. među stanovništvom Istočne Hrvatske u inozemstvu bilo je 26 449 muškaraca i 21 127 žena, što znači da je koeficijent maskuliniteta iznosio 125,2, a koeficijent feminiteta 79,9, a to upućuje na jaku neravnotežu u spolnom sastavu emigrantskoga kontingenta. Posljedica je to, dakako, signifikantno veće uključenosti muškaraca u emigracijske tokove. No u samo jednom desetljeću došlo je do promjena u spolnoj strukturi vanjske migracije i to na način da je koeficijent maskuliniteta smanjen na 118,9, a koeficijent feminiteta povećan na 84,1, što sugerira ublažavanje neravnoteže emigrantskoga kontingenta po spolu, a to je posljedica većega uključivanja žena u migracijske tokove, što se može / treba tumačiti u kontekstu „spajanja obitelji“. Između 1981. i 1991. godine broj muškaraca povećan je za 9,2 %, a broj žena za 15,0 %. Godine 1991. prema velikim (funkcionalnim) dobnim skupinama muškarci su blago prevladavali u kontingentu mladoga stanovništva (do 14. godine), pri čemu je koeficijent maskuliniteta iznosio 105,4, ali su značajno prevladavali u kontingentu zreloga stanovništva (od 15. do 64. godine), u kojemu je koeficijent maskuliniteta iznosio zamjetnih 123,1. U kontingentu staroga stanovništva (65 godina i stariji) prevladavale

su žene; koeficijent feminiteta iznosio je 137,2. Analizirajući podatke na administrativnoj razini primjetna je potpuna prevlast muškaraca u svim istočno-hrvatskim općinama 1981., dok su 1991. godine žene imale blagu prevlast u općini Slavonska Požega (50,6 %). Korisno je podsjetiti, riječ je tek o reprezentativnom pokazatelju jer se ne odnosi na cjelokupnu vanjsku migraciju, nego na 88,4 % emigrantskoga kontingenta utvrđenoga popisom 1991. godine.

Što se sastava stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu po dobi tiče, međupopisna usporedba, iz naprijed opisanih razloga, bitno je teža, no mogu se uočiti temeljne značajke i najvažnije promjene, koje su posljedica djelovanja istih onih čimbenika koji su utjecali na selektivan porast broja vanjskih migranata između 1981. i 1991. godine. Što se može istaknuti? *Prvo*, broj „inozemaca“ u najmlađoj velikoj (funkcionalnoj) dobnoj skupini (do 14. godine) u predmetnom je međupopisju (1981. – 1991.) smanjen s 9 465 na 8 837 osoba ili za 6,6 % pa je koeficijent mladosti smanjen s 19,9 na 16,6. Posljedica je to, očito, pada nataliteta vanjskih migranata, smanjene emigracije djeće populacije kao i brojnijega odljeva mladih naraštaja u zrele dob emigrantskoga kontingenta. *Drugo*, broj vanjskih migranata u zreloj dobi života (od 15. do 64. godine) povećan je s 34 123 na 43 468 stanovnika ili za 27,4 % pa je relativan udio toga kontingenta u ukupnom emigrantskom kontingentu povećan sa 71,6 % na 81,7 %, što indirektno ukazuje na proces demografskoga starenja stanovništva u inozemstvu, a to je posljedica dolaska novih emigranata u radno-sposobnoj dobi života, boljega popisnoga obuhvata vanjske migracije te priljeva mladih naraštaja emigranata u zrele dob života. *Treće*, relativan udio starih stanovnika (65 godina i stariji) u popisu iz 1991. godine iznosio je, doduše, svega 1,7 % emigrantskoga kontingenta, no stvarno stanje je sigurno bilo drugačije jer za čak 11,6 % popisanih u inozemstvu nije bila poznata dob. Dio kategorije „nepoznato“ sigurno je pripadao starijim dobnim skupinama. Zbog metodoloških neujednačenosti nije moguće usporediti brojnost i relativan udio staroga stanovništva 1981. i 1991. godine. *Četvrto*, prikaže li se dobnii sastav emigrantskoga kontingenta 1991. godine prema velikim (funkcionalnim) dobnim skupinama po općinama, uključujući kategoriju „nepoznato“ (tablica 10), relativan udio mladoga stanovništva (do 14. godine) kretao se od najmanjih 12,3 % u vukovarskoj do najviših 16,6 % u đakovačkoj općini, relativan udio zreloga stanovništva (od 15. do 64. godine) kretao se od najmanjih 66,2 % u našičkoj do najviših 74,7 % u belomanastirskoj općini te relativan udio staroga stanovništva (65 godina i stariji) kretao se od najmanjih 0,8 % u slavonskobrodskoj općini do najviših 2,7 % u općini Podravska Slatina. Relativan udio kategorije „nepoznato“ najviši je bio u općini Našice (18,8 %), a najmanji u općini Đakovo (9,5 %).

Tablica 8. *Struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1981. godine po dobi i spolu*

Dobne skupine	Broj stanovnika	%	Muškarci	Žene
Do 14 godina	9.465	19,9	4.867	4.598
15 – 24	4.190	8,8	1.781	2.409
25 – 34	13.289	27,9	6.942	6.347
35 – 44	9.530	20,0	6.354	3.176
45 – 54	5.921	12,4	3.924	1.997
55 – 64	1.193	2,5	709	484
65 i više*	3.988	8,4	1.872	2.116
Ukupno	47.576	100	26.449	21.127

*U izvoru podataka sve osobe nepoznate starosti svrstane su u skupinu 65 i više.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZSSRH, Zagreb, 1986.

Tablica 9. *Struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1991. godine po dobi i spolu (petogodišnje dobne skupine)*

Petogodišnje dobne skupine	Broj stanovnika	%	Muškarci	Žene
0 – 4	2.229	3,7	1.150	1.079
5 – 9	2.811	4,7	1.431	1.380
10 – 14	3.797	6,3	1.954	1.843
15 – 19	4.892	8,1	2.371	2.521
20 – 24	4.135	6,9	2.110	2.025
25 – 29	3.760	6,2	2.26	1.734
30 – 34	3.574	5,9	1.862	1.712
35 – 39	5.604	9,3	2.511	3.093
40 – 44	7.511	12,5	4.412	3.099
45 – 49	4.970	8,3	3.116	1.854
50 – 54	4.475	7,4	2.829	1.646
55 – 59	3.167	5,3	1.971	1.196
60 – 64	1.380	2,3	776	604
65 – 69	503	0,8	245	258
70 – 74	187	0,3	72	115
75 i više	194	0,3	54	140
Ukupno*	53.189	88,4	28.890	24.299

*Razlika do ukupnoga broja (60 181) odnosi se na stanovnike nepoznate starosti.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

Tablica 10. *Velike dobne skupine (%) stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1991. godine po općinama*

Općina	Do 14. godine	Od 15. do 64. godine	65 godina i stariji	Nepoznato
B. Manastir	13,2	74,7	1,0	11,1
D. Miholjac	14,6	69,0	1,8	14,6
Đakovo	16,6	72,6	1,3	9,5
Našice	13,5	66,2	1,5	18,8
N. Gradiška	14,4	70,9	1,7	13,0
Orahovica	13,0	71,0	1,2	14,8
Osijek	12,9	70,4	1,8	14,9
P. Slatina	13,0	71,9	2,7	12,4
S. Požega	14,3	69,9	1,7	14,1
S. Brod	14,4	67,5	0,8	17,3
Valpovo	12,9	71,8	1,9	13,4
Vinkovci	15,8	72,1	1,1	11,0

Vukovar	12,3	70,0	1,5	16,2
Županja	16,3	72,5	1,1	10,1

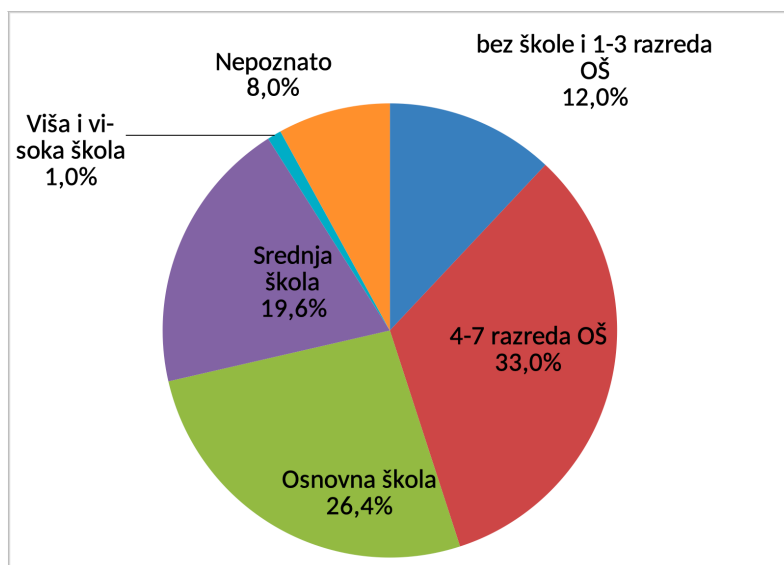
Izvor: Nejašmić, 1995.

2.

Obrazovna struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu temelji se na podacima o školskoj spremi, odnosno o postignutom stupnju završene škole. Slike 3 i 4 vizualiziraju obrazovnu strukturu ukupnoga istočno-hrvatskoga emigrantskoga kontingenta prema rezultatima popisa 1981. i 1991. godine.¹⁵

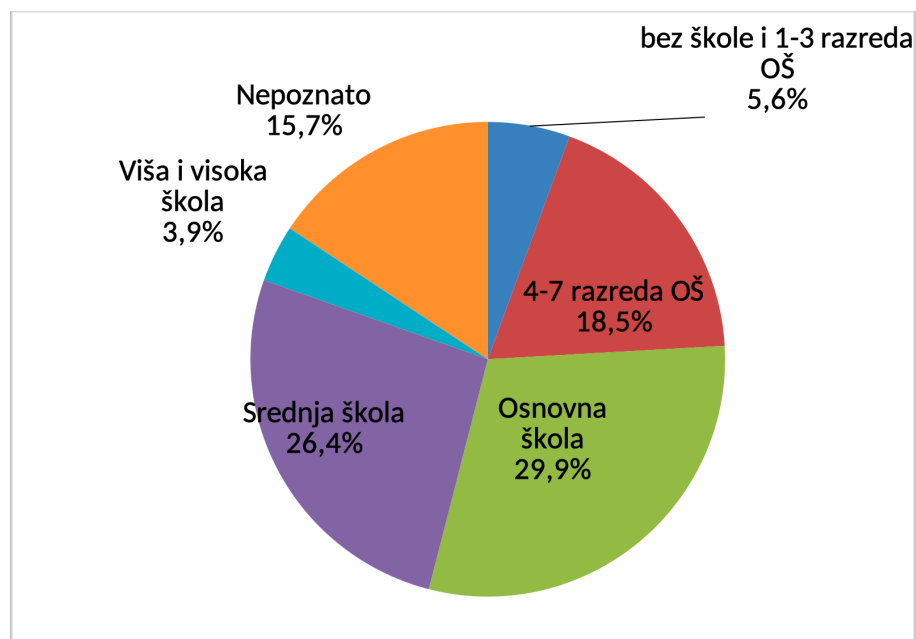
Međupopisna usporedba pokazuje promjene u dosegnutoj razini školske spreme na temelju kojih se može zaključiti da je obrazovna struktura, u cjelini gledajući, u predmetnom međupopisju bila u trendu / procesu poboljšanja. Argumenti za to su sljedeći: smanjen je relativan udio stanovništva bez školske spreme i nezavršenom osnovnom školom (s 45,0 % na 24,1 %, dakle, prepolovljen je), povećan je relativan udio vanjskih migranata sa završenom osnovnom školom (s 26,4 % na 29,9 %), značajno je povećan relativan udio stanovništva u inozemstvu sa završenom srednjom školom (sa 19,6 % na 26,4 %) te je utrostručen relativan udio „inozemaca“ sa završenom višom i visokom školom (s 1,0 % na 3,9 %). Stanoviti oprez u donošenju zaključaka ostavlja činjenica da je između 1981. i 1991. godine gotovo udvostručen relativan udio kategorije „nepoznato“ (s 8,0 % na 15,7 %).

Polazeći od rezultata popisa 1991. godine, vanjski migranti iz Istočne Hrvatske u odnosu na ukupan hrvatski emigrantski kontingent, imali su veći relativan udio stanovništva bez školske spreme i s nezavršenom, odnosno završenom osnovnom školom (zajedno 54,0 % spram 46,1 %), a značajno manji relativan udio stanovništva sa završenom srednjom (26,4 % spram 31,1 %) te završenom višom i visokom školom (3,9 % spram 8,0 %).

Slika 3. Obrazovna struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1981.

15 Izračun autora prema: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Dokumentacija 517, Radnici na privremenom radu u inozemstvu, članovi porodice i povratnici, RZS, Zagreb, 1986.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Dokumentacija 893, Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima u inozemstvu borave po županijama, gradovima i općinama, DZSRH, Zagreb, 1997.

Slika 4. Obrazovna struktura stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu 1991.

3.

Narodnosni sastav stanovništva Istočne Hrvatske u inozemstvu tijekom promatranoga razdoblja (usporedba rezultata popisa 1971. i 1991.), s manjim ili većim odstupanjima, odražava ukupnu narodnosnu sliku naseljenosti toga područja. S obzirom na to da su izrazitu većinu u ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske u obje popisne godine imali Hrvati,¹⁶ razumljivo je da su oni imali i većinu u emigrantskom kontingentu. Tako su, prema podacima iz popisa 1971. godine koji se odnose na stanovništvo na radu u inozemstvu, u emigrantskom kontingentu Istočne Hrvatske Hrvati činili 84,1 % (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu relativan udio Hrvata iznosio je 86,9 %), Srbi 8,7 % (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu relativan udio Srba iznosio je 8,5 %) dok je udio ostalih narodnosno izjašnjenih i neizjašnjenih skupina, uključujući i kategoriju „nepoznato“ iznosio 7,2 % (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu relativan udio kategorija „ostali“ i „nepoznato“ iznosio je 4,6 %) (prema Nejašmić, 1995). U svim je općinama Istočne Hrvatske (tablica 11) relativan udio Hrvata u ukupnoj vanjskoj migraciji (od najmanjeg 55,1 % u općini Beli Manastir do 94,1 % u općini Valpovo) bio veći od relativnoga udjela Hrvata u ukupnom stalnom stanovništvu pojedine općine (od najmanjega 41,3 % u općini Beli Manastir do 90,9 % u općini Valpovo). U smislu uravnoteženosti narodnosnoga sastava s obzirom na hrvatsko narodnosno obilježje, raspon se kretao od -3,2 u općini Valpovo do čak -21,8 postotnih bodova u općini Podravska Slatina.

Prema popisu iz 1991. godine relativan udio Hrvata u vanjskoj migraciji Istočne Hrvatske smanjen je na 77,1 %, što je opet nešto niže od hrvatskoga prosjeka (u ukupnom hrvatskom emigrantskom kontingentu Hrvati su činili 79,9 %), uz važnu napomenu da je udio kategorije „nepoznato“ i „ostali“, slično sastavu emigrantskoga kontingenta prema spolu i dobi, bio vrlo visok (12,4 %), što otežava ocjenu o stvarnoj narodnosnoj strukturi istočno-hrvatske vanjske migracije (prema Nejašmić, 1995). Na općinskoj je razini, u odnosu na 1971. godinu, relativan udio Hrvata u

16 U ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske 1971. godine, Hrvati su činili 71,7 %, Srbi 19,3 % te ostali (uključujući kategoriju „nepoznato“) 9,6 %. Do 1991. godine relativan udio Hrvata u ukupnom stalnom stanovništvu Istočne Hrvatske povećan je na 72,6 %, relativan udio Srba smanjen na 16,5 % dok je relativan udio ostaloga stanovništva (uključujući kategoriju „nepoznato“) povećan na 10,9 %. Prema: Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

emigrantskom kontingentu smanjen u svim općinama, osim u općini Đakovo u kojoj je zabilježen blagi porast udjela Hrvata (s 93,4 % na 94,0 %). Ujedno, za razliku od utvrđenoga stanja iz 1971., do 1991. godine u četiri su općine Istočne Hrvatske, Hrvati popisani u inozemstvu imali manji relativan udio u odnosu na udio Hrvata u njihovom ukupnom stalnom stanovništvu; to su bile općine: Donji Miholjac (81,3 % vanjska migracija – 83,6 % stalno stanovništvo), Slavonski Brod (74,0 % vanjska migracija – 85,2 % stalno stanovništvo), Valpovo (75,6 % vanjska migracija – 90,6 % stalno stanovništvo) i Županja (78,5 % vanjska migracija – 87,6 % stalno stanovništvo).

Tablica 11. Udio Hrvata u inozemstvu po općinama Istočne Hrvatske 1971. i 1991.

Općina	1971.		1991.	
	Udio Hrvata u inozemstvu (%)	Udio Hrvata u općini (%)	Udio Hrvata u inozemstvu (%)	Udio Hrvata u općini (%)
B. Manastir	55,1	41,3	48,4	41,9
D. Miholjac	90,8	83,1	81,3	83,6
Đakovo	93,4	88,2	94,0	91,7
Našice	86,6	78,2	81,4	80,6
N. Gradiška	81,1	73,8	72,8	71,9
Orahovica	88,1	69,7	78,8	69,8
Osijek	78,4	64,3	74,2	67,1
P. Slatina	89,1	77,4	82,0	79,8
S. Požega	81,7	59,9	73,1	57,3
S. Brod	89,8	85,7	74,0	85,2
Valpovo	94,1	90,9	75,6	90,6
Vinkovci	88,6	76,3	83,3	79,6
Vukovar	65,0	45,2	61,8	43,8
Županja	92,2	89,7	78,5	87,6

Izvor: Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i opštinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973; Lica na privremenom radu u inostranstvu, Prema popisu stanovništva i stanova 1971., Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992; Popis stanovništva 1991., Tablica -1-2-25. Osobe na radu u inozemstvu i članovi porodice koji s njima borave prema narodnosti, vremenu provedenom na radu i spolu (interna publikacija).

5. Zaključna razmatranja

Na agregatnoj se razini temeljna demografska posljedica vanjske migracije stanovništva Istočne Hrvatske, utvrđene popisima 1971., 1981. i 1991. godine, prepoznaje u diferenciranoj stopi međupopisne promjene stanovništva između kontingenta ukupnoga stalnoga stanovništva i kontingenta prisutnoga stanovništva ili stanovništva „u zemlji“ (tablica 12). Potonja se tvrdnja napose odnosi na razdoblje između 1981. i 1991. godine, tijekom kojega je broj ukupnoga stanovništva povećan za 2,8 %, broj prisutnoga stanovništva za 1,4 %, a broj stanovništva u inozemstvu za čak 26,5 %. S obzirom na to da je u prethodnom međupopisju (1971. – 1981.) demografski porast Istočne Hrvatske iznosio 1,1 % jasno je da je blagi porast stope međupopisne promjene (na 2,8 %) u sljedećem međupopisnom razdoblju posljedica snažnije demografske ekspanzije emigrantskoga kontingenta. Drugim riječima, da je broj popisanih stanovnika istočno-hrvatskih općina u inozemstvu 1991. godine bio manji, i tip intenziteta međupopisne promjene broja ukupnoga stanovništva Istočne

Hrvatske između 1981. i 1991. godine bio bi vjerojatno tek demografska stagnacija, a ne slaba demografska progresija.

Postupnim stvaranjem relativno brojnoga emigrantskoga kontingenta, ponajprije „spajanjem“ radnika i članova njihovih obitelji, stvoreni su i solidni putovi za nastavak iseljavanja koje je uslijedilo 1990-ih godina, a na poseban način od ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju u srpnju 2013. godine. Naime, i aktualna se migracija na stanovit način uključila u već ranije uspostavljene migracijske kanale, jačajući stare, ali i formirajući nove odnose u postojećim migracijskim odredištima, osobito u tradicionalnim ili novim zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim receptivnim imigracijskim državama, poput „stare“ Njemačke i Austrije s jedne, odnosno „nove“ Irske s druge strane.

Tablica 12. Ukupan broj stanovnika, broj prisutnoga stanovništva i broj stanovnika u inozemstvu Istočne Hrvatske 1971., 1981. i 1991.

Godina	Ukupan broj stanovnika	Broj prisutnog stanovništva	Broj stanovnika u inozemstvu*	Lančani indeks ukupnog broja stanovnika	Lančani indeks broja prisutnog stanovništva	Lančani indeks broja stanovnika u inozemstvu
1971.	858.136	810.767	47.369	-	-	-
1981.	867.646	820.070	47.576	101,1	101,1	100,4
1991.	892.035	831.854	60.181	102,8	101,4	126,5

*Za 1971. uključuje samo radnike, a za 1981. i 1991. radnike i članove njihovih obitelji koji s njima borave u inozemstvu. Izvor: Nejašmić, 1995; Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i opštinama, Tablogrami po naseljima, SZS, Beograd, 1973; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 501, RZSSRH, Zagreb, 1982; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911, DZSRH, Zagreb, 1996.

Literatura

- Akrap, A. i Živić, D. (2009). Migracije u 20. stoljeću: od obećane zemlje do depopulacije. U: B. Biškućić (ur.), *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije* (459-4646). Ministarstvo kulture Republike Hrvatske; Galerija Klovićevi dvori Zagreb.
- Baučić, I. (1971./72). Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije. *Hrvatski geografski glasnik*, 33-34.(1.), 25-57. <https://hrcak.srce.hr/55979>
- Baučić, I. (1973). Osvrt na metodologiju popisa radnika u inozemstvu. *Acta Geographica Croatica*, 12(1), 13-18. <https://hrcak.srce.hr/142074>
- Čizmić, I. i Živić, D. (2005). Vanjske migracije stanovništva Hrvatske – kritički osvrt. U: D. Živić, N. Pokos i A. Mišetić (ur.), *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (55-69). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Državni zavod za statistiku (23. srpnja 2020). *Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2019.* Priopćenje broj 7. 1. 2. <https://podaci.dzs.hr/media/ovdb13o0/7-1-2-migracija-stanovnistva-rh-u-2020.pdf>. Pristupljeno 7. siječnja 2021.
- Hršak, E. (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Institut za migracije i narodnosti: Školska knjiga.
- Korenčić, M. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. JAZU.
- Nejašmić, I. (1987). Statističko praćenje i neka kvantitativna obilježja jugoslavenske vanjske migracije. *Migracijske teme*, 3(3-4), 289-301. <https://hrcak.srce.hr/128666>

- Nejašmić, I. (1994). Hrvatski građani na radu u inozemstvu: razmatranje popisnih podataka 1971., 1981. i 1991. *Migracijske teme*, 10(2), 139-156. <https://hrcak.srce.hr/127102>
- Nejašmić, I. (1995). *Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave. Usporedna analiza statističkih podataka 1971., 1981. i 1991. godine*. Institut za migracije i narodnosti.
- Nejašmić, I. (1996). Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave prema popisu 1991: prikaz prema novom teritorijalnom ustrojstvu jedinica lokalne samouprave. *Migracijske teme*, 12(3), 205-218. <https://hrcak.srce.hr/126826>
- Nejašmić, I. (2014). Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme*, 30(3), 405-435. <https://hrcak.srce.hr/135718>
- Wertheimer-Baletić, A. (1983). Demografski razvoj Slavonije i Baranje. U: J. Roglić (ur.), *Treći znanstveni sabor Slavonije i Baranje* (90-104). Svezak I. JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. MaTe; Gospodarska misao.
- Živić, D. (1995). Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948-1991. *Hrvatski geografski glasnik*, 57(1), 71-92. <https://hrcak.srce.hr/63886>
- Živić, D. (1998). Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji. *Sociologija sela*, 36(1-4), 103-125. <https://hrcak.srce.hr/119957>

External migration of the population of Eastern Croatia in the light of the results of the 1971, 1981 and 1991 census

ABSTRACT

In this paper, based on the official and available results of the 1971, 1981 and 1991 censuses, taking into account their questionable comprehensiveness and reliability, the size (number) and selected structural-demographic characteristics of the contingent of external migrants are presented and analyzed by a comparative method (Croatian citizens on so-called temporary work abroad and members of their families who stayed with them abroad) from 14 (former) Eastern Croatian municipalities. East, the continental wing of Croatia, throughout its history has had a complex and very dynamic demographic, social and economic development, whose important factor, among other things, were internal and external migrations, with changing historical periods with predominant immigration and emigration characteristics of spatial mobility. Thanks to numerically strong immigration currents, Eastern Croatia, from the first modern census in 1857 until the 1960s, had relatively high (mostly above-average) positive rates of inter-census change. But it was in the 1960s that the migration pattern changed; immigration is gradually giving way to emigration, which has consequently led to lower demographic growth rates and changes in trends and directions in the mechanical movement of the population from a positive to a negative migration balance. A particularly important segment of the emergence and strengthening of the emigration contingent since the 1960s was external migration, ie the departure of the population to the so-called temporary work abroad, which the then Yugoslav census statistics began to record in 1971. This is the effect of significant political liberalization of economic emigration abroad, but also modernization processes within the eastern Croatian area, especially deagrarianization and industrialization, whose development trends could not ensure the creation of new jobs for the population that increasingly left agriculture as an activity and source income for personal and family existence. Unable to transfer from agricultural to non-agricultural activities, an increasingly noticeable number of residents of Eastern Croatia left their place of residence; some emigrated to other parts of Croatia (primarily to Zagreb and its agglomeration), and some temporarily and soon permanently emigrated abroad. The relative share of those enumerated abroad in the total permanent population of Eastern Croatia thus increased from 5.5% in 1971 to 6.7% in 1991, which - no doubt - indicates a significant demographic loss, especially given the structural-demographic characteristics of that population, especially its age and gender structure. Of course, within Eastern Croatia there were regional differences in the intensity of external migration, which indirectly explain or confirm the present spatial differences in economic, social and demographic development from the 1960s to the early 1990s.

Keywords: Eastern Croatia, population, external migration, depopulation, demographic loss

Izvorni znanstveni članak

mr. sc. Faruk Hadžić, Lecturer
Sarajevo School of Science and Technology
faruk.hadzic@ssst.edu.ba

dr. sc. Damir Bećirović, Assistant professor
International Business-Information Academy
damirbeci@hotmail.com

mr. sc. Admir Čavalić, Lecturer
International Business-Information Academy
admir.cavalic@yahoo.com

mr. sc. Adnan Fehratbegović, Researcher
Independent Researcher
afehratbegovic@gmail.com

The Impact of the COVID-19 Pandemic on Population Migration in Bosnia and Herzegovina

Abstract

Population migration is one of the main socio-economic challenges for the long-term growth and development of Bosnia and Herzegovina (B&H). In addition to the departure of the population, there has been a noticeable intensification of internal migration in recent years, from smaller to larger, more developed cities. Although there is no official record of the number of residents who temporarily or permanently left the country for employment, study, or living in another country, publicly available EUROSTAT data show that in the period 2014-2018, 155,000 first permits were issued on various reasons for residents from B&H in EU countries. Data from the Labor Force Survey 2018, conducted by the Agency for Statistics B&H, show that 2.7 million people live in B&H, which is significantly less than the data from the Census 2013, when 3.5 million people lived in B&H, taking into account different methodological access.

The COVID-19 pandemic has had negative consequences for the B&H economy, through rising unemployment, declining tax revenues, declining industrial production, and declining levels of foreign trade. The general objective of this paper is to investigate the impact of the COVID-19 pandemic on migration in B&H. The paper investigates the attitudes of the target part of the population of Bosnia and Herzegovina and their expectations of the economic perspective in B&H, after the COVID-19 pandemic, and how the negative effects of the pandemic will affect migration in the coming period.

Keywords: migrations, COVID-19, economic growth, demographics

1. The impact of the COVID-19 pandemic on the economy of B&H

The Covid-19 pandemic, considered to be humanity's greatest challenge since World War II (Chakraborty, Maity, 2020), has had a different impact on migration around the world. This impact was extremely significant (Shrivastava, Shrivastava, 2020). In some countries like India, "reverse migrations" occur, where hundreds of thousands of workers leave cities and go back to their native places of residence (Dandekar, Ghai, 2020). Other countries, such as China, pursue migration control policies, which are argued with limiting the spread of the virus (Chen, 2020). In Bosnia and Herzegovina, which has a long history of migration, Covid-19 has temporarily halted population migration to Western European countries (Hadžić et al., 2020). However, this was short-lived. Based on qualitative research, Čudić et al. (2020) and other authors identify four paths of Bosnian workers working abroad:

- permanent job loss;
- employment fluctuation;
- work from home and then return to work;
- continued work.

These authors conclude that Covid-19 did not jeopardize jobs abroad in the short term, and especially the lower-skilled workforce, as expected. There are numerous consequences of Covid-19 in Bosnia and Herzegovina, from direct economic to indirect ones, such as air pollution (World Bank, 2020). Wider social effects are also negligible. Thus, Šljivo and others (2020) record an increased presence of fear (18.06% of respondents) and depression (28.39%). Marginalized groups, such as women, youth, the Roma population, and the like, are particularly affected (Ćatić, Pale, 2020). Women especially because they make up the majority of the population of Bosnia and Herzegovina, as concluded by the UN Woman (2020) research. When it comes to the impact of Covid-19 on the domestic economy, the World Bank (2020) estimates that in 2020 Bosnia and Herzegovina had an economic decline of 4%, while in 2021 it is expected to grow by 2.8%. The biggest risks are related to unemployment, and jobs within the micro business that are especially endangered (Dragnić et al., 2020). In interviews with vulnerable categories, conducted by UNICEF (2020), respondents expressed a high degree of concern about their employment status and future employment prospects. According to their experience, there are very few employers who hire, which makes it extremely difficult to find a new job. In addition, labor legislation is quite rigid and does not follow existing challenges (Hadžić et al., 2021). There is also a risk of falling remittances from abroad. According to an extensive UNICEF survey, 24% of citizens state that this has already happened. The pandemic also affected the domestic banking sector in the form of a reduction in assets, deposits, the absence of quality lending projects, and a drop in profitability, according to the Banking Agency of the Federation of Bosnia and Herzegovina (2020). This will have a negative impact on the availability of credit to the population. According to the report "Covid-19, the economic perspective of Bosnia and Herzegovina" (2020) there are several factors that will highlight the social crisis:

- Reducing the influence of the diaspora;
- Remaining low-skilled, seasonal workforce in the country;
- Recession in the EU;
- Stagnation or decline in real wages;
- Fewer opportunities to work during the winter;
- Instabilities of large social systems.

All of the above may affect further population migrations as a result of Covid-19. Exactly the same is recognized in the UNICEF survey (2020). Migration from Bosnia and Herzegovina was one of the ongoing problems even before the crisis caused by the COVID-19 virus. According to

the survey, 25% of respondents thought about leaving Bosnia and Herzegovina even before the crisis. Young people (18-30, 38%), those in the most productive age (31-50, 32%) and families with children (30%) most often thought about leaving. Households with earnings below 500 KM per month (21%) are significantly less likely to consider this option.

During the Covid-19 crisis, according to a UNICEF survey, the three leading reasons why respondents consider leaving the country are:

- economic (71%),
- unstable political situation (66%)
- and the future of their children (61%).

Economic reasons are leading among all demographic groups, but especially among people with disabilities or chronic diseases and the poor (79%). The unstable political situation is a slightly more common reason for men (71%) than for women and respondents in urban areas (71%), and significantly more common among households with a net monthly income above 2,500 KM (80%). As expected, the future of their children is the most common reason in the age group of 31 to 50 years and for those with children under 18 years (67%). The broader framework of the impact of the Covid-19 pandemic on migration in B&H will be presented below.

2. Demographic impact before COVID-19

There is no official data on emigration from B&H. According to the latest official data from the Labor Force Survey 2018 (BHAS 2018), the total population was 2.7 million, significantly less from data published in Census 2013 when it stood at 3.5 million.

According to Eurostat data (EUROSTAT, 2020), at the end of the 2019, the number of citizens from Bosnia and Herzegovina, who were granted the residence permit by any reason in the EU, was 444.957. Of this number, 413.093 was the number of citizens who were granted residence permits for a duration of 12 months or over. Other Eurostat data (EUROSTAT, 2019), for the period 2014. – 2019., the number of citizens from Bosnia and Herzegovina, who were granted the first permit by any reason in the EU, was 226.519, excluding data for Sweden in 2019, that are still not available.

Despite the fact that there are no data on the first permits for citizens of Bosnia and Herzegovina in 2020, the entity institutes regularly report on live births for each month. If a comparison is made for newborns for the first 8 months of 2020 and for the same period in 2018 and 2019, and taking into account the long-standing trend that slightly more children are born in the second half of the year than in the first half of the year, there is a possibility to make an approximation of the number of newborns for 2020. Unless there are significant deviations from multi-year trends, the number of newborns in 2020 should not exceed 26,500 babies.

The correlation between the two variables is very clear - continued emigration causes a constant decline in the number of newborns. This is actually something that is expected - emigration reduces the fertile contingent of women (the population of women between the ages of 20-40), which of course causes a decrease in the number of newborns, which is shown on figure 1.

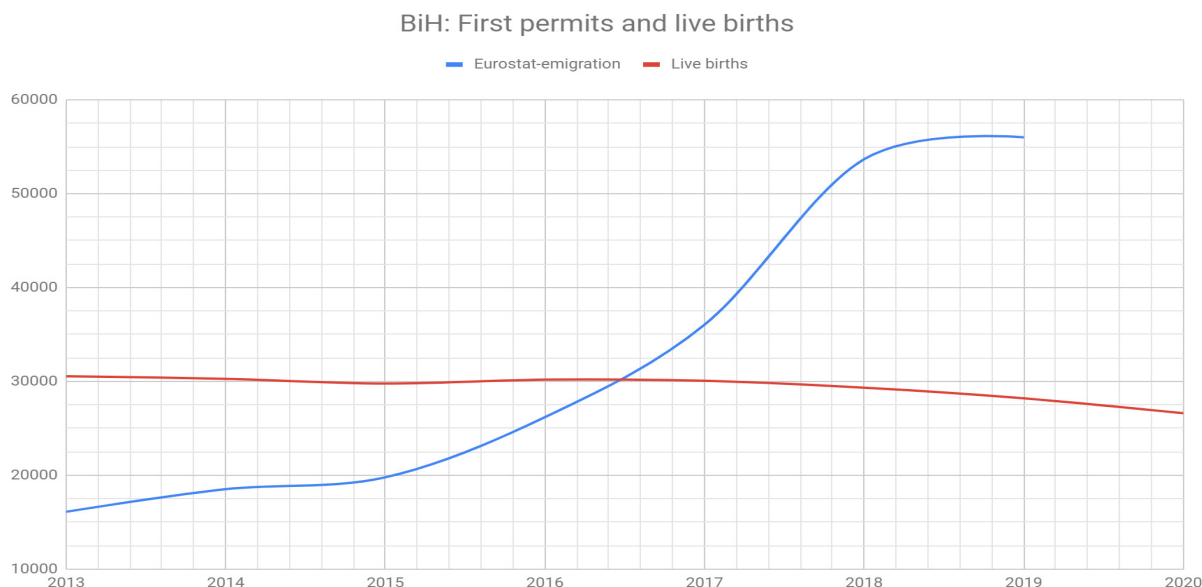

Figure 1. *First permits and live births for period 2013. – 2020. for Bosnia and Herzegovina*
Source: Authors graphic creation based on Eurostat and Agency for statistic BH data (BHAS, 2019a; EUROSTAT, 2019)

On the other hand, data from the Labor Force Surveys (BHAS, 2015, 2016, 2017, 2018) showed that in the period from 2014 to 2018, net reduction in the workforce was 113,000 workers or 10% of the total workforce. The number of employees in 2018 accounts for 81,63% of the total workforce and is rapidly deteriorating, decreasing also potential tax base which would negatively impact on funding all state needs.

The emigration of the working-age population, especially the younger one, who contribute most to economic development but also spend the most in society, has led to lower rates of economic growth than projections (RBBH, 2019).

The structure of the workforce in Bosnia and Herzegovina is old. According to the Labor Force Survey (BHAS, 2019), the share of categories 15 - 24 and 25 - 49 in the working-age population and the workforce has decreased significantly, while the share of categories 50 - 64 and 65+ has increased significantly, especially those in the 65+ category. It is alarming that the total workforce in category 50+ accounts 42,6% of all workers.

Since January 2014, the number of pensioners in B&H has been increasing rapidly. According to the data of the Entity Pension and Disability Insurance Funds (PIO FBIH & PIO RS 2014, 2019), the number of pensioners increased from January 2014 to August 2019 to 57,542. In the next five years, Bosnia and Herzegovina can expect an additional 80,000 pensioners.

The consequences of emigration are best shown by data for education in Bosnia and Herzegovina. In the period 2014/2015 - 2019/2020, the number of pupils in primary schools decreased by 23.024 or 7,76% compared to the initial year (BHAS, 2014, 2020c), in secondary schools by 30.948 or 21,51% of the total pupils (BHAS, 2014, 2020b), while the number of students decreased by 29.373 or 26,88% (BHAS, 2014, 2020a).

In the period 2020-2033, a population decrease of 320,000 is expected based on negative natural increase, not counting emigration. If 30,000 inhabitants were to leave Bosnia and Herzegovina annually through emigration, then the population loss in the period 2020-2033 could amount to far over 600,000 inhabitants (Hadžić et al., 2020).

A study published in 2020 for B&H showed that the sustainability of the pension system in both entities is significantly threatened, not only by emigration, but also by internal structural reasons. Contributions cannot cover pensions, so budget interventions are provided. The sustainability of health care is directly threatened by brain drain and the need for disproportionate investment in educating professionals (Domazet et al., 2020).

Similar conclusions were reached in another study, which stated that the rapid aging of the population raises the question of the sustainability of the entire pension system. A more than doubled or even tripled share of the elderly population over the next five decades will result in a larger increase in demand for health and social services. Summarizing the primary conclusions of this comprehensive analytical study, it could be concluded that the next five decades in the Federation of Bosnia and Herzegovina should be marked by significant changes of unprecedented proportions (FZS, 2021).

The general conclusion is that the socio-economic situation in Bosnia and Herzegovina has significantly deteriorated in the last five years due to the migration of the population. The partial economic effects of emigration can be estimated based on investment costs for education, published in the 2020 study “Cost of Youth Emigration for Bosnia and Herzegovina” (WFD, 2020). According to this study, the cost of one person’s education, who completes high school, is 20.219 EUR, while the cost of one person with university education is 28.934 EUR. If we use Eurostat data on the number of persons licensed for the EU on any of the grounds, the net economic loss through investment in the education of persons who left the country is 3,14 billion EUR, if all persons had at least completed high school and 4,49 billion EUR, if all persons had completed university education.

3. Results of empirical research

In the empirical part of the research, a primary research was conducted on the attitudes of the population in B&H in relation to the emigration of the population, and the impact of the Covid-19 pandemic on it. The research was conducted during the September 2020, and a suitable sample (546 respondents) was used in the research using the CAWI and MAWI methods. The original questionnaire was used as a data collection tool and was structured in such a way that the questions included the following categories of attitudes:

Respondents opinion about life in Bosnia and Herzegovina and attitude towards emigration;

- Respondents opinion about the consequences of Covid-19 on their lives and its impact on emigration.
- In addition, respondents answered a question about the reasons why they would leave B&H, as well as the most desirable countries to emigrate to.

In the research of the respondents’ attitudes, a five-point Likert scale was used, where 1 means “I do not agree at all”, and 5 means “I completely agree”.

Figure 2. shows the results of the research related to the respondents’ answers regarding the reasons why they would leave the country.

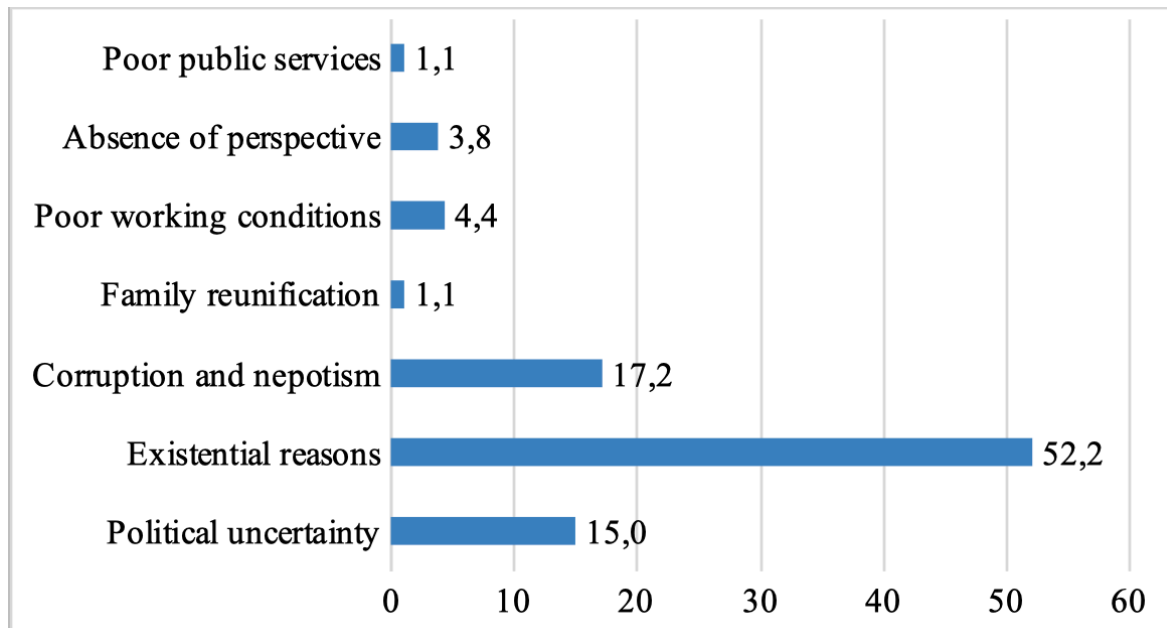

Figure 2. *Reasons for potential leaving B&H (%)*
Source: Authors

We see that existential reasons are the dominant reason for potential departure from B&H. As many as 52.2% of respondents answered this reason as dominant. Corruption and nepotism were cited by 17.2% of respondents as reasons for leaving, and 15% by political uncertainty.

Figure 3. shows the answers of the respondents regarding which country they would like to go to in the event of B&H being harassed. As expected, the largest number of respondents (32.8%) answered that they would prefer to move to Germany. In second place is Austria (13.4% of respondents).

It is interesting that only 1.6% of respondents said that if they left the country they would move to Slovenia, and 1.5% of respondents would move to Croatia.

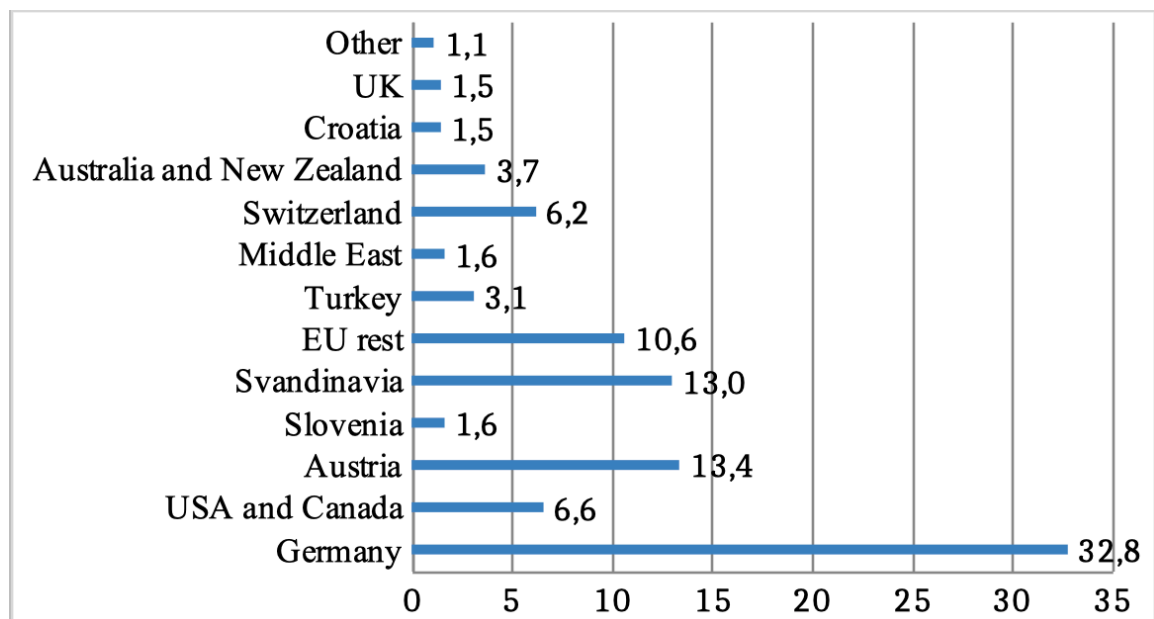

Figure 3. *Countries that B&H citizens would like to move to in case of leaving the country (%)*
Source: Authors

Table 1. shows the results of the survey of respondents' attitudes towards life in B&H and their attitude towards potential departure from the country.

Table 1. *Opinion of respondents about life in Bosnia and Herzegovina and attitudes towards emigration*

<i>Respondents Attitude</i>	<i>1(%)</i>	<i>2(%)</i>	<i>3(%)</i>	<i>4(%)</i>	<i>5(%)</i>	<i>Mean</i>
<i>I am satisfied with the quality of life in B&H</i>	39.9	29.7	22.3	6.6	1.5	2.00
<i>I can do a job in B&H that I will be satisfied with</i>	37	24.5	22.7	10.1	5.7	2.23
<i>I want to stay in B&H and try to find a job in another city</i>	54	19.1	15.9	7.5	3.5	1.87
<i>I expect a better quality of life outside B&H</i>	15.8	9	21.1	21.4	32.8	3.47
<i>By leaving B&H, they can achieve their personal and professional goals</i>	5.7	8.8	27.1	26.7	31.7	3.70
<i>By leaving B&H, they can achieve their personal and professional goals</i>	28	13.2	25.1	14.3	19.4	2.84

Source: Authors

If we look at the mean values of the answers, the highest degree of agreement of the respondents is related to the attitude that by leaving B&H it is possible to achieve personal and professional goals (Mean = 3.7). We have the lowest level of agreement in relation to the statement I want to stay in B&H and try to find a job in another city (Mean = 1.87).

Analyzing the distribution of respondents' response frequencies, we see that 69.6% of respondents are not satisfied with the quality of life in B&H, and 54.2% of respondents expect a better quality of life in B&H, while 58.4% believe that leaving B&H can achieve their personal and professional goals. As many as 63.1% of respondents would not try to find a job in another city in B&H.

Interestingly, 33.7% of respondents would return if they left if there were positive political changes in B&H, and 31.2% would not do so.

Table 2. Respondents' opinion on the consequences of the Covid-19 pandemic and the impact on emigration

<i>Respondents Attitude</i>	<i>1(%)</i>	<i>2(%)</i>	<i>3(%)</i>	<i>4(%)</i>	<i>5(%)</i>	<i>Mean</i>
<i>After the economic crisis due to the COVID pandemic, I expect a slow and long-lasting recovery</i>	5.3	8.8	23.4	20.2	42.3	3.85
<i>I believe that the response of the competent institutions to the economic aspect of the COVID pandemic is timely and adequate</i>	68.1	19.8	7.9	1.5	2.7	1.51
<i>The COVID pandemic has threatened my workplace or immediate family members</i>	18.5	19.4	24.9	14.5	22.7	3.03
<i>I find it difficult to find a new job after the COVID pandemic</i>	22.9	16.5	27.8	13	19.8	2.9
<i>The COVID pandemic prompted me to go to another city or outside B&H, even though I hadn't thought about it before</i>	45.6	13.4	18.5	8.6	13.9	2.32
<i>The restrictive measures of other countries did not discourage me from intending to leave the country</i>	17	10.1	27.1	14.5	31.3	3.33

Source: Authors

Table 2 shows the respondents' responses regarding the consequences of the Covid-19 pandemic and its impact on emigration. As many as 87.9% of respondents believe that the response of the competent institutions to the economic crisis caused by the pandemic was inadequate, and 62.5% of respondents expect a slow and long-term economic recovery. The Covid-19 pandemic prompted 22.5% of respondents to think about leaving, although they had not thought about it before. Also, for 45.8% of respondents, the introduction of restrictive measures prohibiting movement did not discourage the intention to leave. We had the largest number of undecided respondents related to questions about the impact of the pandemic on their workplace and employment opportunities.

Using t-test and ANOVA, we tested the significance of differences between respondents' responses with respect to their socio-demographic characteristics (gender, age, employment status, education, monthly household income and the region in B&H they come from).

Table 3 shows the statistically significant results of the t-test of independent samples related to the examined attitudes of the respondents towards gender. Although both respondents of both sexes have a low degree of agreement with the statements: In B&H I can do a job that I will be satisfied with and I want to stay in B&H and try to find a job in another city, male respondents have a significantly higher degree of agreement with the first statement. Females agree more with the second

statement. Female respondents agree significantly more with the statements: I find it difficult to find a new job after the COVID pandemic and the COVID pandemic prompted me to go to another city or outside B&H, although I have not thought about it before in relation to male respondents.

Table 3. *T-test of independent samples (Attitudes of respondents towards gender)*

<i>Respondents Attitude</i>	<i>Sig. (2-tailed)</i>	<i>Mean</i>	
		<i>Female</i>	<i>Male</i>
<i>I can do a job in B&H that I will be satisfied with</i>	0.007	2.09	2.37
<i>I want to stay in B&H and try to find a job in another city</i>	0.027	1.98	1.76
<i>I find it difficult to find a new job after the COVID pandemic</i>	0.001	3.10	2.69
<i>The COVID pandemic prompted me to go to another city or outside B&H, even though I hadn't thought about it before</i>	0.048	2.44	2.19

Source: Authors

Table 3 shows the statistically significant results of the t-test of independent samples related to the examined attitudes of the respondents towards gender. Although both respondents of both sexes have a low degree of agreement with the statements: In B&H I can do a job that I will be satisfied with and I want to stay in B&H and try to find a job in another city, male respondents have a significantly higher degree of agreement with the first statement. Females agree more with the second statement. Female respondents agree significantly more with the statements: I find it difficult to find a new job after the COVID pandemic and the COVID pandemic prompted me to go to another city or outside B&H, although I have not thought about it before in relation to male respondents.

In the ANOVA analysis, age, employment status, education, monthly household income and the region in B&H from which they come were observed as independent variables. The results of the conducted analysis are presented below, where statistically significant differences in the attitudes of the respondents in relation to the observed socio-demographic characteristics were found:

- Respondents who have the lowest monthly household income (up to 1,000 KM) are significantly less satisfied with the quality of life, compared to respondents with an income level of 1,501-2,000 KM and over 2,000 KM ($p = 0.005$);
- Respondents with the lowest monthly household income (up to 1,000 KM) significantly more believe that the pandemic has endangered their workplace and that it will be difficult to find employment after the pandemic, compared to respondents with income levels (1,501-2,000 KM and over 2,000 KM) $p = 0.005$);
- Respondents who have primary and secondary education are significantly less satisfied with the quality of life, compared to respondents with a higher level of education ($p = 0.005$);
- Respondents who have primary and secondary education significantly less think that they can do a job in B&H with which they will be satisfied, compared to respondents with a higher level of education ($p = 0.005$);

- Respondents belonging to the youngest age group (up to 25 years) are significantly more satisfied with the quality of life, compared to respondents from the age group 46-60 years ($p = 0.025$);
- Respondents belonging to the youngest age group (up to 25 years) significantly agree more with the statement that they want to stay in B&H and find a job in another city compared to respondents from other age groups ($p = 0.005$), and are also more willing to return to B&H in case of positive positive changes in relation to the age group 26-45 years ($p = 0.046$);
- Respondents belonging to the youngest age group (up to 25 years) significantly agree more with the statement that government measures regarding the economic consequences of the pandemic were adequate compared to other age groups ($p = 0.005$);
- Respondents who are unemployed are significantly less satisfied with the quality of life, compared to employees and students ($p = 0.011$);
- Respondents who are unemployed significantly less think that they can do a job in B&H with which they will be satisfied, compared to employees and students ($p = 0.005$);
- Respondents belonging to the student population agree significantly more with the statement that they want to stay in B&H and find a job in another city compared to employed and unemployed respondents, and are more willing to return to B&H in case of positive political changes ($p = 0.005$);
- Respondents belonging to the student population significantly agree more with the statement that government measures regarding the economic consequences of the pandemic were adequate in relation to employed and unemployed respondents ($p = 0.005$);
- Respondents who are unemployed significantly more believe that the pandemic has endangered their workplace and that it will be difficult to find employment after the pandemic, compared to employed respondents ($p = 0.00$);
- No statistically significant differences were found in the attitudes of the respondents in relation to the region within B&H from which they come.

4. Conclusions

The Covid-19 pandemic has caused significant economic consequences in B&H, as in other countries of the world, in terms of falling GDP, rising unemployment and generally declining economic activity. When it comes to the emigration of B&H citizens, data from 2019 show that approximately 450,000 B&H citizens reside in EU countries. The departure of primarily the younger population, associated with the increase in the number of pensioners in B&H, further complicates the economic situation in B&H. If we also take into account the consequences of the pandemic, then it is difficult to expect that after the liberalization of the movement, the end of the pandemic will lead to a reduction in emigration. It is more realistic to expect a new wave of departures, primarily of young people to EU countries.

Prior to the COVID pandemic, population emigration had negative effects on the economy and society. According to the data of the Agency for Statistics of B&H, in 2018, there were 2.7 million inhabitants. Dramatic demographic changes in the period 2014-2019 led to the loss of over a quarter of the total number of students in high schools and college students, with an increase of over 50,000 retirees, which is the result of dissatisfaction with the situation in the country and emigration to EU countries.

Based on the results of empirical research, it can be said that the majority of respondents are not satisfied with the quality of life and professional opportunities in B&H, and expect that they can achieve their personal goals by leaving the country. As expected, respondents who are unemployed,

and those with the lowest incomes and level of education are significantly less satisfied with the quality of life compared to other groups. These groups feel the most affected when it comes to the economic consequences of the Covid 19 pandemic. Interestingly, students under the age of 25 in this study showed the highest level of satisfaction with the quality of life and the highest expectations that they can find a satisfactory job in B&H. and return if the political situation in B&H improves. The main reasons for leaving the country are existential reasons, followed by reasons related to the characteristics of the political system in B&H (corruption and nepotism, and political uncertainty). The most desirable destinations for departure are those in which B&H is traditionally most present. Diaspora, namely Germany, Austria and Scandinavia.

Authorities' response to the economic consequences of the Covid-19 pandemic was assessed as inadequate, and respondents agree that the recovery will be long-lasting. Yet people under the age of 25 and students showed significantly less negative attitudes toward pandemic government measures.

Half of the respondents said that the Covid-19 pandemic did not encourage them to think about leaving, and a quarter of the respondents have the opposite attitude. At the same time, female respondents significantly agree more with the statement that the Covid-19 pandemic encouraged them to think about leaving in relation to male respondents, and they believe that it will be harder to get a job after the pandemic than male respondents. When it comes to other observed socio-demographic characteristics, there was no difference in the attitudes of the respondents regarding the claim that the Covid-19 pandemic did not encourage them to think about leaving.

When it comes to leaving B&H, the current measures to restrict movement have generally not been discouraging.

It is interesting that there was no difference in the attitudes of the respondents in relation to the region within B&H from which they come.

References

- BHAS (2014). *Statistika obrazovanja 2014/2015*. Available at: http://bhas.ba/saopstenja/2015/EDU_2015_001_01-bos.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- BHAS (2015). *Anketa o radnoj snazi 2015*. Available at: http://www.bhas.ba/ankete/ARS_2015_BiH.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- BHAS (2016). *Anketa o radnoj snazi 2016*. Available at: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB_ARS%202016_BS_ENG_.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- BHAS (2017). *Anketa o radnoj snazi 2017*. Available at: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB_ARS%202017_BS_ENG.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- BHAS (2018). *Anketa o radnoj snazi 2018*. Available at: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/LAB_00_2018_Y1_0_HR.pdf Accessed: (30. 6. 2020.)
- BHAS (2019). *Anketa o radnoj snazi 2019*. Available at: http://www.bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2019/LAB_00_2019_Y1_0_BS.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- BHAS (2019a). *Demografija 2019*. Available at: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2020/DEM_00_2019_TB_0_BS.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- BHAS (2020a). *Statistika obrazovanja – Visoko obrazovanje u školskoj 2019/2020 godini*. Available at: http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2020/EDU_05_2019_Y2_0_BS.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)

- BHAS (2020b). *Statistika obrazovanja – Srednje obrazovanje u školsko 2019/2020 godini*. Available at: http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/EDU_04_2019_Y2_0_BS.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- BHAS (2020c). *Statistika obrazovanja – Osnovno obrazovanje u školskoj 2019/2020 godini*. Available at: http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/EDU_03_2019_Y2_0_BS.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- Chakraborty I. and Maity P. (1st August 2020). COVID-19 outbreak: Migration, effects on society, global environment and prevention. *Science of The Total Environment*, 728. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048969720323998>
- Chen, M. et al. (2020). The introduction of population migration to SEIAR for COVID-19 epidemic modeling with an efficient intervention strategy. *Information Fusion*, 64, 252-258.
- Ćatić, H. and Pale, M. (2020). *Analiza efekata COVID-19 na ekonomiju i životne uslove marginalizovanih grupa stanovništva u Bosni i Hercegovini*. CARE International. Available at: http://carebalkans.sijercicamar.com/wp-content/uploads/2021/01/care-izvjestaj-BHS_2.pdf
- Ćudić, B., Klemenčić, M. and Zupančić, J. (2020). Vpliv COVID-19 na mednarodne delovne migracije iz Bosne in Hercegovine v EU. *Dela* (53), 71-95.
- Dandekar, A. and Ghai, R. (9th May 2020). *Migration and Reverse Migration in the Age of COVID-19*. *Economic & Political Weekly*, 55(19).
- Domazet, A., Domljan, V., Pestek, A. and Hadzic, F. (2020). *Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine*. Friedrich Ebert Stiftung.
- EUROSTAT (2019). *First permits by reason, length of validity and citizenship*. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/product?code=migr_resfirst (Accessed: 30. 6. 2020.)
- EUROSTAT (2020). *All valid permits by reason, length of validity and citizenship*. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_RESVALID__custom_494700/default/table?lang=en (Accessed: 20. 1. 2021.)
- FBA (2020). *Supervizorski odgovor i očekivanja u vezi sa postupanjem banaka u periodu pandemije COVID-19*. Agencija za bankarstvo FBiH. Available at: https://www.fba.ba/upload/docs/supervizorska_ocekivanja_14122020_3eP.pdf
- FZS BiH (2021). *Projekcije stanovništva FBiH 2020. – 2070*. Available at: http://fzs.ba/wp-content/uploads/2020/12/PROJEKCIJE-STANOVNI%C5%A0TVA-FBiH-2020_2070_bos.pdf
- Hadžić, F., Čavalić, A., Fehratbegović, A. and Bećirović, D. (2020). Socio-ekonomski efekti iseljavanja stanovništva iz BiH – Trenutno stanje i perspektive. *Konferencija sa međunarodnim učešćem „Migracije u savremenom dobu – uzroci i posljedice“*. Univerzitet u Bihaću, Islamski pedagoški fakultet.
- Hadžić, F., Hasić, M. and Čavalić, A. (2021). *Zakon o radu FBiH, trenutno stanje i perspektive*. Udruženje građana “Multi”. Available at: https://www.researchgate.net/publication/348382189_Zakon_o_radu_FBiH_trenutno_stanje_i_perspektive.
- OECD (2019). International Migration Database. Available at: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MIG> (Accessed: 30. 6. 2020.)
- PIO FBIH (2014). *Struktura penzija januar 2014*. Available at: <https://www.fzmiopio.ba/images/statistika/strasbos012014.pdf> (Accessed: 30. 6. 2020.)
- PIO FBIH (2019). *Struktura penzija august 2019*. Available at: <https://www.fzmiopio.ba/images/statistika/strasbos082019.pdf> (Accessed: 30. 6. 2020.)

- PIO RS (2014). *Struktura penzija januar 2014*. Available at: www.fondpiors.org/wp/wp-content/uploads/2016/01/1301_01-Statisticki-bilten-JANUAR-2014.doc (Accessed: 30. 6. 2020.)
- PIO RS (2019). *Struktura penzija august 2019*. Available at: www.fondpiors.org/wp/wp-content/uploads/2019/09/08-Statisticki-bilten-avgust-2019..doc (Accessed: 30. 6. 2020.)
- Shrivastava, S., Shrivastava, P. (2020). Ensuring safe repatriation of the citizens amidst the threat of Corona Virus Disease 2019 Pandemic. *Cukurova Medical Journal*, 45, 767-768.
- RBBH (2019). Saopćenje o ekonomskim kretanjima. Available at: <https://raiffeisenbank.ba/en/node/3742> (Accessed: 30. 6. 2020.)
- Šljivo A., Kačamaković, M. and Quraishi I. (2020). Fear and depression among residents of Bosnia and Herzegovina during Covid-19 outbreak – Internet survey. *Psychiatria Danubina*, 32(2).
- UNICEF (2020). *Procjena posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini*. Available at: <https://uni.cf/3OuhYaZ>
- UN BiH (2020). Neposredna procjena utjecaja COVID-19 krize na ravnopravnost spolova pokazuje da posljedice pandemije povećavaju rodne nejednakosti u BiH. Available at: <https://bosniaherzegovina.un.org/bhs/103730-neposredna-procjena-utjecaja-covid-19-krize-na-ravnopravnost-spolova-pokazuje-da-posljedice>
- Westminster Foundation for Democracy (2019). *Cost of Youth Emigration*. Available at: <https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2019/05/Cost-of-yoth-emigration-Serbia.pdf> (Accessed: 30. 6. 2020.)
- Westminster Foundation for Democracy (2020). *Cost of Youth Emigration from Bosnia and Herzegovina*. Available at: https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2020/06/Cost-of-Youth-Emigration-from-BH_official_version-1-1.pdf (Accessed: 30. 6. 2020.)
- World Bank (2020). Subdued Global Economic Recovery. Available at: <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects> (Accessed: 20.01.2021.)

Utjecaj pandemije COVID-19 na migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini

SAŽETAK

Migracije stanovništva jedan su od glavnih društveno-ekonomskih izazova za dugoročni rast i razvoj Bosne i Hercegovine (BiH). Osim odlaska stanovništva, posljednjih se godina primjećuje intenziviranje unutarnjih migracija, iz manjih u veće, razvijenije gradove. Iako ne postoji službena evidencija broja stanovnika koji su privremeno ili trajno napustili zemlju radi zaposlenja, studija ili života u drugoj zemlji, javno dostupni podaci EUROSTAT-a pokazuju da je u razdoblju 2014. – 2018. izdano 155 000 prvih dozvola iz različitih razloga za stanovnike iz BiH u zemljama EU-a. Podatci iz Ankete o radnoj snazi iz 2018. godine, koju je provela Agencija za statistiku BiH, pokazuju da u BiH živi 2,7 milijuna ljudi, što je znatno manje od podataka iz Popisa stanovništva iz 2013. godine, kada je u BiH živjelo 3,5 milijuna ljudi, uzimajući u obzir različite metodološke pristup.

Pandemija COVID-19 imala je negativne posljedice na bosanskohercegovačko gospodarstvo, rastom nezaposlenosti, smanjenjem poreznih prihoda, padom industrijske proizvodnje i padom razine vanjske trgovine. Opći cilj ovoga rada je istražiti utjecaj pandemije COVID-19 na migraciju u BiH. U radu se istražuju stavovi ciljnoga dijela stanovništva Bosne i Hercegovine i njihova očekivanja od ekonomske perspektive u BiH, nakon pandemije COVID-19, te kako će negativni učinci pandemije utjecati na migracije u narednom razdoblju.

Ključne riječi: migracije, COVID-19, ekonomski rast, demografija.

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Ivo Turk, viši znanstveni suradnik
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Trg Marka Marulića 19, Zagreb
ivo.turk@pilar.hr

dr. sc. Nikola Šimunić, znanstveni suradnik
Zavod za prostorno uređenje Ličko-senjske županije
dr. Franje Tuđmana 4, Gospić
nikolasimu@gmail.com

Prijeratno iseljavanje iz Gorske Hrvatske (1971. – 1991.) kao čimbenik demografske (ne)otpornosti toga područja: historijsko-demografski uvid

Sažetak

Autori su analizirali demografska obilježja kretanja stanovništva Gorske Hrvatske u razdoblju 1971. – 1991. Korišten je historijsko-geografski analitički pristup na način da su podatci vitalne statistike i popisni podatci obrađeni i svedeni na teritorijalni ustroj iz 1970-ih godina (bivše općine), a zatim su izračunata migracijska salda za međupopisna razdoblja 1971. – 1981., te 1981. – 1991. Podatci su agregirani na razini uvjetno-homogenih regija u sastavu Gorske Hrvatske – Gorskoga kotara, Ogulinsko-plašćanske zavale i Like. Prostor Gorske Hrvatske intenzivno je bio u promatranom dvadesetogodišnjem razdoblju opterećen višedesetljetnom prirodnom (i ukupnom) depopulacijom i iseljavanjem uglavnom zreloga muškoga stanovništva iz ekonomskih i političkih razloga (odlazak na privremeni rad u inozemstvo koji se najčešće pretvarao u stalnu emigraciju). To iseljeno stanovništvo najčešće se nije vraćalo u Hrvatsku. Demografska drama, koja se odvijala krajem 20. st. prouzročila je demografsko pražnjenje Gorske Hrvatske koje se intenziviralo u nadolazećim razdobljima. Ovo razdoblje je bitno jer su se upravo tada javili prvi znaci demografske katastrofe. Naime, u promatranom razdoblju Gorska Hrvatska izgubila je oko 33 000 stanovnika (gubitak od oko 18,7 % stanovništva u odnosu na 1971.), od čega oko 6 000 prirodnim putem (oko 18,2 %; prirodna depopulacija), a oko 27 000 stanovnika mehaničkim putem (oko 81,8 %; iseljavanje). Najviše je iseljeničkoga kontingenta bilo iz Like (oko 68,7 %), zatim iz Ogulinsko-plašćanske zavale (oko 17,3 %), a najmanje iz Gorskoga kotara (oko 14,0 %). Na temelju dostupnih podataka analizirano je u koje je zemlje iseljavalo stanovništvo Gorske Hrvatske. Ovakav demografski prijeratni razvoj, u kombinaciji s ratnim i poslijeratnim negativnim demografskim trendovima, uvjetovao je smanjenu demografsku otpornost jedinica lokalne samouprave koje se nalaze u sklopu Gorske Hrvatske. Demografska otpornost, kao ključni dio suvremenoga koncepta urbane otpornosti, podrazumijeva sposobnost stanovništva nekoga područja da se, nakon nekoga stresa (uzrokovanoga klimatskim promjenama, nezaposlenošću ili primjerice pandemijom poput COVID-19), vrati u prvobitno u većoj ili manjoj mjeri uravnoteženo stanje.

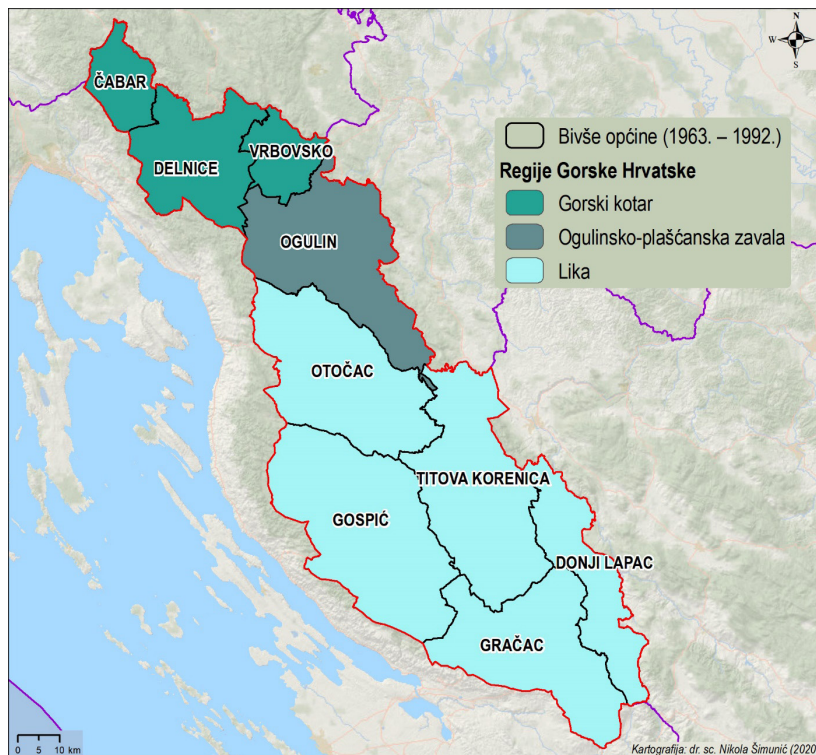
Ključne riječi: demografska otpornost, depopulacija, Gorska Hrvatska, historijska geografija, iseljavanje

1. Uvod

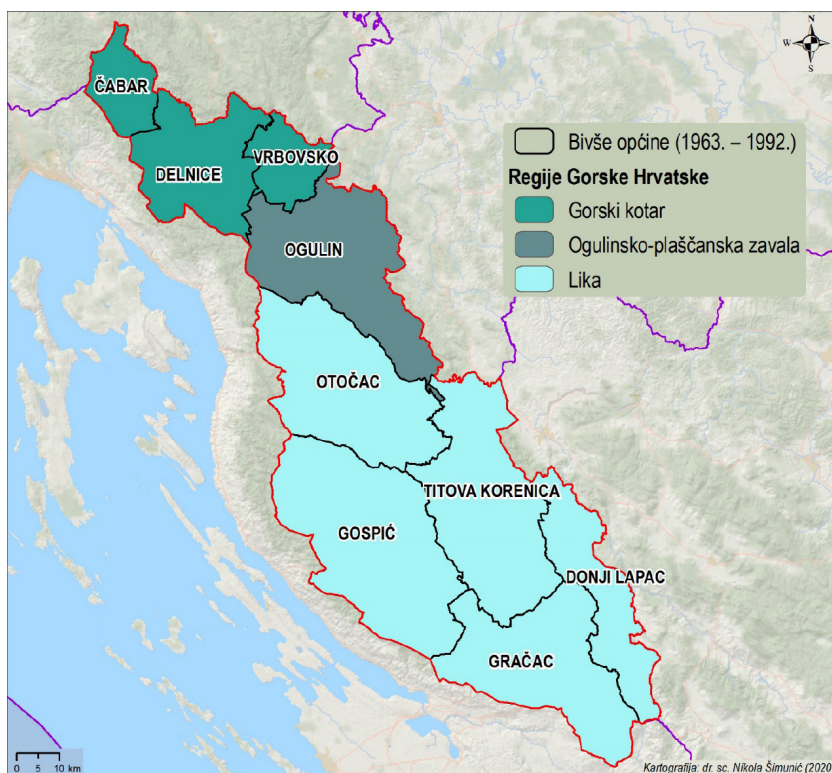
Prostor Hrvatske se s fizičko-geografskoga aspekta može uvjetno homogeno regionalizirati na tri cjeline. To su Panonska i peripanonska Hrvatska, Primorska Hrvatska i Gorska Hrvatska. Od navedenih cjelina, Gorska Hrvatska ima najmanju površinu i najmanji broj stanovnika. Ona obuhvaća samo 7644 km², što iznosi samo 13,5 % od ukupnoga državnoga teritorija. Prema najnovijem popisu stanovništva iz 2011. godine u Gorskoj Hrvatskoj živi samo 74 706 stanovnika što iznosi samo 1,8 % od ukupnoga broja stanovnika Hrvatske. Gustoća naseljenosti ima subekumenska obilježja i iznosi samo 9,8 st/km².

Gorska Hrvatska može se podijeliti u tri fizičko-geografske cjeline: Gorski kotar, Liku i Ogulinsko-plašćansku zavalu. Iako postoje manja odstupanja između fizičko-geografske regionalizacije i administrativno-teritorijalnoga ustroja u ovom su radu fizičko-geografske cjeline zbog jednostavnosti definirane teritorijalnim obuhvatima nekadašnjih „velikih“ općina koje su postojale od 1963. do 1992. godine. Godine 1993. Hrvatska je podijeljena na županije, a nekadašnje su općine podijeljene na (administrativne) gradove i općine. Tako je Gorski kotar u sastavu Primorsko-goranske županije i obuhvaća teritorije nekadašnjih „velikih“ općina Čabar, Delnice i Vrbovsko. Danas su to gradovi Čabar, Delnice i Vrbovsko te općine Brod Moravice, Fužine, Lokve, Mrkopalj, Ravna Gora i Skrad. Ogulinsko-plašćanska zavalu je u sastavu Karlovačke županije i obuhvaća nekadašnju Općinu Ogulin što je danas podijeljeno na Grad Ogulin te općine Josipdol, Plaški, Saborsko i Tounj. Teritorij Like je definiran nekadašnjim općinama Donji Lapac, Gospić, Gračac, Otočac i Titova Korenica. Najveći dio toga prostora danas je u sastavu Ličko-senjske županije. Taj prostor obuhvaća današnje gradove Gospić i Otočac, te općine Brinje, Donji Lapac, Lovinac, Perušić, Plitvička jezera, Udbina i Vrhovine. Samo jugoistočni dio Like koji obuhvaća današnju Općinu Gračac pripada Zadarskoj županiji¹.

1 Treba imati na umu da je jugoistočni dio nekadašnje općine Donji Lapac uspostavom sadašnjega teritorijalnoga ustroja došao u sastav današnje Općine Gračac (Zadarska županija) dok je sjeverozapadni dio spomenute nekadašnje općine danas u sastavu istoimene, ali površinom manje općine u sastavu Ličko-senjske županije.

Slika 1. Teritorijalna podjela Gorske Hrvatske (1963. – 1992.)

Slika 2. Današnja teritorijalna podjela Gorske Hrvatske

Budući da smo u radu istražili razdoblje od 1971. do 1991. godine (historijsko-demografski pristup), pri analizi demografskih pokazatelja korišteno je staro administrativno-teritorijalno

ustrojstvo koje je prikazano na Sl. 1². Iznimka je analiza demografske otpornosti koja je temeljena na rezultatima popisa stanovništva iz 2011. stoga je korišteno sadašnje teritorijalno ustrojstvo. Iako se može činiti da je ovakav pristup nekonzistentan, on je u biti logičan jer je sadašnja demografska otpornost uvelike uvjetovana dugotrajnim nepovoljnim demografskim procesima iz prošlosti, a njihovo objašnjavanje ujedno je i jedan od istraživačkih ciljeva ovoga rada.

2. Popisno kretanje stanovništva Gorske Hrvatske (1971. – 1991.)

U promatranom razdoblju od 1971. do 1991. Gorska Hrvatska u cjelini bilježi značajan pad broja stanovnika. Istovjetan je proces bio prisutan i u svim njezini regijama te bivšim općinama.

Tablica 1. Popisno kretanje broja stanovnika bivših općina i regija Gorske Hrvatske (1971. – 1991.)

Bivša općina	1971.	1981.	1991.	Indeks promjene 1971.-1981.	Indeks promjene 1981.-1991.	Indeks promjene 1971.-1991.
Čabar	6.083	5.465	5.169	89,8	94,6	85,0
Delnice	20.991	18.883	17.848	90,0	94,5	85,0
Vrbovsko	8.411	7.344	7.528	87,3	102,5	89,5
Gorski kotar	35.485	31.692	30.545	89,3	96,4	86,1
Ogulin	34.210	31.076	29.095	90,8	93,6	85,0
Ogulinsko-plašćanska zaval	34.210	31.076	29.095	90,8	93,6	85,0
Donji Lapac	9.609	8.447	8.054	87,9	95,3	83,8
Gospić	37.303	31.263	29.049	83,8	92,9	77,9
Gračac	14.819	11.863	10.434	80,1	88,0	70,4
Otočac	30.579	26.502	24.992	86,7	94,3	81,7
Titova Korenica	14.637	12.261	11.393	83,8	92,9	77,8
Lika	106.947	90.336	83.922	84,5	92,9	78,5
Gorska Hrvatska	176.642	153.104	143.562	86,7	93,8	81,3

Izvor: *www.dsz.hr*. Pristupljeno 5. listopada 2020.

Najmanje stanovnika u sva tri promatrana popisa zabilježila je Ogulinsko-plašćanska zaval dok je Gorski kotar imao neznatno više stanovnika. Površinom najveća Lika imala je ujedno i najveći broj stanovnika. Razmotre li se bivše općine, uviđa se da je u svim promatranim popisima najmanji broj stanovnika imala nekadašnja Općina Čabar dok su najveći (podjednak) broj stanovnika bilježile tadašnje općine Ogulin i Gospić. Razlog tome je što su središta tih općina ujedno i dva najveća naselja Gorske Hrvatske.

Razmotri li se indeks promjene broja stanovnika u prvom promatranom međupopisju (1971. – 1981) uviđamo da je u svim regijama i bivšim općinama prisutan pad broja stanovnika. On je uvelike uzrokovan početkom novoga vala iseljavanja iz Hrvatske nakon što je bivša Jugoslavija

2 S obzirom na to da su podatci o hrvatskim građanima na radu u inozemstvu dostupni samo na razini nekadašnjih „velikih“ općina, ne postoji način kojim bi se ti podatci sveli na današnje teritorijalno ustrojstvo. Upravo je to osnovni razlog zbog kojega smo u ovom radu koristili staro teritorijalno ustrojstvo, s iznimkom analize recentne demografske otpornosti gdje smo koristili novo, kako bi se stekao detaljniji uvid u ovu problematiku.

krajem 1960-ih godina otvorila svoje granice. Iseljavalu je uglavnom mlade stanovništvo u radnoj dobi. Otvaranje dotad zatvorenih granica bilo je posljedica ekonomske krize koja je uzrokovana neefikasnošću tadašnje planske komunističke ekonomije, a ukupno gledano, najčešća iseljenička destinacija bila je Savezna Republika Njemačka (tadašnja Zapadna Njemačka). Uz iseljavanje u inozemstvo vrlo je značajno bilo i iseljavanje iz Gorske Hrvatske u veće gradove poput Zagreba, Rijeke i Karlovca. Naime, u Gorskoj Hrvatskoj nikada se nije razvio urbani centar koji bi u hrvatskim okvirima bio grad srednje veličine stoga je centralitet tamošnjih gradova zbog maloga broja stanovnika vrlo ograničen. U komunističkom konceptu favoriziranja urbano bazirane industrijalizacije koja je pokretač ekonomije manji su gradovi, a posebice ruralni prostori bili zapostavljeni, što je poticalo iseljavanje. Emigracijski su procesi izravno utjecali na smanjenje nataliteta i intenziviranje procesa demografskoga starenja čime se zapravo stvara „začarani krug“ negativnosti ukupnih demografskih trendova.

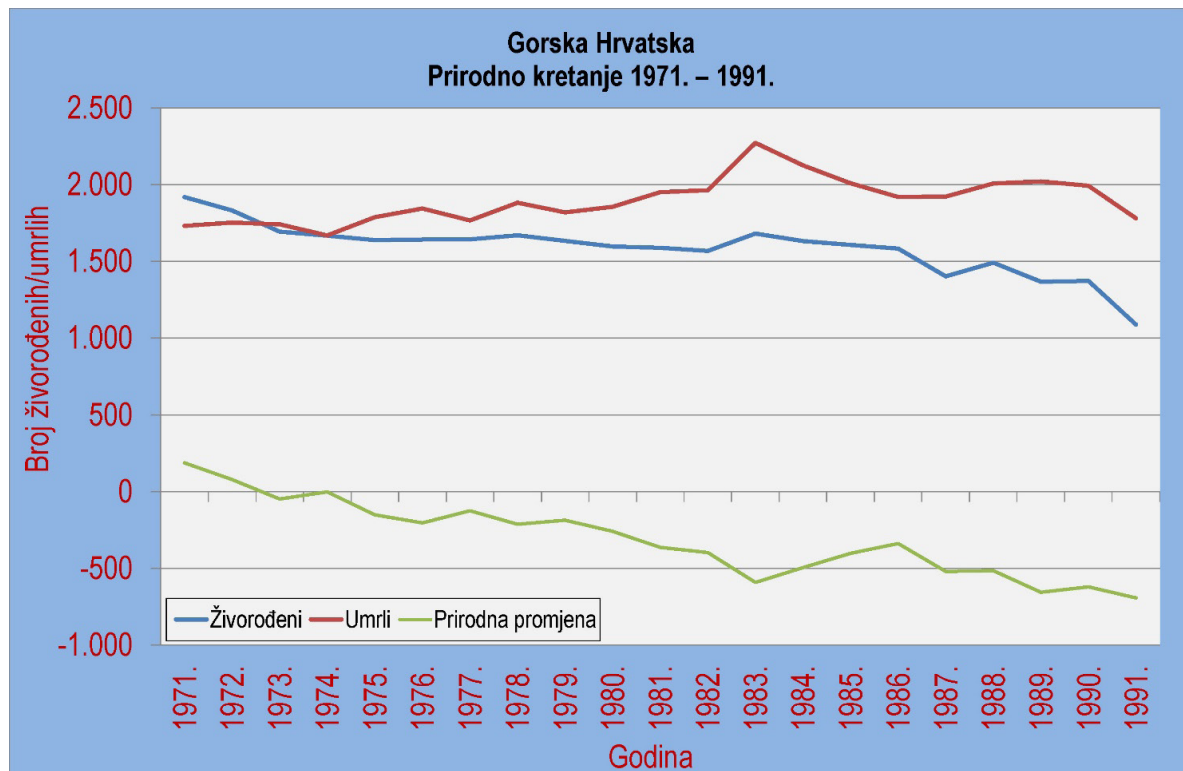
U kontekstu regija najmanji intenzitet pada broja stanovnika imala je Ogulinsko-plašćanska zavala (90,8) dok je Lika imala najveći intenzitet (84,5). Manji intenzitet pada broja stanovnika u Ogulinsko-plašćanskoj zavali rezultat je centraliteta Ogulina koji je najveće naselje u Gorskoj Hrvatskoj. Bivša Općina Gračac imala je najveći intenzitet pada broja stanovnika (80,1) što se može objasniti naglašenim perifernim položajem te općine te manjkom centralnih funkcija.

U sljedećem je međupopisju (1981. – 1991.) u kontekstu regija svugdje prisutan pad broja stanovnika. Posljedica je to nastavka ranije spomenutih demografskih procesa. Najmanji intenzitet pada broja stanovnika zabilježen je u Gorskom kotaru (indeks promjene 96,4) dok je najveći intenzitet pada zabilježen u Lici (indeks promjene 92,9). Primjetno je da je intenzitet pada broja stanovnika u ovom međupopisju manji od onoga u prethodnom. Razlog tome je smanjenje emigracijskih procesa prema inozemstvu i prema najbližim većim gradovima. U kontekstu općina, bivša Općina Vrbovsko je jedina zabilježila porast broja stanovnika uz indeks promjene od 102,5. Radi se o vrlo malom porastu broja stanovnika čiji je vjerojatni uzrok popisivanje dijela stanovništva koje stvarno ne živi na tom prostoru tijekom popisa iz 1991. Bivša Općina Gračac je i u ovom razdoblju zabilježila najveći intenzitet pada broja stanovnika uz indeks promjene od 88,0, a razlozi za takvo stanje su jednaki kao što su bili u prethodnom međupopisju (naglašena perifernost i manjak centralnih funkcija).

Razmotri li se cijelo promatrano razdoblje (1971. – 1991.), uviđa se da je u kontekstu regija svugdje prisutan pad broja stanovnika, s tim da je pad najmanje izražen u Gorskom kotaru (indeks promjene 86,1), dok je on najviše izražen u Lici koja je zabilježila vrijednost indeksa promjene broja stanovnika od 78,5. Takvo se stanje može vezati uz jači intenzitet iseljavanja iz Like koja je u promatranom razdoblju (jednako kao i danas) imala izraženija obilježja perifernosti. U kontekstu bivših općina vidljivo je da je najmanje izražen pad broja stanovnika zabilježila nekadašnja Općina Vrbovsko dok je pad i u ovom slučaju bio najizraženiji u bivšoj Općini Gračac. Budući da je bivša Općina Vrbovsko jedina bilježila porast broja stanovnika u razdoblju od 1981. do 1991., ovakvo stanje ne čudi, no ovdje je vjerojatno riječ o fiktivnom popisivanju, tako da je izgledno da ovako mali pad broja stanovnika u razdoblju od 1971. do 1991. godine nije realan. S obzirom na to da bivša Općina Gračac bilježi najizraženiji pad broja stanovnika u oba promatrana međupopisja, jasno je da je situacija jednaka razmotri li se cjelokupno razdoblje promatrano u radu (1971. – 1991.).

3. Prirodno kretanje stanovništva Gorske Hrvatske (1971. – 1991.)

Prirodno kretanje stanovništva predstavlja vrlo bitnu sastavnicu demografske dinamike jer izravno definira buduće demografske trendove. Njegova su obilježja uvelike determinirana prošlim događajima. Može se reći da su obilježja prirodnoga kretanja stanovništva s jedne strane odraz prošlih zbivanja, dok su s druge strane pogled u budućnost demografskih procesa. Prostor Gorske Hrvatske već dugi niz godina ima vrlo nepovoljna obilježja prirodnoga kretanja stanovništva (vitalne statistike).

Slika 3. Prirodno kretanje stanovništva Gorske Hrvatske (1971. – 1991.)

Izvor: Tablogrami vitalne statistike DZS-a (1971. – 1991), DZS, Zagreb

U cjelokupnom promatranom razdoblju prostor Gorske Hrvatske bilježi trend pada nataliteta. Mortalitet ima trend porasta do 1983. kada bilježi maksimalnu vrijednost (2 273 umrla). Otada se može reći da je uz manja odstupanja prisutan trend pada mortaliteta. To je rezultat smanjenja ukupnoga broja stanovnika. Prirodni priraštaj zabilježen je samo 1971. i 1972. godine, a tijekom svih ostalih godina promatranoga razdoblja prisutan je prirodni pad s tim da njegov intenzitet, uz određena odstupanja, ima trend povećanja. Tako je 1991. godine, zadnje godine promatranoga razdoblja, zabilježena maksimalna negativna vrijednost prirodnoga pada od -692. Jačanje intenziteta prirodne depopulacije posljedica je niza nepovoljnih čimbenika od kojih svakako treba istaknuti iseljavanje. Naime, kako u migracijama najčešće sudjeluje mlade stanovništvo u najpovoljnijoj demoreproduktivnoj dobi, njegovim odlaskom dolazi do pada nataliteta te do starenja stanovništva. Prirodno kretanje stanovništva u međupopisjima po regijama i bivšim općinama Gorske Hrvatske ima slična obilježja.

Tablica 2. *Prirodno kretanje stanovništva bivših općina i regija Gorske Hrvatske (1971. – 1991.)*

Bivša općina	1971. – 1981.			1981. – 1991.		
	Živorodeni	Umrli	Prirodna promjena	Živorodeni	Umrli	Prirodna promjena
Čabar	693	667	26	565	703	-138
Delnice	2.227	2.213	14	2.076	2.626	-550
Vrbovsko	730	908	-178	791	1.112	-321
Gorski kotar	3.650	3.788	-138	3.432	4.441	-1.009
Ogulin	3.638	3.535	103	3.446	3.988	-542
Ogulinsko-plašćanska zavala	3.638	3.535	103	3.446	3.988	-542
Donji Lapac	948	818	130	878	1.106	-228
Gospić	3.216	3.750	-534	2.789	4.051	-1.262
Gračac	1.157	1.369	-212	1.101	1.544	-443
Otočac	3.059	3.189	-130	2.295	3.360	-1.065
Titova Korenica	1.199	1.469	-270	1.236	1.661	-425
Lika	9.579	10.595	-1.016	8.299	11.722	-3.423
Gorska Hrvatska	16.867	17.918	-1.051	15.177	20.151	-4974

Izvor: Tablogrami vitalne statistike DZS-a (1971. – 1991.), DZS, Zagreb

U prvom promatranom razdoblju (1971. - 1981.) od promatranih regija jedino Ogulinsko-plašćanska zavala bilježi pozitivnu prirodnu promjenu stanovništva, to jest prirodni priraštaj, s tim da je njegova vrijednost vrlo mala (samo 103 stanovnika u desetogodišnjem razdoblju). Razlog tome je relativno pozitivan utjecaj najvećega naselja Gorske Hrvatske Ogulina koji je svojim centralnim funkcijama pozitivno djelovao na ekonomske, a samim tim i na demografske prilike. Gorski kotar bilježi negativnu prirodnu promjenu stanovništva, to jest prirodni pad čiji je iznos -138 stanovnika u desetogodišnjem razdoblju. Lika u istom razdoblju bilježi osjetno veću vrijednost prirodnoga pada stanovništva (-1016). Razlog tome je što Lika ima znatno veći broj stanovnika od prethodne dvije promatrane regije, no unatoč tome je jasno da su prilike vezane uz prirodno kretanje stanovništva u Lici osjetno nepovoljnije. Razlozi za takvo stanje su kompleksni, a vezani su uz nepovoljne ekonomske procese, intenzivniji proces iseljavanja i demografsko starenje.

U drugom promatranom međupopisju (1981. – 1991.) dolazi do homogenizacije prostora Gorske Hrvatske na temelju negativnih pokazatelja prirodnoga kretanja stanovništva. Naime, nijedna regija ili bivša općina u ovom razdoblju ne bilježe prirodni priraštaj, odnosno pozitivnu prirodnu promjenu stanovništva. U kontekstu regija, najmanje intenzivan prirodni pad broja stanovnika bilježila je Ogulinsko-plašćanska zavala (-542), dok je najveći intenzitet prirodnoga pada zabilježen u Lici (-3423). U kontekstu bivših općina teško je izdvojiti pozitivan pol, no prema intenzitetu prirodnoga pada ističe se bivša Općina Gospić.

Može se zaključiti da je iseljavanje u promatrana dva međupopisja značajno doprinijelo pojavi i intenziviranju prirodnoga pada stanovništva i to na dva načina. Prvi je smanjenje nataliteta zbog iseljavanja stanovništva u demoreproduktivnoj dobi, a drugi je povećanje mortaliteta zbog mnogobrojnijega stanovništva starije životne dobi.

4. Mehaničko kretanje stanovništva i tipizacija općeg kretanja stanovništva

Mehaničko kretanje stanovništva podrazumijeva njegovu prostornu pokretljivost, odnosno migracije. Pojednostavljeno rečeno, migracije mogu biti vanjske ili unutarnje te privremene ili stalne. Kao pokazatelj mehaničkog kretanja stanovništva u ovome je radu korištena je migracijska bilanca koji predstavlja razliku između popisne i prirodne promjene broja stanovnika. Izvršena je i tipizacija općega kretanja stanovništva. Opće kretanje stanovništva je sintetički i agregatni pokazatelj demografske dinamike i demografske bilance. Njime je obuhvaćeno prirodno kretanje stanovništva i njegova prostorna pokretljivost (Wertheimer-Baletić, 1999.; Nejašmić, 2005). Prema Friganoviću (1990.), postoji osam različitih tipova općega kretanja stanovništva koji se dijele na dvije skupine: Prvu skupinu čine egzodusni ili emigracijski tipovi koji se označavaju slovom E. To su: E1 (emigracija), E2 (depopulacija), E3 (izrazita depopulacija) i E4 (izumiranje). Drugu skupinu čine imigracijski tipovi koji se označavaju slovom I. Oni su: I1 (ekspanzija imigracijom), I2 (regeneracija imigracijom), I3 (slaba regeneracija imigracijom) i I4 (vrlo slaba regeneracija imigracijom).

Tablica 3. Mehaničko kretanje stanovništva bivših općina i regija Gorske Hrvatske (1971. – 1991.)

Bivša općina	1971. – 1981.				1981. – 1991.			
	Popisna promjena	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Tip općeg kretanja stanovništva	Popisna promjena	Prirodna promjena	Migracijska bilanca	Tip općeg kretanja stanovništva
Čabar	-618	26	-644	E3	-296	-138	-158	E4
Delnice	-2.108	14	-2.122	E3	-1.035	-550	-485	E4
Vrbovsko	-1.067	-178	-889	E4	184	-321	505	I3
Gorski kotar	-3.793	-138	-3.655	E4	-1.147	-1.009	-138	E4
Ogulin	-3.134	103	-3.237	E3	-1.981	-542	-1.439	E4
Ogulin-sko-plašćanska zavalala	-3.134	103	-3.237	E3	-1.981	-542	-1.439	E4
Donji Lapac	-1.162	130	-1.292	E3	-393	-228	-165	E4
Gospić	-6.040	-534	-5.506	E4	-2.214	-1.262	-952	E4
Gračac	-2.956	-212	-2.744	E4	-1.429	-443	-986	E4
Otočac	-4.077	-130	-3.947	E4	-1.510	-1.065	-445	E4
Titova Korenica	-2.376	-270	-2.106	E4	-868	-425	-443	E4
Lika	-16.611	-1.016	-15.595	E4	-6.414	-3.423	-2.991	E4
Gorska Hrvatska	-23.538	-1.051	-22.487	E4	-9.542	-4.974	-4.568	E4

Izvor: www.dzs.hr (pristupljeno 5. listopada 2020.); Tablogrami vitalne statistike DZS-a (1971. – 1991.), DZS, Zagreb

U prvom promatranom međupopisju (1971. – 1981.) migracijska bilanca bila je negativna u svim regijama i bivšim općinama Gorske Hrvatske. Razmotre li se regije, primjećuje se da je najnegativniji apsolutni iznos migracijske bilance imala Lika (-15595), dok je najmanje negativan iznos zabilježen u Ogulinsko-plašćanskoj zavali (-3237). Može se zaključiti da je intenzitet iseljavanja na ovoj teritorijalnoj razini proporcionalan s ukupnim brojem stanovnika. Analizira li se stanje na razini bivših općina, uviđa se da je stanje najnepovoljnije u bivšim općinama Gračac i Titova Korenica. Tamo je negativna vrijednost migracijske bilance u razmjeru s brojem stanovnika izraženija no u ostalim bivšim općinama Gorske Hrvatske.

Sve regije i bivše općine Gorske Hrvatske imale su u razdoblju od 1971. do 1981. godine egzodusni (emigracijski) tip općega kretanja stanovništva. Gorska Hrvatska u cjelini, kao i Gorski kotar i Lika zabilježili su najnepovoljniji tip E4 čije je obilježje izumiranje stanovništva. Jedino je Ogulinsko-plašćanska zavala zabilježila nešto manje nepovoljan tip E3 čije je obilježje izrazita depopulacija. Slično je stanje zabilježeno i na razini bivših općina. Sve ličke bivše općine osim Donjega Lapca bilježe najnepovoljniji tip E4, dok ranije spomenuta bivša općina jedina bilježi tip E3. Ogulinsko-plašćanska zavala koja se sastoji od bivše Općine Ogulin bilježi tip općega kretanja E3 što svjedoči o nešto manje nepovoljnoj situaciji u toj regiji Gorske Hrvatske u odnosu na Liku. Gorski kotar bilježi jednako kao i Lika najnepovoljniji tip općega kretanja stanovništva (E4). Zanimljivo je da u toj regiji bivše općine Čabar i Delnice bilježe tip E3 s minimalnom pozitivnom vrijednosti prirodne promjene koja je anulirana većom negativnošću istoga pokazatelja u bivšoj Općini Vrbovsko koja je imala tip E4 stoga je kao i cijeli Gorski kotar bilježio upravo taj tip općega kretanja stanovništva.

U drugom promatranom međupopisju, kao što je ranije napomenuto, dolazi do homogenizacije prostora Gorske Hrvatske na temelju negativnih demografskih pokazatelja. Ta se tvrdnja potvrđuje i analizom migracijske bilance te općega kretanja stanovništva. U ovom razdoblju sve regije i bivše općine Gorske Hrvatske bilježe negativnu vrijednost migracijske bilance s jedinom iznimkom bivše Općine Vrbovsko koja bilježi pozitivnu vrijednost. Razlog zbog kojega spomenuta bivša općina bilježi pozitivnu migracijsku bilancu najvjerojatnije je vezan uz fiktivno popisivanje većega broja stanovnika koji ne živi tamo.

Sve regije, kao i bivše općine bilježe u ovom razdoblju najnepovoljniji tip općega kretanja stanovništva E4 čije je obilježje izumiranje stanovništva uz jedinu iznimku bivše općine Vrbovsko koja zbog najvjerojatnije fiktivne imigracije³ bilježi tip I3 čije je obilježje slaba regeneracija imigracijom. Ovakvo stanje ukazuje na pojavu izražene demografske krize koja će tek kulminirati u kasnijim razdobljima.

5. Stanovništvo Gorske Hrvatske na radu u inozemstvu

Analiza migracijske bilance pokazala je da je Gorska Hrvatska emigracijski prostor. Jasno je da je nakon otvaranja granica bivše Jugoslavije krajem 1960-ih godina 20. stoljeća velik broj stanovnika Gorske Hrvatske iselio u inozemstvo na, kako se tada govorilo, privremeni rad⁴. Taj je privremeni rad nažalost postao trajan čime je cjelokupna Hrvatska izgubila dobar dio svoga najvitalnijega stanovništva. Otvaranje granica posljedica je određene liberalizacije do tada tvrdoga komunističkoga sustava, no i značajne ekonomske krize u koju je Jugoslavija tada ušla. Spomenuta je kriza

3 Teško je utvrditi pravo stanje vezano uz pozitivnu vrijednost migracijske bilance u bivšoj Općini Vrbovsko. Naime, nisu prisutni dokazi koji bi potkrijepili podatke o stvarnoj imigraciji pa je fiktivno popisivanje izglednije objašnjenje. Primjera fiktivnoga popisivanja 1991. bilo je i drugdje, a ono je dijelom motivirano osamostaljenjem Hrvatske kada su se pojedini stanovnici koji žive u inozemstvu popisivali kao da žive u zemlji.

4 Bivša je Jugoslavija 1965. godine otvorila granice prema Austriji, Francuskoj i Švedskoj, a 12. listopada 1968. prema Njemačkoj (Rujević, 2018). I. Baučić (1971/1972) navodi u radu „Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije“ (str. 32) u *Geografskom glasniku* da je tek 1969. potpisan međunarodni sporazum između Jugoslavije i SR Njemačke o zapošljavanju radnika iz tadašnje Jugoslavije.

generirala višak radne snage, a iseljavanje na „privremeni“ rad u inozemstvo je *de facto* riješilo problem viška radne snage.

Podatci o stanovništvu Gorske Hrvatske na radu u inozemstvu u ovom su radu preuzeti iz djela I. Nejašmića (1995.) *Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave – Usporedna analiza statističkih podataka 1971. 1981 i 1991. godine*. Treba napomenuti da su popisom iz 1971. godine obuhvaćeni samo radnici na „privremenom“ radu u inozemstvu bez članova njihovih obitelji. Članovi obitelji evidentirani su u popisima iz 1981. i 1991. godine.

Tablica 4. Radnici i članovi njihovih obitelji iz Gorske Hrvatske na „privremenom“ radu u inozemstvu (1971. – 1991.)

Bivša općina	1971.		1981.		1991.		Radnici			Članovi obitelji
	Radnici	Članovi obitelji	Radnici	Članovi obitelji	Radnici	Članovi obitelji	Indeks promjene 1981./1971.	Indeks promjene 1991./1981.	Indeks promjene 1991./1971.	Indeks promjene 1991./1981.
Čabar	463	-	266	132	299	111	57,5	112,4	64,6	84,1
Delnice	659	-	332	148	399	249	50,4	120,2	60,5	168,2
Vrbovsko	386	-	192	69	457	329	49,7	238,0	118,4	476,8
Gorski kotar	1.508	-	790	349	1.155	689	52,4	146,2	76,6	197,4
Ogulin	1.287	-	755	453	745	570	58,7	98,7	57,9	125,8
Ogulin-sko-plašćanska zaval	1.287	-	755	453	745	570	58,7	98,7	57,9	125,8
Donji Lapac	262	-	164	76	283	149	62,6	172,6	108,0	196,1
Gospić	2.917	-	1.526	536	1.978	1.427	52,3	129,6	67,8	266,2
Gračac	821	-	433	234	342	264	52,7	79,0	41,7	112,8
Otočac	2.306	-	1.368	398	1.869	1.181	59,3	136,6	81,0	296,7
Titova Korenica	742	-	438	213	354	261	59,0	80,8	47,7	122,5
Lika	7.048	-	3.929	1.457	4.826	3.282	55,7	122,8	68,5	225,3
Gorska Hrvatska	9.843	-	5.474	2.259	6.726	4.541	55,6	122,9	68,3	201,0

Izvor: Nejašmić, 1995.

Razmotri li se broj radnika na „privremenom“ radu u inozemstvu vidi se da je njihov broj 1971. godine osjetno veći od onoga iz prethodnih dviju godina. Općenit razlog tome je što je nakon otvaranja granica bivše Jugoslavije velik broj njezinih stanovnika pokušao pronaći bolji život u inozemstvu, no neki u tome nisu uspjeli pa su se vratili u zemlju. Broj radnika u inozemstvu uglavnom je proporcionalan ukupnom broj stanovnika neke promatrane regije ili bivše općine. Analiza indeksa promjene broja radnika u inozemstvu u međupopisju od 1971. do 1981. godine utvrđuje da se njihov broj u svim promatranim teritorijalnim jedinicama gotovo prepolovio. Vrijednosti spomenutoga indeksa promjene kreću se od 49,7 u bivšoj Općini Vrbovsko do 62,6 u bivšoj Općini Donji Lapac.

Vrijednosti indeksa promjene broja radnika u inozemstvu u sljedećem međupopisju (1981. – 1991.) ukazuju na porast njihovoga broja u većini promatranih prostornih jedinica. Ipak, postoje i prostorne jedinice koja bilježe pad njihovoga broja. Tako se vrijednosti spomenutoga indeksa promjene kreću od 79,0 u bivšoj Općini Gračac do čak 238,0 u bivšoj Općini Vrbovsko. Ovako velik porast broja radnika u inozemstvu iz bivše Općine Vrbovsko nije u skladu s tipom općega kretanja stanovništva u istom razdoblju koji je zabilježila ta teritorijalna jedinica stoga je fiktivno popisivanje stanovništva u inozemstvu najizglednije objašnjenje imigracijskoga tipa (I3) općega kretanja stanovništva.

Prouči li se cijelo promatrano razdoblje od 1971. do 1991., uviđa se da je najveći broj teritorijalnih jedinica zabilježio pad broja radnika u inozemstvu. Ipak, postoje i one koje su zabilježile njihov porast. Vrijednost indeksa promjene broja radnika u inozemstvu varira od 41,7 (bivša Općina Gračac) do 118,4 u bivšoj Općini Vrbovsko. Uz ranije spomenutu bivšu općinu jedino je još bivša Općina Donji Lapac zabilježila porast broja radnika u inozemstvu uz indeks promjene od 108,0. Može se zaključiti da se nakon inicijalnoga iseljavanja određeni broj radnika vratio u zemlju u razdoblju od 1971. do 1981. godine, da bi nakon toga opet došlo do povećane emigracije u inozemstvo. U konačnici je prema popisu iz 1991. godine bilo manje radnika u inozemstvu no što je to bilo 20 godina ranije.

Analiza članova obitelji radnika koji rade u inozemstvu moguća je jedino za razdoblje od 1981. do 1991. Vidljivo je da sve promatrane prostorne jedinice bilježe njihov osjetan porast uz jedinu iznimku bivše Općine Čabar koja bilježi pad. Raspon vrijednosti spomenutoga indeksa promjene kreće se od 84,1 (bivša Općina Čabar) do čak 476,8 u bivšoj Općini Vrbovsko⁵. Logično je da porast broja radnika u inozemstvu rezultira i povećanjem članova njihovih obitelji. Jedan od uzroka ovakoga velikoga porasta broja članova obitelji radnika u inozemstvu je što su, nakon što je jedan član obitelji otišao raditi u inozemstvo, i ostali članovi odlučili krenuti za njim. Drugi je razlog vezan uz porast broja djece obitelji koje su iselile. Kako su većinom iseljavale osobe u najpovoljnijoj demoreproduktivnoj dobi, mnogi su se od njih odlučili imati djecu u iseljeništvu jer su zbog boljih ekonomskih i društveno političkih okolnosti tamo za nju vidjeli bolju sredinu.

5 Ovakav porast članova obitelji radnika u inozemstvu dodatno ide u prilog tvrdnji o fiktivnom popisivanju stanovnika u inozemstvu kao stanovnika u zemlji u bivšoj Općini Vrbovsko u popisu stanovništva iz 1991. godine.

Tablica 5. Udio radnika i članova njihovih obitelji iz Gorske Hrvatske na radu u inozemstvu

Bivša općina	Udio radnika i članova njihovih obitelji u ukupnom stanovništvu (%)		Promjena 1981.-1991.
	1981.	1991.	
Čabar	7,3	7,9	0,6
Delnice	2,5	3,6	1,1
Vrbovsko	3,6	10,4	6,9
Gorski kotar	3,6	6,0	2,4
Ogulin	3,9	4,5	0,6
Ogulinsko-plašćanska zaval	3,9	4,5	0,6
Donji Lapac	2,8	5,4	2,5
Gospić	6,6	11,7	5,1
Gračac	5,6	5,8	0,2
Otočac	6,7	12,2	5,5
Titova Korenica	5,3	5,4	0,1
Lika	6,0	9,7	3,7
Gorska Hrvatska	5,1	7,8	2,8

Izvor: Nejašmić, 1995.

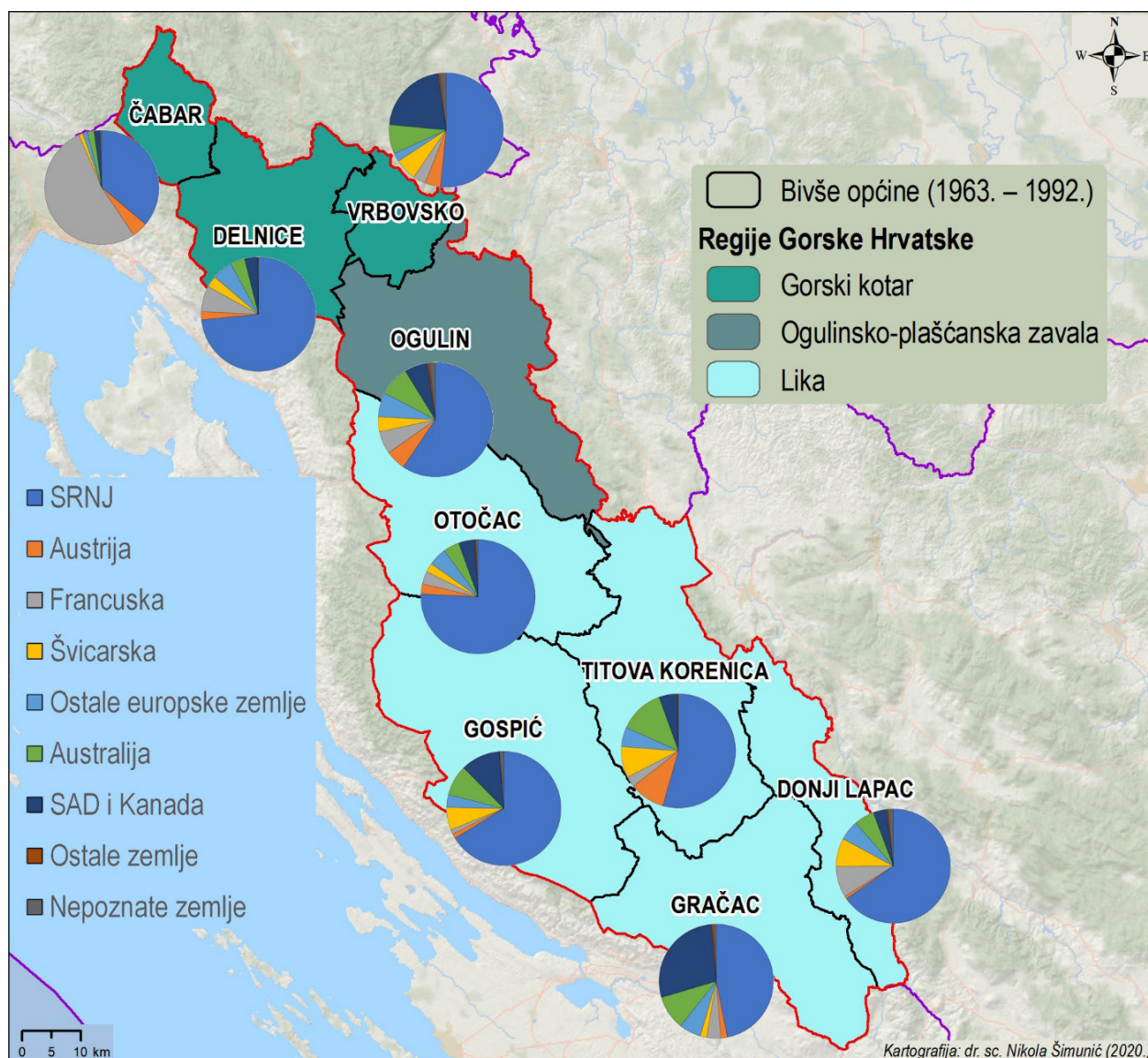
Prethodna tablica prikazuje udio radnika i članova njihovih obitelji na radu u inozemstvu u odnosu na ukupno stanovništvo svake teritorijalne jedinice pojedine popisne godine. Godine 1981. u kontekstu regija najmanji udio radnika i članova njihovih obitelji u inozemstvu imao je Gorski kotar (3,6 %), dok je Lika zabilježila najveći udio (6,0 %). U kontekstu bivših općina najmanji udio promatrane kategorije stanovništva u inozemstvu imala je bivša Općina Delnice (2,5 %), dok je najveći udio zabilježen u Općini Čabar (7,3 %).

Sljedeće popisne godine (1991.) sve promatrane teritorijalne jedinice bilježe porast udjela radnika i članova njihovih obitelji u inozemstvu u odnosu na ukupno stanovništvo. U kontekstu regija te je godine najmanji udio promatrane kategorije stanovništva zabilježen u Ogulinsko-plašćanskoj zavali (4,5 %), dok je najveći udio zabilježen ponovno u Lici (9,7 %). U kontekstu bivših općina najmanji udio zabilježila je tadašnja Općina Delnice (3,6 %), dok je najveći udio zabilježila bivša Općina Otočac (12,2 %). Veći udjeli radnika i članova njihovih obitelji na radu u inozemstvu u Lici posljedica su nepovoljnijih ekonomskih prilika u odnosu na ostatak Gorske Hrvatske.

Analiza promjene postotnih udjela između dvije promatrane popisne godine prikazuje porast od 2,8 postotaka za cijelu Gorsku Hrvatsku. Na razini regija porast je bio najmanji u Ogulinsko-plašćanskoj zavali (0,6 postotaka), dok je najveći bio u Lici (3,7 postotaka). Na razini bivših općina najmanji je porast zabilježila bivša Općina Titova Korenica (0,1 postotaka) dok je najveći porast zabilježen u bivšoj Općini Vrbovsko (čak 6,9 postotaka).

5. Stanovništvo Gorske Hrvatske u inozemstvu prema zemlji rada

Kako bi se stekao bolji uvid u problematiku iseljavanja iz Gorske Hrvatske, nužno je sagledati u koje su se države njezini stanovnici iseljavali. Podatci o iseljenicima prema zemlji rada preuzeti su iz djela *Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave*, autora I. Nejašmića (1995).

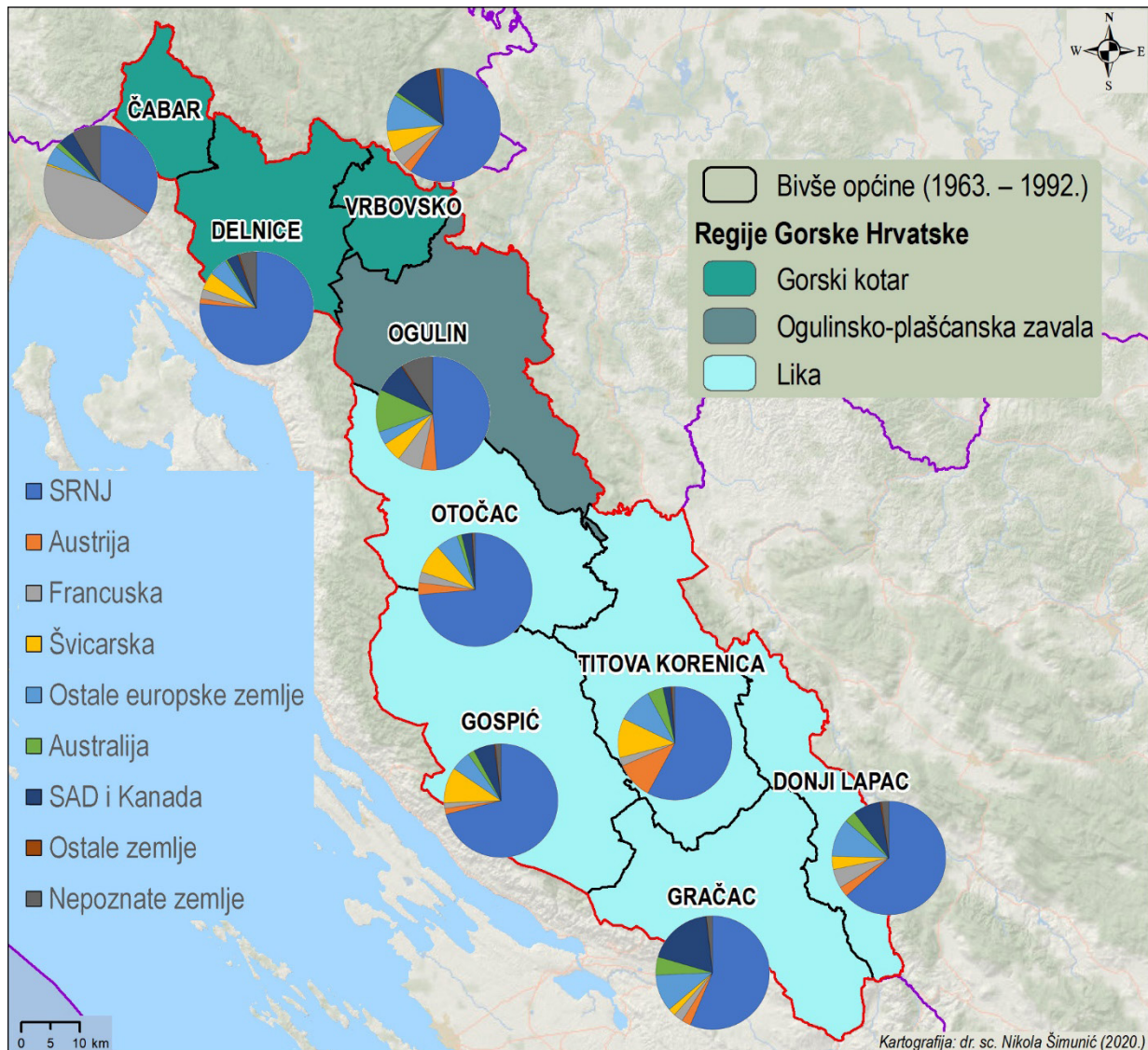

Slika 4. Stanovništvo Gorske Hrvatske na radu u inozemstvu prema zemlji rada 1971. godine prema bivšim općinama (%)

Izvor: Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971.; Nejašmić, 1995.

Primjetno je da je dominantno odredište iseljavanja radnika iz Gorske Hrvatske Savezna Republika Njemačka (tadašnja Zapadna Njemačka). Jednako je stanje i s Hrvatskom u cjelini gdje je čak 70,1 % radnika iselilo upravo u spomenutu državu. Najveći udio radnika u tadašnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj (SRNJ) zabilježile su bivše općine Otočac (75,8 %) i Delnice (73,4 %). Sve ostale bivše općine bilježe udio iseljenih radnika u SRNJ veći od 50 % osim Gračaca (46,9 %) i Čabra (36,1 %). Zanimljivo je da bivša Općina Gračac imala vrlo visoki udio iseljenih radnika u SAD-u i Kanadi (28,3 %). Visoki udio iseljenih radnika u spomenutim dvjema zemljama imale su i bivše općine Vrbovsko (21,2 %) i Gospić (11,1 %). Ranije spomenuta bivša Općina Čabar jedina je

bilježila vrlo visok udio radnika iseljenih u Francusku (čak 52,9 %) koja nije bila česta destinacija iseljavanja radnika iz Hrvatske. Naime, samo je 2,6 % radnika iz Hrvatske 1971. godine bilo iselilo u Francusku. Zanimljiv je i slučaj bivše Općine Titova Korenica koja je uz dominantnu destinaciju SRNJ (54,4 %), zabilježila i visoke udjele iseljenih radnika u Australiju (12,8 %), Austriju (10,0 %) i Švicarsku (8,8 %).

Slika 5. Stanovništvo Gorske Hrvatske na radu u inozemstvu prema zemlji rada 1981. godine prema bivšim općinama (%)

Izvor: Popis 1981., Stanovništvo, domaćinstva i stanovi: tabele po općinama, tab. 1-2-19, RZS, Zagreb, 1983.; Nejašmić, 1995.

Sljedeće popisne godine (1981.) zabilježena je slična situacija kao i 10 godina ranije. U Hrvatskoj je i dalje SRNJ bila dominantna destinacija iseljavanja. Čak je 69,3 % iseljenih radnika iz Hrvatske 1981. godine bilo iseljeno u SRNJ. Od bivših općina u sastavu Gorske Hrvatske najveće udjele iseljenih radnika u SRNJ imale su tadašnje općine Delnice (76,3 %), Otočac (73,6 %) i Gospić (71,1 %). Najmanji postotak iseljenih radnika u Njemačku su imale bivše općine Čabar (34,2 %) i Ogulin (48,9 %). To su ujedno i jedine dvije bivše općine Gorske Hrvatske koje su u Njemačkoj imale manje od 50 % od ukupnoga broja iseljenih radnika. Bivša Općina Čabar i dalje je bila jedinstvena u Gorskoj Hrvatskoj po velikom udjelu iseljenih radnika u Francuskoj (45,2 %), no primjetan je pad toga udjela u odnosu na prethodnu popisnu godinu. Bivša Općina Titova Korenica od svih

bivših općina Gorske Hrvatske bilježi najveći udio radnika u Austriji (10,6 %). Bivše općine Gospić i Gračac imale su relativno visok udio iseljenih radnika u Švicarskoj. Za prvu ranije spomenutu bivšu općinu udio je iznosio 10,1 %, dok je za drugu iznosio 11,2 %. Najveći udio iseljenih radnika u Australiji zabilježila je bivša Općina Ogulin (12,1 %), dok su visoke udjele radnika u SAD-u i Kanadi bilježile bivše općine Gračac (18,6 %) i Vrbovsko (13,0 %). Primjetan je značajan pad udjela iseljenih radnika u SAD-u i Kanadi iz tih dviju općina u odnosu na prethodni popis stanovništva. Najviše udjele radnika u „ostalim europskim zemljama“ imale su bivše općine Donji Lapac (10,8 %), Gračac (10,5 %), Vrbovsko (10,4 %) i Titova Korenica (10,0 %).

Popis stanovništva iz 1991. donosi osjetan pad udjela radnika iseljenih u SRNJ. Udio iseljenih radnika u Njemačkoj ni u jednoj bivšoj općini Gorske Hrvatske nije bio veći od 50 %. Najveće udjele radnika u SRNJ imale su bivše općine Delnice (42,3 %) i Otočac (42,2 %), dok je najmanji udio imala bivša Općina Vrbovsko (20,2 %). Pad udjela iseljenih radnika u SRNJ može biti i rezultat asimilacije određenoga dijela naših iseljenika koji su se prestali popisivati kao naši državljani. Bivša Općina Čabar imala je i dalje jedina najveći udio iseljenih radnika u Francusku (47,3 %), što je blago povećanje udjela u odnosu na prethodni popis stanovništva. Najveći udio iseljenih radnika u Austriju imala je i dalje bivša Općina Titova Korenica (6,8 %) što ukazuje na blago smanjenje u odnosu na prethodni popis. Ista je bivša općina (u odnosu na ostale bivše općine) imala i najveći udio iseljenih radnika u Švicarskoj (15,8 %). U „ostalim europskim zemljama“ najveći udio iseljenih radnika u odnosu na ostale bivše općine imala je tadašnja Općina Donji Lapac (20,4 %). Primjetan je trend porasta broja iseljenih radnika u prekomorskim zemljama. Najveći udio iseljenih radnika u Australiji imale su bivše općine Delnice (21,9 %) i Ogulin (21,3 %). Ipak, najveći porast udjela iseljenih radnika iz Gorske Hrvatske bilježe SAD i Kanada. Najveće udjele iseljenih radnika u tim dvjema zemljama zabilježile su bivše općine Vrbovsko (57,9), Gračac (45,4) i Donji Lapac (40,0). Najmanji udio iseljenih radnika u SAD-u i Kanadi zabilježila je bivša Općina Čabar (9,0 %).

Razmotri li se narodnosni sastav radnika u inozemstvu, uviđa se da su iz Hrvatske najviše iseljavali Hrvati. Nejašmić (1995) govori kako su prema popisu iz 1991. godine Hrvati imali veći udio među iseljenim radnicima nego što bi bilo razmjerno udjelu u ukupnoj populaciji. Udio Srba bio je više nego dvostruko manji od odgovarajućega udjela u tadašnjem ukupnom stanovništvu (Nejašmić, 1995). Na temelju toga može se zaključiti da je takvo stanje bilo prisutno i u Gorskoj Hrvatskoj.

7. Demografska otpornost Gorske Hrvatske

Koncept otpornosti (eng. *resilience*, od lat. *resilire* = skloniti, (po)vratiti se, odskočiti) razvio se u svojim počecima u sklopu znanstvenih disciplina koje su se bavile ekološkim temama, ali i u okviru psihologije i inženjerstva (Grove, 2018). Otpornost se proučava u okviru socijalne geografije kao urbana otpornost, odnosno sposobnost pojedinaca, zajednica, institucija, ekonomskih aktivnosti i infrastrukture unutar grada da preživi, prilagodi se i raste unatoč kroničnim stresovima koji svakodnevno oslabljuju gradsko „tkivo“ (primjerice, klimatske promjene, poplave, potresi, nezaposlenost, nedovoljno razvijena javna prometna mreža, nasilje i sl.) (Bănică i Muntele, 2017; Bănică i dr., 2017). Prema Bănică i dr. (2017), moguće je izdvojiti četiri dimenzije kapaciteta otpornosti: otpor, obnova, oporavak i reorijentacija. Cimellaro i dr. (2016) razvili su okvir za vrjednovanje otpornosti koji podrazumijeva sedam dimenzija otpornosti (PEOPLES), a prva dimenzija otpornosti je „stanovništvo i demografija“.

Otpornost je došla u fokus izbijanjem pandemije bolesti COVID-19 krajem 2019. godine, koja je stigla u Europu vrlo brzo, a i u Hrvatsku krajem veljače 2020. godine. Pored pandemije, Hrvatsku

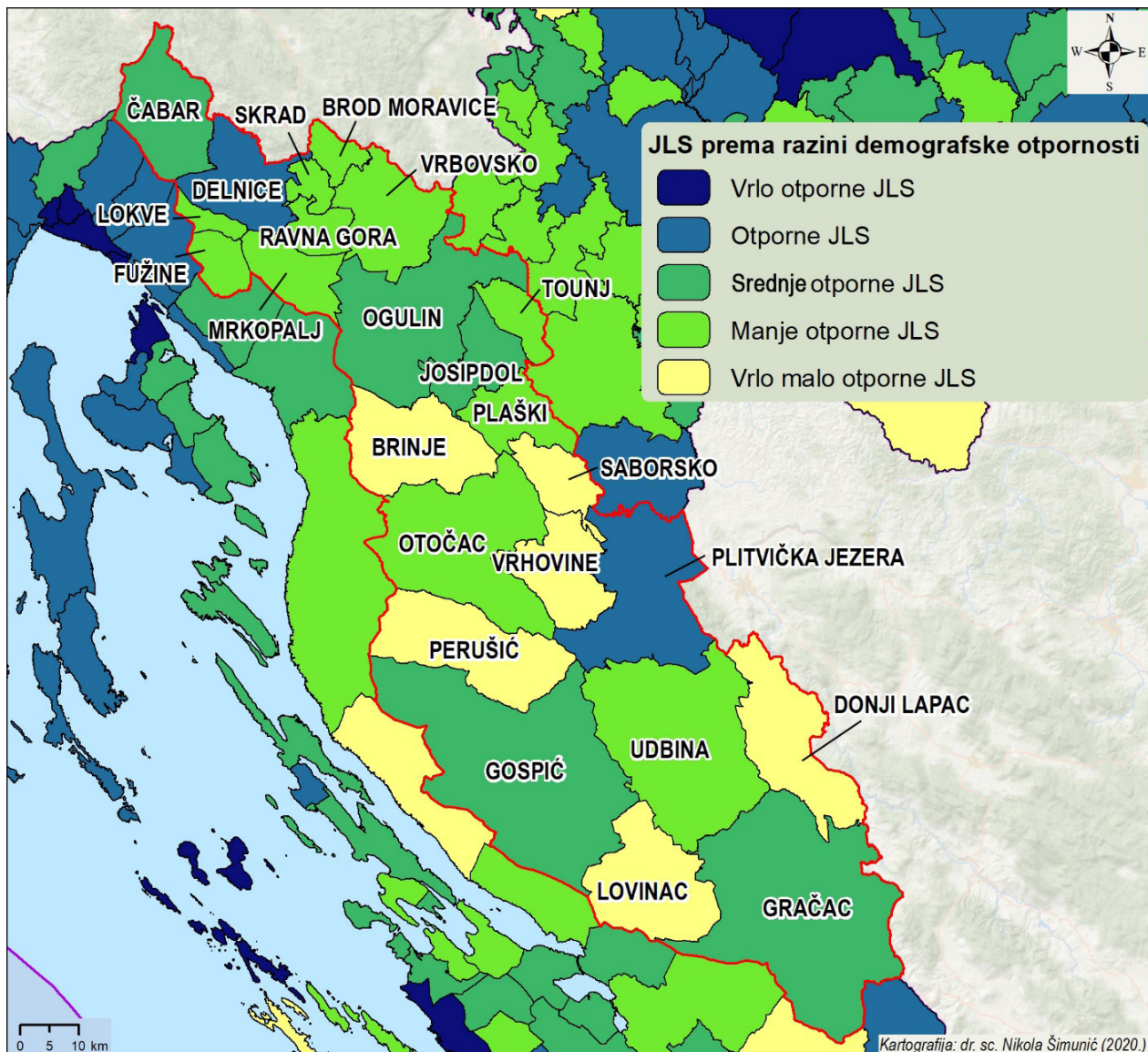
6 Korištena statistička dokumentacija upotrebljava taj termin za države koje nisu navedene u prethodnim kartodijagramima.

su pogodila i dva potresa – zagrebački i petrinjski – koji su također ugrozili demografsku otpornost gradova i općina.

Demografska otpornost može se definirati kao sposobnost nekoga sustava (grada ili općine, regije) da se nakon nekoga umjetno izazvanoga šoka (primjerice pandemija) vrati u prvobitno stanje. U okviru jednoga istraživanja u Hrvatskoj⁷, razmatrana je demografska otpornost jedinica lokalne samouprave, mjerena kroz 11 demografskih indikatora podvrgnutih klaster-analizi:

- Indikator 1 – ukupan broj stanovnika grada ili općine 2011. godine;
- Indikator 2 – gustoća naseljenosti (stanovnika/km²) grada ili općine 2011. godine;
- Indikator 3 – udio mladih (u %) dobne skupine 0 – 19 godina starosti u ukupnom stanovništvu grada ili općine 2011. godine;
- Indikator 4 – udio starih (u %) dobne skupine 65 i više godina starosti u ukupnom stanovništvu grada ili općine 2011. godine;
- Indikator 5 – prosječna starost stanovništva (u godinama) grada ili općine 2011. godine;
- Indikator 6 – udio tercijarno obrazovanoga stanovništva (u %) u stanovništvu grada ili općine starijem od 15 godina 2011. godine;
- Indikator 7 – udio ekonomski aktivnoga stanovništva (u %) u ukupnom stanovništvu grada ili općine 2011. godine;
- Indikator 8 – udio stanovništva koje obavlja zanimanje (u %) u ukupnom stanovništvu grada ili općine 2011. godine;
- Indikator 9 – udio doseljenoga stanovništva (u %) iz ostalih dijelova Republike Hrvatske i iz inozemstva grada ili općine 2011. godine.
- Provjerena je ukupna demografska otpornost JLS tako da su zbrojene standardizirane (z) vrijednosti (da bi svaki indikator imao istu težinu) i podijeljene s brojem indikatora (devet), kako bi nula ostala pokazateljem prosječne demografske otpornosti, a z-vrijednost svake jedinice pokazala njezino odstupanje od prosjeka vodeći računa o ukupnoj varijabilnosti demografske otpornosti. Analizom klastera na z-vrijednostima ukupne demografske otpornosti (postupak identičan prethodno opisanom) identificirano je pet klastera ukupne demografske otpornosti.

7 Istraživanje provedeno u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u sklopu znanstveno-istraživačkoga projekta „GIS pristup analizi demografske otpornosti gradskih naselja i jedinica lokalne samouprave u Republici Hrvatskoj: prema demografskoj regionalizaciji“.

Slika 6. Gradovi i općine Gorske Hrvatske prema demografskoj otpornosti

Kao što je i bilo za očekivati, s obzirom na demografski potencijal Gorske Hrvatske, na području uvjetno-homogene regije prevladavale su regije niže razine demografske otpornosti (Sl. 6.). Tipu *vrlo malo otpornih* gradova i općina pripadale su ličke općine Brinje, Donji Lapac, Lovinac, Perušić, Vrhovine te Saborsko kao dio Ogulinsko-plaščanske zavale. Tipu *manje otpornih* gradova i općina pripadali su gradovi Otočac i Vrbovsko te općine Brod Moravice, Fužine, Lokve, Mrkopalj, Plaški, Ravana Gora, Skrad, Tounj i Udbina. Tipu *srednje otpornih* gradova i općina pripadali su gradovi Čabar, Ogulin i Gospić te općine Josipdol i Gračac. Tipu *otpornih* gradova i općina pripadali su grad Delnice i općina Plitvička Jezera.

Analiza demografske otpornosti potvrđuje povezanost s migracijskom sastavnicom ukupnoga kretanja stanovništva budući da je upravo prijeratno iseljavanje iz Gorske Hrvatske (i njezinih dijelova) uzrokovalo današnju smanjenu demografsku otpornost u odnosu na ostale dijelove Hrvatske. Iz toga razloga prijeratne migracije čine vrlo važan čimbenik demografske otpornosti cijele regije.

8. Zaključak

Gorska Hrvatska spada hrvatske regije s najnepovoljnijim demografskim obilježjima. Mnogi su razlozi za takvo stanje, a jedan od njih je svakako dugotrajna prisutnost emigracijskih procesa u kojima sudjeluje stanovništvo u najpovoljnijoj demoreproduktivnoj dobi. Izravna posljedica takve emigracije je starenje stanovništva i pad nataliteta, što u konačnici rezultira demografskim slomom. Prometna izoliranost dijelova Gorske Hrvatske također krajnje nepovoljno utječe na demografske procese.

Prijeratne migracije (među kojima je dominiralo iseljavanje koje je različitim intenzitetom zahvaćalo različite dijelove Gorske Hrvatske) izravno se mogu povezati s demografskom otpornošću, koja zrcali demografski potencijal gradova i općina Gorske Hrvatske da se više ili manje uspješno odupru stresnim situacijama (pandemije, nezaposlenost, recesija, klimatske promjene i ostale ugroze).

Gorska Hrvatska, u odnosu na ostale uvjetno-homogene regije, ima smanjenu razinu demografske otpornosti, što se izravno veže uz manji broj stanovnika, manju gustoću naseljenosti, ali i nepovoljniju demografsku strukturu regije.

Bez jasne strategije demografske revitalizacije Gorske Hrvatske, praćene sustavnim demografskim mjerama, ali uz sinergiju s mjerama ostalih politika poput porezne, obiteljske, obrazovne i sl., nije realno ni očekivati povećanje razine demografske otpornosti ovoga središnjega dijela Hrvatske koji nikako nije periferni prostor, već povezujuća regija koja spaja kontinentalni i primorski dio Hrvatske.

U Gorsku Hrvatsku treba ulagati tako da ulaganja generiraju razvoj novih centralnih funkcija. Na taj bi način ovaj prostor mogao postati atraktivan za povratak iseljenoga stanovništva te za imigraciju novoga stanovništva mlađe životne dobi koje bi se imalo gdje zaposliti. Opisanim procesima došlo bi do deperiferizacije Gorske Hrvatske, a to je nužno ako se želi poboljšati postojeće stanje.

Izvori

Popis 1981., Stanovništvo, domaćinstva i stanovi: tabele po općinama, tab. 1-2-19, RZS, Zagreb, 1983.

Državni zavod za statistiku (www.dzs.hr). Pristupljeno 5. 10. 2020.

Statistički bilten 679, SZS, Beograd, 1971.

Tablogrami vitalne statistike DZS-a (1971. – 1991.), DZS, Zagreb

Literatura

Grove, K. (2018). *Resilience*. Routledge.

Bănică, A. i Muntele, I. (2017). Urban transitions and resilience of Eastern European Union cities. *Eastern Journal of European Studies*, 8(2), 45-69.

Bănică, A., Rosu, L., Muntele, I. i Grozavu, A. (2017). Towards Urban Resilience: A Multi-Criteria Analysis of Seismic Vulnerability in Iasi City (Romania). *Sustainability*, 9(2), 1-17.

Cimellaro, G. P., Renschler, C., Reinhorn, A. M. i Arendt, L. (2016). PEOPLES: A Framework for Evaluating Resilience. *Journal of Structural Engineering*, 142(10), 1-13.

Nejašmić, I. (1995). *Hrvatski građani na radu u inozemstvu i članovi obitelji koji s njima borave*. IMIN.

Rujević, N. (2018). Jugoslavenski gastarbajteri: „Kako ću raditi baš za Švabu?!“. *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/hr/jugoslavenski-gastarbajteri-kako-%C4%87u-raditi-ba%C5%A1-za-%C5%A1va-bu/a-45844440>

Pre-war Emigration from Gorska Hrvatska (1971 – 1991) as a Factor of the Demographic (Non)Resilience of that Area: Historical-Demographic Insight

ABSTRACT

Gorska Hrvatska in the period 1971-1991. A historical-geographical analytical approach was used in such a way that vital statistics data and census data were processed and reduced to the territorial structure from the 1970s (former municipalities), and then migration balances were calculated for the inter-census periods 1971 - 1981, and 1981 - 1991. The data were aggregated at the level of conditionally homogeneous regions in the composition of Gorska Hrvatska - Gorski Kotar, Ogulinsko-plašćanska Zavala and Lika. In the observed twenty-year period, the area of Gorska Hrvatska was intensively burdened by several decades of natural (and total) depopulation and emigration of the mostly mature male population for economic and political reasons (temporary work abroad, which most often turned into permanent emigration). The evicted population most often did not return to Croatia. The demographic drama, which took place at the end of the 20th century, caused the demographic emptying of Gorska Hrvatska, which intensified in the coming periods. This period is important because it was then that the first signs of the demographic catastrophe appeared. Namely, in the observed period, Highland Croatia lost about 33,000 inhabitants (a loss of about 18.7% of the population compared to 1971), of which about 6,000 by natural means (about 18.2%; natural depopulation), and about 27,000 inhabitants by mechanical way (about 81.8%; emigration). The largest emigrant contingent was from Lika (about 68.7%), followed by Ogulinsko-plašćanska Zavala (about 17.3%), and the least from Gorski Kotar (about 14.0%). Based on the available data, it was analyzed to which countries the population of Gorska Hrvatska emigrated. This kind of pre-war demographic development, combined with war and post-war negative demographic trends, conditioned the reduced demographic resilience of the local self-government units that are part of the Gorska Hrvatska. Demographic resilience, as a key part of the modern concept of urban resilience, implies the ability of the population of an area to, after some stress (caused by climate change, unemployment or, for example, a pandemic like COVID-19), return to an initially more or less balanced state.

Keywords: demographic resistance, depopulation, Gorska Hrvatska, historical geography, emigration

Identitetsko bogatstvo diaspore

Prethodno priopćenje

doc. dr. sc. Renata Burai
Akademija likovnih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu
Ilica 85, Zagreb
renata.burai@alu.unizg.hr

dr. sc. Goran Radoš
Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, Zagreb
grados@hrstud.hr

Bogatstvo identitetskoga sadržaja u udžbenicima za hrvatsko iseljeničtvo

Sažetak

Predmet istraživanja ovoga rada su udžbenici predviđeni za nastavu Hrvatskoga jezika u inozemstvu, namijenjeni učenicima prve razine obrazovanja (1. – 4. razred osnovne škole) koje je odobrilo Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske u skladu s Kurikulumom hrvatske nastave u inozemstvu iz 2003: *Domovina na dlanu 1, Domovina na dlanu 2* (Alca script, 2014) te *Hrvatski u srcu* (Školska knjiga, 2016.) i *Dobar dan 1* (Školska knjiga, 2008.). Metodom analize sadržaja analiziraju se udžbenici koji osim osnova hrvatskoga jezika i književnosti sadrže šire kulturološke teme iz povijesti, zemljopisa te glazbene i likovne umjetnosti. Analizirat će se struktura propisanih udžbenika, a posebno sadržaji usmjereni na izgradnju i očuvanje nacionalnoga identiteta učenika u najranijoj formativnoj školskoj dobi. U radu će se ustanoviti taksonomija identitetskih sadržaja i analizirati njihova učestalost u udžbenicima hrvatske nastave u inozemstvu, a ujedno će se promatrati aspekti jezičnih kompetencija koji su jedan od ciljeva i osnova nastave hrvatskoga jezika definirani Kurikulumom hrvatske nastave u inozemstvu. Riječ je o pedagoškoj studiji koja propituje obuhvaćaju li u dovoljnoj mjeri ponudeni sadržaji elemente koji izgrađuju i oblikuju nacionalni identitet kod djece hrvatskih iseljenika.

Ključne riječi: nacionalni identitet, taksonomija sadržaja, jezične kompetencije, nastava hrvatskoga jezika u inozemstvu, kurikulum, komunikacijski ciklus.

1. Domovinski odgoj

Hrvatsko iseljeničtvo (alt., hrvatska dijaspora¹), bilo da je privremeno bilo da je stalno živuće iseljeničtvo u inozemstvu, kroz sustav hrvatske nastave u inozemstvu dionik je posebnoga vida

¹ *Hrvatska dijaspora, hrvatsko iseljeničtvo ili hrvatsko rasuće* (Đuro Vidmarović) u najširem smislu označava pripadnike hrvatskoga naroda koji žive izvan granica Hrvatske ili područja gdje predstavljaju konstitutivni narod (BiH) ili autohtonu manjinu. Prema podacima Središnjega državnoga ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske približno 4 milijuna Hrvata živi izvan granica Republike Hrvatske. Vidi također: Thompson, A, 2020. *Dijaspora je raspršena, iseljena populacija koja prebiva u različitim odvojenim geografskim područjima, a nastala je zbog nevoljnog masovnog odlaska stanovništva sa starosjedilačkog teritorija*. Novije istraživačke spoznaje znanstvenika razlikuju vrste dijaspore (iseljenika) po razlozima njihova iseljavanja, napuštanja mjesta življenja

(Prskalo, 2012: 10) odgojno-obrazovnog programa za djecu i mladež s ciljem očuvanja i razvoja hrvatskoga identiteta, afirmacije hrvatskoga jezika i kulture, unaprjeđenja razine poznavanja hrvatskoga jezika, te poticanja očuvanja i razvijanja hrvatskoga identiteta izvan Republike Hrvatske. Sustavom hrvatske nastave u inozemstvu obuhvaćeno je 20 država (Bošnjak i Süto, 2012: 13). Pravni okvir te precizniji opis nastavnih sadržaja donesen je aktom Vlade Republike Hrvatske na prijedlog mjerodavnoga Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske u dokumentu pod nazivom *Kurikulum hrvatske nastave u inozemstvu (2003)* (usp. Previšić, 2007).

Domoljub se ne postaje rođenjem, silom i uvjeravanjem već putem domovinskoga odgoja. Edukacijom se stječu vještine i znanja, a osjećajna komponenta koja se iskazuje kao ljubav prema domovini prenosi se putem stavova i vrijednosti. Domoljublje se iskazuje putem ljubavi pojedinca prema svom narodu i domovini, spremnosti djelovanja u interesu domovine, odgovornosti prema domovini, poštovanja njene povijesti i kulture, solidarnosti, ponosa prema njenim postignućima itd. Istinsko domoljublje, odnosno nacionalni osjećaj, iskazuje se i tolerancijom prema drugim narodima i kulturama. Poticanje i oblikovanje nacionalnoga identiteta ključan je cilj u gotovo svim europskim obrazovnim sustavima pa tako i u hrvatskom.

Oblikovanje pozitivnoga stava prema domovini počinje u formativnoj dobi djeteta pa je već u tom razdoblju važno edukativno djelovati. Domovinski odgoj provodi se u obitelji, ali i formalno u odgojno-obrazovnim ustanovama sadržajima koji potiču naklonost prema obitelji, rodnome kraju, povijesti, običajima i tradiciji, kulturi. Domovinski odgoj se u obrazovnom sustavu oblikuje nastavnim sadržajima iz književnosti, tradicije, glazbe, likovne baštine, folkloru, športa, vjere i znanosti. Osobito važan dio odnosi se na simboličke identitetske oznake poput identitetske heraldike: zastave, grba i himne, i primjerena obilježavanja državnih praznika te izvannastavne sadržaje povezane s javnim manifestiranjem tih simbola koji su javnostima vidljiva fizička manifestacija (isticanjem, prikazivanjem, izlaganjem) nacionalnih identitetskih simbola kao čina novoga uvođenja ili učestaliijega uvođenja simbola u javni vizualni komunikacijski promet. Isticanje ili prikaz nacionalnih identitetskih simbola ponekad može biti izazvan oblikom umjetničkoga stvaralaštva, a u (ovom) odgojno-obrazovnom kontekstu vrijedujemo ga kao planiranu i informacijsko-komunikacijsko osmišljenu aktivnost javnoga (državnoga) školstva.

2. Nacionalni identitet

Nacionalni identitet izraz je emocionalne vezanosti osobe za državu i svijest o pripadnosti određenoj nacionalnoj skupini koja ima zajedničke ciljeve, vrijednosti i vjerovanja. Nacionalni identitet pojedinca jedan je od mnogih identiteta koje ima, a povezuje ga, uz zajedništvo s drugim ljudima iz iste narodne zajednice, ponajprije „zajedničko podrijetlo, povijest i kultura s kojom pojedinac dijeli zajednička vjerovanja, vrijednosti, običaje, stavove, jezik i religiju“ (Anderson, 1983). Prema Phinney postoje četiri osnovne komponente nacionalnoga identiteta. To su:

a) samoidentifikacija ili samodefiniranje pojedinca kao člana određene nacionalne grupe (određena je porijeklom ili vlastitim opredjeljenjem).

b) osjećaj pripadnosti određenoj nacionalnoj grupi (odnosi se na emocionalni aspekt nacionalnog identiteta).

c) stavovi prema članstvu u vlastitoj nacionalnoj grupi (pozitivni ili negativni, pri čemu pozitivni stav dovodi do osjećaja pripadnosti, većeg samopoštovanja, izražavanja nacionalnog ponosa i prihvaćanja vlastite grupe, a negativni stav do, u krajnjoj liniji, odbacivanja vlastitog nacionalnog identiteta).

u domovini: npr. zbog imperijalizma; radnih migracija; zbog ekonomskoga probitka kojega nije moguće postići u domovini; zbog čvršće potrebe za društvenom povezanošću s ranije iseljenom populacijom; radi školovanja itd.

d) uključenost u rad i život vlastite nacionalne grupe (odnosi se na sudjelovanje u održavanju tradicije i običaja te uključenost u socijalne aktivnosti s članovima vlastite etničke grupe; najznačajniji indikatori uključenosti su: upotreba nacionalnog jezika, sudjelovanje u političkom životu radi ostvarivanja boljih prava za svoju nacionalnu grupu i promicanja svoje nacionalne grupe, sudjelovanje u formiranju nacionalnih institucija (zavičajni klubovi, društva), njegovanje nacionalnih vrijednosti, poznavanje povijesti i kulture, prakticiranje vjere, uključenost u političke aktivnosti, njegovanje nacionalnih vrijednosti, interes za zemlju porijekla, te poznavanje nacionalne povijesti i kulture) (prema Čorkalo i Kamenov, 1998: 42-43).

Hrvatski identitet podrazumijeva obilježja koja bitno određuju Hrvate kao narod i Hrvatsku kao njihovu domovinu (Bežen, 2012). Obilježja nacionalnoga identiteta su: povijesni teritorij, zajednička povijest, mitovi i sjećanja, zajednička kultura, prava, dužnosti i gospodarstvo. Prema Beženu (2012) ta se obilježja grupiraju u pet sastavnica identiteta: etnički (hrvatski narod i njegova domovina), geografsko-teritorijalni (smještaj, prirodnu baštinu i pokrajine), povijesno-politički (hrvatska država i nacija), kulturni (hrvatska znanost i izumiteljstvo, umjetnost – književna, likovna, glazbena te obrazovanje i šport), jezični (hrvatski standardni jezik) i vjerski. Hrvati se prepoznaju i po drugim identitetskim specifičnostima kao npr.: narodnim običajima i stvaralaštvu, zabavnoj glazbi, kazalištu, filmu, stripu, dizajnu i dr.

3. Kurikulum hrvatske nastave u inozemstvu (2003)

Za brojne pripadnike različitih generacija hrvatskoga iseljeničtva provodi se nastava hrvatskoga jezika u inozemstvu koja služi kao jedan od načina očuvanja hrvatskoga nacionalnoga identiteta. Nastava se izvodi na temelju sadržaja propisanih u *Kurikulumu hrvatske nastave u inozemstvu iz 2003.* (u daljnjem tekstu: Kurikulum). Odgojno-obrazovni sadržaji u Kurikulumu usmjereni su na osnovne sastavnice hrvatskoga nacionalnoga identiteta grupiranih u pet integriranih područja: uz hrvatski jezik i književnost nastava uključuje stjecanje znanja iz povijesti i povijesno-kulturne i prirodne baštine, zemljopisa, glazbene i likovne kulture. Svi su sadržaji utkani u područje hrvatskoga jezika i književnosti. Poučavanje hrvatskoga jezika temelj je socijalizacije učenika i povezivanje s domovinom i nacionalnim identitetom. Usvajanje jezičnih kompetencija i hrvatske kulture pridonosi razvoju osjećaja pripadnosti hrvatskome narodu i nacionalnoga identiteta. Hrvatski jezik temeljni je komunikacijski medij kojim se prenosi hrvatska kultura i osnovna je odrednica hrvatske nastave u inozemstvu. Nastavom hrvatskoga jezika u inozemstvu nastoje se prenijeti sadržaji o hrvatskoj kulturi, povijesti, svakodnevicu, tradiciji, običajima, vrijednostima, prirodnim ljepotama i time kod učenika razviti ljubav prema domovini i želju za povratkom. Ujedno je učenje hrvatskoga jezika sredstvo uspješne interkulture komunikacije u multikulturalnim sredinama gdje se izvodi nastava. Upoznaju se sličnosti i razlike u raznim područjima: geografskim, prirodnim, gospodarskim te značajne osobe u znanstvenim, umjetničkim i političkim područjima. Nastava hrvatskoga jezika u inozemstvu trenutačno se izvodi u 20 država², a organizirana je ili u sklopu redovitoga obrazovnoga sustava, ili u sklopu hrvatskih zajednica i katoličkih misija za 3600 učenika³. Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske daje im potporu u vidu knjiga i drugih nastavnih materijala, djelomičnim ili potpunim financiranjem učitelja, organizacijom stručnoga usavršavanja učitelja koji rade u inozemstvu i dr., a u sklopu proračunskih mogućnosti. Hrvatska nastava u inozemstvu provodi se na trima razinama, ovisno o dobi, interesima i predznanju učenika: I. razina: od 1. do

2 Argentina, Austrija, Belgija, Crna Gora, Čile, Francuska, Irska, Italija, Luksemburg; Makedonija, Nizozemska, Norveška, Njemačka, Rumunjska, Rusija, Slovačka, Slovenija, Srbija, Švicarska i Ujedinjeno Kraljevstvo.

3 Godine 2012. u hrvatskim školama u inozemstvu bilo je 6800 polaznika (Bošnjak, 2009: 13). Također usporedi podatke Ministarstva znanosti i obrazovanja iz 2020. godine (MZO) „...Sustavom hrvatske nastave u nadležnosti Ministarstva obuhvaćeno je oko 6.300 učenika s kojima na 310 nastavnih mjesta radi 95 učitelja.“ Nominalni pad broja polaznika je 500 učenika u osam (8) proteklih godina (od 2012. do 2020.) i postotno iznosi 7 % (!).

4. razreda; II. razina: od 5. do 8./9.⁴ razreda i III. razina: od 9. do 12. razreda, tj. od 1. do 4. razreda srednje škole/srednjega obrazovanja.

Tematske cjeline kojima se provode ciljevi nastave hrvatskoga jezika u inozemstvu, predviđeni Kurikulumom su:

To sam ja – osobni identitet

1. Učenje – rad – slobodno vrijeme
2. Ljudi u prostoru i vremenu
3. Vrijeme – promjene – kontinuitet
4. Kultura i društvo
5. Suvremeno društvo
6. Jedan svijet za sve – globalna povezanost i međuovisnost. (Kurikulum, 2003: 4-11)

Opći cilj nastave hrvatskoga jezika i književnosti je naučiti djecu služiti se hrvatskim jezikom, upoznati i razumjeti povijesnu i kulturnu baštinu Hrvatske te osnovna obilježja suvremenoga hrvatskoga društva, razumjeti geografska obilježja Hrvatske, razviti pozitivan stav i osjećaje prema hrvatskom jeziku i književnosti, povijesno-kulturnoj i prirodnoj baštini Hrvatske, razviti interes i motiviranost te želju za njegovanjem kulturno-povijesne baštine, omogućiti daljnje obrazovanje na hrvatskom jeziku, razviti višejezičnost i interkulturalnost kao način života i u konačnici stvoriti u njima želju za povratak u domovinu svojih predaka (Kurikulum, 2003: 11). U udžbenicima prve razine obrazovanja prvo se uči abeceda uz sadržaje koji su vezani za obilježja hrvatskoga nacionalnoga identiteta. Izbor tema i tematskih cjelina na temelju kojih će se kod učenika razviti emocije prema svome narodu bitan su element poučavanja. Teme iz područja književnosti, povijesti, umjetnosti i zemljopisa trebaju promicati vrijednosti i značajke vlastitoga nacionalnoga identiteta uz toleriranje drugih naroda.

4. Udžbenici za nastavu hrvatskoga jezika u inozemstvu

Sadržaji udžbenika za domovinsku nastavu podređeni su očuvanju etničkoga identiteta, razvijanju ljubavi prema domovini, uspostavljanju emotivnoga kontakta s domovinom, s njezinim kulturnim i drugim vrijednostima, posebno s jezikom kao osnovnim izrazom nacionalne i domovinske pripadnosti, otkrivanju ljepote, bogatstva i izražajne funkcije materinskoga jezika⁵, razvijanju humanih, plemenitih osjećaja i etičkih vrijednosti, te poštovanja svih duhovnih i materijalnih vrijednosti naroda zemlje domaćina. (Vukasović, 1995: str. 108).

Zadaće udžbenika za hrvatsku nastavu u inozemstvu su razvijanje i njegovanje jezičnih kompetencija; razvoj emotivnih osjećaja prema domovini; stjecanje znanja o povijesno-kulturnoj baštini

4 U nekim je državama na snazi devetogodišnje osnovno obrazovanje.

5 Bagdasarov (2017) kaže: „ (...) Navest ću nekoliko inačica pojmova „materinski jezik“. 1. Materinski jezik je zapravo prvi jezik („jezik kolijevke“) koji čovjek prihvaća od djetinjstva (tzv. Native language). Obično se materinski jezik podudara s jezikom roditelja ili jednoga od roditelja. Obitelj u razgovoru s djetetom rabi ponajprije razgovorni jezik ili čak oponaša dječji govor, a ne standardni. Dakako, dio toga razgovornoga jezika podudara se sa standardnim, ali djelomično, jer ovisi o mnogim društvenojezičnim čimbenicima: zavičaj, obrazovanje, struka, dob itd. 2. Materinski je jezik etnički jezik (tzv. Ethnic language, Volkssprache). Mnogi ga ljudi poistovjećuju sa svojim etnosom ili narodom, etničkim istobitom (etničkim identitetom). 3. Materinski je jezik jezik predaka (tzv. Muttersprache), tj. materinski govor koji su rabili naši predci. 4. Materinski je jezik isto što i funkcionalno prvi jezik. 5. Materinski je jezik, jezik na kojem mislimo (tzv. Thinking language) i razgovaramo. 6. Materinski je jezik jezik koji smo svjesno odabrali za priopćavanje npr. u jezičnoj zajednici u kojoj dugo živimo i radimo“ (str. 196-197). Definicija *materinskoga jezika* u oksfordskom riječniku glasi: „Jezik kojega osoba govori odrastajući od ranog djetinjstva“ (Oxford Learner’s Dictionaries). Također, definicija u kembridžskom rječniku: „Jezik kojega učimo dok smo bebe, i to prije nego li ga učimo u školi ili kao odrasli“ (Cambridge Dictionary).

i geografskom položaju, upoznavanje tradicije, običaja, simbola Hrvatske, načina života, folklora, gastronomije i sl.

Udžbenici za nastavu hrvatskoga jezika u inozemstvu aktivno se koriste kao nastavno sredstvo kojim se usvajaju spoznaje o domovini, jezičnim, književnim, povijesnim, geografskim i umjetničkim sadržajima. Udžbenik se treba voditi načelom motivacije, zanimljivosti, odgojnosti⁶, primjerenosti dobi, bikulturne obrazovanosti⁷, individualnosti, korelaciji među sadržajima, povezivanju udžbeničkih sadržaja s drugim izvorima znanja. Udžbenici koji se koriste u nastavi hrvatskoga jezika u inozemstvu konstruirani su prema sedam tematskih cjelina iz područja hrvatskoga jezika, povijesti, geografije te glazbene i likovne umjetnosti definirane Kurikulumom. Temelj nastave hrvatskoga jezika u inozemstvu je hrvatski standardni jezik kojega učenik usvaja na književnim i popularnim sadržajima prezentiranim u udžbeniku. Kulturološkim tekstovima, znanstvenim i popularnim, upoznaju se s dostignućima hrvatskih znanstvenika, športaša, običajima i načinom života u Hrvatskoj, gastronomiji, tradiciji kao i prirodnim ljepotama i nacionalnim simbolima. Tematske cjeline imaju cilj osim bogaćenja vokabulara hrvatskoga jezika pobuditi pozitivne osjećaje prema domovini, oblikovati nacionalni identitet i potaknuti želju za očuvanjem hrvatske kulturno-povijesne baštine. Komunikacijski model obuhvaća slušanje-razumijevanje, govorenje, čitanje i pisanje. Glazbena kultura ostvaruje se putem aktivnoga muziciranja, pjevanjem, sviranjem i slušanjem glazbe, dok se likovna kultura temelji na opažanju i doživljaju. Usvajaju se temeljna djela hrvatske likovne baštine, analiziraju i uspoređuju likovne značajke stvari i pojava. U udžbenicima se primjenjuje integrativni pristup nastave povijesti i zemljopisa s temeljnom nastavom hrvatskoga jezika. Osnovna nastavna metoda rada je metoda rada na tekstu koja uključuje i druge metode, kao npr. metode promatranja, čitanja, pisanja, interpretiranja, ali i usmjeravanja na druge medije: vizualne i auditivne. Oblici rada koji se koriste u hrvatskoj nastavi u inozemstvu su frontalni i grupni, ali i individualni način rada zbog heterogenosti polaznika, a koriste se strategije suradničkoga učenja, putem informacijsko-komunikacijske tehnologije, uz razvijanje kritičkoga mišljenja i problemsko-stvaralačkoga pristupa.

5. Dionici komunikacijskoga ciklusa u sustavu hrvatske nastave u inozemstvu

Naslov ovoga poglavlja može biti tema i polazište za provedbu posebnoga istraživanja koje je također u predmetnoj svezi s izvornim naslovom rada, ujedno tematski vezanim s istraživanjem bogatstva identitetskoga sadržaja u udžbenicima koje upotrebljava hrvatsko iseljeničtvo u inozemstvu. Svi dionici komunikacije koji sudjeluju u sada već usustavljenom modelu hrvatske nastave u inozemstvu, od: a) *kreatora kurikuluma* (stručna potpora), b) mjerodavnih *državnih tijela* Republike Hrvatske (stručna i pravna potpora), nositelja nastave u inozemstvu – c) *učitelja*, d) *koordinatora*, potom partnera u institucijama države primateljice – e) *tijelima vlasti i odgojno-obrazovnim ustanovama u inozemstvu* (stručna i pravna te geolokacijska potpora kao mjesto izvođenja nastave), f) *roditelja*, pa do polaznika – g) *učenika*, koji primanjem i razmjenom informacija i znanja za ishod učenja imaju usvajanje znanja što ih čini najvažnijom, ali i najranjivijom skupinom dionika u komunikacijskom procesu.⁸

Razumijevanje ovoga, po broju dionika i po lokaciji (mjestu izvođenja) složenoga komunikacijskoga ciklusa i odgojno-obrazovnoga procesa u kojem je glavni operativni cilj – uspješno i utilitarno (Mužić, Vrgoč, 2015: 17) izvođenje nastave za hrvatsko iseljeničtvo izvan granica domicila

6 „Odgoj kao proces svjesnog oblikovanja čovjekove osobnosti koji se, osim utjecaja školskog, odvija i zbog višeutjecajnog procesa inkulturacije, socijalizacije i personalizacije“ (Previšić, 2007: 22).

7 Bikulturnost (snažna identifikacija s obje kulture) ogleda se u uvažavanju, ali i usvajanju znanja o kulturi zemlje useljeničtva.

8 Svi zajedno čine Hrvatsku zajednicu. Vidi: Bežen i Bošnjak, 2012: 188.

(Republike Hrvatske), znači razumijevanje (i) različitosti i specifičnosti nacionalnoga kurikuluma koji je u primjeni u domovini, javnom odgojno-obrazovnom sustavu Republike Hrvatske.

6. Učenici – najranjivija skupina komunikacijskoga ciklusa

Učenici su najranjivija skupina u komunikacijskom ciklusu jer su ujedno i publika – ciljna skupina radi koje se i provodi cjeloviti odgojno-obrazovni proces (ciklus) u inozemstvu, s određenim ishodima učenja, a koje učenici hrvatske nastave u inozemstvu, što zbog dobi (dječja dob), što zbog nedostatka podataka, informacija i znanja koje im poučavanjem posreduju učitelji, tek moraju usvojiti u obliku posljedica u postupku učenja. Ranjivost učeničke skupine ogleda se i u njezinoj fizičkoj udaljenosti od domovine podrijetla, identitetskih tradicija, (ne)znanja hrvatskoga jezika i prepoznavanja identitetskih simbola koji po naravi stvari u zemlji iseljenja nemaju vizualnu učestalost i intenzitet pojavnosti i zastupljenosti kao što ga u medijskom prostoru imaju u domovini Hrvatskoj. Bikulturnost hrvatske učeničke populacije u inozemstvu također je u dihotomnoj, poželjnoj, ali i suprotstavljeno poželjnoj potrebi u slučaju kada (bi) korpus kulturalnih sadržaja zemlje primateljice u potpunosti zamijenio identitetsko usvajanje hrvatske kulture, hrvatskoga jezika i heraldičkih simbola koji predstavljaju „prvi“ identitet učenika.

Uspješnost i artikulacija načela *korisnosti* za učenike, a koju Bentham zove *utilitarnost* (Mužić, i Vrgoč, 2015: str. 17), u izvođenju hrvatske nastave u inozemstvu, primjenjiv je, ali i nužan alat u procjenjivanju – mjerenju postupanja (poučavanja) na temelju posljedica (ishoda učenja)⁹.

7. Metodologija

Predmet istraživanja ovoga rada su identitetski sadržaji u udžbenicima namijenjenima za nastavu hrvatskoga jezika u inozemstvu I. razine obrazovanja (1. – 4. razred osnovne škole) koje je odobrilo Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske u skladu s Kurikulumom: *Domovina na dlanu 1, Domovina na dlanu 2* (Alca script, 2014.), te *Hrvatski u srcu* (Školska knjiga, 2016.) i *Dobar dan 1* (Školska knjiga, 2008.). Metodom analize sadržaja tematskih cjelina prve (1.) razine obrazovanja taksonomijom identitetskih sadržaja u četiri udžbenika nastave hrvatskoga jezika u inozemstvu prikazat će se taksonomija identitetskih sadržaja i analizirati njihova aplikacija u udžbenicima hrvatske nastave u inozemstvu te utvrditi postoji li statistički značajna razlika u njihovoj zastupljenosti.

Predviđa se kvalitativno-kvantitativna analiza sadržaja, distribucija frekvencija (učestalosti), postotak, Hi-kvadrat test.

8. Cilj istraživanja

Osnovni je cilj istraživanja identificirati sadržaje u udžbenicima hrvatske nastave u inozemstvu kojima se izgrađuje hrvatski nacionalni identitet te na temelju dobivenih rezultata donijeti zaključke jesu li u svim udžbenicima zastupljeni identitetski sadržaji prema navedenoj taksonomiji i u kojem odnosu.

Ovaj je cilj operacionaliziran kroz sljedeće probleme:

1. Utvrditi taksonomiju identitetskih sadržaja u četiri navedena udžbenika hrvatske nastave u inozemstvu.
2. Utvrditi zastupljenost identitetskih sadržaja u svakom analiziranom udžbeniku.
3. Usporediti pojavnost izdvojenih varijabli.

9 O Benthamovom povijesnom prototipu utilitarne doktrine maksimiziranja *dobra* (korisnosti, op. aut.), koje se odnosi na većinu ljudi, detaljnije u: Hocutt, 2005.

H0 – *Ne postoji statistički značajna razlika između četiri udžbenika s obzirom na učestalost zastupljenosti identitetskih sadržaja.*

Navedena hipoteza testirat će se Hi kvadrat testom.

9. Rezultati i rasprava

U Kurikulumu su navedeni ciljevi uz očekivanje rezultata nastave u formi znanja, vještina i stavova koji učenici moraju usvojiti. Navode se teme, tj. tematske cjeline koje određuju sadržajni kontekst i osiguravaju stjecanje osnovnih pojmova. Udžbenici *Hrvatski u srcu*, *Dobar dan 1*, *Domovina na dlanu 1* i *Domovina na dlanu 2* integrativni su, odnosno uključuju uz hrvatski jezik i književnost, koji su okosnica programa, stjecanje znanja o povijesnoj, kulturnoj i prirodnoj baštini Republike Hrvatske. U navedenim udžbenicima za nastavu hrvatskoga jezika u inozemstvu nalaze se brojni književni i popularni tekstovi i ilustracije, pjesme, stripovi, zagonetke i igrokazi, sadržaji iz umjetnosti, zemljopisa i povijesti u različitim omjerima.

Sadržajnom analizom četiri udžbenika hrvatske nastave u inozemstvu izvršena je sljedeća taksonomija identitetskih sadržaja podijeljena u 11 kriterija:

1. Kulturna baština (materijalna i nematerijalna, običaji i tradicija, mitovi i legende, gastronomija);
2. Vjerski simboli i blagdani;
3. Prirodna baština (biljke, životinje, gradovi, geografska područja, otoci, parkovi prirode i nacionalni parkovi);
4. Književnost (pjesmice i proza, igrokazi, strip, zagonetke i brojalice hrvatskih književnika ili narodne);
5. Tekstovi i skladbe hrvatskih spisatelja i skladatelja;
6. Film (igrani, dokumentarni, animirani);
7. Reprodukcijske umjetničkih djela;
8. Znanost (izumi, poznate osobe iz područja znanosti u Hrvatskoj);
9. Šport (vrste športa i poznati športaši);
10. Simboli Republike Hrvatske;
11. Novac – nacionalna valuta.

Analizirani udžbenici *Hrvatski u srcu*, *Domovina na dlanu 1* i *Domovina na dlanu 2* prate područja propisana Kurikulumom prema preporučenim tematskim cjelinama objedinjujući jezične, književne i komunikacijske sadržaje sa sadržajima iz hrvatske povijesti te materijalne i kulturne baštine dok je udžbenik *Dobar dan 1* početnica usmjerena na učenje abecede, osnovnih riječi i pojmova putem pjesmica, glazbe i zagonetki kao i prvi dio udžbenika *Hrvatski u srcu* i *Domovina na dlanu 1*.

Hrvatski u srcu, udžbenik objavljen 2016. godine (Školska knjiga) prati tematske cjeline navedene u Kurikulumu hrvatske nastave u inozemstvu:

- To sam ja – osobni identitet
- Učenje – rad – slobodno vrijeme
- Ljudi u prostoru i vremenu
- Vrijeme – promjene – kontinuitet
- Kultura i društvo
- Suvremeno društvo
- Jedan svijet za sve – globalna povezanost i međuovisnost.

- Udžbenik je od 11 varijabli identitetskoga sadržaja obuhvatio 10, u različitim omjerima, dok šport kao jednu od značajnih sastavnica identitetskoga sadržaja nije istaknuo. U udžbeniku je u prvom dijelu naglasak na učenju slova i abecede povezivanjem prvoga slova s gradovima, običajima, kulturnom i prirodnom baštinom, dok se u drugim tematskim cjelinama najviše usmjerio prema sadržajima kulturne baštine i književnosti, zatim simbolima Republike Hrvatske, prirodnoj baštini, skladbama te sadržajima iz područja znanosti. Iz likovne i filmske umjetnosti i novca – kao nacionalne valute, samo su dane minimalne informacije. Usprkos tome on je sadržano identitetski najobuhvatniji.

U području književnosti prevladavaju dječje pjesmice hrvatskih pjesnika i književnika (43), proza (20), pripovijetke (8), igrokazi (8) i poslovice (2). Pjesnici i književnici zastupljeniji su od pjesnikinja i književnica i to u omjeru 31 : 12. Najviše je pjesama Zvonimira Baloga, a od književnica najzastupljenija je Nada Iveljić. U sadržajima kulturne baštine zastupljeniji su sadržaji koji se odnose na materijalnu baštinu u odnosu na nematerijalno u odnosu 2 : 1. Sadržaji prirodne baštine najčešće su predstavljeni fotografijama i opisima parkova prirode, nacionalnih parkova, biljnoga i životinjskoga svijeta te gradova i županija.

Udžbenik *Dobar dan 1* (2008) početnica¹⁰ namijenjena je učenju slova i abecede koji se povezuju s dječjim pjesmicama, skladbama, pjevanjem, katoličkim blagdanima i običajima te igrokazom, dopunjaljkama, zagonetkama, brojalicama i simbolima Republike Hrvatske. Autorice udžbenika su i same autorice 14 dječjih pjesmica. Osim njih, u početnici je 15 pjesmica hrvatskih pjesnika i 7 pjesnikinja. Udžbenik *Dobar dan 1* primjenjuje se za 1. razinu učenja u najranijoj dobi i svojim je sadržajem usmjeren na pjesmu, igru i zabavu uz učenje pjesmica, brojalica i uskrasnih i božićnih običaja. U istom udžbeniku ne nalazimo sadržaje prirodne baštine Republike Hrvatske, sadržaje iz filmske i likovne kulture te znanosti i športa.

U udžbeniku *Domovina na dlanu 1* (2014) zastupljeno je prvih pet tematskih cjelina predviđenih Kurikulumom. Prvi dio knjige usmjeren je na učenje slova dok se drugi dio odnosi na književnost, osnove gramatike, područje prirode i društva, glazbene kulture. Naglasak je na sadržajima prirodne i kulturne baštine, koji su podjednako zastupljeni. Zanimljivo je da se uz običaje, obilježavanje katoličkih blagdana opisuju i Dani kruha, Majčin dan, Dan državnosti (koji se od ove godine ponovo slavi 30. svibnja). U odnosu na identitetske sadržaje prirodne i kulturne baštine spominju se Varaždinsko groblje, biljni svijet, skulptura Grgura Ninskoga te gurmanski proizvodi kao npr. kulen, džem i posebne hrvatske palačinke. Književnost se najviše ogleda u dječjim pjesmicama kojih su autori većinom pjesnici, ali su u značajnom broju obuhvaćene i pjesme pjesnikinja. Brojalice, strip i igrokaz dio su sadržaja primjerenoga ranom uzrastu. U udžbeniku *Domovina na dlanu 1* nema sadržaja filmske i likovne umjetnosti dok se sadržaji iz športa, znanosti kao i sadržaji o novcu minimalno spominju.

Udžbenik *Domovina na dlanu 2* (2014) nadovezuje se na udžbenik *Domovina na dlanu 1*. Ovaj je udžbenik namijenjen učenicima viših razreda prve razine hrvatske nastave u inozemstvu. Naglasak je na upoznavanju književnosti, prirode, povijesti, prirodne i kulturne baštine (stari zanati), tema iz športa i politike (spominju se prva tri predsjednika Republike Hrvatske, s obzirom na to da je udžbenik izdan 2014. godine). Udžbenik *Domovina na dlanu 2* nastavlja se na sadržaje i teme udžbenika *Domovina na dlanu 1* stoga su u njemu obuhvaćene tematske cjeline koje se nisu obradile u udžbeniku *Domovina na dlanu 1*, suvremeno društvo i jedan svijet za sve – globalna povezanost i međuovisnost.

10 Početnica – „knjiga iz koje se počinje učiti, udžbenik za učenje osnovnih pojmova“ (Jezikoslovac).

Tablica 1. Distribucije frekvencija (učestalosti) i postotaka varijabli

Identitetski sadržaji u udžbenicima	Hrvatski u srcu f %		Dobar dan 1 f %		Domovina na dlanu 1 f %		Domovina na dlanu 2 f %	
	Književnost	56	23,4	43	65,2	14	13,6	34
Tekst i skladba	9	3,8	9	13,6	4	3,9	17	10
Kulturna baština	80	33,4	8	12	29	28,2	39	23,1
Vjerski simboli	16	6,7	3	4,5	6	5,8	7	4
Simboli RH	40	17	3	4,5	14	13,6	14	8,3
Prirodna baština	23	9,6	0	0	31	30,1	42	25
Znanost	7	3	0	0	1	1	1	0,6
Reprodukcije umjetničkih djela	3	1,3	0	0	0	0	3	1,8
Film	3	1,3	0	0	0	0	4	2,4
Novac – nacionalna valuta	2	0,8	0	0	1	1	2	1,2
Šport	0	0	0	0	3	1	6	3,5
Σ	239	100	66	100	103	100	169	100

Slika 1. Identitetski sadržaji u četiri analizirana udžbenika hrvatske nastave u inozemstvu (prikaz podataka u postotcima)

U udžbenicima prve razine hrvatske nastave u inozemstvu *Hrvatski u srcu*, *Domovina na dlanu 1* i *Domovina na dlanu 2* nalazimo između 23 i 33 % sadržaja koji se odnose na kulturnu baštinu. Vjerski simboli i običaji, samo rimokatoličke vjeroispovijesti, javljaju se u sva četiri udžbenika 5 % u odnosu na druge identitetske sadržaje.

Sadržaji prirodne baštine Republike Hrvatske kojima je učenicima predstavljena Hrvatska u udžbeniku *Domovina na dlanu 1* i *Domovina na dlanu 2* zauzimaju 25-30 % ukupnoga identitetskoga sadržaja dok ih je u udžbeniku *Hrvatski u srcu* 9,6 %. Udžbenik *Dobar dan 1* namijenjen je učenju slova i osnovnih riječi te ne sadrži sadržaje iz područja prirodne baštine.

Od književnih su sadržaja najviše zastupljene dječje pjesmice hrvatskih književnika posebice u udžbeniku *Dobar dan 1*, 40 %, a u ostalim udžbenicima do 10 %, dok se prozni tekstovi hrvatskih književnika ukupnoga identitetskoga sadržaja kreću u rasponu od 1 do 7,5 %. Prozni tekstovi su najmanje zastupljeni u udžbeniku *Domovina na dlanu 1*. Strip i igrokaz minimalno su prezentirani kao identitetski sadržaj. Književni identitetski sadržaji najviše su zastupljeni u udžbeniku *Dobar dan 1*, i tvore 65 % ukupnoga sadržaja koji potiču hrvatski identitet, a zatim u udžbeniku *Hrvatski u srcu* – 23 %.

Tekstovi i skladbe hrvatskih autora najbrojnije su u udžbeniku *Dobar dan 1* te potom u udžbeniku *Domovina na dlanu 2*.

O hrvatskom filmu, dokumentarnom, igranom i animiranom, govori se u udžbenicima *Hrvatski u srcu* i *Domovini na dlanu 2*, u vrlo malom obimu. U istim se udžbenicima prikazuju reprodukcije umjetničkih djela i to u gornjoj granici postotka do 1,8 %. U dva se od navedenih udžbenika uopće ne spominje film te se ne obrađuje područje likovne umjetnosti.

Šport i hrvatska športska postignuća, jedan od najpoznatijih simbola nacionalnoga identiteta s kojim se većina poistovjećuje, u udžbenicima se vrlo malo spominju, tek u udžbeniku *Domovina na*

dlanu 1 i *Domovina na dlanu 2*, dok se u ostala dva udžbenika šport i hrvatska športska postignuća ne spominju.

Sadržaje koji su tematski vezani za znanost, inovacije i poznate osobe iz područja znanosti nalazimo u udžbeniku *Hrvatski u srcu* u najvećem postotku od 3 %.

Simboli Republike Hrvatske najviše se puta pojavljuju u udžbeniku *Hrvatski u srcu*, zatim u *Domovini na dlanu 2*, *Domovini na dlanu 1*, a najmanja učestalost u udžbeniku *Dobar dan 1*.

Novac kao nacionalna valuta, jedan od značajnih sastavnica identiteta države, pojavljuje se u sadržaju do 1 % u tri udžbenika dok se u sadržajima udžbenika *Dobar dan 1* ne spominje.

Tablica 2. Teorijska frekvencija, očekivana frekvencija (učestalost) i standardizirani rezidual

Hrvatski u srcu Dobar dan 1		Domovina na dlanu 1	Domovina na dlanu 2	Total	
Književnost	frekvencija	56	43	14	34
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	60,9 -6	16,8 6,4	26,2 -2,4	43,1 -1,4
Tekst i skladba	frekvencija	9	9	4	17
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	16,2 -1,8	4,5 2,1	7,0 -1,1	11,4 1,7
Kulturna baština	frekvencija	80	8	29	39
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	64,6 1,9	17,8 -2,3	27,8 ,2	45,7 -1,0
Vjerski simboli	frekvencija	16	3	6	7
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	13,3 ,8	3,7 -3	5,7 ,1	9,4 -8
Simboli RH	frekvencija	40	3	14	14
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	29,4 2,0	8,1 -1,8	12,7 ,4	20,8 -1,5
Prirodna baština	frekvencija	23	0	31	42
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	39,8 -2,7	11,0 -3,3	17,1 3,3	28,1 2,6
Znanost	frekvencija	7	0	1	1
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	3,7 1,7	1,0 -1,0	1,6 -5	2,6 -1,0
Reprodukcije umjetničkih djela	frekvencija	3	0	0	3
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	2,5 ,3	,7 -8	1,1 -1,0	1,8 ,9
Film	frekvencija	3	0	0	4
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	2,9 ,1	,8 -9	1,2 -1,1	2,1 1,4
Novac	frekvencija	2	0	1	2
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	2,1 ,0	,6 -8	,9 ,1	1,5 ,4
Šport	frekvencija	0	0	3	6
	očekivana frekvencija standardizirani rezidual	3,7 -1,9	1,0 -1,0	1,6 1,1	2,6 2,1
Ukupno očekivana frekvencija	frekvencija	239	66	103	169
		66,0	103,0	169,0	577,0

Tablica 3. *Hi kvadrat i Cramerov test*

		vrijednost	Značajnost
	Hi kvadrat	,493	,000
	Cramerov test	,285	,000
Broj valjanih slučajeva		577	

Statističkom analizom utvrđeno je da je Hi-kvadrat test značajan, tj. da postoji povezanost između identitetskih sadržaja i samih udžbenika. Cramerov V test ukazuje na umjerenu povezanost tih varijabli.

Statistički značajna razlika utvrđena je između udžbenika *Dobar dan 1* (SR 6,4) i udžbenika *Hrvatski u srcu* (SR -,6) te *Domovina na dlanu 2* (SR -1,4) u frekvenciji zastupljenosti književnih sadržaja. U udžbeniku *Dobar dan 1* književni sadržaji javljaju se više od očekivanoga. Razlog tome je što je udžbenik *Dobar dan 1* početnica ponajprije usmjerena na učenje slova, pisanje i osnovno izražavanje. U udžbeniku *Domovina na dlanu 1* (SR -2,4) književni su sadržaji zastupljeni manje od očekivanoga s obzirom na to da je i ona usmjerena na početno čitanje i pisanje. Iz istoga su razloga skladbe i dječje pjesmice najviše zastupljene u istom udžbeniku.

Sadržaji kulturne baštine manje od očekivanoga zastupljeni su u udžbeniku *Dobar dan 1* (SR-2,3) dok su u udžbeniku *Hrvatski u srcu* kulturni sadržaji zastupljeniji od očekivanoga (SR 1,9).

Vjerski simboli zastupljeni su u sva četiri udžbenika, a nešto više od očekivanoga u udžbeniku *Hrvatski u srcu*.

Simboli Republike Hrvatske više od očekivanoga zastupljeni su u udžbeniku *Hrvatski u srcu* (SR 2,0) u odnosu na iste sadržaje u ostala tri udžbenika.

Statistički značajna razlika postoji između sva četiri analizirana udžbenika hrvatske nastave u inozemstvu u zastupljenosti sadržaja prirodne baštine. U udžbeniku *Hrvatski u srcu* (SR -2,7) i *Dobar dan 1* (SR -3,3) ona se javlja manje od očekivanoga dok se u udžbenicima *Domovina na dlanu 1* (SR 3,3) i *Domovina na dlanu 2* (SR 2,6) javlja više od očekivanoga.

Statistički značajna razlika u sva četiri udžbenika nije uočena u sadržajima koji se odnose na znanost, reprodukciju umjetničkih djela i novac – nacionalnu valutu, premda se sadržaji vezani za znanost i novac ne nalaze u udžbeniku *Dobar dan 1*. Također se reprodukcije umjetničkih djela i sadržaji o filmu ne spominju u udžbenicima *Dobar dan 1* i *Domovina na dlanu 1*. U ostalim udžbenicima navedeni identitetski sadržaji zastupljeni su manje od očekivanoga.

Šport kao jedan od vrlo značajnoga identitetskoga sadržaja potpuno je zanemaren u udžbenicima *Hrvatski u srcu* i *Dobar dan 1*. U ostala dva udžbenika zastupljen je više od očekivanoga, no i dalje vrlo skromno. Sadržaji o športu statistički su značajni u udžbeniku *Domovina na dlanu 2* (SR 2,1).

10. Zaključak

Odgojno-obrazovni sadržaji hrvatske nastave u inozemstvu kojima se provodi domovinski odgoj trebaju biti vrijednosno usmjereni od vrtića, prilagođeni dobnim karakteristikama od socijalizacije normi, osjećaja pripadnosti zajednici, solidarnosti, interkulturalnosti do tolerancije. Usvajanje hrvatske kulture, očuvanje hrvatskoga jezika i jačanje svijesti o njegovoj važnosti kao jednoga od čimbenika identiteta, stjecanje komunikacijskih kompetencija, običaja i tradicije, razvijanje ponosa i samopoštovanja te pripadnost zajednici, odanost svojoj domovini oblikuju hrvatski nacionalni identitet.

Zastupljenost tema (identitetskih sadržaja) ukazuju na to kako većina sadržaja obuhvaća kulturnu i prirodnu baštinu Republike Hrvatske, potom sadržaje iz književnosti do 90 % pjesama u odnosu na prozu, igrokaze, strip i zagonetke. Simboli Hrvatske treći su po redoslijedu zastupljenosti

u sva četiri udžbenika dok su vjerski simboli i blagdani te crkve (samo rimokatoličke) zastupljeni oko 5 %. Skladbe hrvatskih skladatelja i hrvatske narodne pjesme vezane su uz vjerske blagdane i tvore 4-13 % ukupnoga identitetskoga sadržaja, ovisno o udžbeniku.

Teme koje su najmanje zastupljene iz područja su športa, glazbe, likovne umjetnosti, medijske umjetnosti te znanosti. Zastupljenost književnih djela čije su autorice književnice manja je u odnosu na književnike, a žene znanstvenice u hrvatskoj znanosti se ne spominju.

Identitetski sadržaji u navedenim udžbenicima predstavljaju hrvatsku kulturnu i prirodnu baštinu, približavaju učenicima hrvatsku književnost i glazbu te simbolima Republike Hrvatske njeguju osjećaj poštovanja i ponosa prema domovini.

Unatoč tome što udžbenici prate tematske cjeline Kurikuluma, osim u početnici *Dobar dan 1* koja je usmjerenja na učenje abecede, udžbenike bi trebalo ažurirati, ne samo zbog promjene datuma državnoga blagdana Dana državnosti, navođenja svih predsjednika Republike Hrvatske, već i zbog zapostavljenih sadržaja iz područja umjetnosti – filmske, glazbene, likovne te posebno znanosti i uloga žene u znanosti, ali i športa i športskih uspjeha koji su jedan od najprepoznatljivijih simbola pripadnosti našoj domovini.

Njegovanje nacionalnoga identiteta i učenje o državi podrijetla ne znači zanemariti ili negirati druge kulture i identitete, već znači da se nastavom hrvatskoga jezika u inozemstvu nastoji mlade naraštaje naših iseljenika učiti o njihovim korijenima, kulturi i tradiciji naroda od kojega potječu i stvoriti pozitivne emocije prema domovini Hrvatskoj. Prihvatanjem svoga temeljnoga, nacionalnoga identiteta neće se ugroziti njihove druge identitete, nego će se stvoriti temelj za nadogradnju i izgradnju osviještene osobe koja je sposobna živjeti u bikulturnim i multikulturnim zajednicama, a koja će upoznati, promicati i njegovati kulturu matične države svojih predaka i koja će jednom, možda, odlučiti vratiti se u domovinu Hrvatsku.

Izvori

Korišteni udžbenici

Ančić, D. (2016). *Hrvatski u srcu*. Školska knjiga.

Kozić, Z. i Petric Maretić, K. (2008). *Dobar dan 1*. Školska knjiga.

Fijo, D., Kirić, D. i Kirić, D. (2014). *Domovina na dlanu 1*. Alka script d. o. o.

Fijo, D., Kirić, D. i Kirić, D. (2014). *Domovina na dlanu 2*. Alka script d. o. o.

Literatura

Bagdasarov, A. (2017) Je li materinski jezik isto što i standardni?. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 64(5), 196-197. <https://hrcak.srce.hr/clanak/281573>

Bežen, A. Bežen i M. Bošnjak (ur.), *Hrvatska nastava u inozemstvu, priručnik za učiteljice i učitelje*. Ministarstvo znanosti i obrazovanja; Učiteljski fakultet u Zagrebu.

Bošnjak A. i Süto, S. (2012). Sustav hrvatske nastave u inozemstvu u nadležnosti Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. U: A. Bežen, M. Bošnjak, Milan (ur.), *Hrvatska nastava u inozemstvu: priručnik za učiteljice i učitelje* (13-17). Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta; Učiteljski fakultet u Zagrebu

Cambridge University Press. Mother tongue. In *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mother-tongue> Pristupljeno 7. rujna 2020.

Čorkalo, D. i Kamenov, Ž. (ur.) (1998). *Nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija. Izvoještaj s VIII. Ljetne psihologijske škole*. Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

- Franc, R., Ivičić, I. i Šakić, V. (2009). Oblici domoljublja i izraženosti nacionalnog identiteta. *Društvena istraživanja*, 18 (3 (101)), 393-415. <https://hrcak.srce.hr/38952>
- Hocutt, M. (2005). Was the Betham a Utilitarian? *Canadian Journal of Political Sciences*, 38(3), 697-717. <https://bit.ly/3HYL2oB>
- Jezikoslovac. *Početnica. Značenje i definicija*. <https://jezikoslovac.com/word/qg4l>
- Kamenov, Ž. Jelić, M., Huić, A., Franceško, M. i Mihić, V. (2006). Odnos nacionalnog i europskog identiteta i stavova prema europskim integracijama građana Zagreba i Novog Sada. *Društvena istraživanja*, 15(4-5 (84-85)), 867-890. <https://hrcak.srce.hr/10885>
- Ministarstvo prosvjete i športa (2003). *Kurikulum hrvatske nastave u inozemstvu*. <https://bit.ly/3Owzr2A>
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2020). *Hrvatska nastava u inozemstvu*. mzo.gov.hr. <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/medjunarodna-suradnja-i-eu/hrvatska-nastava-u-inozemstvu/683>
- Mužić, V. i Vrgoč, H. (2015). *Vrjednovanje u odgoju i obrazovanju*. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Oxford University Press. Mother tongue. In *Oxford Learner's Dictionary*. <https://www.oxfordlearners-dictionaries.com/definition/english/mother-tongue?q=mother+tongue>. Pristupljeno: 7. rujna 2020.
- Tofant, J. (2004). *Povezanost nacionalnog identiteta s osobnim i kolektivnim samopoštovanjem*, (neobjavljeni diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu.
- Previšić, V. (ur.) (2007). *Kurikulum: teorije-metodologija-sadržaj-struktura*. Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Školska knjiga.
- Prskalo, I. (2012). Uvodna riječ dekana Učiteljskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U: A. Bežen i M. Bošnjak (ur.), *Hrvatska nastava u inozemstvu, priručnik za učiteljice i učitelje* (str. 10). Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta.
- Thompson, A. [What is diaspora] (2020). *A diaspora is a scattered population...* [post]. Quora. <https://www.quora.com/What-is-Diaspora>
- Vukasović, A. (ur.) (1995). *Domovinski odgoj: priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike* (priručnik). Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Politička uprava.

Wealth of identity heritage content in textbooks for Croatian emigration (diaspora)

ABSTRACT

Subject matter of this paper are the textbooks for Croatian language instruction abroad, intended for the students of the primary level of education (primary school - 1st to 4th grade) approved by the Ministry of Science and Education of the Republic of Croatia in accordance with the Curriculum for learning and teaching Croatian language abroad from 2003: *Domovina na dlanu 1*, *Domovina na dlanu 2* (Alca script, 2014) and *Hrvatski u srcu* (Školska knjiga, 2016) and *Dobar dan 1* (Školska knjiga, 2008).

Content analysis method is used to analyze the textbooks that, in addition to the basics of Croatian language and literature, contain broader cultural topics such as history, geography, music and fine arts. The structure of the prescribed textbooks will be analyzed and the special emphasis will be put on the contents aimed at building and preserving the national identity of students at the earliest formative school age. The paper will establish the taxonomy of identity contents and analyze their application in the textbooks for Croatian language instruction abroad, as well as observe the aspects of language competencies that are one of the goals and foundations of Croatian language instruction, defined by the Curriculum for learning and teaching Croatian language abroad. It is a pedagogical study that examines whether the offered contents sufficiently include the elements that build and shape the national identity of the children of Croatian emigrants.

Keywords: national identity, taxonomy of contents, language competencies, Croatian language instruction abroad, curriculum, communication cycle.

Prethodno priopćenje

doc. dr. sc. Marijana Togonal
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, Zagreb
marijana.togonal@unicath.hr

izv. prof. dr. sc. Tado Jurić
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, Zagreb
tado.juric@unicath.hr

Marko Raič, mag. pov.
Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske
Donje Svetice 38, Zagreb
marko1raic@gmail.com

Hrvatska nastava u inozemstvu kao čimbenik nacionalnoga identiteta među iseljenim Hrvatima u Njemačkoj

Sažetak

Za potrebe rada provedeno je istraživanje u SR Njemačkoj u sustavu hrvatske nastave u inozemstvu, i to metodom polustrukturiranoga intervjua i anketiranja. Intervjuirani su učitelji, roditelja i djeca – polaznici nastave hrvatskoga jezika u SR Njemačkoj (Bavarska i Baden-Württemberg). S obzirom na to da su među ispitanicima bili i podučavatelji i podučavani, ali i roditelji na čiji poticaj djeca uglavnom pohađaju nastavu, bilo je moguće napraviti i komparativnu analizu odgovora na postavljena pitanja.

Rezultati: Svi su odrasli ispitanici istaknuli da im je važno učenje materinskoga jezika (pritom su mislili na djecu) jer ga najuže povezuju s očuvanjem nacionalnoga identiteta Hrvata u Njemačkoj. Jezik je za njih sinonim za podrijetlo, domovinu, zemlju predaka, hrvatsku kulturu, povijest, običaje. Ispitanicima je iznimno važno da njihova djeca usvoje hrvatski jezik te da se njime služe i u međusobnoj komunikaciji. Također im je važno da djeca mogu s rodbinom i prijateljima komunicirati na hrvatskom, makar i pasivno. Druga pak skupina iseljenika smatra da će se djeca brže i lakše integrirati ako što više govore na njemačkom jeziku, odnosno što manje na materinskom hrvatskom, čime smo uočili ponavljanje uobičajena stereotipa još iz „gastarbajterske ere“. Daljnja pojava koja je potvrđena našim istraživanjem jest da hrvatski jezik u Njemačkoj gubi „čistoću“ i stabilnost. Prema procjenama nastavnika u sustavu Hrvatske nastave u inozemstvu (SR Njemačka) hrvatski iseljenici njegovanje hrvatskoga jezika povezuju s očuvanjem nacionalnoga identiteta. Za 35 % ispitanika hrvatski je jezik ključni čimbenik nacionalnoga identiteta, 47 % ispitanika jezik i identitet povezuje u velikoj mjeri dok uz to pitanje ni jedan ispitanik nije označio odgovor „malo“ odnosno „nimalo“ (0 %). To potvrđuje polaznu hipotezu da je za iseljene Hrvate, bez obzira na to kojoj generaciji iseljenika pripadali, očuvanje hrvatskoga jezika u velikoj mjeri jednako očuvanju nacionalnoga

identiteta u multikulturalnoj, multietničkoj, višejezičnoj zajednici u kojoj žive. S druge pak strane, kod jednoga dijela novih iseljenika uočen je i trend opadanja nacionalnoga identiteta, ali i vjerskoga, koji se uočava i u službenoj njemačkoj statistici koja pokazuje da je kod hrvatskih građana zabilježen dvostruko veći porast odricanja od hrvatskoga državljanstva i uzimanje njemačkoga u usporedbi s godinama prije ulaska Hrvatske u Europsku uniju. U istraživačkom projektu Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta „Analiza uzroka, motiva i karakteristika iseljavanja hrvatskih obitelji u Njemačku“ ustanovili smo da djeca novijih hrvatskih iseljenika u Njemačkoj u 91,9 % slučajeva ne pohađaju nastavu hrvatskoga jezika iako imaju tu mogućnost u mjestu u kojem žive.

Ključne riječi: hrvatska nastava u inozemstvu, hrvatski jezik u Njemačkoj, nasljedni govornici u Njemačkoj, jezik i identitet, dijaspora

1. Uvod

U radu će se istražiti status materinskoga jezika među iseljenim Hrvatima u Njemačkoj, na koji se način i u kojoj mjeri njeguje materinski idiom te koju ulogu ima jezik u oblikovanju nacionalnoga identiteta. Polazna je hipoteza da iseljeni Hrvati, koji se služe hrvatskim jezikom u privatnoj komunikaciji i potiču djecu na učenje hrvatskoga jezika, hrvatski jezik usko povezuju s nacionalnim identitetom.

O hrvatskom jeziku u iseljeništvu zasad je napisano više članaka i radova (Zubčić, 2010a; Zubčić, 2010b; Cvikić i dr., 2010; Lasić, 2010; Škvorc, 2006; Pavlinić, 1993; Ljubešić, 1992). Za temu rada osobito je korisna knjiga Jasne Čapo *Dva doma: Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen* (2019) u kojoj je autorica na temelju kvalitativne metode ponudila dubok uvid u dinamiku života gastarbijtera, ali i novijih hrvatskih iseljenika. Istovremeno je pak analiza hrvatske nastave u inozemstvu gotovo potpuno izostala. Sustavnijim pristupom ovoj temi bavio se tek priručnik Ministarstva znanosti i obrazovanja iz 2012. *Hrvatska nastava u inozemstvu: priručnik za učiteljice i učitelje*, dok su prve rezultate istraživanja strukturnih posebnosti nasljednoga hrvatskoga jezika u Saveznoj Republici Njemačkoj iznijeli autori Hansen, Romić i Kolaković 2013. godine.

Kada je riječ o njemačkoj literaturi, Ulf Brunbauer (Brunbauer, 2007) pripremio je prvu zbirku radova koja se bavila migracijama s područja jugoistočne Europe od 19. do 21. stoljeća. U toj su knjizi obrađena i pitanja jezičnoga identiteta iseljenika. Karolina Novinščak-Kölker, koristeći njemačke primarne izvore, objavila je nekoliko članaka korisnih u ovome kontekstu (Novinščak-Kölker, 2013)¹). Ipak, nijedan od radova nije analizirao sustav Hrvatske nastave u inozemstvu, napose kao čimbenika nacionalnoga identiteta među iseljenim Hrvatima u Njemačkoj.

Ovim će se radom nastojati popuniti praznine koje su nastale u dosadašnjim analizama. Fokus rada je na hrvatskoj iseljeničkoj zajednici u Njemačkoj kao najvećoj iseljeničkoj zajednici u Europi te kao zajednici u kojoj djeluje najveći broj nastavnih mjesta iz sustava Hrvatske nastave u inozemstvu. Od ukupno 328 nastavnih mjesta u cijelom svijetu 167 ih je u Njemačkoj, dok je od ukupnoga broja učenika – 6805 u cijelom svijetu – njih 3374 u Njemačkoj (Bošnjak i Sütö, 2012, 17).²

Strukturalno gledajući, rad se sastoji od triju temeljnih cjelina: uvodnoga, teorijskoga dijela u kojem je analiziran međuodnos migracije i materinskoga jezika te uloga hrvatskoga jezika kao čimbenika nacionalnoga identiteta kod hrvatskoga iseljništva. Nakon uvodne rasprave prikazani su rezultati istraživanja provedenoga u SR Njemačkoj, u sustavu Hrvatske nastave u inozemstvu. Istraživanje je provedeno metodom polustrukturiranoga intervjua i metodom anketiranja pri čemu

1 Vidi i: Raecke, 2006; Raecke, 2007; Raecke 2008.

2 Napomena: noviji podatci nisu dostupni.

je intervjuirano 30 ispitanika: učitelja, roditelja i djece, polaznika nastave hrvatskoga jezika u SR Njemačkoj (Bavarska i Baden-Württemberg). Na kraju rada slijedi zaključak.

2. Migracije i jezik

Migracije stanovništva oduvijek su pokretale brojne procese, kako na individualnim razinama tako i na šire društvenim: lokalnim, nacionalnim, globalnim. U susretu s novom okolinom pojedinac mijenja sebe, ali mijenja i okolinu u koju dolazi, i to primarno na tri načina: (1) namećući svoju kulturu (akulturacija), (2) prihvaćajući u potpunosti kulturu sredine u koju dolazi (asimilacija) i (3) njegujući svoje kulturne obrasce uz prihvaćanje tuđih (transkulturaciona). Pri tome kulturu shvaćamo u najširem smislu: od običaja i navika, življenja i stanovanja, do rada, školovanja, govorenja. U tom procesu prihvaćanja novih životnih obrazaca (zadržavanja starih) posebno mjesto zauzima jezik. Naime, useljenici istovremeno usvajaju jezik zemlje u koju dolaze, ali i nastoje sačuvati i njegovati materinski jezik kao ključnu identitetsku poveznicu s matičnom zemljom.

Migracije, bilo da se one odvijaju unutar granica matične države ili izvan nje, za sobom povlače niz promjena i izazova koji se izravno odražavaju i na zemlju podrijetla, i na zemlju useljenja, ali i na stanovništvo koje iseljava odnosno useljava (Lewis, 1982, prema Kershwill, 2006). Te su promjene osobito značajne ako je migracijsko područje bitno drugačijega civilizacijskoga, kulturnoga, vjerskoga ili jezičnoga habitusa od područja iz kojega se emigriralo što je čest slučaj kod vanjskih migracija. Dva su osnovna uzroka koja uvjetuju promjene kod iseljenika: **vanjski uzroci** – objektivna potreba za prilagodbu novoj okolini zbog egzistencijalnih razloga (npr. usvajanje novih radnih navika, poštivanje zakona, učenje jezika zemlje primateljice i dr.) i **unutarnji uzroci** – promjene koje si sam pojedinac nameće neovisno o egzistencijalnim razlozima (npr. prihvaćanje novih kulturnih obrazaca, djelomično ili potpuno napuštanje materinskoga idioma, prekid veze s matičnom zemljom i dr.). Zbog činjenice da su Hrvati brojčano mali narod te posljedično i manjega utjecaja na zemlju u koju useljavaju, u cijelosti gledano dva procesa prilagodbe novoj sredini karakteriziraju hrvatsko iseljeničtvo: asimilacija i transkulturaciona. U prvom slučaju useljenici napuštaju dominantna obilježja vlastite kulture te mijenjaju svoje navike, kulturu i vrijednosti prihvaćajući one svojstvene zemlji u koju su uselili. Nerijetko se u potpunosti stapaju s domicilnim stanovništvom te se ni po čemu od njega ne razlikuju (Giddens, 2001, prema Kershwill, 2006). Primjerice, većina hrvatskih iseljenika u Čileu i Argentini, te uopće prekomorskim zemljama, prošla je proces asimilacije. Jedan od razloga tomu jest značajna prostorna udaljenost zbog koje nisu mogli posjećivati matičnu zemlju i održavati fizičke kontakte s rodbinom i prijateljima što je ubrzalo njihov proces asimilacije i integracije u novo društvo. Ubrzanju toga procesa doprinijeli su i miješani brakovi. Sve to vrlo brzo dovodi do nestanka hrvatskoga jezika (Perić, 2004).

U procesu transkulturaciona subordinirana ili marginalna skupina, u ovom slučaju useljenička, djelomično prihvaća obrasce nove kulture miješajući ih sa starima. Miješanjem obilježja različitih kultura, bilo da to miješanje nastaje dobrovoljno bilo da je nametnuto, stvara se tzv. transkultura koja u pravilu zahvaća i područje jezične realizacije. Proces transkulturaciona, primjerice, uglavnom prolaze hrvatski iseljenici u europskim zemljama djelomično prihvaćajući običaje i pravila zemlje u koju useljavaju, ali i zadržavajući neke svoje kulturološke, tradicijske i druge specifičnosti. Naime, manja udaljenost između zemlje podrijetla i zemlje useljenja omogućava češće kontakte licem u lice što, između ostaloga, utječe i na održavanje materinskoga jezika čvršćim i boljim (Kershwill, 2006: 5), iako se i on u kontaktu s drugim jezikom neminovno mijenja. Što se jezika tiče, prema C. Farrar i A. Jones (2002) općenito se može uzeti da jezične promjene imaju trojaku motivaciju: unutarnju (promjene unutar jezičnoga sustava), vanjsku (promjene uzrokovane jezičnim kontaktima) i izvanjezičnu (promjene uzrokovane društveno-političkim i ekonomskim razlozima) (prema P. Kershwill, 2006: 1). Polazeći od navedenih motivacija jezičnih promjena, logično se nameće, smatra P. Kershwill u radu „Migration and language“, da su vanjske migracije vodeći razlog kontaktno uzrokovanih

promjena jezika. Do jezičnih dodira neće doći samo u onim oblicima migracije u kojima homogena skupina migrira u neko izolirano područje (Thomason/Kaufman, 1988; Trudgill, 1986 prema Kershwill, 2006). Osim što preseljenjem u novu sredinu i novo jezično okruženje useljenici usvajaju novi idiom koji postaje službeno sredstvo njihove komunikacije, usvajajući novi jezik, živeći i radeći u novoj sredini, useljenici pomalo mijenjaju i materinski idiom. Iako se prvotno privatna komunikacija zbog lakoće sporazumijevanja odvija na materinskome jeziku, s vremenom, u kontaktu s drugim jezikom, dolazi do miješanja jezičnih elemenata (tzv. heterogenost jezičnih elemenata), a nerijetko i do prevladavanja jezičnih elemenata koji ne pripadaju materinskome idiomu.³ U kojoj će mjeri useljenici njegovati i čuvati materinski idiom ovisi o nizu čimbenika: obrazovanju, socijalnome statusu, obiteljskim odnosima, bračnim vezama, duljini vremena provedena u emigraciji, okruženju, odnosu prema nacionalnim vrednotama, tradiciji, kulturi i drugim čimbenicima, vezama s domovinom i dr. Budući da se jezik usko povezuje s nacionalnim identitetom, često se materinski jezik u dijaspori čuva i prenosi na nove generacije, tzv. nasljedne govornike⁴, upravo zbog očuvanja nacionalnih posebnosti. Gubitkom jezika, smatra se, gube se i temeljne oznake nacionalnosti. Na temelju provedenoga istraživanja u ovom ćemo radu analizirati na koji način hrvatski iseljenici u Njemačkoj njeguju materinski idiom te u kojoj mjeri poznavanje i govorenje hrvatskoga jezika, osobito među nasljednim govornicima, utječe na oblikovanje nacionalnoga identiteta i pripadnosti hrvatskoj matičnoj sredini u uvjetima društvene heterogenosti.

2.1. Jezik kao čimbenik nacionalnoga identiteta

Nacija je kod Hrvata shvaćena kao kolektivitet obilježen zajedničkim podrijetlom, vjerom, sviješću o zajedničkoj prošlosti, jezikom i kulturom (Letica, 2011). Državljanstvo se kod nacija koje su nastale navedenim konceptom i danas stječe tzv. pravom krvi – što odgovara srednjoeuropskom i istočnoeuropskom modelu nacije. Ovom modelu suprotstavljen je koncept nacije kao „zajednice tla“ (tzv. građanski tip nacije), kako naciju definiraju Francuzi, Amerikanci i drugi narodi koji su prvo imali državu pa zatim stvorili naciju, a ne obrnuto, prvo nacionalnu svijest pa onda državu kako je to bio slučaj kod Hrvata.

Brojna su istraživanja pokazala da Hrvati nacionalni identitet usko vežu uz jezik, tj. da je jezik jedno od najsnažnijih obilježja nacionalnoga identiteta. Pojava je to koja se redovito javlja u naroda koji su teško stjecali političku samostalnost, koji su dulje vrijeme (stoljećima) živjeli u višenacionalnim zajednicama, i to kao nedominantna skupina, u naroda u kojih je proces standardizacije, upravo zbog specifične društveno-političke situacije, sporije tekao, u naroda čiji nacionalni jezik nije uvijek bio i službeni jezik komunikacije i koji su se osim za političku samostalnost borili i za onu jezičnu.⁵

Teme poput nacionalnoga identiteta i povezanosti nacije i jezika politizirane su i prije nego što je o njima provedena racionalna rasprava. Glavna tema razilaženja teoretičara nacionalizma primordijalista i konstruktivista (Smith, 2003) svodi se na pitanje je li osnovna značajka jezika mogućnost

3 Jezik je ključan aspekt integracije, stoga učenje i usvajanje normi njemačkoga jezika službena njemačka politika potiče nizom mjera, od kojih je svakako najvažnija organizacija besplatnoga učenja jezika.

4 „Budući da se pojava nasljednoga jezika izravno veže uz vanjske migracije stanovništva, pod nasljednim jezikom u pravilu podrazumijevamo jezik koji pojedinac govori, a koji nije službeno sredstvo komunikacije zemlje u kojoj nasljedni govornik živi odnosno u koju su njegovi predci emigrirali; jezik je to koji je „naslijeđen“ u obitelji u spontanom, neformalnom, obiteljskim komunikacijskim situacijama. [...] Prema kriteriju broja govornika nasljedni je jezik u pravilu smatra „malim jezikom“ budući da su useljeničke zajednice koje njeguju pojedine nasljedne jezike manje etničke skupine osobito u odnosu na dominantno domicilno stanovništvo koje govori službenim jezikom zemlje useljeničtva (zemlje primateljice)“ (Togonal, Pleše, 2020).

5 Kao što je jezični purizam nerijetko odgovor na odnarođivanje, tako je doživljaj jezika kao važne odrednice nacionalnoga identiteta usko povezan s povijesno-političkim odnosima. Narod koji je tijekom povijesti duže vremena bio izložen stranim utjecajima, a koji su bili usmjereni i na jezičnu asimilaciju (germanizacija, hungarizacija, utjecaj turskoga, talijanskoga i srpskoga u pojedinim područjima i pojedinim povijesnim razdobljima), razvili su i snažnije purističke tendencije, ali i osjetljivost prema jeziku kao nacionalnome simbolu. Vidi o purizmu u povijesnom presjeku u: Turk, 1996.

sporazumijevanja ili pitanje nacionalne pripadnosti. Pitanje prirodnosti nastanka jezika i nacije i njihove međusobne povezanosti teme su koje i kod povjesničara i kod jezikoslovaca dovode do razilaženja. U hrvatskom akademskom i javnom prostoru ovo pitanje otvorila je S. Kordić knjigom *Jezik i nacionalizam* (Kordić, 2010) čija je glavna teza da je rasprava o materinskom jeziku oruđe koje služi nacionalističkoj ideologiji. Kordić smatra da je primarna uloga jezika komunikacija. S druge strane, Ante Periša u radu „Duhovi i kula babilonska“ iznosi argumentaciju koja potvrđuje kako je komunikacija samo jedno od obilježja jezika te da je njegova glavna uloga biti sredstvo društvene identifikacije, odnosno sredstvo stvaranja i očuvanja identiteta (Periša, 2017). S. Babić također napominje kako jezik nije samo sredstvo komunikacije o stvarima s izvana definiranom strukturom, već je „izraz zajedništva, kulture i svekolikoga socijalnog napretka određenog naroda, i to i dijakrono i sinkrono“ (Babić, 2010). A. Smith ističe da su nacija i jezik konceptualno vrlo bliski te da jezik igra presudnu ulogu u simboličnoj i emocionalnoj dimenziji nacionalnoga identiteta te također potvrđuje tezu da se komunikaciju ne može smatrati primarnom ulogom jezika (Smith, 2003).

Iako postoje razni čimbenici koji utječu na oblikovanje hrvatskoga nacionalnoga identiteta, jezik se ipak smatra njegovim najsnažnijim integracijskim čimbenikom (Babić, 2010). Razloge treba tražiti u višestoljetnom suživotu Hrvata u višejezičnim državnim zajednicama u kojima je hrvatski jezik bio u inferiornom položaju, stoga se jezik čvršće povezivao s nacionalnim identitetom negoli u zemljama koje su se društveno-politički samostalno razvijale ili su pak u određenim zajednicama imale superioran položaj.

U višegodišnjem istraživačkom projektu (2019. – 2021.) Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta „Analiza uzroka, motiva i karakteristika iseljavanja hrvatskih obitelji u Njemačku“ ustanovilo se da novim hrvatskim iseljenicima najtežu prepreku u integraciji i prilagodbi životu u Njemačkoj čini upravo jezik. U anketnom istraživanju koje je provedeno na uzorku od 476 ispitanika njih 47,2 % izjasnilo se da im je upravo jezik najveća prepreka integraciji, 11,3 % navelo je drugačije socijalne navike (druženje, izlasci i sl.), 5 % navelo je „veliki grad“, a 3 % ispitanika istaknulo je drugačije zakone. U ovom procesu prihvaćanja novih životnih obrazaca neupitno je da posebno mjesto zauzima jezik. Naime, useljenici istovremeno usvajaju jezik zemlje u koju dolaze, ali i nastoje sačuvati i njegovati materinski jezik kao ključnu identitetsku poveznicu s matičnom zemljom. Istraživanja pokazuju da se prva generacija useljenika u pravilu svakodnevno služi materinskim jezikom, dok druga i treća generacija, tzv. nasljedni govornici u svakodnevnoj komunikaciji prednost ipak daju jeziku zemlje u kojoj su rođeni i žive (Hansen i dr., 2013).

Glavni integrativni čimbenici na svim razinama, a posebice u očuvanju kulturnoga, jezičnoga i vjerskoga identiteta hrvatskoga iseljeničtva u Njemačkoj te poveznica iseljenih Hrvata s domovinom bili su obitelj i Crkva u Hrvata (Polegubić, 2014). Na vjerskoj i kulturološkoj razini Crkva u Hrvata od prvih migracijskih valova do danas u Njemačkoj bila je glavni organizacijski i integrativni čimbenik okupljanja i djelovanja iseljenih Hrvata na svim razinama. Crkva je u hrvatskome iseljeničtvu imala još važniju ulogu nego u domovini jer je osim očuvanja vjerskoga identiteta iseljenih Hrvata često i zamjenjivala sve one institucije koje su služile očuvanju, promicanju i predstavljanju hrvatskoga vjerskoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta (Polegubić, 2014). Kulturne djelatnosti te uključivanje velikoga broja iseljenih Hrvata, posebice mladih i djece, u razne aktivnosti Crkve osim očuvanja kulturnoga identiteta usporavale su, smanjivale ili sprječavale znatniju asimilaciju ili akulturaciju (Čizmić i dr., 2005). Mreža hrvatskih katoličkih misija pokazala se i kao najpouzdaniji izvor informacija gdje su Hrvati iseljivali i kako su živjeli te najpouzdaniji izvor preciznijih sociodemografskih analiza hrvatskoga iseljeničtva u budućnosti (Čizmić i dr., 2005).

Danas se pak uočava slabljenje toga utjecaja. Naime, u našoj studiji iz 2018. ispitanici su na pitanje „Smatrate li njegovanje domovinske baštine (kulture, jezika, tradicije) u iseljeničtvu bitnim?“ u 64 % slučajeva odgovorili potvrdno dok je 35,9 % odgovorio niječno (Jurić, 2018). Osim toga, više od dvije trećine novih iseljenika odgovorilo je da ne posjećuje hrvatske katoličke misije ili misu na hrvatskom jeziku u mjestima boravka u Njemačkoj iako za to imaju priliku. Ovaj trend opadanja

nacionalnoga identiteta, ali i vjerskoga⁶, kod novouseljenih Hrvata zabilježila je i službena njemačka statistika. Naime, kao što je u radu već navedeno, u 2015. Hrvati su imali zabilježen dvostruko veći porast prelaska na njemačko državljanstvo nego u prethodnim godinama. Prema podacima njemačkoga Ministarstva znanosti i obrazovanja (BMBF) raspodjela hrvatskih učenika po raznim tipovima srednjih škola 2007. bila je u Njemačkoj u postocima sljedeća: 49,5 % učenika hrvatskoga podrijetla pohađalo je realnu školu, 42,2 % gimnaziju i 7,3 % srednju strukovnu školu (Schulische Bildung von Migranten in Deutschland). Kako pokazuju podatci istoga ministarstva, stanovnici SR Njemačke u prosjeku manje idu u gimnaziju i realne škole⁷: u gimnaziju njih 33 %, a u realne škole njih 27 %. Prema tim su pokazateljima mladi Hrvati bolji od njemačkoga prosjeka.

Važnu ulogu integracije, ali i očuvanja nacionalnoga identiteta, i to njegovanjem materinskoga jezika u iseljeništvu ima tzv. „dopunsko dodatno školovanje“, odnosno Hrvatska nastava u inozemstvu (Središnji državni ured za Hrvate izvan RH). Razvojem jezičnih kompetencija te učenjem o hrvatskoj kulturi, povijesti i prirodnoj baštini hrvatska nastava pridonosi razvijanju osjećaja pripadnosti hrvatskoj kulturi i hrvatskoj domovini, ali i uspješnoj integraciji (MZO).

U istraživačkom projektu „Analiza uzroka, motiva i karakteristika iseljavanja hrvatskih obitelji u Njemačku“ utvrdili smo da djeca novijih hrvatskih iseljenika u Njemačkoj u 91,9 % slučajeva ne pohađaju nastavu hrvatskoga jezika, iako imaju tu mogućnost u mjestu u kojem žive. Kulturološki je zanimljivo da gotovo sva djeca na hrvatskoj nastavi navode da su Hrvati – gotovo nitko ne smatra se Nijemcem. No velik broj njih izvan hrvatske nastave isključivo govori njemačkim jezikom (Čapo Žmegač, 2003; Čapo Žmegač, 2005). Dolaskom novijih hrvatskih iseljenika ta se pak slika dosta mijenja. U poglavlju koje slijedi iznijet ćemo rezultate korelacije između hrvatskoga jezika i identiteta među iseljenicima u Njemačkoj.

3. Istraživanje u sustavu Hrvatske nastave u inozemstvu

U ovom će se poglavlju prikazati i analizirati rezultati provedenoga istraživanja u SR Njemačkoj, u sustavu Hrvatske nastave u inozemstvu (MZO). Odgovori ispitanika obuhvaćenih polustrukturiranim intervjuom ujedno su poslužili kao svojevrsan orijentir za kreiranje anketnoga upitnika kojim je provedeno dublje i sveobuhvatnije istraživanje vezano uz istraživanu temu, a koje su popunjavali nastavnici Hrvatske nastave u inozemstvu. Kombinacijom dviju metoda i usporednom analizom različito prikupljenih podataka želio se dobiti što objektivniji uvid u istraživanu temu. Zbog slojevitosti i širine pitanja tek će dio rezultata dobivenih anketom biti predstavljeno u ovom radu, u prvom redu onih koji se izravno tiču teme rada. Budući da je riječ o kompleksnoj tematici, koja je ujedno dio većega projektnoga istraživanja, pojedini dijelovi istraživanja bit će objavljeni u više različitih publikacija.

Intervjuirano je 30 ispitanika: 4 učitelja, 16 roditelja⁸ i 10 djece (polaznici nastave hrvatskoga jezika i kulture u SR Njemačkoj, Bavarska i Baden-Württemberg). Pitanja postavljena ispitanicima u intervjuima odnosila su se na očuvanje materinskoga jezika u Njemačkoj, važnost institucionalnoga učenja i njegovanja hrvatskoga jezika i općenito odnosa prema hrvatskom jeziku, kulturi i

6 U studiji „Analiza uzroka, motiva i karakteristika iseljavanja hrvatskih obitelji u Njemačku“ uočili smo pojavu odjavljivanja registracije vjernika kod jednoga dijela hrvatskih iseljenika. Ovo je zasigurno povezano i s pokušajem uštede na odbijanjima za porez u SR Njemačkoj jer se izdvajanja za vjerske zajednice u Njemačkoj izravno odbijaju od bruto plaće. Više o ovom fenomenu izložiti ćemo nakon završetka projekta.

7 U njemačkom školskom sustavu sva djeca upisuju Grundschule (osnovnu školu) koja se pohađa od 1. do 4. razreda. Nakon toga učenici imaju nekoliko mogućnosti: mogu upisati Hauptschule, odnosno nižu srednju školu koja se pohađa od 5. do 9. razreda, upisati realnu školu koja je višega ranga, nudi šire znanje te se u njoj pohađa jedan dodatni razred (5. – 10. raz.) ili upisati gimnaziju koja traje do 12. ili 13. razreda te omogućava široko znanje i upis na fakultet.

8 Roditelji, dakle i njihova djeca, pripadaju različitim generacijama iseljenika.

tradiciji u dijaspori. S obzirom na to da su među ispitanicima bili i podučavatelji i podučavani, ali i roditelji na čiji poticaj djeca uglavnom pohađaju nastavu, bilo je moguće napraviti i komparativnu analizu odgovora na postavljena pitanja koja je pokazala djelomično različite perspektive i stajališta vezana uz ispitivanu problematiku.

Anketnim su ispitivanjem obuhvaćena 22 nastavnika hrvatske nastave kojima su postavljena ista ili slična pitanja vezana uz odnos iseljenika prema hrvatskom jeziku, međutim anketom se šire zahvatilo i u specifičnosti nastavnoga procesa.

Na inicijalno pitanje kakvo je njihovo stajalište prema njegovanju materinskoga idioma, roditelji djece istaknuli su da im je važno njegovo učenje jer ga najuže povezuju s očuvanjem nacionalnoga identiteta Hrvata u Njemačkoj. Jezik je za njih sinonim za podrijetlo, domovinu, zemlju predaka, hrvatsku kulturu, povijest, običaje. Svi intervjuirani ispitanici potiču djecu da hrvatski jezik njeguju i izvan kuće – uključivanjem u Hrvatsku nastavu u inozemstvu.⁹

„Za nas ovdje u Njemačkoj učenje hrvatskoga jezika vrlo je važno zato što predstavlja naš identitet. Kada bi se mi asimilirali i zaboravili naš jezik, više ne bismo postojali kao hrvatska zajednica. Tako da smatram to učenje hrvatskoga jezika kao jedno očuvanje hrvatskoga identiteta Hrvata u Njemačkoj.“ (N. P.)

„Za nas Hrvate to je jako važno. Da ne izumremo i da se ne integriramo kako to Nijemci žele. Da se integriramo, ali da ne izgubimo i ne zaboravimo naš identitet.“ (D. M.)

„Važnost je velika, da se ne zaborave korijeni, da se na zaboravi odakle smo, tko smo i što smo. Njegovati tu tradiciju smatram stvarno potrebnom radi očuvanja identiteta. Da se prepoznamo i da budemo ono što jesmo te da naša djeca znaju prenositi tradiciju na daljnja pokoljenja. Ako nemaš identitet nisi baš ni priznat, ne znaš gdje bi se stavio.“ (D. M.)

„Smatram da ako sam Hrvat i ako je moj materinski jezik hrvatski, zašto moja djeca ne bi učila hrvatski jezik. To je osnovni razlog. To je i pitanje identiteta do kojega nam je stalo.“ (M. M.)

Iz navedenih odgovora jasno se vidi da je ispitanicima iznimno važno da njihova djeca, i to bez obzira na to pripadaju li prvoj, drugoj ili trećoj generaciji iseljenika, usvoje¹⁰ hrvatski jezik te da se njime služe i u međusobnoj komunikaciji. Očuvanje hrvatskoga jezika i u nasljednim govornicima svojevrsni je štit od potpune asimilacije i integracije u njemačko društvo, odnosno zadržavanje temeljnih obilježja nacionalnoga identiteta. Kako je većina intervjuiranih u svojim odgovorima istaknula da redovito posjećuje rodbinu u domovini ili dio praznika provodi u Hrvatskoj, tako im je važno da djeca mogu s rodbinom i prijateljima komunicirati na hrvatskom, makar i pasivno. S obzirom na to, boravak u domovini gledaju kao na svojevrsnu „školu hrvatskoga jezika“ u kojoj djeca u jezično stimulativnom okruženju spontano usvajaju ili usavršavaju jezična pravila te obogaćuju leksik.

„Za mene je kao roditelja dvoje djece to jako važno (učenje materinskoga jezika i kulture u Njemačkoj, nap. a.). Naša su djeca rođena u Njemačkoj, ali su povezana s Hrvatskom. Tamo često idemo na godišnji odmor te mi je važno da djeca znaju hrvatski. Ne samo jezik nego i kulturu, običaje itd. To je važno i meni i mom suprugu.“ (M. P.)

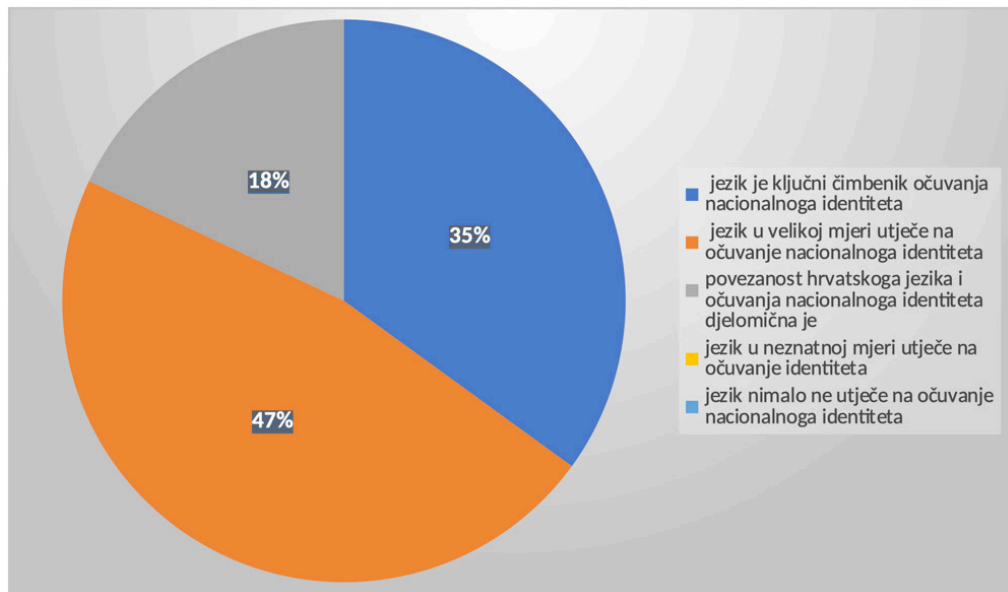
„Važno je da se djeca znaju sporazumjeti kad odu u Hrvatsku i kada vide rodbinu te da znaju odakle su potekli. Ja sam evo ovdje druga generacija, a oni treća. Važno nam je.“ (I. M.)

9 Nastava se planira prema *Kurikulumu hrvatske nastave u inozemstvu* donesenom 2003. O organizaciji nastave, nastavnim postignućima i *Kurikulumu* više u radu: Togonal i Pleše, 2020.

10 „U hrvatskome za nadređeni pojam usvajanje (engl. *acquisition*) postoji naziv ovladavanje jezikom koje ima dvije podređenice: usvajanje — prototipno spontano, u prirodnim okolnostima (engl. *acquisition*) i učenje — prototipno svjesno ili osviješteno, u osmišljenim okolnostima (engl. *learning*). Dakle, u hrvatskome je nazivlje razgraničeno: nadređenica je ovladavanje jezikom, usvajanje i učenje podređene suznačnice.“ (Jelaska, 2007)

„Jako važna jer djeca moraju znati kome pripadaju, kojem narodu pripadaju, odakle su i gdje su im predci.“ (L. B.)

Ne bismo li dobili cjelovitiju sliku o realnom stanju vezanome uz njegovanje materinskoga jezika u Njemačkoj te odnos govornika prema njemu, uz metodu polustrukturiranoga intervjua provedeno je i anketno istraživanje kojim smo obuhvatili nastavnike hrvatskoga jezika, kulture i povijesti. U neposrednom radu s djecom te u komunikaciji s roditeljima nastavnici dobivaju puno širu i objektivniju sliku o praktičnoj uporabi hrvatskoga jezika, ali i o načinu kako iseljenici doživljavaju hrvatski jezik, usvajanje njegovih normi na nastavi, uporabu jezika u obitelji i među prijateljima i dr.

Slika 1. Procjena ispitanika o povezanosti hrvatskoga jezika i nacionalnoga identiteta

Slika 1 pokazuje u kojoj mjeri, prema procjenama nastavnika, hrvatski iseljenici njegovanje hrvatskoga jezika povezuju s očuvanjem nacionalnoga identiteta. Za 35 % ispitanika hrvatski je jezik ključni čimbenik nacionalnoga identiteta, 47 % ispitanika jezik i identitet povezuje u velikoj mjeri, 18 % ispitanih nastavnika smatra da Hrvati s kojima su u kontaktu jezik i identitet djelomično povezuju. Na pitanje u kojoj je mjeri hrvatski jezik čuvar nacionalnoga identiteta ni jedan ispitanik nije označio odgovor „u neznačajnoj mjeri“ odnosno „nimalo“ (0 %) što potvrđuje polaznu hipotezu da je za iseljene Hrvate, bez obzira na to kojoj generaciji iseljenika pripadali, očuvanje hrvatskoga jezika u velikoj mjeri istovjetno očuvanju nacionalnoga identiteta u multikulturalnoj, multietničkoj, višejezičnoj zajednici u kojoj žive.

Nadalje, na temelju svih prikupljenih odgovora (i anketa i intervjua) može se zaključiti da se s obzirom na odnos prema materinskom jeziku Hrvati u Njemačkoj dijele u dvije temeljne skupine: one koji privatno isključivo govore hrvatskim jezikom i na one čija se komunikacija, i službena, ali i privatna, odvija većim dijelom (ili *dobrim dijelom*) na njemačkom jeziku. Prva se skupina ne želi u potpunosti asimilirati i integrirati u njemačko društvo. S obzirom na to da potiču djecu na govorenje hrvatskim jezikom i njegovo učenje, oni pokazuju visok stupanj interesa i angažiranosti u očuvanju hrvatskoga identiteta te njegovanja određenih nacionalnih posebnosti koje ostvaruju međusobnim druženjima, organizacijom koncerata, folklornih priredaba, raznim sportskim aktivnostima, odlascima na misu te osobito poticanjem djece na uključivanje u hrvatsku nastavu.

Druga pak skupina iseljenika smatra da će se djeca brže i lakše integrirati ako što više govore na njemačkom jeziku. Interesantno je njihovo promišljanje, koje je u suprotnosti s jezičnom praksom, prema kojemu se jednom naučeni jezik ne može zaboraviti te je stoga puno važnije dobro ovladati njemačkim jezikom i tako se što bolje i prije uklopiti u njemačko društvo. Osobito se to odnosi na

dio useljenika koji su došli u zadnjem valu useljenja i čija su djeca djelomično pohađala nastavu u Hrvatskoj. Određen broj njih smatra da je činjenica što su djeca, makar tek nekoliko godina, pohađala nastavu u Hrvatskoj dovoljno da se jezik ne zaboravi te da ga nije potrebno dodatno učvršćivati govorenjem. Oni su skloniji govorenju na njemačkom jeziku ne bi li se njihova djeca što prije i što bezbolnije integrirala u njemačke škole i društvo te stekli prijatelje i među nehrvatima. Popularizirajući nastavu hrvatskoga jezika među hrvatskim iseljeničtvom i govoreći o važnosti učenja hrvatskoga jezika, nastavnici se susreću s roditeljima koji imaju različita stajališta o hrvatskom jeziku. U tom su smislu u istraživanju nastavnici istaknuli kako postoji određeni broj hrvatskih iseljenika koji na njegovanje i učenje hrvatskoga jezika kao nasljednoga ne gledaju afirmativno.

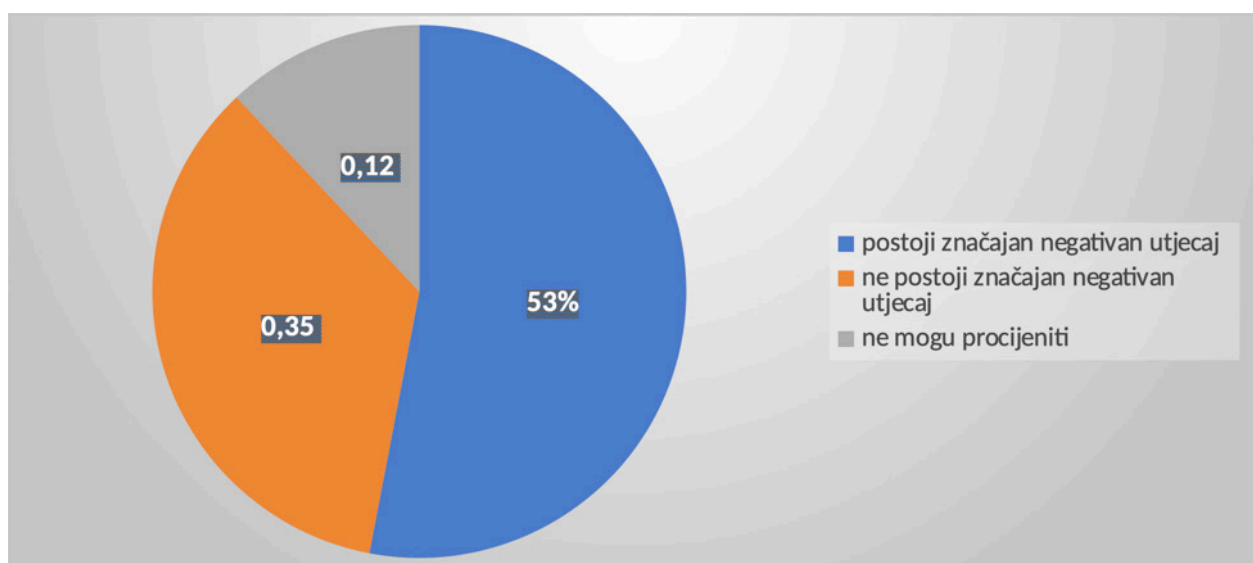
„To je jedna od prvih predrasuda s kojima se susrećem kad upoznajem nove roditelje ili kada se roditelji informiraju ili kada u zajednici čujemo da se netko doselio pa ih onda pozovemo. Njihov najčešći odgovor je: „A ne, naša djeca najprije moraju naučiti njemački jezik.“ Dakle, gotovo svi novopridošli Hrvati imaju taj strah, a on proizlazi iz nedovoljne informiranosti.“ (M. V.)

„Imala sam takve slučajeve. Neki se čak nisu ni upisali ove godine na nastavu zbog toga. Izgovori su bili da su nedavno došli u Njemačku te da im je prioritet naučiti njemački, a hrvatski već znaju te nemaju vremena. To su neki razlozi zbog kojih roditelji nisu upisali svoju djecu na nastavu.“ (K. K.)

„Da, to je činjenica. Mislim da smo se svi mi susreli s takvim ljudima. To je posebno istaknuto kada ideš predstavljati hrvatsku nastavu pa pričaš s ljudima. Svi su nekako dragi i smiješe se, a kada ponudiš mogućnost učenja hrvatskog, onda ide baš taj odgovor: Ma nee, oni uče njemački, hrvatski dobro znaju. [...] Primjećujem da se jako puno može napraviti s učenicima, ali i to da roditelji nemaju razumijevanja, imaju neke svoje ideje kojih se drže i to je to. Određeni broj ljudi ne želi da im djeca idu na hrvatsku nastavu.“ (M. Đ.)

„Ima ljudi mojih godišta za koje znam da im roditelji nisu baš bili sretni (da uče hrvatski jezik, nap. a.) jer su smatrali da će to loše utjecati na njihovo znanje njemačkog. Da bude još veća tragikomedija, roditelji su s njima pričali loš njemački tako da ta djeca ne znaju pričati hrvatski, a ne pričaju ni njemački najbolje.“ (A. V.)

Smatraju li roditelji da učenje hrvatskoga jezika potencijalno negativno utječe na znanje njemačkoga jezika i integraciju djece u njemački školski sustav bilo je jedno od pitanja koje je postavljeno nastavnicima koji su sudjelovali u anketnome istraživanju.

Slika 2. Procjena utjecaja učenja hrvatskoga jezika na znanje njemačkoga jezika i integraciju djece u njemački školski sustav

Iz Slike 2 proizlazi da je 88 % nastavnika tijekom svoga rada razgovaralo s roditeljima odnosno iseljenicima s kojima dolaze u kontakt o utjecaju učenja hrvatskoga jezika na njemački jezik. Pritom se 53 % ispitanika izjasnilo da učenje hrvatskoga jezika negativno utječe na učenje njemačkoga jezika, 35 % njih navelo je da Hrvati s kojima dolaze u kontakt nemaju negativno stajalište prema učenju njemačkoga jezika, 12 % ispitanika nije razgovaralo sa svojim sugovornicima o tom pitanju.

3.1. Kakvim hrvatskim jezikom govore hrvatski iseljenici u Njemačkoj?

U multikulturalnom, višejezičnom okruženju pojava tzv. jezične heterogenosti očekivana je pojava. Riječ je o miješanju jezičnih elemenata koji pripadaju različitim jezičnim kodovima, odnosno jezičnim elementima koji su karakteristični za različite idiome. O jezičnoj heterogenosti možemo govoriti i na relaciji standardni idiom – supstandardni idiomi (npr. standard – dijalekt), ali i na relaciji materinski jezik – drugi jezik, ili obrnuto. „Drugi je jezik prototipno jezik koji se govori u okolini gdje tko živi i djeluje. Za manjinske govornike to je većinski, odnosno državni jezik. Za većinske su to manjinski jezici oko njih“ (Jelaska, 2007: 2). U situacijama u kojima je govornik izložen utjecajima različitih jezika, kao što se to događa s hrvatskim iseljenicima, dolazi do pojave tzv. horizontalne višejezičnosti, a unutar nje i do miješanja jezičnih elemenata. Da hrvatski jezik gubi čistoću i stabilnost, pojava je koja je potvrđena i ovim istraživanjem.

Budući da ispitanici potiču djecu na pohađanje nastave hrvatskoga jezika, očekivano je da se u kući u većoj ili manjoj mjeri govori hrvatskim jezikom. S obzirom na to hrvatski se jezik kao nasljedni jezik Hrvata u Njemačkoj opravdano može nazvati kućnim ili obiteljskim jezikom (ako ga se u bilo kojoj mjeri njeguje) ili predačkim jezikom (ako ga ne njeguje ni na koji način).¹¹ Intervjuirani roditelji hrvatski jezik smatraju materinskim jezikom bez obzira na to jesu li rođeni u Hrvatskoj, BiH ili Njemačkoj. Međutim, istovremeno su svjesni da djeca odrastaju u njemačkom okruženju, da pohađaju njemačke škole i da im se lakše sporazumijevati na njemačkom jeziku. U intervjuu je roditeljima postavljeno pitanje govore li u kući hrvatskim jezikom, osobito s djecom.

„Da, najčešće govorimo hrvatski osim ako je situacija takva da kćeri nešto ne možemo objasniti na hrvatskom pa je onda lakše na njemačkom jeziku.“ (D. M.)

„Ja isključivo sa sinom govorim hrvatski, moj njemački nije toliko dobar. Muž isto većinom hrvatski, osim ako se objašnjava nešto u vezi škole, lakše im se izraziti na njemačkom, ali uglavnom na hrvatskom pričamo.“ (K. V.)

„Da. Miješano. Mogli bi kazati da se koristimo njemačkim riječima u trenutku kada nam ne padne na pamet hrvatska riječ. Inače pričamo hrvatski.“ (B. B.)

„Da, ali miješamo s njemačkim. Pogotovo kad se piše zadaća.“ (I. M.)

„Da, mi u kući govorimo hrvatski. Nekad izleti riječ na njemačkom jer nam u tom momentu ne padne na pamet riječ na hrvatskom. Tako da smo i mi malo postali kao djeca. Razmišljam što ću pa kažem na njemačkom. Što ću, ali onda kako naš narod lijepo zna, pa kaže u hrvatskom infinitivu njemačku riječ. Kažu, trinkenila sam, prava hrvatska riječ (smijeh).“ (L. B.)

„Lakše im je pričati na njemačkom zbog njemačkog društva, ali i kad su u društvu Hrvata isto pričaju njemački.“ (M. M.)

„Ja govorim hrvatski, nekad mi znaju odgovarati na njemačkom, ali ja govorim hrvatski i nikako drukčije ne ću pričati s njima nego na hrvatskom. Oni uglavnom pričaju hrvatski, ali znaju se nekad opustiti pa im je lakše komunicirati na njemačkom. Da ne bi razmišljali puno

11 S obzirom na neke ključne aspekte određenja nasljednoga jezika, poput useljavanja, naslijeđa, manjinskih zajednica, obiteljske povezanosti, predaka i sl., nasljedni se jezik u pojedinim zemljama različito naziva: manjinski jezik (engl. *minority language*), rodni jezik (engl. *native language*), materinski jezik (engl. *mother tongue*), etnički jezik (engl. *ethnic language*), jezik zajednice (engl. *community language*), kućni jezik (engl. *home language*), obiteljski jezik (*family language*), a u nekim ga zemljama, primjerice Kanadi, nazivaju i predačkim jezikom (engl. *ancestral*), trećim jezikom, modernim jezikom i neslužbenim jezikom (engl. *non-official language*) (Cvikić i dr., 2010).

što govore jer kad od malih nogu, od Kindergartena, učiš njemački normalno da ti je lakše. Učiš i hrvatski, ali opet njega se govori u užem krugu, u njemačkom je širi krug.” (M. M.)

„Da, priča trenutno na njemačkom. To me je na početku smetalo, ali zaboravlja neke riječi koje se ne koriste, a koristi ih više na njemačkom. Jednostavno ne zna jer miješa, ima deset godina. Na početku je bio samo hrvatski, plakanje, tuga, jad. Fale bake i dide. Poslije kad ga je naučila, samo njemački koristi. Sa mnom ga nije htjela pričati na početku jer ga ni ja nisam dobro razumjela. Kad ga je dobro usavršila, ona je inzistirala na njemačkom jeziku.” (M. B.)

Kao što se iz navedenoga vidi, u zahtjevnijim komunikacijskim situacijama u kući djeca se služe njemačkim jezikom i s roditeljima, ali i u međusobnim razgovorima, s prijateljima. Razlog tomu je nedovoljno razvijen hrvatski vokabular, nedovoljna izloženost hrvatskomu jeziku te posljedično i nedostatak spontanosti u komunikaciji. S obzirom na istovremenu svakodnevnu izloženost njemačkome jeziku i u društvu i u školi, njemački jezik smatraju prvim jezikom, stoga njime u pravilu komuniciraju i sa svojim vršnjacima Hrvatima. Iako inzistiranje na govorenju hrvatskim jezikom, miješanje jezika roditeljima je normalna i očekivana pojava jer djeca ipak odrastaju i školuju se u njemačkom okruženju. Ono što smatraju važnim jest da se ne odustaje od komunikacije na materinskom jeziku, tj. da djeca ne odbijaju govoriti hrvatskim jezikom.

Nadalje, iako su svi ispitanici obuhvaćeni istraživanjem izrazili želju i interes da njihova djeca sačuvaju hrvatski jezik kao trajnu poveznicu s domovinom, ipak, uzevši u obzir činjenicu da se djeca puno lakše služe njemačkim jezikom, odnosno da hrvatskim govore na njihov poticaj, smatraju da će četvrta generacija iseljenika te oni novopridošli Hrvati koji pokazuju veliku težnju ka potpunoj integraciji, u potpunosti prestati komunicirati na hrvatskom jeziku te da će se hrvatski jezik među iseljenim Hrvatima u Njemačkoj postupno izgubiti.

„Roditelji žele da se djeca što prije akulturiraju u njemačko društvo, stoga intenzivno uključuju djecu u isključivo njemačke aktivnosti. Štoviše, poznajem roditelje koji su nekoliko godina u Njemačkoj, ne govore dobro njemački, ali s djecom komuniciraju na njemačkom ili forsiraju takvu komunikaciju. Naravno, ima roditelja koji vode brigu o tome da djeca uče i njemački i hrvatski, kao i roditelja koji smatraju da je obiteljski hrvatski jezik sasvim dovoljan, i pritom ne vide da njihova djeca nakon nekoliko godina nemaju razvijen vokabular niti gramatičke strukture. Njemačka svakako omogućuje prava jezičnim manjinama, ali i potiče tihu asimilaciju (materinski jezici su na rubu rasporeda, u kasnim popodnevnim satima, nemaju prednost pred ostalim izvannastavnim aktivnostima i sl.). Mislim da bi jasnija strategija koja bi potekla iz Hrvatske možda omogućila jačanje statusa hrvatskoga jezika u Njemačkoj. Također je teško utjecati na svijest roditelja, dokazati kolika je prednost učiti materinski jezik, tj. imati mogućnost da djeca ravnopravno govore i pišu na dvama jezicima.” (M. R.)

„Za razliku od starijih generacija Hrvata u Njemačkoj, koji su u obitelji komunicirali isključivo na hrvatskom jeziku, među najnovijom generacijom Hrvata u Njemačkoj, hrvatski jezik sve više izumire jer se komunikacija s djecom kod kuće u većini slučajeva uglavnom odvija na njemačkom, čak i kada su u pitanju, tzv. čisti (hrvatsko-hrvatski) brakovi.” (N. N.)

Da se velikim dijelom u kući komunicira na njemačkom jeziku te da neka djeca slabo govore hrvatski jezik, što bitno otežava rad i svladavanje ishoda postavljenih *Kurikulom hrvatske nastave u inozemstvu*, potvrdili su i anketirani nastavnici. Obradom anketnoga pitanja o zapažanjima nastavnika vezanima uz komunikaciju učenika na nastavi, odnosno prije ili nakon nastave, oblikovana je sljedeća tablica:

Tablica 1. *Zapažanja nastavnika o komunikaciji polaznika nastave hrvatskoga jezika i kulture*¹²

na hrvatskom jeziku												x						x	x							
i na hrvatskom i na njemačkom jeziku		x			x	x							x						x				x	x	x	x
dominantno na hrvatskom jeziku																										
dominantno na njemačkom jeziku	x			x			x	x	x	x	x			x								x				
u jezično zahtjevnijim situacijama na njemačkom jeziku																										
		x																								

Na pitanje kojim jezikom djeca komuniciraju na nastavi hrvatskoga jezika, većina je anketiranih nastavnika istaknula da se komunikacija odvija na oba jezika, odnosno da se s njemačkoga jezika djeca prebacuju na hrvatski jezik na njihovo inzistiranje. Također, primjetno je da u svim opuštenijim situacijama, nakon nastave ili prije nastave, kao i u zahtjevnijim situacijama tijekom nastave, djeca međusobno komuniciraju na njemačkom jeziku (tablica 1.) Kako bismo dobili širu sliku uporabe jezika, nastavnicima je o jeziku na kojem djeca primarno (i/ili lakše) komuniciraju, postavljeno i pitanje otvorenoga tipa:

„U većini situacija djeca međusobno komuniciraju njemačkim jezikom. Vrlo često nastojim poticati djecu da se na hrvatskoj nastavi potruže govoriti hrvatskim jezikom jer se tako bogati rječnik i pospješuje komunikacija. Naravno, ako dijete ne govori hrvatskim jezikom, svjesni smo da mu je lakše objasniti na njemačkom jeziku. No, upravo zbog toga treba često poticati roditelje kako je kod kuće vrlo važna komunikacija na hrvatskom jeziku jer ako dijete hrvatski jezik sluša isključivo na hrvatskoj nastavi, nažalost, tada vrlo sporo dolazi do napretka. U nastavi nastojim poticati međusobno pomaganje ako negdje “zapne”, tako se stvaraju i bolji međuljudski odnosi i djeca, koja ne komuniciraju hrvatskim jezikom ili komuniciraju vrlo slabo, dobivaju “vjetar u leđa” i ulažu trud u bolju komunikaciju.“

„Većini djece je puno lakše komunicirati na njemačkom, čak i djeci koja su prvi ili drugi razred pohađala u Hrvatskoj tako da komuniciraju na njemačkom ukoliko se ne inzistira na hrvatskom.“

„Djeca međusobno uglavnom komuniciraju njemačkim jezikom. Na nastavi moraju govoriti hrvatskim, ali puno puta ne mogu izraziti svoje mišljenje u potpunosti na hrvatskom.“

„Djeca na nastavi uglavnom komuniciraju na njemačkom jeziku. Učitelj ih redovito mora upozoravati da pokušaju dati odgovor na hrvatskom. Iznimka su učenici treće razine učenja (od 9. do 12. razreda), koji uglavnom odgovore uvijek daju na hrvatskom i koji se jako dobro sporazumijevaju na hrvatskom.“

¹² U stupcima su označeni odgovori 22 ispitanika (učiteljica i učitelja) koji su imali mogućnost označiti više tvrdnji.

„Na samoj nastavi ima sve više djece koja razumiju, ali ne govore hrvatski i djece koja niti govore niti razumiju hrvatski. U međusobnoj komunikaciji djeca velikom većinom govore na njemačkom jeziku.“

„Gotovo je svoj djeci njemački prvi razgovorni jezik. Naravno, u takvim situacijama djeca koriste njemački između sebe (kada treba posuditi pribor, pitati nešto, kada se zapričaju). Tek na moje upute da ne želim čuti ni riječ njemačkoga počnu komunicirati na hrvatskom. Naravno, u situacijama kada treba prevesti neku riječ, i ja sam posegnem za njemačkom riječi, ali nastojim opisnim putem doći do prijevoda. Sa starijim učenicima ponekad usporedno obrađujem gramatiku, promatramo kako se neka gramatička struktura ostvaruje u jednom i drugom jeziku. Stariji učenici ponekad rade i prijevodne vježbe. Njemački koristim, dakle, u metodičke svrhe. Kada se oglasi školsko zvono, tj. kada završi nastava, sasvim sam siguran da učenici nastavljaju razgovarati na njemačkom jeziku izvan učionice.“

3.2. Hrvatska nastava u inozemstvu – „okosnica očuvanja nacionalnoga identiteta“

Institucionalno poučavanje i njegovanje hrvatskoga jezika moguće je u njemačkim školama ili drugim ustanovama, ali izvan obvezne satnice i obveznoga rasporeda, dakle kao izvannastavna aktivnost. Organiziranje nastave u nadležnosti je hrvatskoga Ministarstva znanosti i obrazovanja. Nastavu trenutačno pohađa preko 3400 učenika s kojima radi 41 nastavnik na 167 nastavnih mjesta. Na nastavu učenici dolaze „dobrovoljno“, ne ocjenjuje se njihov rad i rijetko se sankcioniraju zbog neredovita dolaska (u vidu neizdavanja završne svjedodžbe). Nastava se planira prema *Kurikulumu hrvatske nastave u inozemstvu* donesenom 2003. *Kurikulum hrvatske nastave u inozemstvu* krovni je dokument na temelju kojega nastavnici koji izvode nastavu u inozemstvu izrađuju godišnji izvedbeni plan i program rada s djecom uvažavajući, kako piše u dokumentu, specifičnosti pojedine grupe s obzirom na dob, jezično predznanje, kulturnu sredinu iz koje djeca dolaze, potom različite interese i obrazovne potrebe, ali i prostorne, tehničke i druge uvjete rada (Togonal, Pleše, 2020).

Osim učenja jezika, učenja o hrvatskoj povijesti, kulturi i tradiciji, hrvatska je nastava, kako ispitanici ističu, svojevrsna poveznica među Hrvatima, osobito djecom koja ju pohađaju, ali i svojevrsni „čuvar nacionalnoga identiteta“. Stoga ispitanici ističu višestruku funkciju hrvatske nastave: obrazovno-odgojnu, ali i integrativno-identitetsku. Mogućnost pohađanja nastave ima i određene emocionalno-psihološke konotacije. Emocionalne u smislu iskazivanja brige domovinske Hrvatske za iseljenike, a psihološke u smislu osjećaja nacionalne povezanosti i bliskosti u multikulturalnoj, višejezičnoj zajednici u kojoj žive i rade.

„Smatram da je nastava jako bitna i da je preko nje jako dobar kontakt s Hrvatskom. Bez obzira u kojem obliku, je li to izvannastavni oblik, hoće li to u budućnosti biti nastavni predmet ako se integrira u njemački sustav, što bi po mom mišljenju bilo jako dobro. Hrvati u Njemačkoj slove kao četvrta manjina po brojnosti, ako se ne varam. Tako da se s te strane može dogoditi da se ta nastava kompletno integrira što bi smanjilo troškove Hrvatskoj, ali i olakšalo čuvanje identiteta.“ (D. M.)

„Čim smo saznali da postoji hrvatska škola odmah smo došli do profesorice i upisali je. Isto tako, kćer je godinu dana pohađala tu njemačku školu u kojoj se održava i hrvatska škola i nitko nam nije rekao da postoji hrvatska nastava, a dijete je tu godinu dana pohađalo njemačku školu. Kada smo saznali, tog momenta je i krenula u hrvatsku školu.“ (M. B.)

„Osim hrvatske nastave nisam vidio da Hrvatska u čemu sudjeluje. Osim Crkve, ali to nije državno. Mislim da se država ne brine za nas iseljenike u Njemačkoj. Nisam ni po čemu osjetio tu brigu osim nekakvih dokumenata koje moramo raditi.“ (D. M.)

„Meni je osobno drago da dijete uči svoj materinski jezik i da ga ne zaboravi jer mi dijete, evo, nakon tri godine, kada ima nekakav problem i kada nešto brzo mora reći, ona to govori

na njemačkome. Mene je na početku to jako smetalo. Smatram da se sva komunikacija, što se tiče kuće, mora odvijati na hrvatskom jeziku.” (M. B.)

Iako organizacija nastave najizravnije upućuje na brigu matične države za iseljenike i svakako ima afirmativni učinak na održavanje spona iseljenih Hrvata s domovinom, ipak su nastavnici iskazali i niz manjkavosti koje izravno utječu na kvalitetu rada, ostvarivanje zacrtanih ishoda te, u konačnici, postizanje odgojno-obrazovnih ciljeva. Na pitanje otvorenoga tipa *Kojim bi konkretnim mjerama hrvatske institucije mogle dodatno ojačati hrvatsku nastavu u inozemstvu i uopće pozitivno utjecati na njegovanje hrvatskoga jezika, kulture, povijesti?* nastavnici su izdvojili sljedeće: (1) ulaganjem u opremu, (2) izradom novih udžbenika, (3) organiziranjem dodatne edukacije nastavnika koji su u velikoj mjeri prepušteni sami sebi, (5) organiziranjem raznih gostovanja – pisaca, kazališnih skupina, poznatih osoba, (6) uključivanjem hrvatskoga jezika u njemački obrazovni sustav kao izborni predmet, (7) ulaganjem u digitalnu tehnologiju, (8) organizacijom predavanja za roditelje na kojima bi ih se osvijestilo o važnosti njihove uloge u njegovanju materinskoga jezika i širenju i/ili barem opstanku hrvatske kulture.

Na temelju odgovora nastavnika može se zaključiti da postoji znatan prostor na unaprjeđenje učenja hrvatskoga kao nasljednoga jezika u Njemačkoj. Ostvarenje tih ciljeva ovisi o sinergiji nastavnika i Ministarstva znanosti i obrazovanja, ali i nastavnika, roditelja i djece.

Nadalje, i roditeljima i nastavnicima postavljeno je pitanje o potencijalnoj integraciji nastave hrvatskoga jezika u redovni školski sustav, i to kao izbornoga predmeta. Nastavnici su se izjasnili da bi to bio najveći pomak u učenju hrvatskoga jezika kojim bi se povećala kvaliteta rada, ali i olakšalo pohađanje nastave i djeci i roditeljima jer bi se odvijao kao nastavna, a ne kao izvannastavna aktivnost.

„Svakako! Hrvatska bi to mogla tražiti na temelju doprinosa Hrvata njemačkom društvu. To je stvar koja se treba srediti bilateralnim putem.”

„U tom slučaju bi svakako interes bio veći jer bi sam predmet imao veću vrijednost i važnost u redovnoj školi, a i broj učenika bi porastao. Najčešći razlog zašto djeca ne upisuju i ne polaze HN je raspored njemačke redovne škole i poklapanje rasporeda. Samim uvrštavanjem nastave hrvatskog jezika u njemački školski sustav izbjegao bi se problem njemačke cjelodnevnice nastave i problem organizacije rasporeda.”

„Da, mislim da bi u tom slučaju interes za nastavu bio itekako veći jer bi organizacija nastave bila lakša i smislenija, a i roditeljima i učenicima bilo bi olakšana organizacija prijevoza na nastavu i uklapanje nastave u ostale izvannastavne aktivnosti.”

„Smatram da bi se nastava hrvatskoga jezika trebala integrirati u njemački školski sustav kao izborni predmet. Budući da je u Njemačkoj puno Hrvata, smatram da bi uključivanjem hrvatskog jezika u izbornu nastavu hrvatski jezik još više dobio na važnosti.”

„Da to bi riješilo mnoge otežavajuće okolnosti s kojima se trenutno susrećemo i interes bi bio veći jer bi se time vrednovalo učeničko znanje materinjeg jezika na primjeren način.”

Na temelju izdvojenih odgovora jasno se vidi izražen interes za integriranjem hrvatske nastave u obvezni njemački školski sustav. U tom bi se slučaju uspjeh na predmetu vrednovao, ulazio u prosjek ocjena što bi potaklo učenike da ozbiljnije shvate nastavu. Unatoč podršci takvoj organizaciji nastave, ispitanici istovremeno iskazuju visok stupanj skepse i pesimizma prema toj mogućnosti argumentirajući je velikim brojem migrantskih skupina u Njemačkoj koje bi mogle tražiti isti status za svoj jezik te prije svega „inertnošću hrvatskih vlasti koja bi u tom slučaju trebala pokazati inicijativu da se bilateralnim sporazumima osigura bolji položaj hrvatskoga jezika” u okvirima njemačkoga školskoga sustava.

„Mislim da bi moglo, ali ipak mislim da Nijemci gaje puno više prioritete prema većim narodima i većim migrantskim skupinama tako da će više preferirati njihove jezike nego

naš jezik i kulturu. Da bi to uspjelo, mislim da se na tome treba dobro i uporno raditi da bi to prošlo u njemačko školstvo. Jednostavno, mislim da takva ideja neće jednostavno proći. ”

„Postoji li mogućnost bolje integracije? Mislim da tu mora biti neki jako sposoban ministar vanjskih poslova, mislim da to spada pod njih.“

„To bi trebala Njemačka dozvoliti i podržati. Ne samo hrvatsku nego sve zajednice. Turci su tu najjači, oni imaju integriranu nastavu i turski jezik jer ih je puno. Ne možemo se usporediti s njima. Mislim da smo dobro prihvaćeni, ali je turska zajednica puno, puno jača.“

„U svakom slučaju da, svuda može biti bolje. Što se tiče školstva, to je dosta komplicirano. Ima toliko nacionalnosti u Njemačkoj i to bi bio preveliki zalogaj za njih. Previše je nacija. Hrvata ima dosta, da, ali tu ima puno ljudi s područja bivše Jugoslavije, jedino Slovenaca nema. Onda bi trebalo više dati i Kosovarima, i Srbima, i Bošnjacima i tako dalje. Oni ulažu u ono što trebaju, a ostalo manje-više.“

Budući da se neki jezici većih migrantskih skupina, poput talijanske, francuske ili španjolske, koriste tom mogućnošću, ispitanici smatraju da je iznimno visok stupanj integracije u njemačko društvo, cjelokupni doprinos njegovu razvoju u svim segmentima te poštovanje koje hrvatski iseljenici imaju među Nijemcima izvrsna podloga za otvaranje bilateralnih razgovora kojima bi se redefinirao status hrvatskoga jezika u Njemačkoj u kontekstu njegova očuvanja i njegovanja. Međutim, istovremeno ne misle da postoji dovoljan interes hrvatskih vlasti za takvo nešto.

4. Zaključak

U radu je prikazan status hrvatskoga jezika u hrvatskoj iseljeničkoj zajednici u Njemačkoj (Bavarska i Baden-Württemberg) kao najvećoj iseljeničkoj zajednici u Europi u kojoj djeluje najveći broj nastavnih mjesta iz sustava Hrvatske nastave u inozemstvu. Od ukupno 328 nastavnih mjesta u cijelom svijetu njih 167 je u Njemačkoj, dok je od ukupnoga broja učenika – 6805 u cijelom svijetu njih – 3374 u Njemačkoj.

Njemačka useljenička politika temelji se na konceptu integracije i kulturne asimilacije u njemačko društvo koje se najzornije očituje u odnosu prema njemačkom jeziku. Kako bi useljenici što prije svladali jezik te mogli nesmetano komunicirati na službenom idiomu zemlje, njemačko Savezno ministarstvo obrazovanja izdvaja svake godine značajan novac za učenje njemačkoga jezika. Njemačka svakako omogućuje prava jezičnim manjinama, ali i potiče tihu asimilaciju što se očituje u praksi da su materinski jezici u školama na rubu rasporeda, u kasnim popodnevnim satima, nemaju prednost pred ostalim izvannastavnim aktivnostima i sl. Istovremeno je njemačko društvo otvoreno prema raznim oblicima i vidovima očuvanja nacionalnih obilježja useljenika: od njegovanja jezika, kulturnih, tradicijskih i običajnih posebnosti. U tom smislu od useljeničkih zajednica ovisi u kojoj će mjeri njegovati svoje posebnosti istovremeno prihvaćajući pravila i zakone društva u kojem žive. Njemačka i financijski podupire organiziranje udruga ili zajednica pojedinih nacionalnih skupina, moguće je i dobiti prostor za njihov rad i djelovanje, međutim od pojedinaca ovisi u kojoj će mjeri biti proaktivni i organizirani.

Što se tiče odnosa prema hrvatskom jeziku, sudionici istraživanja istaknuli su kako je očuvanje jezika za njih iznimno važno zbog očuvanja nacionalnoga identiteta. Ispitanici u određenoj mjeri čuvaju i njeguju materinski jezik kućnom uporabom, dio njih potiče djecu i na pohađanje nastave hrvatskoga jezika i kulture, međutim istovremeno su svjesni da djeca, a nerijetko i oni sami (ovisno o kojoj generaciji iseljenika je riječ), puno lakše komuniciraju na njemačkom jeziku. Druga pak skupina iseljenika smatra da će se djeca brže i lakše integrirati ako što više govore njemačkim jezikom, čime smo uočili ponavljanje uobičajenoga stereotipa još iz „gastarbajterske ere“. Uočili smo i da je kod jednoga dijela novih iseljenika vidljiv trend opadanja nacionalnoga, a kako se čini i vjerskoga identiteta koji je zabilježila i službena njemačka statistika koja pokazuje da je kod hrvatskih useljenika

zabilježen dvostruko veći porast odricanja od hrvatskoga državljanstva i uzimanje njemačkoga u usporedbi s godinama prije ulaska Hrvatske u Europsku uniju. U istraživačkom projektu Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta „Analiza uzroka, motiva i karakteristika iseljavanja hrvatskih obitelji u Njemačku“ ustanovili smo da djeca novijih hrvatskih iseljenika u Njemačkoj u 91,9 % slučajeva ne pohađaju nastavu hrvatskoga jezika iako imaju tu mogućnost u mjestu u kojem žive.

Prema zapažanjima nastavnika hrvatskoga jezika i kulture u Njemačkoj, koji su u neposrednom kontaktu i s djecom, ali i s roditeljima, „hrvatski jezik izumire, iako će načelno gotovo svi tvrditi da im je očuvanje jezika jako važno“. U anketnom su istraživanju nastavnici također istaknuli da se „komunikacija s djecom kod kuće u većini slučajeva uglavnom odvija na njemačkom, čak i kada su u pitanju tzv. čisti (hrvatsko-hrvatski) brakovi“. Da bi se smanjio taj negativni trend, ispitanici smatraju da bi, između ostaloga, mogla pomoći i hrvatska država iskazivanjem veće brige za iseljene Hrvate organizacijom raznih skupova, tribina, kulturnih i drugih događaja, širenjem mreže nastavnika te povećanjem broja nastavnih baza za učenje hrvatskoga jezika i njihovim integriranjem u obvezni njemački školski sustav po uzoru na neke druge etničke skupine.

Literatura

- Analiza uzroka, motiva i karakteristika iseljavanja hrvatskih obitelji u Njemačku, neobjavljena studija iz istraživačkoga projekta 2019. – 2021. (preliminarni rezultati, Tado Jurić)
- Babić, S. (2010). Hrvatska i srpska hrvanja sa „srpskohrvatskim standardnim jezikom“. *Jezik*, 57(2), 41-47. <https://hrcak.srce.hr/133821>
- Bošnjak A., Süto, S. (2012). Sustav hrvatske nastave u inozemstvu u nadležnosti Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. U: A. Bežen, M. Bošnjak, Milan (ur.), *Hrvatska nastava u inozemstvu: priručnik za učiteljice i učitelje* (13-17). Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta; Učiteljski fakultet u Zagrebu.
- Brunnbauer, U. (2007). Jugoslawische Geschichte als Migrationsgeschichte (19. und 20. Jahrhundert). U: U. Brunnbauer, A. Helmedach, S. Troebst (ur.) *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa*. München Oldenburg.
- Cvikić, L., Jelaska, Z. i Kanajet Šimić, L. (2010). Nasljedni govornici i njihova motivacija za učenje hrvatskoga jezika. *Croatian Studies Review*, 6(1), 113-127. <https://hrcak.srce.hr/86321>
- Čapo Žmegač, J. (2003). Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu. *Narodna umjetnost*, 40(2), 117-131. <https://hrcak.srce.hr/27796>
- Čapo Žmegač, J. (2005). Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata. U: D. Živić, N. Pokos i A. Mišetić (ur.), *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (255-273). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čapo, J. (2019). *Dva doma: Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*. Durieux.
- Čizmić, I., Sopta, M. i Šakić, V. (2005). *Iseljena Hrvatska*. Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Hansen, B., Romić, D., Kolaković, Z. (2013). Okviri za istraživanje sintaktičkih struktura govornika druge generacije bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika u Njemačkoj. *Lahor*, 1(15), 9-45. <https://hrcak.srce.hr/125643>
- Jelaska, Z. (2007). Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja. *Lahor*, 1(3), 86-99. <https://hrcak.srce.hr/20658>
- Jurić, T. (2017). Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi. *Migracijske i etničke teme*, 33(3), 337-371. <https://hrcak.srce.hr/198700>
- Jurić, T. (2018). *Iseljavanje Hrvata u Njemačku – Gubimo li Hrvatsku?* Školska knjiga.

- Novinščak-Koelker, K. (2013). Das Herz schlägt noch wo anders. Kroatinnen und Kroaten in Deutschland und ihr langer Weg zur Einbürgerung. *Ost-West Europäische Perspektiven* 3, 216-223.
- Kerswill, P. (2006). Migration and language. U: K. Mattheier, U. Ammon i P. Trudgill (ur.), *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An international handbook of the science of language and society*, 2nd edn., Vol 3. De Gruyter.
- Kordić, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Durieux.
- Lasić, J. (2010). Jezični identitet hrvatske iseljeničke zajednice u Čileu. *Croatian Studies Review*, 6(1), 163-171. <https://hrcak.srce.hr/86318>
- Letica, S. (2011). Tko smo, što smo i kakvi smo zapravo mi Hrvati. U: R. Horvat (ur.), *Hrvatski identitet* (25-52). Matica hrvatska.
- Ljubešić, M. (1992). Prilog poznavanju migracijske dvojezičnosti. *Migracijske teme*, 8(1), 55-67. <https://hrcak.srce.hr/127297>
- Ministarstvo prosvjete i športa (2003). *Kurikulum hrvatske nastave u inozemstvu*. <https://bit.ly/3wMEAfn>
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja. *Hrvatska nastava u inozemstvu*. <https://mzo.hr/hr/rubrike/hrvatska-nastava-u-inozemstvu>
- Pavlinić, A. (1993). Croatian or Serbian as a Diaspora Language in Western Europe. U: G. Extra, L. Verhoeven (ur.), *Immigrant Languages in Europe* (101-116). Multilingual Matters.
- Perić, M. (2004). Aspekti integracije i adaptacije hrvatskih iseljenika u Čileu. *Migracijske i etničke teme*, 20(2-3), 243-258. <https://hrcak.srce.hr/7267>
- Periša, A. (2017). Duhovi i Kula babilonska. Jezična raznolikost i međusobno razumijevanje. *Jezik*, 64(3-4), 92-103. <https://hrcak.srce.hr/190960>
- Polegubić, A. (2014). Hrvatsko dušobrižništvo u Njemačkoj – stanje i perspektiva. U: M. Sopta, F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine: zbornik radova predstavljenih na prvom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014.* (275-277). Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Polegubić, A. (2017). *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*. Hrvatski dušobrižnički ured – Kroaten-seelsorge in Deutschland.
- Schulische Bildung von Migranten in Deutschland, https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Publikationen/WorkingPapers/wp13-schulische-bildung.pdf?__blob=publicationFile
- Smith, D. A. (2003). *Nacionalizam i modernizam: kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*. Fakultet političkih znanosti.
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske. *Hrvatsko iseljeničtvo u Njemačkoj*. <http://www.hrvatiizvanrh.hr/hr/hmiu/hrvatsko-iseljenictvo-u-njemackoj/32>
- Škvorc, B. (2006). Hrvatski uokviren engleskim: jezik australskih Hrvata kao prvi i drugi jezik. *Lahor*, 1(1), 15-27. <https://hrcak.srce.hr/10514>
- Togonal, M. i Pleše, D. (2020). Educational aspects of language, culture and tradition learning on the example of hereditary speakers of the Croatian language in Germany. U: L. Gomez Chova, A. Lopez Martinez, I. Candel Torres (ur.). *ICERI 2020 Proceedings* (4928–4938).
- Turk, M. (1996). Jezični purizam. *Fluminensia*, 8(1-2), 63-79. <https://hrcak.srce.hr/132668>
- Zubčić, S. (2010). Istraženost govora hrvatskih iseljenika u prekomorskim zemljama i zemljama Zapadne Europe. *Croatian Studies Review*, 6(1), 141-161. <https://hrcak.srce.hr/86326>

Croatian Education Abroad as a Factor of National Identity Among Emigrant Croats in Germany

ABSTRACT

For this paper, a survey was conducted in Germany within the system of Croatian language classes abroad, using semi-structured interviews and surveys. Interviews included teachers, parents and children - pupils of Croatian language classes in Germany (Bavaria and Baden-Württemberg). Considering that there were both those who teach and those who are taught among the respondents, it was possible to make a comparative analysis of the answers.

Results: All adult respondents pointed out that learning mother language was important to them (for their children to learn) because they most closely associated it with preserving the national identity of Croats in Germany. For them, the mother language is a synonym for origin, homeland, Croatian culture, history, and customs. The respondents pointed out that it is essential for their children to learn the Croatian language and use it in mutual communication. It is also important to parents that children can communicate with relatives and friends in Croatian, even passively. Contrary, another group of emigrants believes that children will integrate faster and easier if they speak as much German as possible. I.e., to speak as little as possible in their native Croatian. There, we noticed a repetition of the usual stereotype from the "gastarbeiter era."

A further phenomenon confirmed by our research is that the Croatian language in Germany is losing "purity" and stability. According to the estimates of teachers in the system of Croatian language classes abroad (in Germany), Croatian emigrants associate the keeping of the Croatian language with the preservation of national identity. For 35% of respondents, the Croatian language is a key factor of national identity, 47% of respondents link language and identity to a large extent, while none of the respondents marked the answer "little" or "not at all" (0%). That confirms the initial hypothesis that for Croat emigrants, regardless of which generation of emigrants they belonged to, the preservation of the Croatian language is largely equal to preserving national identity in the multicultural, multiethnic, multilingual community in which they live. On the other hand, a trend of declining national and, as it seems, religious identity has been noticed among some new emigrants. That can also be seen in official German statistics, which show that Croatian citizens have doubled their renunciation of Croatian citizenship and taken German citizenship, compared to the years before Croatia's accession to the European Union. In the research project of the Croatian Catholic University "Analysis of the causes, motives and characteristics of emigration of Croatian families to Germany" we found that children of recent Croatian emigrants in Germany in 91.9% of cases do not attend Croatian language classes, although they have the opportunity to attend in places where they live.

Keywords: Croatian language classes abroad, Croatian language in Germany, hereditary speakers in Germany, language and identity, diaspora

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Sebastian Kießig
Caritas Conferences of Germany
Karlstraße 40, Freiburg
sebastian.kiessig@caritas.de

Pastoral Care for Croats in Germany in Transition: Pastoral Theological Notes on the Challenges since 2017

Abstract

In view of the noticeably increasing migration of Croats to Germany, this article situates migration in a pastoral-theological framework. Based on biblical principles on migration, the article points to the mutual Croatian migration history in the 20th century and the resulting multifaceted challenges for pastoral care of Croats in Germany.

Then, today's challenges of Croatian migration for pastoral care are in Croatian and German dioceses located - just as people are facing social upheavals, the challenges of pastoral care for Croats within the European Union are also changing. Pastoral care can gain insight impulses for today's answers from theological approaches, such as those of *communio* or socio-ethical perspectives.

Keywords: Croatian pastoral care, new generation of migrants, biblical examples, social ethics for pastoral

Mother-tongue pastoral care is highly relevant in the German dioceses: The local German churches have a varying proportion of non-German-speaking faithful, which has come about mainly due to migration to Germany since the 1950s (Zoch, 2020: 249ff.). At present, there are individual German dioceses in which every fourth or even every third believer has a migration background and is potentially at home in a mother-tongue parish (Mann, 2018).

Croatian pastors have been working in Germany since the Second World War¹ (Kroatenseelsorge, 2020). Displaced persons, migrants who moved to Germany after the *guest worker recruitment agreement* ("Gastarbeiteranwerbeabkommen"), family members who followed them, as well as migrants who have come to Germany since Croatia's accession to the European Union, characterise the diverse Croatian migration backgrounds. In the pastoral care of Croatians, all Croatian fellow citizens, regardless of their individual motive for migrating to Germany, find a pastoral place that serves as a bridge to their homeland and a place of integration in Germany. In particular, the quantitatively noticeable increase in migration from Croatia since 2017 is a pastoral challenge for the pastoral care of Croatians in the present and the future (N.N., 2020a).

The following article introduces a "theology of migration" with biblical experiences of migration. Contemporary migration is thus hermeneutically related to exegetical experiences. This is followed

1 Mit Pfr. Andrija Kordić wirkt seit 1946 ein offizieller Delegat für die Kroatenseelsorge in Deutschland, die sich seit 1949 zunächst auf die Bundesrepublik Deutschland beschränkt. Der Aufbau einer administrativen Infrastruktur folgt in den 1970er Jahren in Frankfurt a.M.

by a brief overview of the development of the structures of pastoral care for Croats since its inception, before previous reflections on its pastoral field of action are presented.

Finally, current challenges, pastoral impulses and hints for shaping sustainable pastoral care for Croats are presented. Incentives from a theology of communion but also from Christian social-ethical perspectives for the pastoral care of Croats and the German local church will be taken up.

1. Biblical and pastoral experiences of migration

The Church is no stranger to questions of migration and integration: the text corpus of the Holy Scriptures already contains examples of human migration, integration, exile situations, but also rejection of migrants.

Already in the book of Deuteronomy, which belongs to the first books of the Holy Scriptures, the so-called Pentateuch, experiences of migration are formulated as constitutive for the chosen people of Israel. The Pentateuch tells the story of the origin of Israel, the people chosen by God, and lays the groundwork for the formative and normative foundations of Israel's existence (Zenger et al., 1995: 80-82). In Pentateuch, specifically in the fifth book of Moses, it is said that the homeless Arameans, lacking an economic basis of their own, moved to Egypt, lived there as strangers, were exploited by the Egyptians with drudgery and cried out to God of their need, who led them to the land of promise. (Dtn 26,5b-10) Other experiences of flight are present in the Holy Scriptures, such as after the fall of the Northern Kingdom in 722 BC (Flury-Schölch, 2018: 73f.); of exile, such as in the time after the beginning of the Babylonian exile in 587 BC (Tiwald 2016: 54); and of flight with subsequent reception by the tribal population (Gen 45, 17-23).

The biblical experiences of migration are rooted in the phenomena of flight, expulsion and economic motives and know different forms of integration. Since God's chosen people Israel, a migratory people descended from Arameans, migrated many times themselves, they do not form an ethnically constitutive state people. As a result of these biblical origins, but also of the apostles chosen by Christ, the Catholic Church to this day understands the people of God as a non-ethnic other-people, as a communion between God, the Church and believing people (Kießig et al., 2020: 15-19). These are not bound to ethnic or national characteristics.

The pastoral work of the Church - and specifically of the German dioceses - with migrants draws not only on biblical testimonies but also on pastoral experiences. In the 20th century, there were numerous migrations of Germans within Germany (Oltmer 2020); likewise, migration to Germany began in the second half of this century (Bodvarsson et al., 2013: 427ff.). As a result, the German bishops have issued *Guidelines for the pastoral care of Catholics of other mother tongues* (Sekretariat DBK, 2003: Nr. 171) which on the one hand implement the guidelines of the universal church for the pastoral care of migrants (cf. Can 792 CIC) and on the other hand summarise experiences with different mother-tongue missions for pastoral recommendations. There are no further guidelines for pastoral care of Croats that are binding under canon law (Kießig et al., 2020: 163-169) as there are, for example, for pastoral care in Polish-native-speaking parishes.

2. Empirical data and reflections on pastoral care for Croats in Germany

The migration of Croats to Germany has been a political and practical reality in German society since the so-called guest worker agreement between the Federal Republic of Germany and the Socialist Federative Republic of Yugoslavia on 12 October 1968. (Knortz, 2008: 140-151). In more recent years - after the enactment of the free movement of persons in the European Union - this

reality has reached a new scale: in 2019, almost 380,000 Croatian nationals were living in Germany (N.N., 2020b). This does not include people of Croatian origin who have since been naturalised; nor does it include ethnic Croats who come from other countries such as Bosnia-Herzegovina. This makes Croats the sixth largest group of foreign nationals in Germany (N.N., 2020a). Since 2011, Croatia has had a negative net migration (N.N., 2020e) which skyrocketed in 2016/17 and led to a noticeable decline in the population (N.N., 2020f). Conversely, the number of Croatian nationals in Germany increased (N.N., 2020a).

Since a very high proportion of Croatian nationals are Roman Catholics, they come into contact with the mother-tongue parishes of the Croatian pastoral care in Germany. In the Federal Republic of Germany, there are currently 97 Croatian mother-tongue missionary congregations, in which 88 priests, two full-time deacons and 47 other pastoral workers are active. (Kroatenseelsorge 2017) Consequently, one priest is available for about 3,300 Croatian believers - a key pastoral ratio comparable to German-speaking pastoral care (Heckeley, 2017). Further references to the pastoral care of Croats in Germany can be found in the publications (Polegubić 2017) as well as in the essay by Adolf Polegubić in this editorial (Polegubić 2022).

The pastoral care of Croats active in Germany experienced various forms of reflection and scholarly discussion. Essentially, all forms of mother-tongue pastoral care are embedded in the context of integration. Integration is understood to be a two-way process. It is shaped by mechanisms of exclusion and inclusion on the part of the immigrant society as well as by the structure and organisation of the immigrants (Winterhagen, 2013: 22). Consequently, from a scholarly perspective, the organisational level of native-speaking congregations is considered to be essential input for the integration performance of their believers in a long-term process.

These long-term processes essentially consist of establishing practical, transnational strategies of homecoming. The term transnational refers to connections to the society of origin that are not severed but continue to exist. People feel they belong to several societies and practise a new type of mobility and migration by staying in different places of society according to their personal choice (Pries, 2011). It should be noted that this transnational approach to relationships can not be practised by people who are on the run, as they lack the choice to live in their country of origin.

In principle, it should be noted that transnational forms of integration can certainly be appreciated positively. For example, studies on the integration of repatriates from post-Soviet countries in Germany have shown that they see transnational educational approaches as profitable, which benefit the people and at the same time create considerable human capital for society (Schmitz, 2017).

The Catholic Church is a special player in the integration process, since its structure makes it a transnational organisation that also embodies a transnational identity (Lucassen, 2005). In addition to the transnational identity, the Church also embodies binational pastoral groupings as well as *home-low associations*, which stand for a pastoral structure of the Church that enables transnational living (Winterhagen, 2013: 23). In the work of the Croatian pastoral care, this is expressed concretely in the fact that the pastoral work takes place both in Germany and across borders and maintains intensive contact with the country of origin. In doing so, the pastoral care for Croats has an impact on the social, emotional, structural and functional levels of integration processes.

For the different process levels, there are appreciative examples of the commitment of the Croatian pastoral care. For example, the diaconal commitment for arriving compatriots is acknowledged and includes material assistance, help in dealing with German bureaucracy, but also integration into the education and health system (Winterhagen 2013: 180).

At the same time, however, there is also professional criticism that Croatianism is equated with a Christian Catholic faith, so that the proclamation of faith in the Croatian pastoral care congregations also promotes a national church-Croatian identity. This national orientation makes it difficult for them to integrate emotionally into the society of any host country, resulting in critical questions

about the pastoral care for Croats (Tomasevic, 1998: 18). Particular attention has recently been paid to close links between the *Hrvatska Demokratska Zajednica* and the congregations of the Croatian pastoral care in Germany, so that a close party-political-national interlocking with Christian pastoral care takes place (Winterhagen, 2013: 179).

These observations of methodical criticism of the Croatian pastoral care should, of course, be followed by a brief look at the religious intertwining of the Croatian people and the Catholic Church: During the long reign of the Habsburgs, the Catholic Christians in Slavonia and Dalmatia were the majority of the population, but with the founding of the Kingdom of Yugoslavia in 1920 the (present-day) countries of the Western Balkans - Croatia, Slovenia, Serbia, Bosnia-Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Northern Macedonia - became a multi-ethnic and multi-religious state in which no religious community had a majority position. The monarchical governments did not interfere in internal religious structural issues, so that the Orthodox dioceses, for example, could reorganise themselves as a Serbian eparchy.

In the Kingdom of Yugoslavia, the Catholic Church struggled to reach a concordat between the Holy See and the Kingdom, which was concluded in 1937. In its aftermath, a storm of indignation from Orthodox Serbianism set in, and religious pluralism within Yugoslavia was thrown into disarray.

After the proclamation of the Independent State of Croatia on 10 April 1941 by the National Socialist Ustasa movement, the Catholic confession became the identity mark of authentic Croatianism. The main interest of this political movement was the establishment of an independent Croatian nation-state in a nationally homogeneous country, and religious identification was misused for these political goals (Simon 2019: 54). The initial declarations of loyalty by the Catholic Church to the proclamation of this political system created a national identity between the Catholic Church and Croatianism that has persisted to this day. Another contributing factor was that of forced conversions of Orthodox Serbs to Catholicism, if the Serbs wished to continue living in their ancestral eastern Croatian or northern Bosnian territories (Simon, 2019: 61f.). However much the Catholic Church spoke out against the desecration of Orthodox churches and mosques in these areas in the Ustasa state (Simon, 2019: 103), the period of the 1940s accelerated an identification between religion and ethnicity that culminated in the violence of the Croatian and Bosnian wars (1991-1995).

This contemporary history of ethnic Croatianism and Catholic confession has consequences for the present: While the consequences of the rule of Ustashi are still being dealt with in current scholarship (Baric, 2014: 135-163) and current commemorations of the victims of this period lead to public debates (N.N., 2020d), the consequences of the ethnic conflicts are still being discussed controversially today. This concerns inter-religious discourses as well as intra-religious discourses. For example, the canonisation process of Alojzije Cardinal Stepinac is currently on hold, as further research is to be conducted on his time as Archbishop of Zagreb during the years of the Ustasha regime (1941-1945). The historian Marie-Janine Calic also predicted that a possible canonisation of Cardinal Stepinac would be very negatively received, especially in Serbian Orthodox Christianity, as it would be supported by politically motivated forces and would not contribute to a balance between Croats and Serbs (N.N., 2020c).

This historical genesis and the resulting consequences for public discourse as well as pastoral work must be considered in the context of the current challenges of pastoral care for Croats. Due to the transnational reference of Croatian pastoral care in Germany, the public as well as ecclesiastical history of the Catholic Church in Croatia is a topic of discourse locally in Croatia and in Germany as well as on a Europe-oriented level of reflection (Kießig, 2020: 243-253). This knowledge results in various pastoral challenges that affect the current pastoral care of Croatians.

In its own reflection, Croatian pastoral care must deliberate on the historical genesis of the Catholic confessional creed and Croatianism, highlight the positive as well as debatable aspects and name

historical undesirable developments. Such reflection serves to clarify one's own pastoral mission, in that the multifaceted convictions of all Croatian believers are able to find a place in pastoral care for Croats. At the same time, the relationship to the religious and ethnic neighbours in the Western Balkans - from the point of view of the common ethnic diaspora in Germany – is also illuminated, so that an important religious contribution can be made to easing the tense relationship, which has experienced many damages in the course of the 20th century. This should be profitable both for the Croatian pastoral care itself as a religious community and as an institutional contact for other religious communities in Germany.

3. Challenges for the pastoral accompaniment of Croats

In the systematisation of pastoral challenges for the pastoral care of Croats, Tobias Keßler SJ contributed by categorising them as *ad intra* and *ad extra* challenges. *Intra-centred* challenges (*ad intra*) refer to those challenges that relate to the pastoral structures of pastoral care for Croats, are sometimes similar in mother-tongue congregations of other migrant communities, but also have their own specific *proprium* in view of the historical religious-ethnic genesis in the countries of the Western Balkans. The external challenges (*ad extra*) refer to those circumstances that do not result from pastoral structures or church tasks, such as the large increase in Croatian migration since the mid-2010s. In a further step, it would be helpful to establish a European perspective of thinking, because not all pastoral challenges that affect the pastoral care of Croats or all answers can be genuinely gained from a national perspective. However, this contribution cannot provide such a continuation in its brevity; a European meta-level of pastoral theology would be necessary for this.

In their pastoral tasks (*ad intra*), the Croatian congregations are faced with some structural challenges that demand considerable tasks from them in pastoral terms:

For example, many congregations are still characterised by the 1st generation, both in terms of pastoral staff and the faithful. This is the term used for those people who came to Germany - mostly during the time of the existing federal state of Yugoslavia - and experienced their religious socialisation in Croatia. Church awakenings, congregations and spiritual initiatives have always existed in the church, so that the transition from the founding personalities to the 2nd generation is a charism on which authentic churchliness is based (Kießig, 2018: 232f.). In concrete terms, this charism is about integrating oneself into the pastoral guidelines of the universal and local church and making it clear that founding personalities also consider themselves replaceable in their congregations in order to make the pastoral mission, which is also given to others, a tangible experience.

German society – both the ancestral German majority society and most of the immigrant ethnic groups – can now be classified as a *milieu* society. *Milieus* are segments of the population that are similar in terms of values, attitudes and meaning, and generally have a comparable income (Ebertz, 2009: 31f.). It should also be noted that people can change between *milieus* in the course of their personal lives. Just as the German *milieu* society is divided into ten *milieus*, this also applies to the *milieus* of migrants. Extensive empirical surveys have shown how the *milieus* relate to the Catholic Church and to questions of faith and values with religious connotations (Ebertz, 2008: 17-34). The pastoral care of Croats is therefore required to have knowledge of this *milieu*, especially since it pastorally accompanies people who are exclusively at home in migrant *milieus* but who are also members of the descendant generation who have already arrived in the *milieu* structure of German society (Bundesverband, 2018).

Moreover, the pastoral care of Croats - like basically every German congregation - is challenged to not be confined to one or even a few *milieus*. At present, three *milieus* in German society are considered to have a particular affinity for the church, so that the idea of concentrating on these *milieus* in pastoral work is an obvious one of convenience (von Stritzky, 2008: 58-65). However,

such a self-reduction not only contradicts the pastoral mission of the church in general, which is sent to all people (Mt 28,19-20), but also the mission of pastoral care for Croats in particular, as otherwise it loses contact with younger generations who grow into other milieus.

Like all native-speaking congregations, Croatian pastoral care is also challenged to support different goals of integration on the part of its believers: There are people who would like to return to their home country of Croatia in the long term, those who would like to return but no longer can, and those people who want to stay in the target country Germany. These different attitudes challenge each individual congregation in the pastoral care of Croats. In the reflective publications to date, it has been established - from a mostly sociological perspective - that the Croatian pastoral care strongly adheres to the goal of return migration and, to this end, partly supports a political polarisation (Keßler, 2013: 264). In the context of research, this compelling theory cannot be verified. For future challenges, the diversity of human life concepts must be recognised if the pastoral care of Croats wants to offer life-serving pastoral care for all people of Croatian origin in Germany.

A future pastoral challenge will be the transculturality of the next generation of Croatian migrants. For this, the term transculturality must be briefly explained: Culture is usually understood to have two dimensions. First of all (in the first aspect), culture means a content-related level, i.e. as a collective term, it is those practices through which people produce a life typical of human beings (e.g. convictions, manners, world views etc.). Then (in the second aspect), culture is usually referred to as an ethnically or nationally defined space. The concept of transculturality refers to the second aspect and advises that cultures should no longer be separated from one another according to an ethnically sortable logic, but should be sought according to the model of interpenetration and interdependence (Welsch, 2012: 25ff.).

Forms of this transculturality will have a greater impact on the pastoral care of Croats in Germany in the future: For example, descendants of the first generation of immigrants will have, in no small measure, spouses with non-Croatian roots. Their multi-ethnic-intercultural background should gain a spot in pastoral care for Croats if the Croatian congregations also want to gain practical relevance for these descendants (Dümling, 2016: 128f.). Resulting follow up questions from the process of integration as well as closing the gap to German mainstream society will be long-lasting future discourses. The German-speaking communities also face the same challenges.

Another structural challenge in Germany affects all mother-tongue congregations in Germany. In the course of the successive restructuring of territorial and categorial pastoral structures in almost all German dioceses - parishes and other places of church life are generally merged in a first step into so-called *pastoral spaces* and often in a second step into large parishes - the canonical status of mother-tongue parishes is not fixed in all German local churches. Individual dioceses integrate the missions into their new pastoral structures. This has an influence not only on parish administration but above all on pastoral work, for example when pastoral staff have to take care of tasks other than the mother-tongue parishes. (Erzbisum Berlin 2017: 4) This structural question of pastoral conception gains relevance above all when multi-ethnic mother-tongue parishes are not to be transformed into intercultural pastoral spaces, but are inserted into a quasi-mono-ethnic German parish. (Dümling 2016: 120f.) In some sociological publications, this is seen as an opportunity to integrate Croatian clergy into the communities of German-speaking pastoral workers and thus to integrate Croatian pastoral care into the local German church (Keßler, 2013: 262-282).

From a pastoral-theological as well as a practical point of view, the enormous burdens and increasing tasks as well as requirement profiles for the pastoral care of Croats should be pointed out if it is to be integrated into the concepts of the pastoral areas.

Not only would an increased expectation of language qualifications challenge the pastoral workers, but also knowledge of German pastoral customs, regional religious traditions, the public community and German social discourse would be required. Mature German pastoral concepts

with corresponding local church decision-making processes and theological foundations would also be essential (Sekretariat DBK, 2013: Nr. 171). In short, pastoral workers in Croatian pastoral care would be confronted with demands that even native-speaking German pastoral workers would be able to meet only after a long period of training and preparation.

In addition, it should be noted from a transcultural perspective that such a pastoral structural decision - the integration of mother-tongue congregations into German pastoral spaces - has so far not been accompanied by a change in German-speaking pastoral care in any conception, and therefore the concept of integration must be questioned.

These considerable challenges of Croatian pastoral care *ad intra* are likewise contrasted with tasks through challenges *ad extra*.

For the current pastoral care of Croats, the massive influx of fellow citizens from the homeland since the 2010s is a major challenge: in addition to the increasing pastoral care of rising numbers of believers in church services and sacramental pastoral care, this also applies to the diaconal challenges. With their initial reception in Germany, there is also the acknowledgement that many come with professional qualifications; however, they cannot work in their trained professions in this country and must do simpler jobs. In this aspect, the diaconal-pastoral aspects are enormous (Suljkanovic, 2019). In the long term, this is also likely to make pastoral-psychological diakonia necessary, especially since many people who have come to Germany in the course of the EU freedom of movement do not (yet) know in which country they would like to live in the long term (Schmitt, 2020: 575-584).

The Croatian pastoral care is directed at all Croatian-speaking believers. However, these people do not only come from the EU country of Croatia but also from the neighbouring Bosnia-Herzegovina (BiH). While the Croatian motherland has been part of the European Union since 1 July 2013 and has a functioning liberal democracy with an independent judiciary and a free society, BiH has been politically paralysed since the peace-making Dayton Agreement (Gromes, 2018: 59-75). The multi-ethnic and multi-religious state has a democratic polity that is only capable of making a few political decisions and is still far from an internal reconciliation of the social ethnic groups. Consequently, BiH is not yet a candidate for accession to the European Union (Richter, 2018: 243-273). Accordingly, Croatians from BiH come from a public polity that is disconnected from the pace of Croatia's development. Consequently, pastoral care for Croats has to deal with migrants who come from societies that have two different speeds.

A third "ad extra challenge" concerns the consequences of the COVID 19 pandemic. Because many national borders in Europe were closed after the virus appeared in spring 2020, the problems of suspended public transport, travel warnings and the obligation to quarantine after entering or returning from Germany accompanied travellers between Croatia, BiH and Germany throughout the year 2020. The geographical travel distance, which is manageable in and of itself - a train journey from Zagreb to Munich in southern Germany takes a little more than eight hours - became untravellable for several months in 2020, so that even short-term visits for acute family reasons (e.g. to say goodbye to a dying person) were not possible. This grief, or the knowledge that it is difficult to reach home regions, is consequently a considerable challenge for the pastoral care of Croatians. In addition to this are the obligatory hygiene protection measures in Germany in the area of pastoral care. At the time of writing, there are only a few publications on this subject (SeaHelp News, 2020).

4. Impulses from a theology of communion and socio-ethical rules

The challenges gathered so far make it clear that pastoral care for Croatians is not only particularly challenged in the classic pastoral-theological basic functions (*leiturgia*, *martyria*, *diakonia*) but also in the challenge of pastoral accompaniment for a pastoral closeness. A possible impulse-giving pastoral care concept is a pastoral approach to a theology of communion.

The theology of communion, which is a result of the Second Vatican Council at an extraordinary Synod of Bishops in 1985, has experienced a reception in the universal church with high pastoral relevance and gives numerous pastoral impulses that affect Croatian and German pastoral care at the same time. It should only be noted that the reception of this theology is proceeding at different speeds; however, due to its universal ecclesial reception, it is highly relevant for a transnational and transcultural pastoral ministry.

The central impulses of this theology are first of all a Christological centring of pastoral ministry, i.e. a penetration of the basic pastoral theological processes towards Jesus Christ. With this focussing, pastoral work should first of all focus on pastoral closeness to the people, a pastoral incarnation and the service for Croatian migrants. Discourses about church-political questions of one's own self-understanding or structural organisational questions are not displaced by this *communio*-theology, but they have a considerably lower significance in pastoral everyday life than in other pastoral care concepts. It is about the encounter of God and man, i.e. both the individual and God as well as in the community with each other. Secondly, the theology of the *communio* of pastoral care clearly locates it in the universal and local church, so that the place of church action does not have to be sought in a process of self-discovery. Croatian pastoral care in Germany is thus oriented towards the pronouncements of the Pope, the Magisterium and the theology of the Croatian and German bishops. The Croatian pastoral care thus fits into the *communio* of universal church service with simultaneous local church loyalty in the community of the church. Finally, in this pastoral care concept, the pastoral care of Croats gains a clear pastoral care mandate in the dimension of perception and action. Pastoral care must not remain church-related, it must have a mandate to act for its people in faith relationships and worldly challenges. This requires an empathy-sensitive and competent pastoral care.

If these criteria are met, the concept of a *communio*-theology for pastoral work is fulfilled. Every congregation must reflect on this theological model for its own practice in order to update its reference to Christ, its theological and ecclesiastical location as well as its competence to act in people's lives.

For the pastoral care of Croatians in Germany, socio-ethical rules are also of great interest, as they are not only essential to the self-understanding of pastoral care, but to a greater degree accompany practical pastoral work. These socio-ethical methods are useful for a process of integration - and thus for a society-related core mission of mother-tongue pastoral care.

The most important socio-ethical rule for integration and thus for the success of pastoral work in pastoral care for Croatians is the general recognition of the equal dignity of all people (Heimbach-Steins, 2017: 13). The mutual recognition of the human and the togetherness in one human family has priority over everything that separates human beings, therefore fundamental human rights must shape the pastoral care of all congregations. This fundamental social-ethical rule was laid down by the universal Church in the Second Vatican Council as a consequence of a biblical anthropology, substantiated by the Holy Scriptures and systematically located in the theology of creation (*Gaudium et spes*, 1966: Nr. 12 / 1034). Although this socio-ethical rule is binding for all actors in Catholic pastoral care, native-speaking parishes and their faithful have a special vulnerability for migration-related disadvantages for which the pastoral care of Croatians is allowed to

provide pastoral support and strive to make vital contributions into German society. The concrete format of the implementation of this principle social-ethical rule is spelled out according to the situation and can look very diverse.

A second social-ethical rule states that the individual person has priority over every social institution (Heimbach-Steins, 2017: 14). People fit into institutions and social formats, yet institutions primarily serve the individual so that he or she can develop as an image of God in his or her sense of freedom and responsibility. This socio-ethical rule should encourage the Croatian pastoral care to work for its believers in society so that Croatians in Germany do not experience any disadvantages through public institutions. Each person receives an individual call from God and the calling of each person should not be hindered by structures. Social disadvantages, bureaucratic hurdles as well as excessive demands with social life in Germany are not rare phenomena that migrants experience in Germany. These may and should be verbalised by the Croatian pastoral care in order to provide not only a diaconal and integration-promoting service to their believers but also to German society.

The third social ethical rule states that the common good has priority over particular interests (Heimbach-Steins, 2017: 14). After the dignity of the human being has been formulated and located with the first two socio-ethical rules, the common good, which the Church also specifies in magisterial texts (*Gaudium et spes*, 1966: Nr 26 / 1046ff.), is to be given an important pastoral status. The common good is understood to be the totality of those conditions of social life that enables all groups and their individual members to achieve their own perfection more fully and more easily (*Gaudium et spes*, 1966: Nr. 26 / 1046ff.). The pastoral care of Croatians should therefore sensitise its faithful to the common good of Croatian as well as German society, and at the same time focus on the common good of the Catholic Church. The mother-tongue parishes thus have three concrete levels of the common good in view, all three of which require pastoral sensitivity so that the levels are not played off against each other. A transcultural and transnational approach offers the mother-tongue pastoral care constructive proposals for a contemporary and competent pastoral care.

5. Summary: Pastoral care for Croats in the post-Corona era

The numerous challenges for pastoral care for Croats show that it is needed in the Church as well as for society. Although the challenges within the church seem to be quantitatively many, they often correlate with the challenges of other mother-tongue congregations in Germany. Moreover, they are facing structural changes, such as the formation of pastoral spaces in many German dioceses, which is also responsible for the German-speaking pastoral ministry.

The social changes make the ministry of pastoral care for Croats abundantly clear. More Croatians than ever before live in Germany and these people are looking for closeness and a home. The pastoral care of Croats is challenged here in the core areas of church pastoral care, so that it can have a multiple and life-constitutive effect. Although the challenges also show that pastoral care for Croats must undergo critical self-reflection, and that enquiries and processes of change cannot be ignored, at the same time its pastoral mission is more topical than ever.

Just as the pastoral care of the Church wants to lead people to the centre of themselves, to communion with God through the Church and to closeness to people, the pastoral care of Croats in Germany can also make an important contribution to making clear that Croatia and its people belong to the centre of Europe. This would be a shining example of Christian pastoral care that can radiate beyond Croatia and Germany.

References

- Barić, N. (2014). O osnutku i djelovanju hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje. In: *Croatica Christiana Periodica* 38(74), 135-163
- Bodvarsson, Ö. B. and Van den Berg, H. (2013). *The Economics of Migration*. Springer.
- Bundesverband für Wohnen und Stadtentwicklung e.v. (hrsg.): Migranten, Meinungen, Milieus. vhw-Migrantenmilieu-Survey 2018. Aufgerufen am 12. Oktober 2020
- Codex Iuris Canonici: Codex des Kanonischen Rechts (1983). Kevelaer.
- Dümling, B. (2016). Migrationskirchen in Deutschland. In: C. Moldenhauer and J. Monsees (hg.), *Die Zukunft der Kirche in Europa* (118-130). Neukirchener theologie.
- Ebertz, M. (2008). Hinaus in alle milieus? Zentrale ergebnisse der Sinus-milieu-Kirchenstudie. In: M. Ebertz (hg.). *Hinaus in Weite: Gehversuche einer milieusensiblen Kirche* (17-34). Taschenbuch.
- Ebertz, N. (2009). *Milieu Praxis: Vom Sehen zum Handeln in der pastoralen Arbeit*. Echter.
- Erzbistum Berlin (hrsg.): Wo glauben raum gewinnt – Pfarrei, Gemeinde und Ort Kirchlichen lebens. www.erzbistumberlin.de/wir-sind/wo-glauben-raum-gewinnt/materialien. Aufgerufen am 05. Oktober 2020.
- Flury-Schölch, A. (2018). *Erzählungen von Schöpfung, Erzeltern und Exodus*. Theologischer Verlag.
- Gaudium et spes: pastorale konstitution des Zweiten Vatikanischen Konzils (1966).
- Gromes, T. (2018). Die beschaffenheit des politischen systems von Bosnien und Herzegowina. In: T. Flessenkemper and N. Moll (hg.), *Das politische system Bosnien und Herzegowinas: Herausforderungen zwischen Dayton-Friedensabkommen und EU-Annäherung* (59-75). Taschenbuch.
- Heckelej, J. (19. Dezember 2017.) Schafe, Ein Hirte. *Katholische Kirche in Deutschland*. <https://www.katholisch.de/artikel/15878-2393-schafe-ein-hirte>. Aufgerufen am 30. September 2020.
- Heimbach-Steins, M. (2017). Europa und Migration. Sozialethische Denkanstöße. *Kirche und Gesellschaft*, 438, 3-16.
- Keßler, T. (2013). Plädoyer für einen Perspektivwechsel in der Migrantenseelsorge am Beispiel der kroatischen Missionen. *Verbum svd*, 262-282
- Kießig, S. (2018). *Communio-Ekklesiopraxis*. Emmanuel Verlag.
- Kießig, S. (2020). Europa: „Großmutter“, Krise und Vision. *ZPTh* 40(2), 243-253.
- Kießig, S. and Celary, I. (2020). *Integration 4.0.: Mit Der Pastoral Ein Zu Hause Finden*. Logos Verlag.
- Knortz, H. (2008). *Diplomatische Tauschgeschäfte: „Gastarbeiter“ in der westdeutschen Diplomatie und Beschäftigungspolitik 1953 – 1973*. Taschenbuch – Illustriert.
- Kröger, W. (03. Dezember 2020.). Reisen nach Kroatien nur mit anschließender Quarantäne. *SeaHelp News*. <https://www.sea-help.eu/news-allgemein/weihnachten-2020-reisen-kroatien/>. Aufgerufen am 17. Dezember 2020.
- Kroatenseelsorge. Wir über uns. *Kroatenseelsorge in Deutschland*. <https://www.kroatenseelsorge.de/ueber-uns/>. Aufgerufen am 26. November 2020.
- Lucassen, L. (2005). *The Immigrant Threat. The integration of Old and New Migrants in Western Europe Since 1850*. University of Illinois Press.
- Mann, C. (21. Juli 2018). Mehr Katholiken mit einer anderen Muttersprache in Frankfurt. *Katholische Kirche in Frankfurt am Main*. <https://frankfurt.bistumlimburg.de/beitrag/mehr-katholiken-mit-einer-anderen-muttersprache-in-frankfurt/>. Aufgerufen am 26. November 2020.
- N. N. (2020a). Anzahl der Ausländer in Deutschland nach Herkunftsland von 2017 bis 2019. Veröffentlicht von Statista Research Department. 13. august 2020.

N. N. (2020b). Kroatien: Anzahl der kroatischen Staatsbürger in den Mitgliedsstaaten der Europäischen Union (EU) im Jahr 2019. Eurostat. Statista 2020.

N. N. (2020c) „Hassfigur“: Historikerin warnt vor Heiligsprechung Kardinal Stepinac. *Katholische Kirche in Deutschland*. <https://www.katholisch.de/artikel/27878-hassfigur-historikerin-warnt-vor-heiligsprechung-kardinal-stepinacs>. Aufgerufen am 09. dezember 2020.

N. N. (2020d). Trotz protesten: Kardinal feiert umstrittenen Gedenkgottesdienst (17. mai 2020). *Katholische Kirche in Deutschland*. <https://www.katholisch.de/artikel/25531-trotz-protesten-kardinal-feiert-umstrittenen-gedenkgottesdienst>. Aufgerufen am 09. dezember 2020.

N. N. (2020e). Kroatien: Gesamtbevölkerung von 1992 bis 2018 und Prognosen bis 2024 (in millionen Einwohner). Eurostat. Statista 2020.

N. N. (2020f) Migrationssaldo nach Anzahl der Einwanderungen und Auswanderungen für Kroatien von 2008 bis 2018. Eurostat. Statista 2020.

Oltmer, J. Krieg und Nachkrieg. Auswanderung aus Deutschland 1914-1950. <http://www.hdbg.de/auswanderung/docs/oltmer.pdf>. Aufgerufen am 29. September 2020.

Polegubić, A. (2017). *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*. Frankfurt am Main.

Polegubić, A. (2020). Hrvatska migracija u Njemačkoj – ranije i danas. *First published in this conference volume*

Pries, L. (2011). Transnationalisierung der sozialen Welt als Herausforderung und Chance. In: Heinrich-Böll-Stiftung (hg.), *Dossier transnationalismus & migration*. https://heimatkunde.boell.de/sites/default/files/dossier_transnationalismus_und_migration.pdf. Aufgerufen am 26. November 2020.

Richter, S. (2018). Bosnien und Herzegowina und die Europäische Union: Eine ambivalente Beziehung. In: T. Flessenkemper and N. Moll (hg.), *Das politische system Bosnien und Herzegowinas: Herausforderungen zwischen Dayton-Friedensabkommen und EU-Annäherung* (243-273). Taschenbuch.

Richtlinien für die polonischsprachige Seelsorge in Deutschland: Vereinbarung zwischen der Deutschen Bischofskonferenz und der Polnischen Bischofskonferenz vom 17. September 2001. In: S. Kießig and I. Celary. *Integration 4.0.: Mit Der Pastoral Ein Zu Hause Finden* (163-169).

Schmitt, C. (2020). Transnationale Lebensbewältigung. In: G. Stecklina, J. Wienforth and K. Anane-Mundthal (hg.), *Handbuch lebensbewältigung und Soziale Arbeit: Praxis, Theorie und Empirie*, (575-584). Beltz Verlag.

Schmitz, A. (09. November 2017.). Transnationalismus als Beheimatungsstrategie: Junge, bildungserfolgreiche Russlanddeutsche in Deutschland. *Bundeszentrale für politische Bildung*. <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdoessiers/258296/transnationalismus-als-beheimatungsstrategie>. Aufgerufen am 26. November 2020.

Sekretariat DBK (13. März 2003.). Eine Kirche in Vielen Sprachen und Völkern. Leitlinie für die Seelsorge an Katholiken anderer Muttersprache.

Simon, D. (2019). *Religion und gewalt. Ostkroatien und Nordbosnien 1941-1945. Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*.

Von Stritzky, M. B. (2008). Kirche aus allen milieus? Zur ausbreitung des frühen Christentums. In: M. Ebertz (hg.). *Hinaus in Weite: Gehversuche einer milieusensiblen Kirche* (58-65). Taschenbuch.

Šuljkanovic, D. (19. Mai 2019.). Ich träume davon, als Ingenieurin in Deutschland zu arbeiten. *Zeit online*. https://www.zeit.de/arbeit/2019-05/friseurin-gehalt-verdienst-beruf-ausbildung-auswanderung?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.hr%2F. Aufgerufen am 17. Dezember 2020.

Tiwald, M. (2016). *Das Frühjudentum und die Anfänge des Christentums*. Kohlhammer.

Tomašević, L. (1998). *Hrvatska katolička misija u Münchenu. 50. obljetnica života i djelovanja*. Knjižnica zbornika „Kačić“.

Welsch, W. (2012). Was ist eigentlich Transkulturalität? D. Kimmich and S. Schahadat (hg.), *Kulturen in Bewegung. Beiträge zur Theorie und Praxis der Transkulturalität* (25-40). Kultur und Medientheorie.

Winterhagen, J. (2013). *Transnationaler Katholizismus: Die kroatischen Migrantengemeinden in Deutschland zwischen nationalem Engagement und funktionaler Integration*. Lit Verlag.

Zenger, E. and Frevel, C. (1995). Der Pentateuch als Gründungsmythos bzw. „Gründungsurkunde Israels“. In: E. Zenger (hrsg.): *Einleitung in das Alte Testament* (80-82). Taschenbuch.

Zoch S. (2020). Die Ver-Ortung der Bundesrepublik als Einwanderungsland. Migration und politische Geographien von 1945 bis an die Schwelle des 21. Jahrhunderts. In: F. Becker, D. Harwardt and M. Wala (hg.), *Die Verortung der Bundesrepublik. Ideen und Symbole politischer Geographie nach 1945*. (247-271). Transcript Verlag.

Pastoralna skrb za Hrvate u Njemačkoj u tranziciji: pastoralno-teološke napomene o izazovima iz 2017.

SAŽETAK

S obzirom na zamjetno sve veće iseljavanje Hrvata u Njemačku, ovaj članak smješta migracije u pastoralno-teološki okvir. Na temelju biblijskih načela o migracijama, članak ukazuje na zajedničku hrvatsku selidbenu povijest u 20. stoljeću i iz nje proizašle višestranne izazove za dušobrižništvo Hrvata u Njemačkoj.

Zatim, današnji izazovi hrvatskoga iseljništva za pastoral smješteni su u hrvatskim i njemačkim biskupijama – kao što se ljudi suočavaju s društvenim potresima, mijenjaju se i izazovi pastora za Hrvate unutar Europske unije. Pastoral može dobiti poticajne uvide za današnje odgovore iz teoloških pristupa, poput zajedništva (communio) ili socio-etičkih perspektiva.

Ključne riječi: hrvatska pastva, nove generacije migranata, biblijski primjeri, društvena etika za pastoral

Stručni članak

Anica Krstanović
Suzana Smolković
Hrvatska katolička misija Berlin

Gastarbajteri u Njemačkoj na primjeru Berlina

Sažetak

Svoj doprinos ovom vrijednom skupu o iseljeničkim posebnostima tzv. „gastarbajterske ere“ dale su predstavnice druge generacije doseljenih Hrvata u Njemačkoj, obje kćeri tzv. gastarbajtera, Anica Krstanović i Suzana Smolković, koje su odrastale i školovale se u Berlinu, a kao autentične svjedokinje „iseljeničke poeme“ iznijele su svoja iskustva „od romantizma do sadašnje stvarnosti“, ponajprije na primjeru svoga aktivnoga sudjelovanja u projektima i vjerničkom životu Hrvatske katoličke misije Berlin.

„Naime, poznato je da su crkva i hrvatske katoličke misije diljem svijeta bile iznimno bitne u očuvanju hrvatskoga nacionalnoga identiteta, vjere i kulture hrvatskih iseljenika“ (Tadić, 2016: 133). Hrvatska katolička misija Berlin najbrojnija je zajednica Hrvata svih generacija u glavnom gradu Njemačke.

HKM Berlin dugi se niz godina isticao po aktivnom radu s djecom i mladima, koji su ključni u očuvanju vjerskoga i hrvatskoga nacionalnoga identiteta u dijaspori (Kljajić, 2018).

U novije doba, kao i sve ostale udruge i misije diljem Njemačke, HKM Berlin također se suočila s različitim izazovima današnjice, od sve slabijeg poznavanja hrvatskoga jezika kod mladih do sve manjeg interesa za sudjelovanjem u vjerskim aktivnostima (Krstanović i sur., 2019: 14).

Autorice, kao dugogodišnje aktivne članice Župnoga vijeća, pronalazile su kreativna rješenja za navedene probleme i smišljale koncepte / programe koji odgovaraju na izazove današnjega doba i potrebe djece i mladih. (*Ibid*, 15, 16) Nameće se zaključak kako je za očuvanje vjerskoga i nacionalnoga identiteta treće i četvrte generacije potomaka gastarbajtera u Njemačkoj potrebna izrada sveobuhvatne strategije te ciljanih i primjerenih programa koji bi se trebali izraditi u suradnji s ovlaštenim tijelima Republike Hrvatske, domovinske Crkve i inozemne pastve u suradnji s Hrvatima katolicima laicima iz Njemačke koji imaju određena iskustva i dokazano dobre rezultate na tom polju.

Među ostalim, uoči 50. obljetnice HKM-a Berlin, 2019. godine, snimljen je film koji vjerno prikazuje 50-godišnji život misije i doseljavanje Hrvata gastarbajtera u Njemačku tijekom tzv. „tri vala“.

Ključne riječi: gastarbajteri, dijaspora, Hrvati u Njemačkoj, katoličke misije, vjera, jezik, identitet, budućnost misija

Uvod

Na početku vrijedi izdvojiti riječi koje je na otvaranju, u ime organizatora konferencije, izrekao tadašnji dekan Fakulteta Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu prof. dr. sc. Pavo Barišić jer snažno koreliraju i s naslovnim izlaganjem:

Gastarbajterska poema nije samo puki egzodus. Gostujući radnici nisu ni gosti niti su puki radnici, kako im je neprilično skovano ime. To su ljudi sa svojim bremenitim sudbinama i ispunjenim životima koji iz zavičaja odlaze, ali se i vraćaju. O polustoljetnoj gastarbajterskoj epopeji, koja ima višestruko značenje, rječitro govori izreka znamenitoga švicarskoga književnika i filozofa Maxa Frischa: „Pozivali smo radnike, a došli su nam ljudi.“ Ta izreka svjedoči o egzistencijalnim dramama naših ljudi, gostujućih radnika, koje su se odvijale u zemljama primateljicama, ponajviše Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj. No u Hrvatskoj bismo taj aforizam mogli parafrazirati izrekom: „Slali smo radnike, a otišli su nam ljudi“ (IKA, 2020).

Baš te radnike, gastarbajtere, a ponajprije ljude, kao i njihova autentična životna svjedočanstva prikazuje film snimljen uoči 50. obljetnice HKM-a Berlin 2019. godine, koji je vrijedan zbog toga što u svijetu u kojem se sve može umnožiti i kopirati prikazuje iskrenu ljudsku emociju. Naime, tadašnje župno vijeće HKM-a Berlin, u kojem su godinama aktivno sudjelovale autorice predavanja Anica Krstanović i Suzana Smolković, snimilo je kratki film koji prikazuje život misije tijekom 50-godišnjega postojanja, kao i doseljavanje Hrvata u Njemačku tijekom tzv. „tri vala“ (Krstanović i sur., 2019).

Poznato je da je zbog izrazito loših socijalnih i političkih uvjeta u domovini iseljenički val Hrvata uslijedio šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća. Hrvati su otišli na „privremeni rad“ u zapadnu Europu, ponajprije u Njemačku (Tadić, 2016). Navodeći crtice iz svoga života protagonisti filma, upravo gastarbajteri koje tematizira ova konferencija, ispričali su svoju priču o doseljenju razgovorom o katoličkoj misiji – počevši od prve generacije, tzv. „starosjedioca“ – gastarbajtera, do onih koji su prije 25 godina pristigli kao prognanici iz ratom zahvaćene Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Članovi Župnoga vijeća za sve protagoniste filma pripremili su ista pitanja: *Od kuda ste rodом?; Zašto ste napustili domovinu?; Kada ste došli u zapadni Berlin i koliko ste tada imali godina?; Koliko dugo ste namjeravali ostati u Njemačkoj?; Koja vam je bila prva njemačka riječ?; Što vam je HK misija tada značila?* (Breljak, 2019).

2. Gastarbajteri – Hrvati katolici iz Berlina

U filmu je očito da svi dijele sličnu sudbinu. Hrvati koji su se doselili 60-ih godina 20. stoljeća, u koje spadaju i roditelji autorica teksta, svoje su živote jednom davno odlučili „spakirati u kofere“ i doći u Njemačku. Njemački jezik poznavali su slabo ili nikako, učili su ga „usput“, snalazeći se. Svi su uglavnom pristigli iz manjih sredina, pogotovo iz Livna, Tomislavgrada te ostalih dijelova Hercegovine i Dalmatinske zagore, a došli su „truhom za kruhom“ ili iz političkih razloga. U Berlinu je većina gastarbajtera živjela s obitelji. Veliko utočište nalaze u Hrvatskoj katoličkoj misiji; kako svjedoče „misija im znači sve“ – ondje zajedno sa svećenicima i časnim sestrama sudjeluju u njenom stvaranju. U Berlinu im se rađaju djeca koju nazivamo „drugom generacijom“. „Starosjedioci“ vikende provode u misijskim prostorijama dovodeći svoju djecu na vjeronauk, pjevanje, folklor, na nedjeljnu misu... U misiji su se upoznavali, sklapali nova prijateljstva i izgradili veliko zajedništvo (Krstanović i sur., 2019).

3. HKM – novi dom berlinskih gastarbajtera

Misije su tih godina snažno djelovale kao centri hrvatskoga duhovnoga, ali i kulturnoga života, gdje je svatko mogao pronaći nešto za sebe – od glazbenih sadržaja (crkvenih, dječjih i zborova

mladih, tamburaškoga orkestra, VIS-a), folklornih skupina, likovne škole do kulturnoga društva i nogometnih klubova koji su u prvim desetljećima bili pod krovom misije. Prva generacija doseljenika uspjela je s lakoćom prenijeti ljubav prema vjeri i svom narodu na svoju djecu. Velikom angažiranošću tadašnjih fratara i časnih sestara, „gastarbajteri“ i njihova djeca doživljavaju misiju kao svoj „drugi dom“.

4. San gastarbajtera o povratku

Spominje se u filmu i „san o povratku“ – privremenost boravka, „ostati godinu – dvije, zaraditi nešto, pa se vratiti u domovinu“, koji je u počecima bio prisutan. Kako su sami govorili:

Hvata nas strah od pomisli da bismo morali tako dugo ostati u tuđini. Mi se želimo vratiti u svoju domovinu i živjeti, ne kao stranci, nego kao svoji na svome... (izvadak iz govora tadašnjega voditelja misije fra Rafaela Begića uoči 10. obljetnice HKM-a, 1979).

Iz današnje perspektive vidimo da im se taj san u većini slučajeva nije ostvario. U svakom slučaju, do dana današnjega sačuvali su svoju vjeru, jezik i identitet. Upravo katoličke misije bile su „čuvarice“ hrvatskoga identiteta, mjesta koja su imala posebno značenje, na kojima se smjelo „reći da si Hrvat“. Izvedbe pjesama kao što je „Croatia, mi smo tvoja dica“ odjekuju Hrvatskim katoličkim misijama kao čežnja prema Hrvatskoj koja tada kao država nije službeno ni postojala.

5. Gastarbajteri i Domovinski rat

U razdoblju stvaranja samostalne države Hrvatske gastarbajteri nesebično pomažu svom narodu. Šalju nebrojene pošiljke humanitarne pomoći, sudjeluju u prosvjedima, mjesecima se 24 sata mole na Brandenburškim vratima tijekom akcije „Mahnwache“. Pod krovom HKM-a Berlin više od 300 mladih osniva **Savez hrvatske mladeži Berlin**, s ciljem da na društvenoj i političkoj razini pomognu svome hrvatskom narodu. Uz prikupljanje konkretne pomoći, od iznimne im je važnosti bilo na različite načine upozoriti njemačku, ali i međunarodnu, svjetsku javnost na pravu pozadinu i uzroke agresorskoga rata prema Hrvatskoj.

6. Uloga HKM-a za potomke gastarbajtera

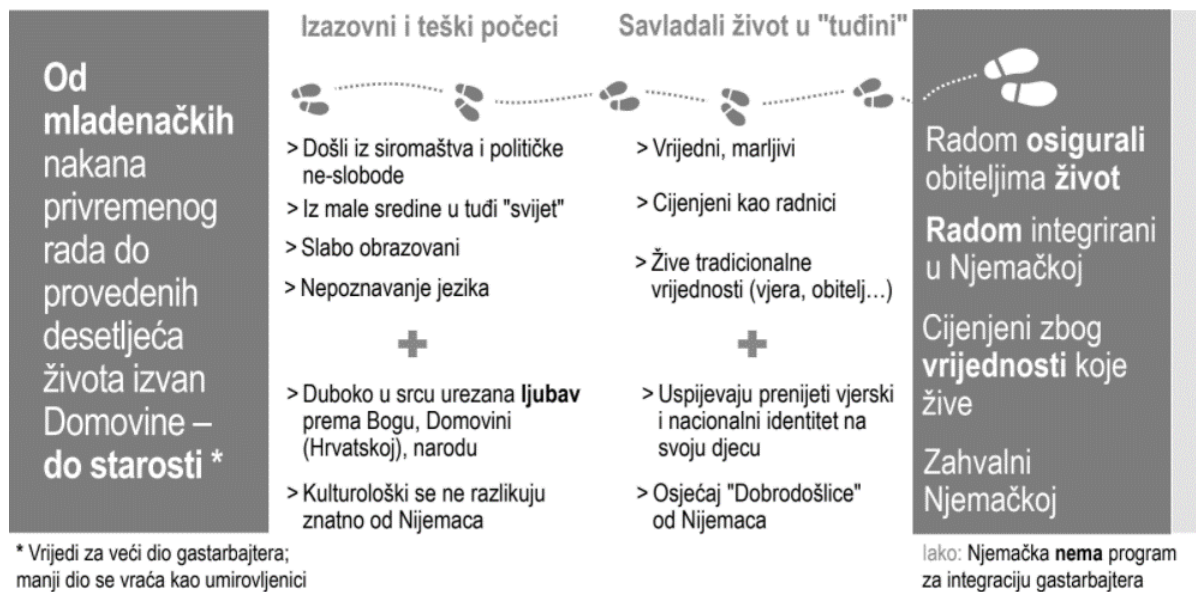
Druga generacija – potomci „gastarbajtera“, izrasli su u zauzete i zrele kršćane, a svoje vrijeme, ljudske vrline i vjerničke darove prenose mladima koji dolaze u misiju tražiti „smisao“, na istim izvorima na kojima su ih nekad tražili njihovi djedovi i bake ili njihovi roditelji.

Hrvatska je napokon prije 30 godina postala stvarnost, a misije otada pomalo gube ono posebno obilježje (gdje si mogao „reći da si Hrvat“, biti svoj sa svojim, sanjati o hrvatskoj državi...) pa kvalitetna duhovna ponuda, kao i prikladni programi za očuvanje identiteta i hrvatskoga jezika koji su u skladu s današnjim potrebama čovjeka, postaju sve potrebni.

Zaključci

Zaključci se temelje ponajviše na osobnom iskustvu autorica koje kao svjedokinje vremena i desetljećima aktivne sudionice žive zajednice unutar HKM-a Berlin dobro poznaju teren, te na spoznajama iz mini-istraživanja koje su provele na razini HKM-a Berlin uoči 50. obljetnice postojanja.

7.1. Gastarbajteri u Berlinu – život i izazovi

Gastarbajteri Berlina su, dakle, u „tuđinu“ došli zbog siromaštva, političkoga progona ili neslobode, većinom iz manjih sredina. Početci u Njemačkoj bili su im izrazito teški. Većinom ih je mučilo nepoznavanje njemačkoga jezika, bili su općenito slabo obrazovani, prestrašeni doživljajima u domovini i začuđeni novim svijetom u koji su došli. Svaki dan bio je za njih izazov za sebe. Ipak, svladali su život u tuđini jer su bili jako vrijedni i uporni. Nijemci su naše ljude vrlo brzo počeli cijiniti kao kvalitetne radnike. Unutar svoga kruga Hrvati su živjeli svoje tradicionalne vrijednosti – najviše su držali do svoje vjere i obitelji. Svojim radom osigurali su sebi i svojim obiteljima dobar, odnosno bolji život koji su i tražili. Zbog svoga rada i vrlina brzo su se integrirali u njemačko društvo. Kulturološki se nisu puno razlikovali od Nijemaca pa je i to uvelike pomoglo bržoj integraciji i boljem osjećaju.

U tuđi svijet ponijeli su sa sobom duboko urezanu ljubav prema Bogu, domovini i svom narodu, što im je davalo snage u najtežim trenutcima života. Pored svega napornoga rada i svih izazova, a osobito je to važno iz današnje perspektive, uspjeli su s puno ljubavi na svoju djecu i unuke prenijeti vjerski (katolički) i nacionalni (hrvatski) identitet. Najproduktivnije godine mladosti i života proveli su u Njemačkoj pa je velik dio gastarbajtera iz ove priče jako zahvalan Njemačkoj što ih je primila.

7.2. Situacija danas

Iz današnje perspektive nekoliko je izazova s kojima su suočeni potomci hrvatskih doseljenika u Njemačku: od sve lošijega poznavanja hrvatskoga jezika kod djece i mladih do sve manjega interesa za vjerske i/ili „hrvatske“ programe. Ključno je pitanje kako bi misije trebale djelovati da bi dalje mogle obavljati svoje poslanje među Hrvatima u Njemačkoj, kako na pastoralnom planu, tako i u njegovanju nacionalnoga i kulturnoga identiteta (Dokumentacija rada). Kakva rješenja pronaći u situaciji kad se velik broj djece i mladih sve manje služi hrvatskim jezikom? Kako ne mogu postojati bez materinskoga jezika, hoće li se misije u bliskoj budućnosti ugasi? Gubljenjem jezika u većini slučajeva gubi se i identitet, osjećaj pripadnosti jednom narodu. Kako osigurati budućnost HKM-a, odnosno očuvati hrvatski identitet u Berlinu? (Krstanović i sur., 2019: 16).

Uzroci ovakvih pojava su kompleksni: dijelom je odgovoran brži tempo života, dijelom sve veći gubitak povezanosti s vlastitim korijenima. Riječ je svakako o pitanjima koja zahtijevaju daljnje promišljanje i raspravu, kao i interdisciplinarno stručno istraživanje.

	"Romantizam"	Stvarnost	Sadašnjost
Gastarbajteri i njihovi potomci: od "romantizma" preko stvarnosti do izazova sadašnjosti	▶ Privremeni rad	▶ Rađaju se djeca – ostaju	▶ Potomci dobro integrirani u njemačkom društvu
	▶ Vratiti se "kući"	▶ Školuju djecu - priuštavaju im što oni nisu imali	▶ Školovani, neki posl. uspješni
	▶ Čežnja za slobodnom Hrvatskom <i>"Croatia, mi smo tvoja dica"</i>	▶ Stvaranje RH	▶ Aktualno: "napadi" njem. medija
	▶ Misija kao "drugi dom"	▶ Pomažu nesebično (financijski i humanitarno)	▶ Povećani "pritisak" njemačkih biskupija
	▶ Mjesto gdje se smjelo „biti Hrvat“	▶ Misije odigrale važnu ulogu	▶ 30 godina RH - smije se "biti Hrvat"; gube li misije tu posebnost?
		▶ „Čuvarice“ i nacionalnog identiteta	▶ Briga RH o gastarbajterima, njihovim potomcima, očuvanju identiteta potomaka?
			▶ Potreba za adekvatnim i kvalitetnim programima?

Čine se potrebnim sveobuhvatni programi očuvanja vjerskog i nacionalnog identiteta potomaka gastarbajtera u Njemačkoj

Potomci gastarbajtera kvalitetno su školovani, poneki i poslovno vrlo uspješni te Hrvati općenito slove za jednu od najbolje integriranih doseljeničkih skupina u njemačkom društvu. No u posljednje vrijeme opažaju se u njemačkim medijima učestali napadi u kontekstu hrvatskoga identiteta. Tomu su izloženi pojedini angažirani Hrvati, među njima i svećenici. Taj društveni fenomen ostavlja traga i na crkvenim institucijama, što sve zajedno pridonosi stvaranju negativne slike hrvatskoga naroda i Hrvata katolika u Njemačkoj.

Dodatni pritisak na katoličke misije, koje i danas okupljaju najveći broj potomaka gastarbajtera, proizlazi iz velikoga pastoralnoga preuređenja njemačkih biskupija. To pastoralno, odnosno strukturalno preuređenje, reakcija je njemačke Crkve na sve veću sekularizaciju njemačkoga društva i ima velik utjecaj na budućnost svih misija drugih materinskih jezika. Upravo ta situacija bila je povod autoricama da sve strane misije Berlinske nadbiskupije okupe u jednu radnu skupinu koja je predočila biskupiji situaciju u misijama i u odnosu na to dala važne impulse u korist misija u tom strukturalnom preuređenju. Iz djelokruga te skupine i pregovora s Biskupijom izraslo je Vijeće stranih misija kao službeno tijelo Nadbiskupije, sastavljeno od laika i voditelja misija, koje zastupa sve strane misije te djeluje kao nadbiskupovo savjetodavno tijelo. Od 27 njemačkih biskupija, samo u 3 postoje takva vijeća, unatoč činjenici da velik dio katolika u Njemačkoj čine stranci. Uzimajući u obzir stečena iskustva i znanje stečeno u radu s biskupijom i svim stranim misijama, kao i kontakt s drugim hrvatskim misijama diljem Njemačke, autorice smatraju važnim formiranje radnoga tijela koje okuplja sve hrvatske misije u Njemačkoj u koje će biti pozvani, osim klera i pastoralnih suradnika, i aktivni laici, po uzoru na druge nacije.

Sekularizacija, naime, nije tema samo njemačkoga društva jer nije zaobišla ni hrvatsku zajednicu u Njemačkoj. Činjenica je i sve češća pojava da potomci gastarbajtera traže duhovno vodstvo i pastoral u mjesnim njemačkim zajednicama. Nakon 30 godina postojanja samostalne države Hrvatske postavlja se pitanje: jesu li misije, sad kad se slobodno može izražavati svoje hrvatstvo, izgubile jedan dio svoje posebnosti? Nameće se i iduće pitanje: koliko su misije spremne na nove izazove današnjega digitalnoga doba, novih generacija mladih i promijenjene potrebe vjernika? Navedeno ostaje svakako na razmišljanje, a znanstvenicima poticaj za istraživanje.

7.3. Potreba za izradom strateških koncepata

Gledano iz kuta dviju zauzetih laikinja u HKM-u Berlin, može se zaključiti da su većina gastarbajtera svoje životne izazove u tuđini najvećim dijelom uspješno svladali. No okolnosti u Njemačkoj, ali i u svijetu, od njihova dolaska („zlatno doba Hrvatskih katoličkih misija“) do danas, znatno su se promijenile, što je stvorilo nove izazove za njihove potomke. U današnje doba nameće se zaključak kako je za očuvanje vjerskoga i nacionalnoga identiteta djece i mladih (treće i četvrte generacije potomaka gastarbajtera u Njemačkoj) potrebna analiza stanja i potreba; izrada sveobuhvatne strategije. Uzimajući u obzir da su Hrvatske katoličke misije i dalje u mogućnosti redovno okupljati velik broj djece i mladih (pogotovo tijekom priprema za primanje sakramenata), za razliku od većine hrvatskih društava i udruga, mogle bi i danas ponovno preuzeti ključnu ulogu.

Potrebni su ciljani i primjereni programi koji bi se trebali izraditi u suradnji s ovlaštenim tijelima Republike Hrvatske, domovinske Crkve i inozemne pastve u suradnji s Hrvatima katolicima laicima iz Njemačke, koji imaju određena iskustva i dokazano dobre rezultate na tom polju (ne samo titule!).

Izvori

Begić, R. (1979). *Župna arhiva HKM Berlin*.

Krstanović, A. (31. svibnja 2019). Kako je sve to bilo – snimanje filma povijesti HKM Berlin. *Hrvatski glas Berlin*. <https://hrvatskiglas-berlin.eu/?p=190942>

IKA (19. listopada 2020). Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma. *Informativna katolička agencija*. <https://ika.hkm.hr/novosti/gastarbajterska-iseljenicka-poema-od-stvarnosti-do-romantizma/>

Krstanović A., Smolković S. i Medved Pulić, M. (Redateljice) (2019). *50. obljetinica HKM-a Berlin 2019. – prikaz povijesti / 50 Jahre Kroatische Katholische Mission Berlin*. [Dokumentarni film]. Anni Lovrić; Star Produktion. <https://youtu.be/N6Z08dah-b4>

Krstanović A., Smolković S., Marić M., Ćosić M., Perić D., Krstanović M., Marić P. i Milanović S. (2019). *Župno vijeće HKM Berlin mandat 2015. – 2019. Dokumentacija rada*. <https://drive.google.com/file/d/1rimmTGVcwwdaoO2H8G3mj6hyTK-MR0Nh2/view>

Hrvatska katolička misija Berlin (18. rujna 2017). Novi pastoralni plan. U: *HKM – novi koncept pripreme za sv. krizmu*.

Hrvatska katolička misija Berlin. Novi pastoralni plan u HKM Berlin – Proširena ponuda za djecu u Hrvatskoj katoličkoj misiji Berlin.

Tadić, J. (2016). *Upoznajmo Domovinu – Priručnik i radna bilježnica za II. i III. razinu hrvatske nastave u inozemstvu*. Alka script d.o.o.

Literatura

Hrvatska matica iseljenika Inicijativa HKM Berlin (26. rujna 2017.). *matica.hr*. <https://matica.hr/dogadanja/inicijativa-hkm-berlin/>

Kanajet Šimić, L. (2018). Svaki član Misije odgovoran je za njenu budućnost. *Matica, LXVII(11), 42-45*, mrežno izdanje, https://matica.hr/wp-content/uploads/2019/01/Matica-2018_11.pdf

Krstanović, A. i Smolković, S. (26. listopada 2014.). Ne bojte se sanjati velike stvari. *Hrvatski glas Berlin*. <http://www.hrvatskiglas-berlin.com/?p=141763>

Krstanović, A. i Smolković, S. (2020). Gastarbajteri u Njemačkoj na primjeru Berlina (audio snimka prezentacije). <https://drive.google.com/file/d/10I5L7eecD6CxUBqm0-LoSeVDrAqDFZYB/view?usp=sharing>.

Krstanović, A. i Smolković, S. (6. prosinca 2020.). Potaknuti na razmišljanje i daljnju raspravu. *Hrvatski Glas Berlin*. <https://hrvatskiglas-berlin.eu/?p=203609>.

Objavljen video o povijesti HKM-a Berlin (28. studenoga 2019.). *Hrvatski Glas Berlin*. <https://hrvatskiglas-berlin.eu/?p=194885>

DODATAK

Kronološki pregled važnijih projekata među Hrvatima u Berlinu

Kako bi se stekla što jasnija slika o zauzetosti i životu berlinskih Hrvata na očuvanju vjere, jezika i kulturnoga identiteta, važno je spomenuti samo neke od akcija i projekata u kojima su autorice teksta sudjelovale s ostalim Hrvatima u Njemačkoj, domovini i diljem svijeta, a mnoge od ovih inicijativa su i same pokrenule i vodile.

Osnivanje Saveza Hrvatske mladeži Berlin (1990. – 1995.) tijekom Domovinskoga rata, 300 članova (mladih Hrvata iz Berlina)

- **Organizacija projekata tijekom Domovinskoga rata u Hrvatskoj:** od humanitarnih do informativnih za Nijemce; organizacija tribina i rasprava (pogotovo na berlinskim fakultetima); organizacija izložbi; prosvjedi sa 6000 sudionika, „Mahnwache“ (bdjenje) pred Brandenburškim vratima
- Uspostava **suradnje s političarkama** Doris Pack i Hannom-Renatom Laurien; velika humanitarna akcija „Berlin hilft Kroatien“ („Berlin pomaže Hrvatskoj“) s Junge Union Berlin (pomladak stranke CDU-a), pod pokroviteljstvom Hanne-Renate Laurien (tadašnje predsjednice Berlinskoga parlamenta)
- **Konzulat Republike Hrvatske Berlin**, potpora u početnim mjesecima uspostave konzulata, organizacija i logistika
- Članovi **Kriznoga stožera Berlin (1990. – 1995.) – Koordinacijsko tijelo udruga Hrvata u Berlinu** tijekom Domovinskoga rata, Hrvatski akademski savez, Berlin (1992. – 2000.)
- Djelovanje unutar **Hrvatske katoličke misije Berlin** (do 2019.)
- Izrazita aktivnost od djetinjstva do 2019.; voditeljice različitih projekata (pastoralnih, glazbenih, kulturnih, povijesnih) na razini HKM-a
- Organizacija i vođenje projekta „**Međunarodna krunica za djecu**“ (od 1994. do 2019.), na kojoj godišnje sudjeluje oko 400 do 500 djece iz cijele Berlinske nadbiskupije, a predvoditelji su nadbiskupi i nunciji
- Organizacija putovanja za mlade na **Susrete hrvatske katoličke mladeži** u Sisak 2012., Dubrovnik 2014., Vukovar 2017., kao i organizacija pripreme uz detaljno izrađene programe u različitim kategorijama (pastoral, povijest, kultura...)
- Organizacija **radionica za djecu i mlade na različite teme**, koordinacija rada s mladima, intenzivan kontakt s vodećim svećenicima pastora mladih u Hrvatskoj od 2015. do 2019. godine
- Predsjedanje ili sudjelovanje u radu **Župnoga vijeća (ŽV) HKM-a Berlin** – u suradnji sa svećenicima i ostalim članovima ŽV-a: provođenje detaljne analize stanja u HKM-u Berlin; lociranje izazova, potreba i problema
- Uvođenje **novoga programa i pastoralnoga plana u HKM Berlin** kako bi se osigurala budućnost misije, privukao još veći broj djece i mladih te kako bi se članove misije senzibiliziralo na važnost očuvanja jezika i identiteta
- Izrada **koncepta za pripremu prvopričesnika i krizmanika**, uključujući i osposobljavanje mladih i odraslih koji svećenicima stoje na raspolaganju kao suradnici te bezbroj posebno

izrađenih materijala prilagođenih onima koji manje poznaju hrvatski jezik, npr. pripadnici 3. i 4. generacije

- Fokus na očuvanju hrvatskoga jezika, **Inicijativa „MI GOVORIMO HRVATSKI“** kao reakcija na problem sve lošijega poznavanja jezika među pripadnicima 3. i 4. generacije Hrvata u Berlinu.
- Uvođenje **novih komunikacijskih kanala** za bolju komunikaciju s vjernicima (društvene mreže, WhatsApp grupe, web-stranica...) te za administraciju misije: prepoznatljiv logo HKM-a Berlin, majice mladih s posebnim logom, letci, tablice...
- Osnivanje Udruge **HKM Berlin e. V.** kako bi se olakšalo financiranje 50. obljetnice i drugih potreba misije
- Koordinacija obilježavanja **Dana državnosti i sjećanja na Vukovar** sa svim hrvatskim društvima pod vodstvom HKM-a Berlin (svečane mise, predavanja, izložbe)
- Inicijativa **Učimo svoju povijest** – organizacija predavanja povjesničara kao i radionica o povijesti za mlade i s mladima

Ostale aktivnosti

- **Molitveni projekt** „Inicijativa Moja Domovina“ (2013. – 2019.), u koji su uključene Hrvatske katoličke misije diljem svijeta i župe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.
- **Uvođenje hrvatske nastave** u njemačkim katoličkim školama koje pohađa velik broj hrvatske djece; dogovor s Odjelom za školstvo Berlinske nadbiskupije koja odobrava u svim katoličkim školama hrvatsku nastavu - kao jedinoj naciji
- Kontakt i suradnja s **Uredom HBK i BK BiH za hrvatsku inozemnu pastvu** sa sjedištem u Zagrebu, kao i sa Središnjim državnim uredom za **Hrvate izvan RH** u Zagrebu
- Kontakt s **Hrvatskom maticom iseljenika (HMI)**, bliska suradnja na raznim projektima (npr. na međunarodnom projektu „**Igračka u srcu**“)
- Suradnja sa svim hrvatskim društvima u Berlinu

Berlinska Nadbiskupija

- preuzimanje inicijative i stručno zalaganje za sve strane misije u pastoralnom preuređenju Berlinske nadbiskupije s ciljem očuvanja budućnosti svih misija drugih materinskih jezika; pokretanje „**Vijeća stranih misija Nadbiskupije Berlin**“ (Anica Krstanović – predsjednica Vijeća od 2016. do 2020.) koje u Nadbiskupiji zastupa više od 100 000 katolika različitih nacija u Berlinu, što čini jednu trećinu svih katolika u Berlinu
- Ključna uloga u promjeni **biskupijskoga plana za misije**; osiguravanje samostalnosti i opstojnosti stranih misija, uključujući i HKM Berlin
- Kontakti i uspješna razmjena iskustava sa znatnim brojem misija diljem Njemačke (svećenicima i predstavnicima laika / župnih vijeća)
- Provedba **analize svih stranih misija u nadbiskupiji Berlin** (prvi put u 50 godina povijesti misija u Berlinu)
- Zalaganje za sudjelovanje **Zbora mladih HKM-a Berlin** u programu mise s papom Benediktom u Berlinu na Olimpijskom stadionu – izvedbu pjesme (i) na hrvatskom jeziku sluša 80 000 ljudi
- Dio organizacijskog tima „**Biskupijskog Svjetskog dana mladih**“ od 2013. do 2019.
- Članice savjetodavne radne grupe „**Rad s djecom i mladima – izazovi današnjice**“ (od 2014. do 2019.)

- Uska suradnja sa svim voditeljima Odjela Berlinske nadbiskupije, kao i s kardinalom Wölkiem (berlinskim nadbiskupom do 2014.) te nadbiskupom mons. dr. Kochom
- Članice **Pastoralrata nadbiskupije Berlin** (savjetodavno tijelo nadbiskupa, od 2017. do 2020.); Suzana Smolković članica **dijecezanskoga vijeća** (od 2020. do danas)

Kako i zašto je nastao film o povijesti HKM-a Berlin?

- U povodu svečanoga obilježavanja 50. obljetnice Hrvatske katoličke misije Berlin, kao što je prethodno navedeno, snimljen je kratki film o povijesti misije koji je prikazan na svečanoj akademiji održanoj 18. svibnja 2019. godine. Video o HKM-u Berlin počinje kratkim prikazom hrvatske povijesti kako su željeli članovi Berlinske biskupije i prijatelji Nijemci da bi što više naučili o Hrvatima.
- Zbog ograničena trajanja filma prikazan je samo dio bogate arhivske građe, a zanimljivo je naglasiti kako su najzastupljeniji starosjedioci, živi svjedoci gastarbajterskoga doba, koji su se vrlo spremno stavili na raspolaganje za potrebe snimanja i koji su govoreći o svom životu, zapravo ispričali priču o misiji. Video je dovršen na koncu ljeta 2019., a tim koji je sudjelovao u njegovoj izradi dodao je titlove na njemačkom jeziku i nadopunio video s još nekoliko slika, najviše sa same proslave 50. obljetnice misije, kao i prikazom glazbenih i folklornih grupa HKM-a Berlin tijekom godina.
- U videoprodukciji sudjelovao je velik broj ljudi, a za doradu su najzaslužniji Anica Krstanović, Tomi Orlović i Anni Lovrić. Više informacija o videu navedeno je u tekstu objavljenom pod naslovom „Kako je to sve bilo“ (*Hrvatski Glas Berlin*, 31. 5. 2019.), u kojem Anica Krstanović opisuje kako su redatelji došli na ideju da vjernici uživo i na svoj način ispričaju pojedinačno svoju životnu priču, čime su zapravo dobili zaokruženu priču o HKM-u. Zastupljeni su predstavnici *prve generacije* vjernika koji su se u Berlin doselili prije pedesetak godina, ali i oni koji su postali članovima misije u drugom velikom valu doseljenja; prognanici tijekom Domovinskoga rata u Hrvatskoj.
- U ožujku 2019. na misi su vjernici pozvani da se prijave za snimanje. Javilo se 28 ljudi za koje je redateljska ekipa pripremila pitanja. Anni Lovrić i Marija Krstanović tri su tjedna poslije svetih misa snimale njihove izjave, nakon čega je trebalo pregledati videomaterijal i napisati scenarij. Bivša urednica na HRT-u Marina Medved Pulić, koja od prosinca 2018. živi i radi u Berlinu, pružila je ekipi u projektu stručnu pomoć i puno truda kako bi scenarij zajednički pretvorili u zanimljiv sadržaj.

Gastarbaiter in Germany – Case study: Berlin

ABSTRACT

In order to preserve the religious and national identity of children and young people of the third and fourth generation of descendants of guest workers in Germany, a comprehensive strategy is needed. Through preparations for the sacraments, the Croatian Catholic missions in Germany are still able to regularly gather a large number of children and young people. This requires targeted and appropriate programs that should be developed in cooperation with the authorized bodies of the Croatian state, the homeland Church and foreign pastors in cooperation with Croatian lay Catholics from Germany, who have certain experience and proven good results in this field.

Keywords: guest workers, diaspora, Croats in Germany, Catholic missions, religion, language, identity

Izvorni znanstveni članak

doc. dr. sc. Suzana Peran
Hrvatsko katoličko sveučilište, Odjel za komunikologiju
Ilica 242, Zagreb
suzana.peran@unicath.hr

Zrinka Planinčić
Hrvatsko katoličko sveučilište, Diplomski studij komunikologije
Ilica 242, Zagreb
zplanincic@unicath.hr

Slika hrvatskoga iseljništva u kršćanskoj obiteljskoj reviji *Kana*

Sažetak

Polazeći od pretpostavke da katolička obiteljska revija *Kana* od početka svoga izlaženja veliku pozornost posvećuje hrvatskome iseljništvu i tako pridonosi snažnijoj vezi iseljenika s Domovinom, u radu se analiziraju objave u toj reviji od 1970. do 1972. godine. Koristeći se metodom analize sadržaja analizirala su se pisma iseljenika u rubrici „Pišu nam čitatelji iz tuđine“ te novinarski napisi koji su se bavili iseljeničkom tematikom. Pritom je poseban interes bio prikazati sliku života u tuđini koju donose sami iseljenici te način na koji se „gastarbajteri“ i pastoralna skrb za njih prate na stranicama revije *Kana*. Rezultati istraživanja pokazali su da je odaziv čitateljstva bio velik jer su Hrvati u tuđini prepoznali *Kanu* kao glas Domovine, a uredništvo je prepoznalo glas hrvatskoga iseljništva.

Ključne riječi: kršćanska obiteljska revija *Kana*, iseljništvo, gastarbajteri, Katolička crkva

1. Uvod

Naslanjajući se na dugu povijest skrbi Katoličke crkve za hrvatsku dijasporu i iseljenike te raširenost i čitanost katoličkih glasila među hrvatskim iseljenicima i visoko povjerenje koje ta glasila imaju među hrvatskom publikom (Mataušić i Črpić, 1998; Čuvalo, 2010), cilj je ovoga rada istražiti koliko je o iseljenicima pisala i kakvu je sliku iseljništva donosila kršćanska obiteljska revija *Kana*. Tematika iseljništva i njegova prikaza u domovinskom tisku posebno je važna jer su se Hrvati u posljednjih 150 godina iz domovine iz gospodarskih i političkih razloga selili u nekoliko velikih valova (Stanković, 2000), a prema podacima iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću iselio se svaki treći Hrvat (Vuković, 2009: 25).

Koristeći se metodom analize sadržaja u studiji slučaja istraživali smo objave u *Kani* u razdoblju od 1970. do 1972. godine, odnosno nakon velikoga vala iseljavanja Hrvata krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća.¹ Znajući da su mediji „ogledalo društva“ (Mataušić, 2002), zanimalo nas je kako i koliko sami iseljenici – *gastarbajteri* – pišu o svom životu u inozemstvu te kako i koliko novinari te obiteljske revije prate hrvatske iseljenike i koje probleme uočavaju.

1 Riječ je o dva velika vala iseljavanja iz gospodarskih razloga između 1967. i 1969. godine.

Kada se govori o iseljeništvu, tada se misli na ljude koji, zbog gospodarskih ili političkih prilika, napuštaju vlastitu domovinu i nastavljaju živjeti u inozemstvu. Prema Osnovnom zakonu o iseljeništvu iz 1910. godine, kako navodi *Hrvatska enciklopedija*, iseljenik je onaj tko se trajno naselio u inozemstvu. Premda se pod iseljeništvom najčešće smatra one koji su se trajno iselili u prekomorske zemlje, Grbić (2006, 4) pak iseljenicima naziva i ljude koji se iz gospodarskih razloga iseljavaju u razvijene zapadnoeuropske zemlje. Za vrijeme socijalističke Jugoslavije govorilo se još o *gastarbajterima* – radnicima na privremenom radu u inozemstvu, te političkoj emigraciji, a sami iseljenici razlikovali su one koji su imali „pasoš“ i mogli se vratiti u domovinu i one kojima je ta mogućnost iz političkih razloga bila uskraćena (Stanković, 2000: 395).

Prvi broj *Kane*, kršćanske obiteljske revije u izdanju *Kršćanske sadašnjosti*² iz Zagreba, objavljen je u lipnju 1970. godine, a uzor za novi časopis bile su inozemne katoličke revije s visokom nakladom (Šagi Bunić, 1977: 1). Prvi urednik bio joj je Vladimir Pavlinić, istodobno i urednik *Glasa Koncila*, a od prvoga broja 1972. mjesto glavnoga urednika preuzima Josip Turčinović, ravnatelj *Kršćanske sadašnjosti* (*Kana*, 1972 (1), 2). O prijemu *Kane* među čitateljima u domovini i iseljeništvu govori i podatak da je sedamdesetih godina prošloga stoljeća *Kana* imala nakladu od 120 tisuća primjeraka (*Kana*, 1970 (2), 2). Prema anketi koju je provelo Vijeće za kler Biskupske konferencije Jugoslavije, *Kana* je u 1973. godini bila među tri najraširenija katolička lista, zajedno s *Glasm Koncila* i *Malim koncilom*. Za *Kanu* se u tom izvještaju ističe da je dobro prihvaćena i pozitivno ocijenjena „i u gradu i na selu i u dijaspori“ (*ViR*, 1974 (1), 4).

2. Pastoralna skrb za iseljenike i njezin odjek u katoličkom tisku

Katolička crkva iz Domovine koja je organiziranu pastoralnu skrb za hrvatske iseljenike započela još 1894. godine (Mataušić, Peran, 2015; Stanković, 1986; 2000), skrbi se putem Hrvatske inozemne pastve³ za duhovne potrebe Hrvata u tuđini, a hrvatski katolički tisak i prije Drugoga svjetskoga rata te posebno nakon obnove šezdesetih godina prati sve slojeve hrvatske dijaspore⁴ i iseljeništva (Mataušić i Peran, 2015: 257). Prilozi objavljeni u katoličkom tisku govore o problemima iseljenika, njihovim osobnim tragedijama, uzrocima iseljavanja, njihovoj ljubavi i čežnji za domovinom te pastoralnoj skrbi za iseljenike (Stanković, 1980: 332). Najviše objava do 1979. godine s iseljeničkom tematikom imaju *Glas Koncila* (418) i *Kana* (222), slijede *Naša ognjišta* i *Veritas*, a ta su glasila uvela i posebne rubrike u kojima prate život hrvatskih iseljenika (Stanković, 1980: 340, 342).

Važnu ulogu među hrvatskim iseljentištvom imali su svećenici iz domovine koji su im bili, prema riječima zagrebačkoga nadbiskupa kardinala Franje Kuharića, „prijatelji i braća, utočište i zaštita“ (Kuharić, 1980: 6). U uvodniku zbornika *Katolička crkva i Hrovati izvan domovine*, kardinal Kuharić kao ulogu hrvatskih svećenika vidi vjerničko okupljanje iseljenika, ali i njihovo spašavanje i razvijanje u njima pozitivnih vrijednosti vjerske i narodne baštine (Kuharić, 1980: 6). U skrbi za duhovno naslijeđe i kulturu iseljenika, posebno je u hrvatskom dušobrižništvu za iseljenike važno bilo zalaganje za očuvanje materinskoga jezika iseljenika jer, kako stoji u *Uputi o pastoralnoj brizi za migrante*⁵ iz 1969. godine na kojoj se temelji daljnje djelovanje toga dušobrižništva, njime oni „izražavaju mentalitet, oblike mišljenja i kulture i sam karakter svog duhovnog života“ (Stanković, 1980: 15). Stoga se u hrvatskim katoličkim misijama diljem svijeta njeguje i razvija tisak na

2 Centar za koncilnska istraživanja, dokumentaciju i informacije Kršćanska sadašnjost utemeljen 22. veljače 1968. dekretom zagrebačkoga nadbiskupa kardinala Franje Šepera (Šagi-Bunić, 1977: 1).

3 Više na: <https://hbk.hr/hrvatska-inozemna-pastva/>

4 Pod pojmom dijaspora mislimo na narod izvan matične domovine, stanovnike koji su se s hrvatskoga duštvenoga i etničkoga prostora iselili od 15. do 18. stoljeća pred turskim osvajanjem i noviju dijasporu koja je nakon raspada SFRJ ostala izvan matične domovine (Grbić, 2006: 4).

5 Više o samom dokumentu u: Novi papinski dokument. Pastoralna skrb za iseljenike (1969). *Glas Koncila*, god. IX., br. 19 (164), str. 1.

hrvatskom jeziku, kao i suradnja s katoličkim glasilima i izdavačima u domovini (Mataušić i Peran, 2015; Polegubić, 2015; Peran, 2017). Posebnu važnost za očuvanje hrvatskoga identiteta imale su mise i obredi na hrvatskom jeziku na kojima su se hrvatski radnici u inozemstvu okupljali (Peran, 2017). Osim vjerskoga, imali su i sociološko značenje povezivanja zajednice i očuvanja vrijednosti koje su donijeli iz domovine (Sršen, 2019: 553).

Vezano za naš rad i razumijevanje problematike važno je i podsjetiti na nekoliko događaja koji su prethodili pokretanju *Kane* i organiziranoj skrbi za pastoral hrvatskih iseljenika. Na zasjedanju Biskupske konferencije Jugoslavije održanom od 11. do 13. studenoga 1969. godine (GK, 1969 (23), 2.) predstavljen je tekst prve poslanice vjernicima u vezi s iseljavanjem u inozemstvo; jedna verzija na hrvatskom i druga na slovenskom jeziku. Također je odlučeno da se pri svakom biskupskom ordinarijatu utemelji poseban ured za migracije te posebno Vijeće BK za migracije „i to jedno za Hrvate, a drugo za Slovence“. Određeno je da se na blagdan Sv. Obitelji održava Dan iseljenika kada će svećenici propovijedati o iseljeničkom pitanju. Za naš rad posebno je važna preporuka „Glasu Koncila da jedanput mjesečno posebno više piše za iseljenike“ (GK, 1969 (23), 2). Na temelju te preporuke u *Glasi Koncila* i *Kani*, koja je iduće godine pokrenuta i u kojoj su djelovali i urednici i novinari *Glasa Koncila*, ustanovljene su posebne rubrike posvećene hrvatskim iseljenicima.

Problem iseljavanja hrvatskoga katoličkoga stanovništva bila je tema i biskupskoga pisma (*Glasi Koncila*, 1970 (1), str. 1-2) o problemima emigracije koje je čitano uz blagdan Svete obitelji 28. prosinca 1969., a objavljeno u prvom broju *Glasa Koncila* u 1970. godini. Pritom se upozorava na razloge iseljavanja; gospodarski razlozi – bijeg iz neimaštine; želja mladih da nađu dobro plaćen posao; usavršavanje znanja. Također ističu i probleme koji prate iseljavanje – prazne domove, osamljene starce, raspad obitelji, moralnu degradaciju i odustajanje od vjerskoga života. Poseban je problem demografsko izumiranje naroda u pojedinim dijelovima domovine (GK, 1970 (1), 2). Upravo su te teme, kako je pokazalo naše istraživanje, središnje i u izvještavanju *Kane* o životu hrvatskih radnika u inozemstvu. O hrvatskom je iseljeništvu bilo riječi na Teološko-pastoralnom tjednu za svećenike koji je u siječnju 1970. održan u Zagrebu. Tom je prigodom zaključeno kako treba omogućiti povratak iseljenika u domovinu. Kao razlog njihova ostanka u inozemstvu navode se ekonomski razlozi pa se ističe da je „stoga važno da političari donesu odluke u tome smjeru, da trud i muka iseljenika bude na razvoj domovine. Crkva djeluje na svome području; župe bi trebale voditi evidenciju o iseljenicima i nastojati ostati povezani s njima“ (Šagi Bunić, 1970 (3), 4). Upravo se ta povezanost domovinske Crkve s iseljeništvom, pokazalo je naše istraživanje, očitovala i u objavama u kršćanskoj obiteljskoj reviji *Kana*.

3. Ciljevi, hipoteze, metoda istraživanja i uzorkovanje

Polazeći od hipoteze da katolička obiteljska revija *Kana* od početka svoga izlaženja veliku pozornost posvećuje hrvatskome iseljeništvu i tako pridonosi snažnijoj vezi iseljenika s Domovinom, cilj je ovoga rada bio istražiti koliko je i kako o iseljenicima pisala i kakvu je sliku iseljeničtva donosila u prvim godinama svoga izlaženja ta revija. Specifični su ciljevi bili analizirati kako su u objavama nazivani iseljenici, zatim sliku života u iseljeništvu koju donose novinari usporediti s onom koju prikazuju sami iseljenici u svojim pismima te uočiti koliko odjeka u objavama ima pastoralna skrba za iseljenike.

Stoga smo definirali i sljedeća istraživačka pitanja: Postoji li razlika u nazivima koje se za iseljenike koriste u novinarskim objavama i pismima čitatelja? Kakvu sliku života u iseljeništvu donose novinari, a kakvu čitatelji? Koliko i kako se u analiziranim objavama govori o pastoralnoj skrbi za iseljenike?

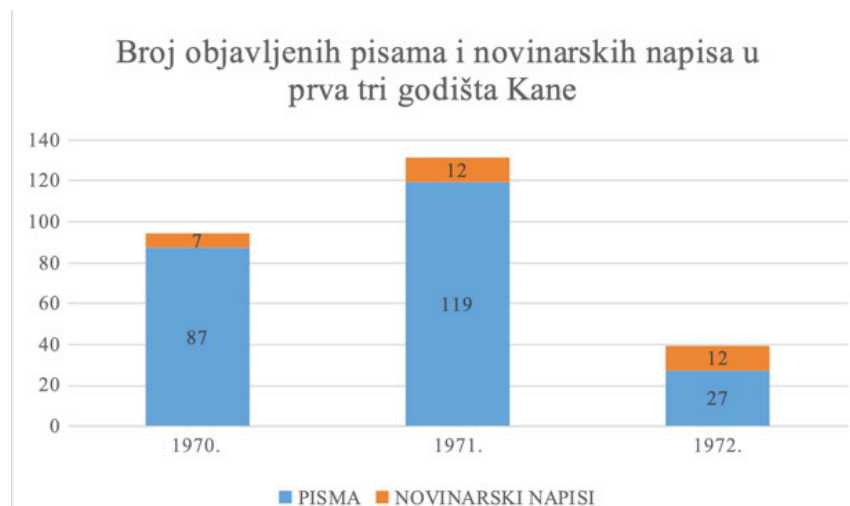
U istraživanju smo se koristili metodom analize sadržaja (Vujević, 2002: 153; Lamza Posavec, 2006: 152) koja je najčešće korištena metoda u analizi promatranja zastupljenosti određenih tema ili problema u medijima (Milas, 2009: 501), a pomoću nje „možemo spoznati i obilježja pošiljatelja

te primatelja poruke, kao i učinke poduzetih akcija“ (Tkalac Verčić i dr., 2014: 92). Izvor analize bila je kršćanska revija *Kana*, a uzorak analize činile su ukupno 264 objave u tri godišta *Kane*, u vremenskom rasponu od 1970. do 1972. godine. Jedinice analize bile su objave u rubrici „Pišu nam čitatelji iz tuđine“ te novinarski napisi koji su za temu imali iseljeništvo. Riječ je o transverzalnomo istraživanju jer proučava učestalost medijskoga izvještavanja o nekoj temi u određenom razdoblju (Milas, 2009: 507).

Kategorije analize bile su broj objava, vrsta, tematika i autorstvo objava. Posebno nas je zanimalo i iz kojih se zemalja javljaju sami iseljenici, čitatelji *Kane* u rubrici „Pišu nam čitatelji iz tuđine“.

4. Rezultati istraživanja i rasprava

U prvoj su godini izlaženja *Kane* objavljene ukupno 94 objave s iseljeničkom tematikom. Od toga je 87 pisama čitatelja iz tuđine, a sedam napisa *Kaninih* novinara i suradnika. Riječ je o foto-informacijama, vijestima i reportažama. U 1971. godini objavljeno je 12 novinarskih napisa i 119 pisama čitatelja. Broj pisama čitatelja, a to možemo pripisati i događajima vezanima uz hrvatsko proljeće, u 1972. godini opao je na 27, dok je broj novinarskih napisa ostao isti kao i u prethodnoj godini (slika 1).

Slika 1. Odnos količine pisama i novinarskih napisa

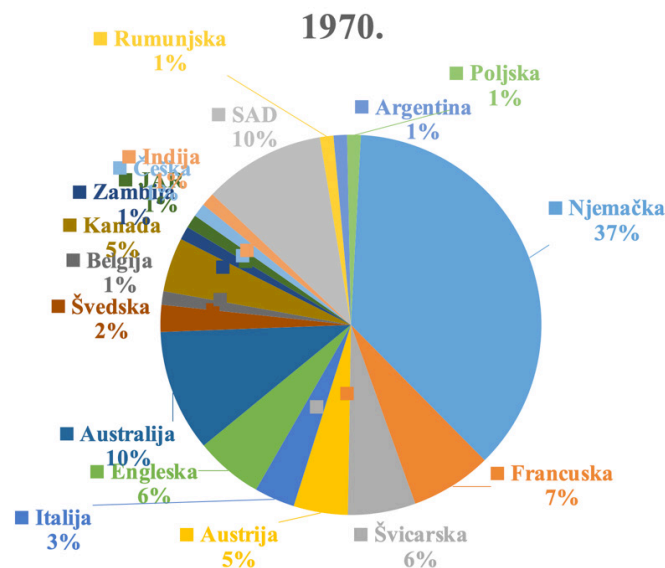
4.1. Vremenska crta razvoja teme iseljavanja u Kani

Prva objava o hrvatskom iseljeništvu u drugom je broju *Kane* fotoinformacija „Mi širom svijeta“. Treći broj otvara mjesto čitateljima i daje im prostor za njihov glas. Rubrika u kojoj je uredništvo objavilo 21 pismo čitatelja najprije se zvala „Pišu nam čitaoci sa svih strana svijeta“. Već u sljedećem broju u uvodniku urednik Vladimir Pavlinić, kako ističe – *duboko dirnut i iznenađen* odazivom čitatelja, najavljuje više prostora za iseljeničku tematiku te obećava reportažu iz Austrije, a uskoro i reportažu iz Njemačke: „U ovom broju novost su pisma naših čitalaca iz tuđine, sa svih strana svijeta. Utješno je da je *Kana* kod tih naših *litalica trbuhom za kruhom* otrpve naišla na velik odaziv. A ta pisma, u kojima nam govore o sebi, zapravo su potresna svjedočanstva o velikoj ljubavi prema domovini, o hvatanju za svaku nit što ih može povezati s rodnim krajem. I *Kana* želi biti jedna takva skromna nit. Želi biti veza s Crkvom i domovinom i za one rasute širom svijeta i za one koji još čuvaju domaći prag i ognjište“ (Pavlinić, 1970, 4: 1). U petom broju sadržaj pisama postaje opsežniji, ali se smanjuje njihova brojnost (*Kana*, 1970 (5), 2). Ime rubrike mijenja se u „Pišu nam čitatelji iz tuđine“ i u takvom će obliku redovito biti objavljivana do sredine 1972.

Također, više se prostora u mjesečniku posvećuje „pečalbarima“⁶. Prvi je opsežniji novinarski napis o životu iseljenika reportaža na tri stranice „Po prvi puta s našima u Linzu“ (*Kana*, 1970 (4), 28-30). U šestom se broju pokreće nova rubrika – „Svoji k svojim“ u kojoj će se sve teme o kojima čitatelji pišu u pismima produbljivati u složenijim novinarskim vrstama. U toj je rubrici do 2014. godine objavljeno 138 reportaža i intervjuja (Mataušić, Peran: 2015). „Živim kod kuće, a radim u Zürichu“ naslov je prve objave u novoj rubrici i izjava iseljenika iz Križevaca koji je u domovini ostavio osjećaje, a u Švicarsku je došao (za)raditi. Ovakav ton najavnoga članka utro je put tekstovima koji će se nalaziti na stranicama te rubrike. O tri vala iseljavanja Hrvata analitičkim pristupom u posljednjem broju u 1970. godini piše Živko Kustić. Kao dopisnik *Glasa Koncila* u pratnji nadbiskupa Franje Kuharića koji pastoralno putuje po SAD-u i Kanadi, Kustić izdvaja trenutak mise koji je rasplakao prisutne: „U jednom trenutku preko radosti prelila se nezadrživa tuga, te je nadbiskupu u Torontu pred punom crkvom odmah na početku mise zapela riječ u grlu, a na oči su mu navrle suze. I nije se trebalo stidjeti tih suza kao što ih nije trebalo ni tumačiti. Odgovorile su im suze u ovlaženim očima 2500 prisutnih vjernika, te kad ih je nadbiskup u propovijedi zamolio: ako se već sami ne misle vraćati, neka nikoga više ne pozivaju iz domovine, bio je to vrhunac i doživljaja i poruke cijelog tog velikog putovanja zagrebačkog nadbiskupa po hrvatskim župama između Atlantskog i Tihog oceana“ (Kustić, 1970 (7), 39).

Premda je pokrenuta u šestom broju i drugi je puta objavljena u 16. broju *Kane*, rubrika „Svoji k svojim“ procvat doživljaja u trećoj godini izlaženja kada je objavljena u 10 od 12 brojeva *Kane*. Autor najviše napisao bio je Mirko Mataušić, tada mladi svećenik-franjevac i novinar. Tijekom studija publicistike i teorije komunikacije u Münsteru (1972. – 1975.) Mataušić je u reportažama obrađivao život u tuđini i nastojao približiti sve nedaće koje Hrvati proživljavaju. U njegovim se člancima osjeća subjektivnost i stajalište koje polazi od činjenice da ovdje, u inozemstvu, nije sve tako sjajno, ali i osjećaji poput tuge i gorčine za one duše koje su napustile svoju rodnu grudu i otišle u svijet tražiti bolje mjesto za život: „Premda je većina od njih prisiljena doći u Njemačku zbog siromaštva i nezaposlenosti, ipak ima takvih koji su došli ovamo tražiti kruha nad pogačom“ (Mataušić, 1971 (16), 32). U istom članku Mataušić ljude koji se otvoreno u razgovoru poslije mise žale na ono što su ostavili u domovini – upita: „Pa što se onda ne vraćate ljudi?“ Mataušićevi sugovornici često su ljudi s dna društva, zaboravljeni od svoje okoline, izgubljeni i zbunjeni, a u njegovim reportažama može se osjetiti zadimljena prostorija u kojoj se dogovaraju isto takvi poslovi, tuga u čovjeku čija su djeca ostala kod kuće, a on mora raditi da bi ih prehranio, ali i onih koji su pobjegli u svijet jer su mislili da s druge strane granice sunce više sja: „Jedni rade u tuđini da bi preživjeli i prehranili obitelj, drugi da bi zaradili nešto više, izgradili kuću ili uredili stan, trećima je stalo do avanture, da malo vide svijeta, a ima i takvih kojima nije stalo više ni do čega, rade iz običaja, životare iz dana u dan...“ (Mataušić, 1972 (25), 25). U 27. broju pod naslovom „Kad je poginuo Nino“ Mataušić uvlači čitatelja u tragičnu priču o mladom čovjeku koji je izgubio život u prometnoj nesreći. U toj reportaži povezo je razliku između života u domovini i u Njemačkoj i pokazao izazove koje život u tuđini stavlja pred mlade ljude koji su došli iz neimaštine u domovini (Mataušić, 1972 (27), 25). Značaj je tih tekstova, pretežito reportaža, što donose neuljepšane sudbine i svjedočenja samih iseljenika, zabilježene od strane njihovoga dušobrižnika, a u objavama se reflektira i skrb hrvatskih svećenika za iseljenike. Mataušićeve reportaže objavljene u rubrici „Svoji svojim“ sabrane su u knjizi *Svaka se ulica zove Strasse. Bilješke iz tuđine* (2015) u izdanju *Kršćanske sadašnjosti*.

6 Pečalba – privremeni, višemjesečni ili sezonski rad izvan stalnoga mjesta boravka. *Hrvatski jezični portal*. <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> . Pristupljeno 27. veljače 2021.

Slika 2. Prikaz zemalja iz kojih se čitatelji javljaju u prvoj godini izlaženja

4.2. Slika života iseljenika iz pisama

Više od trećine pisama u prva tri godišta koja su bila razdoblje analize bilo je iz Njemačke, što je razmjerno i broju hrvatskih iseljenika u tu zemlju (slike 1., 2., 3.). U prvih nekoliko brojeva *Kane* teme pisama bile su: nedostatak svećenika u odnosu na brojno iseljništvo te apeli da se pošalju svećenici jer ljudi pate bez praktičnoga duhovnoga života, pozdravi upućeni obitelji i rodbini, obavijesti o misama itd. Čitatelji izvan domovine nastojali su zabilježiti riječju ili fotografijom svoju svakodnevicu u nadi da njihovi životi u domovini nisu ugašeni te su u *Kani* vidjeli priliku ponovnoga susreta sa samima sobom i životima koje su napustili. Osim toga, u nadi da će pismo biti objavljeno, čitatelji su tražili kontakte za nova poznanstva, javljali obiteljima iz domovine vijesti o prinovi, ali i svjedočili da im nedostaje njihov dom i život koji su ostavili s druge strane granice: „Nema nikakvih izgleda za povratak u domovinu. To zapravo tako i ide. Čovjek se odluči: “Idem nekoliko godina nešto zaraditi, pa ću se vratiti”, a poslije u većini slučajeva biva da ostane ni na nebu ni na zemlji, ni tamo ni ovamo. Odraslo drvo se ne presađuje, ono naglo vene ili životari od danas do sutra“ (*Kana*, 1971 (11): 5).

Pismima su s domovinom bile povezane i redovnice i redovnici iz misija. Sestra Edigna iz Indije osjećala se nostalgичno čitajući *Kanu* i kao da opet može progovarati na materinskom jeziku jer se njime ne služi već 35 godina: „Kad čitam *Kanu*, i nehotice mi dođe misao: “Ti pripadaš i dijete si ovoga naroda koji ti šalje ovaj list. Ne zaboravi da je to zemlja u kojoj si prvi put izgovorila majčino i Božje ime.” Ta se zemlja ne može nikada zaboraviti“ (*Kana*, 1971 (12): 5). Fotografije koje su čitatelji prilagali svojim pismima najčešće prikazuju primanje sakramenata sv. pričesti, potvrde i vjenčanja u svrhu obavještanja rodbine u domovini, djevojke u hrvatskim narodnim nošnjama kao znak čuvanja naslijeđa, zajedništvo u hrvatskim centrima... Ističemo primjer pisma u kojem otac moli uredništvo da se uz pismo objavi fotografija nadgrobna spomenika njegovoga sina: „Tako će naša rodbina u domovini vidjeti da naš i njihov Berislav nije zaboravljen“ (*Kana* 1970 (7): 7). Mnogi su *Kanu* doživjeli kao mjesto za ispovijed, priznali osjećaje, ali i opisivali neljudske uvjete u kojima žive te najavili povratak: „Više ne mogu podnijeti ovaj život u barakama, osjećam se kao da sam u Auschwitzu. (...) Gledam subotom i nedjeljom ovaj mladi svijet kako se voli i živi, a ja u dimljivoj i smrdljivoj baraci trunem i živim od danas do sutra. (...) Ja sam se odlučio vratiti u domovinu“ (*Kana*, 1971 (15): 4).

4.3. Naslovi objava

Kada govorimo o novinskim naslovima, važno je istaknuti da je njihova funkcija privući pozornost čitatelja i „sažeto ga, zanimljivo i inteligentno upozoriti na glavnu misao članka koji slijedi“ (Hudeček, 2006: 297). Naslov je i putokaz kako medij želi da objava bude shvaćena (Kurtić, 2007: 133). Naslovi novinarskih napisa upućuju na opće mišljenje uredništva o hrvatskim iseljenicima – vlada negativna percepcija prema mišljenju da je u tuđini život lakši i bolji, no sugovornici u tekstovima opisani su objektivno i pokušava se objasniti kontekst odlaska. Važno je istaknuti da nijedan autorski tekst u analiziranom razdoblju nema u potpunosti afirmativan odnos prema životu izvan granica domovine. Mnogi autori u subjektivnim novinarskim vrstama ne libe se kritizirati one koji su otišli i istodobno poticati na povratak u domovinu, a svoja stajališta najavljuju već u naslovima:

„Avionom na smetlarski posao u tuđinu“ (1970, 5), „Tu ti nema pomoći“ (1970, 5), „Doživljaj domovine u švicarskome svetištu“ (1970, 6), „Naša djeca moraju odlaziti“ (1971, 8), „Na Uskrs s našima daleko od domovine“ (1971, 12), „Rastrgane obitelji i samci“ (1971, 14), „U Beč – ali ne na izlet“ (1972, 23), „Svaka se ulica zove Strasse“ (1972, 29), „Moja bauštela radi“ (1972, 31).

Percepcija uredništva, novinara i reportera o čitateljima izvan Hrvatske može se analizirati i prema zajedničkim nazivima iseljenika (tablica 1). Čitatelji su isticali zajedništvo kada bi se nazivali te su sami sebe sažalijevali nazivajući se izgubljenima i raširenima, dok je uredništvo isticalo financijsku potrebu odlaska rabeći nazive *pečalbari*, *kruhorborci*. Što je više iseljenička tematika bila zastupljena u *Kani*, nazivi su se u obje rubrike izjednačavali.

Tablica 1. Prikaz imenovanja iseljenika iz pozicije čitatelja u odnosu na uredništvo

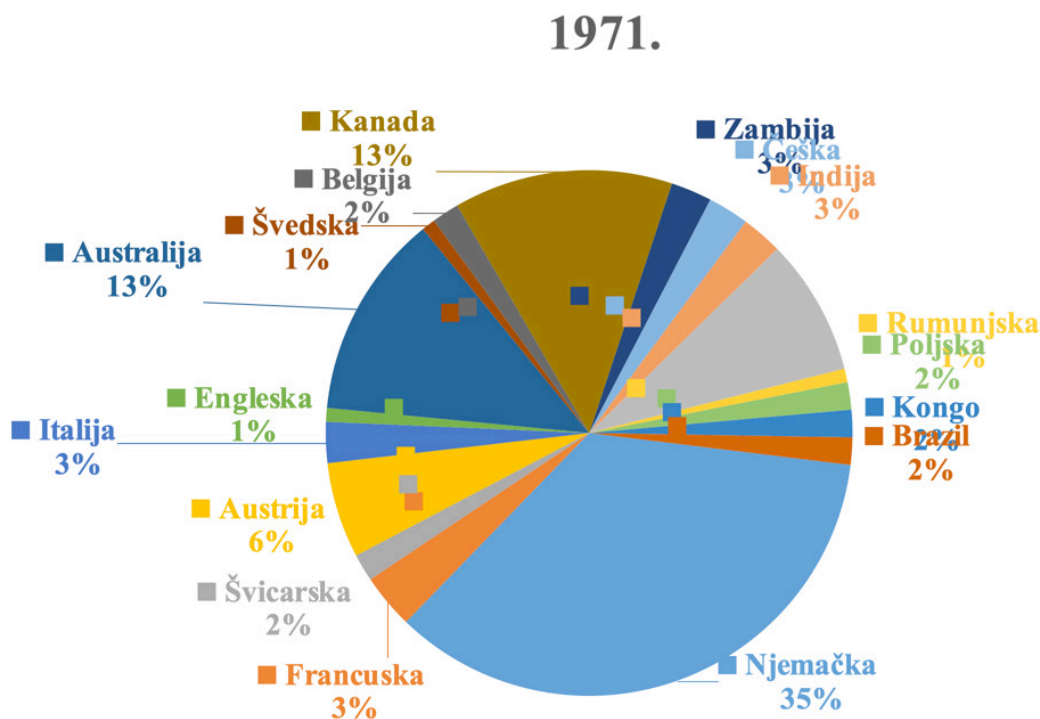
KAKO SE NAZIVAJU ČITATELJI	KAKO ČITATELJE NAZIVA UREDNIŠTVO
velika obitelj	luralice
nesretnici	naši ljudi
izgubljene ovce	iseljenici
rašireno stado	pečalbari
hrvatska kolonija	kruhorborci
naši ljudi	naši zemljaci
izgubljeni sinovi	stranci u tuđini
raseljeni Hrvati	naši intelektualci izvan domovine
hrvatske duše	naš narod

4.4. Slika života iseljenika u novinarskim oblicima

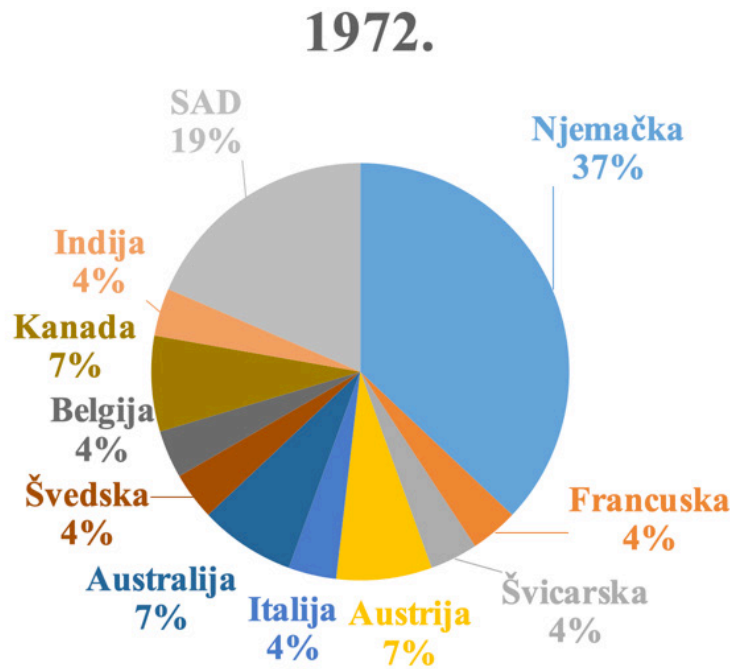
Percepcija uredništva o iseljenicima može se iščitati iz termina kojima ih nazivaju – naši ljudi, iseljenici, pečalbari, kruhorborci (Funes, 1971 (14): 16), izgubljene ovce. Autori napisa bili su novinari *Glasa Koncila* i *Kane* koji su nastojali prikazati život vjernika u iseljeništvu u živopisnim novinarskim oblicima od kojih je najzastupljenija bila (putopisna) reportaža i komentar uz kratke fotovijesti te granične priloge između reportaže i priče. Mjesta radnje novinarskih su uradaka najčešće bila Njemačka i Austrija nakon čega slijedi Kanada, SAD i Australija. Osim novinara, autori sadržaja bili su i svećenici koji su se pastoralno skrbrili za brojne iseljenike te su prigodno slali vijesti (npr. *Kana*, 1970 (4): 17).

Život gastarbajtera prati na stranicama *Kane* obiteljsku tematiku – brakove koji nisu izdržali razdvojenost (Kustić, 1971 (8): 33), djecu koja su odrastala bez roditelja (Funes, 1971 (11): 13), značaj i prinos svećenika (Miklaušić, 1971 (8): 15), pitanja socijalizacije i asimilacije djece u novim sredinama (Baričević, 1970: 15-17), pohode hrvatskih biskupa (Vuk, 1970 (6): 21), odnos domaće Crkve prema iseljeništvu, slavlja u hrvatskim katoličkim misijama (Funes, 1971 (12): 15), hodočašća kao

mjesta gdje se hrvatski narod okupljao, istaknute osobe u iseljeništvu, pitanje povratka – „Trebali bi pisati o povratku... Otići iz Australije pravi je problem“ (Kana, 1971 (14): 4). Autori vjernike u tekstovima opisuju kao pobožne, vrijedne ljude koji su zbog loših uvjeta života – zbog slabo plaćenih poslova i neimaštine otišli u bolji svijet koji, priznaju, nije bajan, no trude se početi ispočetka. Ističu da im Hrvatska neizmjerljivo nedostaje kao i rodbina, stoga za blagodne odlaze u Hrvatsku. Unatoč mukotrpnome radu, ne zarađuju dovoljno, a često se osjećaju kao da su „sami“. U članku Marije Funes „Rastrgane obitelji i samci“ jedan od mnogobrojnih sugovornika priznaje da se osjeća bespomoćno jer je otišao tražeći sreću, a sada tuguje za starim životima i domovinom iz koje svi odlaze: „Znamo da će nam i djeca u pečalbu, jer svoje žuljeve ostavljamo tuđinu. Za koga živimo? Zar to da našoj djeci osiguramo goli kruh, a ona kuća koju danas gradimo, bit će naša grobnica gdje ćemo sami trunuti i gledati u pisma naše djece iz Njemačke, Australije, Amerike. Pratim gotovu svu štampu. Puno se o nama piše. (...) Ne znam našeg čovjeka koji ne bi drage volje večerao sa svojom djecom i rekao im što će sutra raditi, pregledao im bilježnice i knjige. (...) Žalosno je što nam se zemlja prazni. To će nas skupo koštati. Žao mi je za sve one koji danas vode brigu za svoj narod. (...) Onima koji misle na svoje ovdje je teško. Svaki trenutak ovdje suzom je obliven. Ovo je za me tuđina i ostaje tuđina“ (Kana, 1971: 18).

Slika 3. Prikaz zemalja iz kojih se javljaju čitatelji u drugoj godini izlaženja

Slika 4. Prikaz zemalja iz kojih se javljaju čitatelji u trećoj godini izlaženja

4.5. Život iseljenika u Australiji

U *Kani* je najviše objava iseljeničke tematike iz područja Njemačke, no pozornost se putem novinarskih napisa posvećuje i Hrvatima koji žive u različitim dijelovima svijeta, posebno onima koji su se odselili tražeći bolji život na najudaljeniji kontinent u Australiju. I iseljenici sami njeguju odnos s tom revijom kroz svoja pisma: u 1970. godini 10 % pisama čitatelja je iz Australije, u 1971. 13 %, a broj pisama iseljenika iz te zemlje u 1972. godini pada na 7 %. Napisi *Kaninih* novinara donose svjedočenja iz prve ruke o životu hrvatskih iseljenika u Australiji, dajući i sliku onih koji su se teško uklopili u novi način života. U intervjuu s „Pjesnikom povratnikom“ iz Australije Živko Kustić u 10. broju pokazao je da mladi Hrvati tamo teško žive, ali to drže u tajnosti (Kustić, 1971 (10): 9). Vladimir Reinhofer proveo je nekoliko godina u Australiji i iskreno je priznao da hrvatski iseljenici teško pronalaze bračne partnere jer u strance nemaju povjerenja zbog čega se javlja otuđenost, a posljedica toga je odavanje ovisnostima. Kako bi istražio ovaj fenomen, novinar Ante Jeretov u 13. broju *Kane* bilježi u Australiji nepopularne izjave i upozorava na socijalne probleme mladih. Zbog dolaska velikoga broja Hrvata koji se nisu uklopili u društvo javile su se negativnosti – alkoholizam, neimaština i psihički problemi zahvaćali su mlade ljude koji su se našli na raskrižjima svojih života i nisu mogli pronaći put prema izlazu pa su završili u ustanovama: „Okruži nas tridesetak mladih ljudi u dobi između dvadesete i trideset i pete godine, a rođeni su u Hrvatskoj. Nisu oni teški umobolni bolesnici bez nade. Svaki je od njih doživio neki svoj lom u životu koji ga je doveo iza vrata ove bolnice“ (Jeretov, 1971 (13): 40). Jeretov upozorava da krivnja za ovakvu situaciju leži u samim iseljenicima, brojne dolaske Hrvata u obećanu zemlju Australiju uspoređuje sa seobom naroda i zaključuje da ne treba uljepšavati situaciju u kojoj se mlade generacije nalaze: „Česti smrtni slučajevi u automobilskim nesrećama, rastave braka, pa i poneki slučaj pada u prostituciju tamna su sjena koja prati hrvatskog iseljenika na obalama ove daleke Južne zemlje, *Terrae Australis*“ (Jeretov, 1971 (13): 40).

5. Zaključak

Provedenim istraživanjem potvrdili smo hipotezu da je kršćanska obiteljska revija *Kana* od početka svoga izlaženja veliku pozornost posvećivala hrvatskome iseljeništvu i tako pridonosila snažnijoj vezi iseljenika s Domovinom. *Kana* je pokrenuta neposredno nakon dva velika vala iseljavanja Hrvata iz domovine krajem šezdesetih godina prošloga stoljeća u potrazi za zaradom te nakon upute tadašnje Biskupske konferencije da katolički tisak treba više pisati o bolnoj temi iseljavanja i biti poveznica između Crkve u domovini i iseljeništva. Stoga je *Kana* otvorila svoje stranice iseljenicima putem pisama čitatelja kojih je u razdoblju našega istraživanja bilo 233 iz različitih dijelova svijeta; najviše iz Njemačke, a zatim iz Australije, Kanade i ostalih zemalja u koje su se Hrvati iseljavali. Svi problemi, nedoumice i teškoće, ali i radosti, koje su hrvatski gastarbajteri u pismima spominjali, naišli su na razradu u novinarskim napisima – ponajviše reportažama i kratkim pričama – na stranicama *Kane*. Takvih novinarskih objava u tri godine bilo je 29, a autori su im bili novinari, ali i dušobrižnici koji su se pastoralno skrbili za iseljenike. U novinarskim objavama iseljenike se i nazivima koje im se daje povezuje s njihovom željom da zarade za bolji život, a oni sami u pismima čitatelja ukazuju na zbunjenost i izgubljenost. Novinarski napisi obuhvaćali su sve dijelove iseljeničkih života, a ponajviše je pozornosti posvećeno obiteljskoj tematici, dušobrižništvu za iseljenike, pastoralnim susretima i pitanjima povratka u domovinu. Stav *Kaninih* novinara o potrebi povratka u domovinu iskazan je, kako smo istraživanjem pokazali, i u naslovima objava. Iseljenički život prikazan je objektivno, bez uljepšavanja, a sami iseljenici – i oni koji pišu i o kojima se piše, potpisani su imenom i prezimenom. Stoga smatramo da su analizirani napisi vrijedna građa za istraživanje povijesti hrvatskoga iseljeništva i skrbi Crkve u Hrvata za iseljenike diljem svijeta. Na temelju rezultata našega istraživanja možemo ustvrditi da je tadašnji katolički tisak, u našem slučaju *Kana*, bio most i poveznica između iseljene i domovinske Hrvatske i svojevrzni iseljenički forum gdje su izražavali svoje stavove, strahovanja i nade. U ovo suvremeno doba kada se ponovno događa iseljavanje, sada čitavih mladih obitelji iz Hrvatske, u *Kani* više nema stalne rubrike koja bi se redovito bavila iseljeničkim temama i pitanjima hrvatske dijaspore. Ovo istraživanje može biti i poticaj za promišljanje zašto je tako, ali i poticaj za nova istraživanja koja bi se bavila suvremenim iseljavanjima i načinom na koji se to iseljavanje prati u katoličkim i ostalim hrvatskim medijima.

Izvori

Uvezana godišta kršćanske obiteljske revije *Kana* (1970, 1971, 1972).

Anketa Vijeća za kler Biskupske konferencije Jugoslavije (1974). *ViR*, 4(1), str. 4.

Literatura

Grbić, J. (2006). Hrvatska dijaspora i iseljeništvo. U: J. Forjan (ur.). *Narodne nošnje Hrvata u svijetu (Tradicijsko odijevanje Hrvata izvan Republike Hrvatske)* (1-27). Zagreb: Posudionica i radionica narodnih nošnji.

Hrvatski jezični portal. Pečalba. *Hjp.znanje.hr*. <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>. Pristupljeno 27. veljače 2021.

Hudeček, L. (2006). Jezične značajke novinskih naslova. U: J. Granić (ur.). *Jezik i mediji – jedan jezik: više svjetova* (297-303). Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.

Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Iseljeništvo. U: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, pristupljeno 24. travnja 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27891>

Kongregacija za biskupe (1969). *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante*. Kršćanska sadašnjost.

- Kuharić, F. (1980). Uvod. U: V. Stanković (ur.). *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*. Vijeće BK za hrvatsku migraciju; Kršćanska sadašnjost.
- Kurtić, N. (2007). Bosna i Hercegovina: Između profesionalnih standarda i očekivanja čitatelja. U: S. Malović (ur.). *Vjerodostojnost novina* (117-154). ICEJ.
- Lamza Posavec, V. (2006). *Metode istraživanja u novinarstvu*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Mataušić, M. J. (2002). Mediji u krizi vrednota. *Bogoslovska smotra*, 71(2-3), 361-379. <https://hrcak.srce.hr/file/45756>
- Mataušić, M. J. (2015). *Svaka se ulica zove Strasse*. Kršćanska sadašnjost.
- Mataušić M. i Peran, S. (2015). Hrvatska inozemna pastva u domovinskome katoličkom tisku. U: M. Sopta; F. Maletić i J. Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine. Zbornik radova predstavljenih na Prvom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014.* (257-261). Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Milas, G. (2009). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Naklada Slap.
- Peran, S. (2017). Slika hrvatskoga iseljeničtva u hrvatskim katoličkim glasilima. U: M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Kaselj Perić (ur.), *Hrvatska izvan domovine II.* (481-485). Centar za kulturu Maksimir.
- Polegubić, A. (2015). Hrvatsko dušobrižništvo – stanje i perspektive. U: M. Sopta, F. Maletić, J. Bebić (ur.). *Hrvatska izvan domovine. Zbornik radova predstavljenih na Prvom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipnja 2014.* (275-283). Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Sršen, A. (2019). Aspekti dušobrižništva u Katoličkoj crkvi danas. *Obnovljeni Život*, 74(4), 529-539. <https://hrcak.srce.hr/227169>
- Stanković, V. (1986). Katolička Crkva i Hrvati izvan domovine. *Bogoslovska smotra*, 56(1-2), 73-98. <https://hrcak.srce.hr/34445>
- Stanković, V. (2000). Hrvatska inozemna pastva. *Crkva u svijetu*, 35(4), 393-404. <https://hrcak.srce.hr/39066>
- Šagi -Bunić, T. (1977). Nastanak Kršćanske sadašnjosti. *Bilten KS 1*, 1-4.
- Verčić Tkalac, A., Čorić Sinčić, D. i Vokić Pološki, N. (2014). *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada: kako osmisliti, provesti i opisati znanstveno i stručno istraživanje*. M.E.P. d.o.o.
- Vujević, M. (2002). *Uvođenje u znanstveni rad*. Školska knjiga.

Novinski članci

- Govor Tomislava Šagi Bunića na zaključku TPT 30. siječnja 1970. (1970). *Glas Koncila*, god. X., br. 3 (173), str. 4.
- Izveštaj za štampu s jesenjeg zasjedanja Biskupske konferencije Jugoslavije (1969). *Glas Koncila*, god. IX., br. 23 (168), str. 2.
- Novi papinski dokument. Pastoralna skrb za iseljenike (1969). *Glas Koncila*, god. IX., br. 19 (164), str. 1.
- Teško je živjeti umiranje svoga naroda. Pismo naših biskupa o problemima naše emigracije (1970). *Glas Koncila*, god. X, br. 1 (171), str. 1-2.

The image of the Croatian emigration in the Christian family magazine Kana

ABSTRACT

Starting from the assumption that the Catholic family magazine Kana has been paying a lot of attention to Croatian emigration since the beginning of its publication and thus contributes to a stronger bond between emigrants and the Motherland, the paper analyzes the publications in that magazine from 1970 to 1972. Using the method of content analysis, emigrants' letters in the column "Readers from abroad write to us" and journalistic articles dealing with emigrant topics were analyzed. It is of special interest was to show the image of life in a foreign country brought by the emigrants themselves and the way in which "guest workers" and pastoral care for them are followed on the pages of Kana magazine. The results of the research showed that the response of the readership was great because Croats abroad recognized Kana as the voice of the Motherland, and the editorial board recognized the voice of the Croatian emigration.

Keywords: Christian family show Kana, emigration, guest workers, Catholic Church

Pregledni članak

izv.prof. dr. sc. Vine Mihaljević
Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“
Marulićev trg 19, Zagreb
Vine.Mihaljevic@Pilar.hr

prof. dr. sc. Stipe Tadić
Fakultet hrvatskih studija, Sveučilište u Zagrebu
Borongajska cesta 83 d, Zagreb
stadic@hrstud.hr

Institucionalizacija dušobrižništva za Hrvate u Njemačkoj

/od „fremdarbeitera“ do „hausmeistera“/

„Migranti su svi oni ljudi koji iz bilo kojega razloga izbivaju izvan domovine i izvan vlastite etničke zajednice te im je zbog istinskih potreba nužna posebna skrb.“

(Instructio de pastoralis migratorum cura – Uputa o pastoralnoj brizi za migrante, n. 15)

Sažetak

Velik broj Hrvata iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine tijekom 20. st. emigriralo je u europske zemlje, ponajprije u Njemačku. Razlozi iseljavanja bili su različiti i raznorodni: od ekonomskih razloga i egzistencijalne sigurnosti preko boljih uvjeta rada do težnje za kvalitetnijim životom. U prvoj polovici 20. stoljeća relativno malobrojni Hrvati u Njemačkoj radili su ponajprije u rudarstvu i industriji kao „fremdarbeiteri“. Nakon Drugoga svjetskoga rata veći broj Hrvata, koji su bili u izbjegličkim kampovima, nastavili su živjeti u Njemačkoj. Daleko najveći broj Hrvata emigrirao je na tzv. „privremeni rad“, kako se to eufemistički govorilo u ondašnjim državnim strukturama, u Njemačku 60-tih i 70-tih godina prošloga stoljeća.

Dakako, tome je potrebno pribrojiti i brojne Hrvate koji su kao prognanici i izbjeglice došli u Njemačku za vrijeme Domovinskoga rata 90-ih godina prošloga stoljeća. Nakon što je, početkom ovoga tisućljeća samostalna RH postala punopravnom članicom Europske unije, novi je val iseljništva zapljusnuo Hrvatsku. Radi se ponajprije o specifičnoj kategoriji visoko obrazovanih mladih ljudi koji su sobom povelili i svoje obitelji u Njemačku.

Različiti su i raznorodni razlozi zbog kojih su brojni Hrvati tijekom prošloga stoljeća napuštali domovinu od ratova i progona, društvene nesigurnosti pa sve do političkih progona različitih (domoljubnih) mišljenja u komunističkom totalitarnom jednoulju.

Sredinom prošloga stoljeća hrvatski katolički svećenici, koji su također ostali živjeti u Njemačkoj, započeli su, u suglasnosti s njemačkim i hrvatskim biskupima, organizirano dušobrižništvo hrvatskih doseljenika u Njemačku. To se organizirano pastoralno dušobrižništvo odvija prema smjernicama apostolske konstitucije *Exsul familia* objavljene 1952. godine te

prema smjernicama dokumenta *Instructio de pastorali migratorum cura*, koji se u potpunosti odnose na inozemnu pastvu, a izdala ih je Kongregacija za biskupe 1969. godine.

Nakon uspostave Hrvatskoga (nad)dušobrižničkoga ureda za Hrvate u Frankfurtu na Maini, diljem Njemačke osnivaju se brojne hrvatske katoličke misije i zajednice koje duhovno i pastoralno vode hrvatski svećenici. Svojim su pastoralnim djelovanjem kojim koordinira Hrvatski (nad)dušobrižnički ured hrvatske katoličke misije dale snažan doprinos vjerničkome životu naših iseljenika u Njemačkoj. Neprijeporna je činjenica da su hrvatske katoličke misije, uz snažan vjerski doprinos u organiziranom pastoralnom djelovanju za Hrvate u Njemačkoj, imale snažan, za ne reći presudan, utjecaj na očuvanje kulturnoga i nacionalnoga identiteta hrvatskih radnika i njihovih obitelji. Tijekom proteklih sedam desetljeća svoga organiziranoga djelovanja u Njemačkoj, hrvatske katoličke misije dale su snažan obol vjerničkome životu Hrvata iseljenih u Njemačku i svojim kulturno-umjetničkim radom pridonijele ogroman doprinos u očuvanju hrvatskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta.

Ključne riječi: „fremdarbeiteri“, gastarbajteri, iseljenici, hrvatske katoličke misije, hrvatski nacionalni identitet

Uvod

Tijekom duge povijesti Katolička crkva pronalazi različite načine kako, i što bolje, svakom čovjeku naviještati i svjedočiti evanđeosku poruku i spasenje u Isusu Kristu. Njenu prošlost obilježile su također različite i brojne migracije, a posebice u 19. i 20. stoljeću kada im Katolička crkva posvećuje posebnu pozornost u svojim pastoralnim dokumentima o migracijama. U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata poglavito, Katolička crkva susreće se s dotad nepoznatim društvenim i kulturnim fenomenom brojnih prognanika, izbjeglica, iseljenika, migranata, *displaced person*. Sredinom prošloga stoljeća Katolička crkva prepoznala je fenomen migracija kao stalni društveni fenomen kojemu sustavno posvećuje duhovnu, karitativnu i pastoralnu skrb. Katolička crkva univerzalno se brine za duhovno dobro i spasenje svakoga čovjeka, a Crkva u Hrvata brine se pak za sve Hrvate katolike koji žive u domovini i u inozemstvu, a što pokazuju i njezini dokumenti u pogledu crkvenoga pastorala za migrante. Nastajanju i objavljivanju, takoreći, „prvih“ općih crkvenih dokumenata o migracijama posvetili smo više pozornosti kako bismo naglasili ozbiljnost, složenost i univerzalnost fenomena migracija u suvremenom društvu te primjerenu crkvenu duhovnu, pastoralnu i socijalnu skrb za migrante.

U ovom radu predstavljena su opća crkvena organizacijska uporišta za migrante. Zatim je kronološki prikazan povijesni fenomen mobilnosti, selilaca, migranata, odnosno duhovni, pastoralni i socijalni pastoral hrvatskih migranata i radnika o kojima pastoralno skrbi hrvatska katolička crkvena hijerarhija čije je djelovanje u početku obilježeno *individualnim inicijativama* za pastoral hrvatskih radnika u iseljeništvu, ali ne i sustavnim organizacijskim pastoralnim radom. S druge pak strane u tim se inicijativama pokazuje opća crkvena svijest o potrebi organizirane duhovne i pastoralne pomoći hrvatskim katoličkim migrantima i radnicima u inozemstvu. Na kraju, predstavljaju se organizacijska uporišta u dokumentima Hrvatske biskupske konferencije u pogledu osnivanja hrvatskih katoličkih misija u inozemstvu za hrvatske katoličke radnike, ponajprije u Njemačkoj, navodeći primjer organizacije Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu.

2. Crkvena organizacijska uporišta za pastoral selilaca i migranata

Katolička crkva u prošlosti, kao i danas, posvećuje i pruža posebnu „materinsku brigu“ moralnoj, duhovnoj, pastoralnoj i socijalnoj brizi putnicima, izbjeglicama, seliocima, migrantima pri čemu je i sama svjesna kako je i nazaretska obitelj bila izbjeglica i prognanik u Egiptu. Naime, „selilaštvo predstavlja ne samo jednu od veoma velikih i složenih nego i žalosno ustrajnih pojava u povijesti čovječanstva“ (Bonnet, 1986: 69). Ljudske migracije traju od samih početaka ljudskoga društva, a u novije vrijeme, potaknute su urbanizacijom, različitim prisilnim (siromaštvo, politički, religijski, ideološki, etnički progoni, ratovi) ili pak neprisilnim razlozima (bolji uvjeti života, rada, školovanja, sloboda). U migracijama veliku ulogu ima kulturna baština i jezik migranata te susret s kulturom ljudske zajednice u koju se migranti useljavaju. U tom susretu različitih kultura nastaju problemi asimilacije, getoizacije, integracije te problemi odbojnosti, uzajamnog neprihvatanja, marginalizacije, ksenofobije, nepovjerenja. Svega toga svjesna je Katolička crkva koja je pozvana materinsko brigom brinuti se o svima: i domaćima i pridošlicama, migrantima, lualicima, izbjeglicama, prognanicima, moreplovcima i slično.

Što se događa sa seliocima, migrantima, iseljenicima u ozračju crkvenoga zajedništva? Kako problemu migracija pridonosi zajednica Božjega naroda? Naravno, nije zadaća ovoga rada odgovoriti na takva složena pitanja, nego ćemo u ovom radu iznijeti nekoliko vidova crkvene organizacije dušobrižništva za hrvatske selioce, ljude u pokretu, radnike, migrante.

Na crkveno-pravnoj razini Crkva svoju brigu organizira i normira sukladno *Zakoniku kanonskoga prava* u kojem ublažava načelo teritorijalnosti i uvodi personalno načelo, a u pogledu svećenika, uz ostalo, u kanonu br. 568 govori o kapelanu selilaca koji se duhovno, pastoralno brine o seliocima, prognanima, izbjeglicama, nomadima, mornarima (usp. De Paolis, 1986: 118-119). Uputa *De Pastoralis Migratorum Cura* (dalje: DPMC) u br. 12. ističe kako je potrebno cjelovito sagledati situaciju selilaca, ljudi u pokretu, a o njima se pastoralno brine za to izobraženi, osposobljeni, misionar, kapelan odnosno svećenik – dušobrižnik selilaca koji govori jezik selilaca, odnosno odgovarajuće pastoralne strukture za iseljeničtvo. Pastoral selilaca svoje središte ima u osobi i karizmi svećenika, kapelana, misionara, dušobrižnika selilaca kojega Uputa DPMC u petom poglavlju određuje kao „svećenika koji je primio od zakonite crkvene vlasti poslanje dušobrižništva selilaca istog jezika“. Iz brige Crkve da putnicima priskrbi potrebitu duhovnu i pastoralnu pomoć, nastaje i pojam selioca, migranata koji su „svi oni koji zbog bilo kojeg razloga borave izvan domovine ili vlastite etničke zajednice te im zbog istinskih potreba valja pružiti naročitu pomoć“ (DPMC, n. 15).

Za vrijeme pontifikata pape Leona XIII. od 1887. godine Crkva je posvetila brigu katoličkim iseljenicima, no sustavnija briga Katoličke crkve započinje 15. kolovoza 1912. godine kada je papa Pijo X. svojim motuproprijem *De Catholicorum in exteris regionibus emigratione, Cum omnes Catholicos* odredio da se pri Svetoj konzistorijalnoj kongregaciji (Kongregacija za biskupe) osnuje „Ured za duhovnu skrb katoličkih iseljenika“, čija je zadaća bila duhovna pastva i skrb o poboljšanju životnih prilika iseljenika (Stanković, 1980).

U pogledu pasterala migranata najvažniji crkveni dokumenti su: apostolska konstitucija *Exsul familia* koju je papa Pio XII. objavio 1. kolovoza 1952. te motuproprio *Pastoralis migratorum cura* pape Pavla VI. koji objavljuje 15. kolovoza 1969. godine. Sveta Kongregacija biskupa 22. kolovoza 1969. objavljuje uputu *De pastoralis migratorum cura*. U dokumentima Drugoga vatikanskoga sabora posebice je istaknuta pastoralna i religijska briga o ljudima u pokretu u dekretu *Christus Dominus* gdje se biskupima preporučuje da vode: „posebnu brigu o vjernicima koji zbog svojih životnih prilika nisu u mogućnosti da se dovoljno koriste redovitom i pastirskom službom župnika ili su posve bez nje. Ovamo možemo ubrojiti brojne emigrante, prognanike i izbjeglice, pomorce i avijatičare, nomade i druge skupine ljudi.“ (*Christus Dominus*, 18). U apostolskoj konstituciji *Exul*

Familia, koja je nazvana *magna charta* pastoralne brige za selioce“ (De Paolis, 1986: 115), Katolička crkva izložila je sustavno svoju duhovnu i pastoralnu i socijalnu skrb u apostolskoj konstituciji. No situacija u svijetu se brzo mijenja i od Crkve zahtijeva nove i cjelovitije odgovore na pastoral emigranata. Nakon Drugoga vatikanskoga sabora Sveta Stolica odnosno papa Pavao VI. 15. kolovoza 1969. godine u motupropriju *Pastoralis Migratorum Cura* obvezuje Kongregaciju biskupa da objavi nove smjernice za pastoral selilaca i ljudi u pokretu, što ona čini u temeljnom dokumentu pastoralne brige za selioce: Uputa *De pastoralis migratorum cura* od 22. kolovoza 1969. godine. Nakon toga osnovana je Papinska komisija za selilaštvo i turizam motuproprijem *Apostolicae caritatis* koja se obratila poznatim pismom „Crkva i ljudi u pokretu“ 1978. godine (usp. Delić, 1986: 173-208; Škvorčević, 1993; Jurić, 2017; Gregurović, 2020: 85-86; Sršen, 2019: 536-537).

Temi selilaštva, kako je ranije navedeno, Crkva je posvetila pozornost u novom *Zakoniku crkvenoga prava* (Beyer, 1986: 8-32) u kojemu ističe kako je Crkva dužna posvetiti pozornost pastoralnoj i duhovnoj skrbi, osnovnim pravima i obvezama iseljenika te njihovoj osnovnoj jednakosti. Za primjerenu pastoralnu skrb potrebno je izgraditi i pastoralne strukture koje se odnose na ustrojstvo i organizaciju dušobrižništva, imenovanjem posebnih, specijaliziranih kapelana, misionara ili biskupskih vikara. Za pastoral selilaštva treba pripremiti svećenike, za što je npr. u Italiji osnovan institut za svećenike, a na što se i poziva dokument *De Pastoralis Migratorum* kao i na pismo Papinske komisije za selilaštvo i turizam „Crkva i ljudi u pokretu“ u kojemu se ističe primjerena pastoralna priprema svećenika za dušobrižništvo iseljenika. Selilaštvo, ljudi u pokretu, nisu obilježje jednoga trenutka, nego je to stanje o kojemu treba razvijati svijest Crkve i dušobrižnika jer je riječ o novom mentalitetu. Naime, pastoral ljudi u pokretu trebao bi postati posebni vid cjelokupne filozofsko-teološke formacije svećenika. U tu svrhu Papinska komisija za selilaštvo i turizam izdaje specijalizirani niz publikacija o pastoralu ljudi u pokretu kako bi senzibiliziralo javnost i ponudila modele pastoralnoga djelovanja u pastoralu ljudi u pokretu. A profesor kanonskoga prava na Gregorijani u Rimu ponudio je, na temelju crkvenih dokumenata, opcionalni model pastoral selilaca (usp. De Velasio, 1982: 39-44).

Fenomen ljudi u pokretu dobiva neslućene razmjere, a materijalne, duhovne i pastoralne potrebe bitno se mijenjaju. Potrebna je crkvena pomoć i solidarnost. Selilaštvo uzrokuje niz problema: jezik došljaka, kapelan, nacionalne župe, suradnja s mjesnim crkvama. Izazovima i problemima ljudi u pokretu Katolička crkva pristupila je interdisciplinarno (usp. Beyer, 1982: 39-42) s jasnim teološko-pastoralnim perspektivama (usp. Arrighi, 1982: 43). Pastoralna teologija zanima se za dušobrižništvo čovjeka u pokretu, ljudi u pokretu, čovječanstva u pokretu. Kršćanin, čiji je život ukorijenjen u Kristu, i koji je u pokretu pripadnik je Božjega naroda i društva, trajno se nalazi u onome „ne još“, a svoje djelovanje stavlja na raspolaganje onima kojima je potrebno, dijeleći dobro s onima s kojima se susreće, u pokretljivosti težeći za onim što još nije ostvareno u ovom svijetu nego u budućem, a u pokretu neka kršćanin bude istinski putnik koji prepoznaje Put, Istinu i Život, i Katoličku Crkvu kao „sveopći sakrament spasenja“.

Kako bi crkveni pastoral za migracije bio što učinkovitiji i kako bi se o tom pastoralnom problemu i izazovu stvorila svijest u stručnoj crkvenoj javnosti i svijest kod vjernika, Papinsko vijeće za migracije i turizam objavljivalo je časopis *Migrazioni e turismo – On the Move – Menschen unterwegs – Apostolatus maris, aëris, migrantium, exsulum, nomadum, itinerantium*. O pojedinim različitim vidovima migracija Papinska komisija za selilaštvo i turizam objavljivala je nekoliko brojeva časopisa u nizu svezaka namijenjenih upravo profesorima i studentima teologije za razumijevanje pastoralna migracija kao i pripremu pojedinih fakultetskih kolegija o migracijama na katoličkim fakultetima. Tako, na primjer, biblijski vid migracije ističe kako je u Starom zavjetu posebna vrijednost gostoprimstvo stranaca (Garofalo, 1982: 50-55), a u Novom pak zavjetu stranac postaje bratom (Danesi, 1982: 56-66). Potom se ističu moralni vidovi migracije, zatim kritički propituju kanonski propisi koji se odnose na migracije te se posebice ističe važnost jezika iseljenika i sudjelovanje na liturgijskom slavlju na vlastitom jeziku migranata (Rocha, 1982: 81-86). U pogledu odnosa Crkve i

migracija potrebno je posebice istaknuti važnost eklesioloških i pastoralnih aspekata. Naime, sve je u pokretu, Crkva hodočasnica i sama je na putu, Božji narod u hodu je prema obećanoj zemlji, ljudi su u pokretu. Riječ je o „humanizaciji“ koja postaje polazištem za evangelizaciju i djelo spasenja (usp. Riva, 1982: 87). Kristovo spasenje koje Crkva naviješta usmjereno je na čovjeka. Važna je evangelizacija, navještenje i tumačenje Kristove poruke spasenja Evandelja svakom čovjeku, a to pak čine ponajprije svećenici uz sudjelovanje angažiranih vjernika laika. Kako bi što cjelovitije obradili pastoral migracija, u nizu vidova riječ je i o sociološkom aspektu odnosa Crkve i migracija. Migracija se razumije unutar industrijskoga društva i uklapa se u široki kontekst „geografske i socijalne pokretljivosti“ (Tassello, 1982: 91). U sociološkom smislu prije Drugoga svjetskoga rata o migracijama se govorilo u kontekstu asimilacije i resocijalizacije useljenika. Nakon Drugoga svjetskoga rata riječ je o asimilaciji, ali uz naglasak očuvanja kulturne baštine migranata i razloga zbog kojih su emigrirali iz svoje domovine. Potom je riječ o migrantima kao čimbeniku društvene promjene ili integracije i multikulturalizma u modernim društvima.

Crkva je svjesna kako mjesne crkve nisu uvijek spremno prihvaćali selioce kao sinove. Zbog toga Katolička crkva poučava sjemeništare, buduće svećenike, nauku o migracijama prema crkvenim dokumentima na posebnim kolegijima na teološkim učilištima (usp. De Paolis, 1986: 33-43).

Treba napomenuti, kako izvještava bivši ravnatelj hrvatske inozemne pastve mons. Stanković, kako je prijedlog od devet točaka hrvatskih pastoralnih radnika iz Njemačke, Austrije i Švicarske 1980. godine, koji su upućeni Biskupskoj konferenciji u bivšoj državi, Biskupska konferencija usvojila sedam prijedloga među kojima i prijedlog da se u teološku izobrazbu uvede predmet teologija selilaštva koji se na hrvatskim teološkim fakultetima i višim školama počeo predavati akademske godine 1981/1982. (usp. Stanković, 1982: 5-7). Uvođenje pastorala migracija i selilaštva, u plan obveznih kolegija na bogoslovnom fakultetu i na bogoslovnim školama u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pozdravio je i mons. Clarizio, zamjenik predsjednika Papinskoga vijeća za dušobrižništvo selilaca i turista (usp. Clarizio, 1982: 11). Na činjenicu ranoga uvođenja obveznoga pastoralnoga kolegija 1981/1982. podsjećaju i izdavači u predgovoru hrvatskoga izdanja tekstova s Četvrtoga svjetskoga kongresa o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica (Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika, 1999: 5).

Navedimo i da je Papinsko Vijeće za pastoral selilaca i turizam, kasnije nazvano Vijećem za pastoral selilaca i putnika, organiziralo u Rimu nekoliko značajnih svjetskih kongresa: prvi 1979. godine na temu *Biskupi i svećenici pred svojom pastoralnom odgovornošću u sadašnjem društvenom i crkvenom kontekstu migracije*, zatim *Crkvena integracija useljenika kao vršenje prava na slobodu* (1985.), *Solidarnost prema novim migracijama* (1991.) i četvrti 1999. godine na temu *Selilaštvo na pragu trećeg tisućljeća*. Potonja je rezultat ankete koju je provelo navedeno vijeće među 95 nacionalnih biskupskih konferencija u onim zemljama koje su najviše pogođene migracijskim fenomenom, a sam naslov govori o povijesnom kontekstu održavanja kongresa (usp. De Paolis, 1999: 25).

Kako je istaknuto, Sveta kongregacija za biskupe u *De pastoralis migratorum cura* izradila je pastoralne norme za duhovnu pomoć migrantima na temelju apostolske konstitucije *Exsul Familia* (Proglašena Sveta Obitelj) papinskih odredaba, konstitucija i dekreta Drugoga vatikanskoga sabora imajući u vidu i zahtjeve moderne migracije. Te je norme papa Pavao VI. motuproprijem *Pastoralis migratorum cura* 15. kolovoza 1969. potvrdio, odobrio te naložio da budu objavljene i stupe na snagu 1. listopada 1969. kao Uputa o pastoralnoj brizi za migrante (*Instructio de pastoralis migratorum cura*). Papinska komisija za pastoral selilaštva i turizam objavljuje 1978. godine poslanicu Crkva i ljudska mobilnost (*La Chiesa e mobilità umana*). Pravne smjernice prema poslanici Papinske komisije za pastoral selilaštva i turizam *La Chiesa e mobilità umana* i pastoralne smjernice prema *De pastoralis migratorum cura* određuju odgoj i obrazovanje pastoralnih djelatnika za selilaštvo (Petris, 1999: 250-265).

Kako je navedeno, papa Pavao VI. motuproprijem *De migratorum cura* od 15. kolovoza 1969. odredio je da Sveta kongregacija za biskupe revidira pastoralne norme koje se odnose na duhovnu

pomoć migrantima sadržane u apostolskoj konstituciji *Exsul Familia* i da revidirane norme objavi u posebnoj uputi o pastoralnoj skrbi za migrante *De pastoralis migratorum cura*. Kongregacija je to i učinila i objavila 1. listopada 1969. godine. O navedenim uputama govori sljedeći tekst. Struktura apostolske poslanice *De pastoralis migratorum cura* sadrži sedam poglavlja: opća Crkva, biskupske konferencije, mjesni ordinarij (ordinariji iseljenja i useljenja), te neposredni akteri pastoralnoga djelovanja za migrante kao kapelani ili misionari migranata i njihovi delegati, redovnice (i redovnici) imaju poseban apostolat među migrantima kao i crkvene ustanove posvećene tom poslanju. Na kraju je riječ o sudjelovanju laika u pastoralnoj skrbi i radu s migrantima. Opća načela ukazuju na nove oblike migracija koje uzrokuju brzi tehničko-gospodarski razvoj, teritorijalna pokretljivost, mediji društvene komunikacije, uzajamni odnosi građana i naroda, posao u industrijski razvijenim zemljama, znanstvena mobilnost. Sama pojava migracija stvara jedinstvo ljudske obitelji i svega svemira i učvršćuje odnos bratstva među narodima. Upozorava se kako su i određeni problemi i opasnosti povezani su s pojavom migracijâ u „kojima je čovjek u isto vrijeme i uzrok i žrtva“ (DPMC, n. 3), a dokument navodi napetosti zbog ekonomske nejednakosti, sukobâ koji proizlaze iz razlike u naravi i tradiciji, „svake diskriminacije u temeljnim pravima osobe na društvenom i kulturnom polju, ili zbog posla, rase, boje kože, društvenog položaja, jezika i religije“ (DPMC, n. 3) i svih stavova koji proizlaze iz historijskih predrasuda i političke ili ideološke nesnošljivosti.

Sve navedene činjenice vezane uz migraciju, ističe se dalje u Uputama, pogađaju temeljnu strukturu čitavoga društva i same obitelji i ljudske osobe te izazivaju obično velike štete i u vjerskom životu, uz rizik napuštanja i same kršćanske prakse, gubljenja ljudskoga i kulturnoga blaga s kojim je povezano i vjersko uvjerenje migranata. Crkva svim migrantima pruža vjersku okrepu te priznaje i poštuje prava ljudske osobe i temelje duhovnoga života, poštuje temeljna prava i dostojanstvo ljudske osobe jer je čovjek glavni cilj pastoralne brige Crkve.

Pravo na domovinu (po svojoj društvenoj naravi svaki čovjek je građanin neke države i domovine, s kojom je povezan ne samo podrijetlom i po krvi nego i vezama duhovnoga i kulturnoga značaja) i „pravo na iseljenje pojedinim osobama i čitavim obiteljima kojima u migraciji treba urediti i osigurati zajednički obiteljski život“, vodeći računa i o obiteljskim potrebama, osobito što se tiče stanovanja, odgoja djece, uvjeta rada, socijalnoga osiguranja i poreznih obveza (DPMC, n. 6).

Migranti imaju pravo i dužnost da prema svojim mogućnostima doprinesu pravom napretku svoje zajednice i općem dobru. Dužnost je javnih vlasti da stvore uvjete za rad migrantima, a postoje i dužnosti prema zajednici koja prima migrante. „Tko god polazi k drugom narodu mora cijeniti njegovu baštinu, njegove jezike i njegove običaje“ (DPMC, n. 10). Neka se zato migranti rado prilagode zajednici koja ih prima i neka nastoje što prije naučiti njihov jezik da bi se, ako im se boravak produži ili ako ostanu trajno, mogli što lakše, u procesu inkulturacije, uključiti u novo društvo. A to će biti dobro i djelotvorno, isključivši svaku prisilu i zapreku, ako uključivanje bude spontano i postupno.

Pritom treba posebno razumijevanje pokazati prema onima koji su napustili rodni kraj zbog ideoloških suprotnosti ili političkih razloga, a tako i prema svima onima koji su protjerani iz domovine i deportirani drugamo. Oni se obično, zbog samih okolnosti, ne uspijevaju lako i brzo prilagoditi novom društvu u koje bi se trebali integrirati.

Uputa o pastoralnoj brizi za migrante u n. 11 ističe pravo migranata na čuvanje materinskoga jezika i vlastite duhovne baštine: „migranti, naime, sa sobom nose svoj način mišljenja, vlastiti jezik, vlastitu kulturu i vlastitu religiju. Sve to sačinjava, takoreći, duhovnu baštinu misli, tradicije i kulture, koja će potrajati i izvan domovine. Posvuda treba voditi računa o toj baštini, a potrebno je posvetiti posebnu pozornost materinskom jeziku migranata pomoću kojega oni izražavaju mentalitet, oblike mišljenja i kulture i sam karakter svog duhovnog života.“

Upute ističu kako će duhovna i pastoralna briga za migrante biti učinkovitija ako je vode oni svećenici koji razumiju cjelokupnu situaciju migranata i ako govore potpuno jezikom samih migranata.

Dosadašnje iskustvo potvrđuje znatnu korist brige za migrante ako je ta briga povjerena svećenicima istog jezika (DPMC, n. 11).

Oblici vjerske pomoći, načini, juridički oblici i odgovarajuće trajanje vjerske pomoći migrantima trebaju biti u svakom pojedinom slučaju brižljivo ispitani kako bi se mogli prilagoditi različitim okolnostima. Među tim okolnostima potrebno je spomenuti sljedeće: trajanje migracije, proces integracije (prve ili sljedećih generacija), kulturne razlike (u jeziku i obredu), oblik migracijskoga kretanja: je li posrijedi periodična, stalna ili povremena migracija, migracija u manjim grupama ili pak masovna, je li riječ o objedinjenim geografskim ili pak rasutim područjima. Zato je svakome jasno koja je glavna skrb što je Crkva treba pružiti dušama i učiniti da bude i ostane uvijek primjerena pravim potrebama migranata.

Crkvi se pruža sretna prilika, u duhu Drugoga vatikanskoga koncila, da u susretu s migrantima unapređuje jedinstvo kršćana ili pak, ako je riječ o nekršćanima ili nevjernicima, da djeluje tako „da svjedočanstvom života pojedinaca i čitave zajednice postane znak koji im pokazuje Krista“ (DPMC, n. 13). Poslanje svega Božjega naroda očituje se i u bratskom odnosu Božjega naroda prema migrantima bilo unutar naroda, bilo izvan njegovih granica. Suvremene migrante, radnike, izbjeglice i izgnanike, premda su različite društvene kategorije, povezuju posebni životni uvjeti. Zbog toga, kako smo naveli, migranti su svi oni koji iz bilo kojega razloga izbivaju izvan domovine i izvan vlastite etničke zajednice te im je zbog istinskih potreba nužna posebna skrb.

Među brojnim praktičnim izazovima u pogledu migranata jest mišljenje kako migranti trebaju ostati na rubu društvu u koje dolaze, ali i na rubu društva u vlastitoj zemlji nakon povratka, što bi lako moglo dovesti do „dehumanizacije“ migranata ili pak „dehumanizacije“ onih koji ih preziru (Escaler, 1999: 36).

Katolička crkva na problem migracija i izbjeglica odgovara *pastoralom bez granica* sa „životnim stilom gostoljubivosti u središtu“, naime, susretljivost prema iseljenicima i izbjeglicama mora postati „pastoralni prioritet“ u Katoličkoj crkvi, ako želi služiti „kulturi života“ o kojoj govori papa Ivan Pavao II. (Koch, 1999: 130) i kulturi u kojoj suvremeno društvo i mobilnost ljudi bitno obilježava pluralizacija i/ili multikulturalizacija društva.

U svom kratkom osvrtu na crkvenu povijesnost migracija o. Gianfausto Rosoli (1999: 247-249) ističe kako je na fenomenološkoj razini u 19. stoljeću riječ o *transplantatio ecclesiarum*, tj. u zemlji useljenja selioci stvaraju zajednice vjernike prema uzoru zemlje iz koje su došli. Selioce i izbjeglice pratio je i svećenik istoga jezika što je važno za očuvanje kulturno-nacionalnoga identiteta, pastorala odnosno praćenje liturgije na materinskom jeziku, očuvanja prava i dostojanstva ljudske osobe. U tom razdoblju osnovane su brojne pastoralne i društvene institucije među iseljenicima, a glavne pastoralne ustrojbene jedinice su „nacionalne župe“ i „etnička misija“. Različiti prijevori i napetosti između pridošlica, migranata, useljenika i domaćega stanovništva rješavani su, pokazala se nužnost susreta, suradnje i solidarnosti. U 20. stoljeću fenomen mobilnosti ljudi, selilaca, putnika, izbjeglica, neovisno iz kojih razloga, postaje složenijim, što ukazuju procesi integracije i dezintegracije, kao i globalizacijski procesi. U tom ozračju bitne smjernice crkvenoga djelovanja su posvećivanje veće pozornosti osnovnim potrebama selilaca, potreba za dijalogom među religijama, svijest o izvornom misijskom poslanju, prosudba „etničkoga“ kao sastavnoga dijela katoličke dimenzije Crkve, naglašavanje personalnoga, a ne teritorijalnoga načela i poimanje Crkve kao hodočasnice koja je usmjerena prema eshatološkom cilju. A perspektive struktura pastoralnoga djelovanja vidi u općim nadahnućima, primjerice, različitost kultura naroda, jedinstvo u različitosti, pravednost, mir i slično te u perspektivi pastoralnih struktura u kojima je potrebno u doba globalizacije posvetiti pozornost osnovnim ljudskim pravima te uzrocima selilaštva i izbjeglištva. Zbog toga će se uz redovite pastoralne strukture (nacionalne župe i misije) ustrojiti i „multietničke“ i „multikulturne“ župe otvorene za doseljenike iz različitih zemalja i integrirati u zemlju useljenja. Takvim pluralističkim zajednicama mogu „privremeno“ pripadati kako vjernici tako i svećenik (usp. Rosoli, 1999: 248-249).

U procesima sekularizacije, kako ističe A. Sršen, inozemnu pastvu ne određuju samo službeni crkveni dokumenti nego i različiti društveno uvjetovani čimbenici, primjerice transnacionalni socijalni prostor. Pozivajući se na sociološku Priesovu analizu transnacionalnoga prostora, katoličke misije nalaze se na drugoj i trećoj razini te sociološke analize, pri čemu se druga razina odnosi na dnevne rituale (npr. molitva), a treća razina odnosi se na instituciju, npr. Katolička crkva (Sršen, 2019: 532). Katolička crkva može biti multikulturalni model integracije migranata i izbjeglica imajući u vidu činjenicu kako su migranti različitoga sociokulturnoga, etničkoga i religijskoga podrijetla (Gregurović, 2020: 86-89). Različita su iskustva multikulturalizma kod hrvatskih iseljenika, npr. od onoga pozitivnoga u Kanadi i Australiji do onoga u zapadnoeuropskim državama, gdje su vlasti bivše države ometale rad hrvatskih društava i u kojima zapravo i nije postojao multikulturalizam. Taj pak nedostatak nadomjestile su npr. u Njemačkoj Hrvatske katoličke misije svojim duhovnim, pastoralnim i kulturno-sportskim programima (usp. Sopta, 2014: 44).

Iz navedenih crkvenih dokumenata razvidna je njena sustavna duhovna i pastoralna skrb o migrantima, pri čemu se ne zanemaruju problemi koji se u migracijskom pastoralu javljaju. U organizacijskom smislu središte inkulturacije u društvo, kulturu i zajednicu vjernika u koju dolazi (i)migrant je svećenik, misionar, dušobrižnik ili kapelan selilaca koji govori jezikom (i)migranta. Na taj način Crkva vrši svoje evangelizacijsko, misionarsko, dušobrižničko, karitativno, socijalno i kulturno djelovanje. Crkva, naime, time ostvaruje svoj poziv i poslanje svakom čovjeku, ona razumije selioce, ljude u pokretu, u različitim i raznorodnim dimenzijama njihove složenosti života, uvažavajući solidarnost i dostojanstvo svakoga pojedinca, što osobito naglašava dokument *Welcoming Christ in Refugees and Forcibly Displaced Persons Pastoral Guidelines (Welcoming Christ, 2013)* gdje je pastoralna skrb za migrante zrcalo Kristove ljubavi i prigoda za dijalog (*The Instruction: Erga migrantes caritas Christi* 2004).

3. Organizacijsko uporište inozemne pastve u dokumentima hrvatskih biskupa

Sukladno propisima apostolske konstitucije *Exsul Familia* iz 1952. godine svaka nacionalna skupina izvan domovine imenovala je svoga nacionalnoga ravnatelja kao moderatora inozemne pastve. Četrnaest godina nakon objavljivanja navedene apostolske konstitucije, na dužnost prvoga nacionalnoga ravnatelja hrvatske inozemne pastve imenovan je 1966. godine dr. Vladimir Vince. Određene ovlasti u inozemnom pastoralu, Sveta Stolica povjerila je i mons. Krešimiru Zoriću. Dr. Vince utemeljio je ured Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu (*Directio nationalis operum pro migrationibus croatis*) u Rimu. To je najviše tijelo za hrvatsku inozemnu pastvu koje se izravno nalazi pod jurisdikcijom Svete kongregacije za biskupe. Prva zadaća nacionalnoga ravnatelja bila je pronaći svećenike kojima je dekret za pastoralno djelovanje izdala izravno Sveta Kongregacija za biskupe. S imenovanjem prvoga ravnatelja hrvatske inozemne pastve dr. Vladimira Vincea počelo je organizirano dušobrižništvo inozemne pastve, odnosno pastve za raseljene osobe, tj. migrante. O tome biskup Đuro Kokša kaže: „(...) postavljanjem prvog ravnatelja hrvatske inozemne pastve na temelju konstitucije „Exsul Familia“ značilo je početak općega, konačnoga, stvarnoga i pravilnoga organiziranja te pastve“ (Kokša, 1980: 43).

Nakon što je dr. Vince 1968. godine poginuo u zrakoplovnoj nesreći, godinu i pol kasnije Biskupska konferencija odredila je mons. Vladimira Stankovića za nacionalnoga ravnatelja koji ima sjedište u Zagrebu. Mons. Stanković preuzeo je ured Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu u Rimu, a u siječnju 1970. godine Sveta Stolica imenovala ga je članom Vrhovnoga vijeća za emigraciju, te u listopadu 1973. prelatom (usp. Sinković, 1980: 51-52).

Potom je, prema uputi *Instructio de pastoralis migratorum cura* Biskupska konferencija 12. studenoga 1969. osnovala Vijeće za hrvatsku migraciju sa sjedištem u Zagrebu čijim predsjednikom je

imenovan pomoćni biskup zagrebački dr. Josip Lach, a tajnikom Vijeća mons. Vladimir Stanković. Danas je Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu zajednički ured Hrvatske biskupske konferencije i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine koji koordinira djelovanje ukupno 187 hrvatskih katoličkih župa, misija, zajednica i centara po cijelom svijetu.

Biskupska konferencija odredila je da se Iseljenički dan obilježava prvu nedjelju nakon Božića te je također odredila da se iseljeničkoj temi u *Glasi Koncila* posveti rubrika „Naši ljudi izvan domovine“. A svi hrvatski katolički svećenici, misionari, koji djeluju u hrvatskoj inozemnoj pastvi trebaju se pridržavati propisa Zakonika crkvenoga prava, upute *De pastoralis migratorum cura*, odredbi biskupske konferencije u zemlji u kojoj djeluju, odnosno Vijeća za migracije, propisa mjesne biskupije, smjernica Vijeća BK za hrvatsko iseljništvo iz Zagreba i Ravnateljstva dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu iz Rima.

Biskupi ističu kako je migracijska pastva bio zahtjev savjesti, vjere i ljubavi da s iseljenim Hrvatima polaze i hrvatski svećenici iz domovine da budu s njima i za njih: prijatelji i braća; utočište i zaštita. Okupljajući ih kao zajednicu vjernika i služeći im svećeničkim služenjem, oni u njima spašavaju i razvijaju sve pozitivne vrijednosti vjerske i narodne baštine. Što je našem iseljenom čovjeku značila svećenička prisutnost i blizina, ostat će najvećim dijelom skriveno u srcima ljudi.

Sustavno dušobrižništvo za iseljene hrvatske vjernike, kao i za sve vjernike na svijetu, počelo je objavom *Upute o pastoralnoj brizi za migrante* koju je Sveta kongregacija za biskupe objavila 22. kolovoza 1969. s motuproprijem koji počinje riječima „*Pastoralis migratorum cura*“ kojim je papa Pavao VI. 15. kolovoza 1969. godine tu Uputu potvrdio i najavio.

Kako se u *Uputi o pastoralnoj brizi za migrante* ističe, Crkva je selilaštvo prepoznala kao stalni fenomen našega društva koje obilježava pokretljivost i mobilnost. Crkva je svjesna i negativnih učinaka seljenja poput ugrožavanja i ponižavanja ljudskoga dostojanstva. Crkva u svom misijskom djelovanju uzdiže čovjeka i štiti njegovo ljudsko dostojanstvo pri čemu uspostavlja pravu ravnotežu između društvenoga i dušobrižničkoga djelovanja.

U organizaciji dušobrižništva za hrvatske iseljenike i radnike posebnu i važnu ulogu svakako je imao Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu o kojemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju.

4. Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima

Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu hrvatsko je obrazovno središte, središte hrvatsko-vatikanske diplomacije tijekom prošlosti, kao i danas. Zavod je imao osobito važnu ulogu u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata. Rektor Zavoda sv. Jeronima mons. Juraj Magjercac bio je imenovan članom Vrhovnoga vijeća za (e)migracije pri Svetoj Stolici (*Consiglio Supremo dell'emigrazione*, lat. *Summum Consilium de Emigratione*). Nakon njegove smrti naslijedio ga je mons. Krešimir Zorić, svećenik šibenske biskupije. U Zavodu je osnovana Bratovština sv. Jeronima za pomoć izbjeglicama s ciljem pomaganja našim ljudima, a u suradnji s Papinskom dobrotvornom ustanovom brinula se za kapelane logora u Italiji.

Na taj način Zavod sv. Jeronima u Rimu, uz obrazovno središte, postaje karitativnim i pastoralnim središtem kao i središnjim organizacijskim tijelom za inozemnu pastvu. Ne ulazeći u složenost poslijeratne situacije glede složenosti inozemne pastve, biskup Kokša piše kako je „rektoru lebdjelo pred očima pravilno rješenje u cjelini, s dobrim izgledima za plodonosan rad, za korist svekolike inozemne pastve, ali sa stalnim i budnim okom na domovinu kao izvorištem te djelatnosti i, ukoliko je i štoviše moguće, s posljednjim njenim utočištem, u okviru općih struktura, aktivnosti i organizacija Katoličke Crkve“ (Kokša, 1980: 43; Polegubić, 2014: 55-56).

O dobroj organizaciji duhovne pastve među našim iseljenicima ovisit će hoće li vjera našega svijeta ostati čvrsta ili će slabiti i nestajati: „Hrvatski biskupi sakupljeni na plenarnoj biskupskoj

konferenciji Episkopata Jugoslavije u Zagrebu, zadovoljni su, što je duhovna pastva hrvatskih iseljenika na taj način dobila karakter sustavne i organizirane akcije, koja po Vrhovnom vijeću za iseljenike (*Consiglio Superiore dell'Emigrazione*) ima svoje središte u samoj sv. Kongregaciji Konsistorija“ (Kokša, 1980: 47), a član Vrhovnoga vijeća za emigraciju kod Svete konzistorijalne kongregacije bio je mons. Dr. Krešimir Zorić.

Hrvatski dušobrižnici bili su svjesni da se, zbog poslijeratnoga totalitarističkoga i komunističkoga režima, hrvatski episkopat nije mogao izravno baviti emigrantskim problemima te su u pitanjima emigrantskoga pastoralna udijelili *saltem aliquam potestatem delegatam* središnjem Uredu (*Cura pastoralis pro emigrantibus Croatis*) koji je sv. Konzistorijalna kongregacije utemeljila 1958. godine. Središnji ured u Rimu, u ovisnosti o sv. Konzistorijalnoj kongregaciji i hrvatskom episkopatu, vodio je predsjednik sa savjetodavnim Vijećem i tajnikom. „Na taj način i hrvatski kler u emigraciji dobio bi konačno neku odgovornu glavu i centar povezanosti i koordiniranja svih djelatnosti na pastoralnom polju. Svi koji poznaju našu emigrantsku problematiku, slažu se u tome, da je upravo pomanjkanje takvog jednog Središnjeg ureda glavni uzrok tolikih nedaća i žalosnih pojava u vjerskom i kulturnom životu naše emigracije.“ (Stanković, 1980: 44).

Iz nekoliko navedenih povijesno-pastoralnih činjenica proizlazi koliko je bilo važno ustrojavanje, organizacija inozemne pastve koju je na univerzalnoj razini koordinirala Konzistorijalna kongregacija i središnji Ured za pastoral hrvatskih migranata u Rimu, kao i važnu ulogu Papinskoga hrvatskoga zavoda sv. Jeronima u Rimu u organiziranju inozemne pastve. Prvi nacionalni ravnatelj dr. sc. Vladimir Vince, svjestan složenosti problema hrvatske migracije, u svojim dopisima jasno traži sinergiju svih dušobrižnika (i mladih i starije dobi) u njihovu duhovnom, pastoralnom i socijalnom djelovanju i traži jedinstvo svih hrvatskih svećenika dušobrižnika pozivajući se na ljubav Isusa Krista i njegove Presvete Majke (usp. Sinković, 1980: 52). Neke od smjernica za inozemni pastoral hrvatskih migranata i iseljenika koje je napisao dr. Vince donosimo u fusnoti.¹

5. Individualne inicijative za pastoral hrvatskih radnika u iseljeništvu

U sljedećem tekstu predstavljen je kronološki povijesni pregled crkvenoga pastoralna za hrvatske radnike u inozemstvu, prema poznatim povijesnim činjenicama na koje se referiraju autori koji se bave prošlošću crkvene pastve za hrvatske radnike u inozemstvu. U hrvatskoj prošlosti, a i danas, migracije i emigracije jesu „bolan fakat hrvatske narodne egzistencije“, kako je to istaknuo pomoćni zagrebački biskup i rektor Zavoda sv. Jeronima u Rimu, dr. sc. Đuro Kokša (1980: 41).

Prije cjelovitoga i sustavnoga pastoralna migracija, navest ćemo neke, da se tako izrazimo, više individualne inicijative pastoralne skrbi za hrvatske iseljenike i radnike. Te individualne inicijative

1 U siječnju 1967. godine dr. Vince pismeno se obratio svim hrvatskim dušobrižnicima u inozemstvu:
- dušobrižništvo je prva dužnost svećeničkog apostolata i svi su pozvani da evanđeoskom riječju i vlastitim svjedočenjem privode sve ljude Kristu, da u sve duše, bez razlike, unose kršćansku ljubav i istinu;
- svećenici, ispunjeni Božjom milosti i dobrotom, svoje dušobrižništvo ponajprije revno vrše u pastoralu te iz ljubavi prema Bogu, vjernosti Svetoj Stolici i katoličkoj Istini služe svim našim vjernicima koji su svi jednaki;
- svi „radimo za hrvatske vjernike i da smo sâmi Hrvati, zaljubljeni u svoju Domovinu Hrvatsku, u njene lijepe tradicije i običaje i stoga čuvaju u sebi i u hrvatskim sunarodnjacima hrvatsko rodoljublje. Svi svećenici u inozemnoj hrvatskoj pastvi pozvani su i dužni raditi na jedinstvu hrvatskih redova unoseći među njih ljubav Isusa Krista i njegove Presvete Majke. Samo tako!“
- biti solidaran sa svim Hrvatima, i u iseljenoj Hrvatskoj i onim koji su u Domovini, a koji dolaze na privremeni rad u Njemačku. „Možda poneki od tih ljudi stižu, po nečijem sudu, u povremeno iseljeništvu „okovani“ sumnjivim namjerama, zadaćama i doktrinama. No, i njima treba propovijedati Krista Gospodina, odvratiti ih od nečasnog puta, jer „riječ Božja nije okovana“ (V. S., 49), a dalje se u pismu ističe i proces integracije hrvatskih iseljenika u domovinu u koju su se uselili (Stanković, 1982: 48-49).

(Stanković, 1998: 25-40) sežu u sredinu 19. stoljeća. Naime, prije stoljeće i pol (od 1859. do 1869. godine) hrvatskim radnicima na Sueskom kanalu, biskup, apostolski vikar u Egiptu fra Paškal Vuičić imenovao je svoga tajnika fra Iliju Tvrtkovića Škorića, da duhovno i pastoralno skrbi o hrvatskih radnicima koji su radili na prokopavanju Sueskoga kanala. Vršeći tu dužnost, fra Ilija je bio prvi misionar među hrvatskim radnicima. Nakon što je biskup fra Paškal Vuičić preuzeo službu apostolskoga vikara u Bosni, naslijedio ga je biskup fra Lujo Čurčić, član dubrovačke franjevačke provincije koji je imenovao fra Jerku Karačića, člana hercegovačke provincije, službenim dušobrižnikom za hrvatske radnike.

Nekoliko desetljeća kasnije, 1894. godine đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer poslao je u SAD svećenika Dobroslava Božića koji je prvi službeno imenovani i poslani hrvatski župnik u Novi svijet. Početkom 20. stoljeća, 1910. zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer, na zamolbu biskupa iz Clevelanda, poslao je u Ameriku bogoslova treće godine studija Miju Domladovca koji je u Americi zaređen za svećenika i plodonosno u njoj djelovao brinući se za duhovni i pastoralni život hrvatskih radnika i iseljenika. Kako bi što bolje zaštitio hrvatske iseljenike, dvije godine kasnije 1912., nadbiskup Bauer pokrenuo je „Društvo sv. Rafaela“ koje je djelovalo do Drugoga svjetskoga rata. Na poziv svojih rođaka u Novi Zeland, uz dozvolu biskupa, dolazi 1928. svećenik, župnik iz Podgore. I svećenički podmladak, zagrebački bogoslovi 1930., osnivaju „Narodno obrambenu sekciju“ s ciljem pomaganja našim ljudima izvan domovine, a posebice u okupiranoj Istri. Sarajevski pak nadbiskup Ivan Šarić 1934. posjetio je hrvatska naselja u Sjevernoj i Južnoj Americi. U svrhu što učinkovitijega duhovnoga i pastoralnoga služenja našim iseljenicima, 1940. zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac pokreće list *Hrvat u tuđini*.

Početkom 20. stoljeća (1912.) u Americi pastoralno djeluju i hrvatski franjevci pomoću organizacije franjevačkoga Slavenskoga komesarijata koji je Rim utemeljio da se brine za pastoral doseljenika u SAD iz Hrvatske, Slovenije i Slovačke. Godine 1926. franjevački Slavenski komesarijat postaje Hrvatskim komesarijatom, a od 1967. preimenuje se u Kustodiju sv. Obitelji koju opslužuju hercegovački franjevci. Godine 1922. hrvatski dominikanci preuzimaju župu Presvetoga Trojstva u Chicagu i organiziraju pučke misije za naše iseljenike. Zatim 1926. franjevci trećoredci preuzimaju u Pittsburghu upravu župe sv. Nikole, najstarije hrvatske župe u SAD-u, a nakon toga i druge župe. I franjevačka provincija sv. Jeronima, na zamolbu hrvatskih biskupa, šalje 1929. svoga prvoga svećenika u Argentinu. Iste godine Franjevački provincijal splitske provincije Presvetoga Otkupitelja pokušao je organizirati dušobrižništvo u Belgiji. Isusovac Petar Glavaš pokušao je 1932. okupiti naše ljude u Nizozemskoj, a isusovci su 1925. neko vrijeme vodili hrvatsku Župu S. Louisu u SAD-u, a nakon toga održavali su za naše iseljenike pučke misije. Godine 1937. župu Gary preuzimaju hrvatski franjevci konventualci.

Ovih nekoliko činjenica o zauzimanju hrvatskih katoličkih svećenika i redovnika svećenika brojnih redovničkih zajednica iz Hrvatske u duhovnoj i pastoralnoj skrbi za hrvatske radnike i iseljenike, osim što pokazuje ostvarivanje smjernica *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante*, govori o očitij i potvrđenoj koristi da se briga za migrante povjeri svećenicima istoga jezika, i to „kroz sve vrijeme koliko traži prava korist“. Očigledna je vidljiva i namjera Crkve da sustavno organizira inozemni pastoral i da za nj angažira sve pripadnike hijerarhijske crkve u Hrvata (pripadnike različitih redova kao i svjetovne svećenike (nad)biskupija).

U pogledu europskoga organiziranja pastoralna za hrvatske radnike, odnosno hrvatskoga dušobrižništva i socijalnoga rada u zemljama Zapadne Europe, treba imati na umu kako do 1940. za hrvatske radnike u Njemačkoj nije bilo organiziranoga pastoralna. A između dva svjetska rata u Njemačkoj bili su deseci tisuća hrvatskih radnika (Nuk, 1980: 203). Zbog toga zagrebački nadbiskup i kardinal blaženi Alojzije Stepinac, imenuje dr. sc. Vilima Keilbacha iz Münchena delegatom hrvatskoga episkopata za dušobrižništvo hrvatskih radnika u Njemačkoj. O tome je pismom obavijestio sve hrvatske iseljenike vjernike. Kao dar iz domovine po dr. Keilbachu poslao je dvije stotine molitvenika na hrvatskom jeziku iseljenicima i radnicima. Nakon prof. dr. Keilbacha, na dužnost

organizatora hrvatskoga dušobrižništva blaženi Alojzije Stepinac imenovao je zagrebačkoga svećenika i kanonika dr. Vilima Nuka. On je u ime biskupske konferencije bio delegatom za naše radnike u Njemačkoj. Dr. Nuk navodi kako „u početku kao hrvatske dušobrižnike nalazimo Matu Luketu u Berlinu i Damjana Rodina u Münchenu“ (Nuk, 1980: 203). Dr. Nuk je uspostavio svoje sjedište u Essenu i brinuo se o tisućama hrvatskih radnika koji su bili u brojnim logorima (135 logora) i radili u teškoj industriji i u ugljenokopima u rurskom području. U duhovnom, pastoralnom i socijalnom služenju hrvatskim radnicima pomagao mu je i njemački svećenik August Hegekötter koji je govorio hrvatski jezik i koji je duhovno i pastoralno skrbio za hrvatske i slovenske radnike u Westfaliji. U rujnu 1942. godine dr. Nuku u pomoć iz domovine dolazi zagrebački franjevac Osvald Tot koji se pastoralno i socijalno brinuo za hrvatske radnike u Hannoveru. Dr. Nuk se u veljači 1942. vraća u Zagreb, a zamjenjuje ga svećenik sarajevske nadbiskupije, član mostarske biskupije, Andrija Kordić. Za vrijeme Drugoga svjetskoga rata bilo je sedam hrvatskih svećenika koji su pastoralno i socijalno skrbrili za hrvatske radnike u Njemačkoj (usp. Nuk, 1980: 204). Neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata hrvatski su svećenici vršili pastoralnu službu u logorima za hrvatske logoraše u Italiji, Austriji i Njemačkoj.

U to vrijeme, neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata, „nije bilo organizirane hrvatske pastve“ (Polegubić, 2014: 57), nego su katolički svećenici „na vlastitu pobudu vodili duhovnu i socijalnu skrb za naše vjernike“ i to su bili začetnici hrvatske inozemne pastve u Njemačkoj. Također neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata, 1946. godine, Tajništvo njemačke biskupske konferencije za pastoral stranaca, imenovalo je svećenika mostarske biskupije Andriju Kordića naddušobrižnikom za hrvatske katoličke radnike u Njemačkoj. Na jugu Njemačke u Münchenu prvi je počeo okupljati katoličke Hrvate dr. Ivo Vitezić, svećenik krčke biskupije. Godine 1948. dr. Vitezić odlazi i njegov dvogodišnji rad nastavlja svećenik zagrebačke nadbiskupije Stjepan Kukulja, student medicine u Münchenu. Sredinom 20. stoljeća (1950) Franjevačka generalna kurija u Rimu odredila je dr. fra Dominika Šušnjara za pomoćnika Stjepanu Kukulji, nakon čega je Nadbiskupski ordinarijat u Münchenu imenovao fra Dominika Šušnjara kapelanom, a Apostolska nuncijatura u Bonnu imenovala ga je hrvatskim naddušobrižnikom za Njemačku i tu je dužnost obnašao sve do 1971. godine.

Spomenimo još nekoliko važnih početaka pastoralnoga i duhovnoga djelovanja katoličkih hrvatskih svećenika posvećenog hrvatskim radnicima i iseljenicima. Tako 1954. i 1955. u Westfalen i rursko područje dolaze hrvatski svećenici Franjo Lodeta i o. Krsto Šušnjara, a 1958. iz Italije dolazi svećenik senjske biskupije Ante Kosina. Godine 1960. pak iz Pariza u Baden-Württemberg dolazi svećenik zadarske biskupije Anton Odak, a 1965. počeli su dolaziti hrvatski katolički svećenici izravno iz domovine. Godine 1966. dolaze svećenici iz domovine: o. Božo Lovrić u Aachen, o. Danijel Milas u Freiburg, splitski svećenik Josip Strujić u nadbiskupiju Paderborn gdje je do 1967. djelovao i zagrebački svećenik Josip Suknar. Bernard Dukić, „prvi misionar s redovitim pasošem“, ističe da su „od završetka rata pa sve do 1965. godine spomenuti svećenici nosili cijeli teret dušobrižničkoga i socijalnoga rada za hrvatske vjernike u SR Njemačkoj“ (Dukić, 1980: 206).

Neposredno nakon završetka Drugoga svjetskoga rata, nakon razdoblja osobnih inicijativa i zauzetosti pojedinih svećenika, za pastoral hrvatskih radnika i migranata počinje razdoblje cjelovitoga, organiziranoga i sustavnoga inozemnoga pastorala u drugoj polovici 20. stoljeća u kojemu se brojni pastoralni i socijalni djelatnici brinu za vjerski, nacionalni i kulturni identitet naših radnika i migranata u zapadnoeuropskim zemljama, poglavito u Njemačkoj. Ovdje ćemo kratko navesti primjer utemeljenja hrvatske misije u Frankfurtu (Polegubić, 2016), a oko čijega osnivanja postoje i neki povijesni prijevori (Međugorac, 2001).

6. Hrvatski naddušobrižnički ured u Frankfurtu

Znatnije useljavanje i dolazak radne snage u Njemačku, među kojima su i brojni hrvatski radnici. izazvalo je njemačko „privredno čudo“ sredinom prošloga stoljeća. Neki Hrvati dočekali su kraj

rata i ostali živjeti i raditi u Njemačkoj. Drugi su pak bili u izbjegličkim logorima te se zaposlili u rudnicima i u poljoprivredi. Neki se pak zbog političkih razloga i komunističkoga, ateističkoga režima nisu htjeli i/ili smjeli vratiti u domovinu, te su ostali živjeti u zemljama Zapadne Europe. Značajan porast broja useljavanja Hrvata u Njemačku dogodio se kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Kako je već rečeno, nakon Drugoga svjetskoga rata katolički svećenici „na vlastitu pobudu vodili su duhovnu i socijalnu skrb za naše vjernike“ (Dukić, 1980: 205).

Bernard Dukić u svom prilogu sažeto govori o nekim činjenicama koje pobliže ne objašnjava. On, primjerice, navodi: „Tada su postojali planovi da i sarajevska franjevačka provincija počne slati svoje svećenike u Njemačku, no ti se planovi unatoč spremnosti bosanskih franjevaca nisu mogli ostvariti“ (Dukić, 1980: 206). U prilogu se potom ističe kako je Bernard Dukić, „prvi misionar s redovitim pasošem“ koji je 12. prosinca 1965. godine osnovao Hrvatsku katoličku misiju, a 1971. Dukić je imenovan hrvatskim naddušobrižnikom u Njemačkoj. Nakon što je pisao o osnivanju Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu ističe: „U Frankfurtu je nešto prije toga počeo hrvatske vjernike okupljati na euharistijska slavlja sarajevski franjevac o. Tomislav Međugorac koji je ondje studirao biologiju, te je nakon toga doktorirao i postao docent na sveučilištu“ (Dukić, 1980: 206).

Na adresu Hrvatske biskupske konferencije, kojom je predsjedao kardinal Franjo Šeper, više je puta 1964. stigla pismena zamolba njemačkih biskupa da hrvatski biskupi pošalju svećenike kako bi se pastoralno i socijalno skrbili o hrvatskim sezonskim radnicima u Njemačkoj. Franjevačka provincija Bosna Srebrena iz Sarajeva ponudila je 1964. godine pomoć u rješavanju problema dušobrižništva naših sezonskih radnika u Njemačkoj. Tako je poslala franjevce da se pastoralno i socijalno o njima skrbe jer su se naši sezonski radnici, a posebice žene radnice, našli u nepoznatoj zemlji s nepoznatim jezikom i suočavali se s velikim i različitim životnim problemima. U početku nastajanja i sustavne organizacije dušobrižništva sudjelovali su i franjevci bosanske provincije; kao na primjer u utemeljenju Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu. No ubrzo je u tom pogledu prestao duhovni, pastoralni i socijalni angažman bosanskih franjevaca za naše sezonske radnike u inozemstvu.

U nastajanju i utemeljenju frankfurtske Hrvatske katoličke misije postoje određeni prijepori o kojima ovdje samo iznosimo neke činjenice prema knjizi *Prikrivana istina* fra Tomislava Međugorca. Međugorac svjedoči o nastajanju frankfurtske Hrvatske katoličke misije. Za njeno osnivanje osobno je poticao nadležne crkvene vlasti, a i sam se zalagao za organizirano pastoralno i socijalno pomaganje hrvatskim radnicima. Za taj pastoralni rad imao je dozvolu bosanskoga provincijala iz Sarajeva, banjalučkoga biskupa Pichlera te potvrdu kardinala Šepera iz Zagreba. Organizirao je liturgijska slavlja, hodočašća te pjevanje na hrvatskom jeziku za hrvatske sezonske radnike u Frankfurtu. U organiziranju i vođenju dušobrižništva za naše sezonske radnike u Frankfurtu i okolici „ab ovo“ (Međugorac, 2001: 54), u najvećoj duševnoj bijedi i napuštenosti, radnici su u svećeniku, bosanskom franjevcu fra Tomislavu imali zaštitnika, savjetnika i promicatelja svojih vjerskih, socijalnih, kulturnih i nacionalnih interesa. Fra Tomislav Međugorac, imajući u vidu iseljenički radnički egzodus u Njemačku, zastupao je mišljenje kako je potrebno da biskupi i provincijali pošalju svećenike iz domovine iz onih sredina iz kojih dolaze sezonski radnici kako bi im služili. Zastupati takvo mišljenje 1964/65. značilo je izložiti se neutemeljenim napadima emigrantskih političkih krugova poput optužbe za suradnju s UDBOM, s komunistima i sa sotonom. S druge pak strane, svećenici koji su ostali u emigraciji bili su oprečnoga mišljenja; o hrvatskim sezonskim radnicima i radnicima emigrantima trebaju se pastoralno i socijalno brinuti svećenici koji su ostali u emigraciji, nazivajući svećenike iz domovine „pasošarima“ i potencijalno opasnim (usp. Međugorac, 2001: 61-63; 88-89).

Fra Tomislav Međugorac uveo je u službu fra Bernarda Dukića, kao voditelja Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu, 5. prosinca 1965. godine i to na temelju dopuštenja prelata Brüttnera, odnosno njegova zamjenika mons. dr. Amanna, ordinarijata Limburg, i generalnoga vikara Löhra. Očito postoji prijepor oko utemeljenja Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu. Oprečno mišljenju fra Tomislava Međugorca, sâm Dukić tvrdi kako je „Hrvatska Katolička Misija u Frankfurtu osnovana

njegovim dolaskom 12. prosinca 1965. Prvi dušobrižnik kojega je poslala naša BK bio je o. B. Dukić, franjevac Provincije Presvetog Otkupitelja sa sjedištem u Splitu“ (Međugorac, 2001: 95). „Prikrišanu istinu“ gotovo kao mantru poslije ponavljaju brojni autori koji se bave dušobrižništvom u hrvatskim katoličkim misijama u Njemačkoj, odnosno u Frankfurtu (monografija *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*, 1980; brošura *Hrvati u Ruhru*, mjesečnik *Online*; mons. Vladimir Stanković, tadašnji ravnatelj dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu za koga fra Tomislav tvrdi kako je „sasvim svjesno i konstantno ignorirao i prešućivao svaku ulogu i zaslugu bosanske franjevačke provincije i njezinih članova za otpočinjanje i organiziranje pastoralne i socijalne službe za naše sezonske radnike 1964/65.“ (Međugorac, 2001: 103, 108, 111).

U pogledu pak mogućega datuma osnivanja, Međugorac spominje prosinac 1963. kada je on došao u Frankfurt, zatim početak 1964. kada se počela redovito slaviti euharistija na hrvatskom jeziku s dopuštanjem nadležnoga ordinarija u Limburgu i mjesnih crkvenih vlasti u Frankfurtu u župnoj crkvi sv. Ante Padovanskoga ili o, prema mišljenju Međugorca, najprihvatljivijem terminu osnivanja navedene misije 1. srpnja 1964. kada je ordinarijat u Limburgu pismeno podijelio prof. dr. sc. fra Vitomiru Slugiću jurisdikciju za pastoralnu skrb za Hrvate u Frankfurtu i u okolici (usp. Međugorac, 2001: 121, 126). Za postavljanje dr. Međugorca i dr. Slugića za hrvatske dušobrižnike za Frankfurt i okolicu najviše se zauzimao prelat Brüttner, dugogodišnji voditelj Katoličkoga tajništva za njemačku inozemnu pastvu (Katholisches Auslandssekretariat) u Bonnu-Beuelu (usp. Međugorac, 2001: 125) koji je u to vrijeme bio ovlaštena ustanova koja je rješavala pitanja pastoralnoga i socijalnoga rada za sve strance.

U monografiji *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* ističe se kako su „postojali planovi da i Sarajevska franjevačka provincija počne slati svećenike u Njemačku, no ti se planovi, unatoč spremnosti bosanskih franjevaca nisu mogli ostvariti“ (1980: 206). Jedan od objektivnih razloga bilo je osnivanje svećeničkoga društva „Dobri pastir“ u Sarajevu, a dr. Međugorac piše: „po mom vlastitom iskustvu i uvjerenju, taj otpor je počivao na sujeti određenih krugova u Crkvi, što su bosanski franjevci prednjačili u jednoj važnoj crkvenoj zadaći, a što o. Vitomir Slugić, sebi svojstvenim stilom, označava kao herezu inicijative bosanskih franjevaca“ (Međugorac, 2001: 102).

Ovdje smo samo iznijeli nekoliko prijepornih činjenica glede utemeljenju Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu (na Maini). Na svakom čitatelju je da donese vlastitu prosudbu je li riječ o „herezi inicijative bosanskih franjevaca ili je pak riječ o nekim drugim razlozima. Umjesto polemike o osnivanju Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu (na Maini), navodimo riječi iz oproštajne poslanice zagrebačkoga nadbiskupa i kardinala Franje Kuharića u prigodi Iseljeničkoga dana 1997. godine: „Trebalo bi za buduća pokoljenja sačuvati sve podatke i napisati pravu povijest pothvata Crkve u Hrvata za hrvatsko iseljništvo i velikog pothvata hrvatskog iseljništva za hrvatsku slobodu“ (Usp. Međugorac, 2001: 11, 117, prema *Online*, prosinac 1997, str. 14-15).

7. Perspektive hrvatskih katoličkih misija, zajednica

Perspektive hrvatskih katoličkih misija i zajednica ovise o Njemačkoj biskupskoj konferenciji i Hrvatskoj biskupskoj konferenciji. Naime, prema dokumentima Katoličke crkve u njemačkom pastoralu stranaca ponajprije treba istaknuti kako u identitet svake osobe pripada i ispovijedanje vjere na svom jeziku. Zbog bogoštovlja na hrvatskom jeziku, duhovne i pastoralne skrbi za naše hrvatske katoličke radnike utemeljene su i skrbe se hrvatske katoličke misije (usp. Polegubić, 2017: 35). Tako su hrvatski katolički svećenici dijakonijom i dušobrižništvom omogućili hrvatskim katoličkim radnicima i obiteljima u inozemstvu spasenjsko iskustvo Evanđelja, jer glavno poslanje Crkve je spasenje čovjeka (Polegubić: 2017). U suvremenim migracijskim tokovima danas je tu dijakoniju i dušobrižništvo potrebno prilagoditi vremenu odnosno drugoj i trećoj hrvatskoj generaciji u Njemačkoj koji imaju visoki stupanj integracije u njemačko društvo. Integraciju pak stranih vjernika katolika, misija drugih jezika, potrebno je ugraditi u njemačke crkvene zajednice na dekanskoj i

mjesnoj razini. Njemački biskupi u dokumentu o obnovi pastorala (*Gemeinsam Kirche sein – Zajedno biti Crkva ili Zajedno činiti Crkvu*) dali su nove smjernice u pastoralu koje se odnose i na budućnost zajednica drugih materinskih jezika u Crkvi u Njemačkoj. Njemački biskupi dušobrižništvo katolika drugih materinskih jezika ustrojile su prema novim pastoralnim smjernicama. Tako je biskupija Rottenburg-Stuttgart 17 hrvatskih katoličkih misija preustrojila u 43 hrvatske katoličke zajednice (jedinice) koje, ustrojene prema smjernicama, usko surađuju s njemačkim crkvenim zajednicama (usp. Polegubić, 2017: 38).

Njemačka sinoda održana 1973. naglašava kako su strani radnici postali izazov društvu i Crkvi, a u tu svrhu osnovana je „Podkomisija za pitanja migranata“. Godine 1974. Sinoda donosi dokument *Strani radnici – izazov Crkvi i društvu* koji postaje *magna charta* za pastoral stranih katoličkih vjernika u Njemačkoj. Njemačka biskupska konferencija potom 2003. objavljuje dokument *Crkva u mnogo jezika i naroda. Niti vodilje za dušobrižništvo katolika drugih materinskih jezika*.

8. Zaključak

Mons. Vladimir Stanković posebno ističe činjenicu kako od konca 19. stoljeća do početka 20. stoljeća ni kod rimske crkvene uprave ni kod mjesnih Crkava zemalja iseljenja i zemalja useljenja nije postojala današnja svijest o potrebi specijaliziranoga dušobrižništva za suvremeni globalni svijet, svijet u pokretu, svijet migracija pa se, sukladno tome, nisu mogle razviti odgovarajuće crkvene strukture. Crkva je u suvremenom migracijskom fenomenu prepoznala stvaranje novoga mentaliteta, trajno stanje društva. Postala proaktivna u inozemnoj pastvi u kojoj je usmjerena na pomaganje i pripadnicima nekršćanskih religija, pri čemu stvara oblike suživota koji će omogućiti nove načine naviještanja Evanđelja, ekumenizma i otvorenoga i iskrenoga dijaloga s nekršćanskim religijama.

Prijeđen je put od *individualnih* inicijativa preko cjelovitoga i sustavnoga pastorala *misija* (Hrvatske katoličke misije) do *integracije* druge i treće generacije u crkvene zajednice useljenja, tj. njemačke crkvene zajednice kojima pripadaju hrvatski katolički radnici za koju dijakonalnu i dušobrižničku skrb vode hrvatski katolički svećenici hrvatskih katoličkih misija, odnosno zajednica. Time se hodočasnički krug Crkve, ljudi u pokretu, selilaca, migranata, lualica i iseljenih / useljenih vjernika zatvara u organiziranu župnu zajednicu vjernika utemeljenu na jedinstvu u različitosti Katoličke crkve koju nadahnjuje Kristova ljubav i koja je usmjerena prema eshatološkom obzorju, kako pojedinca tako i cjelokupnoga čovječanstva.

Na kraju možemo zajedno s talijanskim biskupom Lorenzom Chiarinellijem ustvrditi kako će Crkva trećega tisućljeća nedvojbeno biti Crkva u pokretu, odnosno približit će se vlastitom izvoru, Crkvi apostolskih putovanja. U tom kontekstu pak nije slučajno da je sveti papa Ivan Pavao II. izabrao „putovanje“ kao suvremeni način nazočnosti, evangelizacije i kateheze.

Literatura

- Bonnet, P. A. (1986). Temeljno pravo – dužnost vjernika selioca. U: Vijeće BK za hrvatsku migraciju (prir.), *Novi kodeks i iseljenici* (69-114). Kršćanska sadašnjost.
- Delić, J. (1986). Crkveni pravni propisi i selioci. U: Vijeće BK za hrvatsku migraciju (prir.), *Novi kodeks i iseljenici* (173-208). Kršćanska sadašnjost.
- Chiarinelli, L. (1982). Kateheza: hod u vjeri. U: Vijeće BK za hrvatsku migraciju (prir.), *Pastoral selilaštva među teološkim disciplinama* (94-104). Kršćanska sadašnjost.
- Die ausländischen Arbeitnehmer – eine Frage an die Kirche und die Gesellschaft*. https://weltkirche.katholisch.de/Portals/0/Dokumente/DBK_Migration_Auslaendische_Arbeitnehmer_Synodentexte_1976.pdf

- Die deutschen Bischöfe (2015). „*Gemeinsam Kirche sein*“. *Wort der deutschen Bischöfe zur Erneuerung der Pastoral*. Bonn.
- Die deutschen Bischöfe (2003). *Leitlinien für die Seelsorge an Katholiken anderer Muttersprache*. Bonn.
- Drugi vatikanski koncil (1993). *Dokumenti*. Kršćanska sadašnjost.
- Dukić, B. (1980). Dušobrižništva za Hrvate u Njemačkoj – nakon Drugog svjetskog rata do danas. U: Vijeće BK za hrvatsku migraciju (prir.), *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* (205-209). Kršćanska sadašnjost.
- Escaler, L. N. (1999). Glavno izlaganje – migracije danas. U: Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika (ur.), *Selilaštvo na pragu trećeg tisućljeća. IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica* (30-36). Ravnateljstvo za dušobrižnike za Hrvate u inozemstvu i Kršćanska sadašnjost.
- Gregurović, S. (2020). Katolička crkva i migranti: prema prihvaćanju multikulturalnog modela integracije migranata. *Obnovljeni Život*, 75(1), 77-92. <https://hrcak.srce.hr/237696>
- Jurić, E. (2017). *Migrantska kriza kao pastoralni izazov* (specijalistički rad). Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu. <https://repositorij.djkbj.hr/islandora/object/djkbj:84>.
- Koch, K. (1999). Primanje stranaca kao znak kulture: od neprijateljstva do gostoljubivosti. U: Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika (prir.), *Selilaštvo na pragu trećeg tisućljeća. IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica* (123-132). Ravnateljstvo za dušobrižnike za Hrvate u inozemstvu i Kršćanska sadašnjost.
- Kokša, Đ. (1980). Ravnateljstvo dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu. U: Vijeće BK za hrvatsku migraciju (prir.), *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* (41-43). Kršćanska sadašnjost.
- Kongregacija za biskupe (1969). *Uputa o pastoralnoj brizi za migrante*. Kršćanska sadašnjost.
- Međugorac, T. (2001). *Prikrivana istina*. Svjetlo riječi.
- Nuk, V. (1980). Dušobrižništva za Hrvate u Njemačkoj – do i za vrijeme Drugog svjetskog rata. U: Vijeće BK za hrvatsku migraciju (prir.), *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine* (203-204). Kršćanska sadašnjost.
- Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i turista (1978). *Pismo biskupskim konferencijama o Crkvi u svijetu u pokretu*. Kršćanska sadašnjost.
- Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika (1999). *Selilaštvo na pragu trećeg tisućljeća. IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica*. Ravnateljstvo za dušobrižnike za Hrvate u inozemstvu i Kršćanska sadašnjost.
- Petris, L. (1999). Odgoj i obrazovanje pastoralnih djelatnika za selilaštvo. U: Papinsko vijeće za pastoralnu skrb selilaca i putnika (prir.), *Selilaštvo na pragu trećeg tisućljeća. IV. svjetski kongres o pastoralnoj skrbi selilaca i izbjeglica* (250-265). Ravnateljstvo za dušobrižnike za Hrvate u inozemstvu i Kršćanska sadašnjost.
- Polegubić, A. (2017). *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*. Hrvatski dušobrižnički ured.
- Polegubić, A. (2014). Hrvati u Njemačkoj – domovinska Crkva i domovina: stanje i perspektive. U: C. Hornstein Tomić, I. Hrstić, F. Majetić, I. Sabotić i M. Sopta (ur.), *Hrvatsko iseljništvo i domovina. Razvojne perspektive* (55-76). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Pontifical Council Cor Unum; Pontifical Council for the Pastoral Care of Migrants and Itinerant People (2013). *Welcoming Christ in Refugees and Forcibly Displaced Persons – Pastoral Guidelines*. http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/corunum/corunum_en/publicazioni_en/Rifugiati-2013-INGL.pdf

- Pontificio Consiglio della pastorale per i migranti e gli itineranti (2004). *Istruzione: Erga migrantes caritas Christi (La carità di Cristo verso i migranti)* https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/migrants/documents/rc_pc_migrants_doc_20040514_erga-migrantes-caritas-christi_it.html
- Sopta, M. (2014). Multikulturalizam u svijetu i Hrvati u iseljeništvu. U: C. Hornstein Tomić, I. Hrštić, F. Majetić, I. Sabotič i M. Sopta (ur.). *Hrvatsko iseljništvo i domovina. Razvojne perspektive* (39-45). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Sršen, A. (2019). Aspekti dušobrižništva u Katoličkoj crkvi danas. *Obnovljeni Život*, 74(4), 529-540. <https://hrcak.srce.hr/227169>
- Stanković, V. (1998). O hrvatskoj inozemnoj pastvi. U: V. Šakić, J. Jurčević i M. Sopta (ur.), *Budućnost iseljene Hrvatske* (23-40). Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Stanković, V. (1982). Predgovor hrvatskom izdanju. U: Vijeće BK za hrvatsku migraciju (prir.), *Pastoral selilaštva među teološkim disciplinama* (5-7). Kršćanska sadašnjost.
- Škvorčević, A. (1993). Crkveno učiteljstvo o migracijama. *Bogoslovska smotra*, 63(3-4), 317-336.
- Zakonik kanonskog prava* (1996). Glas Koncila. <https://hrcak.srce.hr/35653>

Institutionalization of Pastoral Care for Croats in Germany

ABSTRACT

Catholic Church in Croatia recognized a formation of new mentality, a sign of the times and a permanent state of society in the phenomenon of migration. The Church has been very active and proactive in serving Croatian workers in foreign countries, helping not only Catholics, but members of other religions as well, especially after the Second Vatican Council. New forms of cohabitation, evangelization, ecumenism and open, authentic dialogue with non-Christian religions have been initiated through its service.

Mission of the Catholic Church among Croatian emigrants is primarily religious, spiritual and pastoral. Even though, it's key role in safeguarding Croatian national and cultural identity is indisputable. Individual initiatives became organized pastoral work. A „pilgrimage“ of migrants and travellers resulted in organized parishes, based on unity in diversity which was inspired by Christ's love and which is directed towards the Eschatological Horizon, both for individuals and society. The Church of the third millennium will, without any doubt, be a „church on the move“, coming closer to its own origins, the Apostolic journeys.

Keywords: identity, foreign workers, migrants, Croatian Catholic missions, Croatian national identity

Pregledni članak

dr. sc. Adolf Polegubić
Hrvatski dušobrižnički ured Frankfurt na Maini
apolegubic@yahoo.de

Hrvatska migracija u Njemačkoj – nekad i danas

Sažetak

U tekstu „Hrvatska migracija u Njemačkoj – nekad i danas“ govori se o doseljavanju Hrvata u Njemačku u više iseljeničkih valova. Dolaskom Hrvata za njih je organizirano dušobrižništvo, o čemu danas svjedoči široko organizirana mreža hrvatskih katoličkih misija i zajednica u Njemačkoj, kojima koordinira Hrvatski dušobrižnički ured u Frankfurtu na Majni. Dakako, najpogubniji je hrvatski iseljenički val u Njemačku nastao ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju, 1. srpnja 2013. Ovoga puta u velikom broju iseljavaju mlade obitelji s djecom, što se uvelike negativno odražava na demografsko stanje u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U tekstu je sve potkrijepljeno aktualnim podacima njemačke Savezne statističke službe iz Wiesbadena, te statistikama Katoličke crkve u Njemačkoj. U zaključnom dijelu donesene su prognoze mogućega djelovanja Hrvata u Njemačkoj u budućnosti. Pritom se ne smije zaboraviti i na višeslojnost Hrvata u Njemačkoj s obzirom na više hrvatskih naraštaja koji danas žive i djeluju u toj zemlji. U tekstu se spominju i diplomatsko-konzularna predstavništva Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Njemačkoj, kao i Hrvatska nastava, koji su uz hrvatsko dušobrižništvo također od velike važnosti u očuvanju svekolike posebnosti Hrvata u Njemačkoj.

Ključne riječi: Republika Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Njemačka, Hrvati, katolici, Katolička crkva

1. Uvod

Na početku valja podsjetiti kako se Savezna Republika Njemačka sastoji od 16 saveznih zemalja, od kojih su tri samostalni gradovi (Baden-Württemberg, Bavarska, Berlin, Brandenburg, Bremen, Hamburg, Hessen, Mecklenburg-Vorpommern, Donja Saska, Sjeverna Rajna-Vestfalija, Falačko Porajnje, Saarland, Saska, Saska-Anhalt, Schleswig-Holstein i Tiringija). Nadnevkom 30. lipnja 2020. u Njemačkoj je živjelo 83 122 889 stanovnika (DSB, 2020), što je za 40 000 osoba manje nego što je to bilo krajem 2019. godine. Zadnji trend smanjenja stanovništva bio je u drugom dijelu 2010. godine, nakon čega se bilježio porast sve do 2020. godine. Najveći porast u jednoj godini, od 717 000 osoba, zabilježen je u drugoj polovici 2015. U prvoj polovici 2019. porast stanovništva iznosio je 54 000 osoba, a u drugoj polovici 2019. popeo se na 94 000. Najnoviji pad zasigurno je povezan sa stanjem pandemije COVID-19, što je povezano sa znatnim usporavanjem stope useljavanja pa je tako, prema statistikama, useljavanje u Njemačku u prvoj polovici ove godine zbog pandemije koronavirusa palo za 42 % (DSB, 2020).

S nadnevkom 30. prosinca 2019. Njemačka je imala 83 166 711 stanovnika (DSB, 2020), od čega je stranaca prema Popisu stanovništva 10 403 708, a prema Središnjem registru stranaca (AZR) 11

228 300, ili oko 12,3 % od ukupnoga stanovništva Njemačke¹. Osoba s migracijskom pozadinom u Njemačkoj je (2019.) bilo 21 246 000.² Njemačka je ujedno druga europska zemlja po broju stanovnika, a najveća u EU-u, te ima najsnažnije europsko gospodarstvo. I ne manje važno, Njemačka je uz SAD druga najpopularnija migracijska destinacija u svijetu (*Wikipedija*). Radi usporedbe s današnjim podacima, valja podsjetiti kako je Njemačka (Deutsches Reich) 1. prosinca 1871. brojila ukupno 41 059 000 stanovnika, od čega je bilo 207 000 stranaca.

2. Više hrvatskih iseljeničkih valova u Njemačkoj³

Migracije Hrvata u Njemačku počele su već krajem 19. stoljeća. Prema dostupnim podacima, u Njemačkoj je prije Drugoga svjetskoga rata bilo malo Hrvata. Radili su kao obični radnici u rudarstvu i industriji. U to vrijeme Hrvati su ponajviše iseljavali u prekoceanske zemlje. U tijeku Drugoga svjetskog rata u Njemačkoj se susreću Hrvati, tzv. „fremdarbajteri“ koji su nakon sloma nacizma nastavili živjeti u Njemačkoj. Uz njih se susreću i oni Hrvati koji su se neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata našli u izbjegličkim logorima u Njemačkoj, a kasnije su pronašli zaposlenje u rudnicima i drugim privrednim djelatnostima.

I Hrvati iz izbjegličkih logora iz Austrije i Italije sve su više pronalazili egzistenciju u Njemačkoj. Najveći ih je broj pak pristigao na tzv. „privremeni rad“ u Njemačku 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća, poglavito nakon potpisivanja Sporazuma između SR Njemačke i SFR Jugoslavije o „uvozu“ radne snage, 12. listopada 1968. godine. Prema podacima hrvatskih katoličkih misija u Njemačkoj za 2001. godinu, Hrvata je u toj zemlji bilo 308 337, dok se podatci njemačkih (nad)biskupija neznatno razlikuju. Naime, oni govore o 306 816 hrvatskih katolika (Klarić, 2002: 16). Neki izvori govore o još nižem broju.⁴ Taj broj obuhvaća sve one koji se osjećaju Hrvatima iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i drugih dijelova biše države.

Tijekom i nakon Domovinskoga rata u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zamjetan je i izbjeglički val Hrvata, koji su našli utočište i u Njemačkoj. Valja istaknuti kako je do novoga, zasigurno i najpogubnijega hrvatskoga iseljeničkoga vala u Njemačku došlo ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013. jer se iseljavaju cijele obitelji i mlađa školovana populacija. Istina, demografi i drugi stručnjaci su na to već davno upozoravali, ali ih se nije ozbiljno shvaćalo. Tom problemu bi zasigurno trebalo pristupiti odgovornije jer se ovdje radi o općenacionalnom interesu o kojem će ovisiti budućnost Republike Hrvatske, a i budućnost Hrvata u Bosni i Hercegovini i na drugim područjima bivše države gdje žive Hrvati. Na žalost, taj je proces još uvijek u tijeku, iako bi bili zanimljivi cjeloviti podatci za 2020. s obzirom na stanje povezano uz COVID-19. Zasigurno je iz tih razloga u 2020. godini migracija Hrvata u Njemačku manja u znatnijem broju nego što je to bilo prethodnih godina, od 2013.

3. Dušobrižništvo za Hrvate katolike u Njemačkoj

Valja podsjetiti kako po završetku Drugoga svjetskoga rata u Njemačkoj nije bilo organizirane hrvatske pastve, a zbog Drugoga svjetskoga rata u Njemačkoj se zatekao i ostao mali broj hrvatskih katoličkih svećenika. Među njima je bio i svećenik Vrhbosanske nadbiskupije vlč. Andrija Kordić, kojega je Tajništvo Njemačke biskupske konferencije za pastoral stranaca 1946. godine imenovalo naddušobrižnikom za hrvatske katolike u Njemačkoj. Sjedište mu je bilo u Hamburgu. „Iako crkvene

1 Stanje na 31. prosinca 2019.

2 Usp. https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bevoelkerung/Migration-Integration/_inhalt.html. Pristupljeno 22. rujna 2020.

3 Više o tome u: Polegubić, 2017.

4 List CID – Integration in Deutschland, Saarbrücken, u br. 2/2006. u tekstu „Kroaten in Deutschland“ na str. 17 donosi podatak kako je krajem 2005. godine u Njemačkoj živjelo ukupno 228 926 Hrvata. Usp. *Online*, 2006/9, str. 7.

prilike nisu bile još sasvim regulirane, Kordić je djelovao među Hrvatima“ (*Brošura*, 2019: 7). Tu je službu obavljao do 1951. godine. Živio je u Hamburgu, u predgrađu zvanom Harburg, sve do smrti 14. siječnja 1995. (Isto). Naslijedio je svećenika Zagrebačke nadbiskupije vlč. dr. Vilima Nuka kao delegat hrvatskoga episkopata u Njemačkoj (usp. Stanković, 1980: 204-205). Naime, zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac 1940. godine imenovao je dr. Vilima Keilbacha delegatom za hrvatske radnike u Njemačkoj, koji je u to vrijeme živio u Münchenu. „U tom početnom dušobrižništvu Hrvata u Njemačkoj, u Berlinu je djelovao Mato Luketa, a u Münchenu Damjan Rodin“ (*Brošura*, 2019: 7). Vlč. dr. Vilim Nuk se, nakon što je preuzeo službu, naselio u Berlinu. Nedugo nakon toga prešao je u Essen i uspostavio središte, gdje mu je pomagao njemački svećenik August Hegenkötter, koji je poznao hrvatski jezik. Odatle je dr. Nuk pastoralno djelovao među Hrvatima na cijelom rurskom području (Isto). Franjevac Osvald Tot došao je u rujnu 1942. godine u Hannover gdje je okupljao Hrvate. Za vrijeme Drugoga svjetskoga rata u Njemačkoj je djelovalo sedam svećenika za hrvatske radnike. To su: Vilim Keilbach, Mato Luketa, Damjan Rodin, Vilim Nuk, August Hegenkötter, Osvald Tot i Andrija Kordić. Njima se može dodati i vlč. Stjepan Kukolja, koji je u ratno vrijeme u Münchenu studirao pastoralnu medicinu (Isto).

Inozemna pastva počinje se organizirati prema apostolskoj konstituciji *Exsul familia* iz 1952., a u to vrijeme pastoralnu skrb za Hrvate u Münchenu vodio je vlč. Stjepan Kukolja. No potrebe su tražile još jednoga svećenika pa je Franjevačka generalna kurija u Rimu odredila dr. fra Dominika Šušnjara, franjevca Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja sa sjedištem u Splitu, za pomoćnika u Münchenu. Godine 1951. Apostolska nuncijatura o. Šušnjaru⁵ imenuje naddušobrižnikom za hrvatsku pastvu u Njemačkoj, a na toj je dužnosti ostao do 1971. Dr. fra Dominik Šušnjara potpuno se posvetio dušobrižništvu Hrvata u Münchenu i okolici, a u Njemačku je pristigao iz Italije. U Freiburgu je studirao germanistiku od 1944. do 1948. Službeno je pastoralno među hrvatskim izbjeglicama počeo djelovati 1950., a prvu je misu službeno za Hrvate slavio 1. listopada te godine u izbjegličkom logoru Mittenwaldu. Na toj službi je ostao do 1951. kada ga je Apostolska nuncijatura iz Bad Godesberga kod Bonna imenovala hrvatskim naddušobrižnikom za cjelokupnu hrvatsku pastvu u Njemačkoj. Tako je od 1951. svake nedjelje i zapovjednoga blagdana prijepodne slavio misu s propovijedi za Hrvate u Münchenu, a poslijepodne drugu u logorima Dachau, Valki kod Nürnberga, Mittenwaldu ili Landshutu. Posjećivao je Hrvate po čitavoj Njemačkoj. Tijekom toga razdoblja u Njemačku polako dolaze i novi hrvatski svećenici te se organizira pastoralno djelovanje na hrvatskom jeziku. Među njima je, dakako, najveći broj franjevaca Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja sa sjedištem u Splitu. Poznajući važnost hrvatske pisane riječi u tuđini, fra Dominik Šušnjara je 1965. u Münchenu pokrenuo *Vjesnik Hrvatske katoličke misije u Njemačkoj*, koji je s tim naslovom izlazio do kraja 1971. Nakon prestanka naddušobrižničke službe od 1971. do 1983. fra Dominik je nastavio voditi Hrvatsku katoličku misiju u Münchenu.

Kongregacija za biskupe u Rimu izdala je 1969. novi dokument o seliocima *Instructio de pastoralis migratorum cura* prema kojem se uređuje inozemna pastva. Tako je prema instrukciji, a na temelju sporazuma domovinske i Njemačke biskupske konferencije, delegatom za hrvatske svećenike u Njemačkoj 1971. imenovan fra Bernard Dukić koji je na toj dužnosti ostao do 1997.⁶ Prethodno je od 1965. do 1971. bio voditelj Hrvatske katoličke misije u Frankfurtu na Maini.

U vrijeme dok je kardinal Franjo Kuharić bio predsjednik tadašnje Biskupske konferencije, a mons. Vladimir Stanković ravnatelj Dušobrižništva za Hrvate u inozemstvu, u hrvatskom iseljničtvu osnovano je 110 hrvatskih katoličkih misija te je s potpisom kardinala Kuharića više od 150

5 O dr. fra Dominiku Šušnjari u: Čovo, S. (1998). *Dr. fra Dominik (Nikola) Šušnjara – život i djelo*. Makarska: Služba Božja.; Tomašević, L. (1998). *Hrvatska katolička misija u Münchenu – 50. obljetnica života i djelovanja (1948. – 1998.)*. Split – München: Knjižnica Zbornika „Kačić“ – Monografije, dokumenti, građa... br. 29.; Tomašević, L. (1998). *Kroatische katholische Mission in München – Der 50 Jahrestag des Lebens und Schaffens (1948-1998)*. Split – München: Bibliothek des Sammelwerks „Kačić“ – Monographien, Dokumente, Materialien... Nr. 29.

6 O fra Bernardu Dukiću u: *Online* (2012/10).

svećenika iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine upućeno u inozemstvo, kako bi se pastoralno skrbrili za Hrvate katolike u svijetu.

3.1. Osnivanje hrvatskih misija i zajednica

Zagrebački nadbiskup i predsjednik tadašnje Biskupske konferencije Franjo Šeper na zasjedanju Biskupske konferencije u Zagrebu 1964. iznio je molbu njemačkih biskupa da se pošalju svećenici za pastoralni rad s hrvatskim radnicima. Slijedom dogovora zamoljena je uprava Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja da za tu službu pošalje nekoliko svojih članova u Njemačku. Provincijska uprava je na zamolbu odgovorila pozitivno i počeli slati svoje svećenike u Njemačku.⁷ Kako je već istaknuto, u hrvatskoj su pastvi prije toga već djelovali članovi Provincije dr. fra Dominik Šušnjara od 1950. u Münchenu i fra Krsto Šušnjara od 1956. u Kölnu. Godine 1965. iz domovine dolazi fra Bernard Dukić s redovitom putovnicom bivše države. U kasnijem razdoblju pristižu i drugi svećenici članovi te Provincije koje ona upućuje na pastoralno djelovanje na području gotovo cijele SR Njemačke. Početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća osnivaju se brojne hrvatske katoličke misije u Njemačkoj zbog povećana dolaska hrvatskih radnika iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i drugih dijelova bivše države, u kojima djeluju kako franjevci te Provincije, tako i drugi hrvatski biskupijski svećenici i svećenici iz drugih hrvatskih redovničkih zajednica.

U početku su hrvatski svećenici djelovali u većim gradovima i industrijskim središtima, a kasnije, poglavito šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća, osnivane su hrvatske katoličke misije u svim mjestima u kojima se našlo više Hrvata katolika i to zahvaljujući velikoj potpori Katoličke crkve u Njemačkoj koja je nosila financijski teret, a domovinska se Crkva brinula za pastoralno osoblje.

Danas u Njemačkoj djeluje 97 hrvatskih katoličkih misija i zajednica. Podijeljene su u šest pastoralnih područja (Bavarsko pastoralno područje, Pastoralno područje Baden-Württemberg I., Pastoralno područje Baden-Württemberg II., Rajnsko-majnsko pastoralno područje, Pastoralno područje Sjeverna Rajna i Vestfalija i Sjeverno pastoralno područje). U njima ukupno djeluje 88 svećenika, 2 trajna đakona i 47 pastoralnih suradnica i suradnika (pastoralnih referenata i referenata zajednica), redovnica (20), laikinja i laika (27).⁸

Hrvatske katoličke misije i zajednice u Njemačkoj i u svijetu djeluju na puno širem području negoli župe u domovini. One su svojevrsne oaze cjelokupnoga i duhovno-pastoralnoga, ali i opće društvenoga, kulturnoga, sportskoga i svakoga drugoga djelovanja i okupljanja Hrvata u inozemstvu. U redovite pastoralne aktivnosti spada slavljenje misnih slavlja, djelovanje s raznim skupinama unutar zajednica u čemu uz pastoralno osoblje veliku ulogu imaju i aktivni članovi zajednice, posebno okupljeni u misijskim vijećima. Tu su i brojne misijske proslave, hodočašća, molitvene pobožnosti, rad s djecom i mladima, ministrantima, vjeronauk za sve uzraste, priprava za sakramente, vođenje mješovitih zborova odraslih i dječjih zborova, folklornih skupina, rad s lektorima-čitačima, posjet bolesnicima i sl. Također se organiziraju i sportska natjecanja, prigodna predavanja, predstavljanja knjiga, otvaranja izložbi, razni tečajevi i radionice, bilo samostalno bilo zajedno s drugim hrvatskim kulturnim, sportskim i sličnim udrugama iz domovine i inozemstva. Svećenici su djelovali kako na pastoralnom, tako i na socijalnom, kulturnom i svakom drugom području. Mise se slave u njemačkim crkvama, a druge aktivnosti u misijskim prostorijama.

Tijekom Domovinskoga rata porastao je broj hrvatskih vjernika u hrvatskim katoličkim misijama i zajednicama u Njemačkoj zbog izbjeglištva iz ratom zahvaćenih područja Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Tijekom toga razdoblja u misijama se predano radilo na prikupljanju svekolike pomoći domovini, u što su se uključile sve hrvatske katoličke misije i svećenici. I danas se u brojnim

7 Usp. *Mir i dobro: monografija Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja* (1982). Provincijalat Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja; *Pax et bonum – Monographie der Franziskanerprovinz des Allerheiligsten Erlösers* (1981). Provinzialat der Franziskanerprovinz vom allerheiligsten Erlöser, str. 227.

8 Stanje: 29. rujna 2020.

hrvatskim misijama i zajednicama tijekom godine prikuplja pomoć za razne potrebe u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Zbog povećanoga siromaštva u domovini, sve je više onih koji se i danas obraćaju misijama i traže pomoć.

Prvi naraštaj hrvatskih „gastarbajtera“ ima sve manje članova, a u hrvatskim misijama okupljaju se mlađi naraštaji hrvatskih vjernika, koji su uglavnom rođeni i dobro integrirani u njemačku sredinu. Tu su i novopridošli Hrvati pristigli u Njemačku nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju. Oni su se uključili u postojeće pastoralne programe. Pastoralni djelatnici u gotovo svim hrvatskim katoličkim misijama i zajednicama u Njemačkoj bilježe povećan broj Hrvata, u odnosu na stanje prije ulaska Republike Hrvatske u EU. Na žalost, sadašnje stanje povezano uz COVID-19 zaustavilo je djelotvornije traženje pastoralnih rješenja, koja bi uključila više skrbi oko kategorijalnoga pastora. Kako se sve više javlja potreba za tim, o tom će se svakako nastojati više činiti u budućnosti, što će predstavljati posebni pastoralni izazov. Sve je to to izazov kako za državu primateljicu i Katoličku crkvu u Njemačkoj, tako i za hrvatsko dušobrižništvo u Njemačkoj. Zajednice drugih materinskih jezika u Njemačkoj, među kojima su i one hrvatskoga jezika, sve više se u tom smislu suočavaju kako sa strukturnim tako i s pastoralno-personalnim izazovima (usp. Kiessig, 2020). Traže se putovi koji nisu baš laki, kojima se na nove izazove ipak pokušava odgovoriti na učinkovit način. Stoga je došlo vrijeme drukčijega pastoralnog djelovanja jer se danas sve više od hrvatskih svećenika očekuje da budu i na usluzi njemačkim župama i vjernicima.

Treba isto tako reći da se Katolička crkva u Njemačkoj sve više suočava s problemom pomanjkanja svećenika, ali i gospodarsko-socijalnim i demografskom izazovima. U pastoralu se traže novi putovi. U mnogim biskupijama u Njemačkoj došlo je do prestrukturiranja pastora i stvaranja novih pastoralnih jedinica, u više biskupija smanjuje se i broj pastoralnoga osoblja, a dolazi i do ukidanja misija. Zadaća hrvatske pastve u Njemačkoj je dijeliti poteškoće trenutka Crkve u Njemačkoj te zajedno s njom tražiti i otkrivati svoje mjesto i ulogu u procesima koji su u tijeku. To sve nije lako jer ni hrvatsko pastoralno osoblje nije u velikom broju pripremljeno za moguće preuzimanje višejezičnih župnih zajednica, a i starosna je dob svećenika i pastoralnih djelatnika dosta visoka (usp. Klarić, 2003: 13).

Od velike je važnosti našim ljudima, poglavito naraštaju hrvatskih iseljenika pridošlih 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća bila i dobro organizirana mreža hrvatskih socijalnih djelatnika, zaposlenika Njemačkoga saveza Caritasa.

3.2. Hrvatski (nad)dušobrižnički ured i njegove aktivnosti

Hrvatski (nad)dušobrižnički ured važna je ustanova za Hrvate katolike u Njemačkoj. Sjedište Hrvatskoga (nad)dušobrižničkoga ureda bilo je u početku u Münchenu. Ured je iz Münchena preseljen u Frankfurt na Maini 1971., najprije u Schreyerstr. 1, a 1984. u ulicu An den Drei Steinen 42d, u kojoj se nalazi i danas. To je Ured triju biskupskih konferencija: Njemačke biskupske konferencije, Hrvatske biskupske konferencije i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine. Ured je odgovoran za komunikaciju između tih biskupskih konferencija te za upravne poslove i koordiniranje pastoralnim radom u hrvatskim katoličkim misijama i zajednicama u Njemačkoj. Ured je ujedno i sjedište delegata. Nakon fra Bernarda Dukića, koji je službu naddušobrižnika (delegata) obnašao od 1971. do 1997., od 1997. do 2003. službu delegata obnašao je fra Josip Klarić, a od 1. lipnja 2003. do kraja 2010. službu delegata obnašao je fra Josip Bebić. Svi su oni članovi Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja sa sjedištem u Splitu. Od siječnja 2011. do danas službu delegata obnaša vlč. Ivica Komadina, svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije. U Uredu se dva puta godišnje održava sjednica Delegatskoga vijeća na kojoj delegat zajedno s predstavnicima pastoralnih područja (predstavnicima svećenika i pastoralnih suradnica i suradnika iz hrvatskih katoličkih misija i zajednica u Njemačkoj) donosi odluke o aktivnostima hrvatskoga dušobrižništva u Njemačkoj na saveznoj razini. Iz svakoga su pastoralnoga područja na susretu redovito po dva predstavnika. Ured tako, između ostaloga, organizira pastoralne skupove, sastanke i seminare na područnoj i

saveznoj razini. U to spadaju: hodočašća, duhovne vježbe za svećenike i đakone, seminari daljnje izobrazbe za pastoralne suradnice/suradnike, pastoralni sastanci, pastoralni godišnji skupovi, susreti mladeži, biblijske olimpijade, susreti hrvatskih studenata, folklorni festivali te susreti crkvenih zborova djece, mladih i odraslih. Ured svake godine početkom listopada organizira godišnji pastoralni skup za hrvatske svećenike, đakone, pastoralne suradnike i suradnice iz zapadne Europe u Njemačkoj, u Republici Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Hodočašće Hrvata iz zapadne Europe o Uzašašću u Lurd Ured organizira zajedno s Hrvatskom katoličkom župom Frankfurt na Maini, a susrete crkvenih zborova djece, mladih i odraslih zajedno s misijama i zajednicama na čijem se području ti susreti održavaju.

Ured od 1999. uspješno objavljuje dvojezične ili jednojezične zbornike radova s pastoralnih skupova hrvatskih pastoralnih djelatnika iz zapadne Europe.⁹ Tu je i nekoliko drugih knjiga i publikacija, kao i knjižice sa sadržajem pripreme za Biblijske olimpijade. Ured je ranije objavio vrlo važno pomagalo u pastoralnom radu: Hrvatski katolički molitvenik i pjesmaricu *Slavimo Boga* (2013. objavljeno je sedmo dopunjeno izdanje), te zajedno s Vijećem Biskupske konferencije za hrvatsku migraciju i *Kršćanskom sadašnjosti* kantual *Slavimo Boga s orguljskom pratnjom*. Ured također redovito objavljuje i Vodič-adresar hrvatskih katoličkih misija u svijetu, ali i svih važnijih crkvenih i državnih ustanova u domovini i svijetu. Ured svake godine objavljuje i jednolisni zidni kalendar. Ured ima i svoju internetsku stranicu koja se nalazi se na poveznici: <https://www.kroatenseelsorge.de>.

Ured od rujna 1978. objavljuje i glasilo hrvatskih katoličkih misija i zajednica u Njemačkoj *Online*, a dobilo je naziv po živoj vjerskoj zajednici Hrvata katolika u dijaspori. Urednici *Žive zajednice* bili su fra Bernard Dukić (1978. – 1979.), fra Ignacije Vugdelija i fra Bernard Dukić (1979. – 1983.), fra Ignacije Vugdelija (1983. – 1991.), don Ante Živko Kustić (1991. – 1993.), fra Anto Batinić (1994. – 2002.) te od kraja 2002. do danas dr. Adolf Polegubić. Odgovorni urednici *Žive zajednice* bili su delegati (nadbušobrižnici) za hrvatsku pastvu u Njemačkoj fra Bernard Dukić, fra Josip Klarić, fra Josip Bebić te vlč. Ivica Komadna koji je sadašnji odgovorni urednik. Prilog na njemačkom jeziku uveo je delegat fra Josip Klarić od br. 3/1998. Uz Ljubicu Markovica – Baban, koja je od 1980. do kraja 2019. radila na grafičkoj pripremi lista, valja istaknuti i brojne suradnike *Žive zajednice*, među kojima je i velik broj hrvatskih pastoralnih i socijalnih djelatnika, i članova uredništava, koji su dali velik doprinos u razvoju toga važnoga glasila, zajedno sa svim prethodnim i sadašnjim djelatnicima Hrvatskoga dušobrižničkoga ureda. Od 15. siječnja 2018. *Online* prisutna je i u virtualnom prostoru na adresi: www.zivazajednica.de.

Veliku važnost u kulturno-prosvjetnom djelovanju među Hrvatima u Njemačkoj odigrala je putujuća knjižara *Žive zajednice*, u doba glavnoga urednika *Žive zajednice* fra Ignacija Vugdelije. Putujuća knjižara bila je gost brojnih misija tjedan dana u sklopu kojega bi se organiziralo prigodno predavanje, izložba i prodaja knjiga vjerske, ali i nacionalne tematike u vrijeme bivše države kad se do knjiga hrvatskoga sadržaja teže dolazilo. Putujuća knjižara bila je prisutna i na hodočašćima Hrvata u njemačkim svetištima, kao i na godišnjim pastoralnim susretima hrvatskih pastoralnih djelatnika iz zapadne Europe u Njemačkoj. Knjige su se u Njemačku dostavljale preko *Kršćanske sadašnjosti* te su se preko Hrvatskoga dušobrižničkoga ureda u Frankfurtu na Majni i spomenute knjižare dostavljale misijama. Moglo bi se sažeti, kako se tadašnje cjelokupno hrvatsko vjersko i kulturno-prosvjetno djelovanje odvijalo u sklopu hrvatskih misija u Njemačkoj, a *Online* pritom je odigrala nezaobilaznu ulogu.

9 Vidi dosad objavljene zbornike u zborniku: I. Komadina (Hrsg.), A. Polegubić (ur.) (2020). *Digitalno doba i pastoral mladih – Digitales Zeitalter und Jugendpastoral* (154-167). Hrvatski dušobrižnički ured – Niz „Diaspora croatica“, knj. 28.

4. Diplomatsko-konzularna predstavništva Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Njemačkoj

Uz dobro oraganiziranu mrežu hrvatskih katoličkih misija i zajednica u Njemačkoj, valja istaknuti kako je 1990. u Njemačkoj, u Stuttgartu otvoren prvi Ured Republike Hrvatske u svijetu, a Veleposlanstvo Republike Hrvatske u Saveznoj Republici Njemačkoj otvoreno je 1992. godine. Nakon toga razvio se sustav diplomatsko-konzularne mreže. Danas u Njemačkoj uz veleposlanstvo u Berlinu djeluju i generalni konzulati u Düsseldorfu, Frankfurtu na Majni, Hamburgu, Münchenu, Stuttgartu te počasni konzulati u Mainzu i Dresdenu (usp. Bošnjak, 2019: 43).

Tu su i diplomatsko-konzularna predstavištva Bosne i Hercegovine u SR Njemačkoj. Uz veleposlanstvo u Berlinu, generalni su konzulati u Frankfurtu na Majni, Münchenu i Stuttgartu.¹⁰

5. Važnost hrvatske nastave u Njemačkoj

Ministarstvo prosvjete, kulture, tehničke kulture i športa Republike Hrvatske s ciljem poučavanja hrvatskoga jezika i kulture tadašnje je prve učitelje u Njemačku „počelo upućivati već 1990. godine, a mreža nastavnih mjesta brzo se i snažno širila i razvijala tako da je, primjerice, na polugodištu šk. god. 2011./2012. u sustavu hrvatske nastave u nadležnosti Ministarstva zanosti, obrazovanja i sporta u Njemačkoj bilo ukupno 167 nastavnih mjesta, s 3374 učenika s kojima je radilo 45 učitelja, raspoređenih u sedam koordinacija (Bavarska, Berlin, Hamburg, Hessen, Mannheim, Stuttgart i Ulm). Slični su podatci i kasnije: oko 3 400 učenika, 48 učitelja, 165 nastavnih mjesta“ (usp. Bošnjak, 2019: 44).

6. Noviji podatci o broju osoba s državljanstvom Republike Hrvatske u Njemačkoj

Najnoviji njemački statistički podatci, od 30. lipnja 2020., ukazuju kako se u prvom polugodištu 2020. zasigurno smanjio i priljev useljenika iz Republike Hrvatske, iako Statistički zavod iz Wiesbadena ističe kako taj broj nije konačan jer mnoge njemačke državne ustanove zbog pandemije kasne s obrađivanjem prijava novouseljenih. Iz toga bi razloga stvarni broj mogao biti vidljiv tek na kraju 2020. godine.¹¹

10 *Ambasade, konzulati i stalne misije BiH*. Službene stranice Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine.

11 Objavljeno je kako je na upit Hine njemački Savezni statistički zavod iz Wiesbadena priopćio da se osjetno za 39 % smanjio priljev useljenika iz Hrvatske u Njemačku u 2020., do 30. lipnja 2020. „I dok je u prvoj polovici 2019. u Njemačku iz Hrvatske doselilo 21 869 osoba, u prvoj polovici ove godine taj broj je pao na 13 159. Usp. Dokoza, 2020; Dokoza, 2020b.

6.1. Podatci njemačkoga Saveznoga statističkoga zavoda iz Wiesbadena

Kako bi se dobio stvarni uvid u stanje doseljavanja osoba s državljanstvom Republike Hrvatske u Njemačku, važno je podsjetiti na stanje u zadnjih deset godina – od 2010. do 2019. Donosimo ukupno stanje po godinama u tom razdoblju i koliko je od ukupnoga broja muškaraca, a koliko žena.¹²

31. 12. 2010.	– 220 199 (M. 106 974; Ž. 113 225)
31. 12. 2011.	– 223 014 (M. 108 532; Ž. 114 482)
31. 12. 2012.	– 224 971 (M. 109 739; Ž. 115 232)
31. 12. 2013.	– 240 543 (M. 119 164; Ž. 121 379)
31.12. 2014.	– 263 347 (M. 134 339; Ž. 129 008)
31.12. 2015.	– 297 895 (M. 155 543; Ž. 142 352)
31.12. 2016.	– 332 605 (M. 175 680; Ž. 156 925)
31.12. 2017.	– 367 900 (M. 196 365; Ž. 171 535)
31.12. 2018.	– 395 665 (M. 212 020; Ž. 183 645)
31.12. 2019.	– 414 890 (M. 222 065; Ž. 192 825)

Radi usporedbe donosimo posebno podatke o osobama s državljanstvom Republike Hrvatske sa stanjem 31. prosinca 2019. u odnosu na stanje 31. prosinca 2018. Tako je 31. prosinca 2019. osoba s državljanstvom Republike Hrvatske u Njemačkoj bilo 414 890 (M. 222 065; Ž. 192 825), a 31. prosinca 2018. 395 665 (M. 212 020; Ž. 183 645). To znači da je broj tih osoba 2019. u Njemačkoj u odnosu na prethodnu 2018. godinu veći za 19 225. S obzirom na nacionalnu strukturu stanovništva Republike Hrvatske, najveći broj tih osoba su hrvatske nacionalnosti. Usporedbe radi, može se zaključiti kako je broj osoba s državljanstvom Republike Hrvatske 2019. u odnosu na 2010. veći za 194 691.

6. 2. Osobe s državljanstvom Republike Hrvatske sa stanjem 31. prosinca 2019. u Njemačkoj po njemačkim saveznom zemljama¹³

Kako je već istaknuto, ukupan broj osoba s državljanstvom Republike Hrvatske u Njemačkoj sa stanjem 31. prosinca 2019. bio je 414 890. U nastavku donosimo broj osoba s državljanstvom Republike Hrvatske u njemačkim saveznom zemljama:

Baden-Württemberg	– 122 835
Bayern	– 119 880
Berlin	– 15 080
Brandenburg	– 955
Bremen	– 1660
Hamburg	– 6615
Hessen	– 5572
Mecklenburg-Vorpommern	- 940
Niedersachsen	- 11 915
Nordrhein-Westfalen	– 55 700
Rheinland-Pfalz	– 14 570
Saarland	– 1420

12 Usp. <https://www.destatis.de - file:///Users/kroatens/Downloads/auslaend-bevoelkerung-2010200197004-4.pdf>. Pristupljeno 28. rujna 2020.

13 Isto.

Sachsen – 1690

Sachsen-Anhalt – 1340

Schleswig-Holstein – 3575

Thüringen – 995

7. Noviji podatci o broju osoba s državljanstvom Bosne i Hercegovine u Njemačkoj

Najnoviji njemački statistički podatci, od 30. lipnja 2020., ukazuju također kako se u prvom polugodištu 2020. zasigurno smanjio i priljev useljenika iz Bosne i Hercegovine. Stvarno stanje bit će vidljivo tek na kraju 2020. godine.¹⁴

7.1. Podatci njemačkoga Saveznoga statističkoga zavoda iz Wiesbadena

Kako bi se dobio stvarni uvid i u stanje doseljavanja osoba s državljanstvom Bosne i Hercegovine, također je važno podsjetiti na stanje u posljednjih deset godina – od 2010. do 2019. Donosimo ukupno stanje u tom razdoblju po godinama i koliko je od ukupnoga broja muškaraca, a koliko žena (Dokoza, 2020).

31. 12. 2010.	– 152 444 (M. 78 483; Ž. 73 961)
31. 12. 2011.	– 153 470 (M. 79 288; Ž. 74 182)
31. 12. 2012.	– 155 308 (M. 80 420; Ž. 74 888)
31. 12. 2013.	– 157 455 (M. 81 810; Ž. 75 645)
31. 12. 2014.	– 163 519 (M. 85 067; Ž. 78 452)
31. 12. 2015.	– 167 975 (M. 87 311; Ž. 80 664)
31. 12. 2016.	– 172 560 (M. 90 390; Ž. 82 170)
31. 12. 2017.	– 180 950 (M. 95 630; Ž. 85 320)
31. 12. 2018.	– 190 495 (M. 100 205; Ž. 90 290)
31. 12. 2019.	– 203 265 (M. 107 765; Ž. 95 500)

Također radi usporedbe donosimo podatke o osobama s državljanstvom Bosne i Hercegovine sa stanjem 31. prosinca 2019. u odnosu na stanje 31. prosinca 2018. Tako je 31. prosinca 2019. osoba s državljanstvom Bosne i Hercegovine u Njemačkoj bilo 203 265 (M. 107 765; Ž. 95 500), a 31. prosinca 2018. 190 495 (M. 100 205; Ž. 90 290). To znači da je broj tih osoba 2019. u Njemačkoj u odnosu na prethodnu 2018. godinu veći za 12 770. Pretpostavlja se da je među tim osobama priličan broj osoba hrvatske nacionalnosti. Usporedbe radi može se zaključiti kako je broj osoba s državljanstvom Bosne i Hercegovine 2019. u odnosu na 2010. veći za 50 821.

14 Objavljeno je kako je na upit Hine njemački Savezni statistički zavod iz Wiesbadena priopćio kako je u prvih šest mjeseci 2020. iz Bosne i Hercegovine u Njemačku uselilo 8522 osoba. U usporedbi s istim razdobljem prošle godine, riječ je o padu od 37 %. Usp. Dokoza, 2020.

7.2. Osobe s državljanstvom Bosne i Hercegovine sa stanjem 31. prosinca 2019. u Njemačkoj po njemačkim savezним zemljama¹⁵

Ukupan broj osoba s državljanstvom Bosne i Hercegovine u Njemačkoj sa stanjem 31. prosinca 2019. bio je 203 265. U nastavku donosimo broj osoba s državljanstvom Bosne i Hercegovine po njemačkim savezним zemljama:

Baden-Württemberg – 42 370
Bayern – 56 645
Berlin – 11 960
Brandenburg – 990
Bremen – 1365
Hamburg – 4050
Hessen – 22 825
Mecklenburg-Vorpommern – 460
Niedersachsen – 7860
Nordrhein-Westfalen – 42 030
Rheinland-Pfalz – 6965
Saarland – 1600
Sachsen – 840
Sachsen-Anhalt – 920
Schleswig-Holstein – 1850
Thüringen – 530

8. Podatci o broju katolika u Njemačkoj

Katolička crkva u Njemačkoj broji 27 (nad)biskupija (7 nadbiskupija i 20 biskupija). Tako se u sklopu Njemačke biskupske konferencije nalaze: biskupija Aachen, biskupija Augsburg, nadbiskupija Bamberg, nadbiskupija Berlin, biskupija Dresden-Meißen, biskupija Eichstätt, biskupija Erfurt, biskupija Essen, nadbiskupija Freiburg, biskupija Fulda, biskupija Görlitz, nadbiskupija Hamburg, biskupija Hildesheim, nadbiskupija Köln, biskupija Limburg, biskupija Magdeburg, biskupija Mainz, nadbiskupija München i Freising, biskupija Münster, biskupija Osnabrück, nadbiskupija Paderborn, biskupija Passau, biskupija Regensburg, biskupija Rottenburg-Stuttgart, biskupija Speyer, biskupija Trier, biskupija Würzburg, a tu je i dušobrižništvo za vojnike katolike na čelu s vojnim biskupom.

U (nad)biskupijama je 2019. godine bilo 9936 katoličkih župa, 12983 svećenika, 3335 trajnih đakona, 3267 pastoralnih referenata i referentica te 4499 referenata i referentica zajednica (usp. Kirchenstatistik, 2019).

U Njemačkoj je sa stanjem 31. prosinca 2019. bilo 22 600 371 katolika.¹⁶ Od toga je stranih katolika bez njemačkoga državljanstva 2 103 333 i onih s njemačkim državljanstvom i državljanstvom zemlje iz koje su došli u Njemačku 1 468 875, što je ukupno sa stanjem 30. lipnja 2020. 3 572 208 katolika. To znači da je stranih katolika u Njemačkoj prema tim pokazateljima 15,8 % od ukupnoga broja

15 Isto.

16 Usp. *Aktuelle Statistik der ausländischen Katholiken in Deutschland 2019* (2020). Deutsche Bischofskonferenz – Sekretariat Bereich Weltkirche und Migration.

katolika u Njemačkoj, a u 2019. godini bilo ih je 15,5 % od ukupnoga broja katolika u Njemačkoj.¹⁷ Strani katolici u Njemačkoj potječu iz oko 200 zemalja, koji se okupljaju u oko 450 zajednica drugih materinskih jezika u 35 jezičnih skupina. U tim zajednicama djeluje gotovo 500 svećenika i redovnika (Katholische Kirche in Deutschland, 2020).

8.1. Hrvati katolici u Njemačkoj

8.1.1. Podatci o broju Hrvata katolika u Njemačkoj u novije vrijeme

Prema podacima Katoličke crkve u Njemačkoj, katolika samo s državljanstvom Republike Hrvatske i državljanstvom Bosne i Hercegovine bilo je 304 718 sa stanjem 30. lipnja 2020. Katolika koji su imali državljanstvo SR Njemačke kao prvo i državljanstvo Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao drugo bilo je 56 820, a to je ukupno 361 538. U usporedbi s podacima njemačkoga Saveznoga statističkoga zavoda iz Wiesbadena sa stanjem 31. prosinca 2019., samo osoba s državljanstvom Republike Hrvatske bilo je 414 890 (Isto). Prema ukupnim podacima, stanje katolika u Njemačkoj prema crkvenim statistikama s prvim i drugim državljanstvom Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, bivše Srbije i Crne Gore (po starom ključu), Srbije, Jugoslavije (po starom ključu), Crne Gore i Kosova ukupno je 386 258, od čega nisu svi Hrvati. Valja upozoriti na činjenicu da se jedan broj Hrvata u Njemačkoj zbog crkvenoga poreza ne prijavljuje katolicima, a onda se kao takvi i ne vode u statistikama Katoličke crkve jer se ne smatraju njezinim članovima. Unatoč tome, kad se gleda prosjek u Njemačkoj, katolici drugih materinskih jezika, među kojima su i Hrvati, u velikom postotku ostaju članovima Katoličke crkve izdvajajući sredstva za crkveni porez, što se cijeni i sa strane njemačke Crkve. Podsjetimo, u 2019. godini novih je članova pristupilo Katoličkoj crkvi 2330, dok ih se ponovno vratilo u Crkvu 5339. Na žalost, u porastu je i broj onih koji napuštaju Katoličku crkvu. Tako ih je u 2019. godini bilo 272 771 ili 56 693 više nego u 2018. godini (Isto).

9. Koliki je stvarni broj Hrvata u Njemačkoj?

Na ovo pitanje teško je dati potpuno točan odgovor, ali ako se prethodno prikazanim podacima doda i broj Hrvata iz drugih područja bivše države, kao i broj osoba koji se osjećaju Hrvatima, a imaju samo državljanstvo SR Njemačke, može se pretpostaviti da je u Njemačkoj danas oko 500 000 Hrvata. Također, od 2000. vrijedi da ako je dijete stranih roditelja rođeno u Njemačkoj, ono stječe njemačko državljanstvo, pod uvjetom da jedan roditelj kod rođenja djeteta živi u Njemačkoj regularno najmanje osam godina ili ako posjeduje neograničeno pravo boravka. S napunjenih 18 godina provjerit će se, na zahtjev ili po službenoj dužnosti, može li dijete zadržati oba državljanstva ili se mora odlučiti za jedno od njih. Oni koji stječu te uvjete, bez obzira na državljanstvo svojih roditelja, njemački su državljani u pravima i obvezama, te iako se osjećaju, primjerice, hrvatskim državljanima ili Hrvatima, ne vode se u tu kategoriju (Heilbronn).

17 Isto.

10. Tabelarni prikaz

U tablicama¹⁸ se može vidjeti stanje katolika s prvim i drugim državljanstvom Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, bivše Srbije i Crne Gore, Srbije (po starom ključu), Jugoslavije (po starom ključu), Crne Gore i Kosova u Njemačkoj ukupno (na kraju 5. tabele), kao i u pojedinim njemačkim (nad)biskupijama (u tablicama 1-5).

Tablica 1.

	Aachen	Augsburg	Bamberg*
Bosnien und Herzegowina 1. Staatsangehörigkeit	221	534	375
Bosnien und Herzegowina 2. Staatsangehörigkeit	84	162	106
Bosnien und Herzegowina insgesamt	305	696	481
Kroatien 1. Staatsangehörigkeit	3.816	15.515	6.685
Kroatien 2. Staatsangehörigkeit	752	2.018	1.191
Kroatien insgesamt	4.568	17.533	7.876
ehem. Serbien und Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	78	97	59
ehem. Serbien und Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	215	135	64
ehem. Serbien und Montenegro insgesamt	293	232	123
Serbien 1. Staatsangehörigkeit	316	354	283
Serbien 2. Staatsangehörigkeit	137	187	132
Serbien insgesamt	453	541	415
Jugoslawien (Altfall) 1. Staatsangehörigkeit	1	10	10
Jugoslawien (Altfall) 2. Staatsangehörigkeit	2	19	8
Jugoslawien (Altfall) insgesamt	3	29	18
Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	10	28	12
Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	5	23	10
Montenegro insgesamt	15	51	22
Kosovo 1. Staatsangehörigkeit	67	271	131
Kosovo 2. Staatsangehörigkeit	34	111	43
Kosovo insgesamt	101	382	174

18 *Ausländische Katholiken nach Herkunft und Diözese 2019 (2020)*. Deutsche Bischofskonferenz – Sekretariat Bereich Weltkirche und Migration.

Tablica 2.

	Berlin*	Dresden	Eichstätt	Erfurt	Essen	Freiburg*	Fulda
Bosnien und Herzegowina 1. Staatsangehörigkeit	583	14	112	6	436	547	210
Bosnien und Herzegowina 2. Staatsangehörigkeit	73	3	62	1	225	255	62
Bosnien und Herzegowina insgesamt	656	17	174	7	661	802	272
Kroatien 1. Staatsangehörigkeit	7.829	606	3.619	335	6.137	30.469	5.137
Kroatien 2. Staatsangehörigkeit	1.466	61	558	24	1.496	5.804	852
Kroatien insgesamt	9.295	667	4.177	359	7.633	36.273	5.989
ehem. Serbien und Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	348	1	39		84	354	91
ehem. Serbien und Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	144	1	38	1	333	615	125
ehem. Serbien und Montenegro insgesamt	492	2	77	1	417	969	216
Serbien 1. Staatsangehörigkeit	434	35	77	26	347	795	105
Serbien 2. Staatsangehörigkeit	83	2	68	3	302	395	60
Serbien insgesamt	517	37	145	29	649	1.190	165
Jugoslawien (Altfall) 1. Staatsangehörigkeit			6			170	5
Jugoslawien (Altfall) 2. Staatsangehörigkeit	3		6		21	69	4
Jugoslawien (Altfall) insgesamt	3		12		21	239	9
Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	8		4	2	31	53	2
Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	2	1	1	1	26	19	3
Montenegro insgesamt	10	1	5	3	57	72	5
Kosovo 1. Staatsangehörigkeit	40	23	54	9	100	663	74
Kosovo 2. Staatsangehörigkeit	13	2	32	1	44	175	37
Kosovo insgesamt	53	25	86	10	144	838	111

Tablica 3.

	Görlitz	Hamburg*	Hildesheim	Köln*	Limburg	Magdeburg	Mainz
Bosnien und Herzegowina 1. Staatsangehörigkeit	1	428	296	667	696	11	683
Bosnien und Herzegowina 2. Staatsangehörigkeit		147	118	263	116	1	152
Bosnien und Herzegowina insgesamt	1	575	414	930	812	12	835
Kroatien 1. Staatsangehörigkeit	33	6.341	5.280	14.046	20.562	457	17.469
Kroatien 2. Staatsangehörigkeit	5	1.275	1.204	3.447	3.685	32	3.284
Kroatien insgesamt	38	7.616	6.484	17.493	24.247	489	20.753
ehem. Serbien und Montenegro 1. Staatsangehörigkeit		15	95	330	269	1	174
ehem. Serbien und Montenegro 2. Staatsangehörigkeit		178	231	970	180	2	301
ehem. Serbien und Montenegro insgesamt		193	326	1.300	449	3	475
Serbien 1. Staatsangehörigkeit	3	264	339	647	307	40	458
Serbien 2. Staatsangehörigkeit		96	154	221	215	5	242
Serbien insgesamt	3	360	493	868	522	45	700
Jugoslawien (Altfall) 1. Staatsangehörigkeit		6	15	1	5		3
Jugoslawien (Altfall) 2. Staatsangehörigkeit		23	4	9	5		11
Jugoslawien (Altfall) insgesamt		29	19	10	10		14
Montenegro 1. Staatsangehörigkeit		120	29	26	19		15
Montenegro 2. Staatsangehörigkeit		9	12	17	6		12
Montenegro insgesamt		129	41	43	25		27
Kosovo 1. Staatsangehörigkeit		195	114	167	100	8	68
Kosovo 2. Staatsangehörigkeit		79	48	82	42	2	37
Kosovo insgesamt		274	162	249	142	10	105

Tablica 4.

	München*	nur Münster (-aner Teil)	Offizialat Vechta	Münster (insges.)	Osnabrück	Paderborn*	Passau
Bosnien und Herzegowina 1. Staatsangehörigkeit	2.927	180	33	213	149	562	98
Bosnien und Herzegowina 2. Staatsangehörigkeit	571	150	14	164	46	264	26
Bosnien und Herzegowina insgesamt	3.498	330	47	377	195	826	124
Kroatien 1. Staatsangehörigkeit	49.987	4.150	427	4.577	1.822	7.509	4.169
Kroatien 2. Staatsangehörigkeit	7.441	1.079	66	1.145	214	1.865	181
Kroatien insgesamt	57.428	5.229	493	5.722	2.036	9.374	4.350
ehem. Serbien und Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	263	22	9	31	80	91	9
ehem. Serbien und Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	110	83	17	100	94	376	32
ehem. Serbien und Montenegro insgesamt	373	105	26	131	174	467	41
Serbien 1. Staatsangehörigkeit	785	242	34	276	142	395	52
Serbien 2. Staatsangehörigkeit	451	384	22	406	41	309	25
Serbien insgesamt	1.236	626	56	682	183	704	77
Jugoslawien (Altfall) 1. Staatsangehörigkeit	25	9	5	14	8	17	
Jugoslawien (Altfall) 2. Staatsangehörigkeit	110	24	4	28	13	118	3
Jugoslawien (Altfall) insgesamt	135	33	9	42	21	135	3
Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	28	12	1	13	19	16	1
Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	16	18	4	22	4	20	2
Montenegro insgesamt	44	30	5	35	23	36	3
Kosovo 1. Staatsangehörigkeit	580	111	17	128	67	189	32
Kosovo 2. Staatsangehörigkeit	201	53	8	61	19	113	18
Kosovo insgesamt	781	164	25	189	86	302	50

Tablica 5.

	Regensburg	Rottenburg	Speyer	Trier	Würzburg	Σ
Bosnien und Herzegowina 1. Staatsangehörigkeit	228	993	117	318	98	11.523
Bosnien und Herzegowina 2. Staatsangehörigkeit	90	367	76	169	32	3.635
Bosnien und Herzegowina insgesamt	318	1.360	193	487	130	15.158
Kroatien 1. Staatsangehörigkeit	6.276	64.493	4.374	3.611	2.041	293.195
Kroatien 2. Staatsangehörigkeit	534	12.571	912	800	368	53.185
Kroatien insgesamt	6.810	77.064	5.286	4.411	2.409	346.380
ehem. Serbien und Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	42	195	37	38	39	2.860
ehem. Serbien und Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	86	393	108	120	62	5.014
ehem. Serbien und Montenegro insgesamt	128	588	145	158	101	7.874
Serbien 1. Staatsangehörigkeit	125	1.536	160	131	62	8.494
Serbien 2. Staatsangehörigkeit	63	846	124	276	34	4.877
Serbien insgesamt	188	2.382	284	407	96	13.371
Jugoslawien (Altfall) 1. Staatsangehörigkeit	5	237	1	30	5	574
Jugoslawien (Altfall) 2. Staatsangehörigkeit	11	746	3	71	4	1.291
Jugoslawien (Altfall) insgesamt	16	983	4	101	9	1.865
Montenegro 1. Staatsangehörigkeit	4	73	9	16	316	854
Montenegro 2. Staatsangehörigkeit	6	18	15	20	1	271
Montenegro insgesamt	10	91	24	36	317	1.125
Kosovo 1. Staatsangehörigkeit	114	1.343	43	106	108	4.794
Kosovo 2. Staatsangehörigkeit	48	325	20	78	26	1.691
Kosovo insgesamt	162	1.668	63	184	134	6.485

Ujedno valja podsjetiti kako katolici hrvatskoga jezika u Njemačkoj spadaju u treću najbrojniju skupinu katolika drugih materinskih jezika u Katoličkoj crkvi u Njemačkoj. Na drugom su mjestu katolici talijanskoga jezika, dok su na prvom mjestu katolici poljskoga jezika.

U tablici 6 podatci su za 2020. i 2019. godinu.

Tablica 6.¹⁹

Ausländische Katholiken in Deutschland nach Herkunftsländern - die 40 größten Gruppen

Herkunftsland (1. oder 2. Staatsangehörigkeit)	2020	%	kum. %	2019	Veränderung zum Vorjahr
1 Polen	1.236.121	34,6		1.246.327	-0,82%
2 Italien	609.829	17,1	51,6	608.636	0,20%
3 Kroatien	346.380	9,7	61,3	336.530	2,93%
4 Österreich	109.704	3,1	64,4	110.625	-0,83%
5 Rumänien	105.489	3,0	67,3	106.072	-0,55%
6 Portugal	104.068	2,9	70,2	104.980	-0,87%
7 Spanien	95.350	2,7	72,9	96.700	-1,40%
8 Russland (russische Föderation)	90.537	2,5	75,4	91.211	-0,74%
9 Ungarn	71.215	2,0	77,4	72.487	-1,75%
10 Kasachstan	68.609	1,9	79,3	71.545	-4,10%
11 Frankreich	61.221	1,7	81,1	60.436	1,30%
12 Niederlande	53.872	1,5	82,6	54.566	-1,27%
13 Vereinigte Staaten	42.691	1,2	83,8	42.872	-0,42%
14 Brasilien	29.185	0,8	84,6	29.170	0,05%
15 Slowakei	27.153	0,8	85,3	27.485	-1,21%
16 Litauen	26.369	0,7	86,1	26.977	-2,25%
17 Philippinen	23.910	0,7	86,7	23.191	3,10%
18 Nigeria	19.776	0,6	87,3	18.708	5,71%
19 Schweiz	19.404	0,5	87,8	19.281	0,64%
20 Großbritannien und Nordirland	18.273	0,5	88,3	18.276	-0,02%
21 Tschechische Republik	18.113	0,5	88,9	18.238	-0,69%
22 Belgien	16.763	0,5	89,3	16.831	-0,40%
23 Luxemburg	16.465	0,5	89,8	15.591	5,61%
24 Ukraine	15.807	0,4	90,2	15.841	-0,21%
25 Slowenien	15.564	0,4	90,7	15.800	-1,49%
26 Bosnien und Herzegowina	15.158	0,4	91,1	15.200	-0,28%
27 Bulgarien	13.853	0,4	91,5	13.575	2,05%
28 Serbien	13.371	0,4	91,8	12.999	2,86%
29 Mexiko	12.758	0,4	92,2	12.653	0,83%
30 Irak	12.205	0,3	92,5	11.786	3,56%
31 Sowjetisch	10.801	0,3	92,8	12.694	-14,91%
32 Kolumbien	10.201	0,3	93,2	10.019	1,82%
33 Ghana	8.692	0,2	93,5	8.509	2,15%
34 Indien	8.154	0,2	93,7	7.531	8,27%
35 Griechenland	8.024	0,2	93,9	7.551	6,26%
36 Türkei	7.945	0,2	94,1	7.878	0,85%
37 Syrien	7.899	0,2	94,3	7.644	3,34%
38 Peru	7.883	0,2	94,5	7.794	1,14%
39 ehem. Serbien und Montenegro	7.874	0,2	94,7	9.094	-13,42%
40 Irland	7.302	0,2	94,9	7.278	0,33%
Summe 1 bis 40	3.393.988				
Ausländische Katholiken insgesamt	3.572.208				

19 Ausländische Katholiken nach Herkunftsländern – die 40 größten Gruppen (2020). Deutsche Bischofskonferenz – Sekretariat Bereich Weltkirche und Migration.

Donosimo u tablici 7 i podatke stranih katolika u njemačkim (nad)biskupijama od 2015. do 2020. s nadnevkom 30. lipnja 2020.²⁰

Tablica 7

Ausländische Katholiken nach Diözesen 2015-2020

(Erz)Bistum	Ausländische Katholiken ¹⁾					
	insgesamt (ohne deutschen Pass oder mit deutschem Pass und 2. Staatsangehörigkeit)					
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Aachen	102.742	105.160	107.802	108.919	109.457	109.804
Augsburg	107.861	114.460	118.982	122.968	125.123	125.712
Bamberg *	81.917	84.069	85.611	87.160	87.486	86.712
Berlin *	139.992	139.412	145.787	147.032	145.433	142.886
Dresden-Meißen	18.399	19.993	20.855	22.105	22.729	23.201
Eichstätt	39.109	40.561	41.561	42.321	42.856	42.563
Erfurt	8.322	9.375	10.177	10.768	11.303	11.343
Essen	137.326	139.741	142.355	142.942	141.514	141.243
Freiburg *	245.895	253.737	277.103	279.991	279.950	282.753
Fulda	62.342	64.340	66.423	67.384	67.255	66.475
Görlitz	6.267	7.169	7.746	8.296	8.663	9.090
Hamburg *	135.625	139.047	142.865	143.097	141.748	139.288
Hildesheim	166.724	172.081	174.288	175.062	174.468	172.873
Köln *	338.255	343.113	348.127	349.756	350.037	347.460
Limburg	142.279	144.915	147.885	148.347	146.727	145.331
Magdeburg	9.362	10.391	11.213	11.931	12.163	12.425
Mainz	163.465	169.003	173.714	174.922	175.134	174.013
München u. Freising *	244.277	256.198	266.438	265.181	268.253	268.925
Münster	143.086	179.026	182.473	186.237	184.881	185.449
Osnabrück	67.449	69.840	70.363	77.020	76.904	75.717
Paderborn *	245.026	249.628	250.619	252.603	251.745	250.825
Passau	24.964	26.261	27.445	29.069	29.822	30.436
Regensburg	68.467	72.643	76.194	78.961	79.599	80.050
Rottenburg-Stuttgart	261.224	304.739	372.431	378.710	380.200	385.651
Speyer	78.173	80.113	81.114	81.901	81.686	80.999
Trier	120.123	124.179	127.112	128.966	130.038	130.496
Würzburg	46.939	48.235	49.460	50.576	50.716	50.488
insgesamt	3.205.610	3.367.429	3.526.143	3.572.225	3.575.890	3.572.208

* Erzbistum

¹⁾ Stand: jeweils zum 30.06.

²⁰ *Ausländische Katholiken nach Diözesen 2015-2020*, Deutsche Bischofskonferenz – Sekretariat Bereich Weltkirche und Migration, Bonn, 2020.

9. Zaključak

Valja podsjetiti kako su se od početka osnivanja hrvatskih katoličkih misija i zajednica u Njemačkoj do danas okolnosti uvelike promijenile. U vrijeme osnivanja misija u njima su se okupljali uglavnom Hrvati pristigli na rad u Njemačku krajem 60-ih i početkom 70-ih godina prošloga stoljeća, kojih je danas manji broj. U velikom su to broju bili hrvatski tzv. „privremeni radnici“ s područja bivše države, a kasnije su im se pridružile i obitelji. U međuvremenu su stasali mladi naraštaji hrvatskih iseljenika u Njemačkoj koji se danas također okupljaju u hrvatskim katoličkim misijama i zajednicama u Njemačkoj. Oni su posve integrirani u njemačku sredinu, u velikom su broju uspješni u školovanju i poslu. U vrijeme Domovinskoga rata u Njemačkoj je utočište našao i velik broj hrvatskih izbjeglica i prognanika, koji su se također okupljali u hrvatskim misijama i zajednicama. Nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013., ali i ranije, dolazi do najnovijega hrvatskoga iseljeničkoga vala, tijekom kojega u velikom broju iseljavaju mlade obitelji s djecom i mlađa školovana populacija, što se uvelike negativno odražava na demografsko stanje u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Akualni statistički podaci njemačke Savezne statističke službe iz Wiesbadena i statistike Katoličke crkve u Njemačkoj zorno pokazuju stanje Hrvata katolika u Njemačkoj, na temelju čega se može pretpostaviti kako danas u Njemačkoj živi oko 500 000 Hrvata u više naraštaja, a katolici hrvatskoga jezika u Njemačkoj spadaju u treću najbrojniju skupinu katolika drugih materinskih jezika u Katoličkoj crkvi u Njemačkoj. Često se u Katoličkoj crkvi u Njemačkoj ističe kako je međunarodna, svjetska povezanost vjernika u jednoj Katoličkoj crkvi veliko bogatstvo, dar za čovječanstvo u naše vrijeme te kako Katolička crkva u svijetu ima misiju povezivanja, a tome na poseban način doprinose i zajednice drugih materinskih jezika u Njemačkoj, među kojima su i zajednice hrvatskoga jezika, koje u tom smislu puno doprinose u svom svakodnevnom djelovanju, gradeći mostove iznad granica jezika, nacija i mentaliteta (usp. Schreiber, 2019: 14-15).

Najnoviji je iseljenički val izazov kako za državu primateljicu, za Katoličku crkvu u Njemačkoj, a isto tako i za hrvatsko dušobrižništvo u Njemačkoj. Traže se putovi koji nisu baš laki, kojima se na nove izazove ipak pokušava odgovoriti na učinkovit način.

Ranije je, u neku ruku bilo opravdano, da se cjelokupni vjerski i društveni život Hrvata u Njemačkoj odvijao u sklopu hrvatskih katoličkih misija i zajednica u Njemačkoj, poglavito u vremenu bivše države. S obzirom na današnje stanje, hrvatska se zajednica u Njemačkoj u svom društvenom i kulturnom smislu razvija i izvan hrvatskih katoličkih misija i zajednica. Višeslojnost naraštaja i različitih mentaliteta hrvatskih vjernika u Njemačkoj zahtijeva puno domišljatoga pastoralnoga zauzimanja kako bi ih se moglo na odgovarajući način integrirati u misijama i zajednicama, a potom i u mjesnu Crkvu, koja se sve više suočava s brojnim izazovima, poglavito u posljednje vrijeme povezanim sa „sinodskim putem“. Kako su hrvatske misije i zajednice sastavni dio njemačkih (nad) biskupija, svi se ti izazovi odnose i na njih i njihovu sadašnjost i budućnost. Pritom valja istaknuti kako se zajednice drugih materinskih jezika u Njemačkoj sve više suočavaju sa strukturnim i pastoralno-personalnim izazovima. U svemu se tome očekuje i učinkovitija potpora domovinske Crkve jer je hrvatsko izvandomovinstvo svojim djelovanjem u prošlosti i sadašnjosti doista zaslužilo da se o njemu zauzete i djelotvornije promišlja i djeluje u budućnosti. U tom smislu je važna i potpora Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Novopridošli Hrvati, koji se osjećaju katolicima, uključili su se u postojeće pastoralne programe u hrvatskim katoličkim misijama i zajednicama u Njemačkoj, a pastoralni djelatnici u gotovo svim hrvatskim katoličkim misijama i zajednicama u Njemačkoj, pa čak i u dijelovima Njemačke gdje nema hrvatskih katoličkih misija i zajednica, primjerice, u istočnom dijelu Njemačke, zamjećuju povećan broj Hrvata, u odnosu na stanje prije ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju. Na žalost, sadašnje stanje vezano uz COVID-19 zaustavilo je i u hrvatskim misijama i zajednicama djelotvornije traženje pastoralnih rješenja, koja bi uključila više nastojanja oko kategorijalnoga pastora.

Kako se sve više javlja potreba za tim, o tom će se svakako nastojati više činiti u budućnosti, što će predstavljati poseban pastoralni izazov. Posebno će i sa statističkoga gledišta biti zanimljiva 2020. godina jer već sadašnji djelomični statistički podatci govore o manjem broju hrvatskih državljana koji doseljavaju u Njemačku, u odnosu na stanje nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju. Hrvati su dobro integrirani u društvo u Njemačkoj. U njemačku Crkvu integrirani su na svoj način sa svojim jezikom na kojem najradije mole, zahvaljujući dobro organiziranoj mreži hrvatskih katoličkih misija uz potporu domovinske Crkve i Crkve u Njemačkoj (IKA, 2020).

Ujedno valja istaknuti kako je dobro da se organiziraju ovakvi skupovi i traže rješenja. U svakom slučaju bilo bi učinkovitije da se mnogo ranije počela rješavati ta goruća iseljenička i demografska problematika u Hrvatskoj, na što je upozorio prije gotovo 22 godine i demograf prof. dr. Anđelko Akrap na 39. Teološko-pastoralnom tjednu 1999. u predavanju o braku i obitelji u demografskom kontekstu. Tada se nije dovoljno ozbiljno razumio problem pa smo sada tu gdje jesmo. Na žalost, još uvijek nedovoljno znamo o Hrvatima u Njemačkoj, isto tako i o Hrvatima u svijetu, tim više što neprestano raste hrvatska zajednica u iseljentištvu. Sve to govori o njezinoj višeslojnosti i potrebi učinkovitije integracije u njezinu cjelovitost. U tom je smislu u više navrata istaknuta žurna potreba objektivnoga istraživanja koje bi pokazalo stvarno stanje kako Hrvata u Njemačkoj, tako i u svijetu. Dakako da bi istraživanje mogao obaviti neki od hrvatskih instituta u suradnji s institutima dotičnih zemlja u kojima žive Hrvati.

Izvori

Arhiv Hrvatskoga dušobrižničkoga ureda u Frankfurtu na Majni

Online, glasilo hrvatskih katoličkih misija i zajednica u Njemačkoj, Hrvatski dušobrižnički ured (izlazi od rujna 1978.)

Literatura

Aktuelle Statistik der ausländischen Katholiken in Deutschland 2019; Ausländische Katholiken 2015–2019; Ausländische Katholiken nach Herkunftsländern – die 40 größten Gruppen; Ausländische Katholiken nach Herkunft und Diözese (2020). Deutsche Bischofskonferenz – Sekretariat Bereich Weltkirche und Migration.

Batinić, A. (2002). *Dijasporske godine*. Hrvatski dušobrižnički ured – Niz „Diaspora croatica“.

Bevölkerung und Erwerbstätigkeit: Ausländische Bevölkerung – Ergebnisse des Ausländerzentralregisters 2019, Statistisches Bundesamt (Destatis), 15. April 2020.

Borić, G. (2001). Hrvati u Njemačkoj. *Hrvatski iseljenički zbornik* (139-157). Hrvatska matica iseljenika.

Bošnjak, M. (2019). *Književne prakse hrvatskih pisaca u Njemačkoj 1990. – 2013.* (doktorska disertacija u rukopisu). Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Brošura u povodu proslave 50. obljetnice Hrvatske katoličke misije Hamburg (2019). Hamburg.

Crkva u mnogo jezika i naroda, Niti voditelje za dušobrižništvo katolika drugih materinskih jezika (2003). Tajništvo Njemačke biskupske konferencije; Informativna katolička agencija (IKA).

Čovo, S. (1998). *Dr. fra Dominik (Nikola) Šušnjara – život i djelo*. Služba Božja.

Destatis Statistisches Bundesamt. *Bevölkerungszahl im 1. Halbjahr 2020 leicht zurückgegangen. Pressemitteilung Nr. 404 vom 13. Oktober 2020.* https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2020/10/PD20_404_12411.html.

Eine Kirche in vielen Sprachen, Völkern und Riten. Seelsorge für Katholiken anderer Muttersprache in Deutschland. Deutsche Bishofskonferenz, Der Nationaldirektor für die Auslandsseelsorge

– Bereich Weltkirche und Migration im Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz / Msgr. Wolfgang Miehle (V.i.S.d.P.)/.

Gemeinsam Kirche sein – Wort der deutschen Bischöfe zur Erneuerung der Pastoral (1. August 2015). Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz – Die deutschen Bischöfe Nr. 100.

Katholische Kirche in Deutschland – Statistische Daten 2019 (2019). Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.

Katholische Kirche in Deutschland – Zahlen und Fakten 2019/20 (7. srpnja 2020). Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz.

Keßler, T. (2013). Plädoyer für einen Perspektivwechsel in der Migrantenseelsorge am Beispiel der kroatischen Missionen. *Verbum SVD*, 54(3), 262-282.

Kießig, S. (19-20. listopada 2020). *Kroatenseelsorge in Deutschland im Wandel: Pastoraltheologische Hinweise zu den Herausforderungen seit 2017*. (konferencijsko predavanje). Međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma“, Zagreb, Hrvatska.

Klarić, J. (2002). *Hrvatsko iseljništvo u Njemačkoj na pragu asimilacije*. Biblioteka „Ravnokotarski Cvit“.

Klarić, J. (2003). Sadašnji trenutak hrvatske dijaspore. U: J. Klarić (ur.), *Hrvatska dijaspora u Crkvi i domovini* (13-21). Hrvatski dušobrižnički ured – Niz „Diaspora croatica“.

Komadina, I. (hrsg.), Polegubić, A. (ur.). (2020). *Digitalno doba i pastoral mladih – Digitales Zeitalter und Jugendpastoral*. Hrvatski dušobrižnički ured – Niz „Diaspora croatica“.

Kroaten in Deutschland. *CID – Integration in Deutschland* (2006/2).

Leuninget, H. (1987). Eine Nebenkirche oder Einheit in der Vielfalt? Die Gemeinden von Katholiken anderer Muttersprachen in der Bundesrepublik Deutschland. U: K. Barwig i D. Mieth (hsgr.), *Migration und Menschenwürde*. Migration und Menschenwürde.

Mir i dobro, monografija Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja (1982). Provincijalat Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja.

Pax et bonum – Monographie der Franziskanerprovinz des Allerheiligsten Erlösers (1981). Provinzialat der Franziskanerprovinz vom allerheiligsten Erlöser.

Polegubić, A. (2017). *Dušobrižništvo za Hrvate u Njemačkoj*. Hrvatski dušobrižnički ured – Niz „Diaspora croatica“.

Polegubić, A. (2006). *Povratak, integracija ili asimilacija – razgovori o hrvatskoj dijaspori (I.)*. Hrvatski dušobrižnički ured – Niz „Diaspora croatica“.

Polegubić, A. (2016). *Povratak, integracija ili asimilacija? – razgovori o hrvatskoj dijaspori (II.)*. Hrvatski dušobrižnički ured – Niz „Diaspora croatica“.

Polegubić, A. (2020). Problemi i putovi hrvatskoga pastoralnoga djelovanja u Njemačkoj nekoć i danas. *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije*, 148(5), 19-30.

Richtlinien für die Pastoral mit Katholiken anderer Muttersprache in den Seelsorgeeinheiten der Diözese Rottenburg-Stuttgart (2008). Bischöfliches Ordinariat der Diözese Rottenburg-Stuttgart.

Schreiber, L. (2019). Im Dienst an der Kirche und an Jesus Christus. *Online* (11), 14-15.

Stanković, V. (ur.) (1980). *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*. Kršćanska sadašnjost.

Šematizam hrvatskih katoličkih misija u Njemačkoj (rukopis) Hrvatski dušobrižnički ured. (manuskript je rađen u vrijeme delegata fra Bernarda Dukića).

Tomašević, L. (1998). *Hrvatska katolička misija u Münchenu – 50. obljetnica života i djelovanja (1948. – 1998.)*. Knjižnica Zbornika „Kačić“.

Tomašević, L. (1998). *Kroatische katholische Mission in München – Der 50 Jahrestag des Lebens und Schaffens (1948-1998)*. Bibliothek des Sammelwerks „Kačić“.

Vodič – Adresar hrvatskih katoličkih misija/zajednica (2018). Hrvatski dušobrižnički ured.

Internetski izvori

Ausländische Bevölkerung nach Staatsangehörigkeit. Bundeszentrale für politische Bildung. <https://www.bpb.de/kurz-knapp/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61631/auslaendische-bevoelkerung-nach-staatsangehoerigkeit/>

Deutsche Bisschofskonferenz (26. lipnja 2020). Kirchenstatistik 2019. <https://www.dbk.de/presse/aktuelles/meldung/kirchenstatistik-2019/>

Dokoza, M. (1. listopada 2020). Hrvati u manjem broju odlaze u Njemačku: U prvih šest mjeseci iz Hrvatske u Njemačku doselilo 13.159 osoba. *Fenix magazin*. <http://fenix-magazin.de/hrvati-u-manjem-broju-odlaze-u-njemacku-u-prvih-sest-mjeseci-ove-godine-iz-hrvatske-u-njemacku-doselilo-13-159-osoba/>

Dokoza, M. (13. listopada 2020). Prvi put od 2010. godine smanjio se broj stanovnika u Njemačkoj: Hrvati u manjem broju useljavaju u Njemačku. *Fenix magazin*. <https://fenix-magazin.de/prvi-put-od-2010-godine-smanjio-se-broj-stanovnika-u-njemackoj-smanjio-se-i-broj-hrvata-koji-useljavaju-u-njemacku/>

Državljanstvo. Službene stranice Heilbronna. <https://welcome.heilbronn.de/hr/novi-u-heilbronn/olasti-za-strance/drzavljanstvo.html>

Informativna katolička agencija (19. listopada 2020). Ingolstadt: Proslavljena pedeseta obljetnica misije (19. listopada 2020). *Ikahkm.hr*. <https://ika.hkm.hr/novosti/ingolstadt-proslavljena-pedeseta-obljetnica-misije/>

Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine. *Ambasade, konzulati i stalne misije BiH*. https://mvp.gov.ba/ambasade_konzulati_misije/ambasade_konzulati_i_stalne_misije_bih/Default.aspx?template_id=16&s1=710&id=7049

Wikipedia. Njemačka. U: *Wikipedija. Slobodna enciklopedija*. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Njema%C4%8Dka>. Pristupljeno 28. listopada 2020.

Croatian migration in Germany – then and now

ABSTRACT

The text „Croatian migration in Germany – then and now“ talks about the immigration of Croats to Germany in several immigration waves. With the arrival of the Croats, pastoral care was organized for them, as evidenced today by the widely organized network of Croatian Catholic missions and communities in Germany, which are coordinated by the Croatian Pastoral Office in Frankfurt am Main. Of course, the most disastrous wave of Croatian emigration to Germany was caused by the accession of the Republic of Croatia to the European Union on July 1, 2013. This time, a large number of young families with children are emigrating, which has a negative impact on the demographic situation in the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Everything in the text is supported by current data from the German Federal Statistical Service from Wiesbaden, and statistics from the Catholic Church in Germany. In the final part, forecasts of the possible activities of Croats in Germany in the future were made. At the same time, we must not forget the multifacetedness of Croats in Germany, considering the several generations of Croats who live and work in that country today. The text also mentions the diplomatic and consular missions of the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina in Germany, as well as Croatian education, which, in addition to Croatian pastoral care, are also of great importance in preserving all the uniqueness of Croats in Germany.

Keywords: Republic of Croatia, Bosnia and Herzegovina, Germany, Croats, Catholics, Catholic Church.

Umjetnost u egzilu

Izvorni znanstveni članak

dr. sc. Milan Bošnjak
Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske
Pantovčak 258, Zagreb
mbosnjak@hrvatiizvanrh.hr

Važnost hrvatske književnosti nastale izvan Hrvatske, pogled iz 2020. godine

Sažetak

U radu se analizira mjesto i značenje hrvatske književnosti nastale izvan Hrvatske, trideset godina nakon što je uspostavom samostalne hrvatske države nestao temeljni razlog za podjelu na dva odvojena korpusa hrvatske književnosti: jedan u domovini, u koji je bio uključen i manji dio djela napisanih u inozemstvu te drugi izvan domovine, koji su izgrađivali emigrantski pisci i koji je bio uglavnom nepoznat u domovini. Započeti postupak povezivanja i ujedinjavanja ova dva korpusa još uvijek traje te je potrebno kontinuirano istraživati književna djela nastala izvan Lijepe Naše i upoznavati hrvatsku javnost s ovim veoma važnim i integralnim dijelom naše književnosti. S namjerom stvaranja temelja za sintetiziranje dosadašnjih stručnih i znanstvenih doprinosa književnih povjesničara i teoretičara poput Vinka Brešića, Branke Kalogjere, Dubravka Horvatića, Željke Lovrenčić, Nikole Benčića, Vinka Grubišića, Stjepana Blažetina, Šimuna Šite Ćorića, Ante Sekulića, Stjepana Šešelja, Đure Vidmarovića, Vesne Kukavice, Vladimira P. Gossa, Jelene Šesnić, Borisa Škvorca i drugih, u radu ćemo dati presjek najvažnijih autora i ključnih književnih djela nastalih izvan Republike Hrvatske u posljednjih tridesetak godina. Uz autore koji pišu na hrvatskom jeziku (Irena Vrkljan, Vinko Grubišić, Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić, Malkica Dugeč, Drago Štambuk, Jurica Csenar, Milovan Miković, Tomislav Žigmanov, Ljerka Toth Naumova, Vladimir Peter Goss, Adolf Polegubić, Jozo Župić itd.) u radu ćemo tematizirati i autore koji pišu na jezicima svoje životne sredine, na engleskom (Courtney Angela Brkic, Josip Novakovich, Sara Nović, Mary Helen Stefaniak, Frank Pervan, itd.), španjolskom (Juan Mihovilovich Hernández, Antonio Skármeta Vranicic, Ramón Díaz Eterovic, Andrés Morales Milohnic, Vesna, Eugenio i Guillermo Mimica, itd.) ili njemačkom jeziku (Jagoda Marinić, Marica Bodrožić, Nicol Ljubić, Nataša Dragnić itd.), budući da su glavne teme i važni motivi njihovoga stvaralaštva immanentni hrvatskome kontekstu te velika većina njih naglašava svoju pripadnost hrvatskome narodu i hrvatskoj kulturi. Stoga ih smatramo (i) hrvatskim književnicima, pri čemu se, u duhu otvorenosti našega vremena u kojemu se ne smije biti isključiv u definiranju identiteta, nipošto ne niječe njihova pripadnost još jednoj nacionalnoj književnosti.

Ključne riječi: hrvatska književnost, emigrantska književnost, hrvatsko iseljništvo, hrvatska nacionalna manjina, identitet

1. Uvod

„Hrvatska književnost pripada onome tipu europskih literatura čiji je korpus necjelovit a kontinuitet poremećen. Glavni je razlog necjelovitosti dugo nepostojanje nacionalne države, odnosno nepodudarnost političkih s etničkim granicama. Glavni razlog poremećenoga kontinuiteta jesu relativno česti i duboki politički lomovi te sociokulturni pokreti u nacionalnoj povijesti“ (Brešić, 2001). Ovaj rad započinjemo s početnim rečenicama iz studije *Hrvatska emigrantska književnost* Vinka Brešića, jedne od nekoliko relevantnih studija i članaka o hrvatskim književnicima koji su u razdoblju između 1945. i 1990. stvarali izvan Lijepe Naše, a čije je stvaralaštvo uglavnom bilo nepoznato u domovini te čija djela nisu ulazila u ondašnji korpus hrvatske književnosti (u Hrvatskoj). Naime, u tom su razdoblju „postojala dva odvojena književna korpusa hrvatske književnosti – jedan u domovini, tj. domovinski (u kojem se usustavljuje književna produkcija u Hrvatskoj i u koji je uključen i mali dio djela napisanih u inozemstvu) i drugi izvan domovine – izvandomovinski (koji su izgrađivali emigrantski pisci i koji je bio uglavnom nepoznat u domovini)“ (Bošnjak, 2019a). Nakon uspostave suverene i neovisne hrvatske države – Republike Hrvatske, kad je nestalo stvarnoga razloga za postojanje dvaju korpusa, napisano je nekoliko studija koje su stvarale temelje za integriranje dotad neintegriranih djela nastalih izvan domovine u jedinstveni korpus hrvatske književnosti. Spomenuli smo Brešićevu, spominjemo i onu Dubravka Horvatića. „U Hrvatskoj više ne smiju postojati nepostojeći pisci, bez obzira na njihov politički predznak“ (Horvatić, 1993). Svakako valja istaknuti kako su prvi sustavni pregledi hrvatske emigrantske i egzilne književnosti nastale u razdoblju od 1945. do 1990. objavljeni 1991. godine, skoro istovremeno u domovini i inozemstvu. Jedna knjiga je opsežna hrestomatija *45 hrvatskih emigrantskih pisaca* (1991.) Šimuna Šite Ćorića s njegovom uvodnom studijom, objavljena kao prva knjiga u knjižnici *Prinosi za povijest književnosti u Hrvata*¹ pokrenutoj u Sekciji Društva hrvatskih književnika i Hrvatskoga centra PEN-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljentištvu. U predgovoru knjige predsjednik Sekcije Stjepan Šešelj jasno iznosi stav s kojim smo i mi posve suglasni: „Nas (...) posebice zanimaju sudbine i djela onih među hrvatskim iseljenicima i njihovim potomcima koji su stvarali ili koji još uvijek stvaraju književna i književnosti bliska djela. Kako ona (...) na vlastitom hrvatskom jeziku, tako i ona nastala na drugim jezicima“ (Šešelj, 1991). Druga knjiga, objavljena iste godine u inozemstvu (Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona) knjiga je *Hrvatska književnost u egzilu* (1991) Vinka Grubišića s podacima o 22 autora i njihovim djelima, ali i s promišljanjima o daljnjoj sudbini, kako egzilne, tako i sveukupne hrvatske književnosti, u kojoj autor, višegodišnji emigrant, nastupa u duhu hrvatske pomirbe i „uvažava oba iskustva“: „iskustvo domovinske i iskustvo hrvatske emigrantske književnosti“ (Grubišić, 1991). Grubišić je vjerovao da će proces integracije „dvaju iskustava“, odnosno dvaju korpusa biti brz, no nažalost ni danas, 2020. godine, taj proces nije posve dovršen, nego je i nadalje potrebno kontinuirano istraživati književna djela nastala izvan Lijepe Naše i upoznavati hrvatsku javnost s ovim veoma važnim i integralnim dijelom naše književnosti. Štoviše, uz zahvalnost za njihov veliki doprinos i dužno poštovanje brojnim i vrijednim stručnjacima i istraživačima poput Vinka Brešića, Branke Kalogjere, Dubravka Horvatića, Željke Lovrenčić, Nikole Benčića, Vinka Grubišića, Stjepana Blažetina, Šimuna Šite Ćorića, Ante Sekulića, Stjepana Šešelja, Đure Vidmarovića, Vesne Kukavice, Vladimira P. Gossa, Jelene Šesnić, Borisa Škvorca i drugih, još uvijek nemamo studiju koja bi obuhvatila bitne sastavnice i ključna obilježja hrvatske književnosti nastale izvan domovine od 1990. do 2020., a niti u razdoblju od 1990. do 2013. godine koje obilježeno dvama ključnim događajima u novijoj hrvatskoj povijesti: raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i uspostavom Republike Hrvatske te ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju. Stoga ovaj rad pišemo s namjerom stvaranja temelja za sintetiziranje dosadašnjih stručnih i znanstvenih doprinosa književnih povjesničara i teoretičara,

1 Nakon ove hrestomatije Ćorić je nakon nekoliko godina u istoj knjižnici objavio još jednu: *60 hrvatskih emigrantskih pisaca* (1991) i tako dao svoj vrlo značajan doprinos ovoj temi. Inače, od 1991. do 2001. objavljeno je devet vrijednih knjiga u ovoj knjižnici, autora Šimuna Šite Ćorića, Ante Sekulića i Nikole Benčića.

od kojih smo neke spomenuli, a koji su se bavili hrvatskom književnošću nastalom izvan Republike Hrvatske. Važno je odmah na početku napomenuti kako se u ovom radu nećemo baviti hrvatskom književnošću nastalom na području Bosne i Hercegovine u kojoj je hrvatski narod konstitutivan, nego književnošću koju stvaraju pripadnici hrvatskoga iseljništva ili pripadnici hrvatske nacionalne manjine u 12 europskih država, dakle dviju od tri skupine kako su definirane u Zakonu o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske (Zakon, 2011). Pritom ćemo imati u vidu kako autore koji pišu na hrvatskom jeziku, tako i autore koji pišu na jezicima svoje životne sredine, ponajprije na engleskom, španjolskom ili njemačkom jeziku budući da su glavne teme i važni motivi njihovoga stvaralaštva imanentni hrvatskome kontekstu te velika većina njih naglašava svoju pripadnost hrvatskome narodu i hrvatskoj kulturi te ih, sukladno tome, smatramo (i) hrvatskim književnicima.

Uz čitanje, analiziranje i predstavljanje ovih djela, ako nisu napisana na hrvatskom jeziku, iznimno je važno prevoditi ih jer, bez obzira na visok stupanj poznavanja stranih jezika u našoj domovini, za pravu recepciju djelo je potrebno prevesti na hrvatski jezik.

U suvremenom svijetu četvrte industrijske revolucije koja bitno mijenja odnose u društvu, pa i samo poimanje vremena i prostora, te čini lako dostupnima brojne digitalne sadržaje i značajno olakšava komunikaciju, započeti procesi integracije, analiziranje izvandomovinskih književnih djela i njihovo usustavljivanje u jedinstveni korpus hrvatske književnosti morali bi biti puno brži i učinkovitiji. Brzini i učinkovitosti trebalo bi doprinijeti i osnivanje instituta koji bi se svojim sustavnim djelovanjem brinuo o promociji hrvatskoga jezika i kulture izvan Lijepe Naše – Hrvatskoga kulturnoga instituta Marulić, čija je važnost, po shvaćanju autora ovoga članka, koji je i inicijator njegova osnivanja, golema i sudbinska.

2. Djela napisana na hrvatskom jeziku

Značajan broj književnih djela koja su nastala izvan Republike Hrvatske dio je korpusa hrvatske književnosti, a neka od njih i kanona, no još uvijek postoji potreba za dodatnim istraživanjem, analiziranjem i kontekstualiziranjem brojnih i heterogenih književnih praksi hrvatskih pisaca koje su nastale upravo u razdoblju od 1990. godine do naših dana, dok je, kako smo već naveli, ranije razdoblje sustavnije i detaljnije obrađeno.

Pojedini autori poput Irene Vrkljan, Slavenke Drakulić, Dubravke Ugrešić ili Drage Štambuka imaju odličnu recepciju kod naše kritike (i publike) te su vrlo poznati i prisutni u javnosti. Budući da o njihovom književnom stvaralaštvu postoji vrlo opsežna literatura, koja je lako dostupna, ovdje se njima nećemo detaljnije baviti, nego ćemo samo istaknuti činjenicu da su njihova značajna djela napisana izvan granica Republike Hrvatske. U Hrvatskoj nisu nepoznata ni djela Vinka Grubišića, Malkice Dugeč, Adolfa Polegubića, Joze Župića, Šimuna Šite Ćorića, Ivana Otta ili Vladimira Petera Gossa, koji su prisutni u hrvatskoj stručnoj javnosti te koji u svojim djelima često zauzimaju specifičnu izvandomovinsku poziciju. I o ovim autorima može se pronaći puno informacija u našoj književnoj javnosti stoga ni o njima nećemo detaljnije pisati u ovom radu.

O djelima književnika koji su pripadnici hrvatske nacionalne manjine poput Jurice Čenara (njem. Csenar), Ana Šoretić (njem. Schoretits), Stipana (r. 1941.) i Stjepana (r. 1963.) Blažetina (mađ. Blazsetin István), Ljerke Toth Naumove, Milovana Mikovića, Tomislava Žigmanova, Adrijana Vuksonovića, Antonija Sammartina itd. detaljnije pišemo na drugom mjestu, a u ovom ih radu navodimo kao vrlo važnu skupinu hrvatskih književnika koji stvaraju izvan Lijepe Naše. Zanimljivo je što neki od njih pišu na više jezika, odnosno govora: svom mjesnom govoru, zavičajnom govoru, na hrvatskom standardnom jeziku i/ili na standardnom jeziku većinskoga naroda u državi u kojoj žive: njemačkom, talijanskom, srpskom, makedonskom i drugim jezicima, što je fenomen koji zavrjeđuje detaljnije tematiziranje i istraživanje. Svakako je važno istaknuti bogatstvo materijalne

i nematerijalne kulture, pa i književnosti, koju baštine i stvaraju pripadnici autohtonih hrvatskih manjinskih zajednica. I ovdje naglašavamo činjenicu da hrvatska kultura bez toga svoga integralnoga dijela ne može biti cjelovita – „u tome jedinstvenom i divnom mozaiku koji se uvijek iznova obnavlja i razvija, možda su najljepši kamenčići oni koji nose boje i oblike hrvatskih manjinskih zajednica“ (Bošnjak, 2019b).

Naravno, uz ovdje spomenute autore postoje još mnogi čija djela nisu dovoljno ili nisu uopće poznata u Hrvatskoj. No, ukupno gledajući, književnici koji stvaraju na hrvatskom jeziku, i kad se privremeno i/ili stalno nalaze izvan Hrvatske svakako pripadaju korpusu hrvatske književnosti, ali ponekad nemaju recepciju kakvu bi kvaliteta i značaj njihovih književnih djela trebali imati stoga je potrebno dodatno istraživati ove književnike i njihovo stvaralaštvo te ih na određeni način predstavljati hrvatskoj književnoj javnosti.

U afirmiranju hrvatskih književnika izvan Republike Hrvatske važnu je ulogu imalo (i još uvijek ima) Društvo hrvatskih književnika koje u svom članstvu ima i nekoliko književnika koji žive izvan Lijepe Naše. Navodimo organiziranje književnih susreta u Hrvatskoj i izvan Hrvatske, poput onih tradicionalnih u Rovinju te objavljivanje časopisa *Korabljica* i, zajedno s Hrvatskim centrom PEN-a, već spomenutih *Prinosi za povijest književnosti u Hrvata*. Uz Društvo hrvatskih književnika, kontinuitetom i dosegom ističu se Hrvatska iseljenička lirika / Hrvatska izvandomovinska lirika, „jedinstvena pjesnička udruga koja kontinuirano organizira susrete hrvatskih pjesnika koji žive diljem svijeta, od osnutka 2000. u Sjevernoj Americi, a od 2010. i u Europi“ (Bošnjak, 2017) te Književno-likovno društvo Rešetari koje svake godine od osnutka 1997. do danas na pjesničkim susretima početkom jeseni vrlo uspješno okuplja i povezuje pjesnike koji žive u domovini i u više od 30 država diljem svijeta. I Hrvatska iseljenička / izvandomovinska lirika i KLD Rešetari redovito objavljuju zbornike sa susreta. Svakako treba spomenuti još jedan zbornik – Hrvatski iseljenički zbornik, godišnju publikaciju Hrvatske matice iseljenika koja je dala i daje golem doprinos u tematiziranju i afirmiranju najvažnijih tema i ključnih pitanja Hrvata izvan domovine, kao i istaknutih naših sunarodnjaka izvan Lijepe Naše te njihovih djela iz svih područja života. Za našu temu je važno što su baš u svakom broju Zbornika dostupni članci o hrvatskom jeziku i hrvatskoj književnosti izvan domovine, koje pišu i autori koji žive u Hrvatskoj i autori koji žive u inozemstvu.²

3. Djela napisana na engleskom jeziku

Veliki broj naših iseljenika i njihovih potomaka živi u državama engleskoga govornoga područja³, engleski je k tome i najrašireniji svjetski jezik, tako da postoje brojni autori koji pišu na ovom jeziku, a možemo ih smatrati i hrvatskim književnicima, uz to što njihova djela, naravno, pripadaju i književnostima država u kojima žive. U ovom članku reći ćemo nešto o istraživanju ovih autora i djelima četvero uglednih kroatista, anglista i intelektualaca širokih interesa: Vladimira P. Gossa, Branke Kalogjere, Jelene Šesnić i Borisa Škvorca.

U Hrvatskom iseljeničkom zborniku iz 2001. godine nalazi se vrlo zanimljiv članak Vladimira Petera Gossa „Hrvatski duh u engleskom ruhu“. Goss pripada u onaj uski krug hrvatskih intelektualaca, u domovini i izvan nje, koji duboko razumije i kreativno promišlja pitanja na kojima se temelji nacionalni identitet. Iz njegovih se knjiga može mnogo naučiti o hrvatskoj srednjovjekovnoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi, o geometriji prostora i kulturnom pejzažu, ali i o Hrvatima izvan Lijepe Naše i njihovoj borbi za hrvatski identitet i hrvatsku državu. A za identitet i državu kultura, te tako jasno i književnost, ima puno veće značenje nego što suvremeni svijet priznaje i razumije. Goss jasno artikulira pitanje koje je ključno u našem radu – pitanje pripadnosti hrvatskoj

2 Digitalna izdanja Hrvatskoga iseljeničkoga zbornika dostupna su na mrežnim stranicama Hrvatske matice iseljenika.

3 Prema procjenama radi se o oko 1 800 000 osoba, i to najviše u Sjedinjenim Američkim Državama (1 200 000), potom u Australiji (250 000), Kanadi (250 000) i Novom Zelandu (100 000): <https://hroatiizvanrh.gov.hr/hroati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenstvo/hrovatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749>. Pristupljeno 17. rujna 2020.

književnosti književnika koji ne pišu na hrvatskom jeziku, smatrajući da je uz jezik vrlo važna i „narodnost“, odnosno „etičnost“ (Goss, 2001) te upućujući na primjer Marka Marulića i Ivana Česmičkog. Ističe kako svih četvero autora o kojima govori: Melissa Milich, Anthony Mlikotin, Josip Novakovich i Mary Helen Stefaniak, koji su se probili „u sam vrh suvremenog američkog književnog izraza“, „imaju ponešto izrazito „etnički“ hrvatskog“ (Goss, 2001). Mlikotin i Novakovich su rođeni u Hrvatskoj, a potom su se doselili u SAD, gdje su obojica radili na sveučilištu; Mlikotin kao profesor komparativne i slavenske književnosti na Sveučilištu Južne Kalifornije (University of Southern California) u Los Angelesu, a Novakovich kao predavač kreativnoga pisanja na Sveučilištu Cincinnati (University of Cincinnati). Zanimljivo je da obojica, iako su bilingvalni, a hrvatski im je prvi jezik, pišu na engleskom. Goss navodi kako je, uz zapažene stručne knjige, Mlikotin napisao dva „romana duše“, a posebno ističe uspješne Novakovicheve zbirke kratkih priča, njegove eseje i priručnike za kreativno pisanje, kao i izdanje izbora pripovijedaka u prijevodu na hrvatskom jeziku pod nazivom *Grimizne usne* (2000). Mlikotin je zatvoreniji i pita se o razlozima svoje hrvatske nostalgije, a Novaković izrijekom piše o Hrvatskoj, „u većini Novakovichevih priča već u prvim rečenicama prepoznamo izravno ili neizravno Hrvatsku“ (Goss, 2001). U SAD-u su posebno poznate i cijenjene Novakovicheve priče o Domovinskom ratu, objavljene u važnim časopisima „u duhu koji Amerika razumije“ (Goss, 2001). Dok je „za Mlikotina Hrvatska često pitanje potiskivanja“, „za Melissu Milich je pitanje „otkrića““ (Goss, 2001). Naime, Melissa Milich je, kao i Mary Helen Stefaniak, rođena u SAD-u te i kroz pisanje traga za svojim hrvatskim korijenima. Njezina je obitelj iz Konavala te opisuje svoj dolazak u Hrvatsku kao odlazak u izgubljeni raj. I Milich i Stefaniak su profesionalne književnice, dobitnice brojnih nagrada. Posebno je zanimljiva životna priča Mary Helen Stefaniak čija je obitelj porijeklom iz Novoga Sela u Mađarskoj, pripadnici su hrvatske nacionalne manjine. U svojim pričama opisuje hrvatsko „etničko“ iskustvo i snažno ocrta multietničnost Milwaukeeja u kojemu je odrasla. Stefaniak je poznata po svom toplom, otvorenom stilu, za razliku od „teških“ priča Josipa Novakovicha. Kao i Novakovich, Stefaniak predaje kreativno pisanje na Sveučilištu Creighton (Creighton University) u Omaha, Nebraska. Goss zaključuje kako su „ovi hrvatsko-američki pisci zaodjenuli hrvatski duh engleskom riječju, te kako duhu valja dati prednost, pripadaju (i) hrvatskom narodnom biću i književnosti“ (Goss, 2001).

U svom se znanstvenom i stručnom radu Branka Kalogjera dugi niz bavila ovim pitanjima. U knjizi *Pisci između dviju domovina* (2003) ona autore dijeli na etničare, egzilante i globaliste. Smatra da su etničari američki pisci hrvatskoga podrijetla koji pišu na engleskom jeziku, ne zanima ih previše politika, djela su im uglavnom socijalne, ljubavne ili psihološke tematike. Hrvatska im je, na neki način, „samo „stara domovina“ u kojoj traže korijene, ali joj se ne vraćaju“ (Kalogjera, 2003). Spominje uglavnom starije autore, ali se ističe i jedan mlađi: Edward Ifkovich, „autor jednog od najlitterarnijih romana s etničkom tematikom *Anna Marinkovich*“ (Kalogjera, 2003). Spominje i Mary Helen Stefaniak i njezino vrlo uspješno umetanje hrvatskih riječi u američki kontekst, odnosno u engleski tekst, ističući višedimenzionalan i odlično strukturiran lik *Staramajka* u romanu *The Turk and my Mother (Turčin i moja majka, 2000., hrvatski prijevod objavljen 2013.)*. Vrlo pozitivno govori o romanima i pričama u kojima Stefaniak uglavnom predstavlja ljude iz srednje klase, a koje su pisane nepretencioznim, jednostavnim rečenicama, ali dojmljivoga stila koji budi emocije kod svakoga čitatelja i koji kritika pozitivno vrednuje. Egzilanti su domovinu napustili iz političkih razloga, često su već od ranije afirmirani te iako ponekad objavljuju i na drugim jezicima, njihova književnost ne pripada nijednoj drugoj književnosti osim hrvatske. Oni se ističu svojim kontinuiranim kulturnim i političkim djelovanjem, a Kalogjera se poziva i upućuje na Grubišićevu elaboraciju pitanja hrvatske književnosti u egzilu. Autorica smatra da suvremeni naraštaj pisaca koji podjednako pripada i hrvatskoj i američkoj, kao i svjetskoj književnosti tvori treću skupinu – globaliste koje još naziva i kozmopolitskom grupom. Od autora spominje Anthonyja Mlikotina, Melissu Milich, Vladimira P. Gossa, Josipa Novakovicha. Kad govori o djelu Vladimira P. Gossa, navodi kako on svoje priče temelji na osobnom iskustvu i isprepliće ih s fikcijom, vrlo uvjerljivo i uspješno.

Na neki način svi su njegovi likovi njegov odraz: intelektualci, sveučilišni nastavnici, domoljubi, sanjari... Kalogjera kaže da „zbog teme i motiva koji se isprepliću pripada dvjema domovinama, dvjema kulturama i dvjema književnostima (Kalogjera, 2003). Spomenimo i roman *Washingtonska fronta* (1994) u kojem Goss dokumentira aktivno lobiranje američkih Hrvata za američko priznanje Republike Hrvatske početkom devedesetih godina. Za razliku od Gossa, koji govori o visokoj politici, imućnim i uspješnim osobama, intelektualcima i sl. Kalogjera spominje djelo Janka Deura koji je pisac opskurnih, mračnih, siromašnih predgrađa, koji govori o marginalcima, o siromašnoj Americi, o dnu američkoga društva. Kaže kako je dobar promatrač, pripovjedač koji uspijeva u kratkim pričama sublimirati velike teme i tragične sudbine. Kalogjera smatra kako se kvalitetom svojih djela i pozicijom koju zauzima izdvaja Josip Novakovich: „jedan od najperspektivnijih američkih pisaca“ (Kalogjera, 2003), odnosno hrvatsko-američkih, kako se sam naziva. Kalogjera biranim riječima govori o vrlo cijenjenom i nagrađivanom pjesniku Frani / Franku Pervanu iz Novoga Zelanda, članu Društva novozelandskih književnika, koji je objavio tri pjesničke zbirke na hrvatskom i četiri na engleskom jeziku. Pervan je „modernist, pjesnik koji ne robuje ni ritmu, ni rimi, on jednostavno na papir izbacuje ono što vidi, osjeća ili asocira“ (Kalogjera, 2003). Spominje i Ljerku Lukić, „pjesnikinju intimne, refleksivne i intelektualističke poezije, s nekoliko tematskih jezgri u kojoj dominiraju obilježja svih triju dragih joj domovina“ – Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kanade“ te čije „pjesme osvajaju pri prvom čitanju“ (Kalogjera, 2003). Kad smo već spomenuli Kanadu, valja napomenuti kako se Josip Novakovich 2009. godine preselio u Montreal gdje na Sveučilištu Concordia (Concordia University) predaje kreativno pisanje te je otada kanadski književnik s hrvatskim podrijetlom ili kanadsko-hrvatski književnik.

U članku „Hrvatsko-američko pismo u globalnom kontekstu“⁴ Jelena Šesnić, profesorica na Odsjeku za anglistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, kroz prizmu suvremenih književnoteorijskih i kritičkih modela daje nam vrijedan uvid u književnost Hrvata u Sjedinjenim Američkim Državama, „hrvatsko-američko pismo“ koje funkcionira „na rubovima“, odnosno „između dvaju ili više etabliranih nacionalnih književnih sustava“ (Šesnić, 2016). Spominje četiri autora iz više naraštaja; od Josipa Novakovicha i Mary Helen Stefaniak koji se u književnosti javljaju 90-tih godina prošloga stoljeća, potom Courtney Angele Brkic koja na velika vrata ulazi početkom 2000. do najmlađe Sare Nović koja se svojim prvim romanom javlja 2015. godine. Kod svih je „kao nezaobilazan i određujući dio“ prisutna i uočljiva „hrvatska komponenta – bilo na razini teme i sadržaja ili onoj likova i zapleta, bilo na razini jezika i raznih lingvističkih funkcija ili pak gledano na autorsku poziciju, uvjete produkcije i kruženja teksta“ (Šesnić, 2016). Djela ovih autora uklapaju se u suvremena globalna kulturna i književnoteorijska kretanja i koncepte. Ističe geopolitički roman koji Caren Irr razmatra kao novi žanr američke književnosti u kojemu su podjednako važni lingvistički i politički status autora. Kao važan okvir za novi pristup interpretaciji takvih djela navodi transkulturu⁵, poznati teorijski koncept kojega spominje kubanski sociolog Fernando Ortiz još 1940. godine, a kojega je u svom radu preuzela i diseminirala lingvistica i književna teoretičarka Mary Louise Pratt te ga je udomačila i kroz pojmove zona dodira, autoetnografija i slično. Strategiju autoetnografije, koja je prisutna i kao makropoetika, Brkic i Novakovich koriste kao vlastiti poetički postupak u svojim esejima i memoarima. Jezik u djelima ovih autora u bitnom je deteritorijaliziran, uočljivi su lokalni govori u širokom i otvorenom sustavu engleskoga jezika kao *lingue franca*, u kojem funkcioniraju umetnuti dijelovi lokalnih govora, hrvatskih riječi ili „zadržavanjem hrvatskih imena

4 S ovim sam se vrlo zanimljivim člankom susreo koncem 2018. godine jer sam početkom veljače 2019. bio recenzent na predstavljanju *Hrvatskoga iseljeničkoga zbornika 2018.*, a polovinom 2020. godine, tražeći na internetu članak u digitalnom obliku, vidio sam da je prvi put objavljen u časopisu *Hrvatska revija* Matice hrvatske, broj 4. iz 2016. godine te ga tako i citiram u ovom radu.

5 Naziv transkulturacija često u užem smislu označuje načine prema kojima subordinirane ili marginalne skupine odabiru i preinačuju kulturne elemente dominantne kulture, navodi se na mrežnoj stranici Hrvatskoga strukovnog nazivlja: <http://struna.ihj.hr/nazivo/transkulturacija/24783/>. Pristupljeno 15. rujna 2020.

likova i njihovih funkcija (*Staramajka* u romanu Stefaniak) te „prebacivanjem kodova (*Staramajka* govori hrvatski, unuk prevodi za nju)“ (Šesnić, 2016). Uz ove fenomene, pri čemu se svakako ističe fenomen poznavanja jezika kao važna kulturna i identitetska kompetencija (primjer romana *The Stone Fields, Kamena polja*, 2004. C. A. Brkic) velika se pozornost usmjerava na procese pamćenja koje tematiziraju svi autori, a na tragu novije paradigme u studijima pamćenja koju zagovara Aleida Assman koja naglašava da je pojam pamćenja u suvremenom svijetu neodvojiv od globalnoga jer zapravo postoji samo globalni referentni okvir. I ovdje je zanimljiv lik *Staramajke* „pripadne prvome naraštaju, vješte pripovjedačice, čuvarice obiteljske prošlosti i riznice obiteljskih tajni koje sljedeće generacije obitelji moraju razotkriti“ (Šesnić, 2016), a kojima se bavi pripadnica četvrte generacije Mary Helen. Kad se govori o pamćenju, valja spomenuti tematiziranje Domovinskoga rata kod svih autora. Istaknimo ovdje Saru Nović koja u romanu *Girl at War (Djevojčica u ratu)*, 2015) o ratu piše iz začudne perspektive 10-godišnje djevojčice koja je iz Sarajeva uz strašne traume stigla u Zagreb. U romanu *The First Rule of Swimming (Prvo pravilo plivanja)*, 2013.) C. A. Brkic globalna, svjetska, povijesna kretanja oslikavaju se kroz prikaz životnih izazova triju naraštaja jedne hrvatske obitelji na izmišljenom jadranskom otoku u razdoblju Drugoga svjetskoga rata, komunizma i postkomunističkoga razdoblja. Od ovih četiriju aurora ipak se na više načina ističe Josip Novakovich čija je poetika „naglašeno postmodernistička po tome što svjesno i kontinuirano krši žanrovske granice trajno ispreplećući fikcionalni i stvarnosni diskurs, tako da su njegovi autobiografski, memoarski i esejistički tekstovi trajna inspiracija njegovim fikcionalnim tvorbama, namjerno izazivajući čitateljsku znatiželju“ (Šesnić, 2016). On je trajno i ustrajno usmjeren na „fragmentarno, parcijalno i izrazito subjektivistički, impresionistički“ „bilježenje svoje imigrantske, egzilne i rekurzivno migrantske zbilje“ te se može reći da mu je „i stanje duha i nepresušni izvor nadahnuća“, kao i lajtmotiv cjelokupnoga stvaralaštva: „potraga za domovinom“ (što je i naslov njegove memoarsko-esejističke zbirke *Shopping for a Better Country* (2012), dostupne u prijevodu *U potrazi za domovinom* (2015.)“. U međuvremenu, Novakovich je odselio nešto sjevernije, u Kanadu, u Montreal. Šesnić naglašava važnost „diseminacije u hrvatskome kulturnom prostoru“ (Šesnić, 2016) djela hrvatskih književnika koji pišu na engleskom jeziku.

Boris Škvorc je svoje poslijediplomsko obrazovanje iz područja komparativne književnosti i kulturalnih studija pohađao i s uspjehom završio u Sydneyu u Australiji, a potom je niz godina nakon toga radio na Hrvatskim studijima Sveučilišta Macquarie (Macquarie University) u Sydneyu, s kojim je suradnju nastavio i nakon odlaska iz Australije te je stekao titulu počasnoga suradnika (*Honorary Associate*). Uz značajan rad na promociji hrvatske književnosti i kulture u državama engleskoga govornoga područja i u svijetu (Južna Koreja), Škvorc se dosta bavio i aktivnostima brojne hrvatske zajednice u Australiji. Došao je do zaključka kako „u slučaju australske hrvatske zajednice, govoreći o fikciji u tradicionalnom smislu riječi, korpus o kojem možemo govoriti vrlo je malen i nije osobito važan bilo za povijest hrvatske ili australske književnosti“ (Škvorc 2005.) Škvorc, dakle, smatra kako hrvatski autori koji pišu, bilo na hrvatskom, bilo na engleskom jeziku, ne pridonose značajno ni australskoj, ni hrvatskoj književnosti. Zanimljivo je kako smatra da se književne prakse Hrvata u Australiji u tradicionalnim književnim formama (proza, poezija i/ili drama) ne uklapaju ni u jednu od dviju sinkronija (hrvatska i australska) koje su izgrađene na osnovama dijakronijskoga razvoja hrvatske, odnosno australske književnosti, no s druge strane zaključuje kako tekstovi, koji su u svojoj osnovi sportsko izvješće ili izvješće s priredbi koje se održavaju u australskoj hrvatskoj zajednici, u svojoj jezgri imaju fikcijske elemente te na nekim svojim slojevima funkcioniraju kao književna djela. „Funkcioniraju kao tip rubne fikcije podatne za uočavanje i tumačenje postmodernog iskoraka koji se na taj način ostvaruje“: opisivanjem i analizom svojega „tipa drugosti“ u odnosu prema „ostalim oblicima partikularnih diskurzivnih praksi pojedinih izdvojenih zajednica“ (Škvorc, 2004). Škvorc misao razvija do kraja i kaže kako „možemo slobodno reći da fikcionalno u emigrantskoj i egzilnoj književnosti svoja najzanimljivija postignuća nije ostvarilo u formama koje ulažu svjestan napor da postanu dijelom korpusa koji im izmiče (dakle u književnim tekstovima *per se*), već u rubnim tekstovima koji svojom strukturom i

intencijom pristupa fenomenu imaginarne Hrvatske ustvari nemaju nikakvu pretenziju za fikcionalnošću, svojim oblikom oponašajući zapravo (imaginarnu) stvarnost“ (Škvorc, 2004). Kao jedini autor koji eventualno može donijeti dodanu vrijednost hrvatskoj i/ili australskoj književnosti, a koji piše i na hrvatskom i na engleskom jeziku te je u određenim razdobljima bio član relevantnih književnih udruga poput Sydneyskoga centra PEN-a i Društva hrvatskih književnika, navodi se Karlo Kiseli koji je svoje mjesto našao i u poznatoj hrestomatiji Šimuna Šite Ćorića *60 hrvatskih emigrantskih pisaca* (1995). Ćorića smo ranije spomenuli kao autora koji piše na hrvatskom jeziku i nije nepoznat hrvatskoj kritici i publici, no treba reći kako je ovaj iznimno plodan i svestran teolog, psiholog, glazbenik i književnik, uz djela na hrvatskom jeziku, objavljivao izvorna djela i na stranim jezicima, što će svakako biti potrebno detaljnije istražiti i analizirati.

4. Djela napisana na španjolskom jeziku

Hrvatski iseljenici i njihovi potomci⁶ odlično su integrirani u države i društva Južne Amerike u kojima žive te zauzimaju u njima visoka i važna mjesta, pa tako i u kulturnom životu i u književnosti. O ovom ogromnom, vrlo vrijednom i relativno slabo poznatom području reći ćemo nešto više na temelju uvida dvoje vrlo istaknutih poznavatelja i Latinske Amerike i hrvatskoga iseljeničtva: Željke Lovrenčić i Jerka Ljubetića, a uputit ćemo i na rad mlade Sare Večerale.

Željka Lovrenčić, voditeljica Zbirke inozemne Croatice u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, prevoditeljica i potpredsjednica Društva hrvatskih književnika, jedna je od naših najboljih poznavateljica hrvatske književnosti i kulture izvan domovine te španjolske i latinoameričke književnosti i kulture. Stoga bismo mogli reći da su hrvatski književnici, odnosno književnici hrvatskoga podrijetla koji žive i rade u Južnoj Americi u dvostrukom fokusu njezina interesa. Vrlo suvisao pregled književnosti čileanskih Hrvata donosi u knjizi *Od pustinje do ledenjaka* (2013), a mi ćemo u ovom dijelu rada analizirati članke iz knjige *Tragovi iseljenih Hrvata (u književnosti i izvan nje)* (2009). I u ovoj knjizi većina je autora iz Čilea, istaknuti su autori srednje generacije koji su vrlo poznati i cijenjeni, a u svojim djelima često imaju likove Hrvata i javno rado govore o svom hrvatskom podrijetlu i povezanosti s Hrvatskom. Jedan od tih autora je Juan Andrés Morales Milohnic, sveučilišni profesor književnosti koji je, kao i Ramón Díaz Eterovic i Esteban Antonio Skármeta Vranicic, jedan od najutjecajnijih i najčitanijih čileanskih književnika. Morales Milohnic „piše intenzivno, a tako i živi – jer vjeruje da će brzo umrijeti“ (Lovrenčić, 2009). Njegova je poezija teška, hermetična, puna boli, smrti, straha, iracionalna je i vizionarska, Milohnic „voli igre riječima“, „njegova poezija ne izaziva smijeh ni ironiju“ (Lovrenčić, 2009). Zanimljivo je da je bio ravnatelj Hrvatsko-čileanskoga kulturnoga centra u Santiagu te da je prevodio hrvatske pjesnike na španjolski jezik, posebno cijeni Dragu Štambuka. Andrés Morales Milohnic je i član Društva hrvatskih književnika, a vrijedi istaknuti i njegov izvrstan članak „Čileanska poezija hrvatskoga porijekla“ objavljen u časopisu *Nova Istra*. Koliko je ugledan i u Čileu vrlo zorno svjedoči činjenica da je s 36 godina, 2007. godine postao najmlađi član Čileanske akademije za jezik. Ramón Díaz Eterovic je, pak, bio predsjednik Društva čileanskih književnika. On je bio pripadnik poznatoga *Naraštaja osamdesetih* u Čileu, koji se zalagao da se u književnosti nametnu teme urbanoga čovjeka, socijalna angažiranost, pa i otpor ondašnjoj diktaturi. Najpoznatiji je po romanima o svojem antijunaku, profinjenom detektivu bez imena koji poznaje književnost i glazbu – Herediji. Riječ je o tzv. art-krimičićima, a „detekcijskom pričom se služi kao podlogom za postmodernističko pripovijedanje“ (Lovrenčić, 2009). Díaz Eterovic ponosno ističe svoje hrvatsko podrijetlo, njegovi su glavni ili sporedni likovi mnogo puta Hrvati. Tako je glavni lik u romanu *Correr tras a viento (Trčanje za vjetrom, 1997.; hrvatski prijevod objavljen 1999.)* Yako Rendic, hrvatski doseljenik u Punta Arenas. A svoje djetinjstvo u hrvatskoj četvrti u

6 Procjenjuje se da u Južnoj Americi živi oko 550 000 naših iseljenika i njihovih potomaka, najviše u Argentini (250 000), Čileu (200 000) i Brazilu (70 000): <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatsko-iseljenistvo/hrvatski-iseljenici-u-prekomorskim-i-europskim-drzavama-i-njihovi-potomci/749>. Pristupljeno 17. rujna 2020.

Punta Arenasu opisuje još jedan poznati književnik, Juan Mihovilovic Hernández u romanu *Sus desnudus pies sobre la nieve* (Njezine bosc noge na snijegu, 1990.; hrvatski prijevod objavljen 2004.). „Čileanska kritika je ovaj roman proglasila “vrhuncem naše proze”, a njegova su autora označili kao “najoriginalnijeg pisca ovoga vremena”“ (Lovrenčić, 2009). Posebno važno ime u čileanskoj književnosti, pa i šire, je Antonio Skármeta Vranicic, poznat po svojim političkim stavovima i akcijama protiv Pinochetove diktature u Čileu zbog čega je morao otići u Berlin, gdje je kasnije bio i veleposlanik Republike Čilea u Saveznoj Republici Njemačkoj. Najpoznatiji je po svom romanu, alegorijskoj bajci *Ardiente paciencia: El cartero de Neruda* (Nerudin pismonoša: žarka strpljivost, 1985.; hrvatski prijevod objavljen 1999.) prema kojem je 1994. snimljen za vrlo cijenjeni i nagrađivani film *Il postino* (Poštar). U Hrvatskoj mu je 2003. objavljen i roman *La boda del poeta* (Pjesnikova svadba, 1999) čija se radnja odvija na izmišljenom jadranskom otoku nazvanom Gema i u kojem Skármeta s puno ironije i satire opisuje život u Europi prije 1. svjetskoga rata i brojne probleme zbog kojih su se tisuće i tisuće, među njima i brojni Hrvati, odlučili iseliti u Čile. Inače, Skármeta je napisao predgovor knjizi Drage Štambuka *El viento de las estrellas oscuras* (Vjetar s tamnih zvijezda, španjolski prijevod zbirke *Croatiam aeternam* objavljen 2003.) koju su na španjolski jezik preveli, odnosno točnije prepjevali Željka Lovrenčić, Andrés Rajevic i Andrés Morales Milohnic. Od književnika iz drugih južnoameričkih država Lovrenčić piše o vrlo nagrađivanom pjesniku iz Argentine koji se zove Atilio Rocca, spominjemo zbirku njegovih pjesama *Obra poetica 1950. – 2001.* (Poetsko djelo 1950. – 2001.) te činjenicu da je upravo jedna njegova pjesma urezana na ploči na odljevu skulpture Majka useljenika na Trgu Republike Hrvatske u Buenos Airesu; autor ove poznate skulpture je naš ugledni kipar Josip Turkalj koji je veliki dio svoga života proveo kao iseljenik u Sjedinjenim Američkim Državama. Ukratko ćemo spomenuti i vrlo popularnu književnicu Zinku Saric Pardo iz Lime iz Perua koja u svom radu povezuje likovni i lirski jezik te puno pozornosti posvećuje razmišljanjima o osnovnim životnim vrijednostima, a piše jezikom koji je vrlo privlačan suvremenim čitateljima. Njezin roman *Más allá de tus huellas* (Barcelona 2006., Lima 2010.) objavljen je 2020. u hrvatskom prijevodu *Još dalje od tvojih tragova: moj put povratka kući*. Valja istaknuti kako je ovaj roman, kao i desetak drugih vrijednih knjiga na hrvatski jezik prevela Željka Lovrenčić, a uz nju, mnoge je knjige na hrvatski jezik preveo i Jerko Ljubetić. Ljubetić je, uz ostale, preveo knjigu Četiri gospodara Eugenija Mimice Barassija koji je objavljen 2006., dok je Dora Jelačić Bužimski prevela jedinstvenu knjigu *Troje iz plemena* (objavljena 2019.) koju potpisuju troje članova (šire) obitelji Mimica: Vesna Zorka Mimica, likovna umjetnica i književnica iz Santiaga de Chilea te akademik i književnik Eugenio Mimica Barassi i umirovljeni diplomat Guillermo Mimica Cárcamo iz Punta Arenasa, koji su svi potomci Hrvata iz mjesta Mimice kraj Omiša koji su izgradili respektabilne karijere i ostali vezani uz svoje hrvatsko podrijetlo.

Jerko Ljubetić, prof. hrvatskoga i engleskoga jezika, dugogodišnji novinar, književnik i prevoditelj, član Hrvatskoga društva književnika i dopisni član čileanske Akademije za jezik poznat je po tome što pišući o Juanu Mihovilovichu Hernándezu, Antoniu Skármeti Vranicicu i mnogim drugim književnicima koristi pojam „čilohrvatska književnost“. Ovaj se pojam, doduše s crticom, uvriježio u Čileu te, primjerice, u Santiagu već desetljećima vrlo uspješno djeluje Čilo-hrvatski institut za kulturu. Kako to dosad nismo učinili, svakako je potrebno spomenuti možda i najznačajnijeg istraživača, poznavatelja i promotora čileansko-hrvatske književnosti akademika Ernesta Andrésa Livacica Gazzana, „najboljega poznavatelja velikoga doprinosna hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka čileanskoj književnosti čiji su sastavni dio“ (Ljubetić, 2007). Ernesto Livacic Gazzano studirao je španjolski jezik i književnost te je i doktorirao u tom području i potom niz godina radio kao sveučilišni nastavnik završivši titulu profesora emeritusa. Bio je redoviti član, voditelj Sekcije za književnost i potpredsjednik čileanske Akademije za jezik te dopisni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, dobitnik je brojnih nagrada i priznanja. „Njegova ostavština broji na tisuće stranica“ (Ljubetić, 2007), poznat je i kao pisac brojnih udžbenika i priručnika te je pripremio čak deset antologija, ravnomjerno raspoređenih: suvremena književnost (pet), starija španjolska književnost (pet). Livacica Gazzana silno je veselio svaki novi prijevod djela čilohrvatskih književnika

na hrvatski jezik te je, u okviru Čilo-hrvatskoga instituta za kulturu, pripremao dvotomni i dvojezični (španjolski i hrvatski) zbornik radova čilohrvatskih pisaca, koji nažalost nije objavljen za njegova života. Važno je napomenuti kako je Livacic Gazzano u kreativnom činu čileanskih pisaca hrvatskoga podrijetla „vidio i odraze hrvatske kulture i tradicije“ (Ljubetić, 2007). Ljubetić (2007) navodi kako Livacic Gazzano u svom tekstu „Hrvatska srž u čileanskoj književnosti kaže sljedeće“: „Doprinos hrvatskih pisaca i potomaka Hrvata čileanskoj literaturi, koji traje više od stoljeća, obilan je, raznolik i značajan. Ukupno ima gotovo stotinu i pedeset autora s jednom ili više objavljenih knjiga; taj broj nadmašuje bilo koju drugu useljeničku skupinu u zemlji i zacijelo je najveći u odnosu na sve zemlje svijeta u koje su se uselili stanovnici podrijetlom Hrvati.“

Hrvatske književnike izvan domovine potrebno je što više uključivati i u domovinske kurikule i silabe te osnaživati interes za istraživanje ovih tema u mlađoj, učeničkoj i studentskoj populaciji. U posljednje vrijeme svjedoci smo povećanoga interesa, što svakako ohrabruje te ćemo ovdje spomenuti diplomski rad Sare Večerale *Literarna djelatnost i oblikovanje kulturnoga identiteta Hrvata u Čileu*, koji je pripremila pod vodstvom mentorice Andree Zlatar Viočić i sumentorice Jane Vukić, a koji je izvrsno napisan te pruža obilje relevantnih informacija. Nadamo se da će se kolegica Večerale nastaviti baviti ovom temom, kao i da će se još više naših učenika, studenata i mladih znanstvenika zainteresirati za ove važne i zanimljive teme. Pritom treba naglasiti kako postoji mogućnost korištenja međunarodnih programa i studijskih boravaka u Čileu, što će se zasigurno opet aktivirati čim se pod kontrolu dovede širenje korona-virusa. Naravno, mogući su i studijski boravci studenata iz Čilea u Hrvatskoj. Treba reći kako Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske hrvatskim iseljenicima i potomcima hrvatskih iseljenika kontinuirano daje stipendije za učenje hrvatskoga jezika na sveučilišnim tečajevima u Republici Hrvatskoj, a najveći interes pokazuju upravo Hrvati iz Južne Amerike. Mladi su budućnost u svemu i uvijek, tako da i ovdje moraju biti u fokusu.

5. Djela napisana na njemačkom jeziku

Za razliku od preookeanskih država, države njemačkoga govornoga područja⁷ vrlo su blizu Hrvatske, tako da je i komunikacija intenzivnija, u svakom smislu i u svim područjima, od kulturnoga, gospodarskoga, političkoga, prometnoga itd. Pandemija korona virusa otežala je putovanja između Hrvatske i ovih država, no putovanja s drugih kontinenata je skoro onemogućila. Uglavnom, povezanost je velika, a broj naših sunarodnjaka se nažalost kontinuirano povećava, o čemu se na ovom skupu izravno govori u više izlaganja (Knjiga sažetaka 2020). Što vrijedi za sva druga područja, teme i pitanja, vrijedi i kad govorimo o književnosti, komunikacija je lakša i brža. Vijesti o književnim djelima i događanjima dostupnija su u hrvatskoj kulturnoj javnosti, češća su i gostovanja hrvatskih pisaca iz ovih država. Od brojnih članka, osvrti i radova, ovdje ćemo spomenuti kritičke osvrti Gojka Borića, izlaganje Adolfa Polegubića na 1. Svjetskom festivalu hrvatske književnosti i doktorski rad autora ovoga članka.

Gojko Borić, hrvatski književnik i publicist, kontinuirano prati hrvatsku kulturnu scenu u državama njemačkoga govornoga područja te je u članku „Trolist“ upozorio na pojavu „književnosti autorâ hrvatskoga podrijetla, koja je njemačka, ali djelomično i hrvatska, u onom smislu kakva je bila književnost naših latinista, dakle jezikom strana, ali sadržajima naša“ (Borić, 2002), uz spominjanje troje autora: Jagode Marinić, Marice Bodrožić i Marijana Nakića, „koji je ponijemčio svoje prezime u *Nakitsch*“ (Borić, 2002). Borić je pisao o svim djelima Jagode Marinić, a kad je objavila knjigu *Gebrauchsanweisung für Kroatien (Uporabna uputa za Hrvatsku)*, 2013) povodom ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju, rekao je kako ona Hrvatsku doživljava „s velikom dozom naivne simpatije“ (Borić, 2013), no i da je ponekad površna te preuzima njemačke stereotype i iznosi neke

7 U europskim državama prema procjenama živi oko 860 000 hrvatskih iseljenika, od kojih većina živi u državama njemačkoga govornoga područja; u Njemačkoj (oko 500 000) te u Austriji (90 000) i Švicarskoj (80 000) (Isto).

neprovjerene informacije, primjerice, kad spominje „građanski rat u Hrvatskoj“ (Borić, 2013). Marinić vrlo uvjerljivo govori o dalmatinskom zaleđu, gdje je kao dijete ljetovala u selu svojih roditelja, ali i o drugim dijelovima Hrvatske: o Zagrebu, Splitu, Dubrovniku, Zadru, Istri te o Međugorju, koje, kako kaže Borić, „nije u Hrvatskoj, ali je po svemu hrvatokatoličko“ (Borić, 2013). Nazivi poglavlja, odnosno priča vrlo su indikativni: potvrđuju autoričino poznavanje onoga o čemu piše te daju jasan tematski i motivski okvir, a često sugeriraju i šaljiv ton njezina pripovijedanja. Borić je pisao i o književnom radu Marice Bodrožić, isprva vrlo pozitivno, kao o autoričinu prvijencu *Tito ist tot* (*Tito je mrtav*, 2001; hrvatski prijevod objavljen 2004.) ili o romanu *Kirschholz und alte Gefühle* (*Trešnjevina i stari osjećaji*, 2012) u kojem je autorica „opisala tipično žensku sudbinu, jezikom ženskoga pisma u najboljem smislu riječi i velikim virtuozitetom na njemačkom jeziku, kakav rijetko susrećemo i kod rođenih Nijemaca“ (Borić, 2014). No kad, primjerice, govori o njezinoj knjizi *Mein weisser Frieden* (*Moj bijeli mir*, 2014) kaže sljedeće: „Njezin njemački jezik spada u nešto najljepše što se danas može čitati u njemačkoj književnosti. No kad se spusti u političku sadašnjicu... onda ne može izbjeći ljevičarsku ideološku ograničenost (...) Ono što je najgore jest činjenica da Bodrožić preuzima gotovo sve klišeje srpske i jugonostalgičarske propagande“ (Borić, 2015). Borić pažljivo prati književnu, kulturnu i političku scenu te tako piše i o romanu *Meeresstille* (*Morska tišina / Bonaca*, 2010; bosanski prijevod objavljen 2012.) Nicola Ljubića u kojemu se isprepleću ljubavna priča Hrvata i Srkinje u Berlinu i suđenje njezinom ocu za ratni zločin u Haagu, uz poveznice s Andrićevom *Na Drini ćuprija* i Shakespeareovim *Macbethom*. Kaže kako „Ljubić ne iznosi svoje mišljenje o zločinu i kazni u slučaju koji opisuje, to prepušta čitateljima. Tu je vrijednost ovog romana, inače napisana vrlo kratkim i jednostavnim rečenicama, što je rijetkost u suvremenoj njemačkoj književnoj produkciji“ (Borić, 2010).

Na 1. Svjetskom festivalu hrvatske književnosti održanom 2019. u Zagrebu, o suvremenoj književnosti Hrvata u Njemačkoj govorio je Adolf Polegubić, teolog, pjesnik i urednik *Žive zajednice*, glasila Hrvatskoga dušobrižničkoga ureda u Njemačkoj⁸, a izlaganje je potom objavljeno u zborniku (Polegubić, 2020). Polegubić je u svom izlaganju često citirao doktorski rad *Književne prakse hrvatskih pisaca u Njemačkoj 1990. – 2013*. Milana Bošnjaka te je prihvatio podjelu hrvatskih književnika u Njemačkoj na tri skupine, utemeljenu na njihovom društveno-ekonomskom položaju i radno-pravnom statusu: pisci politički emigranti, pisci hrvatski službenici i pisci ekonomski migranti, odnosno pisci potomci ekonomskih migranata. Prve dvije skupine, pisci emigranti i pisci hrvatski službenici te stariji naraštaj pisaca ekonomskih migranata uglavnom pišu na hrvatskom jeziku te smo najznačajnije od njih već spomenuli u ovom radu. Na njemačkom jeziku uglavnom piše mladi naraštaj, uglavnom potomci, druga generacija migranata. Budući da njihova književna djela nastaju u Njemačkoj i na njemačkom jeziku, ona su integralan dio njemačke književnosti, a među autorima se odličnom recepcijom u njemačkoj književnoj javnosti ističu Jagoda Marinić, Marica Bodrožić, Nicol Ljubić i Nataša Draganić. Polegubić navodi kako naši književnici koji pišu na njemačkom „imaju jako dobar kontakt s kulturnim ustanovama i njemačkim književnicima“ (Polegubić, 2020) te kako su zainteresirani da se njihova djela prevode na hrvatski jezik. Marica Bodrožić jedna je od najnagrađivanijih mladih književnica tzv. nove njemačke književnosti koja nagrade dobiva za sadržaj i stil svojih knjiga, ali i za ljepotu svoga njemačkoga jezika „što je posebno priznanje za osobu koja se zapravo tek kao desetogodišnja djevojčica susrela s njemačkom kulturom i njemačkim jezikom“ (Bošnjak, 2019a). No budući da se naša sunarodnjakinja Marica Bodrožić

8 Valja znati kako su u Njemačkoj vrlo razvijena i razgranata tri velika sustava: diplomatsko-konzularna predstavništva Republike Hrvatske, hrvatska nastava u inozemstvu i hrvatske katoličke misije/zajednice. U Njemačkoj je „najveći broj hrvatskih diplomatsko-konzularnih predstavništava i diplomata, najveći broj hrvatskih katoličkih misija i svećenika te najveći broj nastavnih mjesta, učenika i učitelja hrvatske nastave u cijelome svijetu“ (Bošnjak, 2019a). Inače, sjedište Hrvatskoga dušobrižničkoga ureda je u Frankfurtu, a na njihovim mrežnim stranicama navodi se kako trenutačno u Njemačkoj ima „97 hrvatskih katoličkih misija i zajednica, u kojima djeluje 89 svećenika, 2 trajna đakona, 45 pastoralnih suradnika/-ca (redovnica i laikinja i laika), te 47 tajnica i tajnika“. <https://www.kroaten-seelsorge.de/o-nama/>. Pristupljeno 19. rujna 2020.

u svom književnom radu intenzivno bavi temama i upotrebljava motive koji svakako pripadaju hrvatskome kontekstu te zauzima proaktivnu gastarbajtersku poziciju i suosjeća s Hrvatima u Njemačkoj, smatramo je i hrvatskom književnicom. Književnik, publicist i novinar Nicol Ljubić na neki je način predstavnik one brojne skupine naših sunarodnjaka koji rijetko sudjeluju u „hrvatskim“ događanjima, nemaju previše doticaja s hrvatskom kulturom i jezikom, ne putuju ili vrlo rijetko putuju u Hrvatsku, a vrlo su dobro integrirani pa i asimilirani u njemačko društvo. O tome kako se Nicol i njegov otac osjećaju, kakve dvojbe i izazove imaju pred sobom i još puno toga doznajemo u knjizi *Heimatroman oder Wie mein Vater ein Deutscher wurde (Zavičajni roman ili kako je moj otac postao Nijemac, 2006.; hrvatski prijevod objavljen 2008.)*. U romanu *Jeden Tag, jede Stunde (Svaki dan, svaki sat, 2011)* Nataša Dragnić ima vrlo pozitivan, pomalo nekritički i idealiziran odnos prema Hrvatskoj. Opisuje dobre i susretljive ljude te prekrasne hrvatske krajolike, posebice Makarsku rivijeru, a „u romanu možemo čitati da majka u Parizu početkom 90-ih inzistira na tome “da dolazi iz Hrvatske, a ne Jugoslavije” te se vrlo jasno govori o Domovinskom ratu, agresiji na Hrvatsku i bombardiranju Dubrovnika“ (Bošnjak, 2019a). Budući da bi ovaj ljubavni roman funkcionirao i bez iskazanoga stava o ovim (političkim) temama te se zapravo ni ne očekuje, time je poruka još snažnija. Jagoda Marinić u Njemačkoj je cijenjena kao njemačka književnica hrvatskoga podrijetla, odnosno hrvatsko-njemačka književnica koja je poznata po svom bogatom jeziku, izražajnosti i vrlo izbrušenom stilu te izrazitoj osjetljivošću za socijalnu tematiku i lakoći pripovijedanja o teškim tremama, za što je dobila brojne književne nagrade. Hrvatskim temama bavi se gotovo u svim svojim djelima, od prvijenca *Eigentlich ein Heiratsantrag (Zapravo, bračna ponuda, 2001)* do danas. Zanimljivošću te stilskom i sadržajnom uravnoteženošću posebno se ističe njezin roman *Restaurant Dalmatia (Restoran Dalmacija, 2013; hrvatski prijevod 2015.)* u kojem se bavi pitanjima identitetskih dvojbi i traženja potomaka migranata. U romanu autorica kroz lik glavne junakinje progovara iz nekoliko identitetskih pozicija što se izravno signalizira načinom pisanja vlastitoga imena glavne junakinje, a riječ je o tri oblika u tri države / tri jezika: Mija Marković, Hrvatska / hrvatski jezik, potom Mia Markovic, Njemačka / njemački jezik te Mia Markovich, Kanada / engleski jezik, uz korištenje stereotipiziranoga spektra obilježja pojedinoga nacionalnoga identiteta. Pritom je vrlo važno naglasiti specifičnu važnost i funkcionalno značenje svakoga od njih, kao i činjenicu da svi imaju i pozitivne i negativne odrednice, da se isprepliću, da su gdje gdje proturječni jedan drugome, da se nadograđuju i da se kontinuirano mijenjaju. Inače, pitanje identiteta zasigurno je jedno od ključnih pitanja i književnosti i čovječanstva uopće, a svakako prvo pitanje književnika koji pripadaju (barem) dvjema kulturama. Jer identitet se gradi u kontaktu i u interakciji s drugim i drugačijim, vrlo često konfliktom, što uključuje i „sukob sa samima sobom i vlastitom slikom o sebi i svome identitetu“ (Brešić, 2017). Književna djela imaju svoju ulogu u građenju identiteta, njihova je uloga puno važnija i doseg mnogo veći nego što bi se to možda moglo površno pomisliti. Pritom valja naglasiti kako je poučavanje književnosti samorazumljivo i nije nametnuto dominantnom religijom, ideologijom ili filozofijom, a „svrha poučavanja književnosti očuvanje je jednog načina komunikacije koji je bitan da se održi cjelina tradicije“ (Solar, 1995). Uz opisivanje i usustavljanje najvažnijih književnih praksi hrvatskih pisaca u Njemačkoj, Bošnjak je u radu primijenio imagološku metodu⁹ te je izvornu književnu građu obradio kroz „imagološku prizmu“ i razmotrio kako „slike“ o vlastitij i drugim zemljama sudjeluju u razvijanju osobnoga i nacionalnoga identiteta. Ustvrdio je kako „iako za razliku od nekih prethodnih stoljeća ne možemo reći da književnost ima primat i ključnu ulogu u definiranju kulturnog identiteta“, „možemo zaključiti da postoji vrlo snažan i supstancijalan odnos književnosti i nacionalnog identiteta, čije bitno obilježje i, na određeni način, pojavno obličje koncentrirano doznačuju slike i stereotipi vlastite i stranih zemalja (i identiteta), kao i da književnost ima aktivnu ulogu u nacionalnoj identifikaciji“ (Bošnjak, 2019a). Jasno je kako

9 Imagologija se bavi proučavanjem slikâ, stereotipa i predodžbi o stranim zemljama i narodima te o vlastitoj zemlji i narodu, dobar temeljni uvid u imagološku teoriju može se dobiti u knjizi *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju* (2009) koju je priredio Davor Dukić.

bi ovaj zaključak mogao vrijediti i za druge države u kojima rade i djeluju hrvatski književnici, a koje smo spomenuli u ovom radu.

6. Umjesto zaključka

Usporedo sa završavanjem rada na ovom članku, u mnogim se medijima pojavila vijest da je Dragica Rajčić Holzner dobila uglednu Švicarsku književnu nagradu za 2021. godinu (Schweizer Literaturpreis 2021). Inače, ova poznata švicarsko-hrvatska književnica, koja je vrlo aktivna i u kulturnom životu hrvatske zajednice u Švicarskoj, dobitnica je brojnih nagrada i priznanja, među kojima i cijenjene Adelbert-von-Chamisso-Preis.¹⁰ U istom razdoblju, početkom 2021. godine Ella Marija Lani Yelich-O'Connor, kantautorica poznatija kao Lorde, objavila je knjigu memoara *Going South (Idući prema jugu)* u kojemu opisuje svoje iskustvo Antarktike. Prije nekoliko godina Lorde je zatražila i dobila državljanstvo Republike Hrvatske, na što je imala pravo kao potomak hrvatskih iseljenika, njezina je majka Sonja Yelich (Jelić) poznata i nagrađivana novozelandska književnica hrvatskoga podrijetla. O Sonji Yelich, kao i o Dragici Rajčić svakako bi trebalo napisati puno više od ovoga kratkoga spominjanja. Mnogi vrijedni književnici i njihova djela, kao i neki važni fenomeni i činjenice u ovom radu nisu ni spomenuti. Nisu spomenuti ni autori koji pišu na francuskom, portugalskom, talijanskom ili nekim drugim jezicima. Sve to pokazuje koliko je ovaj pregled hrvatskih književnika koji stvaraju izvan Hrvatske nepotpun, ali i koliko je tema koju smo artikulirali opsežna te zahtijeva još puno rada i istraživanja većega broja pojedinaca i/ili velikoga tima.

No, prema našim spoznajama, u ovom se radu prvi puta pokušalo ocrtati opseg i doseg te osvijetliti i osvijestiti važnost i kompleksnost teme koja je naznačena u uvodu rada. Nastojalo se spomenuti neke od najvažnijih suvremenih autora koji su stvarali (i koji stvaraju) izvan Lijepe Naše te književne kritičare i povjesničare književnosti koji su se bavili (i koji se bave) njihovim djelima. Pokušalo se dovesti u stanoviti suodnos autore koje je dosad bilo vrlo teško pronaći u jednom članku i gotovo nikad u istoj rečenici. Željelo se isticanjem relevantnosti, ali i specifičnosti i zanimljivosti pojedinih djela i autora zainteresirati kako čitatelje, tako i istraživače, stare i nove. Nastojalo se napraviti temelj ili nacrt te ukazati na opravdanost i potrebu jednoga budućega opsežnoga projekta koji bi se mogao (i trebao) razvijati u nekoliko smjerova. Razvoju ovoga projekta značajan doprinos, na mnogo načina i u više pogleda, trebali bi dati rad i djelovanje budućega Hrvatskoga kulturnoga instituta Marulić. U radu je naznačen uvid u mogućnosti i načine integrativnosti i globalne hrvatske povezanosti, kao ključno pitanje hrvatske sadašnjosti i važan zalog hrvatskoga razvoja, što isto tako treba dobiti detaljniju elaboraciju. Važno je jasno naglasiti kako u vremenu digitalne komunikacije i četvrte industrijske revolucije nema opravdanja za nepoduzimanje koraka koji će hrvatsku književnost i hrvatsku kulturu učiniti što je moguće potpunijom i cjelovitijom. S druge strane, važno je i ukazati na činjenicu da je puno toga dobrog i korisnoga već učinjeno, što zavrjeđuje našu zahvalu te nam služi kao poticaj i ohrabrenje. S takvim shvaćanjem i sa sviješću o potrebi budućih istraživanja, ovaj bi rad mogao biti uvod u opsežan i kompleksan proces sintetiziranja suvremene hrvatske književnosti nastale izvan Lijepe Naše i njezinoga kontekstualiziranja u jedinstvenu hrvatsku književnost i cjelovitu hrvatsku kulturu.

Literatura

Borić, G. (2002). Trolist. *Vijenac*, X(224). <https://www.matica.hr/vijenac/224/trolist-13785/>

10 Zaklada Roberta Boscha (Robert Bosch Stiftung) dodjeljivala je nagradu Adelbert-von-Chamisso-Preis od 1985. do 2017. godine za najbolje knjige na njemačkome jeziku autora koji nisu njemačkoga jezičnoga podrijetla, a uz Dragicu Rajčić (1994.) ovu su nagradu dobili i Marijan Nakić (1996.), Marica Bodrožić (2003.), Nicol Ljubić (2011.) i Martin Kordić (2015.).

- Borić, G. (2010). Hrvatsko-srpska ljubav u sjeni haaškog tribunala. *Vijenac*, XVIII(432). <https://www.matica.hr/vijenac/432/hrvatsko-srpska-ljubav-u-sjeni-haaskog-tribunala-1633/>
- Borić, G. (2013). Zanimljiv vodič o Hrvatskoj. *Vijenac*, XI(503). <https://www.matica.hr/vijenac/503/zanimljivo-vodic-o-hrvatskoj-21888/>
- Borić, G. (2014). ŽENSKA SUDBINA: Ljubav se može smatrati i svojevrsnom bolešću. *CroExpress Media*. <http://www.croexpress.eu/vijest.php?vijest=948>
- Borić, G. (2015). Književnica njemačkoga jezika i hrvatskih korijena Marica Bodrožić objavila putopis „Moj bijeli mir“ u kojemu ponavlja srpske laži o Hrvatskoj. *Hrvatski tjednik*. <https://bit.ly/3P3gsxo>
- Bošnjak, M. (2017). Hrvatska izvandomovinska lirika – šesnaest susreta, petnaest objavljenih zbirki i dvije u pripremi. U: Stjepan Blažetin (ur.) *XIII. međunarodni kroatistički znanstveni skup (2016.)*, zbornik radova. Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj.
- Bošnjak, M. (2019a.) *Književne prakse hrvatskih pisaca u Njemačkoj 1990. – 2013.* [doktorska disertacija]-. Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu. http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/11019/1/Bosnjak_Milan.pdf
- Bošnjak, M. (2019b). Hrvatska nacionalna manjina – pregled aktualnog stanja. *Hrvatski iseljenički zbornik 2020.* (42-54). Hrvatska matica iseljenika.
- Brešić, V. (2001) .*Teme novije hrvatske književnosti.* NZMH Zagreb.
- Brešić, V. (2017). Što je književno susjedstvo? U: B. D. Biletić (ur.) *Hrvatska književnost u susjedstvu.* Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- Brković, I. i sur. (ur.) (2015). *History as a Foreign Country / Geschichte als ein fremdes Land: Historical Imagery in the South-Eastern Europe / Historische Bilder in Süd-Ost Europa.* Bouvier Verlag.
- Ćorić, Š. Š. (1991). *45 hrvatskih emigrantskih pisaca.* Sekcija DHK-a i Hrvatskoga centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Ćorić, Š. Š. (1995) .*60 hrvatskih emigrantskih pisaca.* Sekcija DHK-a i Hrvatskoga centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Dukić, D. (prir.) (2009). *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju.* Srednja Europa.
- Goss, V. P. (2001). Hrvatski duh u engleskom ruhu. *Hrvatski iseljenički zbornik 2001.* (163-171). Hrvatska matica iseljenika.
- Grubišić, V. (1991). *Hrvatska književnost u egzilu.* Knjižnica Hrvatske revije.
- Horvatić, D. (1993). *Nepostojeći hrvatski pisci: eseji i članci.* Consilium – ITG.
- Hrvatski dušobrižnički ured u Njemačkoj (2020). *O nama.* <https://www.kroatenseelsorge.de/hr/o-nama/>
- Kalogjera, B. (2003). *Pisci između dviju domovina.* Hrvatsko filološko društvo; Graftrade.
- Lovrenčić, Ž. (2009). *Tragovi iseljenih Hroata: (u književnosti i izvan nje).* Društvo hrvatskih književnika – Ogranak u Rijeci; Liber.
- Lovrenčić, Ž. (2013). *Od pustinje do ledenjaka. Književnost čileanskih Hroata.* Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- Lovrenčić, Ž. (2019). Književna ostvarenja s raznih meridijana. *Hrvatski iseljenički zbornik 2020.* (69-85). Hrvatska matica iseljenika.
- Ljubetić, J. (ur.) (2000). *Hrvatska – Čile: povijesne i kulturne veze / Croacia – Chile: relaciones históricas y culturales.* Društvo hrvatskih književnika.
- Ljubetić, J. (2007). Odlazak akademika Ernesta Livačića Gazzana. *Hrvatski iseljenički zbornik 2008.* (104-113). Hrvatska matica iseljenika.

- Morales Milohnić, A. (2014). Čileanska poezija hrvatskog porijekla. *Nova Istra*, XIX(1-2). Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- Polegubić, A. (2020). Hrvatski književnici u Njemačkoj u novije vrijeme – stanje i perspektiva. U: S. Šešelj (ur.) *Svjetski festival hrvatske književnosti: zbornik radova izlaganih u Zagrebu od 15. do 17. studenoga 2019.* HKZ – Hrvatsko slovo.
- Solar, M. (1995). *Laka i teška književnost: predavanja o postmodernizmu i trivijalnoj književnosti.* Matica hrvatska.
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Hrvatske. *Hrvatski iseljenici u prekomorskim i europskim državama i njihovi potomci.* <https://bit.ly/3vJjMG2>
- Šesnić, J. (2016). Hrvatsko-američko pismo u globalnome kontekstu. *Hrvatska revija*, XVI(4), 4-9. <https://www.matica.hr/hr/505/hrvatsko-americko-pismo-u-globalnome-kontekstu-26506/>
- Šešelj, S. (1991). Uz prvu knjigu Prinosa za povijest književnosti u Hrvata. U: Š. Š. Ćorić (prir.) *45 hrvatskih emigrantskih pisaca.* Sekcija DHK-a i Hrvatskoga centra P.E.N-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Škvorc, B. (2004). Egzilna i emigrantska književnost: Dva modela diskontinuiteta u sustavu nacionalnog književnog korpusa u doba kulturalnih studija. *Kolo*, 14(2), 5-33. <https://bit.ly/38SQtlm>
- Škvorc, B. (2005). *Australski Hrovati: mitovi i stvarnost: rasprave i eseji o hrvatskoj emigrantskoj književnosti, egzilantima i imaginarnoj Hrvatskoj.* Hrvatska matica iseljenika.
- Transkulturaciona. *Struna.* Hrvatsko strukovno nazivlje. <http://struna.ihjj.hr/search-do/?q=transkulturaciona&nazivo=1&polje=0#container>. Pristupljeno 15. rujna 2020.
- Večeralo, S. (2020). *Literarna djelatnost i oblikovanje kulturnog identiteta Hrvata u Čileu.* (Publikacija br. 572727) [interdisciplinarni diplomski rad]. Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske* (2011). Hrvatski Sabor. <https://www.zakon.hr/z/507/Zakon-o-odnosima-Republike-Hrvatske-s-Hrvatima-izvan-Republike-Hrvatske>

The Importance of Croatian Literature Created Outside Croatia, a View From 2020

ABSTRACT

In this paper, the place and the significance of Croatian literature created outside Croatia is analysed, thirty years after the establishment of an independent Croatian state, when the basic reason for the division into two separate corpuses of Croatian literature disappeared: one in the homeland, which included a small part of works written abroad, and other, outside the homeland, which was built by emigrant writers and was largely unknown in the homeland. The process of connection and unification of these two corpuses is still ongoing, and it is necessary to continuously research literary works created outside Lijepa Naša (Our Beautiful) and to acquaint the Croatian public with this very important and integral part of our literature. With the intention to create the basis for synthesizing previous expert and scientific contributions of literary historians and theorists such as Vinko Brešić, Branka Kalogjera, Dubravko Horvatić, Željka Lovrenčić, Nikola Benčić, Vinko Grubišić, Stjepan Blažetin, Šimun Šito Ćorić, Ante Sekulić, Stjepan Šešelj, Đuro Vidmarović, Vesna Kukavica, Vladimir P. Goss, Jelena Šesnić, Boris Škvorc and others, in the paper we will give an overview of the most important authors and key literary works created outside the Republic of Croatia in the last thirty years. Along with authors who write in Croatian (Irena Vrkljan, Vinko Grubišić, Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić, Malkica Dugeč, Drago Štambuk, Jurica Csenar, Milovan Miković, Tomislav Žigmanov, Ljerka Toth Naumova, Vladimir Peter Goss, Adolf Polegubić, Jozo Župić, etc.) we will also thematise authors who write in the languages of their environment, in English (Courtney Angela Brkic, Josip Novakovich, Sara Nović, Mary Helen Stefaniak, Frank Pervan, etc.), Spanish (Juan Mihovilovich Hernández, Antonio Skármeta Vranicic, Ramón Díaz Eterovic, Andrés Morales Milohnic, Vesna, Eugenio and Guillermo Mimica, etc.) or in German (Jagoda Marinić, Marica Bodrožić, Nicol Ljubić, Nataša Dragnić, etc.), since the main themes and important motives of their work are immanent to the Croatian context and the vast majority of them emphasize their belonging to the Croatian people and Croatian culture. Therefore, we consider them as (well as) Croatian writers, where, in the spirit of the openness of our time, in which one must not be exclusive in defining identity, their affiliation with another national literature is not denied.

Keywords: Croatian literature, e/migrant literature, Croatian diaspora, Croatian national minority, identity

Prethodno priopćenje

dr. sc. Domagoj Novosel
domagoj.novosel5@gmail.com

Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Podgorac* iz Gračana i prva božićna ploča u Jugoslaviji i hrvatskom iseljeništvu

Sažetak

Tijekom razdoblja obiju jugoslavenskih država, monarhističke i komunističke, znatan obol očuvanju hrvatskoga identiteta, osobito u okolici Zagreba imala su razna seljačka pjevačka društva. Duga tradicija muškoga zbornikova pjevanja u selima Zagrebačkoga prigorja očitovala se u cijelom vijencu društava koja su se počela osnivati već koncem XIX. stoljeća. Tako redom nastaju: *HSPD Sljeme* u Šestinama (1895.), *HKPD Bosiljak* u Čučerju (1896.) *HSPD Podgorac* u Gračanima (1907.), *HSPD Frankopan* u Remetama (1920.) i *HKUD Prigorec* u Markuševcu (1923.). Do tada neorganizirane grupe mladića koje pjevaju na seoskim križanjima i neformalnim druženjima, reguliraju pravni status i organizacijsku strukturu. Vrlo brzo postaju glavni nosioci društvenih i kulturnih događanja u Zagrebačkom prigorju, a velik utjecaj ostvaruju i u gradu Zagrebu. S vremenom njihova mjesta okupljanja postaju ne samo kulturna žarišta u kojima se čuva lokalna i nacionalna svijest, nego i središta iz kojih se vodi praktična politika na lokalnoj razini. Izrazita nacionalna svijest dodatno postaje ojačana pojavom seljačke ideologije braće Radić koja često posjećuju sela Zagrebačkoga prigorja stvarajući u njima svoje političke utvrde s velikim izbornim potencijalom. Nakon 1945. godine i uspostave komunističkoga režima pjevačka društva Zagrebačkoga prigorja i dalje djeluju nastojeći konstantno balansirati između građanske lojalnosti novom režimu i narodne tradicije neupitno povezane s katoličkim blagdanima i običajima. Sukladno tome 1965. godine *Hrvatsko seljačko pjevačko društvo Podgorac* iz Gračana snima prvu božićnu ploču u povijesti hrvatskoga naroda, a koja je prvotno bila namijenjena isključivo hrvatskom iseljeništvu. Prvi puta hrvatske božićne pjesme bile su dostupne hrvatskom iseljeništvu, a zbog velike popularnosti vlasti te zatopljenja odnosa Crkve i Države te liberalizacije društva, ploča je uskoro bila dostupna i u domaćim trgovinama. Tadašnji Jugoton dodijelio je Društvu Dijamantnu ploču zbog broja prodanih primjeraka.

Ključne riječi: Podgorac, Gračani, Božić, božićne pjesme, božićna ploča

1. Uvodne napomene

Ovaj rad prvi puta istražuje vrlo značajnu, a prešućenu temu hrvatske povijesti, koja je sve do danas ostala na potpunim marginama historiografije. Riječ je o prvoj božićnoj ploči u povijesti hrvatskoga naroda, a koju je 1965. godine snimilo *HSPD Podgorac* iz Gračana. Razlozi zbog kojih je predmet istraživanja ostao neistražen leži u dva čimbenika. Prvi svakako u činjenici nedostatka arhivske građe, a drugi u hrvatskoj šutnji koja je zahvatila Hrvatsku nakon političkih gibanja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Samim time, uz činjenicu kako

je ploču izdalo jedno malo pjevačko društvo iz okolice Zagreba, cijeli je događaj pao u zaborav, kako u javnosti tako i u znanstvenim krugovima. Sjećanje na ploču održalo je samo HSPD *Podgorac*, osobito stariji članovi društva. Ideju za istraživanje ove tematike dugujem podjednako svojem zavičajnom porijeklu, budući da su moji preci po majci iz zagrebačkih Gračana, lozom iz srednjega vijeka, kao i pokojnom profesoru Ljubomiru Antiću. Naime, kao veliki poznavatelj i suvremenik hrvatskoga proljeća profesor Antić je 2010. godine držao kolegij o događanjima koja su prethodila samom vrhuncu hrvatskoga proljeća. Između ostaloga postavio je pitanje: „Je li vam poznata prva hrvatska božićna ploča“? Nakon kratke šutnje prisutnih studenata, podigao sam ruku i rekao da mi je poznata, te kratko iznio svoja dotadašnja saznanja. Profesor Antić bio je ugodno iznenađen budući da je ploča i do dan danas ostala prilično nepoznata čak i u historiografskim krugovima. Objasnio sam profesoru Antiću kako su moja skromna saznanja isključivo plod moga zavičajnoga porijekla, a ne rezultat istraživanja ili detaljne upućenosti u temu. No taj je razgovor bio svojevrsan okidač, koji je ostao zabilježen za određeno istraživanje, izlaganje i rad koje sam sam sebi zadao izvršiti jednoga dana u svom znanstvenom radu. Međunarodna znanstveno – stručna konferencija *Gastarbajterska iseljenička poema – od stvarnosti do romantizma*, održana u Zagrebu tijekom listopada, u organizaciji Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta učinila mi se dobrom prilikom i okvirom za dublje istraživanje teme i samo izlaganje. Ono što je cijelu priču, odnosno istraživanje učinilo zanimljivijim je zapravo debata koja je uslijedila nakon mojega izlaganja. Naime, na moju prezentaciju reagirala je izv. prof. dr. sc. Irena Cajner Mraović (rod. 1968.). Njene pozitivne reakcije ostale bi u domeni akademske rasprave da otac profesorice Cajner Mraović nije bio pokojni Mirko Cajner, zborovođa HSPD-a *Podgorac* u vrijeme izdavanja ploče, te predsjednik Društva 1957. – 1958. Neformalni razgovor nakon konferencije urodio je dogovorom o intervjuu, na temelju kojega bi metodom usmene povijesti s profesoricom Cajner Mraović dodatno produbio saznanja o istraživanom predmetu. Nažalost zbog pandemije virusa COVID19 koja je eskalirala neposredno nakon konferencije, standardni intervjuu metodom usmene povijesti, a koji podrazumijeva određena pravila nije bio moguć. Zbog toga sam profesorici Cajner Mraović poslao upitnik s 20 pitanja na koja je ona odgovorila 6. studenoga 2020. godine i četiri dodatna pitanja na koja je odgovorila dva dana kasnije. Iako profesorica Irena Cajner Mraović u vrijeme izdavanja ploče još nije bila rođena, kolektivna obiteljska memorija i njena sjećanja na oca rezultirala su određenim vrijednim spoznajama. Uz poznatu objavljenu građu, prije svega Spomenicu HSPD-a *Podgorac* (HSPD Podgorac – 100 godina 2007) razgovori s profesoricom Cajner Mraović te moja ranija saznanja tvore jezgru građe za ovaj članak. Njegov je cilj istražiti kako je došlo do nastanka ploče, čija je bila ideja da se ona snimi, tko su bili glavni nositelji projekta, kakva je bila uloga Mirka Cajnera i HSPD-a *Podgorac*, je li iza cijele produkcije stajala politička pozadina, kakva je bila uloga Katoličke crkve u izdavanju ploče te u konačnici kakve je odjeke ploča ostavila u tadašnjoj javnosti i kolektivnoj memoriji stanovnika Gračana, ali i domovinske te iseljene Hrvatske.

2. HSPD *Podgorac*, Gračani od osnutka do 1960. godine

Još od srednjovjekovnoga razdoblja južno podnožje Medvednice prožeto je nizom sela i zaseoka koji se u nizu redaju od Vrapča i Stenjevca na zapadu sve do Kašine na istoku (Dobronić, 2003: 5). Središnji dio toga širokoga pojasa naziva se Zagrebačkim prigorjem. Njega čine stara centralna naselja; Šestine, Gračani, Markuševec, Remete i Čučerje s nizom zaseoka čiji se spomen danas očuvao u imenima pojedinih ulica. Već koncem XIX. stoljeća, počevši sa Šestinama, u svim se navedenim selima formiraju muška pjevačka društva, koja postaju središnja mjesta ne samo kulturnoga, nego i društveno – političkoga života navedenih naselja, sve do današnjih dana. HSPD *Podgorac* iz Gračana osnovano je 1907. godine. Iako je Društvo prvotno namjeravalo nositi ime *Starčević*, prema preminulom pravaškom lideru pokopanom u susjednim Šestinama, Kraljevska zemaljska vlada iz toga je razloga čak tri puta odbila potvrditi pravila društva (HSPD Podgorac

– 100 godina, 2007: 38). Napokon, pravila su potvrđena u rujnu 1907. godine kada je društvo pristalo uzeti ime Hrvatsko seljačko pjevačko društvo *Podgorac* prema regionalnoj pripadnosti, ali pod geslom *Hrvatska – Hrvatima* (HSPD Podgorac –100 godina, 2007: 38). Dakle, od samih početaka Društvo je bilo opterećeno nacionalnim pitanjem te pod političkim pritiskom, što će ga pratiti sve do stvaranja samostalne Republike Hrvatske. Tijekom međuratnoga razdoblja *Podgorac* 1928. godine uspijeva izgraditi vlastiti dom, po čemu ostaje jedinstven među svim drugim prigorskim pjevačkim društvima. Društvo postaje snažan čimbenik ne samo u Gračanima, već u cijeloj okolici, a brojni koncerti koje održava diljem Hrvatske jačaju njegov ugled u zemlji. Već početkom dvadesetih godina gotovo cjelokupno članstvo postaje dijelom Hrvatske seljačke stranke te se unutar društva praktički provodi njena politika na lokalnoj razini (Novosel, 2008: 115-126). Tijekom Drugoga svjetskoga rata društvo ostaje aktivno, a većina članstva koje je pripadalo desnom krilu Hrvatske seljačke stranke podržava Ustaški pokret, dok se pojedinci u njega aktivno i uključuju. U rujnu 1942. godine *Podgorac* slavi 35-godišnjicu osnutka i rada te na proslavu dolazi državni vrh Nezavisne Države Hrvatske na čelu s poglavnikom Antom Pavelićem, ministrom Ivicom Frkovićem, gradskim načelnikom Ivanom Wernerom te drugim dužnosnicima. Tom prilikom blagoslovljena je i nova društvena zastava s natpisom; *Za Boga i poglavnika svoga uvijek spremni* (Novosel, 2008: 129). Nakon svršetka rata u društveni dom *Podgorca* uselila je Jugoslavenska armija te poštanski ured. Društvo nije imalo uvjete za rad, dio inventara je izgubljen ili uništen, a na Društvo se vrši konstantan pritisak ukidanja pridjeva *hrvatsko seljačko* te preimenovanja u *kulturno umjetničko društvo* (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 43). Svoje probe društvo održava u cirkvenici, crkvenoj kućici, te u domu Vinka Banića, jednoga od osnivača društva (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 43). Ipak, zahvaljujući narodnom poslaniku generalu Ivanu Gošnjaku vojska i službenici ubrzo sele iz doma pa je Društvo moglo nastaviti s radom. Sredinom pedesetih godina član Društva Valent Kos u društvo dovodi Mirka Cajnera, tada već prilično poznatoga glazbenoga radnika u četrdesetim godinama (Spomenica HSPD Podgorac, 1957: 43). Za razliku od spomenice društva koja navodi da je Valent Kos u tom trenutku bio samo član Društva, profesorica Irena Cajner Mraović navodi: „U Podgorac je došao na poziv tadašnjega predsjednika i prihvatio se toga jer se užasnulo kad je čuo da stare popevke izvode uz pratnju harmonike umjesto tamburica. To ga je potaknulo da radi s njima kako bi napravili to kako treba, vidio je u njima potencijal“ (Cajner Mraović, intervju). Ako uzmemo u obzir da je Valent Kos doista kao predsjednik pozvao Cajnera u *Podgorac*, tada se to dogodilo između 1948. i 1952. godine, kada je Kos obnašao dužnost predsjednika Društva. Točnu godinu dolaska Cajnera u *Podgorac* na mjesto zborovođe nije moguće utvrditi, no to je svakako bilo prije 1957. godine jer se u jubilarnoj spomenici Društva navodi kao zborovođa (Spomenica HSPD Podgorac, 1957: 41). U to vrijeme Mirko Cajner prema kazivanju njegove kćeri ima već ozbiljnu karijeru u glazbenoj industriji: „Odmah iza rata je bio pročelnik nekog tijela na razini općine Maksimir koje je bilo nadležno za kulturu. Godine 1955., je počeo razvoj naše gramofonske industrije, to je bilo još na Čnomercu, on je bio muzički direktor i on je birao sve što se tada izdavalo na nosačima zvuka“ (Cajner Mraović, intervju). Prema dostupnim podacima Cajner je u razdoblju 1945. – 1949. radio kao referent, novinar i urednik u Nakladnom zavodu Hrvatske, a u vremenu 1957. – 1965. glazbeni je urednik u Jugotonu (LZMK, 2021). Navedeni se podatci otprilike podudaraju s kazivanjem profesorice Cajner Mraović. Usporedo s radom u Nakladnom zavodu i Jugotonu Cajner je u slobodno vrijeme radio kao zborovođa u mnogim pjevačkim društvima i zborovima. Tako je primjerice prije dolaska u *Podgorac* radio u pjevačkom društvu obrtnika *Sloga* (Cajner Mraović, intervju). S obzirom na to da je i Valent Kos bio obrtnik, poduzetnik, vjerojatno je preko društva *Sloga* upoznao Cajnera te ga angažirao kao zborovođu u *Podgorcu*. *Podgorac* je u tom razdoblju u uzletu o čemu svjedoči i zapis iz Spomenice: „ A danas, kada je broj izvršujućih članova narastao kao nikada do sada, imade nas 70, naš drevni dom postao je košnica, koja svaki dan vrvi neumornim radom mladih i starih pjevača, što vježbaju i najteže stvari, da bi svoju 50-godišnjicu što doličnije proslavili i tako dali dostojnu zahvalu svojim djedovima za dičnu baštinu, koju nam namriješe“ (Spomenica HSPD Podgorac, 1957: 41-42). Da je u cijelom preporodu tih godina Mirko Cajner imao

važnu ulogu svjedoči i noviji zapis društvene spomenice: „Tom prigodom član zbora Valent Kos dovodi zborovođu Mirka Cajnera – koji svojim entuzijazmom i velikim glazbenim talentom pridonosi preporodu Društva te ostavlja neizbrisiv trag u njegovoj povijesti“ (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 43). Svojim znanjem i aktivnošću Cajner dominira u Društvu te godine 1957. dolazi na čelno mjesto *Podgorca* kao njegov predsjednik. No na tom mjestu ostaje tek godinu dana budući da mu je uz redovan posao u Jugotonu i vođenje zbora dužnost predsjednika vjerojatno predstavljala preveliko opterećenje. Ipak, treba naglasiti koliko je bio veliki Cajnerov ugled u Društvu da je on kao osoba koja nije bila rodom iz Gračana dobio povjerenje za vođenje *Podgorca*. Posljednji takav primjer bio je Đuro Veselić u razdoblju 1936. – 1937. (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 95). U godini proslave 50-godišnjice Društva *Podgorac* djeluje u izuzetno snažnom nacionalnom duhu, gotovo nezamislivom za to doba. Društvo izrađuje novu društvenu zastavu, koja je hrvatska trobojnica s povijesnim hrvatskim grbom i početnim srebrnim (bijelim) poljem, uokvirena lovorovim vijencem. Na barjaku stoji natpis; *Za dom i dragi narod svoj pjesmom napred brate moj 1907. – 1957.* (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 44). Dana 4. i 5. rujna 1957. godine *Podgorac* održava koncerte u Hrvatskom glazbenom zavodu kojima obilježava 50. rođendan (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 46). Program koncerta potpisao je Mirko Cajner koji je ovako objasnio program podijeljen u tri dijela: „Program koncerta na gornju temu historijskog je karaktera, a sastoji se od tri dijela. Prvi dio prikazuje dolazak Hrvata u današnju njihovu domovinu te Hrvatsku državu za vrijeme knezova i kraljeva hrvatske narodne krvi. Drugi dio prikazuje Hrvatsku u zajednici s Ugarskom i Austro – Ugarskom monarhijom, te Hrvatsku u sklopu bivše Kraljevine Jugoslavije. Treći dio prikazuje narodno oslobodilačku borbu, te Narodnu republiku Hrvatsku u bratskoj i socijalističkoj zajednici Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji“ (Spomenica HSPD Podgorac, 1957: 56). S obzirom na to da je dvije trećine programa bilo posvećeno starijoj hrvatskoj povijesti sa skladbama Vatroslava Lisinskog, Rudolfa Matza i Ivana Zajca, prema kazivanju profesorice Irene Cajner Mraović njen je otac nakon koncerta bio pozvan na svojevrsni obavijesni razgovor od strane struktura Komunističke partije Jugoslavije (KPJ): „Na primjer, 1957. godine tata je imao koncert *Pjesmom kod vjekove hrvatskog naroda u Hrvatskom glazbenom zavodu*. Koncert je bio povodom 50. godišnjice osnutka i rada društva *Podgorac*. Ja se tada nisam još rodila, ali spominjem taj primjer jer je bio jako ponosan na taj koncert i kasnije. Nakon koncerta je bio pozvan na razgovor u ured Partije zbog zamjerke da je premalo mjesta u programu koncerta dao razdoblju Narodnooslobodilačke borbe. On je odgovorio da je dao više nego što je to vremenski opravdano. On je jako vjerovao u ispravnost toga što je radio, ponekad kasnije se činilo da mu je to važnije od obitelji, živio je za to, bio je predan očuvanju hrvatskog kulturnoga blaga i nije se obazirao na po njemu beznačajne ljude i pojave koji su ga iz političkih razloga pokušavali u tome omesti“ (Cajner Mraović, intervju). U takvoj atmosferi svojevrsna nepovjerenja tadašnjih vlasti, ali i velikoga kulturno-umjetničkoga uzleta *Podgorca*, društvo je ušlo u šezdesete godine prošloga stoljeća u kojima je ostvarilo dotad ponajveće rezultate i uspjehe.

3. Početak suradnje HSPD-a *Podgorac* s hrvatskim iseljeništvom, političko – društveni okviri i snimanje božićne ploče

Početakom šezdesetih godina, osim pjevačke, društvo formira tamburašku i folklornu sekciju te samim time upotpunjuje svoj repertoar potpunim prikazom kulturne baštine Prigorja (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 46). Godine 1963. *Podgorac* kao jedno od prvih društava iz Jugoslavije kreće u otvorenu suradnju s hrvatskim zajednicama na području Europe. Hrvati iz Gradišća u Austriji, sela Čajeta i Čemba dolaze u Hrvatsku, posjećuju Gračane i društveni dom *Podgorca* (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 46). Iduće godine *Podgorac* uzvraća posjet te sudjeluje na sedmodnevnoj turneji po južnom Gradišću (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 108). Tada uspostavljena suradnja postaje temelj za daljnje veze s Hrvatima izvan domovine. Upravo u tom kontekstu počinje se razvijati ideja o prvoj božićnoj ploči u povijesti hrvatskoga naroda. U danas živoj kolektivnoj

memoriji članova društva *Podgorac*, Mirko Cajner ostaje upamćen kao glavni idejni začetnik i motivator ostalih članova pri snimanju ploče (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 47). Profesorica Irena Cajner Mraović potvrđuje današnje viđenje tada aktivnih članova Društva i govori o ulozi svoga oca: „Njegova je bila potpuno ideja, aranžman, uvježbavanje zbora i snimanje. Nije on bio jedini koji je to htio, ali je bio jedini toliko siguran u vrijednost i važnost tog projekta i jedini tko je mogao sasvim ignorirati okolnosti koje su bile protiv toga“ (Cajner Mraović, intervju). Kao glavni glazbeni urednik Jugotona Cajner je nesumnjivo imao poziciju, ali i znanje da ideju sprovede u djelo. S obzirom na to da je u isto vrijeme bio i zborovođa *Podgorca*, te jedan od njegovih ključnih ljudi, ideja o tome kojem će pjevačkom društvu povjeriti ovu povijesno važnu zadaću nije bila sporna. Budući da je Cajner želio snimiti isključivo hrvatske pučke božićne napjeve i popijevke, onda je amaterski seljački zbor bio idealan izbor. Također treba reći kako je Zagrebačko Prigorje, osobito područje Gračana imalo dugu tradiciju adventskih i božićnih napjeva, koje su mladići pjevali u selu tijekom adventskoga i božićnoga razdoblja (Novosel, 2012: 89-100). Navedeni su se običaji i pjevanje po naselju zadržali sve do današnjih dana. Iako je prve snimke hrvatskih tradicijskih napjeva snimila još 1927. godine u zagrebačkoj katedrali tvrtka Edison Bell Penkala s dva napjeva: *Narodil' nam se Kralj nebeski* i *Tebe Boga hvalimo* te ih objavila na gramofonskoj ploči, oni nisu ni komercijalno iskorišteni ni distribuirani. Stoga se može reći kako je projekt *Podgorca* bio doslovno pionirski u hrvatskoj, ali i jugoslavenskoj diskografiji. Kako bi dobili jasniju sliku da je ploča uspješno snimljena, a potom i distribuirana, potrebno je sagledati kakav je bio odnos tadašnjih vlasti, Katoličke crkve, gradskih i lokalnih političara prema *Podgorcu* i snimanju ploče. Ako krenemo od samoga društva *Podgorac*, zanimljiv je podatak kako 1964. godine na mjesto predsjednika društva dolazi Juraj Holjevac. Obitelj Holjevac doselila je u Gračane 1947. godine. Porijeklom, obitelj je bila iz Brinja. Glava obitelji Nikola Holjevac bio je član prve hrvatske političke emigracije, član Ustaškoga pokreta te nakon rata ponovno emigrant u Argentini, gdje je i preminuo 1971. godine (Novosel, 2020: 290). Njegova tri sina Zvonimir, Juraj i Branimir nakon rata oženili su domaće djevojke iz Gračana te se u potpunosti asimilirali u novi prigorski zavičaj. Društveno i politički aktivno osobito se isticao Juraj Holjevac. Iako je bio pripadnik oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske te zarobljen od strane Jugoslavenske armije na Bleiburgu, a njegov otac istaknuti hrvatski emigrant, Juraj Holjevac ubrzo postaje član KPJ. Brzo napreduje na društvenoj i političkoj ljestvici te obnaša mnogobrojne dužnosti u raznim državnim tvrtkama (Mijatović, 2014: 43). Početkom sedamdesetih godina vijećnik je u Skupštini grada Zagreba. Unatoč članstvu u Komunističkoj partiji i prilično visokim dužnostima koje je obavljao, njegova obitelj i dalje je bila vrlo religiozna, a on sam nastojao je u skladu sa svojim mogućnostima pomoći tadašnjim bivšim hrvatskim političkim zatvorenicima, osobito u rješavanju egzistencije (Mijatović, 2014: 43-45). Ovaj kratak biografski presjek bio je bitan kako bi se vidjelo kakvih je karakteristika bila osoba koja je zasjele na čelno mjesto *Podgorca* uoči snimanja božićne ploče. Prilično snažna u zagrebačkim političkim krugovima, nacionalno svjesna i lokalpatriotski orijentirana. Iako nema nikakve potvrde, izvora podataka ili usmenoga kazivanja da je Juraj Holjevac bio angažiran oko same ploče, ostaje činjenica kako je u razdoblju snimanja ploče 1964. – 1965. obnašao dužnost predsjednika *Podgorca*. Također ne treba zanemariti činjenicu kako je u razdoblju 1964. – 1968. predsjednik *Matice iseljenika Hrvatske* bio Većeslav Holjevac, u ranijoj fazi zagrebački gradonačelnik (Spehnjak, 2000: 567). Iako nisu bili rod te je Marija Holjevac, majka Jurja Holjevca, čak 1947. godine bila odbijena pri zamolbi za pomoć od strane Većeslava Holjevca, Juraj i Većeslav Holjevac poznavali su se iz gradske političke scene (Novosel, 2020: 290). Obojica su unutar partijskih strujanja šezdesetih godina bili na istoj, prohrvatskoj liniji te djelovali na očuvanju hrvatskoga identiteta i kulturnoga naslijeđa. Dolaskom Većeslava Holjevca na čelo *Matice iseljenika Hrvatske* intenzivira se njezina djelatnost prema hrvatskom iseljeništvu. Hrvatsku nakon dugo vremena posjećuju i prvi iseljenici. Tako, primjerice, 1965. godine Hrvatsku posjećuje 12 iseljeničkih skupina, ukupno 840 ljudi, od kojih 624 posjećuje i samu *Maticu* (Spehnjak, 2000: 572). *Podgorac* 1965. godine bilježi nastup za hrvatske iseljenike koji posjećuju Hrvatsku (HSPD Podgorac – 100 godina, 2007: 110). Nažalost, u društvenoj spomenici nedostaju detaljniji opisi

organizacije i samoga nastupa, no nema sumnje kako su oni bili u suradnji *Podgorca* i Matice iseljenika Hrvatske kojima su u to vrijeme predsjednici Juraj odnosno Većeslav Holjevac. Sve navedeno ipak ne pruža dovoljno snažne argumente kako bi sa sigurnošću tvrdili da su Juraj odnosno Većeslav Holjevac imali presudne uloge u snimanju prve hrvatske božićne ploče, ali budi sumnju u to. Dodatno intrigira podatak da je ploča isprva snimljena isključivo za hrvatsko iseljništvo i izdana u Sjedinjenim Američkim Državama (u long play verziji), što se vrlo teško moglo izvesti mimo znanja i suradnje s Maticom iseljenika Hrvatske. Također prema kolektivnoj memoriji starijih članova društva *Podgorac*, poticaj za snimanje božićne ploče došao je od strane hrvatske dijaspore, a Mirko Cajner je u potpunosti preuzeo projekt. No pretpostavljamo kako tada vrlo mladi, dvadesetogodišnji članovi Društva nisu mogli znati sve detalje vođenja društva od strane uprave Društva i predsjednika Jurja Holjevca. No zbog nedostatka pisanih i drugih izvora možemo se zadržati samo na pretpostavci, ne i tvrdnji. Okvirno gledajući možemo reći kako je unutar lokalnih i gradskih političkih i kulturnih institucija izdavanje božićne ploče imalo načelnu podršku. Prema kazivanju profesorice Cajner Mraović njen je otac: „U potpunosti iskoristio svoju poziciju da bi ploča izašla. Neke institucije su to trebale odobriti, prvo Jugoton, to je riješio, dobio je suglasnost glavnog direktora“ (Cajner Mraović, intervju). Jugoton je inače u tom razdoblju bio u velikim financijskim problemima te se čelnim ljudima činilo kako bi izdavanje ovakve ploče u inozemstvu moglo sanirati rupe u proračunu tvrtke. Samoga Cajnera financije nisu zanimale, a zanimljivo je kazivanje profesorice Cajner Mraović o tom financijskom dijelu priče: „Mom tati nije bila bitna materijalna dobit, samo je htio napraviti dobar posao, da postigne cilj, da spasi hrvatsko kulturno blago. Zato mu nije bilo bitno da surađuje s Partijom, a nije on ni mogao s takvim besprizornim ljudima. Nije ulazio s njima u konflikte, oni su za njega bili kao neka prolazna lijeva smetala na koja ne treba gubiti vrijeme ni energiju. Tako je bilo i s Božićnom pločom: njemu i tadašnjem *Podgorcu* bilo je jedino važno da se ploča izda, nitko nije mislio o financijskoj dobiti. Ploča je prvo 1965. objavljena u SAD, tamo je išla jako dobro prodaja, i kad je došla nova uprava *Podgorca* nisu mogli vjerovati da to nije unovčeno, odnosno da nije bilo zarade za njih koji su radili tu ploču“ (Cajner Mraović, intervju). *Podgorac* od izdane i prodane ploče u inozemstvu 1965. godine nije imao nikakvih prihoda, nego su financijska sredstva pripala Jugotonu. Dakle u dosadašnjem smo radu vidjeli kakav je bio odnos prema izdavanju ploče od strane *Podgorca*, izdavačke kuće Jugoton, zborovođe Mirka Cajnera, naslutili kakav je bio od strane tadašnjega predsjednika društva Jurja Holjevca i Matice iseljenika Hrvatske te lokalnih vlasti. Ostaje vrlo važno pitanje odnosa Katoličke crkve i režima prema ploči. Prije svega potrebno je istaknuti vremenski kontekst u kojem se izdaje ploča. Njega treba promatrati u globalnom i nacionalnom okviru. U globalnom to je vrijeme Drugoga vatikanskoga sabora koji se održava od 1962. do 1965. godine i koji donosi otvaranje Katoličke crkve prema suvremenom svijetu (Franzen, 1988: 328). Novi izazovi modernoga doba i odnosi prema ideologijama poput komunizma tražili su i određenu reformu Crkve. Uvođenje narodnoga jezika u liturgiju budilo je i obnovu vjerskoga života u Jugoslaviji i Hrvatskoj (Banac, 2013: 117). Godina 1965. bila je izuzetno značajna za odnose Jugoslavije i Svete Stolice. Naime, počevši još s 1963. godinom jugoslavenske su vlasti namjeravale normalizirati diplomatske odnose sa Svetom Stolicom (Akmadža, 2013: 282). Nakon dugotrajnih pregovora i razgovora 25. lipnja 1966. godine potpisan je *Protokol o razgovoru između Jugoslavije i Svete Stolice* (Akmadža, 2013: 320). *Protokol* je u dobroj mjeri normalizirao odnose dviju strana te predvidio i skorbu razmjenu diplomata, što se u konačnici i dogodilo 1970. godine (Radelić, 2006: 376). U takvim odnosima i konstelaciji snaga odvijalo se snimanje prve božićne ploče HSPD-a *Podgorac*. Postavlja se pitanje kakav je bio stav Katoličke crkve u Hrvatskoj prema snimanju ploče i je li ona dobila njenu potporu? Prema kazivanju profesorice Cajner Mraović stav službenoga Kaptola na molbe njenoga oca da podrži izdavanje ploče bio je rezerviran: „Obilazio je i Kaptol koji nije dao otvorenu podršku“ (Cajner Mraović, intervju). Razlog zbog kojega je službeni Kaptol odbio dati otvorenu podršku projektu zapravo je bio vrlo jednostavan. Naime, ploča je snimljena uz pomoć *Društva katoličkih svećenika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, što jasno stoji napisano na poledini omota. Staleška svećenička udruženja u Jugoslaviji osnivale su državne

vlasti s ciljem razbijanja jedinstva crkvenih vlasti (Akmadža, 2013: 200). *Društvo katoličkih svećenika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj* djelovalo je od 1953. godine uz punu potporu komunističkoga režima. Svećenicima, članovima Društva državne su vlasti davale cijeli niz povlastica; pravo na zdravstvenu zaštitu, materijalno osiguranje za vrijeme privremene nesposobnosti za rad zbog bolesti i bolovanja, materijalno osiguranje u slučaju trajnoga smanjenja sposobnosti za rad, invalidsku, starosnu i obiteljsku mirovinu te pogrebninu. Također su pravo na zdravstvenu zaštitu imali i osiguranikovi roditelji, braća i sestre, uz uvjet da su nesposobni za rad i nemaju vlastitoga imetka te ih osiguranik uzdržava i žive s njim u zajedničkom kućanstvu (Akmadža, 2013: 211). Cilj Društva bio je jasan; razbiti crkvenu hijerarhiju, odmaknuti je od Vatikana i stvoriti jaz između biskupa i svećenstva. Zagrebački nadbiskup kardinal Alojzije Stepinac u začetku je žestoko istupio protiv udruženja svećenika pod nadzorom svjetovnih vlasti (Benigar, 1993: 642). Iako je u početku svoga djelovanja *Društvo katoličkih svećenika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj* postizalo određene rezultate, prije svega u privlačenju nižega klera, poboljšanjem odnosa između Jugoslavije i Vatikana sredinom šezdesetih godina, njegovo postojanje gubi smisao, a broj članova rapidno pada. Ipak, Društvo je i dalje bilo aktivno pa je vrh Katoličke crkve često upozoravao svećenstvo. Tako je, primjerice, pomoćni biskup zagrebački Franjo Kuharić u ožujku 1965. godine upozorio skupinu svećenika na duhovnim vježbama: „Kako će primijeniti najstrože mjere protiv svakoga tko je član udruženja ili njegov simpatizer“ (Akmadža, 2020: 67). Treba napomenuti kako župa sv. Franje Ksaverskoga kojoj su Gračani pripadali 1965. godine također nije poduprla izdavanje same ploče te je ne spominju župni ljetopisi i spomenice (Spomenica 1942-1988). Sukladno svemu navedenom, očiti su razlozi zbog kojih Cajnerove molbe nisu urodile plodom te je izostala podrška vrha Katoličke crkve u izdavanju božićne ploče. Tehnički, ploča je snimana u zagrebačkom naselju Dubrava, gdje su članovi *Podgorca* odlazili organiziranim prijevozom. Na ploči se nalazi 15 skladbi koje su povijesno i kulturološki gledano sastavni dio klasičnog hrvatskog božićnog repertoara. Iako je ploču snimalo društvo iz Prigorja, znači iz kajkavskoga kulturološkoga i govornoga kruga, na njoj su prisutne pjesme i iz drugih hrvatskih krajeva. Pritom treba uzeti u obzir kako su tijekom vremena pjesme kolale unutar hrvatskoga naroda i prilagođavale se određenim narječjima. Na prednjoj strani omota nalazi se fotografija zagrebačke katedrale s natpisom *Christmas in Croatia/Božićne pjesme*. Na stražnjoj strani omota ploče nalaze se naslovi tekstova svih 15 skladbi uz prilično opširan tekst koji zbog njegovoga značaja prenosimo u cijelosti:

Uoči Božića i božićnih blagdana, i na same blagdane sve do Triju Kralja, Hrvati katolici pjevaju posebne božićne pjesme u crkvi i izvan nje, u svojim kućama. Nekada su se te pjesme pjevale jednako u selima kao i gradovima, a danas taj običaj živi u prvom redu među seljačkim narodom, dok ga u gradovima i gradskim naseljima rjeđe nalazimo. Te pjesme imaju pastoralni karakter. Njihovi tekstovi obrađuju biblijske događaje uz mnoštvo idiličkih motiva o pastirima, štalici, ovcama, oslu i volu, i o darovima koje pastiri donose u štalicu novorođenom djetetu. Velik je broj takvih pjesama među kajkavskim Hrvatima i među čakavcima. Njihove melodije imaju folklorni karakter, često su građene na način gajdaševe svirke ili svirke u dvojnici, s jednostavnim i prirodnim melodijskim linijama koje su odmah svakome shvatljive, pa se zato lako pamte. U božićno doba pjevaju se u kućama uz svakidašnje poslove. U staro doba pjevale su se i u crkvoama za vrijeme obavljanja liturgijskih obreda, ali su ih odande istisnule novije božićne pjesme koje su zadržale osnovne melodijske karakteristike tih starinskih pjesama. One su po sadržaju ozbiljnije, bez onih dijelova koji podsjećaju na pastirski život nekadašnjih naših predaka. Svakako je jedna od najstarijih pjesama te vrste – općepoznata pjesma „Narodi nam se Kralj nebeski“, a uz nju najpoznatije još „Svim na zemlji mir veselje“, „Radujte se narodi“, „O Betleheme, grade slavni“, „Veselje ti navješćujem“, kao i još mnoge druge. Najpopularnija između svih božićnih pjesama je „Narodi nam se Kralj nebeski“, koja se smatra pravom božićnom himnom. Ona je zabilježena već 1664. godine u tzv. „Pavlinskoj pjesmarici“. Od tog je vremena prošlo već 300 godina. Pretpostavlja se da je već tada bila veoma popularna i da je u narodu živjela mnogo godina prije nego je u pjesmarici zabilježena. Među kajkavskim Hrvatima poznat je njen drugi napjev, koji je po osnovnoj melodijskoj liniji sličan današnjoj melodiji, a sačuvala nam ga je „Cithara octochorda“ u prvom svom izdanju iz

1701. godine. O njenoj starini svjedoče pismeni dokumenti. Ostale božićne pjesme novijeg su datuma i s pravom se drži da su iz liturgije istisnule one popularne folklorne pastoralne božićne pjesme, koje se danas pjevaju još samo u najužem obiteljskom krugu. Neki naši naučni radnici istraživali su koji su bili autori tih ostalih božićnih pjesama, danas jednako tako popularnih kao i božićna himna „Narodi nam se Kralj nebeski“. U časopisu za crkvenu glazbu „Sveta Cecilija“ izašao je 1922. godine članak u kome se iznosi da je tekstove tih pjesama ispjevao Adam Baričević (1756. – 1806.), župnik Sv. Marije u Zagrebu, a komponirao ih Franjo Langer (1788. – 1828.). U Dalmaciji i dalmatinskim otocima, Istri i Hrvatskom primorju smatra se božićnom himnom pjesma „U sve vrime godišća“. Uz tu vrlo popularnu božićnu pjesmu u tim su krajevima poznate razne „kolende“ koje oko božićnih blagdana pjevaju obično mlađi muškarci, obilazeći domove svojih sumještana. Pjevače se časti jelom i pićem nakon otpjevanih pjesama s kojim su čestitali blagdane i zaželjeli dobro zdravlje i svako obilje u gospodarstvu. Taj običaj imaju i kajkavski Hrvati, kod kojih koljanske pjesme pjevaju dječaci. Narod ih naziva i „koljani“. Najznačajnije i u narodu najrasprostranjenije božićne pjesme snimljene na ovoj ploči dočarat će vam božićnu atmosferu.

U potpisu ovoga teksta koji je napisala stručna i glazbeno obrazovana osoba, pretpostavljam Mirko Cajner, stoji natpis: „Ploča je izrađena u suradnji s društvom katoličkih svećenika u SRH“ (Christmas in Croatia / Božićne pjesme, Jugoton). Godine 1965. ploča se kao što je već rečeno distribuirala isključivo među hrvatskim iseljeništvom, gdje je osobito u Kanadi, SAD-u i Njemačkoj stekla veliku popularnost, a ime HSPD-a *Podgorac* i samih Gračana učinila prepoznatljivim u dijaspori. Ploča se 1965. godine u Hrvatskoj nije mogla nabaviti, a postoje oprečni podatci o početku njenoga prodavanja u Hrvatskoj. Naime, u kolektivnoj memoriji članova društva, kao i u spomenici društva stoji kako je Jugotonovu ploču u Hrvatskoj počeo prodavati tek 1970./1971. godine (HSPD *Podgorac* – 100 godina, 2007: 48). Profesorica Cajner Mraović kazuje pak sljedeće: „Tek 1971. je ploča izašla kod nas“ (Cajner Mraović, intervju). No u svojoj knjizi profesor Zdenko Radelić navodi kao se ploča u Hrvatskoj mogla nabaviti već uoči Božića 1966. godine: „Otvaranje javnog prostora vjernicima nakon normalizacije odnosa s Vatikanom osjetilo se i na ulicama. Nakon što je 1965. godine Jugoton proizveo ploče s božićnim pjesmama, ali isključivo za prodaju iseljenicima i radnicima u inozemstvu, uoči Božića 1966. učinjen je korak dalje. Dopuštena je prodaja s božićnim pjesmama na hrvatskom i slovenskom jeziku i u domaćim trgovinama ploča. U Zagrebu je vladalo veliko uzbuđenje kada su o Nikolinju 1966. godine u centru grada u prolazu Oktogon i na Trgu Republike, današnjem Trgu bana Jelačića, iz zvučnika puštali hrvatske pjesme. Ipak nije sve bilo idilično. Iako je *VUS* izrazio razumijevanje za religijske osjećaje, kritizirao je što se ploče gromoglasno vrte na javnim mjestima, čime je vlast i dalje izražavala svoju rezerviranost i zadržavala pravo da sama procjenjuje do kuda će širiti granice prisutnosti Crkve u javnom životu. Unatoč tome, osjećao se potpuno novi duh. Štoviše, državno i partijsko vodstvo, da bi se približilo vjernicima, dalo je interne upute da se ne pravi problem onim radnicima koji za Božić ne dođu na posao. To je bio izravan poziv na kršenje zakonskih propisa“ (Radelić, 2006: 376). Radelić je u pravu i ploča se u Hrvatskoj mogla nabaviti već uoči Božića 1966. godine. Režim je zapravo dozvolom za snimanje i distribucijom ploče želio pokazati svoje zatopljenje odnosa s Vatikanom koje je uslijedilo nakon potpisivanja *Protokola* u lipnju 1966. godine. Zbog toga već iste godine dopušta ne samo prodaju ploče u Hrvatskoj, već i javno puštanje pjesama u centru Zagreba. Iako službeni vrh Katoličke crkve nije podupirao izdavanje ploče, već je ona izašla u suradnji s *Društvom katoličkih svećenika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*, to običnim vjernicima nije bilo pretjerano važno, a rijetkima i poznato. O tome svjedoči i činjenica kako članovi društva *Podgorac* niti su imali ikakvih privatnih problema od strane organa vlasti, niti se na njih vršio ikakav pritisak. Nisu pozivani na obavijesne razgovore te su slobodno govorili o snimanju ploče. Članstvu vjerojatno nije bila poznata suradnja s *Društvom katoličkih svećenika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj* i prešutna, a kasnije otvorena potpora vlasti za izdavanje i prodajom ploče u samoj Hrvatskoj. Ploča je doživjela veliki uspjeh i prodaju, a Jugoton je njenom prodajom sanirao značajan dio svojih dugova. Od Jugotona društvu *Podgorac* stigla su velika priznanja: prvo zlatna ploča, zatim dijamantna. To je zapravo bio jedini benefit koje je Društvo ostvarilo uz, naravno,

veliku prepoznatljivost društva u inozemstvu do današnjih dana. Iako su više razine vlasti tada dopustile snimanje i distribuciju ploče u kontekstu novih odnosa Crkve i države, ali i liberalizacije prema religiji samoj, niži komunistički dužnosnici i obični članovi Partije često nisu shvaćali taj novi smjer postkoncilskoga razdoblja (Akmađža, 2013: 325). Sukladno takvim neshvaćanjima oni su često provodili samostalne akcije i represije prema vjernicima ili onima koji su radili projekte poput Mirka Cajnera. Tako je prema kazivanju profesorice Cajner Mraović na njenoga oca nakon izdavanja božićne ploče čak izvršen i oružani napad: „Moja mama je iz sela kraj Zeline, Psarjevačka Selnica, i jedne noći nakon izdavanja ploče kod nas, tamo su nam pucali u prozore. Bilo je ljeto, otvoreni prozori, ali spuštena i van izgurana roleta kroz koju je prošao metak i zabio se u zid iznad kreveta. Dan danas to pamti“ (Cajner Mraović, intervju). Unatoč tome, Mirko Cajner nastavio je i dalje svoje djelovanje i suradnju s HSPD-om *Podgorac* sve do svoje smrti 1988. godine.

4. Zaključak

Prva hrvatska božićna ploča koju je pod nazivom *Christmas in Croatia/Božićne pjesme* 1965. godine izdala diskografska kuća Jugoton, a u izvedbi HSPD-a *Podgorac* iz Gračana prvobitno je izdana u inozemstvu i planirana za hrvatsko iseljništvo. Nema sumnje kako je najzaslužnija osoba za izdavanje ploče bio tadašnji glavni urednik Jugotona i zborovođa *Podgorca*, Mirko Cajner. Prema svim dostupnim izvorima i kazivanjima on je bio glavni inicijator i urednik ploče. Također, iz cjelokupnoga procesa vidljivo je kako je Cajner bio taj koji je tražio i dobio podršku Jugotona čiji je bio djelatnik, vodstva i članova *Podgorca* i šire društvene zajednice. Također, tražio je potporu vrha Katoličke crkve, no ona nije bila moguća u vremenu kada još nije bio potpisan *Protokol* između Jugoslavije i Svete Stolice, a postojao je i veliki problem između crkvene hijerarhije i *Društva katoličkih svećenika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj* koje je bilo pod nadzorom komunističkoga režima. Državne su vlasti stoga i dopustile izdavanje božićne ploče budući da je iza nje stajalo svećeničko udruženje odano vlastima. Samo članstvo *Podgorca* koje je sudjelovalo u snimanju ploče vjerojatno nije bilo upoznato s time budući da se u kolektivnoj memoriji društva do danas sačuvalo sjećanje o vrlo hrabrom činu kojim se prkosilo tadašnjim vlastima. No, iako je taj čin članova Društva nesumnjivo bio hrabar, jer nisu mogli znati kakva će biti reakcija režima, stvarna opasnost nije postojala. Vlasti su zapravo kontrolirale i, možemo reći, dozirale cijeli proces. Isprva su dopustile samo snimanje i produkciju ploče u inozemstvu, da bi nakon potpisivanja *Protokola* između Jugoslavije i Svete Stolice dopustile ne samo prodaju, već i javno izvođenje ploče uoči Božića 1966. godine. Vodstvo *Podgorca* kojem je u to vrijeme na čelu bio Juraj Holjevac, istaknuti komunist i gradski zastupnik, zasigurno je imalo određeni utjecaj u svim navedenim procesima. U konačnici HSPD *Podgorac* za priznanje je dobilo zlatnu, potom i dijamantnu ploču uoči 25-godišnjice obljetnice izdanja ploče te postalo prepoznatljivo po njoj, kako u domovini tako i u iseljništvu. Jugoton je ostvario vrhunsku prodaju ploče i sanirao dio dugovanja, a komunistički je režim prema javnosti pokazao novi smjer u kojem se pokušao predstaviti kao tolerantan i otvoren prema vjernicima. U konačnici može se zaključiti kako su svi akteri bili na određenom dobitku. U duhu hrvatskoga proljeća Mirko Cajner i Jugoton ponovno su u suradnji s HSPD-om *Podgorac* snimili 1972. godine ploču pod nazivom *Vila Velebita* na kojoj su se nalazile domoljubne pjesme *Oj ti vilo, vilo Velebita* i *Pjesma ličkoga junaka*. Takav pothvat u razdoblju nakon sloma hrvatskoga proljeća vlasti ipak nisu dopustile te je ploča povučena, zabranjena i ocijenjena kao izrazito nacionalistička. Tom su prilikom Mirko Cajner i HSPD *Podgorac* pokazali veliku hrabrost, no projekt poput božićne ploče zbog izmijenjene političke situacije nisu uspjeli ponoviti.

Literatura

- Akmađža, M. (2013). *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945. – 1980*. Despot Infinitus; Hrvatski institut za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Akmađža, M. (2020). *Franjo Kuharić – Kardinal i vlast*. Profil.
- Banac, I. (2013). *Hrvati i Crkva*. Profil.
- Benigar, A. (1993). *Stepinac*. Glas Koncila.
- Dobronić, L. (2003). *Stari vijenac sela oko Zagreba*. Muzej grada Zagreba.
- Franzen, A. (1988). *Pregled povijesti Crkve*. Kršćanska sadašnjost.
- Mijatović, A. (2014). Juraj Holjevac, hrvatski domoljub i zaštitnik progonjenih u komunističko – jugoslavenskom sustavu. *Hrvatski politički zatvorenik*, XXIII(257), 43-45.
- Novosel, D. (2008). *Gračanska kronika*. Župa Gračani.
- Novosel, D. (2012). Adventski i božićni običaji u Gračanima kraj Zagreba. *Kaj – časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 45(222) (4-5 (317-318)), 89-100. <https://hrcak.srce.hr/97792>
- Novosel, D. (2020). Život i djelovanje emigranta Nikole Holjevca. U: M. Sopta, V. Lemić i M. Benić Penava (ur.), *Povijest hrvatske političke emigracije u 20. stoljeću* (287-292). Centar za istraživanje hrvatskog iseljništva.
- Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991*. Školska knjiga.
- Spehnyak, K. (2000). Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 32(3), 567-593. <https://hrcak.srce.hr/207219>
- Hrvatsko seljačko pjevačko društvo Podgorac – 100 godina (2007). Zagreb.
- Spomenica HSPD Podgorac 1907. – 1957. (1957). Zagreb – Gračani.

Neobjavljeni izvori

- Spomenica župe sv. Franje Ksaverskoga (1942. – 1988.)
- Intervju s izv. prof. dr. sc. Irenom Cajner Mraović (u posjedu autora)

Internetski izvori

- Njirić, N. (1989). Cajner, Mirko. *Hrvatski biografski leksikon*. Lekiskografski zavod Miroslav Krleža. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3296>

Croatian Peasant Singing Society “Podgorac” from Gračani and the first Christmas record in Yugoslavia and the Croatian diaspora

ABSTRACT

During the period of both Yugoslav states, monarchist and communist, various peasant singing societies had a significant impact on the preservation of Croatian identity, especially in the vicinity of Zagreb. The long tradition of men's choral singing in the villages of Zagrebačko Prigorje was manifested in the entire wreath of societies that began to be founded already at the end of the 19th century. Those were: *HSPD Sljeme* in Šestine (1895), *HKPD Bosiljak* in Čučerje (1896), *HSPD Podgorac* in Gračani (1907), *HSPD Frankopan* in Remete (1920) and *HKUD Prigorec* in Markuševac (1923). Until then, unorganized groups of young men which were singing at village crossroads and informal get-togethers regulate their legal status and organizational structure. Very quickly they become the main bearers of social and cultural events in Zagrebačko Prigorje, and they also had a great influence in the city of Zagreb. Over time, their meeting places become not only cultural hotspots where local and national consciousness was preserved, but also centers from which practical politics at the local level are conducted. The distinct national consciousness is additionally strengthened by the emergence of the peasant ideology of the Radić brothers, who often visited the villages of Zagrebačko Prigorje, creating their political strongholds with great electoral potential. After 1945 and the establishment of the communist regime, the singing societies of Zagrebačko Prigorje continued to work, constantly trying to balance between civic loyalty to the new regime and folk traditions unquestionably connected with Catholic holidays and customs. Accordingly, in 1965, the *Croatian Peasant Singing Society Podgorac* from Gračani recorded the first Christmas record in the history of the Croatian nation, which was originally intended exclusively for the Croatian diaspora. For the first time, Croatian Christmas carols were available to the Croatian diaspora, and due to the great popularity of the government and the warming of relations between the Church and the State and the liberalization of society, the record was soon available in domestic stores as well. The then *Jugoton* awarded the Society a Diamond Plate for the number of copies sold.

Keywords: Podgorac, Gračani, Christmas, Christmas songs, Christmas plaque

Pregledni članak

M/Sc. Oliver Zambrano Alemán
Universidad Central de Venezuela
oljverzambrano@gmail.com

The Croatian Diaspora Literature in Venezuela

Abstract

After the Second World War, the Croatian nation had one of their migration waves to South America in its history. The victory of the partisan movement, led by Josip Broz “Tito”, meant die or exile for many Croats. Those who could escape from the regime, traveled through Italy or Austria destined mainly to Argentina, Chile, Peru, Brazil, and Bolivia. But a little group decided to establish in Venezuela, where was the only massive and organized Croatian migration.

The Croatian diaspora arrived in Venezuela between 1947 and 1951 with the purpose of fighting against Tito’s government through democratic means. In this sense, the Croats in the Caribbean country were different from their compatriots in the rest of South America, because they were not influenced by the Ustashe’s program¹. Well, although men like Dusan Zanko or Lovro Susic and other members of Ustasha’s organization were in Venezuela and wanted a Croatian State, they didn’t promote violent ideas as a way of making it. From the beginning, the intellectual elite of the Croatian diaspora worked at important sectors of the Venezuela’s society like agriculture, oil industry and universities. On the other hand, they promoted the Croatian culture through *Vjesnik*, the first magazine dedicated to the Croats, published since 1957. There, the literature of Croatian immigrants tackled different themes like Croatia and Yugoslavia; the Croats in Venezuela, and the cultural, scientific, humanistic and historical contributions of the Croatian nation to Venezuela.

The idea of this paper is to bring to light these contributions by the Croatian diaspora not only to Venezuela but also to the struggle for Croatian independence and describe the current status of literary activities of Croats in Venezuela.

Keywords: literature, diaspora, immigration, Croatia, Venezuela

1. Introduction

The Croatian literature in Venezuela is a little explored field of studies that offer us big possibilities to new investigations and this article is the first part of my research about the theme. The starting point is in 1947, when the first wave of Croatian émigrés arrived to Venezuela, here, I can stand out the existence of Croats in Venezuela since 19th century, but they traveled because of personal reasons. After the Second World War we can talk of a massive project led by national authorities.

The main goal of this article is to bring light and expose these contributions by the Croatian diaspora not only to the Venezuelan literature; but also to the struggle for the Croatian independence and show the current status of literary activities of Croats in Venezuela.

¹ The Ustasha was an organization that promoted the foundation of a Croatian State by any means necessary, including violence.

This work is a descriptive level because it doesn't deepen in technical details about the literature, but describes the evolution of historical process and some contributions of Croatian diaspora in Venezuela. Regarding the writers, I must clarify that they were divided in two groups according to their origin: a) Croats in Venezuela and; b) Venezuelans without Croatian family. This difference was established to facilitate the boarding of all contents, because in this article I only work with the first group due to the problems caused by the current pandemic.

The more important documentary center is the Library Gaspar Malvic in Caracas. It is at the building where the General Consulate of Croatia was in Venezuela since 1999 until 2014, when it was moved out to Brasilia, capital city of Brazil. Therefore, this library contains all or at least, the vast majority of books, magazines, articles, maps and thesis about Croatia or produced by Croatian community in Venezuela.

After reviewing the texts, these were classified in five categories according to literary genre: a) political texts; b) Croatian immigration history, poetry and novel; d) Croatian culture and; e) scientific articles. Each one is an expression of Croatian diaspora literature in Venezuela and the readers will be able to see the most relevant authors and books in this work.

Finally, it is very important to state two things about the titles and author's names. First, all the books reviewed were wrote in Spanish or Croatian and they are not available in English. For this reason, the titles were written in its original language in the text; and second, the name of authors appear like they were in the books, which means that it is not necessary to respect the Croatian grammar and were adapted to Spanish from Venezuela.

2. The Croats in Venezuela

During the final moments of the Second World War, many people who supported the Independent State of Croatia marched towards Austria and Italy to escape the partisans led by Tito. Two years later, in 1947, Croatian immigration to Venezuela started, when the people in the refugee camp in Italy were visited by Enrique Tejera Paris, one of the three Special Consuls who were designated by the Venezuelan government to select European families and grant them travel and working visas (Rey, 2011: 108), in order to employ them as farmers in the lowlands of Barinas, Portuguesa, Guárico and Anzoátegui.

Between 1940 and 1950 Venezuela was technically "uninhabited", barely 3.5 million inhabitants distributed among 916.445 km² of continental and insular land, from 2 million km² including territorial waters and the exclusive economic zone in the Caribbean Sea. This was the motive behind the implementation of the "Open Doors" policy, a strategy to stimulate European immigration. As for the Croatian case, they were taken in the US Army ship "General Black" and arrived to the immigrant camp "El Trompillo" in Puerto Cabello (Feo, 1989: 24). However, the conditions were not the ones specified in the deal signed in Europe and the Croats left to Coast-Mountain region at the Caribbean Sea, where the most important cities are, for example Caracas (the capital city), Maracaibo (due to the petroleum industry), Valencia, Barquisimeto, Maracay, La Guaira, Puerto La Cruz and additionally the island of Margarita.

Between 1947 and 1949 they were aided by Caritas, but in 1949 the Croatian Association of Venezuela was founded (Sancevic M., 1980: 362); an organization made up by foreign people to perform activities without political content. In subsequent years, folkloric and sport groups were created, which participated in festivals and football tournaments representing Croatia (Perez, 2016); the Croatian Home (a company to raise money)² and the Croatian Ladies (a charity organization). In 1972, the Association was abolished and replaced by the Croatian-Venezuelan Center, because all Croats obtained Venezuelan citizenship and since then they could participate in political affairs.

2 The foundation date is at the entrance of the Croatian Home.

Since 1997 the Croatian-Venezuelan Commerce Chamber also exists; and finally, it may be said that between 1999 and 2014 Croats had a General Consulate in Venezuela, but now all processes are performed through the Embassy in Brazil.

The Croatian writers in Venezuela aren't a homogenous group; they are a nuanced collective with great differences between authors, texts and interests. The reasons for this are several, but here, I will mention the more relevant ones because the objective is specifically Croatian literature in Venezuela and I won't distract the reader's attention with trifles.

In regards to the international context, the immigrants lived during postwar time; it was a bipolar axis of two global superpowers, such as the United States of America and the Soviet Union. For them, the situation was particularly complicated because they were refugees without nationality and the Venezuelan laws prohibited the intrusion of foreign people in political affairs (national or international). Meanwhile, their children were born in Venezuela; due to this, the second generation of the Croatian community never had problems with their citizenship, since they are Venezuelans. Finally, their grandsons and great-grandsons were born in the 1990's or the 21st century in a multipolar world.

Secondly, it is important to emphasize the identity. The immigrants were people who restarted their lives 10.000 km away from Croatia and they were the founders of Croatian communal organizations, for example, the aforementioned folkloric and sports groups, the Croatian Association of Venezuela, the Croatian Home, Croatian Ladies and the Croatian-Venezuelan Center. Their children grew up with two cultures, two languages and the hope of two nationalities. The majority of the members in this group participated at folkloric and political activities to promote Croatian culture for twenty or thirty years. The third and fourth generations are young people, they prefer to learn English, French, German or Italian language to get better jobs and their link with Croatian language or culture is in many cases conditioned by the possibility of an European Union passport.

In third place the immigrants and their children wanted the reestablishment of the Croatian State and freedom for the Croatian people. Meanwhile, the third generation was born during the final moments of Yugoslavia or after 1991 and they grew up with the Republic of Croatia inside of the international system.

Those differences created several groups of writers and texts and now we can explain each one of them.

3. Political texts

The texts of political origin had their origin in the magazine *Vjesnik*. The articles were written in Croatian language and through them the authors spread ideas about the possibilities to establish a Croatia State and remembered ancient glories since arrival of the first Croats to the Eastern coast of the Adriatic Sea.

On April 10, 1952, the first number of *Vjesnik* was published; a magazine with articles about the political, historical, economic and cultural affairs of Croatia and the diaspora around the world. This was one of the oldest expressions of Croatian literature in Venezuela and it was published until 1989. In its pages the researchers can see the evolution from the Croatian coat of arms and flag, with all of the articles in Croatian language to the Venezuelan coat of arms and flag, with the majority of the articles in Spanish. This was the most important and fastest way to get information about Croatia in Venezuela in the second half of the 20th century, a time without Internet or social media.

The most recurring idea was the historical autonomy of the Croatian people through, the institution and representatives of the *Sabor* (Parliament) who were the depositories of the will of the Croatian people and gave their verdict to appoint kings, viceroys and for treaties like the *Pacta*

Conventa with the Hungarian dynasties or with the Habsburg Crown to have an Austrian government in Croatia between the 16th and 20th centuries; both cases were defensive strategies to guarantee the security against threats like Venice or the Ottoman Empire, but the Croatian people kept up their autonomy and identity.

On the other hand, these articles pertained the Croatian diaspora and their efforts of recovery of the Croatian State, which was dissolved after the defeat in the Second World War and the creation of a new Yugoslavia, once more under Serbian supremacy, although this time it was not a kingdom but a republic with a communist government, intolerant of any expression of nationalism.

Sometimes the origin of the texts were news networks like EFE, AP or Reuters, which had great prestige and wrote many articles about international relationships and the bipolar world. Here, the situation of the Croatian people inside Yugoslavia would fit accordingly.

In the 1960' the diaspora tried join forces to organize several non-violent activities to support their countrymen in Croatia in a fight for the recovery of their independence. The first of them was the New York Congress at Hotel Commodore from August 29th until September 2nd, 1962. There, they defined a course of action through the "Declaration of principles", but it was a failure in regards to many organizational and economic problems (Asociación 1962: 9). But four years later, Ranković³ fell and the Yugoslav security structure suffered, this was taken advantage of by the Croats in Yugoslavia and around the world.

The Croatian Spring sent a clear message: the Croatian people in Yugoslavia wanted more autonomy, freedom and finally, their independence. Before this, the Croatian diaspora lacked money and solid structures to influence Yugoslav political dynamics and this was the motive behind the change in focus in their texts.

Since 1973, the Croatian-Venezuelan Center published a lot of philosophic articles with political ideas, such as the rights of nations, independence, states, federations, confederations, democracy and self-determination. In their texts, they used the UN Charter and several examples of new states in Africa, Asia and the Caribbean, a backup for their discourse.

Perhaps the crown jewel in this category (political texts) was "Calling Croats out of the homeland" in May 1973 (Sancević M 1982: 362). In 12 points, the members of the Croatian-Venezuelan Center described the situation of the Croatian diaspora around the world and the need for a real organization to generate resources and add people to support the efforts of the Croats in Yugoslavia, because the New York Congress and the Croatian Spring showed that good intentions were not enough in order to become free and independent.

4. Croatian identity texts

The number of Croats in Venezuela was and is still small in comparison to other European ethnicities like Spaniards, Italians or Portuguese, but the members of this Slavic nation were known as hardworking people and also for three aspects: Catholicism, solidarity and family tragedies.

In this sense, the work done by Agustin Agustinović was quite important. He was a priest who arrived to Miranda in the Northern zone in Venezuela, near Caracas (the country's capital) and his relevance is indisputable. He wrote 23 books (almost 6.000 pages in total), about the Holy Bible, including three dictionaries: the Gospels, Acts and Revelations; Catholic doctrine with texts about Jesus Christ's life, family, sin and catholicism; and his self-biography "De orilla a orilla". However, he also worked to help the poorest in several towns and cities in the coast of Miranda. Regarding

3 Aleksandar Ranković (28 November 1909 – 19 August 1983) was a Yugoslav communist politician promoter of a centralized Yugoslavia, Minister of the interior (1946 – 1953), First vice president of Yugoslavia (1963 – 1966) and chief of the military intelligence agency (UDBA).

the religious topic, the Croatian Association of Venezuela had collaborated in a degree with an article which was a tribute to Cardinal Aloysius Stepinac.

In the middle of the 20th century, Venezuela was a fervent Catholic country; the national authorities considered religion so important that before they gave visas to accept new immigrants, the special consuls evaluated through interviews if the aspirants were hard-working people and Catholic. For that reason, this type of literature was relevant for an easy assimilation, because it showed a socially accepted facet.

In second place, an important part of the Croatian identity is massive immigration in order to escape death or prison. In Venezuela, the first and second generation of Croats wrote many pages about personal or family experiences ranging from their childhood in Croatia, tragedies such as the war or exile and finally, their lives in Venezuela.

This part of Croatian literature is very popular in Venezuela, and researchers turn to it to know details about Croatian or Venezuelan history to start new and original investigations; while friends or people who are curious love it because it is another point of view about the Second World War, the history of immigration or they are simply nice stories about a distant, unknown and exotic nation. Maybe the most popular books were those of the Sancevic family; Mirko⁴ (father) and Zdravko⁵ (son), who wrote in Croatian and Spanish language, and were very involved in the process for Croatian independence. Likewise, Ana Scheuren narrates his experience from Zagreb to Venezuela.

Mirko Sancevic, recounts with many details the life of his family in the Austro-Hungarian empire, the First World War, when he was soldier, the interwar period in Herzegovina, the birth of his children Nada and Zdravko, the Second World War, the family's escape to Italy, he describes the refugee camps (people, spaces, activities), the voyage to South America on board of a ship of the US Navy and the organization of the Croats in Venezuela with the creation of all of the Croatian institutions and his perception about the Croatian independence efforts until 1980. Mr. Mirko died on May 13th, 1981 at 80 years of age.

This book is the best source of information about the Croatian immigration and assimilation process to Venezuelan society, because it describes all of processes from the forties until 1980. Additionally, anyone may find photos, documents and details about Croatian history in the 20th century through this family story. This book was written in Croatian language and isn't available in Spanish.

Ana wrote *Zagreb: una historia una familia*, a book about her experience in Zagreb with her family until 1953 (she was 15 years old), their voyage to Venezuela and her life in Mérida, a city located in the Andean Mountain range, 666 km West of Caracas. First, she described the general characteristics of Croatian history between 1848 and 1916; after that, she reminisced about her family's tragedy in the Second World War, the separation and the reunion after conflict; the voyage to Venezuela and all of the assimilation process in Mérida with her parents and brothers, who didn't speak Spanish when they arrived. In the end, she speaks about Croatia's current situation, as of 2007.

Dr. Zdravko Sancevic's book is about the 500 years of historical Croatian – Hispanic American relations and the Pavan family. This text is bilingual (Croatian and Spanish), it includes the travels of Croatian sailors to Latin America since 1492; the visit of Generalissimo Francisco de Miranda, forefather of the Latin American independence to Dubrovnik in 1786; and the evolution of the Pavan family from 1778, in Europe, until 2016 in Venezuela.

This book is a great contribution to Venezuelan – Croatian relationship studies, there, researchers can see data about the performance of Croats in the Venezuelan patriotic war between 1816, when "El Libertador" Simón Bolívar met Croats in Carúpano, and 1821, when Venezuela obtained its

4 "Od bosanskih šuma do Venezuele".

5 "Bicentenario 1816-2016 de los Pavan de Croacia en Venezuela" y "Hrvati u Venezueli".

independence in the Battle of Carabobo. After that, the author points out the existence of seven generations of the Pavan family in Venezuela, probably the oldest Croatian family in our country.

This section can't finish without mentioning Mr. Ricardo Godigna, he is a fervorous promoter of Croatian culture in Venezuela. His father was the first coach of Venezuela's football team and he is a proud Venezuelan – Croatian. His book "Breve historia de Croacia" has four editions and is a fantastic guide for beginners. Here, the readers can enjoy Croatian history supplemented by photos, maps, pictures and biographies. The content of it arose due to the conference cycle "Fourteen centuries of Croatian history" started by Mr. Zdravko Sancevic in 1999 and continued by Mr. Godigna since 2014.

5. Poetry and novels

This category has had an incredible growth in the last thirty years. In the second half of the 20th century the most relevant writer of this genre was Mladen Beg; he wrote 25 texts, almost 800 pages. He was closely linked to academic members and scholars from the Croatian community in Venezuela; his work was an alternative to the political and historical texts and it has represented the origin of poetry inside this group.

Many years later, Croatia became a state, recognized by international organizations like UN, EU or NATO, in this context, the interest of authors changed, which meant new writers and literary groups emerged with different proposals. Nada Salas, Drago Miskiewicz, Ivan Rubesa and Helena Barisic are good references of that.

Mrs. Nada Salas was born in Chicago; her parents were from Croatia and her husband from Venezuela. She forcefully bursted into the literary world in 1993 upon publishing "Lapisazuli" and the 2000s, other works like "Celajes" "Raingambre" or "Arca de papel" met a great reception by the Croats and the critic, which was led by the Venezuelan Readers Circle.

Drago Miskiewicz, Ivan Rubesa and Helena Barisic are members of the literary group Sine Nomine, created in 2009. This project was promoted by Sael Ibanez; a prolific writer from Guárico, in the central lowlands of Venezuela, who was recognized for his role as Director of National Library; President of the publishing house Monte Ávila; and many workshops at the National Council of Culture and the Rómulo Gallegos Center for Latin American Studies (in Spanish, Celarg).

The Venezuelan historian Vanessa Castillo, spoke about this in her presentation "La Peña Literaria Sine Nomine" in 2019, she said that due to issues, the group stopped meeting in the Celarg and began to do so in the Croatian Home. Since then, the literary group and the Croatian community have had a good relation and the activities have been supported by both sides.

The literary group produced three poems, six anthologies, twenty-five individual books and more than a hundred stories, but here I will only mention some of them written by Croatian authors; in this aspect we may find: *Hotel Calimura*; *Un tal Nemesio*; *Fiesta de la ficción*; *Nudos y desenlaces*; *En el nombre de la ficción*; *Entre la vida y la ficción*.

Katherina Hruskovec González is example of third generation that describes the story of their families. She wrote a thesis in Catholic University Andrés Bello (UCAB) in Caracas, in 2007. Here, she described step by step the immigration process through the testimony of an interviewer with many anecdotes about Croatian history, including a chronology from 7th century. This work expressed the dramatic situation of the people that lived through the war and had to escape the partisans when the conflict ended. This academic text continues with a section to talk about the repressive apparatus of Tito's government and the repression of Croatian nationalism around the world; an interview with Mr. Zdravko Sancevic, where he referred to his experience as Minister and Ambassador in Bosnia

and Herzegovina during the Croatian Homeland War; and finally, the accounts of Venezuelan – Croatians who visited Croatia between 1991 and 1995 and their experiences.

6. Croatian culture

If we want to talk about it, we must remember the work of Croatian Women. They started activities in 1970's years like a charitable association dedicated to promoting the Croatian culture in Venezuela. After the Homeland War, the group was dissolved and this site was taken by Venezuelan-Croatian Ladies Association, created on March 21, 2003.

While they are recognized for their role to promoting the cultural activities of Croatia in Venezuela, highlighting traditions, tourism and others, they cannot compete with the old school (Venezuelan – Croatian Center authors) in areas like history or political affairs, therefore that their efforts are oriented to novels, poetry and gastronomy.

They are one of greater supported for many authors from Croatian community to publish their books, for example, those that belong to literary group sine nomine, Mrs. Nada Salas and others authors who presented their works at national and international book fairs. In the gastronomic area, the Association published two books: *Cocina Croata* (2008) with 113 recipes and *Cocina Croata II* (2019) with 78; both contained classical food from Croatia, adapted to ingredients in Venezuela. Besides, those books are complemented with historical and geographical Croatia's dates.

On the second volume, Mr. Miro Popic wrote the foreword, he is a journalist, with four decades of experiences in cuisine and wines. Previously he published several gastronomic guides of Caracas and his contribution was keys to give prestige and assured the success of publication.

Salvador Prasel was born in Mostar in 1920 and his name was Salvador Praselj; then he moved to Zagreb, Wien and Caracas, and here, in the capital city of Venezuela he was changed his name to be able to publish. He was a respectable writer that had his greater success between 1969 and 1981, when wrote *Apartamento 22* in 1969; *Adiós Hogar* in 1971; *Mitin* in 1973 and *Máxima Culpa* in 1975. He was famous in the Venezuelan literary world; his work was recognized many times and awarded with The Arde short novel contest in 1970; the Pro-Venezuela Association Literary Prize in 1974; and the Municipal Literature Prize in 1981. (Zupcic 2002).

In this section we can mention people like Maja Poljak de Villegas, Ivo Kisic, Ante Lausic or Perla Vonasek, who wrote books, articles and scripts, mixing the Croatian and Venezuelan culture. In Mrs. Maja's case, she describes her life and political activities in Venezuela after immigration. Mr. Kisic wrote about the historical link between Croatia and Venezuela trough Francisco de Miranda. Meanwhile, Mr. Lausic wrote a book titled *Venezuela i Hrvati* where presented a short biography of a lot of members of Croatian community in Venezuela. Finally, Mrs. Vonasek is an actress and scriptwriter very active in 1980's years in cinema and theater, her work like a writer had an outstanding participation as coauthor of *National short story contest* in 1980.

7. Scientific text

It is a category with a broad spectrum, here, we can see thesis, articles and technical books about different knowledge areas for example: philosophy, arts, history, engineering, chemistry, economy or any other.

Talking about science In Venezuela is synonym of petroleum industry. It's responsible of the highest percentage of incomes in Venezuelan economy and the relation between Croatian and Venezuela through its industry is Mr. Zdravko Sancevic. He was one of founders of Petroleum

School in the Engineering Faculty at Central University of Venezuela (UCV) and occupied high responsibilities charges Shell, ARCO and PDVSA.

He wrote a book about Venezuelan hydrocarbon exploitation and many years later was co-author of an article titled *Croatian Adriatic exploitation, contamination and protection* with Mr. Ivan Murgic who was a researcher at the Venezuelan Institute of Scientific Investigations (in Spanish, IVIC).

Other prominent intellectual of Venezuela's Croatian community was Dusan Zanko, who wrote about philosophy, Catholicism, history and agriculture. He was one of first immigrants from Croatia linked with universities and academic life and wrote articles and books in Croatian and Spanish. His works include thesis and technical manuals in the Agronomy's Faculty at UCV.

These three scientists are the more famous but not the only ones; however, the structure of investigation obliges me to finish here, because its include more authors or themes, new ideas or categories that I will develop in the next level.

8. Conclusion

The Croatian literature in Venezuela is a multilinguistic field of study predominantly in Spanish, because it is the official language of Venezuela, with an important number of texts in Croatian, native of all Croatian immigrant, and little but important technical documents like thesis, academic articles or specialized books in English.

The majority of these supplies adragore concentrate in two places: the personal library of Mr. Zdravko Sancevic and the private library Gaspar Malvic in a building that belongs to the Venezuelan Croatian Center at former Croatia's Consulate in Venezuela, both in Caracas. Although there are other public or private libraries where the researchers can find information about this theme, but these are not specialized.

In this article I worked with the most famous Croatian – Venezuelan author and several researchers who are members of the Croatian diaspora in a descriptive level. Now, I must say that it was a good strategy, because it allowed a professional investigation, methodologically correct that facilitated to affront the dynamic imposed by the currency pandemic like closed roads and closed buildings considered no essentials.

On the other hand, this way of working has created options to continue the research for the next level where I can approach several themes, for example: continue with second the part of this article studying the same authors in an explanatory level; start new ways with the Venezuelan authors other Venezuelan – Croatian community writers, both investigations in descriptive level or the status and conditions of documental centers in Venezuela to research about Croatia and Croatians.

In any case, the study of the Venezuelan – Croatian relationship must consider that the diaspora that arrived to Venezuela in the middle of 20th century is different to their compatriots in other countries of South America; it is composed by professionals, academics or farmers without linking to the ISC, Black Legion or Ustasha government leaders, reason why the texts produced in Venezuela are less reactionary. In this sense, I recommend all who want to work on these themes approach them from a hermeneutical methodology to know better the context of Croatian community in Venezuela and their interest to write.

References

- Agustinovich, A. (1973). *Las tentaciones del cristiano de hoy*. Madrid: Sociedad de Educación Atenas.
- Agustinovich, A. (1992). *De orilla a orilla*. Ediciones Tripode.
- Agustinovich, A. (1995). *Diccionario de los evangelios*. Ediciones Tripode.
- Agustinovich, Agustin. 1997. *Priče iz doline: pripovijesti, zapisi*. Svjetlo riječi.
- Asociación Cultural de Damas Croatas de Venezuela. 2008. *Cocina Croata*. Anauco Ediciones.
- Asociación Croata de Venezuela. (1962). Kongres Hrvatske Emigracije u New Yorku. *Viestnik*, 16.
- Berglund, S. (1977). *Estudio analítico de la política inmigratoria en Venezuela*. Facultad de Humanidades y Educación.
- Castillo, V. (11-12th of December, 2019). La Peña Literaria Sine Nomine. *Međunarodni znanstveno-stručni skup Migracijski procesi između Hrvatske i Južne Amerike. Povijest, kultura i društvo*. Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu.
- Feo, O. (1989). *Apuntes para un historial de inmigración en Venezuela y Carabobo*. Coordinación del Estado Carabobo.
- Godigna, R. (2016). *Breve Historia de Croacia*. Caracas: Centro Gráfico Ekuven.
- Hruskovec González, K. (2007). *Alas para la libertad: semblanza de grupo de inmigrantes Croatas en Venezuela*. Universidad Católica Andrés Bello.
- Lausic, A. (2007). *Venezuela i Hrvati*. Hrvatska matica iseljenika.
- Mille, N. (1965). *20 años de musiques*. Sucre.
- Miskiewicz, D. (2010). *Hotel Calimura*. BID & Company.
- Miskiewicz, D. (2017). *Un tal Nemesio*. Colección sinenomine. Editorial IPD.
- Pérez, E. (2nd of July 2016). Croacia reinó en Valencia. *Eliezerperez*. <https://eliezerperez.wordpress.com/tag/croacia-yugoslavia-valencia-carabobo-futbol-futvoen-futvel/>
- Rey, J. C. (2011). *Huellas de la inmigración en Venezuela*. Fundación Polar.
- Scheuren, A. (2011). *Zagreb una historia una familia*. Fondo Editorial La Escarcha Azul.
- Salas, N. (1993). *Lapisazuli*. Arizona: William F. Somers.
- Salas, N. (2011). *Celajes*.
- Sančević, M. (1982). *Od bosanskih šuma do Venezuele*. Knjižnica Hrvatske revije.
- Sančević, Z. (2017). *Bicentenario de los Pavan de Croacia en Venezuela, 1816 – 2016*. Editemos.
- Zupcic, S. (2002). El viaje secreto de Salvador Prasel. *Especulo. Revista de estudios literarios*. <https://webs.ucm.es/info/especulo/numero20/prasel.html>

Književnost hrvatske dijaspore u Venezueli

SAŽETAK

Nakon Drugoga svjetskoga rata hrvatski je narod zadesio jedan od migracijskih valova i to prema Južnoj Americi. Pobjeda partizanskoga pokreta pod vodstvom Josipa Broza „Tita“ za mnoge je Hrvate značila smrt ili progonstvo. Oni koji su mogli pobjeći od režima, putovali su kroz Italiju ili Austriju s odredištem uglavnom u Argentinu, Čile, Peru, Brazil i Boliviju. No mala skupina odlučila se nastaniti u Venezueli, gdje je bila jedina masovna i organizirana hrvatska zajednica.

Hrvatska dijaspora stigla je u Venezuelu između 1947. i 1951. s ciljem borbe protiv Titove vlasti demokratskim sredstvima. U tom su se smislu Hrvati u karipskoj zemlji razlikovali od svojih sunarodnjaka u ostatku Južne Amerike jer na njih nije utjecao ustaški program. Pa, iako su ljudi poput Dušana Žanka ili Lovre Sušića i drugih članova ustaške organizacije bili u Venezueli i željeli hrvatsku državu, oni nisu promicali nasilne ideje kao način za njeno stvaranje. Intelektualna elita hrvatske dijaspore otpočetka je radila u važnim sektorima venecuelanskoga društva poput poljoprivrede, naftne industrije i sveučilišta. S druge strane, promicali su hrvatsku kulturu kroz *Vjesnik*, prvi časopis posvećen Hrvatima, koji je izlazio od 1957. godine. Ondje se književnost hrvatskih iseljenika bavila različitim temama poput Hrvatske i Jugoslavije; Hrvati u Venezueli, te kulturni, znanstveni, humanistički i povijesni doprinos hrvatskoga naroda Venezueli.

Ideja je ovoga rada osvijetliti te doprinose hrvatskoga iseljništva ne samo Venezueli, nego i borbi za hrvatsku neovisnost te opisati aktualni status književnoga djelovanja Hrvata u Venezueli.

Ključne riječi: književnost, dijaspora, imigracija, Hrvatska, Venezuela

Politička emigracija i emigrantski tisak

Prethodno priopćenje

Mirko Ćosić
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, Zagreb
mcosic@unicath.hr

Bogdan Radica – hrvatski izvandomovinski politički i kulturni poslanik

Sažetak

Poznati hrvatski emigrant Bogdan Radica (1904. – 1993.), potaknut brigom za sudbinu hrvatskoga naroda i svakodnevnim promišljanjima do kojih je došao na temelju osobnoga iskustva, kada je vrativši se u Jugoslaviju 1945. svjedočio šokantnim prizorima totalitarnoga komunističkoga sustava novouspostavljene jugoslavenske države, te svojim znanstvenim i publicističkim radom, došao je do jasne spoznaje nužnosti izlaska Hrvatske iz Jugoslavije. Temeljni stupovi na kojima je počivala ta umjetna tvorevina zvana Jugoslavija, uz represiju milicijskih i obavještajnih službi, bila je i agresivna jugoslavenska propaganda koja je razvila efikasnu mašineriju ponižavanja hrvatskoga identiteta, etiketiranja, manipulacije i izvrtača činjenica, poglavito glede hrvatske političke emigracije. Svakodnevno su se u javni prostor ubacivale priče o ustašama, jasenovačkim crnim mitovima, ekstremnim terorističkim skupinama, blaćenjem Katoličke crkve i vjernika, kako bi se cijeli jedan narod stavio pod breme nesnošljive krivnje. Upravo na tom polju pojavljuje se Radica kao vrsni novinar i publicist, svjestan da je istina najdjelotvornije oružje koje mu stoji na raspolaganju. Osim što je pisao za vodeće emigrantske časopise poput *Hrvatske revije*, *Nove Hrvatske* i brojne druge, Radica je također pisao na engleskom jeziku za *New York Times*, *The Nation*, *The Reader's Digest* i druge. Kao vrsni novinar uvidio je važnost i moć javnoga mijenja te je, uz nebrojene članke, pokušao naći istomišljenike i u Jugoslaviji. Tako kroz odnos Bogdana Radice s Milovanom Đilasom, jednim od najbližih Titovih suradnika, a kasnije i najpoznatijim jugoslavenskim disidentom, te Franjom Tuđmanom, povjesnikom i također disidentom, želimo pokazati ulogu i značenje hrvatske emigracije sagledanu u osobi Bogdana Radice. Prateći njegovu gorljivu brigu za sudbinu hrvatskoga naroda pritisnutu jugoslavenskim unitarizmom, Radica dolazi u kontakt s Đilasom i Tuđmanom. Interakcijom ove trojice intelektualaca – od kojih su dvojica bili i generali proistekli iz partizanskoga pokreta, a sva trojica su se našla na udaru jugoslavenskog komunističkoga režima – pokazat će se kakvo je bilo ozračje u tadašnjoj Jugoslaviji i svijetu. Vidjevši prve veće pukotine u partijskoj strukturi u slučaju Đilas, i publicitetu koji je na Zapadu pobudio njegov dolazak i njegove knjige, Radica u redovima hrvatske inteligencije pokušava pronaći sličnu osobu koja bi mogla hrvatsko pitanje promovirati na međunarodnoj sceni, anticipirajući Tuđmana kao budućega predvodnika nacionalno-političkoga pokreta u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Bogdan Radica, hrvatska politička emigracija, Milovan Đilas, Franjo Tuđman, represija milicijskih i obavještajnih službi

1. Bogdan Radica u Jugoslaviji 1945. godine

Jamačno jedna od najistaknutijih osoba u hrvatskoj političkoj emigraciji u 20. stoljeću, novinar, poliglot i profesor povijesti na američkom sveučilištu Bogdan Radica, iskoračio je na svjetsku pozornicu šokantnim člankom objavljenim u američkom magazinu *Reader's Digest* u kojem je opisao svoje iskustvo nakon što se 1945. godine vratio iz Washingtona u poslijeratnu Jugoslaviju gdje je iz prve ruke čuo svjedočenja više osoba koje su govorile o nevjerojatnim strahotama i zločinima totalitarnoga komunističkoga režima u Jugoslaviji. Njegova metamorfoza od iskrenoga Jugoslavena do hrvatskoga domoljuba ponikla je još od školskih dana kada je slušao i susretao poznatoga splitskoga političara i pravnika Antu Trumbića, koji je također dugi niz godina bio vatreni zagovornik i pobornik jugoslavenske ideje, i koji se na koncu svoga života razočaran i izigran vratio ideji o nužnosti hrvatske samostalne države. Sličan je put prošao i Radica koji svjedoči kako je živio u osobnoj zabludi po pitanju jugoslavenske države. Njega ćemo u ovom članku pratiti kroz mnogobrojne članke koje je pisao ne samo na hrvatskom, nego i na engleskom, francuskom, talijanskom i grčkom jeziku, što je bilo od velike važnosti glede položaja hrvatske emigracije, stjerane na stup srama kao sljedbenice propaloga ustaškoga režima, te etiketirane najpogrdnijim epitetima od kojih je dominantan onaj „fašistička ustaška emigracija“, što je impliciralo terorizam, nasilje, zločine, primitivnost i sl. Ovdje također pratimo Radicu prema njegovoj opširnoj privatnoj arhivskoj građi, zatim njegovim knjigama koje pokazuju o kakvom se *par excellence* intelektualcu radi i u kojima se manifestira Radičina ljubav za Hrvatsku i rodni Split, koje je na koncu svoga životnoga puta uspio pohoditi i mirno prijeći u onostranost. Ovdje ćemo pokušati istražiti i iznijeti na svjetlo dano manje poznate sekvence iz njegova života gdje je Radica tijekom dugoga niza godina aktivno komunicirao s Milovanom Đilasom i Franjom Tuđmanom, koji su također imali sličan put političke i etičke transformacije. Zahvaljujući Radičinom privatnom arhivu smještenom u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) koji je postao dostupan široj javnosti, saznajemo za njihovu međusobnu korespondenciju, susrete i razgovore. Isto tako, otvaranjem arhiva Službe državne sigurnosti Republičkoga sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, na temelju zakonskih regulativa iz 2018. godine, koji se također nalazi u arhivskom fondu u HDA. Postavlja se pitanje zašto je Radica inzistirao na kontaktima s ova dva jugoslavenska disidenta i kakvu je ulogu i ideju imao ustrajući u ovim vezama koje su prerasle u prijateljstva. Radica je bio dodirna točka u kojoj se dogodila svojevrsna simbioza Radice (emigranta), Đilasa (disidenta) i Tuđmana (povjesnika), koji su, ako smijemo tako reći, bili jedni od najznačajnijih hrvatskih i srpskih (jugoslavenskih) intelektualaca 20. stoljeća. Svaki od ove trojice suvremenika imao je svoj specifični i različit životni put, ali i mnogo zajedničkih točki: od uloga tijekom Drugoga svjetskoga rata, odnosa prema komunizmu i Jugoslaviji, pisanju knjiga i članaka svaki iz svog duhovnog i intelektualnog habitusa, životnih teškoća u vidu odlaska u izgnanstvo, sudnice i zatvore, koje je tadašnji partijski sistem odbacio na margine, etiketirao i danonoćno pratio. Sve to sada možemo komparirati i valorizirati kako bi plastično pokazali dio povijesti jedne minule epohe propale Jugoslavije sagledane u interakciji ove trojice intelektualaca.

2. Dosje Službe državne sigurnosti (SDS-a) o Bogdanu Radici

Dosje Službe državne sigurnosti o Radici¹ počinje „kratkim sadržajem materijala“ u kojem su navedeni osnovni podatci o Bogdanu Radici (HR-HDA-1561- SDS RSUP SRH, Dosje 96681 prekrizhen

1 Dosje Službe državne sigurnosti (SDS) br. 96681 sastoji se od 69 stranica koje je SDS stvorila prikupljajući podatke, rečeno njihovim žargonom, o „neprijateljskoj emigraciji“, potvrđujući time svoj status čuvara Jugoslavije i njezina totalitarnoga komunističkoga uređenja, kao najmoćnije ustrojbene cjeline represivnoga aparata, odgovarajući za svoj rad jedino Komunističkoj partiji, na čijem čelu je bio doživotni predsjednik Jugoslavije Josip Broz Tito, koji je na temelju izgrađena kulta ličnosti i sustavne propagande, imao u svojim rukama sve mehanizme apsolutne vlasti u granicama koje je jedna osoba mogla imati s obzirom na kompleksnu situaciju i nagomilane probleme koji su

i ispod napisano 319291 Bogdana Radice). Navedene su bitne stvari iz životopisa Radice: kad je odslužio vojni rok, kojega je bio političkoga opredjeljenja prije, tijekom i poslije rata, kako je dospio u emigraciju te koji je njegov glavni krimen koji predstavlja opasnost za jugoslavenski društveni poredak. Naravno, sve počinje od temeljnih podataka osobe koja se našla pod obradom Službe, gdje su minuciozno opisani svi detalji koji bi kasnije mogli koristiti, bilo u traženju Ahilove pete, bilo u njegovom socijalnom, zdravstvenom, etičnom, svjetonazorskom i bilo kojem drugom segmentu, a koji bi Službi mogao poslužiti kako bi imala što realniju sliku o dotičnoj osobi i njegov zaokruženi psihološki profil. Bogdan Radica rodio se 31. siječnja 1904. u Splitu gdje je završio osnovnu i srednju školu. Školovanje nastavlja u Zagrebu gdje studira književnost. Nakon studija u Zagrebu, Firenci i Rimu zapošljava se u Ministarstvu inozemnih poslova gdje postaje ataše za tisak u veleposlanstvima Kraljevine Jugoslavije u Ateni, Ženevi i Washingtonu. Bio je oženjen Ninom Radica, Talijankom i kćerkom poznatoga talijanskoga profesora Guglielma Ferrera koji se osobno poznao s Franjom Supilom, koji je imao veliki utjecaj na samoga Radicu. S majčine strane supruga mu je bila unuka poznatoga kriminologa Lambreza. Svako su ljeto zajedno dolazili iz Amerike i boravili u Ferrerovoj obiteljskoj kući u L'Ulivellu kraj Firence. U dosjeu je posebno zabilježeno da je državljanin SAD-a i govori talijanski, francuski i njemački jezik. Govoreći o Radičinom političkom opredjeljenju prije Drugoga svjetskoga rata, navodi se kako nema sigurnih podataka, ali se donosi zaključak da je bio usmjeren prema politici Hrvatske seljačke strane (HSS-a)², s obzirom na to kuda je krenuo njegov politički put nakon što je 1946. napustio Jugoslaviju i emigrirao u SAD. Istaknuto je kako je cijeli rat proveo u SAD-u gdje je u časopisu *Europa* do 1943. pisao protiv jugoslavenskih komunista i njihova partizanskoga pokreta te veličao četnički pokret predvođen ratnim zločincem Dražom Mihailovićem koji je tijekom Drugoga svjetskoga rata provodio genocidnu velikosrpsku politiku počinivši masovne zločine nad hrvatskim i muslimanskim življem. Tada dolazi do promjene jer se naslućuje propast Sila Osovine i dolazi do značajnoga širenja Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP-a), te Radica mijenja svoj stav i afirmativno piše o partizanskom pokretu. Na taj način stječe simpatije kod prvoga jugoslavenskoga veleposlanika u Washingtonu Savice Kosanovića „koji ga dovodi u Beograd 1946“ (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje Bogdana Radice, 13. ožujka 1969.)³. Radica počinje raditi u Ministarstvu za informiranje FNRJ, ali se tu zadržava kraće vrijeme nakon što se uvjerio u surovost komunističkoga totalitarizma, obilazeći rodni Split, Dalmaciju i Zagreb. U Splitu je na svakom koraku susretao izbezumljene i izgladnjene ljude koji su mu svjedočili o uhićenjima i strijeljanjima toliko uglednih Splićana koji niti su imali objektivne krivnje⁴, niti su služili zločinačkom režimu marionetske države Nezavisne Države Hrvatske nastale pod djelovanjem nacističke Njemačke i njezinu ustaškome pokretu. Radičini članci iz 1946. tiskani u američkim publikacijama izazvali su priličnu senzaciju jer svijet još nije bio upao u hladnoratovsku histeriju i Sovjeti su uglavnom smatrani partnerima, s obzirom na aktualna zbivanja neposredno nakon završetka rata. On govori kako je započeo pisanje ovih članka da na neki način „okaja svoj grijeh, ako ga je bilo, što sam i ja prihvatio partizanski pokret još 1943., i zato da bi svjetska javnost bila upućena o velikoj

proizlazili iz mnogih proturječnosti umjetne tvorevine kakva je bila Titova Jugoslavija. Ovdje pratimo Radičin život gledan iz kuta SDS-a analizirajući informacije koje su prikupili o njemu.

- 2 Na drugom mjestu u dosjeu govori se kako Radica potječe iz splitske jugoslavenski orijentirane obitelji, ali je kasnije postao hrvatski nacionalist. HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje Bogdana Radice, 26. travnja 1963., izvor suradnik „Vital“.
- 3 Prateći dalje dosje nailazimo ponovno na sažeti životopis u koji se dodaju nove spoznaje ili informacije, pa se ovdje navodi kako je Radica došao u Beograd sa Šubašićem i kada ovaj napušta Vladu tada se povlači i Radica. *Isto*, Split, 14. listopada 1961.
- 4 „O tome mojem susretu sa Splitom, ja sam pisao poslije povratka iz Jugoslavije 1945., i na hrvatskom i na engleskom jeziku u winipeškom „Hrvatskom glasu“, u „Reader's Digest-u“, u „The New Republic“ i po drugim časopisima i novinama. Ti su članici imali ogromnog odjeka i u američkoj i u našoj javnosti, jer su bili prvi izvještaji o onome, što je komunističko zauzimanje vlasti učinilo od jednog grada i od jedne zemlje. Snaga i odjek tih članaka bili su toliko ogromni, da me je Aleksandar Ranković unio u spisak onih, koji bi, kad bi se vratili kući, odgovarali komunističkoj „pravdi“, drugim riječima bili bi likvidirani“ (Radica, 1982: 79).

prevari kojoj je postao žrtvom i naš narod, ni kriv ni dužan“ (Radica, 1982: 80). Poznati članak za *The Reader's Digest*, „Yugoslavia's Tragic Lesson to the World“ (Tragična lekcija Jugoslavije svijetu), u kojem je nabrojio sve razloge svog odlaska iz Titove Jugoslavije opisujući kako je 1945. godine postao voditelj odjela u Ministarstvu informiranja u Beogradu te kako su komunisti pod različitim parolama skrivali svoje prave nakane preuzimanjem totalnoga nadzora nad svim procesima koji su se odvijali u poslijeratnoj Jugoslaviji. Radica piše kako su javno tražili podršku svih slojeva društva u izgradnji demokratskoga društva, nazivajući one koji ih podrže „korisnim budalama“ (Useful Innocent), a u isto vrijeme tajna policija je vršila masovna uhićenja, likvidacije i masakre uspostavljajući svojevrsnu „diktaturu terora i smrti“ uskoga kruga partijskih moćnika,⁵ upozoravajući Amerikance kako se iza lažnih parola krije boljševički totalitarizam. Radica u članku navodi primjer kako ga je prigodom zaposlenja u Ministarstvo informiranja ispitivao Sveto Nedeljković, djelatnik personalne uprave Ministarstva informiranja, koristeći se tajnim dosjeom, spominjući crne mrlje u njegovoj karijeri, misleći na Radičinu poznatu knjigu *Agonija Europe* tiskanu u Beogradu 1940. godine. Iako je sadržaj knjige uglavnom bio usmjeren protiv fašizma, prigovoreno mu je što se on pozivao na demokraciju, a ne na komunizam. Ono što je osobito uznemirilo Titove korifeje bili su dijelovi članka u kojima Radica opisuje kako je izigran Šubašić i potpisani sporazum Tito-Šubašić, te kako je Tito osobno preuzeo sve poluge vlasti u svoje ruk te je u tom periodu obnašao dužnost Premijera, Ministra obrane, u isto vrijeme bio maršal – zapovjednik vojske, te upravljao Politbiroom Komunističke partije Jugoslavije. Posebno su znakoviti dijelovi u kojima Radica uspoređuje Tita i Staljina te razotkriva ulogu tajne partijske policije OZNA-e (Odjeljenje za zaštitu naroda), koja je postala udarna snaga provedbe totalitarnoga državnoga terora, koja je razgranala svoju mrežu na sve pore društva: civile, vojsku, strane državljane, vladine dužnosnike pa čak i članove najužega dijela KPJ-a. Radica navodi kako su za potrebe tako opsežne kontrole u 14-milijunskoj Jugoslaviji angažirali 100 000 špijuna (Radica, 1946: 139-141). Razotkrivajući laži kojima se služe jugoslavenski komunisti kako bi prikrili svoju totalitarnu stvarnost, Radica upozorava svoje američke prijatelje i čitatelje da ne nasjedaju toj propagandi.

3. Radica i Đilas

Na koktelu u New Yorku, 15. listopada 1968., dok su odabranom auditoriju predstavljali vodećega jugoslavenskoga disidenta Milovana Đilasa, i dok se intelektualni američki *jet set* tiskao da se fotografira s njime, Đilas je „kao kroz maglu“ prepoznao Bogdana Radicu i srdačno mu stisnuo ruku.⁶ Radica je jamačno pamtio svoj susret s njim kada su Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Vladimir Dedijer bili kao bogovi na Olimpu u poslijeratnoj Jugoslaviji i kad ga je nakratko susreo u prolazu ispred beogradske Skupštine 1945. godine, gdje su se rukovali, pri čemu je Radica osjetio latentni prezir i nonšalantnost čovjeka koji je u to vrijeme bio gospodar života i smrti. S njim je bila njegova prva supruga i prva ministrica prosvjete u poslijeratnoj Srbiji Mitra Mitrović, koja je prigodom susreta, za razliku od Đilasa, pokazala nesputanu srdačnost. Naravno, Radica je i prije Drugoga svjetskoga rata čuo za Đilasa u novinskim polemikama u kojima je tada već afirmirani spisatelj Miroslav Krleža, jedan od najvećih hrvatskih književnika 20. stoljeća, polemizirao s famoznim „ovnovima“ (Milovan Đilas, Radovan Zagović, Jovan Popović)⁷ i njihovim balkanskim intelektom. Krleža je kritiku komunističkoga shvaćanja književnosti iznio u predgovoru *Podravskim motivima*, zbirci crteža Krste Hegedušića. Suština sukoba na književnoj ljevici jest rasprava o samoj

5 „It was arbitrary arrests, imprisonments, executions, massacres. It was a dictatorship of terror and death by a tiny clique“ (Radica, 1946: 138).

6 Radica je Đilasovom dolasku u SAD posvetio veliku pozornost. U njegovom privatnom arhivu postoji pisana građa o tome u vidu jednoga opširnoga osvrta „Doživljavajući Milovana Đilasa u New Yorku“ na pet stranica. HR-H-DA-1769-Radica Bogdan, kut. 24, bijela košuljica 248.

7 Aluzija na Krležine opaske iz Dijalektičkoga antibarbarusa u kojem na više mjesta Krleža ismijava navedenu trojku jer nije slučajno da Mil-ovan, Rad-ovan i J-ovan, imaju ista slova u svojim imenima (Krleža, 1939: 73-232; Šibl, 1986: 144).

naravi revolucije i umjetnosti. Umjetnost, pa tako i književnost, za pripadnike Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), nije mogla postojati umjetnosti radi, nego je književnost morala biti u funkciji promicanja ideologije i ciljeva Partije, čemu se usprotivio Krleža. Đilas je vjerovao da je sukob bio posljedica Krležina protivljenja novoj partijskoj doktrini, i da je zbog toga kritizirao i njegove radove. Iako se 1939. godine Đilas osobno susreo s Krležom razlozi njihova sukoba nisu bili prevladani, držeći da Krleža uopće nije izvorni marksist (Đilas, 1973: 342-344).

Kada se Radica nakon rata vratio iz New Yorka u Jugoslaviju, ostao je zaprepašten stanjem u Hrvatskoj, poglavito nepodnošljivom neizvjesnošću koju je izazivala hirovita i brutalna partijska vlast. Tih dana Radica je svratio u Zagreb kod Krleže, koji je bio u jadnom stanju i u strahu⁸ – kako je rekao Radici – da će ga Đilas dati likvidirati, jamačno imajući u pameti prijeratne polemike i sukobe s Đilasom i s obzirom na činjenicu da je cijeli rat proveo u Zagrebu, a nije, primjerice kao Nazor, otišao u šumu i pridružio se partizanima. Doduše, tih mjeseci se po kuloarima pričalo kako su u Đilasa “krvave oči” i kako je sadistički uživao u likvidacijama klasnih neprijatelja. U kasnijim susretima tijekom ovoga Đilasova boravka u Americi, u više navrata je Radici govorio o tim ratnim grozotama. Tako Đilas u svojoj knjizi sjećanja *Revolucionarni rat* iznosi svoje svjedočanstvo o partizanskom ratovanju gdje je, između ostaloga, opisao šokantne partizanske zločine u kojima je i on sudjelovao.⁹ Također navodi kako su sredinom 1944. prije ulaska u Beograd, odabrane skupine građana koje su odmah trebale biti ubijene. Riječ je o partijskim kriterijima, a ne o nekim pozitivnim zakonima, dakle KPJ je odredila tko će biti nemilosrdno ubijen bez suda i istrage. Osnovno načelo je bilo „neko je kriv ne samo što je nešto učinio, nego i što je nečem pripadao“ (Đilas, 1990: 407). S druge pak strane imamo Radicu koji u svojoj knjizi na događaje poslije rata gleda iz sasvim druge perspektive. Tako Radica opisuje svjedočanstva do kojih je došao nakon povratka u Jugoslaviju 1945. susrevši Andriju Hebranga¹⁰, karizmatičnoga vođu partizanskoga pokreta u Hrvatskoj i člana Politbiroa CK KPJ, koji je na jednoj od sjednica CK KPJ zahtijevao da se obustavi „politika sistematskog terora u Hrvatskoj“ i nesmiljeno „klanje Hrvata“ jer će to izazvati mržnju i revolt prema komunističkom pokretu (Radica, 1974: 168). Ne ulazeći u vjerodostojnost ovih svjedočanstva, ako usporedimo Đilaseve i Radičine izjave, te njihove stavove, a poglavito kroz njihovu korespondenciju i kasnije susrete, možemo putem njihovih sudbina sagledati svu tragiku, složenost i tijekove tadašnjih povijesnih silnica u susretu dva različita svijeta.

I sada, nakon toliko godina, na prijemu koji je organizirao Đilasov američki izdavač William (Vlado) Jovanovich iz nakladničke kuće Harcourt Brace Jovanovich, koji ga nije ispuštao iz ruku i redom ga predstavljao tadašnjoj newyorškoj intelektualnoj eliti, Radica susreće drugačijega i promijenjenoga Đilasa. Netom što je upoznao jednu od najcjenjenijih političkih teoretičara i intelektualki 20. stoljeća Hannah Arendt, najpoznatiju po svojoj knjizi *Izvori totalitarizma*, Đilas je ponovo prišao Radici i spočitnuo mu jedan članak koji je prije par godina Radica napisao u časopisu hrvatske političke emigracije *Hrvatskoj reviji*, u kojem se u negativnom kontekstu osvrnuo na Đilasovu interpretaciju Njegoša kao Srbina.¹¹ Radica piše kako je Đilasu napomenuo da će se kasnije naći

8 „Izgleda (Krleža, op.a.) kao ruina. Nema uopće niti jednog zuba. Glava mu izgleda kao neka grčka maska. Maska fauna ili možda i Sokrata uoči atenskog suđenja. Bela pokraj njega, jako ostarjela, upravo izlinjala. Osjećam, da je sasvim bespomoćan“ (Radica, 1984: 329).

9 Tuđman se u svom dnevniku također osvrće na ovo Đilasovo svjedočanstvo: „Čitam Đilasa: ima hrabrosti da prizna, hotimice, i one tamnije strane svog ratovanja; npr. da je na glavi zarobljenog Nijemca slomio pušku, a onda ga dokrajčio, prerezavši mu grkljan!! Ne u borbi, u samoobrani, već zarobljenika, a čovjek je, vjerojatno bio čak i vezan...“ Tuđman promišlja ako je jedan od rijetkih intelektualaca toga nivoa u partizanskom pokretu radio tako, što je onda s onim primitivnijima, ili pak u čemu se razlikuju od ustaša? (Tuđman, 2011: 387).

10 „...reče mi da je jako uplašen, što će biti s Hrvatskom kad uđu partizani (...) Hrvatska će i opet biti kolonija Beograda“ (Radica, 1984: 316).

11 U Radičinom dosjeu navodi se kako je Radica u emigrantskom časopisu *Hrvatska revija* u broju 3, tiskanom u rujnu 1969. napisao opširni članak „Metapolitika Milovana Đilasa“ s kojim je kontaktirao tijekom njegova boravka u Americi, u kojem je komentirao Đilasovu knjigu *Nova klasa*, istovremeno napadajući komunizam, marksizam, a poglavito društveno uređenje u Jugoslaviji (HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, Dosje Bogdana Radice, 7. prosinca 1969., 23). Na

nasamo i porazgovarati o tome i svemu drugom. Međutim, na Radičino iznenađenje to nije bio kraj očito nekih Đilasovih reminiscencija. On je ponovo tijekom te večeri prišao Radici i, između ostaloga mu pripomenuo kako svi Hrvati jugoslavenske orijentacije kad ostare postaju hrvatski nacionalisti, na što je Radica nabrojio Miroslava Krležu, Ivana Meštrovića i Petra Šegedina. Đilas se bez razmišljanja složio s tom sugestijom, na što mu je Radica uzvratilo kako je slično i kod Srba kad se Đilas, koji je Crnogorac, deklarira kao Srbin, a i samoga Njegoša stavlja u korpus srpskih i jugoslavenskih pisaca. Interes koji je Đilasov dolazak u Ameriku izazvao ima pozadinu u tome da je američki tisak u svjetlu tadašnjega hladnoratovskoga antagonizma, opširno pisao o temama vezanim za komunizam i sovjetski lager koji je plašio zapadni svijet nuklearnim oružjem i pričama o svjetskoj revoluciji, a poglavito o disidentima. Đilas je nakon izlaska iz Jugoslavije stanovito vrijeme boravio u Londonu, ali kad mu je 1967. godine u *New York Timesu* izašao veliki intervju u kojem je on proglasio idejnu smrt komunizma, postao je poznat diljem Amerike. Još je prije odjeknula njegova izjava koju je odmah nakon dolaska u London dao za engleski *Times* u kojem je objasnio svoje razočaranje Sovjetskim Savezom, te poglavito istaknuo kako postoje intencije da bi Sovjeti mogli upasti u Jugoslaviju, što bi im otvorilo izlaz na Jadran čime bi ugrozili cijelu Zapadnu Europu. Međutim, ovaj javni prijem na kojem se okupila tadašnja intelektualna krema, praćen je prilično suzdržano u američkom tisku. Razloga je bilo više, a jedan od njih je svakako bila i napeta situacija u Istočnoj Europi u svjetlu upada sovjetskih tenkova u Prag u kolovozu 1968. godine (prijem je bio 15. listopada iste godine), mada taj događaj u Americi ni izbliza nije pobuđivao pažnju kao u Europi. Osim toga, administracija tadašnjega predsjednika Johnsona inkognito je pripremala sastanak na vrhu s tadašnjim premijerom Sovjetskoga Saveza Aleksejem Kosiginom, pokušavajući i na taj način nekako podići rejting predsjedniku koji je bio u zahuktaloj kampanji i koji nije mogao izaći iz sjene ubijenoga Johna F. Kennedyja. Sam Đilas nakon suđenja i zatvora pobudio je posebnu pozornost šire javnosti nakon izlaska njegove poznate knjige *Nova klasa*, koja je po anketi londonskoga *Timesa*, jedna od 100 najutjecajnijih knjiga 20. stoljeća. Knjiga u kojoj je iznesena analiza komunizma i njegovih metastaza postala je veliki hit na Zapadu ponajprije jer ju je napisao jedan od glavnih jugoslavenskih ideologa i najutjecajnijih eksponenata, što ga je dovelo u žižu svjetske javnosti. U međuvremenu, nakon opisanoga predstavljanja američkoj javnosti, Đilas se povukao na sveučilište Princeton, u čijoj su blizini Harvard i Yale, gdje je imao honorirana predavanja i debate sa studentima i profesorima, među kojima je bilo mnogo sovjetologa i dobrih poznavatelja povijesti Istočne Europe kao što su George Kennan koji je bio bivši veleposlanik u Moskvi, ali i u Beogradu, te poznati biograf Ghandija i Lenjina Louis Fischer i mnogi drugi ugledni politolozi i geostratezi koji su željeli iz prve ruke čuti Đilasove opservacije (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 20, bijela košuljica 248, Doživljavajući Milovana Đilasa u New Yorku, 5).

4. Zašto Radici treba Đilas?

Nakon što je Radica objavio zapaženi članak u američkom *The Freemanu*, 11. siječnja 1954., znakovita naslova „Tito's Secret Alliance with Moscow“ (Radica, 1954: 263-265.) koji su preuzeli vodeći američki listovi, što je izazvalo veliko zanimanje i odjek u široj javnosti tako da je reagirao i sam Tito objavom demantija koji je objavljen u *New York Timesu*¹², Radica je etabliran kao jedan

drugom pak mjestu, u izvještaju suradnika „Rade“, navodi se kako je Radica mnogo pomogao u reklamiranju Đilasa tijekom njegova boravka u Americi. Suradnik „Rade“ boravio je u Americi od 23. studenoga do 31. prosinca 1972., gdje u svom izvješću minuciozno opisuje svaku osobu koju je susreo tijekom boravka u SAD-u pa tako i Radicu. *Isto*, 3. siječnja 1971., 27. Opširnije će o ovom biti riječi u poglavlju o Tuđmanu.

12. Poznati politički emigrant Karlo Mirth, osnivač, izdavač i glavni urednik časopisa *Croatia Press*, koji je izlazio od 1947. do 1980. na hrvatskom i engleskom, u javljanju Radici piše: „Danas mi je upravo stigao najnoviji broj „Free-mena“. Stvar je zaista i više nego izvanredna i predstavlja zaista teški udarac za Tita. Ja Vam od srca čestitam. (...) Pročitao sam u nedjeljnom „New York Timesu“ kako se Tito požurio da sve demantira. Vidi se da ga je stvar oštro zapekla. Držim da nema niti jednog emigranta iz zemalja iza željeznog zastora koji bi svojim člankom postigao

od vodećih stručnjaka za pitanja Jugoslavije i komunizma. I doista, u njegovom arhivu možemo vidjeti desetke pisama pohvala i različitih reakcija na navedeni članak; od sveučilišnih profesora, američkih kongresnika i senatora (Hubert Baxter Scudder, Thomas H. Kuchel), urednika časopisa i novinara, mnogobrojnih udruga za ljudska prava, te velik broj hrvatskih emigranta. Tu se posebno ističe poduže pismo Radičina dugogodišnjega prijatelja iz Pariza Ante Smith-Pavelića koji također izriče riječi hvale za članak i reakcije koje je izazvao u široj javnosti. On ističe kako je najveća važnost članka u tome što je razotkrio Titove makinacije i vanjskopolitički sadržaj Đilasove afere. Iz velikoga broja pisama koje su tijekom mnogih godina razmjenjivali Smith-Pavelić i Radica može se vidjeti kako je Smith-Pavelić izuzetno informiran i upućen u problematiku jugoslavenskih zbivanja, poglavito njihovih reperkusija na međunarodnu zajednicu. On je u emigraciji bio uvažen i poznat, imao je svoj odvjetački ured u Parizu, premda se klonio od priključenja bilo kojoj emigrantskoj grupaciji ili glasilu, promičući svoje stavove preko pisama upućenih Radici, koji je onda o tome pisao bilo u emigrantskim bilo u američkim časopisima. Zato Smith-Pavelić napominje kako je značajan odjek koji je izazvao članak i bijes koji je Tito pokazao, a iz istoga su razloga pozvani na konzultacije jugoslavenski veleposlanici iz Londona i Pariza. Međutim, Smith-Pavelić diskretno sugerira Radici da ne žuri sa zaključcima o Titovom približavanju Moskvi iako se slaže s njim da u dijelu KPJ postoje snage koje to žele. Ali prema njegovim informacijama to ne želi ni glavni partijski ideolog i najbliži Titov suradnik Edvard Kardelj. Smith-Pavelić situaciju opisuje kao „eliminaciju zapadnog utjecaja u zemlji, ali nikako NE povratak u istočni svijet“, a to znači vraćanje Jugoslavije na neutralnu liniju s koje mogu lakše ucjenjivati Zapad (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 79, bijela košuljica 848. Pismo Smith-Pavelića od 9. veljače 1954. iz Pariza). Pavelić drži da su Kardelj i kardeljevci pogriješili u taktici iza koje stoji Tito, kao što je prije stajao iza Đilasa, jer su pogrešno procijenili oporbu i ekonomsku situaciju misleći da će dalje moći sami. Međutim, nastavlja Smith-Pavelić, ubrzo će početi znaci ekonomske krize koja je već vidljiva i ovaj put neutralnosti bit će čista opsjena bez ikakvih reformi i učinka. Onda će Tito ponovo pokušati neki manevar, kao što je bio slučaj s Đilasom, koji je očito išao malo prebrzo s promjenama, pa kad se digla partijska klika, Tito je shvatio da je udario u zid i odrekao se Đilasa.¹³ Pismo završava konstatacijom kako je Jugoslavenska ekonomija totalno orijentirana na Zapad i svako udaljavanje od istoga bilo bi pogubno. Smith-Pavelić misli da će i Tito dalje biti prisiljen taktizirati i ići dva koraka naprijed jedan natrag, ali ma što da učini, svima postaje jasno kako je Jugoslavija promašeni projekt kojega održavaju još jedino inozemni krediti.

Nenadano, s obzirom na Đilasovo uporno ustrajanje na kritici Jugoslavije i tiskanju knjiga u inozemstvu u kojima je sustavno razotkrivao komunističke zablude, 1968. godine jugoslavenske vlasti dopustile su Đilasu i njegovoj drugoj supruzi Štefici – kao što smo vidjeli – odlazak u inozemstvo. Oni su na dva mjeseca otputovali u London, a zatim u SAD, Austriju i Italiju. Nakon dolaska u SAD, i ranije opisanoga susreta s Radicom, 27. listopada 1968., Mate Meštrović¹⁴ organizirao je susret sa svojim dugogodišnjim poznanikom Đilasom, na koji je bio pozvan i Radica i prilično zanimljiva delegacija. Mentor Mate Meštrovića iz njegovih studentskih dana i jedan od najutjecajnijih sovjetoologa tih godina, profesor na Sveučilištu Columbia dr. Philip E. Mosley koji je

ovakav uspjeh“. Pismo Karla Mirtha od 12. siječnja 1954. za Bogdana Radicu. HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 79, bijela košuljica 848.

13 „Tito kaže da je Đilas dobar komunist i izražava nadu da će on i dalje suradivati u partiji, a CK osudjuje Đilasa da je kušao „restaurirati kapitalizam, zapadnu demokraciju i anarhizam“. Nema bolje indikacije za razmimoilaženje između CK i Tita od ovih izjava.“ Pismo Smith-Pavelića od 9. veljače 1954. iz Pariza. HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 79, bijela košuljica 848.

14 Radica se u SAD-u intenzivno družio s poznatim kiparom Ivanom Meštrovićem do njegove smrti 1962. godine. U prilog tomu kako je intenzivno bilo njihovo druženje i gotovo stalna korespondencija rječitro govori činjenica kako su njihova pisma ukoričena u knjizi *Pisma Ivana Meštrovića Bogdanu Radici, 1946. – 1961.* objavljenoj 1984. godine. Tijekom toga vremena Radica je upoznao Meštrovićeva sina Matu (rođen 1930.), s kojim se također družio, te je posredovao njegovom postavljanju za predavača historije na Sveučilištu Fairleigh Dickinson u New Jerseyu, na kojem je godinama radio Radica u svojstvu profesora suvremene povijesti.

50-ih godina znao biti u službenim američkim delegacijama u bivšoj Jugoslaviji i Zbigniew Brzezinski tadašnji profesor na Harvardu i Sveučilištu Columbia, a široj javnosti poznat kao savjetnik za nacionalnu sigurnost Sjedinjenih Američkih Država od 1977. do 1981. godine u administraciji američkoga predsjednika Jimmyja Cartera.¹⁵ Tadašnja američka administracija zagovarala je politiku detanta kao pokušaja dokidanje neodržive blokovske podjele svijeta, bez imalo sluha za rješavanje nekakvih nacionalni pitanja ili stvaranja novih nacionalnih država na europskom prostoru. Na početku razgovora Đilas je odmah apodiktički ustvrdio kako Sovjeti neće odustati od rušenja revizioniste Tita, i kako je krajnji cilj njihovih pritisaka upad u Jugoslaviju. U nastavku Đilas čak dramatično apelira „da bi Amerika i Zapad morali pod svaku cijenu braniti Jugoslaviju, čak zagaziti i u rat, jer ako padne Jugoslavija, pada cio zapadni sistem i Rusi mogu slobodno nastaviti invazijom gdje god hoće, pa čak i u slobodni svijet“ (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 24, bijela košuljica 251. Pismo Bogdana Radice od 29. listopada 1968. za Smith-Pavelića). Đilas nastavlja kako će se narod sigurno suprotstaviti bilo kakvoj prijatnji i anticipira da bi Jugoslavija u tom slučaju mogla postati Sovjetima isto što je Vijetnam postao Americi. Sugovornici, poglavito Brzezinski, nisu se složili s ovom opservacijom glede ulaska Sovjeta, smatrajući je nerealnom i pretjeranom. S obzirom na daljnje Đilasovo inzistiranje u naglašavanju sovjetske opasnosti, možemo napraviti malu digresiju i zapitati se zašto najpoznatiji jugoslavenski disident i kritičar Tita u Jugoslavije, odjednom gorljivo pokazuje zabrinutost i brigu glede možebitne sovjetske agresije na Jugoslaviju. S obzirom na to da je Đilas proveo ukupno devet godina u Titovim tamnicama, od čega par godina u samici, postavlja se logično pitanje: zašto je pušten iz tamnice, štoviše, čak su mu izdati dokumenti i viza za Ameriku, iako je on poslije svakoga suđenja, a bilo ih je četiri, nastavljao svoje kritike i prkos vladajućem režimu. Poznato je kako se Tito i partijski vrh nisu ustručavali eliminirati svoje opo- nente, bilo u narodu, Crkvi bilo u partiji. Dovoljno je sjetiti se kardinala Stepinca, četničkoga vojvode Draže Mihailovića ili Andrije Hebranga. Također, ovdje možemo napomenuti aktualnu konstelaciju upadom Sovjeta u Čehoslovačku i sloma Praškoga proljeća, čime je izazvana nemala panika u partijskom vrhu Jugoslavije. Sagledano iz toga kuta možemo pretpostaviti kako je uvjet izlaska Dilasa iz jugoslavenskoga uzništva bilo i odrađivanje zadataka u vidu širenja paranoje o sovjetskoj ugrozi, kako bi Tito i na taj način skrenuo pozornost na stanje u Jugoslaviji, te vidio reakciju američke javnosti i inteligencije. S Radičinom opaskom da bi Đilas mogao ponovno podržati Tita i tako mu ojačati položaj kod kuće i u inozemstvu, čime su se složili i Brzezinski i Mosley predloživši da bi američka vlada mogla Titu dati takvu sugestiju. Međutim, Đilas je ustvrdio kako Tito neće promijeniti stav niti dopustiti miješanje u stvari vezano za odnose u partiji, te izrekao par hvalospjeva o Titovoj inteligenciji i nesvakidašnjoj intuiciji (neobično kad znamo da ga je upravo Tito politički uništio i bacio u tamnicu tolike godine?). Ova spremnost Brzezinskog glede navedene sugestije Titu od američke vlade koja bi bila poticaj zadržavanja *statusa quo* u Jugoslaviji, još očitije će doći do izražaja deset godina kasnije. Naime, od 14. do 19. kolovoza 1978. u švedskom gradu Uppsali održavao se IX. susret sociologa i studenata sociologije iz svih krajeva svijeta. Brzezinski je neposredno prije samoga Kongresa upoznao američke sudionike sa službenim američkim pogledima na aktualna vanjskopolitička pitanja. Dio toga govora koji je u Jugoslaviji tretiran kao državna tajna – gotovo deset godina kasnije objavljen je u splitskom omladinskom listu *Omladinska iskra* – odnosi se i na projekciju stanja u Jugoslaviji: „Osnovni strateški cilj SAD-a prema Jugoslaviji jeste *status quo*, treba ustvari nastojati da se vanjska politika Jugoslavije ne mijenja ...“ („Zbigniew Brzezinski o situaciji u Jugoslaviji“, 1987). U nastavku govora on to opširno elaborira, ali sukus je kako je američki nacionalni interes u očuvanju Jugoslavije, uz postupno uklanjanje komunizma pomoću

15 Kako je Radica imao naviku minucioznoga pisanja o događajima kojima je svjedočio, što možemo vidjeti iz mnoštva arhivske građe, članaka i knjiga koje je objavio, tako u njegovoj privatnoj arhivi možemo pročitati sažetak ovoga razgovora u više pisama koje je Radica uputio dugogodišnjem prijatelju u Parizu Anti Smith-Paveliću, u kojima detaljno iznosi svoje impresije sastanka s Đilasom i američkim profesorima. Riječ je o tri pisma od 29. i 31. listopada, te 14. studenoga 1968. godine. HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 24, bijela košuljica 251. Također iscrpno o istom u: Radica, 1984: 568-582.

vanjsko-političkih upliva, kreditnih i ekonomskih povlastica, te poglavito propagandom, kulturom – filmom, glazbom i poticanjem konzumerizma, rečeno diplomatski „kulturno-ideološkim infiltracijama putem sredstava masovnih komunikacija“ (tisak, radio, televizija, film). Dakle, izostanak bilo kakvih vojnih i ekonomskih pritisaka, već isključivo primjenom tzv. treće dimenzije ratovanja zvane *soft power*. Brzezinski se osobito interesirao za novo sovjetsko partijsko vodstvo i njihove odnose. Đilas je ustvrdio kako su to sve Staljinovi poslušnici, ljudi naučeni slušati koji ne znaju misliti svojom glavom. To je ta „nova klasa“ koja je servilna, poslušna i u strahu od bilo kakve individualnosti, a koju je Đilas još ranije opisao u svojoj najpoznatijoj knjizi *Nova klasa* tiskanoj u SAD-u 1957. godine. Brežnjeva naziva malim beznačajnim partijskim potčrkom koji je, pod utjecajem Ukrajinaca koji su većina u Politbiro, upao u Prag, zbog straha da se kontrarevolucija ne proširi na ostale zemlje. Povala se rasprava o njegovom Njegošu koji je prikazan isključivo kao Srbin, na što je Đilas ispred Amerikanaca istaknuo svoje srpstvo, izjavivši provokativno kako „Hrvati hoće Crnogorce za sebe, da bi oslabili srpstvo“ (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 24, bijela košuljica 251. Pismo Bogdana Radice od 29. listopada 1968. za Smith-Pavelića). Upitan od Radice zašto je izlazio iz Partije i svoj rad na demokraciji nije pokušao provesti kroz partijske strukture, Đilas je rezignirano odgovorio kako on svoje ideje nije mogao podijeliti ni sa svojom prvom ženom Mitrom Mitrović, ni najboljim prijateljima poput Peke Dabčevića koji su postali dio „nove klase“, koju je vlast nepovratno pokvarila. Zato je on istupio iz Partije i javno pisao o svojim idejama tvrdeći „da su ga uhvatili u konspiraciji, da bi ga bili ubili“ (*Isto*). Potom je opisao svoje iskustvo iz zatvorskih dana kada je odbio potpisati izjavu kako on nije autor *Nove klase* jer su njegov rukopis navodno izdavači (američki obavještajci) doradili, pa je proveo u samici pune dvije godine. Također je dodao da su Sovjeti tražili njegovo zatvaranje jer je u to vrijeme Tito potencirao politiku pomirenja s njima. Usprkos svemu, na koncu je ipak naglasio kako je Tito veliki državnik i revolucionar bez kojega ne bi bilo ni Jugoslavije ni pobjede u ratu. Ponovno je, prije nego Amerikanci su otišli, istaknuo kako je američki interes braniti Jugoslaviju jer su i njeni narodi odlučni u obrani suvereniteta od bilo kakvih sovjetskih ugroza, što ponovno dovodi do zaključka da je ipak smišljeno poslan od partijskoga vodstva u Ameriku. I sama činjenica da je u više navrata otklonio mogućnost da dođe kod Radice u stan, ali da se mogu naći kod Mate Meštrovića ili izdavača Vlade Jovanovića govori kako je dobio jasne instrukcije o pravilima ponašanja. Nakon što su ostali sami, Meštrović i Radica su razgovor s Đilasom skrenuli na hrvatske teme. Rekao je da se s Titom prvi put susreo početkom 1937. u Zagrebu kad ga je na jednom sastanku prepoznao po portretu koji mu je prije pokazao Moša Pijade dok su bili u zatvoru. Đilas nastavlja kako je on bio na prvom susretu Tita i Krleže 1945. kad su se pomirili, ali se Tito bio naljutio na Krležu nakon što je čuo da je i on potpisnik Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika. Đilas tvrdi da je to bila pogreška jer je izazvala nepotrebnju i oštru reakciju Srbije, poglavito srpskoga naroda u Hrvatskoj. Đilas se nakon ove turneje ipak vratio u Jugoslaviju, ne iskoristivši mogućnost ostanka na Zapadu gdje je mogao birati sveučilište i izdavača knjiga, jamačno svjestan moći i beskrupuloznosti partijskoga vrha i Udbinih prijelnji.

Na koncu pisma Radica iznosi svoje kritičko mišljenje o Đilasu jamačno i zbog čestih kritika emigrantske javnosti kojoj to nije sjedalo¹⁶, držeći ga prije svega socijalistom utopistom, koji je čovjek riječi i ideja bez dara za realnu politiku i pragmatizam, što je glavni razlog zbog kojega ga se odrekao Tito. Osim toga, on kritizira Titovo uporno inzistiranje da sačuva dijalog i ničim ne izaziva Sovjete pa bi Đilasovo rezolutno ponašanje, drži Radica, izazvalo Sovjete i brzo bi došlo do kaosa.

16 U pismu upućenom Radici koji je bio na odmoru na otoku Martinique (Karibi), Meštrović je informirao Radicu o aktualnim novostima pišući da je od Tuđmana dobio upitnik za svoja istraživanja o stavu Amerike naspram nacionalnoga pitanja u Jugoslaviji, te da mu je Lamer pisao kako je bio u Zagrebu i susreo se s Tuđmanom kojega su zamolili da napiše predgovor knjizi memoara njegova oca Ivana Meštrovića. Meštrović upozorava Radicu kako je emigrantski list *Hrvatski glas* prenio razgovor iz *Freedom Housea* s komentarom kako podržavati Đilasa „znači podržavati treću Jugoslaviju...“. Pismo Mate Meštrovića od 18. siječnja 1969. HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 58, bijela košuljica 624.

Vezano za hrvatsko pitanje, Radica smatra kako je on na liniji velikosrpstva, neprestano spominjući Ćosića i Isakovića koji su poznati po svojim radikalnim stavovima. Ipak je, u više navrata, ponovio kako on nema ništa protiv Hrvata i da im nikad ne bi ništa učinio našao jer Jugoslavije nema bez dogovora između Srba i Hrvata koji su nužni za treću Jugoslaviju o kojoj je on otvoreno govorio. Interesantno je da 31. listopada 1968., dva dana nakon ovoga pisma koje je napisao isti dan kad je imao susret s Đilasom, Radica piše novo pismo u kojem iznosi još neka zapažanja. U prvom redu tu je razgovor o Bleiburgu u kojem je Đilas ustvrdio da nije sudjelovao u tim operacijama uništenja ustaša i četnika, koje je naredio osobno Tito, a na Radičinu opasku je li tu bio Koča Popović, Đilas je potvrdio te dodao i Peku Dapčevića (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 24, bijela košuljica 251. Pismo Radice za Antu Smith-Pavelića, 31. listopada 1968.). Poslije svega, Radica u trećem pismu upućenom Smith-Pavliču navodeći zanimljive detalje elaborira zašto je toliko vremena posvetio Đilasu i na neki mu način pomogao u promidžbi.¹⁷ Prije svega jer je svojim intervjuima i knjigama barem donekle razobličio jugoslavensku idiličnu priču koja je tih godina kružila oko Jugoslavije u zapadnim medijima te pokazao kako je titoizam analogan staljinizmu i kako komunistički sustav nema budućnosti. Na koncu, Radica pomalo rezignirano konstatira kako je i on u svojoj suštini velikosrpski hegemonist citirajući izvadak iz Đilasova intervjua za *New York Times* od 30. listopada 1970., u kojem se referirao kakva bi trebala biti Jugoslavija nakon Tita.¹⁸

5. Tuđman i Radica

Nakon sukoba s jednim od vodećih partijskih dužnosnika u Hrvatskoj Vladimirom Bakarićem (1912. – 1983.)¹⁹ i prisilnoga umirovljenja 1967., Tuđmanu je gotovo onemogućen bilo kakav znanstveni ili javni rad, stjeran je na margine društva te stavljen pod stalni nadzor SDS-a,²⁰ što kulminira njegovim uhićenjem i suđenjem 1972. godine. Burne događaje kojima se pokušalo provesti reforme

17 U trećem pismu Radica piše zadnji *post scriptum* Đilaseva boravka u Americi u kojem informira Smith-Pavelića kako se s Đilasom čuo telefonski gotovo svaki dan, te su se susreli više puta. Ti zadnji razgovori uglavnom su vođeni o Đilasovim sjećanjima na ratne događaje u kojima on kritizira Mačeka jer nije htio doći u šumu partizanima budući da bi tako bile izbjegnute mnoge pogreške. U više navrata je, govoreći o Stepincu, istaknuo kako su znali da on nema veze s fašizmom, ali su ga namjerno u javnosti optužili jer nije htio odstupiti od podrške Vatikanu. Radica opisuje domjenke, nagrade i pohvale koje je dobivao od američkoga establišmenta, senatora, izdavača, posebno nagradu koju mu je uručila *Freedom House* te sastanak s Kissingerom. Baš u to vrijeme Radica je planirao i tražio načine da posjeti Jugoslaviju, ali nakon razgovora s Đilasom shvatio je kakva je to jedna i „krvava zemlja“ u kojoj Đilasa nakon povratka možda ponovo očekuje zatvor. HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 24, bijela košuljica 251. Pismo Radice za Antu Smith-Pavelića, 14. prosinca 1968.

18 „Mora se držati u pameti, da je Jugoslavija proizvod duha i žrtava srpskih država Srbije i Crne Gore i od pro-jugoslavenskih Hrvata, Slovenaca i Makedonaca (...)“ (Radica, 1984: 582). Dakle, ostaje sve isto za Hvate, zaključuje Radica.

19 Kada je u Beogradu 1963. tiskana prva cjelovita povijest SKJ i revolucije, naziva *Istorija SKJ* čije je prvo izdanje bilo tiskano u 194 593 primjeraka, a u pripremi za tisak je bilo 10 000 primjeraka na slovenskom jeziku, 5000 na mađarskom, 1500 na bugarskom, 4000 na talijanskom i 1500 na rumunjskom. Ove brojke govore o tome koja je bila intencija u propagandnom smislu, ne ulazeći u materijalnu korist od prodaje knjige. Za prvo izdanje beogradska redakcija, koja je uredila i izdala knjigu, nije konzultirala nikoga iz Hrvatske, a u pripremi je bilo i drugo izdanje. Tuđman i Institut za historiju radničkoga pokreta na čijem čelu je bio, svjesni kakve posljedice mogu proizaći iz ovako smišljene propagande, organizirali su Simpozij na kojem su argumentirano osporili mnoge fabricirane i netočne povijesne činjenice kojim se željelo umanjiti ulogu hrvatskoga naroda u NOB-u i optužiti ih za izdaju i suradnju s nacistima. Tuđman je u dogovoru s Bakarićem i Marijanom Cvetkovićem priredio sažetak u kojem su bili prilozi sa Simpozija. Tada, u ožujku 1964., dolazi do unaprijed dogovorenoga sastanka u CK SKH na kojem Bakarić odjednom zauzima drugi pravac te primjedbe koje su iznijete na Simpoziju kategorički odbija. Nekoliko dana kasnije u *Komunistu*, glasilu SKJ, na Bakarićevu inicijativu izlazi opširni članak „Buržoasko-nacionalističko skretanje u pristupu nacionalnom pitanju“ u kojem je Tuđman označen nacionalistom u najgorem smislu te riječi. Komentirajući ovakav nagli obrat Tuđman sluti da tek predstoje nova trvenja: „Dotada se moj sukob odvijao samo s unitaristima, a sada se počelo događati i u CKH – s Bakarićem“ (Tuđman, 1995: 758).

20 Tuđmanov dosje SDS-a nedavno je ukoričen u knjigu. Maletić, Franjo (prir.). 2019. *Dr. Franjo Tuđman. Dosje br. 229562*.

gospodarskoga, kulturnoga i političkoga života u tadašnjoj SFRJ u povijesti poznate kao Hrvatsko proljeće, predvođene tadašnjim hrvatskim partijskim vodstvom, kulturnim institucijama poput Matice hrvatske, uz podršku studentskoga rukovodstva putem masovnih protesta, vladajuća partijska klika iskoristila je za neviđeni obračun s većim dijelom hrvatskoga naroda i zaustavljanjem svih demokratskih procesa. Kako bi se stvorio dojam jedne organizirane i povezane strukture, studentska organizacija prikazana je kao vojna kontrarevolucionarna formacija kojom je zapovjedala vrhovna uprava Matice hrvatske s ciljem rušenja socijalističkoga poretka. „Taj je udarni odred, stoji u optužnici, trebao dovesti na vlast ekstremnu emigraciju“ (Ponoš, 2007: 201-202). Zato je, nakon što je Tuđman prvi put uhićen 11. siječnja 1972., uz optužnicu za kontrarevolucionarni rad u Matici hrvatskoj, bio također optužen za suradnju s ekstremnom emigracijom. Tako u pismu od 22. listopada 1975., koje je Bruno Bušić poslao Radici iz Londona nakon bijega iz Jugoslavije, stoji da je tijekom njihova zajedničkoga suđenja 1972. Tuđman često optuživan zbog svoje veze s Radicom, citirajući kao dokaze njihovu obimnu korespondenciju (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 24, bijela košuljica 245).²¹ A sve je započelo tijekom 1966., kada je Tuđman boravio na Harvardskom sveučilištu, kao jedan od sudionika Međunarodnoga seminara koji je vodio Henry Kissinger, a tijekom kojega je susreo i upoznao velik broj hrvatskih iseljenika (Tuđman, 1995: 286). Presudom Okružnoga suda u Zagrebu osuđeni su u zajedničkom sudskom postupku Bruno Bušić, Dragutin Šćukanec i Franjo Tuđman, 11. listopada 1972., zbog krivičnih djela iz čl. 105, čl. 100 i 118 Kaznenoga zakona (Vuković, 2004, Dokumenti: Presuda Okružnog suda K-355/1972., 1.). U Tuđmanovom slučaju on je proglašen krivim zbog zlouporabe Matice hrvatske od kontrarevolucionarne nacionalističke grupe istomišljenika koji su izradili program s intencijom svrgavanja laganih predstavnika vlasti u SR Hrvatskoj, a kojoj je pripadao i on. Drugi krimen kojim se teretio Tuđman, kao što je već rečeno, bila je njegova suradnja s hrvatskom ekstremnom političkom emigracijom koja je imali za cilj „razbijanje SFRJ, te stvaranje „Samostalne hrvatske države“ s kapitalističkim društvenim uređenjem“ (Isto, Presuda, 7). Potom se navode osobe iz emigracije s kojima je Tuđman održavao stalne veze, između kojih su istaknuti Ante Kadić, Mate Meštrović, Bogdan Radica i Ante Smith-Pavelić, od kojih je gotovo svakodnevno primao velike količine propagandnog materijala koji je rabio u svrhu neprijateljske djelatnosti protiv SFRJ. Ako se vratimo događajima koji su prethodili Tuđmanovu uhićenju, ključni je bio njegovo umirovljenje 1967. u 45. godini života u naponu fizičkih i intelektualnih snaga. Pokušavajući izaći iz prisilne izolacije, Tuđman aktivira poznanstva koja je uspostavio tijekom svoga boravka u SAD-u 1966. Jedna od ključnih osoba i svojevrsni *spiritus movens* te njegove inicijative bio je Mirko Lamer iz Rima.²² U njegovom pismu od 7. siječnja 1969. pisanom Radici, Lamer navodi kako je nekoliko dana proveo u Zagrebu gdje je imao susrete s više osoba. Također napominje kako je Mati Meštroviću pisao u vezi s Tuđmanom i njegovim angažmanom u vidu studijskoga putovanja i boravka u SAD-u. Lamer informira Radicu kako mu je prenio njegovu poruku da ostane u zemlji i Tuđman se s tim složio, a ovo studijsko putovanje trajalo bi samo kratko. Lamer također piše kako je Tuđman bio u dobrim odnosima s nedavno preminulim Rudolfom Bićanićem, a trenutačno se druži s Krležom te nikako ne želi da se u ovom trenutku o njemu piše. Analizirajući trenutačnu situaciju u Jugoslaviji, Lamer navodi

21 O Tuđmanovim kontaktima s emigracijom u to vrijeme vidi opširno u knjizi *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija* autora Wollfyja Krašića.

22 Lamer Mirko (Lammer) rođen u Krapini 1907. studirao ekonomiju u Zagrebu, Heidelbergu i Leipzigu gdje je i doktorirao. Tijekom 1935-36. boravio je u SAD-u kao stipendist Rockefellerove zaklade, radio kao izvanredni profesor na Ekonomskom-komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu do 1942. jedan je od osnivača i prvi ravnatelj Ekonomskoga instituta Savske banovine Hrvatske 1939., te tajnik u Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu NDH (1941. – 1942.). Zbog neslaganja s ustaškim režimom odlazi u Švicarsku 1942., a nakon završetka Drugoga svjetskoga rata u SAD, gdje predaje na Howardovu sveučilištu u Washingtonu. Također do umirovljenja 1972. radi kao voditelj odjela FAO u Rimu, a kasnije u mirovini ponovo je angažiran kao savjetnik za unaprjeđenje poljodjelstva u zemljama u razvoju. Autor je više knjiga i članaka uglavnom na engleskom jeziku. Umro je 1979. u Lausanne. Njegov brat Stjepan također je bio profesor na Sveučilištu u Zagrebu te republički sekretar u Sekretarijatu za saobraćaj (1969. – 1972) i pomoćnik ministra u Saveznom sekretarijatu za privredu u Beogradu (1972. – 1979.) (Macan, 2013: 538, 539).

kako pokrenuti proces konfederalizacije lagano napreduje u smislu stanovitih ingerencija republičkih institucija, primjerice za vanjske poslove, a za diplomaciju se uvodi tzv. nacionalni ključ koji bi trebao osigurati ravnopravniju zastupljenost svih nacija. Referirajući se na Radičin susret s Đilasom, Lamer piše da su tisak i svi javni mediji u zemlji prešutjeli Đilasov boravak u SAD-u, a u kuloarima se govori kako Kardelj neće naslijediti Tita i preuzeti vlast, prije će biti „da će ga likvidirati“ jer nema stvarnu podršku (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 58, bijela košuljica 625. Pismo Mirka Lamera za Bogdana Radicu, 7. siječnja 1969.).

U drugom pismu od 5. veljače 1969. Lamer ponovno piše Radici navodeći kako je konačno našao vremena da mu se javi jer je imao naporan period. Najprije je iz Rima otišao na deset dana u Ženevu na stručnu konferenciju, a onda je proveo četiri dana u Opatiji kao izaslanik FAO-a (Organizacija za prehranu i poljoprivredu Ujedinjenih naroda) na poziv Federalne Vlade Jugoslavije. Na tom simpoziju Mljekarske industrije Jugoslavije Lamer se obratio auditoriju na hrvatskom jeziku nakon gotovo 28 godina otkad je bio napustio Jugoslaviju. Lamer piše kako je na engleski jezik preveo životopis Franje Tuđmana koji je poslao u Zagreb kako bi Tuđman mogao kompletirati svoj dopis za profesora Sidneya Hooka u SAD, kojega je Radica kontaktirao kako bi Tuđmanu osigurao jedno studijsko putovanje u svojstvu predavača. Lamer opisuje kako je tijekom boravka u Opatiji telefonom nazvao Tuđmana koji ga je izvijestio da ide 24. ožujka u Njemačku gdje će biti nekoliko dana na nekom seminaru.²³ Lamer se planirao vratiti u Zagreb početkom travnja gdje bi ostao desetak dana.

Na blagdan Velike Gospe, Radica piše Smith-Paveliću obavještavajući ga da je kod njega u L'Ulivellu boravio Tuđman sa suprugom, a pridružio se i Mirko Lamer koji je ostao dva dana. Radica ističe da je s Tuđmanom imao dugačak i zanimljiv razgovor, zapravo se radilo o desetak razgovora koji su trajali čitave noći. Radica naglašava kako dosad ni od koga nikada nije dobio tako duboku i realnu sliku stvarnih prilika u zemlji. „To je neobično pametan čovjek, sjajno poznaje prilike i ljude kod kuće, svakog u tančine, da je uistinu bila korist s tim ljudima razgovarati. Imam osjećaj, da je T. najizgradjeniji politički mozak koga danas ima Hrvatska, i da ukoliko se prilike budu razvijale od početnim pravcem da će taj čovjek moći igrati prvorazrednu ulogu u zemlji“ (HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 58, bijela košuljica 625. Pismo Radice za Antu Smith-Pavelića, 15. kolovoza 1969.). U vrijeme Tuđmanova boravka kod Radice u Italiji je boravio pravnik i publicist iz Splita Ivan Mužić (1934. – 2021.) koji je također ostavio pozitivan dojam na Radicu. Sažimajući njihove stavove Radica piše kako obojica zauzimaju motrišta konfederacije glede Jugoslavije, držeći da su ih Tito, Bakarić i Tripalo razočarali i ostavili jer je to pitanje maknuto iz javnoga diskursa. Obojica tvrde da je ekonomska nepravda i osiromašenje Hrvatske gore nego ikada, ali da je upravo ta nepodnošljiva situacija poticaj da se ne odustane. Glede Bakarića prevladava mišljenje kako je iluzorno bilo što očekivati od njega s obzirom na to da se okružio Kostrenčićem i Čulinovićem (srpskim unitaristima) koji su u Hrvatskoj od sviju prezreni. Predmnijevaju da bi trenutačnu situaciju koju je potkopao Bakarić eventualno mogao spasiti Dragutin Haramija, predsjednik Izvršnoga vijeća Sabora kao jedan od vodećih tvoraca tadašnje hrvatske ekonomske politike. O srpskim stavovima govore sve najgore u svjetlu slabljenja Tita koji je ostario i neprestano popušta Srbima kako bi na neki način održao ravnotežu. Krležu apostrofiraju kao jedinu protutežu jer je većina njih zaposlena oko Matice hrvatske koja je trenutačno u teškoj financijskoj situaciji, većina novca izdvaja se za srbijanske nakladnike, dok za izdavanje hrvatskih knjiga novca nema. Za *Hrvatski književni list* Tuđman govori da je odigrao veliku ulogu u osvješćivanju hrvatskoga naroda te drži da će ga Haramija uspjeti zaštititi od gašenja. Tiraža mu je 40 000 primjeraka, a upražnjeno mjesto koje je

23 U pismu iz Pariza od 10. veljače 1969., Ante Smith-Pavelić traži od Radice da mu nešto detaljnije napiše o planiranoj promjeni emigrantske politike jer mu je o tome govorio i Mirko Lamer kojega je susreo prigodom svoga nedavnoga boravka u Münchenu. Lamer mu je rekao da je došao u München kako bi održao neko predavanje, ali i da se susretne s Tuđmanom koji je došao u München nakon Smith-Pavelićevog odlaska u Pariz, pa on izražava žaljenje što nije uspio upoznati Tuđmana. Pismo Ante Smith-Pavelića za Radicu, 10. veljače 1969. HR-HDA-1769-Radica Bogdan, kut. 58, bijela košuljica 624.

nekad držala Hrvatska seljačka stranka, sada je preuzela Crkva, argumentirajući to tiražom od 300 000 primjeraka *Glasa Koncila*. Radica drži da su ga ove činjenice ispunile nadom, ali će proces očito biti dug i mukotrpan. Smith-Paveliću predlaže da naruči novu Tuđmanovu knjigu *Velike ideje i mali narodi* – barem 20 primjeraka, kako bi imao za prigodne poklone i distribuciju po bibliotekama – na Tuđmanovu adresu u Nazorovoj ulici. Inače, govoreći o samoj knjizi, Radica ju preporučuje Paveliću jer je veoma interesantna uz obimnu građu o hrvatskim političkim temama. Radica u pismu iznosi kako on planira pokušati knjigu prevesti na engleski i tiskati kod već spomenutoga Jovanovicha. Također, Radica drži kako bi bilo dobro Tuđmanu omogućiti studijski boravak u SAD-u te predlaže Smith-Paveliću da ga i on pozove u Pariz jer je Tuđman „daleko jači čovjek od svih koje sam dosad vidio. On bi ti razjasnio stanje tako lucidno da bi bio zadovoljan“ (*Isto*). Usto što je dobro informiran o stanju u dijaspori, on poznaje stanje u Partiji kao malo tko s kim je Radica komunicirao. Također, Radica posebno ističe kako mu je Tuđman detaljno pojasnio suštinu trvenja koji proistječu iz nacionalnih antagonizama. Slično kao i Đilas, Tuđman poštuje Titov politički realizam, nastavlja Radica, ali ga ne drži hrvatskim političarom jer je kod Tita ono nacionalno sekundarno, a primorano je opstanak na vlasti. Glavni krivac je u načelu Bakarić, a Tripala drži sljedbenikom jugoslavenske orijentacije. Vezanu za hrvatsku inteligenciju, Tuđman procjenjuje da je najgore područje na polju historiografije, gdje spominje Ljubu Bobana i Jaroslava Šidaka koji je izrazito unitarističke orijentacije, za razliku od Vase Bogdanova koji je, iako Srbin, najbliži hrvatskim gledištima. Pitajući ga za Bogdana Krizmana, Tuđman napominje da je alkoholičar i da je također unitarističke provenijencije. Za Ljubu Bobana je rekao da je preuzeo partijski ogranak na fakultetu, kada su njega istjerali iz Partije. Radica također nabraja Tuđmanova gledišta na književnost u kojoj je većina „antiunitaristička“, osim Gustava Krkleca, te pozitivno gleda na Haramiju i Savku, a on osobno najveće nade polaže u započeti proces teritorijalne podjele vojske. Onda je na red došlo pitanje Bosne, za koju drži da treba biti oprezan, govoreći pozitivno o prijašnjem čelniku HSS-a Vladku Mačeku (1879. – 1964.) i njegovoj predratnoj inicijativi formiranja hrvatske neovisnosti u obliku Banovine Hrvatske. Zatim je govorio o Makedoniji, a za Slovence je rekao da trenutno postoji nekakav partnerski odnos, ali da se na njih ne može računati jer oni gledaju svoje interese i skloni su suradnji sa Srbijom. Tuđman također ističe kako je ekonomska kriza u zemlji izuzetno teška. Izdvojio je primjer da je u ovom trenutku oko 50 000 radnika još uvijek bez plaće jer sve kreditne mehanizme drži Beograd. Također je i cjelokupna diplomacija totalno prosrpska; s hrvatske strane došla je inicijativa da hrvatski predstavnik preuzme poslove vezane za trgovinsku vanjsku politiku jer je Hrvatska najveći izvoznik od svih republika, ali su Srbi to ponovno odbili. Iako su hrvatski zastupnici u federalnom vijeću otvoreno protestirali protiv takve odluke, iz vlastitih redova takve inicijative ometaju osvjedočeni unitaristi poput Miloša Žanka. Radica napominje da je sve napisano na brzinu i da je bilo previše tema za jedno pismo. Spominjući ulogu koju je u Hrvatskoj izgubio HSS, Radica napominje Smith-Paveliću da Franjo Gaži stiže na razgovor s Krnjevićem iz Jugoslavije 18. kolovoza. Krnjević jako cijeni Gažija i oni skupa rade na ponovnoj revitalizaciji HSS-a. Radica na koncu poručuje Smith-Paveliću da pozdravi Gažija i da svakako s njim upozori Krnjevića na određene stvari kojih se treba držati prigodom skorašnje posjete Kanadi. U svom odgovoru na to Radičino pismo, Smith-Pavelić izražava zadovoljstvo što je Radica imao tako korisne razgovore s Tuđmanom. On drži da treba svakako nastaviti s tom praksom, usprkos činjenici da je Tuđman trenutačno „na sporednom kolosjeku, ako je uopće na kolosjeku,“ ali on misli da je korisno i dalje održavati veze s njim jer je prema njegovim riječima u politici sve moguće dok je čovjek živ (HR-H-DA-1769-Radica Bogdan, kut. 58, bijela košuljica 625. Pismo Ante Smith-Pavelića za Radicu, 25. kolovoza 1969.).

6. Suradnik SDS-a „Rade“

Nakon Tuđmanova uhićenja 11. siječnja 1972., počinju zakulisne igre, pritisci i obrati u kojima je u zahtjevu Okružnoga javnoga tužilaštva pokrenuta istraga protiv Marka Veselice, Franje Tuđmana, Šime Đodana, Ante Brune Bušića, Vlade Gotovca, Hrvoja Šošića, Joz Ivčevića Bakulića, Zvonimira Komarice, Ante Glibote, Ante Bačića i Vlatka Pavletića (Vuković, 2004: 25). Nakon razdvajanja sudskoga postupka i dijeljenja navede grupu u četiri zasebne grupe te ponovnoga izdvajanja, na koncu je spojen proces protiv Tuđmana s procesom koji se vodio protiv Dragutina Šćukanca i Brune Bušića (Tuđman, 2003: 12). Istražni postupak na ovaj se način prolongirao u više navrata pri čemu su odbijeni zahtjevi za ukidanjem pritvora za Tuđmana uz nove zahtjeve tužilaštva o proširenju istrage, da bi na koncu Vrhovni sud donio konačno rješenje kojim se Tuđmanu pritvor produljuje za mjesec dana – do 11. srpnja. To je značilo da će ubrzo uslijediti optužnica i glavna rasprava koja je završila presudom Okružnoga suda u Zagrebu, 11. listopada 1977. Dakle, od uhićenja do presude Tuđman je proveo u zatvoru devet mjeseci. Ovo otezanje i odgode pokazale su kako je tužiteljstvo imalo problema u pribavljanju dokaza. Tome u prilog ide činjenica da je „Rade“, iza kojega se krije navedeni Franjo Gaži, jedan od najdragocjenijih suradnika SDS-a, kako se o njemu izrazio Josip Manolić²⁴, poslan na višednevni put u SAD i Francusku, kako bi prikupio podatke o emigraciji, u kojima se posebno poglavlje odnosi na Tuđmanov posjet Firenci, njegove razgovore s Radicom, te također njegove veze s Antom Smith-Pavelićem. U izvješću se navodi kako je „Rade“ bio na putu za SAD i Pariz od 23. studenoga do 31. prosinca 1971. godine (HR-HDA-1561-RSUP SDS, Centar Zagreb, 3. veljače 1972. Informacija br. 18. Predmet: Izvještaj saradnika „Rade“ o boravištu u SAD i Parizu). Na samom početku ovoga opsežnoga Izvještaja²⁵, „Rade“ navodi okolnosti koje su prethodile njegovom odlasku u SAD na simpozij u Clevelandu. On je 22. listopada 1971. dostavio Izvještaj o razgovoru koji je predsjednik Matice hrvatske Ljudevit Jonke, koji je ranije dobio službeni poziv za Simpozij od nekoliko sveučilišta u SAD-u da održi predavanje, vodio s Mikom Tripalom i Perom Pirkerom. Na koncu je od planirane velike delegacije kojoj su iseljenici poslali avionske karte, u SAD otišao samo „Rade“ s Ivanom Dulanom. To je opisano u šestom poglavlju Izvještaja „Razgovor s Bogdanom Radicom o njegovom kontaktu u ljetu 1971. godine s Franjom Tuđmanom, Budiša Draženom i Ivanom-Zvonimirom Čičkom u Italiji“ (HR-HDA-1561-RSUP SDS, Centar Zagreb, 3. veljače 1972. Informacija br. 18. Predmet: Izvještaj saradnika „Rade“ o boravištu u SAD i Parizu). Ovdje je pogrešno navedeno da je do sastanka došlo ljeti 1971., a iz Radicina pisma vidjeli smo da je to bilo u kolovozu 1969. godine. Jedan od vođa studentskoga pokreta iz 1971. Dražen Budiša, u tisku je demantirao ove navode izjavljujući da to spada u domenu „udbaških izmišljotina“. „Rade“ navodi kako se s Radicom susreo u Clevelandu, a onda je ponovo bio na ručku kod njega u New Yorku. Na početku razgovora Radica mu je izrazio svoje razočaranje glede Đilasova boravka u SAD-u, gdje je u svakoj prigodi isticao svoje jugoslavenstvo. Radica ističe da je Mati Meštroviću ovaj izjavio „da hrvatsku opoziciju treba ugušiti tenkovima i ispaio je Djilas velikosrbini“ (HR-HDA-1561-RSUP SDS, Centar Zagreb, 3. veljače 1972. Informacija br. 18., 35). Nakon toga Radica je opisao Tuđmana, Budišu i Čička, gdje o potonjoj dvojici navodi da su optimistični glede razvoja situacije, ali politički amateri. Za Tuđmana je izrazio uvažavanje kao povjesničara, ali s opaskom da u svemu želi biti prvi.²⁶ „Rade“ nastavlja da mu je još Radica rekao da ga je Tuđman

24 Nakon Drugoga svjetskoga rata, Franjo Gaži, agronom i suradnik sovjetske i britanske tajne službe, uhićen je te je iz Zagreba prebačen u Beograd gdje je osuđen 8. listopada 1947., na temelju presude Vrhovnoga suda NR Srbije na kaznu zatvora od pet godina s prinudnim radom. Nakon izlaska iz zavora nastavljena je njegova suradnja sa SDS-om koji je u svojim aktivnostima pokrivaio velik broj osoba: od onih u Matici hrvatskoj i Crkvi, do vodećih ljudi u emigraciji, primjerice Tuđmana, biskupa Đuru Kokšu, Živka Kustića i dr. Također veliki krug osoba u emigraciji uglavnom HSS-ove provenijencije: Josip Torbar, Juraj Krnjević, Bogdan Radica i drugi. Njegov brat Stjepan bio je tajnik Vlatka Mačeka (Manolić, 2016: 54-59).

25 Izvješće sadrži 68 gusto tipkanih stranica i više Priloga u kojima je Franjo Gaži konspirativnog imena „Rade“ detaljno opisao svoj boravak u inozemstvu, donoseći minuciozan prikaz svih osoba koje je susreo.

26 Više o ovom sastanku u: Ćosić, 2020: 765, 766.

pitao glede mogućega angažmana na nekom od sveučilišta u SAD-u, a da mu je Radica odgovorio kako Tuđman „nije politička ličnost ranga Milovana Đilasa koji je bio atrakcija za Amerikance“ (HR-HDA-1561-RSUP SDS, Centar Zagreb, 3. veljače 1972. Informacija br. 18., 36). „Rade“ još dodaje da se kasnije susreo s Radicom koji mu je pripomenuo kako su se Čičak i Budiša prevarili u svojim predviđanjima razvoja situacije, uz napomenu kako više nisu razgovarali o Tuđmanu, iz čega se može naslutiti da je dobio poseban naputak za Tuđmana. Nakon završena obilaska SAD-a i Kanade, „Rade“ je otputovao u Pariz gdje je pokušao uspostaviti vezu s Krnjevićem i Antom Smith-Pavelićem, ali je ovaj morao otići na nekakav put i nisu se našli. Ipak se susreo s nekoliko osoba, među kojima je Vjekoslav Primuž koji mu je rekao da ima poznanike u francuskom Ministarstvu, gdje je informiran da su studentski nemiri zapravo smišljena i podla ruska igra. S jedne strane nastupa poznati emigrant Jelić koji je inspiriran ruskim uticanjem i podržava suradnju Hrvatske s Rusijom, a s druge strane iz Moskve stižu upozorenja Titu da mora preuzeti kontrolu nad novonastalom situacijom jer je Jugoslavija dovedena u opasnost pa Rusi upozoravaju da je nužno poduzeti oštre mjere kako bi se stanje smirilo (*Isto*, 66).

Na koncu je potrebno navesti kako je nekoliko godina nakon toga, 10. lipnja 1978., Tuđmanu prvi put u posjet domu došao Marko Veselica s pozivom da se pridruži njemu i još petorici-šestorici ljudi na ručku s Đilasom u Lagviću. Budući da je Đilas izrazio želju razgovarati i s Tuđmanom, uslijedio je ovaj poziv. Tuđman navodi kako je odbio sudjelovati u takvom okupljanju „udružene opozicije“, nego je izrazio želju da se nasamo susretne s njim, jamačno znajući kako je rizična takva vrsta okupljanja u smislu mogućnosti podmetanja (Tuđman, 2011: 401). Nakon dolaska u Zagreb i susreta s tadašnjim vodećim hrvatskim disidentima Markom Veselicom, Hrvojem Šošićem, kasnije i Ivanom Zvonimirom Čičkom i Draženom Budišom, Đilas je 13. lipnja 1978. posjetio Tuđmana gdje se zadržao više sati (od 10.00 do 13.30). Iako se u dokumentu SDS-a navode teme o kojima se grupno razgovaralo s Đilasom u restoranu – od zdravstvenoga stanja tada oboljeloga Mike Tripala, držanju Većeslava Holjevca do odnosa Istoka i Zapada i drugo – o višesatnom susretu Tuđmana i Đilasa nema ni riječi, iako je Tuđmanov stan već dugi niz godina prije toga bio ozvučen i pod kontrolom (HR-HDA-1561-RSUP SDS, Centar Zagreb, 21. lipnja 1978. Informacija broj 186.). Tuđman u svom dnevniku također bilježi Đilasov posjet s kojim je imao dugi razgovor od 10.00 do 15.15 sati (Tuđman, 2011: 401). SDS je pratio ovaj odnos pa je zabilježen razgovor suradnika Službe kodnoga imena „Knjaz“ koji je, kada je Tuđmana napustio general Ivan Rukavina kojega je suradnik zatekao kada je došao u posjet, razgovor poveo o Đilasu. Tuđman je potvrdio da se sastao s Đilasom, a na upit o naravi njihove suradnje nije se ustručavao otvoreno iznijeti podršku Đilasovom stavu o jugoslavenskoj konfederaciji.²⁷ Naravno, njihovi kontakti su i dalje nastavljeni, uz budno praćenje SDS-a.

7. Zaključak

Bogdan Radica bio je jedan od vodećih intelektualaca hrvatske emigracije 20. stoljeća, poliglot, jugoslavenski diplomat, publicist i profesor suvremene europske povijesti na sveučilištu Fairleigh Dickinson u New Jerseyu. Od njegova boravka u SAD-u tijekom Drugoga svjetskoga rata, povratka u Jugoslaviju 1945. godine pa sve do njegove smrti 1993. godine, postao je jedan od ključnih svjedoka za razumijevanje tragične sudbine hrvatske emigracije i hrvatskoga naroda „povišću pritrujena“. Radeći kao ataše za tisak u veleposlanstvima Kraljevine Jugoslavije u Ateni, Ženevi i Washingtonu stekao je golemo diplomatsko i životno iskustvo koje je obilato rabio u nebrojenim novinskim člancima i analizama etablirajući se kao prvo pero hrvatske emigracije i neumorni promicatelj ideje da hrvatski narod kao i svi drugi narodi svijeta ima pravo na slobodu, dostojanstvo i samostalnost. U

27 „... a na pitanje izvora “što ga veže sa Đilasom”, rekao je: „Ja se umnogome sa njime ne slažem, ali mi odgovara njegov stav o jugoslavenskoj konfederaciji o čemu je Đilas istupao u inozemstvu.“ HR-HDA-1561-RSUP SDS, Centar Zagreb, 8. veljače 1980. Informacija broj 133.

svojim neumornim traganjima, a često i sizifovskom poslu uvjeravanja američke javnosti na eklatantno kršenje najosnovnijih prava Hrvatima u sklopu totalitarnoga jugoslavenskoga komunističkoga režima, Radica godinama prati sudbinu tadašnjega vodećega političkoga disidenta u Jugoslaviji s kojim se upoznao još davne 1945. godine u Beogradu, prije svoga konačnoga bijega iz Jugoslavije. Riječ je o jednom od tadašnjih vodećih partijskih rukovoditelja i bliskom Titovom suradniku Milanu Đilasu. Nakon što je izbačen iz Partije i uklonjen sa svih političkih pozicija, Đilas prolazi torturu jugoslavenskih kazamata, ponajprije zbog skretanja s partijskoga kursa i tiskanja knjige *Nova klasa* koja je postala svjetski bestseller. Nakon objave poznatoga članka u američkom časopisu *The Reader Digest* „Yugoslavia’s Tragic Lesson to the World“ (Tragična lekcija Jugoslavije svijetu) 1946. godine, koji su preuzeli tadašnji vodeći američki listovi, Radica dolazi na listu neprijatelja države. Iz dosjea Službe državne sigurnosti vidljivo je koliku su pozornost posvećivali njemu, njegovim člancima i inicijativama koje je provodio među hrvatskim iseljenicima. Razotkrivajući laži koje su u svijet plasirali jugoslavenski diplomati i mediji o tobožnjoj podršci jugoslavenskih naroda komunizmu i Titovoj Jugoslaviji, Radica je ustrajno pobuđivao pozornost američke javnosti svojim natpisima u smislu komparacije Staljina i Tita, ukazujući na njihovu frapantnu sličnost glede uporabe masovnoga terora. Nakon korespondencije između Radice i Đilasa koja je započela posredstvom američkoga izdavača Đilasovih knjiga, njih dvojica susreli su se u New Yorku, družeći se i razgovarajući tijekom listopada 1968. godine o tadašnjim aktualnim političkim temama i projekcijama o budućnosti Jugoslavije u svjetlu neriješenih nacionalnih pitanja i ekonomskoga kolapsa koji se već tada naslućivao. Radica je također svjedočio susretima koje je Đilas imao s tadašnjim vodećim američkim ekspertima za Istočnu Europu, profesorima i senatorima, među kojima su bili Henry Kissinger i Zbigniew Brzezinski. Kao vrsni novinar i publicist, Radica je vidio koliku je medijsku pozornost pobuđivao Đilas u međunarodnoj javnosti i medijima tadašnjega zapadnoga svijeta. Potaknut tim iskustvom, Radica kroz razgranatu mrežu svojih poznanika u dijaspori i zemlji pokreće inicijativu kojom bi se pronašao hrvatski pandan Đilasa koji bi hrvatsko pitanje iznio na međunarodnu scenu. Radica je inače svako ljeto provodio na obiteljskom imanju kraj Firence na kojem je tijekom mnogih godina susretao široki krug osoba. Nakon susreta s Đilasom u SAD-u, sljedeće ljeto 1969. godine, Radica je imao susret s Franjom Tuđmanom primivši ga u svojoj obiteljskoj vili pored Firence. Zadržavši se nekoliko dana u dugim razgovorima i druženju s Tuđmanom, Radica u pismu od 15. kolovoza 1969. upućenom dugogodišnjem prijatelju i poznatom hrvatskom emigrantu u Parizu Anti Smith-Paveliću iznosi detalje toga susreta. On ističe kako je konačno susreo hrvatskoga intelektualca koji ima istančan politički profil i koji detaljno poznaje prilike u Jugoslaviji te cjelokupni partijski vrh, „svakog u tančine“. Sagledavajući aktualne političke prilike u Jugoslaviji, Radica predmnijeva da bi u nekim budućim preslagivanjima u zemlji Tuđman mogao imati vodeću ulogu, s obzirom na to da se radi o izuzetno inteligentnoj osobi upućenoj u sva zbivanja. Nakon ovoga susreta, Radica započinje lobiranje na više američkih sveučilišta kako bi Tuđmanu osigurao mjesto predavača te u isto vrijeme traži američkoga nakladnika koji bi Tuđmanove rukopise tiskao u SAD-u.

Izvori

HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561,

Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

HR-HDA-1769-Radica Bogdan: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1769,

Radica Bogdan.

Literatura

- Ćosić, M. (2020). Franjo Tuđman i problemi objavljivanja knjige Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi. *Časopis za suvremenu povijest*, 52(3), 759-789. <https://hrcak.srce.hr/246365>
- Dilas, M. (1957). *The New Class: An Analysis of the Communist System*. Frederick A. Praeger.
- Dilas, M. (1973). *Memoir of a Revolutionary*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Dilas, M. (1990). *Revolucionarni rat*. Književne novine.
- Krleža, M. (1939). Dijalektički antibarbarus. *Pečat* (8-9), 73-232.
- Macan, T. (ur.). (2013). *Hrvatski biografski leksikon: 8: Kr-Li*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Maletić, F. (prir.). (2019). *Dr. Franjo Tuđman. Dosje br. 229562*. Golden marketing-Tehnička knjiga; HVIDR-a RH.
- Manolić, J. (2016). *Špijuni i domovina. Moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku*. Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Ponoš, T. (2007). *Na rubu revolucije: studenti '71*. Profil International.
- Radica, B. (1946). Yugoslavia's Tragic Lesson to the World. *The Reader's Digest* (294), 138-150.
- Radica, B. (1954). Tito's Secret Alliance with Moscow. *The Freeman*, 4(8), 263-265.
- Radica, B. (1974). *Hrvatska 1945*. Knjižnica Hrvatske revije.
- Radica, B. (1982. – 1984.) *Živjeti nedoživjeti, sv. 1-2*. Knjižnica Hrvatske revije.
- Radica, B. (2006). *Agonija Europe: razgovori i susreti*. Disput.
- Šibl, I. (1986). *Sjećanja 3. Poslijeratni dnevnik*. Globus; Naprijed.
- Tuđman, F. (1981). *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*. Knjižnica Hrvatske revije.
- Tuđman, F. (1995). *Usudbene povjestice*. Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tuđman, F. (2003). *Petrinjska 18. Zatvorski dnevnik iz 1972*. Naklada Pavičić.
- Tuđman, F. (2011). *Osobni dnevnik: 1973. – 1989., knj. I-III*. Večernji list.
- Vuković, M. (2004). *Dr. Franjo Tuđman u sudskim dosjeima (11. siječnja 1972. – 10. lipnja 1990.)*. Alineja.
- Zbigniew Brzezinski o situaciji u Jugoslaviji (15. svibnja 1987). *Omladinska iskra* (43).

Bogdan Radica – Croatian Non-Homeland Political and Cultural Envoy

ABSTRACT

In addition to his tireless work in promoting Croatian language and culture, following the evolving situation in former Yugoslavia and contributing to almost all major emigrant press, as well as in tabulated US newspapers, Croatian political emigrant Bogdan Radica has constantly sought a way to valorize the Croatian issue compromised by Yugoslav communist totalitarianism. Motivated by this idea, he established a friendly relationship with two Yugoslav dissidents, Milovan Djilas and Franjo Tuđman, the former generals of the partisan movement. Here, we try to explore the lesser-known periods of his life in which Radica was actively communicating with Djilas and Tuđman for many years who, just like Radica, had a similar path of political and ethnical transformation. We follow their correspondence, encounters and interviews, under the watchful eye of Yugoslav militias and intelligence services. The question is why Radica insisted on contacts with these two Yugoslav dissidents and what role and idea Radica played in these contacts, seeing the publicity in the Western public by Djilas' book *New Class* and his lectures throughout Western Europe and the USA. In his efforts to find Djilas' pandan counterpart, Radica met Tuđman in 1969 at his estate near Florence, which left a profound impression on him. They began their multi-annual contacts during which Radica was trying to secure Tuđman a lecturer position at the university and to help publish his book, in order to distract the world public for the unresolved Croatian national issue in the communist Yugoslavia. After Djilas and Tuđman were expelled from KPJ, going through a similar course of arrest, trial and prison sentences, Djilas visited Tuđman in Zagreb in June 1978. Throughout the interaction of these three intellectuals of Radica, Djilas and Tuđman, who were under the impact of militias and intelligence services of the non-democratic Yugoslav regime, we can observe the climate in the former communist Yugoslavia and the world.

Keywords: Bogdan Radica, Milovan Djilas, Franjo Tuđman, Yugoslavia, repression of militia and intelligence services

Stručni članak

Darko Marinac, neovisni istraživač
Hvarska 1, Zagreb
damarina@inet.hr

Nova Hrvatska i Hrvatski pravopis – Londonac

*Jezik je dijalekt,
koji ima vojsku i mornaricu.
Max Weinreich¹*

Sažetak

Časopis *Nova Hrvatska* ostavio je izdavački trag u hrvatskom iseljeništvu/emigraciji, Hrvatskoj i Jugoslaviji. Urednik Jakša Kušan vodio je časopis iz Londona sljedeći dva ideala; objavljivao je tekstove s ažuriranim informacijama iz domovine, a članci su pratili i zbivanja u Europi i svijetu. On je svoj „hrvatski san“ inspiriran pozitivnim trendovima i demokratskim događanjima u Europi zanosno prenosio čitateljima.

U Saveznoj republici Hrvatskoj i cijeloj SFRJ vladala je komunistička partija totalitarnom autokratskom vladavinom. Komunistička Jugoslavija bila je „institucionalna talionica jezika“ pa je jezik kao sredstvo komunikacije za Hrvatski narod bio pribježište nacionalnog identiteta. Na Novosadski dogovor 1954. godine hrvatski su intelektualci, lingvisti, kulturni djelatnici i institucije odgovorili 1967. godine sastavljanjem i potpisivanjem Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika u okrilju Matice hrvatske, na što je uslijedila represija. Poslije sloma Hrvatskoga proljeća i uništavanja Hrvatskoga pravopisa, u uredništvu *Nove Hrvatske* nastala je ideja izdavanja istoga pravopisa koji je izložen na sajmu knjiga u Frankfurtu uz snažno protivljenje i djelovanje jugoslavenske diplomacije. Poslije dolazi do reakcije u obliku dezinformacijske operacije jugoslavenskih tajnih službi (SDB) tiskanjem lažnoga broja *Nove Hrvatske*.

Nacionalni paradoks leži u činjenici kako poslije prvih demokratskih izbora u Republici Hrvatskoj nije zaživjelo izlaženje *Nove Hrvatske* u domovini. Na ovom primjeru vidljivo je kako je u hrvatskom iseljeništvu djelovao kvalitetan politički magazin i izvođene kreativne kulturne akcije koje su skretale pažnju na položaj hrvatskoga jezika u domovini i u svijetu, kao i na ravnopravnost naroda. Ova događanja mogu biti putokaz za kulturne politike u modernoj hrvatskoj državi, EU i umreženom svijetu.

Ključne riječi: časopis *Nova Hrvatska*, Jakša Kušan, Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika, *Hrvatski pravopis – Londonac*, informacijske operacije

¹ Max Weinreich (22. travnja 1894. – 29. siječnja 1969.) bio je američko-rusko-židovski lingvist, specijalizirao se za sociolingvistiku i jidiš. Ovaj njegov aforizam o dijalektu i jeziku upućuje na prirodu razlike između dijalekta i jezika koji ističe utjecaj društvenih i političkih uvjeta koji oni mogu imati na percepciju zajednice o statusu jezika ili dijalekta.

1. Uvod

U ovom ogledu autor ima ambiciju spojiti, tj. učiniti ovisnijim kulturu i jezik kao sredstvo nacionalne komunikacije, ali i identitetsko odredište sa specijalnim djelovanjima, od informacijskoga, obavještajnoga ili hibridnoga² djelovanja kao modernoga pojma u sektoru nacionalne sigurnosti. Promatrano vremensko razdoblje i okruženje bit će političko djelovanje u hrvatskom političkom iseljeništvu (emigraciji) između Drugoga svjetskoga rata i Domovinskoga rata. Slobodno izdavačko djelovanje hrvatskoga političkoga iseljništva u jednoj demokratskoj zemlji koje je bilo u prijeporu s totalitarnom vlašću u njihovoj domicilnoj državi, oponiralo je režimu.

Treba reći i to kako je u Hrvatskoj vrlo snažno određen pojam kulture i identifikacije s njom kao vrijednošću dok prema sigurnosti prevladava jedna snažna ignorancija stoga u nas teško možemo govoriti o sigurnosnoj kulturi. Upravo iznesena činjenica pojačava autorove ambicije za „sljublivanje“ kulture i jezika s informacijskim operacijama i sigurnošću općenito. Osim toga, opisana i istraživana djelovanja korisna su i za defendološko „bistrenje“ pojmova kao specijalne operacije, informacijske operacije, hibridno ratovanje jer nam zorno prikazuju kako navedene metode nisu od danas, nego kako su one i u svojem kapilarnom društvenom djelovanju poznate kao metode od davnih dana.

Današnja vrijednost gledanja iz kuta ovih događanja koja će biti opisana proizlazi iz činjenice kako dobivamo jasne vrijednosne dokaze i poučke za potpunije razumijevanje kulturnih potreba jednoga naroda i nacije kao i za čuvanja identiteta. Tako djelatno možemo razumjeti informacijska djelovanja dominantnih aktera iz okruženja, ali i onih globalne razine.

Hrvatsko iseljništvo ili konotacijski „emigracija“, sa svim svojim ograničenjima i uvjetovanošću od političke šarolikosti do ideološke isključivosti ipak je ostvarilo svoju zadaću „svjetla na brdu“ i to na način koji će biti ovdje opisan, u Londonu tiskanjem *Nove Hrvatske* za koju su pisali i ponajbolji intelektualci i autori iz dijaspore. Uredništvo ovoga časopisa predvođeno Jakšom Kušanom dalo je razlozan smjer razvoja političke misli u hrvatskom iseljeništvu, aktivno ga je prenosilo u domovinu iz koje su na različite načine skupljali informacije. Osim toga, ova grupa entuzijastičnih intelektualaca i domoljuba razvila je sposobnosti informacijskoga djelovanja upoznavajući europsku i svjetsku javnost sa situacijom u domovini i zajedničkoj državi, kao svoj vrhunac „reobjavom“ uništenoga Hrvatskoga pravopisa i njegovom prezentacijom na najvećem sajmu knjiga na svijetu. Ovaj val hrvatskoga iseljništva poslije Drugoga svjetskoga rata nastao je iz političkih i socioekonomskih razloga s dominantnom političkom komponentom, iznjedrivši mnoge političke ideje i smjerove političkoga djelovanja, ali s prigušenim utjecajem na politička zbivanja u modernoj Hrvatskoj.

2. Politički utjecaj na hrvatski jezik u zajedničkoj državi

Politički utjecaj na društvena zbivanja pa tako i na hrvatski jezik odvijao se na više razina; od lingvističke i utjecaja na kulturu pa sve do „kovanja“ zajedničkoga administrativnoga jezika u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji i Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, ali i korištenja ideoloških sredstava za velikodržavnu utopiju o jugoslavenskoj naciji i istom takvom jeziku. Možemo reći kako se to sinergijski odvijalo, bilo kao ideološka utopija bilo kao etapa u jezičnoj i nacionalnoj supremaciji.

Jedan od snažnih administrativnih alata bilo je služenje u masovnoj vojsci bivše države, Jugoslavenskoj narodnoj armiji. Ovdje u „narodnoj vojsci“ ili kako joj se tepalo i „učiteljici života“ nastojalo se u jednom dužem periodu jezično formatirati mladi naraštaj koji je dolazio iz različitih

2 Kao višestruko združeno djelovanje u koje spada vojno, ekonomsko, političko, informacijsko, pravno, kulturno i drugo djelovanje kojim se želi postići neki učinak.

republika i autonomnih pokrajina.³ Ovdje se pokušavalo kalemiti jezičnu praksu i jezičnu socijalizaciju mladih s njihovim sazrijevanjem kao ljudi, za što ne možemo reći kako je bilo stihijsko, u standardni jezik u bivšoj državi. Treba uzeti u obzir i nedostatnu obrazovanost mladih u nekim posebno zaostalijim područjima. Upravo to najbolje opisuje sintagma ili alegorija „Jezik je dijalekt, koji ima vojsku i mornaricu“. To nikako ne znači kako treba zanemariti službenu komunikaciju ostalih saveznih institucija.

Možemo reći kako u opisu stanja imamo tri težišne točke koje opisuju stanje hrvatskoga jezika u bivšoj zajedničkoj državi i to redom: Novosadski dogovor, Deklaracija o položaju hrvatskoga književnoga jezika, ali i kao treće, spaljivanje Hrvatskoga pravopisa poslije sloma Hrvatskoga proljeća.

3. Novosadski dogovor

Kako se prijetnja s istoka⁴ smanjivala i kako se FNRJ geopolitički stabilizirala pod zapadnim utjecajem, smanjivala se potreba za čuvanjem kompozitne čvrstine u federalnoj državi pa su jačale unitarističke težnje, što je rezultiralo i Novosadskim dogovorom.

Novosadskomu je sastanku prethodila anketa u kojoj su se srpski i hrvatski filolozi i književnici izjašnjavali oko jezičnoga jedinstva hrvatskoga i srpskoga jezika (Novosadski dogovor)⁵. To je dokument u obliku deset zaključaka o zajedničkom jeziku koji su sastavili lingvisti i književnici iz Hrvatske, Srbije, Bosne i Hrvatske te Crne Gore. Sastanak je održan u Novom Sadu u prosincu 1954. godine,⁶ u organizaciji Matice srpske s ciljem izrade jedinstvenoga pravopisa i ujednačivanja hrvatskoga i srpskoga stručnoga nazivlja. Matica srpska pozvala je na suradnju Maticu hrvatsku, ali tako da je predstavnike iz Hrvatske odabrala i pozvala Matica srpska.

Ime “hrvatski jezik” postupno nestaje iz priručnika i iz javne uporabe, a zamjenjuje se imenom “hrvatskosrpski jezik”, a kasnije se uvodi ime “hrvatski ili srpski jezik”; izvan Hrvatske posve dominira “srpskohrvatski jezik”. Iako je u Novom Sadu dogovorena i istaknuta ravnopravnost obaju pisama, latinice i ćirilice, te izgovora, ekavskoga i ijekavskoga, u stvarnosti je bilo bitno drugačije. To najjasnije pokazuje i dogovor za izradu zajedničkoga pravopisa koja je povjerena komisiji Matice hrvatske i Matice srpske.

U donesenim zaključcima⁷ stoji: kako su narodni jezici Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan jezik iz čega proizlazi kako su književni jezici nastali oko dva središta, Beograda i Zagreba, jedan jezik sa dva izgovora – ijekavskim i ekavskim; kako imenovanje jezika treba imati obje sastavnice (srpsku i hrvatsku); kako su oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna i treba naučiti oba pisma (za što će se pobrinuti školstvo) kako bi ga i Srbi i Hrvati podjednako naučili, a ravnopravna su i oba izgovora, ekavski i ijekavski. Radi korištenja cijeloga jezičnoga „blaga“ i njegova razvitka naložena je izrada priručnika jezika suvremenoga srpskohrvatskoga književnoga jezika. Problem je predstavljala i neujednačenost stručne terminologije, trebalo je raditi na izradi nove terminologije za sva područja života i rada; zajednički jezik trebao je imati svoj pravopis, kao najvažniju kulturnu i društvenu potrebu, a prije prihvatanja nacrtu pravopisa mišljenje su trebala dati udruženja književnika, novinara, školstva i drugih javnih djelatnika; trebalo je odlučno stati na put postavljanju umjetnih

3 Socijalističkih Republika je bilo šest: SR Slovenija, SR Hrvatska, SR Bosna i Hercegovina, SR Srbija, SR Crna Gora i SR Makedonija. U SR Srbiji bile su dvije Socijalističke Autonomne Pokrajine: SAP Vojvodina i SAP Kosovo.

4 Zbog zategnutosti s istočnim blokom, tj. zemljama Varšavskoga ugovora predvođenim Sovjetskim Savezom (SSSR-om), poslije Rezolucije informbiroa 1948. godine.

5 Ta je anketa bila kopija ankete koju je još 1913. godine organizirao Jovan Skerlić, srpski književni povjesničar i političar, kada se izjašnjavalo o jezičnoj unifikaciji tako da Hrvati žrtvuju ijekavicu, a Srbi ćirilicu kako bi se dobio zajednički i pojednostavnjen jezik.

6 Raspravljalo se i vijećalo tri dana 8., 9. i 10. prosinca 1954. godine.

7 Vidjeti više, kao i imena potpisnika na mrežnim stranicama Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (*Novosadski dogovor*).

zapreka „prirodnom“ i „normalnom“ razvitku hrvatskosrpskoga književnoga jezika i spriječiti samovoljno „prevodenje“ i poštivati originalne tekstove pisaca. Komisiju za izradu pravopisa i terminologije „odredit će naša tri univerziteta (u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu), dvije akademije (u Zagrebu i Beogradu) i Matica srpska u Novom Sadu i Matica hrvatska u Zagrebu“. Za izradu terminologije bila je potrebna suradnja sa saveznim ustanovama za zakonodavstvo i standardizaciju, i sa stručnim ustanovama; „zaključke će Matica srpska dostaviti Saveznom izvršnom vijeću i izvršnim vijećima: NR Srbije, NR Hrvatske, NR Bosne i Hercegovine, NR Crne Gore, univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, akademijama u Zagrebu i Beogradu i Matici hrvatskoj u Zagrebu, te će ih objaviti u dnevnim listovima i časopisima“ (Novosadski dogovor, 1954).

Oni koji su ustanovili ovaj „dogovor“, nadali su se kako će se stvaranjem jedinstvenoga jezika otvoriti put za stvaranja jedne nove „jugoslavenske“ nacije. To se mislilo ostvariti većinskom supremacijom, administrativnom i institucionalnom snagom, školstvom, vojskom, saveznim institucijama, ali i kulturom. Ova upravljana utopija nije uspjela u planiranom obimu između ostaloga i zato što je jezik zbog unitarnih silnica ostao jedno od rijetkih pribježišta očuvanja nacionalne kulture i identiteta. Unatoč tome što su potpisnici „dogovora“, jedan broj profesora, pisaca i kulturnih djelatnika iz Hrvatske, on nikada nije bio općeprihvaćen i s vremenom, zbog svojih manifestacija i učinaka, pobuđivao je negodovanje koje je raslo.

4. Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika

Službeno prešućivanje imena jezika, kao i jezična praksa, stvarali su preduvjete za opravdane zahtjeve za promjenu naziva i položaja hrvatskoga jezika. Opet, postoje mišljenja kako je Deklaraciju inicirao jedan dio ili pojedinci iz vrha sustava, tj. partije.⁸

Iz toga razloga hrvatski jezikoslovci objavili su u *Telegramu*, časopisu za društvena i kulturna pitanja, br. 359., 17. ožujka 1967. Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika. Deklaraciju je potpisalo 18 kulturnih i znanstvenih ustanova u Hrvatskoj.⁹ Iako su ostali na dominantnom ideološkom obrascu, izrazili su svoje nezadovoljstvo praksom i stanjem hrvatskoga jezika, kao unitarnim oblikom kulturne politike bivše države. Glavnu ulogu u nastanku Deklaracije imala je Matica hrvatska kao jedna od najstarijih kulturnih ustanova. Objavljivanje teksta Deklaracije izazvalo je oštru reakciju komunističkih vlasti, mnogo potpisnika bilo je sankcionirano i onemogućavano u djelovanju i radu, a Matici hrvatskoj zabranjeno je djelovanje, osim u izdavačkoj djelatnosti.

8 Jedna od nepotvrđenih priča u vezi s iniciranjem Deklaracije je da je to pokrenuo Vladimir Bakarić, tada predsjednik CK SKH i član predsjedništva CK SKJ. No to je malo vjerojatno jer je tadašnji „vladar Hrvatske“ u Saboru održao govor protiv Deklaracije i njenih potpisnika, nakon čega je počeo progon. Kako je Deklaraciju potpisao i Miroslav Krleža, osobni prijatelj Josipa Broza Tita, ponudio je Titu svoj izlazak iz partije nakon što je ovaj od njega tražio da se odrekne Deklaracije. Na kraju su došli do kompromisa da Krleža istupi iz CK SKH (Krašić, 2018: 397). Izuzetno se malo ljudi, koji su s njom bili u vezi, odrekli Deklaracije.

9 Matica hrvatska, Društvo književnika Hrvatske, PEN-klub-Hrvatski centar, Hrvatsko filološko društvo, Odjel za filologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Institut za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Institut za književnost i teatrologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Katedra za suvremeni hrvatskosrpski jezik Filozofskoga fakulteta u Zadru, Katedra za suvremeni hrvatskosrpski jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Katedra za povijest hrvatskog jezika i dijalektologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Katedra za jugoslavenske književnosti Filozofskoga fakulteta u Zadru, Katedra za stariju hrvatsku književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Katedra za noviju hrvatsku književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Institut za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Institut za nauku o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Staroslavenski institut u Zagrebu, Društvo književnih prevodilaca Hrvatske.

Tekst Deklaracije započeo je tezom kako su tekovine NOP-a i socijalističke revolucije omogućile narodima i narodnostima ulazak u novu fazu postojanja.¹⁰ Dalje se nastavlja govor o slobodama koje jamči socijalizam i pravu svakoga naroda na suverenitet pri čemu načelo nacionalnoga suvereniteta i ravnopravnosti naroda obuhvaća i čuvanje nacionalnoga identiteta. Zaključuje se kako je jedan od najvažnijih navedenih sadržaja vlastito nacionalno ime jezika kojim se hrvatski narod služi jer je pravo svakoga naroda da svoj jezik naziva vlastitim imenom, bez obzira na to je li riječ o zasebnoj jezičnoj varijanti ili ima zajedničku lingvističku osnovu (vidjeti više u tekstu Deklaracije o nazivu položaju hrvatskoga književnoga jezika).

Usprkos VIII. kongresu, IV. i V. plenumu CK SKJ¹¹, na kojem je posebno naglašena važnost socijalističkih načela o ravnopravnosti „naših naroda“ pa, prema tome, i njihovih jezika, „težinom“ upravnoga aparata, sredstvima javne i masovne komunikacije (saveznih glasila, Tanjuga, JRTV u zajedničkim emisijama, PTT, željeznicama, tzv. materijala ekonomske i političke literature, filmskih žurnala, raznih administrativnih obrazaca), jezičnoj praksi u JNA, saveznoj upravi, zakonodavstvu, diplomaciji i političkim organizacijama, provodilo se nametanje „državnog jezika“, a hrvatski književni jezik svodi se na položaj narječja. Stoga su hrvatske kulturne ustanove tražile kao neophodno i potrebno:

1. Ustavnim propisom utvrditi jasnu i nedvojbenu jednakost i ravnopravnost četiriju književnih jezika: slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga, makedonskoga.^{12 13}
2. U skladu s gornjim zahtjevima potrebno je osigurati primjenu hrvatskoga književnoga jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad je god riječ o hrvatskom stanovništvu, te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira na to otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju.¹⁴

Potpisnici Deklaracije podnijeli su je Saboru SRH, Saveznoj skupštini SFRJ i cjelokupnoj javnosti. Danas slobodno možemo reći kako je Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnoga jezika, kako je to lucidno rekao Josip Pavičić, uistinu kratka osnova hrvatske državne samostalnosti. Jezik je u Hrvatskoj rijetko kad bio samo sredstvo za sporazumijevanje, uvijek je imao i dodatni, nacionalni zadatak. U jeziku (kulturi) čuvala se svijest o narodnoj posebnosti pa i državnoj samostalnosti. Deklaracija osobito računa s tim zadatkom, ne samo što podcrtava njegovu važnost, nego mu daje i zamah (Pavičić, 2017: 15).

10 Kao komunikološka tehnika lova na pristanak.

11 Osmi kongres SKJ, održan je u Beogradu u prosincu 1964. godine. U centru rasprave i razmatranja ponovo se nalažila samoupravna koncepcija društvenog razvoja Jugoslavije. Kongres se izjasnio za dalji razvitak socijalističkih društvenih odnosa, ali i prvu puta nakon II sv. rata otvoreno je nacionalno pitanje.

12 Iz današnje perspektive vidljiv je izostanak bošnjačkoga i crnogorskoga jezika.

13 Dosadašnja ustavna odredba o „srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku“ svojom nepreciznošću omogućuje da se dva usporedna naziva shvate kao sinonimi. Takva „programirana“ nejasnoća omogućuje da se srpski književni nameće kao jedinstven jezik za Srbe i Hrvate. Takva se praksa ne može opravdati, ni unatoč tome što hrvatski i srpski književni jezik imaju zajedničku lingvističku osnovu. To potvrđuju mnogi dokumenti koji je proizvela savezna administracija i institucije. Nešto slično, samo sveobuhvatnije, kao nametanje mađarskoga jezika kao službenoga na željeznici u Hrvatskoj u vrijeme Austrougarske (op. a).

14 Zanimljiv je slučaj kako je nakon 30 godina hrvatske države Europski sud za ljudska prava presudio da je Hrvatska povrijedila pravo na poštovanje privatnoga života učitelju srpske nacionalnosti iz Darde koji je dobio otkaz jer nije predavao na standardnom hrvatskom jeziku. Iako je odluka o otkazu bila zakonita, ona nije bila proporcionalna cilju koji se želio postići. Sud je primijetio da su, iako su u relevantno vrijeme 1998./1999. škole morale nastavu izvoditi na hrvatskom standardnom jeziku, određene škole izvodile nastavu ili dio nastave na manjinskim jezicima, dok je u predmetnoj školi usmena preporuka za predavanje na isključivo hrvatskom jeziku donesena samo mjesec dana prije inspekcije koja je prethodila podnositeljevom otkazu. Presuda tada nije još pravomoćna (ESLJP, 2020).

5. *Nova Hrvatska*

Možemo slobodno treći kako je djelovanje hrvatskog iseljništva dominantno određeno, njihovim primarnim razlozima iseljavanja iz Hrvatske, odnosno odrednicama uvjetno rečeno iseljeničkih valova¹⁵ u kojima su se našli. Bilo je sasvim prirodno očekivati kako će nakon Drugoga svjetskoga rata emigranti koji su bježali zajedno s glavninom poražene vojske i državnoga aparata Nezavisne Države Hrvatske pa i oni poslije koji su bježali i sklanjali se od represivna komunističkoga režima ili se s njim nisu slagali i nisu mogli u njemu društveno djelovati, tražiti načine za političko djelovanje. Mnogi od njih dobili su status političkih emigranata te su intenzivnije javno i politički djelovali, osnivanjem, izdavanjem i pisanjem u brojnim časopisima i magazinima u Europi i svijetu.

Tako je u Londonu u poznatoj izdavačkoj i „novinarskoj“ ulici na adresi-30 Fleet Street, počela izlaziti *Nova Hrvatska* početkom siječnja 1959, kao dvobroj (mjesečnik). Kasnije je, poslije sloma Hrvatskoga proljeća, izlazila i kao dvotjednik, izlazeći gotovo tri desetljeća do kraja 1989. godine (Kušan, 2000: 32-33). O značaju i pogodnostima ove adrese njezin osnivač i urednik Jakša Kušan (2000: 34) inspirativno piše u svojoj knjizi *Bitka za Novu Hrvatsku*¹⁶. „Gotovo tri desetljeća naša je adresa simbolizirala hrvatsku prisutnost u središtu svjetskog novinarstva i pomogla nam je da s više autoriteta dopremo do uglednih pojedinaca i važnih mjesta u svijetu“ (*Ibid*).

Novu Hrvatsku citirali su mnogi utjecajni europski novinski listovi kao što su *The Guardian*, *Der Spiegel*, *Die Welt*, *Telegraph*, *Bild Zeitung*, *The Daily Telegraph*, *Le Monde* i mnogi drugi. Na list su bila pretplaćena ministarstva vanjskih poslova od Washingtona do Bonna, kao i znanstvene institucije, posebice one za pitanja komunizma Istočne Europe (Kušan, 2000: 142). Od svoga prvoga broja *Nova Hrvatska* (za razliku od *Hrvatskoga biltena*) izlazila je s imenima članova uredništva.¹⁷

Na samom početku izlaženja lista u iseljništvu su se postavljala pitanja „legitimacije“ *Nove Hrvatske*, tj. čiji su, tko stoji iz njih, koga zastupaju i kakav im je program, posebno zbog svojevrsne raznolikosti uredništva i suradnika. Može se reći kako su izdavački i informacijski ciljevi isti kao i

15 Bilo da je riječ o prvom iseljeničkom valu od 15. do 18. stoljeća uzrokovanim turskim osvajanjima u Austriju (gradišćanski Hrvati), u Italiju (moliški Hrvati), u Rumunjsku, Slovačku, Mađarsku, Srbiju (bački Šokci i Bunjevci); pa o drugom valu od kraja 19 st. do Prvoga svjetskoga rata, kada je iseljavalo stanovništvo Dalmacije, ponajprije s otoka, Zagore, Primorja, Istre, Like, Gorskoga kotara, zbog ekonomske prirode i nemogućnosti bavljena poljoprivredom uništenjem vinograda zbog bolesti vinove loze – peronospore (iseljavali su se SAD, Kanadu, zemlje Latinske Amerike (Argentina, Čile), Južnoafričku Republiku, Australiju i Novi Zeland) ili o trećem valu između dva svjetska rata zbog nerazvijenosti i posljedične socijalne bijede u Kraljevini SHS i Jugoslaviji kada se iseljavalo najviše u Latinsku Ameriku i SAD. Ovdje je najzanimljiviji tzv. četvrti iseljenički val poslije Drugoga svjetskoga rata čiji su razlozi bili ekonomski, politički, gospodarski, socijalni i egzistencijalni. Odmah poslije rata došlo je do povlačenja vojnika NDH, kao i građana koji su se bojali nove komunističke vlasti, iseljavalo (bježalo) se pretežito u Australiju, Novi Zeland, Južnu Ameriku. U ovaj val možemo pribrojiti i iseljenički val 60-ih godina 20. stoljeća: zbog gospodarske krize velik broj Hrvata odlazi na *privremeni* rad u Njemačku, Švicarsku, Austriju, Švedsku, Nizozemsku i Francusku. U vrijeme Domovinskoga rata zbog agresije na Hrvatsku došlo je do iseljavanja u sigurnije dijelove RH, u europske zemlje (Njemačka i dr.), SAD i Kanadu. Posljednji val iseljavanja iz RH možemo nazvati globalizacijskim ili integracijskim valom (op. a.), do kojega je došlo nakon punopravnoga članstva RH u EU i njenoga principa slobode kretanja dobara, kapitala, ljudi i usluga, zbog ekonomskih i socijalnih razloga i odlaska u zemlje snažnijega gospodarstva, a time i boljih životnih prilika.

16 Sama knjiga, osim svoje inspirativne ideje kreativnoga zastupanja hrvatske nacionalne ideje, ima jedan motivirajući ton tako da može, osim pregleda izdavačkoga djelovanja hrvatskoga iseljništva u jednom vremenu, biti jedan opći, ohrabrujući i motivirajući element svakome tko pokreće jedan neizvjestan projekt s visoko postavljenim ciljevima (op. a.).

17 Gojko Borić (Austrija), Marija Korenić (Engleska), dr. Zdenka Palić (Engleska), prof. Aleksandar Perc (Engleska), Tihomil Radja (Švicarska), Tefko Saračević – pseudonim Emin Sedlar (Njemačka) i Jakša Kušan (Engleska) kao glavi urednik (Kušan, 2000: 34).

kod *Hrvatskoga biltena*.¹⁸ *Nova Hrvatska* bila je svakako jedan korak više u organizacijskim, tehničkim, izdavačkim i komunikacijskim dosegima, ali je naslijedila ambiciozne ciljeve.

Nova Hrvatska bila je uspješna i zbog jasnih izdavačkih odnosno komunikacijskih ciljeva:

Upoznati iseljeničku javnost s događanjima u ostalim iseljeničkim zajednicama te s događanjima u Europi i svijetu, a ponajviše u domovini

1. Domovinsku javnost upoznati s događanjima iz iseljeničtva te slobodno i istinito informirati o događajima iz Europe i svijeta. Slala se i besplatno dijelila umanjena verzija NH u domovini. *Nova Hrvatska* slala se i „funkcionerima“ te djelatnicima i suradnicima „službi“ u sklopu zamišljene akcije „Zaposlimo Udbu!“¹⁹ (Kušan 2000: 76)
2. Umnožiti komunikaciju negativnih događanja u SFRJ kao nedemokratsko vladanje te rast broja političkih zatvorenika i političkih tortura i zagovarati više sloboda i prava za Hrvatsku
3. Medijskim projektom *Nova Hrvatska* Kušan je pokušao objediniti sve iseljeničke političke snage s najvećim učinkom opisanim komunikacijskim ciljevima, a sve kako bi se za Hrvatsku izborilo najveći stupanj slobode i autonomije.
4. Informacijsko djelovanje prema jednopartijskom državnom aparatu u obliku osnivanja i imenovanja tijela snažnih naziva u svrhu uveličavajućih dezinformacijskih djelovanja i raznih oblika poziva i proglašenja.²⁰

Nova Hrvatska svojim se tekstovima i interpretiranjem informacija i vijesti, a nadasve komentarima uspješno naslanjala na političke trendove u Europi i svijetu, često izlazeći iz okvira hrvatske omeđenosti nedavnom poviješću u obliku „crveno-crne“ određenosti. Stoga su u njoj objavljivali vodeći hrvatski intelektualci koji su razumjeli tadašnja kretanja u međunarodnim odnosima.

Iako je projekt *Nova Hrvatska* često bio u financijskim krizama te je prijetila opasnost od dužeg perioda prestanka izlaženja, unatoč svemu njen urednik i cijelo uredništvo kretalo je naprijed i, što je najvrjednije, strategijski promišljalo svoja informacijska djelovanja, ali i tehnološki napredak. *Hrvatski bilten* „tiskan“ je na „šapirografu“, a *Nova Hrvatska* je u vremenima uvođenja novih tehnologija napustila olovni slog i među prvima u Velikoj Britaniji počela izlaziti na offset-rotaciji

18 (1) Brzo i autentično prenošenje vijesti iz domovine, širenje komentara i dokumentacijskoga materijala za dobivanje potpune slike o prilikama u kojem živi hrvatski narod u domovini, izgrađene na činjenicama i provjerenim podacima. Te informacije bit će namijenjene našim sunarodnjacima u svijetu, a posebno onim skupinama koje djeluju u novinstvu ili drugim slobodnim medijima. (2) HB želi obavještavati sve poznate novinske agencije u zapadnom svijetu, te će u najvažnijim vijestima biti dodan i rezime na engleskom jeziku. (3) Bilten će donositi rasprave i razmatranje problema povezanih s budućim političkim i privrednim razvojem Hrvatske. (4) HB pored svojih periodičnih izdanja (jednom mjesečno), ima namjeru objavljivati povremenu opširniju dokumentaciju o pojedinim bitnim događajima u domovini.

19 Preko osoba za koje su imali dovoljno dokaza da rade za „Udbu“ slali su lažne informacije o svojoj peterostrukoj nakladi, kako imaju najnovije i najskuplje strojeve i da taj njihov izdavački pothvat financira engleska obavještajna služba i „Udba“ je to „popila“. („Udba“ je napisano zbog citiranja, a kolokvijalan je pojam za UDB-u (Ured državne bezbjednosti), op. a.).

20 Tako je Jakša Kušan krajem 1955. godine smislio naziv „Hrvatski komitet za pomoć Hrvatskoj“ apelirajući na mnoge osobne i institucionalne adrese, uredništva i institucije za pomoć progonjenima u Hrvatskoj. Kada su u Zagrebu u rujnu 1956. počela uhićenja i progoni članova Hrvatskoga pokreta otpora (HOP), u kojem je u domovini i Kušan sudjelovao kao neformalni vođa, pisao je između ostalih i tajniku UN-a Dagu Hammarskjöldu i jugoslavenskom ambasadoru u Londonu Ivi Vejvodi. Tih je godina, nažalost, Mađarska bila glavna vanjskopolitička tema u Europi (Kušan, 2000: 16). Kao informacijski alat kojim je Kušan svojim protivnicima htio prikazati veću snagu organizacije možemo dodati i naziv „ANO-H-Agencija Nova Hrvatska“, za novinsku agenciju (Kušan, 2000: 34). Ovdje možemo navesti i jednu logičku pogrešku u korištenju pojma „propaganda“ kada Kušan kaže da je NH bila snažno sredstvo propagande protiv totalitarnoga režima u SFRJ. Naime, propaganda može biti samo državno djelovanje i to samo u slučaju kada vlada komunikacijski monopol, a u slučaju NH Kušan je vjerojatno htio ostaviti dojam što snažnijega nedržavnoga aktera budući da se informacijski suprotstavljao totalitarnom državnom akteru (op. a.). Ovdje se može ubrojiti i slanje „otvorenoga pisma“ hrvatskim komunistima 1962. i 1966. godine, u nadi kako bi se oni oduprli beogradskom centralizmu jer je uredništvo NH, a posebice Kušan zastupao stav kako su „hrvatski komunisti“ jedna od bitnih evolutivnih sastavnica za dosizanje nacionalne suverenosti (Matišić, 2020: 254).

krajem 1962. godine, uz velike financijske rizike. Zahvaljujući tome NH se mogla gotovo istodobno pojaviti u Engleskoj i Australiji (Kušan 2000: 70-71).

Nova Hrvatska svoj je stupanj raširenosti među hrvatskim iseljeništvom mogla zahvaliti osmišljenoj i strpljivo izvedenoj distribuciji, poglavito preko svojih povjerenika. Jednako tako konspirativno se prenosila preko granice u domovinu, za što su se, kao oblik informacijskoga djelovanja, tiskala i umanjena izdanja kako bi lako prešla rigorozne kontrole uz veliki rizik od otkrivanja i represije za „protunarodnu“ i protudržavnu aktivnost (Kušan, 2000: 100-101).

Kako su u međunarodnim odnosima ljudska prava i demokracija koja ih podržava uzimali sve značajnije mjesto, NH je često objavljivala ili pronosila tekstove o nedemokratskom totalitarnom režimu u SRH i SFRJ, kao i represiji nad intelektualcima i ugrožavanju ljudskih prava. Kako bi došlo do jedne razine sinergije političkih snaga, NH je često bila otvorena širem spektru autora koji su zastupali različite interese²¹, a njezin urednik Jakša Kušan često je zdvajao nad političkim i funkcionalnim nejedinstvom hrvatskoga iseljništva.

Sama ironična krilatica uredništva „Ne rat, nego rad“, trebala je poticati ljude na kreativne akcije, a osuđivalo se ishitrene akcije u iseljeništvu. Tijekom 60-ih godina (prošloga stoljeća) imali su brojne probleme i to uglavnom materijalne, tj. egzistencijalne prirode pa su umalo bili ugašeni. Slomom Hrvatskoga proljeća i smjenama u Karadorđevu²² nastao je informacijski vakuum; ponajprije ohrabrujućih vijesti iz Hrvatske, ali i „hrvatska šutnja“ kao još snažniji izostanak zauzimanja za hrvatske interese u domovini što je javnost očekivala. Tako su stvoreni uvjeti za snažniju izdavačku djelatnost u iseljeništvu, što se odrazilo na frekvenciju izlaženja i na nakladu, a diljem svijeta organizirale su se mnogobrojne demonstracije protiv progona.

To je sve dovelo do toga da se uredništvo ojača i naraste broj suradnika, kako iz iseljništva tako i novih intelektualaca i novinara nedavno dospjelih iz domovine.²³ *Nova Hrvatska* sve se više okretala novim političkim izbjeglicama, a u časopisu se moglo čitati ono što se nije moglo pročitati nigdje u Hrvatskoj. Tako je rastao značaj novoga političkoga iseljništva, približavalo se hrvatskim problemima i problemima u Hrvatskoj. Time je i jačao interes za NH, kao i njena vjerodostojnost u Hrvatskoj. To je bio jedan od razloga zašto je taj časopis naviše smetao vlastodržcima u SFRJ. To djelovanje ljudi iz uredništva NH doživjelo je tada svoj vrhunac akcijom „objave“ zabranjenoga *Hrvatskoga pravopisa* koji zato i dobiva popularni naziv *Londonac*. Nakon nekoliko godina tiskana je iako s manjim izdavačkim uspjehom *Hrvatska gramatika*, ali i druge publikacije. Svoj izdavački vrhunac NH doživljava 1974. godine kada list postaje dvotjednik s rastom naklade koja je početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća dosegla 10 000 primjeraka. Od 1978. izlazilo je posebno mjesečno umanjeno izdanje za domovinu od oko dvije tisuće primjeraka, koje je slano s različitih mjesta i na različite načine (Kušan, 2000: 100).

Uredništvo *Nove Hrvatske* preseljeno je u Wimbledon Park, osnovana je kompanija *Nova Hrvatska Ltd*, a na novinarskoj strani ustrojen je urednički kolegij²⁴ i Uredničko vijeće²⁵ s nestorom hrvatskoga

21 Tako je došlo i do intervjua s ustaškim zapovjednikom Maksom Luburićem, primarno jer je on u nekom trenutku počeo zagovarati hrvatsku pomirbu i zajedništvo, osvrćući se negativno na djelovanja ustaškoga režima.

22 Kao smjene hrvatskoga političkoga vodstva koje su počele sastankom s „Titom“ i sjednicom Predsjedništva SKJ u Karadorđevu (1. – 2. prosinca 1971.), te podnošenjem ostavki hrvatskoga vodstva na sjednici CK SKH (12. prosinca 1971.).

23 Za *Novu Hrvatsku* počinju pisati Bogdan Radica, Mate Meštrović, Boris Maruna, Zlatko Markus, Bruno Bušić, Branko Salaj, Vladimir Pavlič, Ivan Cerovac i dr. (Kušan, 2000: 92).

24 Zlatko Markus (kultura), Boris Maruna, Tihomil Rađa i Guido Saganić (tajnik).

25 Koje su činili kao njegov predsjednik Bogdan Radica, dr. Josip Gamulin (Kanada), Ivo Kisić (Venezuela), Jure Knezović (Njemačka), Marija Korenić-Lević (SAD), Nikola Kovačić (Njemačka), Mirko Kožul (Švedska), Krno Mašina (SAD), prof. Vladislav Musa (Njemačka), Višnja Petranović (Kanada) i dr. Koste Bosnić (Australija).

novinarstva Bogdanom Radicom²⁶ na čelu. Ipak, treba reći kako je najveća kriza uredništva pa i njihova produkta – lista nastala krajem 1977. godine kada se odvajaju osnivači i iskusni novinari²⁷ i osnivaju novi list *Poruka Slobodne Hrvatske* (1978. – 1984.). Neposredan povod bio je gubitak političke neovisnosti, tj. pristupanje *Nove Hrvatske* najvećoj hrvatskoj političkoj organizaciji Hrvatskom narodnom vijeću – HNV, a time i različit pogled na ulogu emigrantskoga glasila kao informativnoga lista ili razrađenijega političkoga programa. Poslije gašenja *Poruke Slobodne Hrvatske* zbog financijskih razloga stara suradnja je nastavljena (Matišić, 2020: 256). Unatoč svemu *Nova Hrvatska* u najtežim trenucima nije izgubila sposobnost razlošnoga, a time i efikasnoga razotkrivanja slabosti totalitarnoga i autoritarnoga režima u bivšoj državi i ukazivanja na torturu i represiju režima.

Upravo zbog toga ovaj i ovakav časopis bio je smetnja komunističkim vlastima. Kao umjeren i razložan list, a kasnije i magazin *NH* predstavljala je snažnoga protivnika komunističkoj vlasti pa su zanimljive verbalne reakcije nositelja vlasti u SR Hrvatskoj, Vladimira Bakarića, Miroslava Krleže, pa i Mike Tripala. Tako je možda nekada i najbolja ocjena nekog aktera, ocjena njegovih protivnika, a ona je u ovom slučaju na strategijskoj razini brutalno sjajna nasuprot interesa njegovih ocjenjivača.

Bakarić je jednom prilikom *Novu Hrvatsku* proglasio „najekstremnijim“ glasilom. Poznata je i ono njegova izjava, kako Hrvatska ima najgoru „emigraciju“. Na X. sjednici CK SKH, u vezi slučaja „Žanko“ Bakarić je prebacio ljudima oko *Nove Hrvatske*, tj. Jakši Kušanu, kako nisu kadri objasniti što bi bilo s Hrvatskom „kad bi se morala odcijepiti od Jugoslavije pod bilo kojim uslovom“ (Kušan, 2000: 76).

Krleža je, kao što i priliči književniku, bio decentniji. On je u jednom razgovoru s prof. Antom Kadićem iz Amerike (1967) izjavio: „Imao sam u ruci Kušanovu *Novu Hrvatsku*. Ne slažem se s onim što on piše o stanju u domovini, ali on svojim demokratskim i mirnim nastupom zadaje više glavobolje našim vlastima nego svi ti nedoučeni teroristi“ (jer jedna organizirana vlast, posebno organizirana na sili lakše se obračunava s onim grlatima, ali se teže nosi s onima ili bori s onima koji razumno i legalno brane ljudska i narodna prava. op. JK) (Kušan, 2000: 76-77).

Tripalo je bio eksplicitniji²⁸. U svom govoru u Rijeci 1968. govorio je kako se naše službe, misleći na službe sigurnosti, lakše nose s onim dijelom emigracije s ustaško-terorističkih pozicija, te kako se moraju zamisliti nad tendencijama u emigraciji koji nude antikomunističku i antijugoslavensku modernu platformu. Dalje dodaje kako oni govore o samoupravljanju, decentralizaciji, o ravnopravnosti Hrvata i Srba u Hrvatskoj, ali pozivaju na nacionalizam i šovinizam i odvajanje Hrvatske od Jugoslavije, a s druge strane na antikomunizam i oslanjanje na Zapad i kapitalističke zemlje (Kušan, 2000: 77). Ovdje imamo samu bit propagandnoga djelovanja totalitarnoga režima bivše države, a to je tvrdnja kako je pojam hrvatske državnosti sam po sebi mrziteljski, tj. šovinstički.

Nova Hrvatska, njeno uredništvo i ljudi oko nje imali su otvorena dva informacijska „fronta“. Prvi s, kolokvijalno rečeno, UDB-om²⁹, a drugi s radikalnim iseljničkim (emigrantskim) elementima. Prvi je svojom totalitarnom prirodom uz represivni aparat djelovao svojom brahijalnom silom, a i kada je uključivao kreativne elemente svojom je antidemokratskom prirodom bio društveno destruktivan. Drugi je opet bio sazdan od onih radikalnih elemenata koji su bili ograničeni kartama, grbovima, barjacima, otmicama i bombama. *NH* i ljudi oko nje bili su određeni iskustvom života u zemljama zapadne demokracije, formirao ih je i u traženju i zagovaranju svojih vrijednosti i širenju ideja metodama javna djelovanja kao demonstracije i kulturne akcije kao efikasan alat informacijskoga djelovanja.

26 On je za *Novu Hrvatsku* rekao kako je to „najidealističnija, najpoletnija, najnovinarskija zajednica rođenih talenata i majstora novinarskog zvanja (...) (...) neograničeno požrtvovni i odani ideji slobode i nezavisne Hrvatske, koji kroz *Novu Hrvatsku* daju sve svoje intelektualne i duhovne snage“ (Kušan, 2000: 107).

27 Tihomil Rađa, Vlado Pavlinić, Branko Salaj i Gojko Borić.

28 U svom govoru u Rijeci (Vjesnik, 25. 1. 1968., prema Kušan, 2000: 77).

29 Naziv UDB-a služben je do 1966., kasnije djeluje Služba državne bezbjednosti (SDB) na saveznoj razini, a u SR Hrvatskoj Služba državne sigurnosti (SDS).

Nova Hrvatska prestala je s izlaženjem 1990. godine, ali vjerojatno je najveći neuspjeh ovoga projekta u neuspjelom izdanju *Nove Hrvatske* u slobodnoj i suverenoj domovini RH jer taj pokušaj nije uspio zbog loše poduzetničke prakse, krađe, ali i ozbiljnih podmetanja. Ili se možda jedan oblik djelovanja u određenim uvjetima jednostavno ne pokaže isto toliko inovativan i uspješan u novim uvjetima, a još manje se unaprjeđuje na novu razinu.

6. Jakša Kušan

Naš vrsni novinar, publicist i izdavač, koji je djelovao u inozemstvu kao iseljenik, tj. politički emigrant rođen je u Zagrebu 1931. godine, gdje je završio i klasičnu gimnaziju. Studirao je pravo u Zagrebu i Beogradu, a međunarodne odnose na *London School of Economics*. U svibnju 1955. godine zbog političkih razloga otišao je u emigraciju, u London, gdje je djelovao sve do 1990. godine. U siječnju 1958. godine sa skupinom mladih izbjeglica pokrenuo je mjesečnik *Hrvatski bilten*. U siječnju 1959. godine pokrenuo je časopis *Nova Hrvatska* i bio mu glavnim i odgovornim urednikom.

Kako je još kao mladić posjećivao britansku čitaonicu u Zagrebu, vjerojatno se politički i novinarski formirao na britanskom novinarstvu. Zato je *Nova Hrvatska* njegovala kvalitete britanskoga tiska, točnije novinarstva koji im je bio uzor zbog objektivnosti i uravnoteženosti. Usto on je bio egzistencijalno prisiljen raditi i druge stvari, tako i u *The Guardianu* i to kao asistent Viktoru Zorzi, stručnjaku za „Istočni lager“, a čije je tekstove „gutao“ u britanskoj čitaonici. Glavni cilj Kušanove *Nove Hrvatske* bio je političko prosvjeđivanje hrvatskoga izbjegličkoga naroda kako bi se odvratio od lažnih obećanja i jeftinih propagandističkih tvrdnji većega dijela emigrantskih publikacija (Borić, 2019).

Jakša Kušan bio je potpuno posvećen radu u *Novoj Hrvatskoj* kao i opstanku lista. Pisao je temeljito i sporo, stalno provjeravajući činjenice. Nije pisao o nekim neprovjerenim informacijama koje je često dobivao iz domovine, nego je opće poznatim činjenicama udahnjivao svoju lucidnu analitiku. To sve radio je u kasnim satima poslije svojih drugih djelovanja ili egzistencijalnih poslova, bio je vrlo skroman, živeći na granici siromaštva.

Kušan se snažno rukovodio snagom istine i snagom argumenta, kao i uravnoteženom izvještavanju na tragu dobra britanskoga novinarstva, što je umnožavalo njegove napore i učinke. Kao što je jedan drugi naš, kod nas malo poznat, sjajni novinar u iseljeništvu Luka Brajnović³⁰ rekao „Informacija koja nije istinita, nije informacija“.

Možemo reći kako je vjerojatno najveći pojedinačni uspjeh Kušanove *Nove Hrvatske* bilo objavljivanje *Hrvatskoga pravopisa* Babića, Finke i Mogaša, legendarnoga *Londonca*, kao i stalno sudjelovanje na Međunarodnom sajmu knjiga u Frankfurtu na štandu s natpisom *Croatia – Kroatien*. Po povratku u domovinu Jakša je kratko vrijeme bio predsjednik upravnog odbora instituta Otvoreno društvo Hrvatska, bio je i predsjednik upravnoga odbora Hrvatske matice iseljenika. No jednako tako treba reći kako je najveći poraz ili razočarenje činjenica to što nije uspio pokušaj da *Nova Hrvatska* izlazi u suverenoj i slobodnoj Republici Hrvatskoj. Poslije je, uz pomoć Matice hrvatske, bilo pokušaja izdavanja lista *Hrvatski tjednik* koji je nakon dva broja, na prijelazu 1991./92., list zauvijek obustavljen. Godine 2000. objavio je knjigu *Bitka za Novu Hrvatsku*.

Možda ništa više ne pokazuje Kušanov nesalomljivi kreativni temperament od njegove izjave poslije sloma Hrvatskoga proljeća i Karađorđeva, što je on izuzetno teško primio budući da je imao snažno uvjerenje kako će reformske snage u SKH donijeti političke i društvene promjene. Tada on

30 Luka Brajnović (1919. – 2001.) katolički je novinar iz Boke kotorske kojeg su u Drugom svjetskom ratu uhitili talijanski fašisti i partizani, ali im je u oba slučaja pobjegao te se na preporuku kardinala Alojzija Stepinca kao izbjeglica 1948. skrasio u Španjolskoj gdje je 53 godine živio i radio kao ugledni profesor novinarstva. Brajnovićevo ime nosi ugledna međunarodna novinarska nagrada koju je još za njegova života ustanovilo španjolsko Sveučilište Navarra u Pamploni.

jasno kaže: „Emigrantske novine sada su apsolutno potrebne, i to ne samo za nas vani, nego još i više za narod u domovini. Pod pritiskom sile mi smo preko noći promijenili uloge, i opet je na nama da dajemo umjesto da primamo“ (Krašić, 2018;67).³¹

Povukavši se potpuno iz javnosti i živio je u Zagrebu. Preminuo je 29. srpnja 2019. godine. Hrvatska se mora nekako odužiti Jakši Kušanu, ali i naučiti mnoge stvari koje je i on mukotrpno učio. Za početak bi to mogla biti novinarska nagrada, naslov fonda za stipendiranje studenata novinarstva ime ulice ili institucije³² jer to smo dužni njemu, ali i sebi.

7. Hrvatski pravopis – Londonac

Jedan hrvatski pravopis ima konotativni naziv *Londonac* upravo zato što je „spašen“ u Londonu. *Hrvatski pravopis* Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Mogušu u izdanju Školske knjige objavljen je 1971. godine. Dotad su vrijedila pravopisna pravila *Pravopisa hrvatskosrpskog književnog jezika* iz 1960. godine, otisnutoga u Novom Sadu.³³

Da bi se otklonio nesklad između pravopisne norme i pravopisne i jezične prakse, Matica hrvatska je među članovima svoje Jezične komisije izabrala Pravopisnu komisiju³⁴ za izradu novoga pravopisa (*Babić – Finka – Moguš: Hrvatski pravopis, 1971. (londonac)*). Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš izabrani su za autore te im je povjerena izrada načela (općih i pojedinačnih) novoga pravopisa. Načela su zatim poslana Društvu književnika Hrvatske, Institutu za jezik JAZU, Katedri za suvremeni hrvatski književni jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Komisiji za udžbenike Zavoda za osnovno obrazovanje SRH i Komisiji za udžbenike Zavoda za stručno obrazovanje SRH. Sve su ustanove prihvatile načela, a autori su izradili rukopis³⁵

Školska knjiga izdala je Pravopis, ali poslije sloma Hrvatskoga proljeća uništeno je svih 40 000 primjeraka u tvornici papira, a ostavljeno je samo 600 primjeraka bez predgovora, uvoda, kratica i kazala u svojstvu priručnika, klasificirano „samo za internu upotrebu“. Izvršni komitet CK SKH konstatirao je kako *Hrvatski pravopis* zbog svoje netolerantnosti ne može izdržati osnovne političke kriterije.

Krajem 1972. u Londonu je pretiskano 5 000, 1973. 3 000, a 1984. 2 000 primjeraka (Kušan 2000: 97). Prvo izdanje Pravopisa od nekoliko stotina primjerka slano je neuvezano radi lakšega prijenosa u domovinu, a razaslanu u sve dijelove svijeta gdje su boravili Hrvati. Pravopis je slan na mnoge službene i neslužbene adrese stranim novinarima, na sve slavističke institute na sveučilištima u svijetu, sudionicima ljetnih tečajeva Zagrebačke slavističke škole i svima onima koji su mogli pronositi vijest o *Hrvatskom pravopisu* i zatiranju prava na vlastiti jezik. Bio je to izniman pothvat koji nije bio preskup za one koji su ga htjeli nabaviti iz kulturoloških razlog (naime, stajao je oko pet američkih dolara), ali pravopis su iz emotivnih i domoljubnih razloga nabavljali i oni kojima je pravopis imao „samo“ posebno mjesto na polici.

31 Njegovu uređivačku uspješnost i uspješnost u informacijskom djelovanju neki su pripisivali pomoći koje je navodno dobivao od „britanskih službi“.

32 Prema nekim informacijama Kušan je predložen hrvatskoj predsjednici za dodjelu zaslužena odličja, ali je smrt pretekla priznanje njegova uspješna djelovanja, a došlo je i do promjene predsjednika. No odličje se uz dobru volju i kvalitetno informiranje Predsjednika može dodijeliti i posmrtno.

33 Zanimljivo je kako je za osnovu za izradu rukopisa poslužilo deveto izdanje Boranićeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1947. godine.

34 U njoj su bili Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Željko Bujas, Božidar Finka, Ivo Frangeš, Ljudevit Jonke, Radoslav Katičić, Tomislav Ladan, Milan Moguš, Slavko Pavešić i Josip Silić.

35 Zaključno, autori su napisali: „Nadamo se da je ovim pravopisom postavljena čvrsta osnovica hrvatske pravopisne norme, koja se u bitnome više neće mijenjati, što će svima nama kojima je hrvatski materinski jezik ili ga prihvaćamo kao svoj književni jezik omogućiti da odsad imamo ustaljen pravopis.“

8. *Hrvatski pravopis – Londonac i Nova Hrvatska* na izložbi knjiga u Frankfurtu

Da bi se publikacije moglo izlagati na izložbama knjiga, valjalo je 1973. godine osnovati izdavačku tvrtku. Tako se listopadu iste godine *Nova Hrvatska* prvi puta pojavljuje na Međunarodnom sajmu knjiga u Frankfurtu gdje je izložen *Hrvatski pravopis (Londonac)*. Tada je to bilo u skromnom obliku, no s vremenom se izlagalo na sve većem prostoru i s brojnijim izdavačkim sadržajima. Na prvom štandu *Nove Hrvatske* i *Hrvatske revije Hrvatski pravopis* izložen je između 3800 izlagača na jubilarnom 25. Frankfurtskom međunarodnom sajmu knjiga 11. – 16. listopada 1973. godine (Kušan, 2000: 127).

Prvi hrvatski štand stajao je uz štand Saveza izdavača Jugoslavije, čije je uprava bila iznenađena da se u njenom susjedstvu nalazi takav izložak kao što je *Hrvatski pravopis*. Protestirali su kod uprave Sajma uz prijetnju kako će napustiti sajam ako ne udalje hrvatski štand. Hrvatski štand je ipak preseljen, ali na još bolje mjesto i s više prostora. Način istupanja Uprave Saveza Jugoslavenskih izdavača i ponašanje njihovih djelatnika doprinijelo je, između ostaloga, razvoju simpatija za hrvatski štand i snažnije pronijelo priču o *Hrvatskom pravopisu* i uništenju njegovih 40 000 primjeraka u domovini.

Aktivirao se i diplomatski aparat SFRJ, dolazio je državni odvjetnik, upozoravalo se čak i na mogućnost terorizma kao oblik zastrašivanja na što je svaki organizator osjetljiv³⁶. Jugoslavenska strana nije se pozivala kulturnu i političku stranu priče (koja je zbog uništavanja pravopisa bila osuđena na neuspjeh), nego na pravnu; kako je *Hrvatski pravopis* izdan bez znanja izdavača (Školska knjiga) i kako je „prekopiran“. Jugoslavenska diplomacija poslije je još godinama bezuspješno pokušavala spriječiti izlaganje hrvatskih iseljeničkih izdavača na ovom renomiranom sajmu.

Za cijelu priču zainteresirali su se i mediji. Tako je *Deutschlandfunk*, zapadnonjemački radio, prenio u svojoj emisiji za Jugoslaviju u petak 19. listopada 1973. reportažu u programu svoga suradnika Krešimira Kolaka o Međunarodnom sajmu knjiga u Frankfurtu. Voditelj je svojoj reportaži dao naslov „Između automatskih pušaka i pravopisa“ (Kušan, 2000: 125). Rat na Bliskom istoku, kao i teroristički napadi povezani s njim ili neovisno od njega i u Europi, dali su svoj pečat. Izraelski štand čuvali su do zuba naoružani policajci.

Na istom radiju vođen je i razgovor s predstavnicom Saveza izdavača Jugoslavije koja je nespretno odgovarala i nesigurno usmjeravala stvar na zakonsku obavezu Školske knjige za potražnjom svojih prava. Ovdje je vidljivo kako „društveno politički radnici“ nisu navikli odgovarati na pitanja slobodnih novinara. Vijesti o uzaludnom jugoslavenskom protestu objavili su mnogi njemački mediji, a među važnijima *Frankfurter Rundschau* i *Münchener Merkur* pišu „Ljuti su također Jugoslaveni. Oni su zahtijevali da se s izložbe odstrani emigrantski izdavač *Hrvatska revija* i *Nova Hrvatska – London*. Uprava izložbe je međutim, odbila učiniti tako nešto, pozivajući se na svoju liberalnost ... (Kušan, 2000: 127).

Eksplodirala je ipak jedna medijska „bomba“; izlagači *Hrvatskoga pravopisa* predzadnji dan Sajma sazvali su konferenciju za tisak te pripremili koktel i zakusku u atriju poznatoga frankfurtskoga hotela „Der Hessische Hof“. Tu su brojnim okupljenim novinarima ponudili obiman materijal koji su poslali i stranim agencijama.³⁷ Već je sutradan najvažniji njemački list *Frankfurter Allgemeine Zeitung* objavio poseban članak o ovom slučaju i događanjima (Kušan, 2000: 130).

36 To je vrijeme akcija velikih terorističkih organizacija Crvenih brigada (Brigate rosse) u Italiji, Baader Meinhof u SR Njemačkoj i PLO iz Palestine, a samo godinu dana od napada na izraelske sportaše na Olimpijadi u Münchenu 1972. godine.

37 Općenito je bilo izuzetno važno imati dobar odnos s medijima što se tiče „hrvatskih interesa“, a to je tada bilo jedino moguće izvan Hrvatske. Tu je bivša država učinila strateške napore kako bi iz redova dopisnika za najvažnije medije iz bivše države bilo najmanje nekontroliranih Hrvata. No stvar je znala biti dovedena do apsurdna što je moglo smanjiti vjerodostojnost tih dopisnika. Tako u anale takva maligna izvještavanja može ući primjer kada je gđa. Desa Trevisan, inače Srpkinja, kao dopisnica *The Timesa* prenosila optužnicu protiv studentskoga vođe Dražena Budiše i u svojoj izvještaj umetnula i opskurnu optužbu kako je Dražen Budiša sa svojim istomišljenicima pjevao kako oni ne piju

U Frankfurtu je hrvatski stijeg održan sve do 42. izložbe koja se održavala od 3. do 8. listopada 1990. Kako je kontrola u zemlji (SFRJ) postajala nemoćnija, ova izložba knjiga umnožavala je svoju važnost i kao mjesto sastanaka s književnicima i izdavačima. Sve zajedno bilo je to nešto kao već opisana „osvijetljena kućica na brdu“ za Hrvate i to posebno za one u inozemstvu.

9. Krivotvorena *Nova Hrvatska* br. 14 (1983.) (Dezinformacijska operacija SDB-a)

Služba državne bezbjednosti, kolokvijalno UDB-a u Beogradu, točnije bivši šef specijalnoga tima Službe Božidar Spasić, organizirao je lažno tiskanje *Nove Hrvatske* br. 14 (1983). To je izvedeno u okviru operacije „Dunav“ kako bi se objavio lažni kompromitirajući intervju protiv „jugoslaven-skoga disidenta“ Stjepana Đurekovića na osam stranica, i to dva tjedna prije njegova ubojstva u ljeto 1983. godine.³⁸ Za taj bezočni zločin u Njemačkoj su osuđeni Josip Perković i Zdravko Mustać.

Spasić se javno hvalio ovom dezinformacijskom operacijom kao intelektualnim postignućem ističući kako je morao pogoditi boju kojom će biti tiskana naslovnica, a sam intervju morao je biti pisan sjajnim hrvatskim jer, kako je rekao, Jakša Kušan bio je najobrazovaniji Hrvat u emigraciji. Svojim uratkom, kao informacijskom operacijom, hvalio se on nedavno, kao svjedok na daljinu na suđenju u Münchenu (Marinac 2017).

Oko pet tisuća lažnih primjeraka *Nove Hrvatske* osobno je Božidar Spasić kako sam kaže automobilom odveo u Dortmund dok je ostali dio poslan u London. Cilj ove dezinformacijske operacije bio je postići rastrojstvo u iseljeništvu i kompromitirati Stjepana Đurekovića. On se hvalio kako su prvo izveli informacijsku operaciju s tiskanjem razglednice, sa slikama spomenika na Bleiburgu, koje su poslali na 1000 adresa hrvatskih iseljenika kao narudžbenice za Đurekovićevu knjigu. Stvar je u tome što je Đureković, iako je bio disident, sudjelovao u NOB-u i bio član partije. Operacija Dunav imala je za cilj izravnu kompromitaciju Đurekovića (Ilić, 2015).³⁹ Ovdje imamo dva učinka „operacije“; smanjivanje utjecaja *Nove Hrvatske* na iseljenike napadajući vjerodostojnost, utjecaj, relevantnost i istinitost ove tiskovine, a s druge strane, koristeći ove odlike *Nove Hrvatske*, pripremalo se jedno političko ubojstvo.

Božidar Spasić o svemu otvoreno javno govori, tj. obilato se hvali (op. a.) i u svojoj knjizi *Lasica koja govori*. U jednom videu objavljenom u neovisnoj medijskoj produkciji hvalio se kako je osobno posjetio spomenuti Sajam knjiga u Frankfurtu gdje je i razgovarao s ljudima na štandu⁴⁰, a gdje su

vino nego krv srpskih sinova (Krašić, 2018: 76 prema NH 1973 br. 3). Ovakve beskrupulozne laži u demokratskim zemljama ipak prolaze iako s ograničenim učinkom jer je teško shvatiti da netko može toliko bezočno lagati, a tako prolazi kritično vrijeme u kojem laž ipak ima neke učinke (op. a.).

38 Stjepan Đureković rodio se u Bukovcu kraj Petrovaradina 1926. godine. U Drugom svjetskom ratu pridružuje se partizanima. Poslije rata školuje se i napreduje kao gospodarstvenik. Napredovao je do visokih položaja unutar INA-e, gdje je bio jednim od direktora. Početkom 80-ih godina prošloga stoljeća održavao je poslovne sastanke s članovima Saveznoga izvršnoga vijeća SFRJ. Emigrirao je iz Hrvatske (SFRJ) 1982. godine jer su se vlasti očigledno bojale njegovih saznanja o malverzacijama u toj velikoj tvrtki, koje su dolazile i do visokih državnih dužnosnika. U emigraciji se uključio u Hrvatski nacionalni odbor“ i s Ivanom Botićem objavio knjigu *Jugoslavija u krizi*, a pripremao je i druge. Ubijen je u organizaciji Službe državne bezbjednosti (SDB) u Njemačkoj 1983. („Operacija Dunav“). Njegov sin Damir sklonio se u Kanadu gdje je pronađen mrtav 1987. godine. Posmrtni ostatci Stjepana Đurekovića preneseni su u RH i pokopani na Mirogoju 17. prosinca 1999. godine.

39 O svemu rečenom Božidar Spasić govori, tj. obilato se hvali u svojoj knjizi *Lasica koja govori*. Iako autor članka unatoč trudu nije uspio doći do te knjige, o nekim dijelovima možemo govoriti jer su objavljeni na portalima kao integralni dijelovi iz knjige (kao što je ovdje slučaj) ili o njima sam autor govori u video-uradcima kada nastupa u različitim elektroničkim medijima. On se vrlo često hvalio i svojim osobnim sudjelovanjem u „akcijama“, a medijski nastupa tamo gdje ga žele slušati.

40 Pa spominje i suprugu Jakše Kušana, Zdenku Kušan.

njegovi, „operativci“ bacili „smrdljivac“⁴¹, zbog čega je neko vrijeme bilo potrebno za normalizaciju u dvorani (Spasić, 2016).

Jakša Kušan i Božidar Spasić javili su se svaki iz svoga studija na javnoj televiziji povodom emisije, na temu ubojstva Đurekovića i suđenja ubojicama 2014. godine (*Perković je za Tuđmana i HDZ bio od iznimne važnosti*).⁴² O istoj emisiji pisali su i drugi mediji iz nešto drugačijega kuta (*Bivši udbaši progovorili o špijunskim tajnama*).⁴³

Ovdje na primjeru *Nove Hrvatske* i SDB-a u spektru sigurnosti imamo i asimetrično hibridno djelovanje i prije nego što se ovaj izraz uslijed „posadašnjivanja“ počeo upotrebljavati. *Nova Hrvatska* u svojem djelovanju smetala je totalitarnom „rukovodstvu“ ponajviše zbog svoga informacijskoga djelovanja, s izuzetno jakim „oružjem“ – istinom. Tiskanjem, izdavanjem i izlaganjem *Hrvatskog pravopisa – Londonca*, izvršeno je informacijsko velikoga dosega o kulturocidu – uništavanju toga pravopisa u zemlji nastajanja. Represivna služba sigurnosti (SDB) reagirala je onako kako je znala, tj. za što je imala sposobnosti, a to su obmana i represija.

10. Umjesto zaključka

U ovom ogledu isprepliću se dosad naizgled nepovezane pojave; mediji, jezik i kultura s informacijskim i obavještajnim operacijama, tj. sigurnošću. *Nova Hrvatska* i *Hrvatski pravopis – Londonac* širili su na informacijskoj razini istinu o stanju o SFRJ, što je bio sigurnosni problem za bivšu državu. Upravo su zato sigurnosne službe SFRJ djelovale represijom i operacijama dezinformiranja. To se teško na ovaj način prihvaća zbog jednoga, za nas specifičnoga intelektualnoga zazora od sadržaja sigurnosti od kojih su kultura i identitet jedan od bitnih. Mnogo je razloga za to, a jedan je možda što je dominantna predodžba sigurnosti, vjerojatno zbog naslijeđa, kao o nečemu represivnom dok bi trebao prevladavati stav da se sigurnost, a posebno nacionalna sigurnost, ostvaruje kao javno dobro.

Opisana djelovanja i događaji jasno pokazuju značajan učinak iseljenika u događanjima i političkom životu bivše SFRJ. Tako se i ovdje, u priči o *Novoj Hrvatskoj* i *Hrvatskom pravopisu* pokazuje vrijednost koju je bilo moguće usvojiti i prakticirati u demokratskom svijetu. Pokazalo se da je tzv. „nova emigracija“ bolje reagirala na društvene i političke prilike, što se odrazilo i na njihovo djelovanje.

U Kušanovoj *Novoj Hrvatskoj* pisali su većinom ponajbolji autori iz hrvatskoga iseljeničtva. Uredništvo je aktivno skupljalo vijesti iz domovine kako bi napisani tekstovi bili ažurirani i vjerodostojni. Zahvaljujući *Novoj Hrvatskoj* hrvatsko iseljeničtvo dobivalo je vijesti iz svijeta i iz domovine. Čitatelji iz domovine dobivali su vrijedne informacije iz iseljeničtva, ali i društva u kojem su živjeli jer domaći mediji s društveno-političkim radnicima kao novinarima o tome nisu pisali. Tako da možemo reći kako je *Nova Hrvatska* bila svojevrsna poveznica između hrvatskih iseljenika i Hrvata iz domovine. Svojim umjerenim člancima ovaj časopis više je štetio režimu koji bio je sazdan na sili nekih ekstremnijih skupina, to su potvrdili mnogi politički i društveni akteri, čak i oni iz SR Hrvatske.

Nova Hrvatska politički je informirala i odgajala hrvatsko iseljeničtvo oslobađajući ga tereta prošlosti i usmjeravajući političko iseljenički „brod“ na trendove političkih vjetrova u Europi i općenito u zapadnom svijetu. O relevantnosti *Nove Hrvatske* u hrvatskom iseljeničtvu možda ništa

41 Ampula sa smrdljivim plinom.

42 Emisija HTV-a *Fokus* bavila se slučajem Josipa Perkovića i Zdravka Mustača. Gosti emisije bili su odvjetnik Anto Nobilo, publicist i bivši emigrant Jakša Kušan, bivši pripadnik Službe državne sigurnosti SRH Željko Kekić, bivši pripadnik Službe državne sigurnosti SFRJ Božidar Spasić i slobodni novinar Željko Peratović.

43 U istoj emisiji je spomenuta je i činjenica da je od 850 osoba iz hrvatskoga SDS-a (Službe državne sigurnosti RH-SDS RH) u strukturama nove države ostalo njih 750, no kako nisu svi bili lojalni novoj vlasti.

ne govori više od dezinformirajućih operacija UDB-e koja je u Beogradu tiskala njen lažni broj, i takvo kriminalno korištenje njena utjecaja za pripremu jednoga brutalnoga političkoga ubojstva.

Zahvaljujući autorovoj ambiciji da u svom ogledu suoči jezik, kulturu i identitet, nacionalne strateške interese pa i sigurnost imamo ovu i baš ovakvu priču o *Novoj Hrvatskoj i Hrvatskom pravopisu – Londoncu*, gotovo stiješnjenu odnosno uzročno-posljedično prikazanu, što nije bilo teško jer to ona kao rijetko koje događanje zorno prikazuje. Danas je možda teško zamisliti koliko je jezik bio političko pa i sigurnosno pitanje u bivšoj državi u totalitarnom i nedemokratskom sustavu sa snažnom nacionalnom supremacijom. Uistinu sada izgleda nestvarno kako je bilo uništeno 40 000 (četrdeset tisuća) primjeraka pravopisa kao priručnika za upotrebu jednog jezika. Tako da nije teško zaključiti kako se ovdje radi o negaciji jezika, kao bitne nacionalne odlike ili nacionalnoga sadržaja. Jedna deklaracija o položaju jezika podigla je partijsku uzbunu, koja je opet bila samo reakcija na jedan „dogovor“ o unificiranju jezika u bivšoj državi. Problem je najvjerojatnije bio u tome što je jezik teže čuvati bez države.

Valja zaključiti kako su se oko jezika i *Hrvatskoga pravopisa* vodili pravi ratovi, točnije operacije. Uredništvo *Nove Hrvatske* predvođeno Jakšom Kušanom kao nedržavni akter, koji državu samo sanja, pretiskom i izlaganjem *Hrvatskoga pravopisa* na Sajmu knjiga u Frankfurtu izvodi afirmirajuće informacijsko djelovanje. Dok su jugoslavenske institucije od tužilaštva, diplomacije pa do tajnih službi htjele prekinuti istinu o *Hrvatskom pravopisu*, kao državni akteri tiskale su lažne dokumente i časopis *Nova Hrvatska* te provodili negirajuće, zagušujuće i dezinformirajuće informacijske operacije ili djelovanja.

Negiranje i gušenje spoznaje o hrvatskom jeziku, kulturi i identitetu događalo se kako bi se odagnala i najmanja mogućnost za osnaživanje nacionalnoga identiteta, te spoznaje o nacionalnim interesima i da se oni nabolje ostvaruju u nacionalnoj državi. Iz navedenoga se mogu naučiti i lekcije o jeziku, kulturi, identitetu kao bitnim i univerzalnim nacionalnim sadržajima. Jednostavno moramo zaključiti kako je hrvatski jezik, kao i njegov pravopis *Londonac*, bio prijetnja sigurnosti Jugoslavije (SFRJ), zbog same prirode njenoga nastanka i političke prakse nacionalne supremacije. Činjenica kako su i tajne obavještajne točnije sigurnosne službe radile na gušenju istine o hrvatskom jeziku kao dijelu hrvatske kulture i identiteta, treba poučiti o potrebnoj pažnji u današnjem svijetu u njegovanju jezika i kulture, kao stupova nacionalnoga identiteta.

Jedan od najaktivnijih intelektualaca u iseljeništvu Jakša Kušan napustio nas je prije nešto više od dvije godine. Iako je Vlada RH povodom njegove smrti izrazila sućut i izdala priopćenje, postoji realna bojazan kako će njegov rad i djelovanje ne samo pasti u zaborav, nego će se izgubiti energija za jedan stvaralački napor u očuvanju demokratskih vrijednosti, političke slobode jednoga naroda i jezika. Fascinira ta Kušanova kreativna energija i nepristajanje na sušto primanje obavještajnih i političkih „batina“, njegova osebujna ambicija da uzvraća. Potpuno je irelevantno jesu li ga i u kojoj mjeri u tome pomagale britanske službe ili ne, a opravdano ili realno je pretpostaviti kako takve pomoći nije bilo zbog stava Zapada da se Jugoslaviju ne treba razbijati.

Ovdje nije samo riječ kako se Hrvatska mora nekako odužiti Jakši Kušanu, nego kako i koliko smo spremni naučiti mnoge stvari koje je on mukotrпно i u hodu učio. Za početak bi to mogla biti jedna uzorna novinarska nagrada ili fond za stipendiranje studenata novinarstva, specijalizirana informacijska (informativna) agencija ili sl., s njegovim imenom. To bi značilo da smo sačuvali vrijednosti njegovog djelovanja i rada.

Literatura

Babić – Finka – Moguš: Hrvatski pravopis, 1971. (londonac). *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje*.
<http://ihjj.hr/iz-povijesti/babic-ndash-finka-ndash-mogus-hrvatski-pravopis-1971-londonac/57/>

- Borić, G. (26. rujna 2019.) Veliki emigrantski novinar Jakša Kušan. *Vijenac*, XXVII(667). <https://www.matica.hr/vijenac/667/veliki-emigrantski-novinar-jaksa-kusan-29456>.
- Deklaracija o nazivu položaju hrvatskog književnog jezika. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. <http://ihjj.hr/iz-povijesti/deklaracija-o-nazivu-i-polozaju-hrvatskog-knjizevnog-jezika/50/>
- HINA (17. prosinca 2020.) Učitelj srpske nacionalnosti iz Darde nezakonito dobio otkaz jer nije predavao na hrvatskom jeziku. Jutarnji list. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/esljp-ucitelj-srpske-nacionalnosti-iz-darde-nezakonito-dobio-otkaz-jer-nije-predavao-na-hrvatskom-jeziku-15037589>
- Ilić, D. (24. srpnja 2015.) Bivši šef srbijanske UDBA-e Spasić o ubojstvu Stjepana Đurekovića i njegovim egzekutorima. HOP. Nezavisni news portal. <https://www.hop.com.hr/2015/07/24/bivsi-sef-srbijanske-udba-e-spasic-o-ubojstvu-stjepana-durekovica-i-negovim-egzekutorima/>
- Krašić, W. (2018.) *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Školska knjiga.
- Kušan, J. (2000.) *Bitka za novu Hrvatsku*. Otokar Keršovani.
- Marinac, D. (5. travnja 2017.) Je li tzv. deklaracija o zajedničkom jeziku informacijska operacija, kao što je to bila kopija Nove Hrvatske ili Londonac? *Politika plus*. <https://www.politikaplus.com/novost/153712/je-li-tzv.-deklaracija-o-zajednickom-jeziku-informacijska-operacija-kao-sto-je-to-bila-kopija-nove-hrvatske-ili-londonac>
- Matišić, M. (2020). Londonska Nova Hrvatska – temelj borbe protiv stereotipa o hrvatskoj političkoj emigraciji. U: M. Perić Kaselj (ur.), *Društveno-povijesni kontekst političkog djelovanja u iseljeništvu: Organizacije, stranke, pokreti* (251-269). Institut za migracije i narodnosti.
- Novosadski dogovor, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Dostupno na: <http://ihjj.hr/iz-povijesti/novosadski-dogovor/70/>
- Pavičić, J. (2017). Deklaracija o nazivu, položaju i budućnosti hrvatske samostalnosti. *Jezik*, 64(1), 14-29. <https://hrcak.srce.hr/190941>
- Perković je za Tuđmana i HDZ bio od iznimne važnosti. (7. 1. 2014.) *Fokus*. <https://arhiv-vijesti.hrt.hr/231263/sto-ce-sve-izaci-iz-pandorine-kutije-politickih-ubojstava-fokus-htv1>.
- HRT / V. P. P. (7. siječnja 2014.) Bivši udbaši progovorili o špijunskim tajnama. *Tportal*. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/bivsi-udbasi-progovorili-o-spijunskim-tajnama-20140107>
- Spasić, B. (12. listopada 2016.) Intervju: Arkan i Giška su bili među najboljim agentima naše službe! *Beograd: Balkan Info*. <https://www.youtube.com/watch?v=R3qfWmPDvCQ>

Nova Hrvatska and croatian ortographic (so called *Londonac*)

ABSTRACT

Periodical *Nova Hrvatska* (*New Croatia*) has left a distinctive mark within a Croatian emigrants' community, Croatia and Yugoslavia. Editor in chief, Mr. Jakša Kušan has led the periodical from London, following two ideals, he published texts regarding up-to-date information from Croatia, with texts regarding news from Europe and the world. He transferred his „Croatian dream“, inspired by positive trends and democracy in Europe, with vehement enthusiasm to his readers.

.In the former Socialist Republic of Croatia and Socialist Federal Republic of Yugoslavia a strict and rigid one-party communist totalitarian system existed. Socialist Federal Republic of Yugoslavia was a „melting pot“ for its peoples, therefore, Croats considered their Croatian language as a form of intellectual escapism and a sense of national identity. There was a time of distinctive differences of opinion between a Serbian and Croatian language (a period known as *Novosadski dogovor* („Novi Sad dictionary“), which resulted in a creation of Declaration on name and status of Croatian literary language, created and signed by a number of Croatian intellectuals, linguists, cultural employees and institutions, within a cultural institution „Matica hrvatska“, Upon its creation and signing, a vast cultural repression followed. After the collapse of a „Croatian spring“ movement and the subsequent downfall of the „Croatian ortographic“, the people in the publishing office of *Nova Hrvatska* decided to publish the same ortographic, displayed on the book fair in Frankfurt, which resulted in an outrage and negative response by the Yugoslav diplomacy and caused an unprecedented disinformal action by the Yugoslav Secret service (SDB) by organizing a printing of a false publication of *Nova Hrvatska*.

National paradox lies in a fact that; not even after first democratic elections in Croatia were carried out, *Nova Hrvatska* was not accepted as an important and pivotal periodical for Croatia. This example shows us that; within Croatian emigrants' society abroad, a high quality-political magazine existed. There were also creative cultural operations carried out, which highlighted the submissive position of a Croatian language within the fmr. SFRJ and the Socialist Republic of Croatia, and abroad, also stressing the inequality of Croats within the fmr. SFRJ. These events could be considered an important guideposts for cultural policies of Croatia, for the whole of EU, and subsequently, important as a networking tool for the rest of the world.

Keywords: *Nova Hrvatska* periodical, Jakša Kušan, Declaration on name and status of Croatian literary language, Croatian ortographic – so called *Londonac*, Information Operations